

سی ایس ایس کے مقابلے کے
امتحانات لہی

اَب پھوار

قدرا فاتی
(صدارتی ایوارڈ یافتہ)

یو بی ک پیس اُردو بازار لاہور

سی ایس ایس کے مقابلے کے امتحانات
و ایم۔ اے پنجابی لٹریچر

ادب چھوڑو

قدرا فاتی

صدارتی ایوارڈ یافتہ

نیو بک پبلس اُردو بازار لاہور

87973

~~87973~~

نام کتاب	:	ادب پھوار
مؤلف	:	قدر آفتاب
خطاط	:	صہور احمد، قاسم مصطفیٰ
کمپوزرز	:	(ذکریا بٹ) نیو ایچ کمپوزرز اردو بازار لاہور
پبلشرز	:	نیو بک پبلس، اردو بازار لاہور
پریس	:	ندیم یونس پرنٹرز
قیمت	:	120/- روپے

انتساب

تری خاک میں ہے اگر شرر
 تو خیال فقر و غنا نہ کر
 کہ جہاں میں تان شعیر پر
 ہے مدار قوت حیدری
 نہ ستیزہ گاہ جہاں نئی
 نہ حریف پنجہ قلن نئے
 وہی فطرت اسد اللہی
 وہی مرجئی وہی عتری
 کرم اے شہ عرب و عجم
 کہ کھڑے ہیں نظر کرم
 وہ گدا کہ تو نے عطا کیا
 ہے جنہیں دماغ سکندری
 (اقبال)

برگ گل پر رکھ گئی جہنم کا موتی بادِ صبح
 اور چمکاتی ہے اس موتی کو سورج کی کرن
 حسن بے پردا کو اپنی بے نقابی کے لئے
 ہوں اگر شہروں سے بن پیارے تو شہر اچھے کہ بن؟
 (اقبال)

فہرست

95	سلطان باہو دیاں سی حرفیاں دا مقام	11	پنجابی زبان دا مذہ تے اوسدا ارتقا
96	دل دریا سمندروں ڈوگھا	13	پنجابی زبان دی پیدائش
100	کلہ طیبہ تے محمد مصطفیٰ نال عشق	14	پنجابی زبان دی وند
103	صحت صالح تے صحت طالع	//	پنجاب دیاں حداں
104	میں قرآن تہاں تھیں باہو	17	پہلا پنجابی شاعر اک بحث
105	غوث الاعظم تے سلطان باہو	22	پنجابی ادب تے دو قوی نظریہ
106	نام فقیر تہاں دا باہو	25	لوک گیت
	علم عروض تے سی حرفیاں باہو	//	
	کافی		
		27	لوک گیتاں دے مصنف
110	کافی دا نام تے اوہدا ماخذ	//	پنجابی لوک گیتاں دا ویردا
112	کافی تے موسیقی	33	لوری
117	شاہ حسین دیاں کافیاں	//	تھال
//	مصنف دے حالات	36	کلی
118	شاہ حسین دی شاعری	39	گدھا
//	شاہ حسین دیاں کافیاں اتے بھرویں جہات	41	بولیاں
124	شاہ حسین تے ہیر رانجھا	42	ٹپے
128	پہلے شاہ دی شاعری دا مقام	45	ماہیا
//	مصنف دے مختصر حالات	49	دھولا
130	پہلے شاہ دی شاعری	//	جگنی
132	واقعہ معراج دا ذکر	53	شادی ویاہ دے گیت
//	بکل وچ چور	58	لوک گیتاں اتے آخری جہات
133	شرک دی منیا	61	حالات باوا فرید منج شکر
134	اسلامی تصوف	69	باوا فرید دے شلوک
137	پہلے شاہ تے نعت رسول	81	باوا فرید دی شاعری وچ مقصدت
141	پہلے شاہ اک صوفی تے آفاق شاعر	82	حضرت سلطان باہو
145	ہیر رانجھا تے پہلے شاہ	85	سی حرفی تے اوہدی تاریخ
151	خواجہ فرید		سلطان باہو دیاں سی حرفیاں تے
153	تصوف تے خواجہ فرید	88	اویہاں دا مقام
156	روہی تے خواجہ فرید	91	سلطان باہو تے عشق
		94	نقد و رستہ قرآن توں ثابت اے
			توحید دا سبق

احسن القصص اک احسن قصہ 225

225	احسن القصص اک احسن قصہ
226	مصنف دے حالات
232	وحدت الشہود وا قلفہ
235	مولوی غلام رسول تے تبلیغ اسلام
241	احسن القصص اتے تنقیدی جماعت
250	مرزا صاحبان (پیلو)
259	سی ہنوں تے تھل
273	جگراتے دی پھتا بھری شاعری
277	احمد راہی تے ترجمن
282	احمد راہی نال اک مکالمہ
295	ترجمن اتے اک جماعت
297	سفر دی رات تے منیر نیازی
303	پنجابی زبان تے جدید شاعری
312	منیر نیازی اک امیجٹ شاعر
313	کچے گھڑے دی فکری تے فنی پختگی
317	کچے گھڑے وچ پڑ جتی تے جگ جتی
321	کچے گھڑے وچ لوک گیتاں دا رنگ
329	کچے گھڑے وچ سماجی تے ثقافتی حوالے
338	اکھاپے دا مسافر
347	سک متراں دی
351	مواعظ نوشہ پیر
353	پنجابی نثر دا ارتقا
354	مواعظ دی زبان
361	پکی روٹی خرد اتے اک جماعت
366	سیرت دی کتاب پچی سرکار
369	پچی سرکار بارے لکھاریاں دی رائے
375	کئی مدنی مائی
	(سیرت تے مدارتی اجازت یافتہ کتاب)
	دا ویاچہ از حفیظ تائب

158	خواجہ فرید دے کلام وچ ادبی چاشنی، صوفیانہ گہرائی تے سلاست
162	ہیر وارث شاہ دے مردانہ تے زنانہ کردار
163	وارث شاہ دی حیاتی تے شاعری
166	ہیر وارث شاہ کردار
167	راہنما (تن روپ)
169	کیدیو
171	چوچک، قاضی، لڈن وغیرہ
173	ہیر دا کردار
174	ستی
175	ہیر راجھے دے عشق بارے اک واقعہ
176	وارث شاہ دی شاعری بارے مختصر گل بات
177	حقیقت نگاری تے دانائی
180	عورتاں دی اہمیت
184	حکمت و معرفت
185	ایس قصے دے ہور لکھاری
196	سیف الملوک اک شہکار
200	مصنف دے حالات
206	میاں صاحب بطور نقاد
214	میاں صاحب دی تصنیفات
215	میاں محمد بخش تے تصوف
217	تصوف تے معاشرہ
218	سیف الملوک و افنی و پروا
219	میاں محمد بخش دی سراپا نگاری
	منظر نگاری
	مٹھیاں تے جانوراں دے ناں
	موسیقی
	علم فلکیات
	مرفیہ نگاری

482	پرکھ تے میاں محمد بخش	376	مکی مدنی مائی دے مضموناں دی فہرست
486	وارث شاہ دی نقل	380	من بہ امیدے رمیدم سوئے تو (از اختر حسین اختر ایڈیٹر لہراں)
488	قادر یار دے پورن دا جوگ	381	مکی مدنی مائی کا تحلیلی جائزہ (از پروفیسر صاحبزادہ سید محمد کبیر احمد صاحب مظہر)
491	سیدھاں ہارے گل بات		
492	پنجابی ادب دی کہانی (از عبدالغفور قریشی)		
494	پنجابی زبان تے اوہدے لہجے	387	بہاراں مسکرا پیاں (ولادت ہارے اک اقتباس)
502	پرکھ پڑچول دا تنقیدی رنگ	389	خطبات اقبال دا پنجابی ترجمہ
519	رمز روایت دا رنگ ڈھنگ — از اسلم رائے	390	شریف کنجاہی دا تعارف
520	شاہ حسین	407	اقبال دے خطبات دا خلاصہ
523	اک نکمہذا	1	علم تے عرفان
526	سلطان باہو	2	کشفی رنگ تے عقل دی کنڈی
528	علی شاہ (بیباک شاعر)	3	خدا کیے اے تے دعا کیے اے
531	علی شاہ حیدرآبادی دا ترجمان	4	انسانی اگیودی آزادی تے بے فتائی
533	وارث شاہ (پنجاب دا مصور)	5	اسلامی ثقافت دی روح
535	ہاشم شاہ	6	اسلام وچ اجتہاد
538	مولوی غلام رسول عالیپوری	7	مذہب دا مستقبل
540	خواجہ غلام فرید		ہٹھ دا تنقیدی جائزہ
542	میاں محمد بخش		ناول دیاں قسماں
	1- سفر العشق دا مسافر	429	فنی، فکری تے اصلاحی پکھوں ہٹھ دا جائزہ
	2- مجاز تے حقیقت دا رمز شناس	430	ٹاہلی دے پھلے تے اشفاق احمد
		438	کالیاں اتاں کالے روڑ ہارے گل بات
		463	سیدھاں دا دیروا
		464	تنقید ہارے تحقیق
		465	تنقید دے طریقے
		466	مشہور مصنفان ہارے نظریات دی تبدیلی
		470	سیدھاں اپر اک تنقیدی جہات
		7	سیدیوں سمجھ تے علی شاہ
		475	شلوک بادا فرید

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

پاکستان اک نظریاتی مملکت اے تے اسلام دے ازلی ابدی اصول ایس دی بنیاد نیں۔ زبان کوئی وی چنگی یا مندی نہیں ہندی۔ اوہنوں اہم تے غیر اہم، اوہنوں بولن والے بناندے نیں۔ قرآن حکیم وچ اک اصول بیان کیتا گیا ملدا اے کہ :

و ما ارسلنا من رسول الا بلسان قومہ لیبین لہم فیصل اللہ من یشاء و یرہی من یشاء و
ہوا العزیز الحکیم۔ (۱۴ : ۴)

تے اسان جیہڑا رسول وی بھیجا اوہ اپنی قوم دی بولی بولدا سی تاں جے (حق تے باطل بارے) زبان لوکاں نوں اوہ ویروے نال سمجھا دیوے۔ فی اللہ تعالیٰ جنوں چاہے گمراہ کر چھڈے تے جنوں چاہے ہدایت (دی توفیق) عطا کرے تے اوہ بڑا ڈاڈا اے حکمتاں والا۔

جیہڑی قوم دنیا وچ بھرم بھاء دے لحاظ نال جتی اپنی ہووے گی اوہی زبان دی اہمیت وی اتنی زیادہ منی جائیگی۔ ایسہ ضروری نہیں کہ کسے زبان نوں مذہب دی بنیاد اتے کوئی خاص اہمیت حاصل ہندی اے۔ جے ایسہ گل ہندی تاں تورات، انجیل تے زبور جنہاں زبانوں وچ نازل ہوئیاں سن اوہ زبانوں اج ضرور زندہ ہندیاں۔ چنانچہ اصل گل سیاسی تے اخلاقی عروج دی اے۔ مسلمانوں جہ تک سیاسی تے اخلاقی عروج حاصل رہیا اوہوں تیکر زمانے وچ عربی تے فارسی دا طوطی بولدا رہیا تے جدوں اوہناں دی خلافت دی عمارت ڈھے گئی تے مسلمان کھیروں کھیروں ہو گئے۔ تاں عربی تے فارسی دی اہمیت اکٹراں ختم ہو گئی۔ تے انگریزاں دے عروج دے نال ای انگریزی دی گڈی چڑھ گئی۔ تے آزادی توں بعد بھارت وچ ہندو حکومت قائم ہندیاں سار سنسکرت جیڑی مردہ زبان دی حیاتی دا آہر شروع ہو گیا جسنے بھارتی پنجابی نوں وی وگاڑ کے رکھ دتا اے۔

پنجابی پنجاب دے ست کروڑ عوام دی زبان اے۔ لیکن جہ تک ایس نوں سیاسی تے اخلاقی سطح اتے ایس دا جائز مقام نہیں دتا جائے گا تہ تیکر پنجابی وچ ایس بھانویں لکھاں معیاری کتاباں وی لکھ مارے ابدی کوئی اہمیت نہیں منی جان گی۔ تے فیر مادری زبان ہر انسان لئی بڑی اہمیت رکھدی اے۔ چنانچہ ناخواندگی دور کرن لئی مادری زبان پنجابی دی اہمیت ست کروڑ پنجابیاں واسطے بہت زیادہ اے۔ لیکن حیرت دی گل اے کہ پنجاب وچ انگریزی زبان نوں تاں پہلی جماعت توں چالو کرن دیاں بشارتاں سنن وچ آ رہیاں نیں کیوں جے اوہ اک بین الاقوامی زبان اے لیکن پنجابی نوں مذہلی سطح توں پڑھن پڑھاؤن لئی کچھ نہیں ہو رہیا۔ جہ کہ بقول ڈاکٹر محمد باقر مرحوم انگریزاں نے برصغیر وچ مسجد مکتب وغیرہ ختم کر کے تے انگریزی نوں لازمی قرار دے کے ناخواندگی دی شرح نوں آسمانوں تیک پچا دتا سی۔ چنانچہ جے ایس چاہنے آں کہ ایس جدید علوم و فنون تے بین الاقوامی عقل مت، ست کروڑ پنجابیاں نوں سکھ سکھان دے قابل بنائیے تاں سانوں اوہناں دی مادری زبان نوں اہمیت دینی پوے گی تے ایس میدان وچ براجمان ہر ہر ہکن والیاں کالیاں بھیڈاں نوں دڑکی لوانی پوے گی۔ جیہڑیاں مانواں

دھیاں وچ بھپا پکا کے ”مٹھا بے بے مٹھا“ دی رٹ لگانیاں رہندیاں نیں تے ایس میدان وچ اچے سچے کم کرن والیاں نوں اتلی سطح اتے آؤن ای نہیں دیندیاں کیوں جے اجارہ داریاں اوہناں کول نیں۔

اردو یا انگریزی، فارسی یا عربی کے وی زبان نال ساڈا کوئی دیر نہیں۔ بلکہ اہناں زباناں وچ مہارت کھٹنا وی بڑا ضروری اے۔ اردو بارے مہاتما گاندھی دا فتویٰ ایسہ سی کہ ایسہ قرآنی رسم الخط دی زبان ہون کر کے مسلماناں دی زبان اے لہذا اوہ اردو نال دیر کماندے سن جد کہ اردو بارے ساڈے قائد اعظم نے فرمایا سی :

”اردو وہ زبان ہے جسے برصغیر کے کروڑوں مسلمانوں نے پرورش کیا ہے۔ اسے پاکستان کے ایک سرے سے دوسرے سرے تک سمجھا جاتا ہے۔ یہ وہ زبان ہے جو دوسری صوبائی اور علاقائی زبانوں سے کہیں زیادہ اسلامی ثقافت اور اسلامی روایات کے بہترین سرمائے پر مشتمل ہے اور دوسرے اسلامی ملکوں کی زبانوں سے قریب ترین ہے۔ یہ بات بھی اردو کے حق میں جاتی ہے اور یہ بہت اہم بات ہے کہ بھارت نے اردو کو دیس نکالا دے دیا ہے اور حتیٰ کہ اردو رسم الخط کو ممنوع قرار دے دیا ہے۔“

(جلد تقسیم اسناد ڈھاکہ یونیورسٹی ۲۳ مارچ ۱۹۳۸ء)

اردو ساڈی قومی تے رابطے دی زبان اے تے پنجابی ساڈی صوبائی تے مادری زبان اے تے ایس صوبائی زبان نوں اوہدے جائز مقام توں محروم نہیں رکھنا چاہیدا۔ اردو پورے برصغیر وچ آج وی ”اک“ زبان دی حیثیت رکھدی اے۔ جد کہ پنجابی زبان دے ”خدمت گزار“ اہوں اوہدے لہجیاں وچ ونڈ کے ’اوبدی اہمیت نوں گویا ختم کرن دے آہراں وچ لگے ہوئے نیں۔ تے ایس طریقے نال مقصد دا گوہر ہتھ نہیں آسکنا۔ لہجے اپنی تھان تے زبان دی وحدت اپنی تھان ایس کر کے زبان دی ایکٹا نوں قائم رکھدیاں اوہدے اندر لہجیاں دے اچھے انگ تے رنگ سمون وچ کوئی ہرج نہیں۔ پر ایسہ کیڈی حیرت دی گل اے کہ انگریزی، اردو، فارسی، عربی وغیرہ تاں اک زبان دے طور تے ساری دنیا وچ پچھانیاں جاندیاں نیں لیکن پنجابی زبان دے بعض ”ٹھیکیدار“ اہدی فطری ایکٹا نوں پرزے پرزے صرف ایس لئی کر رہے نیں تاں جے اوہ چھوٹی سطح اتے اپنی چودھراہٹاں دے دیوے بال سکے۔ بھانویں ایسہ دیوے اوہناں نوں دن دی لو وچ ای کیوں نہ بالنے پئے رہے ہوں۔ تے جدوں رات پوے گی تاں اوہناں دے دیویاں وچوں تیل مک گیا ہووے گا

کھہ ہور بلی پنجابی زبان دی ترقی دے چاء وچ پنچے جھاڑ کے اہدی املا دے پچھے پئے ہوئے نیں۔ اوہ نادانی وچ یا جان بچھ کے چنگے بھلے لفظاں نوں وگاڑ کے لکھتا اپنا پیدائشی حق سمجھ دے نیں۔ حالانکہ پنجابی املا ساڈی پیدائش توں پہلے وی صحت مند سی تے ساڈی وفات توں بعد وی انشاء اللہ صحت مند ای رہوے گی۔ لہذا سانوں اپنی پیدائش دا سارا بوجھ پنجابی دا حلیہ وگاڑن لئی استعمال نہیں کرنا چاہی دا۔ کھہ بلی خود نوں خد، خودی نوں خدی، خواہش نوں خواہش، خوشی نوں خوشی، خواب نوں خاب، خامہ

نوں خانا۔ نامہ نوں ناما وغیرہ تے ایسے طراں ہور ہزاراں لفظاں دی شکل وگاڑ کے لکھن وچ خوشی محسوس کردے نیں۔ حالانکہ عربی فارسی الفاظ نوں اصل طریقے نال لکھن ہارے پنجابی دے سیانے پہلے ای فیصلہ کر چکے نیں۔ جنوں بدلن دا اختیار ہاری ساری نوں نہیں دتا جا سکا۔ ذرا سوچو پئی خوشی نوں خوشی لکھن والے حضرت کل کلاں خوشی محمد نوں معاذ اللہ کھشی محمد لکھن دا آہرووی کر سکا دے نیں۔ کیوں جے اوہناں دی جاچے عربی فارسی لفظاں نوں اصل وانگ لکھتا ضروری نیں۔ ایسے طراں امام جعفر صادق نوں امام جعفر صادق لکھتا وی اوہناں واسطے کوئی بری گل نہیں ہووے گی چنانچہ ایہہ تے ایسے طراں دیاں ہزاراں مثالاں دتیاں جا سکدیاں نیں جے اسیں پنجابی دے ایسے نادان دوستاں نوں سدھے رستے لاؤن دا جتن نہ کیتا تاں کھ عرصہ بعد پنجابی دی ترقی دا خواب اپنے آپ چکنا چور ہو کے رہ جاوے گا۔

پنجابی املاء دا مسئلہ کوئی مسئلہ نہیں بلکہ انہوں پنجابی دے مخالفان نے کھڑا کیتا اے تاں جے پنجاب دے لوک اپنی مادری زبان نوں اپنان وچ شرم محسوس کردے رہن۔ ایہہ انج ای اے جیویں کے بابو نے اپنے پو دا تعارف اپنا نوکر کہہ کے کرایا سی۔ پنجابی دی املاء اردو، فارسی تے عربی املاء دے جتاں نیڑے ہووے گی اوہناں پنجابی نوں ترقی دنیا زیادہ آسان ہووے گا تے جنیاں زیادہ اسیں کھتیاں کڈھاں گے اوہی زیادہ پنجابی دی ترقی دی منزل دراڑی ہندی چلی جائے گی۔

زبان سکھن دا مقصد اعلیٰ تعلیم تے ٹیکنیک حاصل کرنا ہندا اے۔ تاں جے انسان بطور حیوان ناطق اخلاقی طور تے عام حیواناں توں دکھرا پچھانیا جا سکے۔ جیکر انسان پڑھ لکھ کے تے ڈگریاں لے کے وی۔ حیوانیت دا شکار ای رہن تاں اوہناں دی انسانی شکل دا کیہ فائدہ۔ بقول میاں محمد بخش انسان دا نصب العین عشق الہی دی دولت حاصل کرنا اے تے :

ع عشقے باجھ محمد بخشا کیا آدم کیا کتے

تعلیم دا میڈیا کوئی وی ہووے لیکن اوہناں میڈیاں وچوں مادری زبان دی اہمیت بڑے بڑے مفکراں نے وی تسلیم کیتی اے تے قرآن نے وی سانوں ایہی دس پائی اے جویں کہ ایس گل بات دے آغاز وچ دیا گیا اے۔ زبان دانی دا مقصد گل بات سمجھنا سمجھونا ای ہندا اے۔ تے مادری زبان ایس کھیتر وچ بڑی اہمیت رکھدی اے۔

عربی، فارسی دے لفظاں دی املاء بدلن دا جواز اوہوں پیدا ہندا اے جدوں رسم الخط بدل جاوے تے حروف جمعی دی کمی بیشی دا مسئلہ درپیش ہووے۔ پنجابی دا رسم الخط تے اہلے حروف جمعی جد عربی، فارسی تے اردو والے ساڈے کول موجود نیں تاں فیر خواب نوں خاب تے خودی نوں خودی لکھتا نری جمالت اے۔ اللہ سانوں جمالت توں بچائے۔

پنجابی زبان دی حیثیت جدید علوم و فنون تے زباناں سکھن دے لحاظ نال پنجابیاں واسطے گویا کھیت دی زر خیز مٹی وانگر اے۔ کھیت دی مٹی جنی زیادہ زرخیز ہووے گی اوہدے وچ گڈیاں جان والیاں فصلوں

اوناں ای ودھیرا جھاڑ دیون گیاں۔ مٹی دی زرخیزی دا بندوبست نہ کیتا جاوے تاں چنگیاں بھلیاں پھلیاں کچھ عرصے توں بعد بخر ہو جاندیاں نیں۔ بندہ بنیادی غذاواں کھانیاں چھڑ دیوے تاں اوہدی صحت ڈانواں ڈول ہو جاندی اے مڈھلی علمی زمین زرخیز ہووے تاں ملکی تے غیر ملکی علوم و فنون دے پودے چنگا پھل دے سکدے نیں۔ بخر زمین وچ کچھ نہیں اگدا ہندا۔ ساڈے تعلیمی کھیتر دے وڈے وڈے دانشوراں نوں ایس دھرتی دی زرخیزی قائم رکھدیاں ترقی ول پیر پٹنے چاہیدے نیں۔ ایہ نہ ہووے کہ عہدیکھے وچ تجربے کردے کردے اوہ زرخیز مٹی دی اہمیت نوں نظر انداز کر جاؤن جس طراں قرآن حکیم وچ نادان پہاڑی لوکاں دی کاشتکاری دا ذکر آؤندا اے کہ اوہناں نے تھوڑی جیسی مٹی نال لکی ہوئی چٹان اتے کاشتکاری کیتی تے جدوں بھرواں مینہ پاتاں اوہناں دا سبھو کچھ رڑھ گیا۔

پنجابی زبان دی ترقی لئی پی ایچ ڈی حضرات دی ضرورت اے، نہ ایم اے والیاں دی بلکہ انہوں مڈھلی سطح توں پڑھان والے استاداں دی لوڑ اے۔ جیہڑے الف بے توں لے کے نثری کتاباں وغیرہ پڑھا سکن تے طالب علماں دے شعور نوں اسلامی تے قرآنی علماں راہیں پختگی عطا کر سکن۔ ساڈے پرائمری ٹیچر جیہڑے اردو پڑھا سکدے نیں اوہ پنجابی دی آسان نال پڑھا سکدے نیں۔ بشرطیکہ اوہناں نوں پنجابی ٹیچنگ الاؤنس دے دتا جاوے۔ اجیہا معقول الاؤنس ساڈے پرائمری، مڈل تے ہائی سکولاں دے استاداں نوں پنجابی پڑھن پڑھان ول اپنے آپ مائل کر سکے گاتے انج اوہ مادری زبان راہیں طلباء دی ذہانت نوں شکا سکن گے تے اجیہے طالب علم اگے چل کے شہرت دے اسماناں تے تارے چند تے سورج بن کے پھلکن گے کیونکہ اوہ اردو، عربی، فارسی، انگریزی تے سائنسی علماں دے دی ماہر ہون گے۔ تے جیہڑا بندہ اپنی ماں دی گل نہ سمجھ سکے اوہنے کسے ہور دی گل کیہ سمجھن اے؟ جیہڑا ماں دا سکا نہیں اوہ کسے ہور دا سکا کیوں ہو سکدا اے؟

اللهم اهدنا الصراط المستقيم ○ صراط الذين انعمت عليهم - ○ غير المنضوب عليهم و لا الضالين - ○ امين -

رب راکھا

تماڈا آپنا -- قدر آفاقی

پنجابی زبان دا مڈھ تے اوسدا ارتقا

پنجابی زبان اوہ زبان اے جہڑی مسلمان بادشاہواں دے حملیاں توں بعد عربی فارسی لفظاں دے مقامی زبان وچ ملاپ توں بعد وجود وچ آئی۔ کیوں جے ”بج + آب“ دا لفظ اک پکھوں ادھا مقامی تے ادھا فارسی زبان نال تعلق رکھدا اے تے دوجے پکھوں نرا ”فارسی“ نال ای تعلق رکھدا اے کیوں جے ”بج“ پنجابی تے فارسی وچ ہم معنی اے جدکہ آب تے پانی وچ بڑا فرق اے۔ نالے پنجاب وچ آب دا تصور فارسی والا گھٹ ای نیا جا سکدا اے کیوں جے اک مریض آب آب کردا فوت ہو گیا سی پر اوہدی ان پڑھ ماں اوہدا مطلب نہیں سی سمجھدی تے جدوں اوہنوں کسے نے دیا کہ آب فارسی وچ پانی نوں کہندے نیں تاں اوہنے بڑے غم نال ایہہ مصرعہ سدھ کر دتا سی :-

آب آب کر مویوں بیٹا فارسیاں گھر گالے

پنجاب وچ آبادی دا آغاز ہزاراں سال پہلے ہو چکیا سی۔ بلکہ محکمہ آثار قدیمہ دی کوشش نال راولپنڈی دے کول کر کے وادی سوان وچ قدیم ترین جہڑی (پتھر دے زمانے دی) ثقافت دے آثار ملے نیں۔ ظاہر اے کہ لکھاں سال پہلے ایتھ دے لوک جہڑی بولی بولدے سن اوہ پنجابی نہیں سی۔ کیوں جے ماہرین موجب اوہ لوک باہر لے مکاں توں آئے سن۔ ہڑپہ تے موئن جوڈارو دے آثار دی کھدائی توں پتہ لگدا اے کہ ایہ کوئی تن ہزار سال قبل مسیح نال تعلق رکھدے نیں۔ تے ماہرین دا کہنا ایہہ ہے کہ ایہہ لوک ست (۷) اٹھ (۸) ہزار سال پہلاں عراق ولوں آئے سن تے اوہناں نوں دراوری (موجودہ = دراوڑی) نسل دے نال نال نسبت دتی جاندی اے (اردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ صفحہ ۶۵۰) ظاہر اے باہروں آون والے اپنے ملک دی بولی بولدے سن تے اوہ پنجابی نہیں سی۔ البتہ ایتھ دے قدیم دینیکاں وچوں قتل عام توں بعد بچن والیاں دی جہڑی وی کوئی زبان سی، اوسدا کجھ نہ کجھ اثر حملہ آوراں دی بولی تے دی پیا ہوویگا۔ تے انج اک رلوں جہڑی زبان بنی ہوویگی۔ جہڑی صدیاں تک منجھن توں بعد کے معیار اتے آگنی ہوویگی۔ تے غالباً اوہ زبان دراوڑی سی۔

حضرت عیسیٰ علیہ السلام توں تقریباً ڈھائی ہزار سال پہلے ”آریا“ وسط ایشیا ولوں پنجاب اتے حملہ آور ہوئے تے ایتھ دے دینیکاں نوں دڑھانگا پھیر کے ختم کر دتا یا غلامی دیاں زنجیراں وچ جکڑ لیا۔ تے ایتھ دی تہذیب تے تمدن نوں تباہ کر دتا گیا۔ تے اک نویں دور دا آغاز ہويا۔ ۱۵۰۰ ق م دے نیڑے تیزے آریا دریائے گنگا توڑی اڑ گئے سن۔ رامائن تے مہا بھارت توں پتہ لگدا اے کہ بہادری دے ایس دور وچ پنجاب دے دریاواں دے کنڈھے آریاواں دیاں کئی خود مختار ریاستاں قائم سن تے سب توں وڈی ریاست گندھارا سی جہدا صدر مقام تک شیلہ (موجودہ = ٹیکسلا) سی۔ ۵۰۰ ق م وچ ایرانی حکمران فریدوں نے ہندوستان اتے حملہ کیتا تے پنجاب نوں اپنی سلطنت وچ شامل کر لیا۔ اوس

توں مگروں سائرس، افراسیاب تے دارا نے وی ایس علاقے اتے حملے کیتے۔ دارا دے زمانے وچ لاہور تے ملتان دے صوبے ایرانیوں دے حکم بیٹھن۔ ایرانی حکمران داریوش اول (۵۴۱ تا ۴۸۵ ق م) نے موجودہ پاکستان دا علاقہ اپنی سلطنت وچ شامل کر لیا سی۔ تے ایس نوں ”ولایت ہند“ دا نام دتا سی۔ ۳۲۶ ق م وچ سکندر نے دریائے سندھ عبور کر کے پنجاب اتر حملہ کیتا۔ پورس دی فوج نے مقابلہ کیتا پر آخر سکندر دیاں فوجاں فتح یاب ہوئیاں۔ تے جدوں تن سال بعد سکندر فوت ہو گیا تاں ایتھے چندرگپت موریا وی حکومت قائم ہو گئی۔ تے اوہدے پوتے اشوک (۲۷۲ تا ۲۳۶ ق م) نے بدھ مذہب قبول کر کے اوہدی تبلیغ داکم ارنھیا۔ تے ایس طراں پنجاب وچ اک نویں تہذیب جم پئی جدا مرکز ٹیکسلا سی۔ لیکن ۱۵۰ ق م تک باختر دے یونانی حکمران منادر نے کابل تے قدحار فتح کرن توں بعد تقریباً سارے پنجاب اتے وی قبضہ کر لیا۔ پرانے سکے لکھن پتھوں ایس ثابت ہويا اے پئی ایس علاقے وچ پہلی تے دوئی صدی قبل مسیح وچ کئی ادھ پجدھیاں یونانی خود مختار ریاستاں قائم ہو چکیاں سن تے اہناں ریاستاں دا خاتمہ ”یوچیاں“ نے کیتا۔ تے اہناں دی لڑی ”کشان“ نے پہلی صدی عیسوی وچ اک بہت وڈی سلطنت قائم کر لئی جس وچ ترکستان، افغانستان (موجودہ) پاکستان نے بنارس تک شمالی ہند دا علاقہ شامل سی۔ تے ایس دا صدر مقام پرش پور (موجودہ پشاور) سی۔ ۱۲۲ء وچ کنشک مر گیا۔ جس پاروں ایس سلطنت دے ٹکڑے ہو گئے۔ چوتھی صدی عیسوی تک پنجاب تے کابل اتے شاہی خاندان ساتھی گورجراں (گجراں) نے حملے کیتے۔ اٹھویں صدی عیسوی وچ کشمیر دے راجے لٹا دیتا نے پنجاب فتح کر کے ایتھے اپنی حکومت قائم کر لئی۔

اسلامی دور محمد بن قاسم اٹھویں صدی دے شروع وچ سنہ ۶۹۰ء اور ۶۹۱ء کے حملے اور ہویا تے ملتان تک پہنچ گیا۔ پر اوہ پنجن توں آگے نہ ودھیا۔ ایدھر سلطان سبکتگین نے ۹۹۰ء / ۳۹۰ھ وچ پشاور دی فتح توں بعد اوتھے اپنا اک نائب مقرر کیتا تے نالے دو ہزار فوج رکھن لئی چھاؤنی بنائی۔ اوسدے بیٹے محمود غزنوی نے ۱۰۰۱ء / ۳۹۲ھ وچ جے پال نوں شکست دے کے دریائے جہلم دے کڈھے نندنہ (نندونہ) دے پکے پیڑے پہاڑی قلعے اتے وی قبضہ کر لیا تے انج پنجاب دی فتح دی پہلی منزل مار لئی۔ تے فیر ۱۰۲۲ھ / ۱۰۲۲ء وچ سلطان محمود نے دور تک فتوحات حاصل کرن توں بعد پنجاب نوں اپنی سلطنت وچ شامل کر لیا۔ تے لاہور نوں پنجاب دا صدر مقام بنا کے اوتھے اپنا اک نائب یعنی صوبیدار ایاز مقرر کیتا تے فیر فتوحات دا ایسہ سلسلہ تھانیسر، میرٹھ تے بنارس تک پہنچ گیا۔ تے انج ہندوستان تے خاص کر پنجاب وچ مسلماناں نوں اک اچھا مرکز لہ گیا۔

دینی تے ادبی خدمات ایس سے اندر عزنی نوں بعض فارسی زبان دے اچھے شاعر تے مسلمان صوفی تے عالم وی پنجاب وچ آن دے مثلاً مسعود سعد سلمان، کئی لاہوری، الفرج رونی، شیخ اسماعیل، علی جہوری (داتا گنج بخش) تے شیخ حسین زنجانی تے البیرونی وغیرہ۔ نالے عنصری تے فرخی دے قصیدے وی ہندوستان وچ مسلماناں دی فتوحات بارے چانن پاندے نیں۔ دوجے پاسے پنجاب ولوں کچھ

ہندو فوجی محمود غزنوی دی فوج وچ شامل ہو کے غزنہ اپڑ گئے۔ اہناں وچ تلک بن بے سین وی سی۔ اوہ فارسی دا چنگا بھلا جانو سی۔ مسعود سعد سلمان نے ایس دور وچ اپنے تن دیوان مرتب کیتے جنہاں وچوں اک فارسی دے لفظی بھنڈار نوں ہندی نال رلا کے مرتب کیتا گیا سی۔ اردو والے اہنوں اردو دا مڈھلا دیوان کندے نیں تے پنجابی والے پنجابی دا۔

پنجابی زبان دی پیدائش اسلامی فوجاں پنجاب وچ آن ویساں تے مقامی لوکاں نال میل ملاپ پاروں فارسی تے مقامی زبان دے ملاپ نال اک نویں زبان پنکری۔ دو بے پاسے صوفیاء کرام دی دینی تعلیم پاروں عربی لفظاں نے وی اپنا اثر دکھانا شروع کیتا تے انج مقامی زبان 'عربی' تے فارسی لفظاں دی رلی ملی ورتوں نے پنجاب وچ اک نویں زبان نوں جنم دتا۔ جنہوں اجکل پنجابی کہیا جاندا اے۔ مسلمان حکمران انگریزاں دے آؤن تیکر ہندوستان وچ حکومت کر دے رہے تے انج اک پکھوں ساڈھے اٹھ سو سال تے دو بے حساب نال ہزار سال دے عرصے وچ ایس علاقے وچ پنجابی پروان چڑھدی رہی۔ تے اگلے علاقیاں وچ برج بھاشا وغیرہ دے ملاپ نال ایہو زبان بادشاہواں دی سرپرستی بیٹھ ترقی کردی کردی کدی ریختے کدی اردو اکھوائی تے انج مسلمان صوفیاء، علماء تے بادشاہواں دے اثر بیٹھ عوامی پدھر اتے پنجابی تے اردو پروان چڑھدیاں رہیاں۔

ایس نویں زبان دا مڈھ پنجاب وچ بجھا سی۔ چنانچہ پنجاب دے لوکاں دی زبان وچ عربی فارسی لفظاں دا ورت ورتارا ودھن پھلن ڈیہ پیا۔ مسلمان بادشاہواں دی فوجاں وچ مسلماناں توں علاوہ مقامی لوک وی شامل ہندے سن تے انج نت دے مل ورتن نال بھرہی مشترکہ زبان پیدا ہو کے اگانہ ودھ رہی سی۔ اہناں فوجیاں راہیں اوہ جس علاقے وچ وی اپڑی اوتھے دے عوام نے اوہ نوں اپنان وچ اپنی عزت تے عافیت کجھی۔ جدیدیاں مثالاں ملا وجھی دی کتاب سب رس وچ انج وی موجود نیں۔ حالانکہ اوہ دکھن پاسے دا و سنیک سی۔

پنجابی دا خمیر جس زبان توں اٹھیا، لسانی ماہرین موجب اوہ دراوڑی سی۔ بھرہی آریا قوم توں پہلاں ایتھے چالو سی۔ تے جدوں سنسکرت ایتھ آئی۔ تاں اوس دے عالماں نے ایس مقامی زبان نوں پراکرت یعنی عوامی تے آپے پنکری زبان دا نام دتا تے سنسکرت خواص دی زبان قرار پائی خواص دی ایہہ زبان عوام توں دور رکھی جاون کارن ہولی ہولی مٹ گئی۔ پر عوامی زبان ودھدی پھلدی رہی تے اپنی جاندار ہو گئی کہ نویں نویں اثرات نوں قبول کر سکے۔ جد تک ہڑپا، روپڑ، چندی گڑھ موئن جوڈارو تے کوٹ ڈیجی وغیرہ دے آثار قدیمہ دی کھدائی نہیں سی ہوئی۔ اودوں تیکر لسانی ماہرین پنجابی نوں سنسکرت وچوں نکلی ہوئی من دے سن۔ لیکن جدوں آثار قدیمہ دی کھدائی پاروں نویں نویں انکشاف ہوئے تاں وڈے نیجہ کاراں (محققاں) نے انسانی کھوپڑیاں دی بناوٹ توں ایہہ اندازہ کیتا کہ ایس علاقے وچ پہلے حبشی (Negrites) فیر آسٹریک، فیر دراوڑ تے فیر آریا آئے سن۔ آریا توں بعد سیتھین، پہلوی، یونانی، عرب، ایرانی یا افغانی، ترک تے آخر وچ انگریز آئے۔ تے ایس توں ظاہر اے کہ سیاسی اکھاڑ پھھاڑ راہیں مقامی زبان نے اہناں ساریاں قوماں دے لسانی اثرات مجبوراً یا خوشی نال

قبول کیتے۔

پنجابی زبان دی ونڈ پنجابی زبان دیاں بولیاں نوں تن وڈے قبیلیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔
(۱) مشرقی قبیلہ۔

۱۔ بھٹیانی۔ ایسے حصار، گوڑ گاؤں تے بیکانیر دے علاقے دی زبان اے۔

۲۔ پوادھی۔ ایس دے علاقے انبالہ، پٹیالہ تے جیند وغیرہ نیں۔

۳۔ دوآبی۔ لدھیانہ، جالندھر، ہوشیار پور وغیرہ دی زبان

۴۔ مالوئی۔ مالیر کوٹلہ، فرید کوٹ تے فیروز پور وغیرہ دی زبان

۵۔ پہاڑی۔ کانگڑہ، شملہ تے جموں وغیرہ دی زبان اے

(ب) مغربی قبیلہ۔

۱۔ سراہکی۔ اہد علاقہ خیر پور (سندھ) اے

۲۔ ریاستی یا بہاولپوری۔ ایسے سابقہ ریاست بہاول پور دے اضلاع رحیم یار خاں، بہاولپور وغیرہ دی زبان اے

۳۔ ملتان۔ ایسے ملتان، مظفر گڑھ، ڈیرہ غازی خاں، راجن پور وغیرہ وچ بولی جاندی اے۔

۴۔ ہندکو۔ پشاور، ایبٹ آباد وغیرہ تے صوبہ سرحد وچ بولی جاندی اے۔

۵۔ چھاچھی۔ کیمبل پور وغیرہ وچ بولدے نیں۔

۶۔ پوٹھوہاری، راولپنڈی تے آلے دوالے دی زبان اے

۷۔ دھنی۔ جہلم تے میر پور (آزاد کشمیر) دی زبان اے

۸۔ شاہ پوری۔ شاہ پور، سرگودھا تے جھنگ وغیرہ وچ بولی جاندے اے۔

(۱) مرکزی۔

ایسوں مانجھے دی زبان کہیا جاندا اے۔ ایسے لاہور، سیالکوٹ، گوجرانوالہ، امرتسر، گورداسپور

وغیرہ وچ بولی جاندی اے۔ تے ایسہ پنجاب دی نکسالی یا مرکزی زبان اے جنہوں معیاری پنجابی دا درجہ

حاصل اے۔ (اردو دائرہ معارف اسلامیہ ج ۵ ص ۶۶۷-۶۶۵)

پنجاب دیاں حدال پنجاب برصغیر وچ اک بہت وڈا تے زرخیز صوبہ سی۔ جس وچ بیٹھ دتے علاقے شامل سن۔

۱۔ کشتری انبالہ وچ انبالہ، شملہ، حصار، رہنک کرنال، تے گوڑ گانواں دے ضلعے شامل سن۔

۲۔ کشتری جالندھر۔ ایس وچ جالندھر، ہوشیار پور، کانگڑہ، فیروز پور تے لدھیانہ دے ضلعے

سن۔

۳۔ کشتری لاہور۔ ایس وچ لاہور، گوجرانوالہ، شیخوپورہ، سیالکوٹ تے گورداسپور شامل

۴۔ کشنری ملتان۔ ایس وچ ملتان، شکرئی (موجودہ ساہیوال) لائل پور (موجودہ فیصل آباد) جھنگ، مظفر گڑھ تے ڈیرہ غازی خان سن۔

۵۔ کشنری راولپنڈی وچ راولپنڈی، جہلم، گجرات، سرگودھا، اٹک تے میانوالی شامل سن۔

پاکستان بنن توں بعد ملتان، راولپنڈی تے لاہور دیاں کشنریاں پاکستان نوں ملیاں تے انبالہ تے جالندھر بھارت وچ رہ گیاں۔ تے درمیانی سرحد قائم کرن لئی کئی ضلعیاں دی ونڈی پے گئی۔ بھارتی پنجاب نوں سکھاں توں کھوہن لئی تے ہندوواں دی بالادستی قائم کرن لئی تن حصیاں وچ ونڈیا گیا اے :-

(۱) صوبہ پنجاب = ایس وچ گورداسپور، امرتسر، کپورتھلہ، جالندھر، فیروزپور، بٹھنڈہ، پٹیالہ، لدھیانہ، سنگرور تے ہوشیار پور تے انبالے دی تحصیل کھڑا کھ حصہ شامل اے تے اسدا رقبہ ۴۷۲۰۵ مربع میل اے۔

(۲) صوبہ ہریانہ = ایس وچ حصار، مندر گڑھ، گوڑ گاؤں، ریتک تے کرنال توں علاوہ ضلع منگروڑ تے انبالہ دی تحصیل کھڑا دے کھ حصے شامل نیں۔ تے اہا رقبہ ۱۷۶۰۰ مربع میل اے۔

(۳) صوبہ حما چل پردیش = ایس وچ سابقہ پنجاب دے اہمہ ضلعے شامل کر دتے گئے نیں شملہ، کلو، کانگڑہ، بہاول تے سپینسی توں دکھ ضلع ہوشیار پور تے انبالہ دے کھ حصے۔ اہا صدر مقام شملہ اے تے رقبہ ۱۰۸۸۵ مربع میل اے۔

ایس ونڈ دے خلاف سکھاں نے بڑیاں قربانیاں دتیاں پر ہندو اکثریت نے جمہوریت دی آڑ وچ اوہناں دی کوئی پیش نہ جان دتی۔ لسانی پکھوں دی پنجابی زبان دا حلیہ وگاڑن لئی سنسکرت وغیرہ دے غیر مانوس لفظاں نوں دکھو زوری پنجابی زبان وچ شامل کرن دا سرکاری پدھراتے سلسلہ جاری اے جدے خلاف تحریکاں چل رہیاں نیں۔

پنجابی زبان دا ارتقا مسلماناں دے آؤن توں پہلاں برصغیر وچ مختلف قوماں دے صدیاں دے ورت ورتارے دے نتیجے وچ تے خاص کر کے پنجاب وچ بھری زبان پروان چڑھ چکی سی۔ مسلماناں دی آمد توں بعد اوسے دے خمیر توں پنجابی زبان نے جنم لیا۔ گورو چریت ناتھ (۸۹۰ تا ۱۶۹۹) اپنے سے اندر جہڑے شعر کہندا سی اوہناں وچ عربی فارسی لفظ بالکل نہیں سن۔ مثلاً ایہہ شلوک دیکھو۔

اک	لال	پا	اک	سیت	پا
اک	تک	جنیو	لک	پا	
جب	نہیں	الٹی	پان	گھنا	
تب	چرپٹ	بھولے	پیٹ	شا	
جب	آوے	گی	کال	گھنا	

تب چھوڑ جائیں گے لٹا پٹا

البتہ لفظ گندہ تے اندر (فارسی) اوہنے اک جگہ انج استعمال کیتے نیں۔

مثلاً: اندر گندا باہر گندا۔ توں کیوں بھولیو چرہٹ اندھا

ایس دا مطلب ایسہ ہویا کہ کوئی کوئی فارسی دا لفظ محمد بن قاسم توں بعد کسے نہ کسے طراں مقامی

زبان اتے اثر انداز ہو چکیا سی۔

اوس توں بعد پورن بھگت (۹۷۰ء تا ۱۰۷۰ء) ول آؤ۔ ۱۰۰۱ء وچ محمود غزنوی نے ہندوستان اتے

حملیاں دا مڈھ بنھیا۔ تے ہولی ہولی مسلمان فوجیاں دے مقامی لوکاں نال میل ملاپ راہیں مقامی زبان

اتے عربی تے فارسی دا چنگا بھلا اثر پے گیا سی۔ جس دی شہادت پورن بھگت دے کلام پران سنگی وچوں

وی ملدی اے۔

درویس سوئی جو درد پچھانے

قدرت دیکھ رہیا حیرانے

قدرت تے ہی اللہ جا پے

جاں کادرن چھن کھ نہاں بھجا پے

اللہ عالم بچ سمایا

بولت دیسے پرورن چھپایا

در دوند ہوئے دورے ڈیٹھا

سو دروویں در لاگا بیٹھا

ایسہ کل بوڑت (قلبت) تم جائے ادھارو

نام دان اشنان اچارو

واہ واہ کامنت کما ہے

ہوئے نزل او جل در آہیے

بھگت کرے سو او جل ہووے

جنم جنم کی سبھ مل کھووے

سادھ سنگت کی جو مت پاوے

سو در جائے سماوے

(پنجابی ادب دی کہانی صفحہ ۱۹۱)

پیر شمس سبزواری ملتان (۱۱۶۵ تا ۱۲۷۶ء) نے جہڑا کلام رچیا اوس توں وی پنجابی زبان دے ارتقا

بارے دس پندی اے۔ مثلاً اوہ کہندے نیں

اے سو بھاگا (اے انسان)

اس دنیا میں کیا گھن آئیوں
یا گھن ویسی نال --- سو بھاگا
ناگنوں (نکا) توں آئیوں
ناگنوں توں ویسوں
کچھ نہ نبھسی نال سو بھاگا
پیر پیر رہیوں وچ چونکے
کال نہ آوے درد سو بھاگا
رل بھرانواں تینوں وداع جو کیتا
ہوئے رب دے حوالے سو بھاگا

ایس نمونے توں پتہ لگدا اے کہ بارھویں تے تیرھویں صدی عیسوی وچ پنجابی زبان کافی ترقی کر چکی
-۵-

پنجابی دا پہلا شاعر۔ فرید الدین مسعود گنج شکرؒ آپ دا زمانہ (۶۵۶۹ / ۱۱۷۳ء تا
۶۶۳ھ / ۱۲۶۱ء) پنجابی شاعری دا سنہری دور متھیا جاندا اے۔ تے آپ نوں پنجابی دا پہلا شاعر آکھیا جاندا
اے۔ حالانکہ آپ توں پہلے غیر مسلم تے مسلمان شعرا نے پنجابی شاعری دی بنیاد رکھ دتی سی۔ آپ نے
فارسی نثر وچ تن کتاباں (۱) راحت القلوب (۲) سراج الاولیاء تے (۳) نوائد الساکین لکھیاں۔ جد کہ
پنجابی وچ آپؒ ہوراں شلوک لکھے جنہاں نوں فرید ثانی ہوراں باباجی کولوں روحانی اجازت لے کر بابا
گورو نانک صاحب دی درخواست پروان کر دیاں گرنتھ صاحب وچ شامل کرن دی اجازت دتی۔ ایس
شلوک گرنتھ صاحب راہیں ساڈے تیک اپڑے نیں۔ اہتاں شلوکاں ول دھیان ماریئے تاں پتہ لگدا
اے کہ باوا فرید ہوراں سدھی پدھری عوامی زبان وچ ای لوکاں نوں تلقین کیتی اے جس توں پنجابی
دے ارتقا تے چائن پیدا اے :-

- ۱۔ فریدا من میدان کر ٹوئے ٹیے لہ
- اگے مول نہ آوسی دوزخ من دی بھاہ
- ۲۔ اٹھ فریدا ستیا جا جھاڑو دے میت
- توں ستا رب جاگدا تیری ڈاڈے نال پریت
- ۳۔ فریدا خاک نہ نندیئے خاکوں جیڈ نہ کو
- جیوندیاں پیراں تھلے سویاں اپر ہو

بابا فرید فارسی دے وی اچے اچے صوفی شاعر سن۔ فارسی کلام دا نمونہ ایس ہے۔

من نیم واللہ یارا من نیم
جان جانم سر سرم من نیم

نور پاک احمد درمشت خاک
کور چشماں را اگر روشن نیم
دوست اندر سرمن ظاہر شدہ
من نہ ام مسعود باللہ من نیم

(پنجابی شاعراں دا تذکرہ - از مولا بخش کشتہ)

امیر خسرو (۱۲۵۳ء تا ۱۳۲۵ء) نے پنجابی زبان نوں اپنی ترقی دتی کہ اوہناں دا کلام سانوں اجدے دور وچ وی پرانا تے اوپرا نہیں جا پدا۔ لہذا اوہناں دیاں بھارتاں دے نمونے تلوں:-

۱- دو کبوتر کولو کولی کھنڈ اوہناں دے کالے
چال اوہناں دی انکی مکی رب اوہناں نوں پالے (اکھیاں)

۲- پاروں آیا بابا لشکری جاندا جاندا کر گیا مشکری
(ڈہمیں)

۳- اک مگری دی عجب بہار کدی آبادی کدی اجاڑ
جاں دن تاں جنگ مچاون جد اجڑن نال رملں جاون

(شطرنج دی بازی تے اوہدے مرے)

۴- آبی بوچھن پھلاں بھریا
بناں ورتیاں ایویں دھریا (آسمان تے تارے)

۵- کئی جیسی تار ---- ٹھکی مار جائے پار (سوئی)

پنجابی زبان مسلمان فوجاں دے نال نال سفر کر دی بیجاپور تک وی پہنچ گئی سی۔ شاہ میراں جی بیجاپوری (م ۱۳۹۶ء) دے کلام وچ پنجابی لفظاں دا استعمال ایس بات دی شہادت دیندا اے۔

صفت کروں میں اللہ کیری جو پورن پورن پور
قادر قدر انگی کاروں نہ نیزے نہ دور
نہ اس روپہ تے نہ اس ریکھا، نہ اس تھاؤں مکان
زرگناں، گن ونا کردا کس کھ کروں بکھان
میں اس کارن بہت ڈروں ٹر کر جاؤں کہاں
جہاں جہاں میں چھین لوڑوں، توہیں تہاں تہاں

بابا گورو نانک جی (۱۳۶۹ء تا ۱۵۳۹ء) دے سے تیکر پنجابی زبان کافی نکھر گئی سی۔ آپ دا ذرا کلام

پڑھو۔

۱- مر میت، صدق مصلیٰ حق حلال قرآن
صوم سنت میل (حج) روزہ ہوئے مسلمان

۲۔ راج مال ، روپ ، جاتی ، جوہن پنچے ٹھگ
تی ٹھگی جگ ٹھگیا کئے نہ رہیا لچ

اک بحث عبد الغفور قریشی پنجابی ادب بارے لکھدے نیں۔

”پنجابی ادب دے پہلے دور دے موڈھی بابا فرید مخ شکر نوں نیا گیا اے۔ اہناں توں پہلاں پنجابی ادب وچ کدھرے کوئی دکھرا رنگ نہیں ملدا۔ جوگیاں دے کچھ شلوک ضرور ملدے نیں۔ جنہاں دا پنجابی رنگ نہیں اگھڑدا۔ سگوں ایس وچ برج تے سنسکرت وچ ہندوانہ خیالاں دا پرچار ملدا اے۔ ایس دور وچ (صوفیاں دے دور وچ یعنی ۵۸۰ھ تا ۶۰۰ھ) سکھ گورو صاحبان دا پنجابی کلام ضرور ملدا اے۔ پر سارے گورو صاحبان دی بولی پنجابی نہیں سی۔ اہدے وچ وی برج بھاشا تے سنسکرت دی ملاوٹ اے۔ ایس دور دیاں ایسہ خوبیاں نیں :-

۱۔ پنجابی ادب دا مڈھ بجھا۔

۲۔ لوک گیتاں ، لوک بھراں ، تے لوک طرزاں وچ چھند ، بارہ ماہے ، ستوارے ، کافیاں ، سی حرفیاں تے شلوکاں دا روج ہویا۔

۳۔ صوفی شاعراں نے زبان تے بیان نوں رنگین تے پختہ بنا دتا۔

۴۔ پنجابی زبان نوں نرم و نازک جذبات دے اظہار دے قابل بنایا۔

۵۔ زبان وچ فارسی رنگ تے اوس دی مٹھاس بھردتی۔ ایس وچ سوز اثر ، رس زیادہ تے مبالغہ گھٹ اے۔ (پنجابی ادب دی کہانی ۳۸ - ۱۳۷)

اپر دتے اقتباس توں ظاہر ہویا کہ پنجابی دا مڈھ حقیقت وچ صوفیاں دے دور وچ ہی بجھا۔ اوس توں پہلے پنجاب وچ بھڑی وی زبان سی اوہ پنجابی دی ماں ہو سکدی اے ، دادی ہو سکدی اے ، پردادی ہو سکدی اے ، لیکن پنجابی نہیں سی۔ اہدی مثال انج وی دتی جا سکدی اے کہ پنجابی توں پہلے پراکرتاں تے عوامی بولیاں ایس علاقے وچ چالوسن پر پنجابی دا مڈھ مسلماناں دے حملیاں توں بعد حملہ آوراں دیاں زباناں دے اثرات پاروں بجھا پنجابی دے خمیر وچ کھڑی کھڑی زبان دا کتواں حصہ اے ، ایسہ تناسب گھٹ ددھ ہو سکدا اے۔ جوہن اک بچے دی پیدائش توں بعد لوک اوہدے مونہ مماندرے توں اندازہ لاؤندے نیں کہ اہدا متھاں درگا اے۔ گلہاں پو درگیاں نیں ، اکھیاں وڈی ماسی درگیاں ، نک دادے درگا ، بھرونے چاچے درگے ، کن تائے درگے ، موڈھے مامے درگے۔۔۔ وغیرہ وغیرہ۔۔۔ ایسے طراں ایس ایسہ سکے آں کہ پنجابی زبان وچ گرامر ہندی یا فارسی یا سنسکرت دی اے۔ لفظاں دی اٹھان دراوڑی درگی اے۔ اچ خیالی دے پکھوں اوہ عربی دے بھے مار دی اے وغیرہ وغیرہ۔ تاں کیہ بھلا ایس کہہ سکے آں کہ اپنی پیدائش توں پہلاں بچہ یا پنجابی موجود سن؟ ظاہر اے کہ ایس انج نہیں کہہ سکدے۔ چنانچہ ایس گل بات توں ایسہ سٹ نکلیا کہ جہڑے بلی ایسہ کہندے نیں کہ لکھاں یا ہزاراں سال پہلے دی پنجاب دی زبان پنجابی سی۔ کیوں جے اوہ پنجاب دے و سینکاں دی زبان

سی۔ تاں اسیں اوہناں دے ایس دعوے نوں پروان نہیں کر سکدے کیوں جے عراق ولوں نقل مکانی کر کے آون والے و سنیک اپنی عراقی آرامی، سریانی یا عبرانی وغیرہ کوئی زبان بولدے سن۔ آریہ اپنی سنسکرت نال لیائے سن۔ غزنی دے حملہ آور ایتھے فارسی بولدے سن۔ تے دفتری زبان وی اوہناں دی فارسی سی۔ کیہ اسیں باہروں آکے و سن والے لوکاں دی کے وی زبان نوں پنجابی کہہ سکے آں؟ تے اوہ وی صرف ایس لئی کہ اوہ ایتھے و سن والے لوکاں دی زبان سی؟ بالکل نہیں۔

انگریز ایتھے آئے۔ اوہناں نے عدالتاں تیکر دی زبان انگریزی قرار دے دتی۔ اوہ سو سال تک ساڈے اتے حکومت کر دے رہے۔ اسیں اوہناں دی غلامی کیتی پر اوہناں دی زبان نوں اسیں پنجابی کدی نہیں آکھدے۔ چنانچہ مکدی گل ایسہ ہے کہ پنجابی زبان دیاں جڑھاں نے ہندی توں کھاد لئی ہووے یا عربی تے فارسی توں لابھ کھٹیا پراکرتاں کولوں وی گڑھتی لئی ہووے یا سنسکرت دا اپنے پانی پیتا ہووے یا دراوڑی دے شربت وی پیتے ہون۔ پر ایس دے باوجود پنجابی دا وجود اسیں اوس سے توں بعد ای تسلیم کراں گے جد کہ مسلمان حملہ آور اں دیاں زباناں دے اثر تے ملاپ پاروں مقامی زبان وچوں پنجابی زبان نے جنم لیا۔ تے ایس جنم دا مڈھ اٹھویں صدی عیسوی توں یا ۱۰۰۰ء توں بعد بجھنا شروع ہويا تے فیر ایسہ بوٹا ہولی ہولی ودھدا تریا گیا۔ لہذا پنجابی زبان دی عمر زیادہ توں زیادہ اک ہزار سال دے قریب بن دی اے۔ جس وچوں 'بعد وچ' اردو جی۔ تے اوہ ماں نوں پچھے چھڑ گئی۔ کیوں جے دھی نوں جہزے سائیں تے خصم ملے اوہ بادشاہیاں کر دے سن۔ جد کہ ماں دے سائیں خصم تے پت پوترے اوہناں بادشاہواں دی رعایا ہون کر کے پنجابی نوں اوہ مقام نہ دے سکے جہدی اوہ مستحق سی۔ تے انج پنجابی زبان صرف عوامی پدھراتے اپنے آپ حیاتی دیاں منزلاں طے کر دی رہی۔

ناکام کوشش ساڈے بعض دانشور پنجابی زبان نوں لکھاں یا ہزاراں سال پرانی ثابت کرن وچ رچھے رہندے نیں حالانکہ اوہناں دیاں ساریاں کوششاں پنجابی دی بجائے پنجابی دیاں ماواں، ماسیاں، تائیاں، چاچیاں، دادیاں، دادے، پزدادے، چاچے تائے تے مامے تائیاں وغیرہ دا سراغ لگاؤن توں اڈ کوئی خاص اہمیت نہیں رکھدیاں۔ ایسہ درست اے کہ دے خاندان دا پتہ کرنا چنگا ہندا اے۔ پر ایٹاں وی کیہ ہويا۔ کہ کسے موضوع دے خاندان دی تلاش وچ لگن ہو کے بندہ اصل موضوع نوں ای بھلا چھڈے۔

زبان دی اہمیت قرآن موجب اللہ تعالیٰ نے زباناں ایس لئی دکھ دکھ بنایاں نیں کہ ایسہ اللہ دیاں نشانیاں وچوں نشانیاں نیں۔ تے ایس دکھرویں نال اوہدی قدرت ظاہر ہندی اے۔ تے حیاتی دا اصل مقصد ایسہ ہے کہ لوک زباناں راہیں اللہ تے رسول دے احکامات سکھن سکھان تے دنیا دی حیاتی توں علاوہ آخرت واسطے وی توشہ تیار کرن۔ جہزے لوک دنیا دی حیاتی وچ ای کھب کے رہ جاندے نیں تے آخرت نوں بالکل منوں وسار چھڈ دے نیں اوہ حیاتی دا اصل زر وی گواہ بہندے نیں تے اوہناں بارے قرآن دا فیصلہ ایسہ ہے کہ اوہ "بالاخرین اعمالا" دے ٹولے وچ گنے جاندے نیں۔

صوفیاں دی خدمات مسلمان بادشاہوں دے سمیاں اندر جدوں ساڈے صوفی حضرات برصغیر وچ آئے تاں اوہناں نے ہندوستان وچ چالو ہندی تصوف دیاں تحریکاں دا مقابلہ کرن لئی اک عملی تحریک چلائی جہدے مہری اوہ آپو بنے۔ اوہناں نے مقامی زبانوں وچ تبلیغ شروع کیتی۔ محبت دا عام درس دتا۔ تے اپنی زندگی نوں منافقت تے ریاکاری توں پاک صاف کر کے لوکاں سامنے اخلاص دی شکل وچ پیش کیتا۔ جہدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ مقامی لوک اوہناں دی تبلیغ پاروں اسلام دے حلقے وچ آونے شروع ہو گئے۔ قائد اعظم پاکستان دے جواز لئی ایہی دلیل دیندے ہندے سن ”پاکستان اسی دن معرض وجود میں آ گیا تھا جس دن برصغیر کا کوئی باشندہ پہلے پہل مسلمان ہوا تھا۔“

مسلمان صوفیاں دے تبلیغ اسلام دے مقصد نوں ڈکالاؤن لئی ہندوستان تے سادھواں نے ہندی تصوف دے نال نال مسلماناں کولوں کچھ چیزاں اخذ کیتیاں تے بھگتی دی نویں تحریک (حالانکہ اوہ پہلے وی چالو سی) چلائی۔ جس دا مقصد ایہہ سی کہ لوک اسلام قبولن دی بجائے ایس دلیل نوں من کے اپنے بت پرستی والے دین اتے قائم رہن کہ ہر دین نیکی دی سکھیادیندا اے۔ تاں جے برصغیر وچ اسلام دا بول بالا نہ ہو سکے۔ اوہناں نے اپنی تحریک واسطے جرہی زبان اپنائی اوہ پنجابی گھٹ تے ہندی تے شکر ت زدہ زیادہ ہندی سی۔ مسلمان صوفیاں تے عالماں نے اوہدے مقابلے وچ جرہی زبان اپنائی اوہ مقامی زبان ای سی پر اوس اتے اوہناں نے عربی تے فارسی لفظاں دی چھاپ دنو دن گہری کرنی شروع کر دی سی۔ چنانچہ اک پاسے خالص ہندی رنگی زبان راہیں بھگتی دی تحریک نے اپنا زور دکھانا شروع کیتا جہدے اثر ایٹم بعض مسلمان حضرات وی ایہہ آکھن لگ پئے :-

کرنی اپنی پروان --- کیا ہندو کیا مسلمان

یعنی ہر اک نوں اپنی کیتی کتری دا روحانی فیض تے بلند درجہ ای ملے گا بھانویں اوہ ہندو ہووے بھانویں مسلمان تے دو جے پاسے مسلماناں نے ہندی زبان دے مقابلے تے پنجابی زبان نوں عربی فارسی لفظاں دے بھٹار نال بھرنا شروع کیتا تے ایس نوں عوامی پدھری زبان بناؤن لئی سردھڑ دی بازی لا دی تے عبد الغفور نقوی شہی موجب :-

”صوفیاں نے خدا تے مرشد نوں رانجھاتے مہینوال کہہ کے پکاریا۔ روح نوں ہیرسی تے سوہنی دا نام دتا۔ پوٹے چھوٹے عام سماجی مسئلے سادہ بولی وچ دس کے اوس دے حل پیش کینے۔ عشق حقیقی دیاں ڈونگییاں رمزاں دسیاں گئیاں۔ صوفیاں دے اسلامی تصوف دا اثر بھگتی لہر دے سکھ گوروآں دے آدگرنتھ وچوں چنگی طراں لہدا اے“ (کیوں جے سکھ مذہب دی بنیاد توحید اوپر رکھی گئی اے)

”صوفیانہ رنگ وچ رتے شاہ حسین، حضرت علیہ شاہ، عبید اللہ، ہاشم شاہ اکبر شاہ تے مولوی بخشا دی شاعری عشق حقیقی دے ترانیاں نال بھرپور اے تے روح دی خوراک اے۔ حضرت سلطان باہو نے ”ہو“ دی بیک لائی علیہ شاہ ربی عشق وچ نچن لگ پئے۔ شاہ حسین بے قابو (مہذب) ہو کے گا اٹھے اکبر علی شاہ برہوں دی چڑ نال دیراگی بن کے مرشد

نوں پکار اٹھے۔ بہادر شاہ نے عشق الہی دی بین وجائی۔ مولوی بخشے ہوری ”اللہ ملیے جوگی
دی دھن گاؤندے ترف اٹھے۔ اکبر شاہ نے یار دا دوشہ اوڑھ کے شاہ مدار نوں ملن دی
تیاری کر دتی۔ علی حیدر فارسی دے چنگے عالم سن (اوہتاں) فارسی نہ چھڑی (سگوں) فارسی
دی ملاوٹ نال پنجابی زبان نوں رنگین کر دتا۔۔۔۔۔“ (پنجابی ادب دی کہانی ص ۱۳۸)

پنجابی ادب تے دو قومی نظریہ برصغیر وچ اکپاسے اردو مسلماناں دے تشخص دی علامت
بن گئی تے دو جے پاسے پنجابی نے اسلامی تشخص نوں ابھاریا۔ صوفیاں دیاں کوششاں نال ہوئے نویں
مسلمان لکھاں دی گنتی وچ سن۔ اوہتاں نوں شرعی تعلیم دیون دی لوڑ سی۔ چنانچہ عالماں نے ایس پاسے
دھیان دتا۔ نماز، روزہ، حج زکوٰۃ تے دو جے مسئلے شعراں راہیں بیان کیتے گئے۔ اکبر بادشاہ دے سے
اندر مولانا عبد اللہ تے عبد الوہاب نے فقہ اسلامی بارے کتاباں لکھیاں تے لفظ راہیں لوکاں دی رہنمائی
کیتی۔ مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی فاروقی نے مسلماناں دے تصوف وچ چالو غلط ریتاں دی اصلاح
کیتی۔ اوہتاں نے اکبر اعظم دے دین الہی دی ڈٹ کے مخالف کیتی۔ بھگتی دیاں تحریکاں دا سرپوش لاه
کے اوہتاں دے ڈراؤنے چہرے مسلماناں دے سامنے پیش کیتے اوہتاں نے نگارے دی سٹے اعلان کیتا
کہ مسلمان اک خدا۔ اک رسول صلی اللہ علیہ وسلم تے اک قرآن نوں من والی بالکل دکھری قوم
اے۔ چنانچہ اکبر دے دین الہی دا قلع قمع کیتا۔ شاہ جہان دے سے اندر اوہتاں دی تحریک ہو روئی
زوراں وچ سی۔ ایس سے آپ دے حلقہ ارادت وچ جمانگیر دے وڈے وڈے سپہ سالار دی شامل ہو
گئے۔ جمانگیر آپو وی اسلامی تعلیمات دا پہلے نالوں ودھ پیروکار ہو گیا۔ اسلامی شعائر دی راکھی لئی اقدام
کیتے گئے۔ ذبیحہ گائے جنہوں ہندوآں نے اکبر سے بند کرا دتا سی۔ مڑ کے چالو ہویا۔ شاہجہاں تے
اورنگ زیب دے سے اندر پنجابی زبان نوں تبلیغ دین لئی خوب درتیا گیا۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں
حدیث دیاں کتاباں دے ترجمے تے تشریحاں کیتیاں گئیاں۔ کلی پدھر دے عالماں واسطے اسلامی تعلیمات
دے مختصر کورس چالو کروائے گئے عام لوکاں نوں اسلام دیاں بنیادی گلاں سمجھان لئی پکی روٹی، مسی
روٹی، تے مٹھی روٹی، ہیماں مختصر تے مفید کتاباں لکھیاں گئیاں۔ اللہ باری، ایزد باری، رازق باری،
واحد بازی تے صفت باری وی ایسے دور وچ لکھیاں گئیاں۔ قیامت بارے اسلامی تصور نوں اجاگر
کرن لئی وی لکھتاں وجود وچ آئیاں۔ نالے پیغمبراں علیہم السلام دے حالات تے سیرت النبی بارے
گلزاراں لکھیاں گئیاں۔ ایسے سے، اندر نور نامے، معراج نامے، وفات نامے، حلیے شریف، شمائل
نبوی، مولود شریف، مدح نامے، نعت، منقبت، مختلف جنگ نامے تے واقعہ کربلا بارے نظم وچ قصے دی
لکھے گئے جنہاں وچ پنجاب دی تہذیب تے ثقافت نوں وی سامنے رکھ کے عوامی جذبات نوں منہن دا
جتن کیتا گیا۔ بقول عبد الغفور قریشی:

”میرے خیال وچ پنجابی زبان دا مذہبی ادب ایساں کو اے جس دی مثال کسے ہور پاکستانی

زبان وچ ملنی مشکل اے“ (پنجابی ادب دی کہانی صفحہ ۱۳۰)

فیر حضرت مجدد الف ثانی تے آپ دے خلفاء دیاں اسلامی تشخص نوں اجاگر کرن دیاں کوششاں

87973

رنگ لیا یاں لیکن اورنگ زیب توں مغل سلطنت نوں زوال آنا شروع ہو گیا۔ حتیٰ کہ وارث شاہ دے سے تیکر پنجاب وچ سکھاں نوں اقتدار حاصل ہو گیا سی۔ مسلماناں دی سیاسی حالت خاص کر کے پنجاب وچ بہت پتلی سی۔ ایسے اندر پہلے پہلے شاہ تے فیروارث شاہ ورگے صوفی شاعر سامنے آئے تے اوہناں نے ادبی رمزاں راہیں اسلامی تبلیغ دا کم جاری رکھیا۔ پہلے شاہ نے کافیاں آکھ کے حق سچ دا ہوکا دتا۔ تے وارث شاہ نے ہیر تے رانجھے دے قصے وچ روحِ قبولت دے انسانی مسئلے نوں اسلامی تعلیمات دی روشنی وچ روشن کیتا تے اپنی شعری ریت ایسے طراں نبھائی کہ ہیر نوں پڑھن تے سنن والا عش عش کر اٹھیا۔ اس دے نال نال وارث شاہ نے بباگ دہل ہیر دی کتاب بارے ایسے اعلان وی کیتا:-

ایسے قرآن مجید دے معنی میں جہڑے شعر میں وارث شاہ دے نہیں
تے اسلامی تعلیمات بارے فرمایا:-

وارث جنہاں نے آکھیا کلمہ بیڑی تنہاں دی عاقبت پار ہوئی

دوہے پاسے فارسی مثنوی نوں سامنے رکھ کے پنجابی وچ لیاں منظوم عشقیہ داستاناں لکھیاں گئیاں۔ انہاں دے لکھن دا مقصد وی ایہو سی کہ عشقِ حقیقی دی اہمیت نوں اجاگر کیتا جائے۔ فانی دنیا دے وقتی مفادات دی مذمت کیتی جائے تے ایسے سمجھایا جائے کہ وقتی مفادات کھٹن لئی حق سچ دے خلاف سازشاں کرنیاں اوڑک برے انجام دا پیش خیمہ ثابت ہندیاں نیں۔ ایسے قصے رومانی وی سن تے رزمیہ وی۔ پر انہاں دی تان عشق تے معرفت اتے آکے ٹھدی سی تاں جے لوک خود غرضی تے مفاد پرستی دا شکار ہو کے نہ رہ جاون۔ مسلمان لکھاریاں نے اک پاسے ہندواں دی بے رحم اکثریت دے بت پرستانہ فلسفے دا توڑ جاری رکھیا تے دوہے پاسے اسلامی تعلیمات دے پرچار تے اسلامی فلسفے دی تبلیغ نوں جس انداز وچ ممکن ہو سکیا، اگے ودھایا۔ سیاسی طور تے شکست کھان مگروں اپنی روایات تے اپنے دین دی رکھیا لئی مسلمان لکھاریاں نے وڈا کم ایسے کیتا کہ لوکاں نوں عربی فارسی دے نیڑے لیاں لئی پنجابی زبان وچ عربی فارسی لفظاں دے ہڑھ سمو کے رکھ دتے۔ تے وارث شاہ نے پنجابی زبان دی ترقی دی جہڑی بنیاد ۱۱۸۰ء وچ اپنی اچی ٹیسی اتے رکھی سی کہ ہیر وارث شاہ ڈھائی سو سال بعد وی اوپرکوں نہیں جا پدی، اوس دی ٹیسی نوں ہور اچیان لئی مسلمان لکھاریاں دیاں کوششاں جاری رہیاں تے ایسے عرصے وچ جنہاں وی پنجابی ادب رچیا گیا اوہنوں پڑھ کے عربی فارسی دے اصل ماخذاں تک لوکاں دی رسائی بہت آسان ہو گئی۔ تے انج علمی پدھرتے اک بیداری دی لہرائی جہنے مسلم تشخص نوں ابھارن وچ چنگا بھلا پارٹ ادا کیتا۔

۱۸۳۹ء وچ انگریزاں نے سکھاں دی حکومت کھوہ لئی تے ۱۸۵۷ء توں بعد سارے ہندوستان اتے انگریز بہادر دا راج قائم ہو گیا۔ انگریزی تعلیم دے نال نال عیسائی مشنریاں نے اپنا تبلیغی کم وی شروع کیتا ہویا سی۔ ہن مسلمان لکھاریاں دے سامنے دو محاذ سن۔ اک ہندو تہذیب دے غلبے نوں روکن دا تے دوجا عیسائیت دی تبلیغ توں مسلماناں نوں بچاون دا۔ ساڈے صوفیاں نے اسلام دی شمع ایتھ دے

مسلمان و سنیوں دے دلاں وچ اپنی پکی طراں روشن کر دتی سی کہ اوہ لوک بھانویں اسلامی تعلیمات اتے پوری طراں عمل نہیں سن کر دے البتہ اوہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ نوں چھڑن لئی اکا تیار نہیں سن بھانویں ایس دے وگھ وچ اوہناں نوں جان دا نذرانہ ای کیوں نہ دینا پوے۔ تے ایس شمع نوں تیل خانقاہی سلسلے توں میسر آؤندا سی کہ ہر سال دینی بزرگاں دے عرساں دے موقعے تے اوہ اکٹھے ہو کے اپنے اسلامی عقیدیاں نوں ہور پختہ کر لیندے سن چنانچہ رب، رسول، تے مرشد نال محبت تے عشق دی روایت پنجابی لٹریچر راہیں ہور وی پکی پیڑی ہندی رہی۔ مولوی غلام رسول عالمپوری نے داستان امیر حمزہ، جیہاں وڈیاں کتاباں نوں اکپاسے ہندواں دے افسانوی مذہبی فلسفے دے جواب وچ پیش کیتا تے دوجے پاسے مسلماناں نوں اسلام دے افسانوی ادب راہیں اپنے وڈکیاں دے عروج توں آگاہی حاصل کرن دی چیک لائی۔ میاں محمد بخش نے سیف الملوک راہیں تبلیغ اسلام دا اوہی کم کڈھیا، جہڑا وارث شاہ نے ہیرتے بلے شاہ نے کافیاں لکھ کے کڈھیا سی۔ اہناں بزرگاں دی پیدا کیتی ہوئی اسلامی بیداری دی لہر نے انگریزاں دے سے اندر ہندواں دیاں مسلم قومیت تے ثقافت دے خلاف سازشاں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا تے نال ای عیسائی مشنریاں دا توڑ کیتا۔ تے آخر ۱۹۰۶ء وچ مسلماناں دے حقوق دی حفاظت لئی سیاسی پدھراتے مسلم لیگ قائم کیتی گئی۔ چنانچہ سرسید احمد خاں توں لے کے علامہ اقبال تک تے صوفیاں تے مشائخ تے اوہناں دے فن والے علماء نے وچ حج کے مسلم لیگ دا ساتھ دتا تے مسلمان پنجابی شاعراں تے ادبیاں نے اوی ایس کھیتروچ مجاہدانہ کارنامے انجام دتے۔ حتیٰ کہ قرارداد پاکستان وی پنجاب دے دل لاہور وچ ای منظور کیتی گئی۔ جنہوں سارے برصغیر دے مسلماناں دی حمایت حاصل سی۔ کجھ کانگریسی علماء تے مسلم سیاسی زعماء نے تحریک پاکستان دی مخالفت وی کیتی پر مجدد الف ثانی دے بالے ہوئے دو قومی نظریے دے دیوے دی لاٹ اوڑک ۱۳ اگست ۱۹۴۷ء نوں پاکستان دی شکل وچ نمودار ہو گئی۔ الحمد للہ رب العالمین۔

لوک گیت

ماہیا، ڈھولا، لوری، لوک گیت، بولیاں تے ٹپے وغیرہ

اہناں دی ہنتر تے گاؤن دے سے

لوک گیت لوکاں دے خیالات تے جذبات دے ترجمان ہندے نیں۔ تے اک عوامی گیت اک عالم فاضل توں لے کے اک ان پڑھ تے ڈنگر چارن والے تیکر، سمناں دے دل نوں اکو جیسا بھراندا اے۔ لوک گیتاں دی موسیقی سدھ پدھری تے بڑی من کھویں ہندی اے۔ تے ایس موسیقی دا تعلق لوکاں دے دلاں دے سراں تے دھناں نال ہندا اے۔ ہر بندے نوں موسیقی نال تھوڑا بہتا قدرتی لگاؤ ضرور ہندا اے۔ جویں ہر بندہ ہدا دی اے تے روندی وی۔ گلاں وی کردا اے تے چپ وی رہندا اے تے ویلے سر رولا وی پاؤندا اے۔ کدی خوشی نال جھمرپاؤندا اے تے غم پاروں ہاڑے گھتدا اے۔ تے گویا انسانی ورت ورتا دے ہمہ جہتی روپ سنگار نوں زبان دے کے موسیقی دی چس نال شکار کے لوکاں دے جذبیاں نال سانجھ رلان دا نام لوک گیت اے۔

لوکاں نوں حیاتی نبھان سے مختلف موقعیاں اتے مختلف آوازاں نال واہ پیندا اے۔ چل دے پتے کھڑکھڑ کر دے نیں۔ چرخہ گھوکدا اے۔ رہٹ ریں ریں کردا اے۔ طوطے نیں نیں کر دے نیں۔ گھنگلی اللہ ہو دا ورد کر دی اے۔ پہاڑاں وچ ندیاں دا پانی شور مچاندا اے۔ دریاواں وچ گھمن گھیریاں دی اپنی آواز ہندی اے۔ بجلی دی کڑک دکھرا ڈراوا دیندی اے۔ تے لشکارے الگ اپنی دکھ دی دس پاندے نیں۔ تے کشتیاں دی ”کن من“ وچ وی اک حیاتی بھریا پیغام ہندا اے۔ کبوتریاں دی آواز وچ الگ موسیقیت ہندی اے۔ ڈنگراں دے گلاں وچ وجدیاں ملیاں اپنے اندر اک دکھری موسیقیت رکھدیاں نیں تے ایسے طراں حیاتی دا کوئی شعبہ ساز تے آواز توں خالی نہیں۔ ساز تے آواز دے حسن دا ملاپ جدوں عوامی جذبیاں دی گھاٹی، کدی چڑھا تے کدی اترا اے تاں لوگ گیت اپنی بھے نال ماحول نوں چکا چوندا چانیاں بخش ڈھم پیندے نیں تے فیراسین دیکھنے آں کہ ماحول دی ہر جاندار تے بے جان شے لوک گیتاں دی تال اتے نچن تے جھمرپاؤن لگ پیندی اے۔

لوگ گیت ساڈی پینڈو رہتل دا زیور وی ہندے نیں تے شہری حیاتی دی مکار وی۔ جذبیاں دا رنگ تے ارماناں دا شکار وی۔ ہان دا داندجارا وی تے لوگ دا لشکارا وی۔

لوک گیتاں دے مصنف لوک گیت کے اک یا خاص آدمی دی تصنیف نہیں ہندے۔ بلکہ عوامی جذبیاں دے لشکاریاں راہیں ہر سے اندر اپنے اندر دے تجدیدی زور راہیں اپنے آپ وقت دے

نال نال وقت دے بدلے ہوئے دھاریاں توں روشنی تے قوت لے کے پھوٹے رہندے نہیں تے ہر سے اندر جوانیاں مان دے نیں۔ پچھلے سماں اندر لکھائی پڑھائی دا رواج گھٹ سی۔ ایس لئی لوک گیتاں نوں تحریری شکل دین دی گھٹ ای کوشش ہوئی سرچرڈ ٹیپل دی کتاب ”لیمنڈز آف دی پنجاب“ وچ لوک داستاناں وچ مذہب دا رنگ چوکھا گوڑھا اے۔ اوہنے پنجاب دا لوک ورثہ اکٹھا کرن لئی جہڑی محنت کیتی اوہدے پچھے انگریزاں دی سیاسی ضرورت جھلکارے مارہئی سی کیوں جے جد تک لوکاں دے مذہب تے عقیدیاں بارے پتہ نہ ہووے اوہناں دی حقیقت بارے کوئی پتہ نہیں لگ سکدا۔ تے انگریزاں نے ایہہ دے دینکاں ہارے بڑا مطالعہ کیتا تے اپنے ملک دے وڈے افسراں لئی مواد فراہم کر کے حاکمانہ ضرورتاں دے مطابق رہنمائی مہیا کرن دا بندوبست کیتا۔ انگریزاں دی دیکھا دیکھی مقامی لکھاریاں نے وی ایس میدان وچ پیر ودھایا۔ چنانچہ ۱۹۱۳ء وچ لندن توں ”پنجاب دے گیت“ ”Songs From the Punjab“ نامی کتاب شائع ہوئی۔ ایس توں بعد چکر دھاری دی کتاب پنجابی سانگز (PANJABI SONGS) سامنے آئی۔ تے ایس توں پہلے ایلین ڈی کتاب ”لوک لور آف دی این ڈبلیو ایف پی“ وی چھاپے چڑھ چکی سی۔ تے ایس کتاب وچ پنجاب دا لوک ادب وی کافی زیادہ موجود سی۔ احمد سلیم دی جاچ پنجابی لوک گیتاں دے چار مجموعے دیوندر ستیا رتھی دی محنت پاروں چھاپے چڑھے جنہاں دے نام انج نیں۔

۱۔ گدا

۲۔ دیوا بے ساری رات

۳۔ گاؤندا کسان

۴۔ جنگلی کبوتر

پاکستان بنن توں بعد مشرقی پنجاب وچ ایس بارے کافی کم ہویا جد کہ پاکستان وچ پنجابی لوک گیتاں بارے ۱۹۷۲ء تک ایہہ کتاباں ملدیاں سن۔

پاکستان میوزک کونسل دی پیشکش
مرتبہ نازش کاشمیری تے راجا رسالو
مقصود ناصر چوہدری
کرم حیدری
بزم ثقافت ملتان

۱۔ پنجاب دے لوک گیت

۲۔ پنجابی لوک گیت

۳۔ پنجاب دے لوک گیت

۳۔ پوٹھوہاری گیت

۵۔ سرائیکی لوک گیت

احمد سلیم دی تحقیق موجب ”پنجاب دے لوک گیت“ جہڑے پاکستان میوزک کونسل ولوں شائع ہوئے سن، لالہ رام سرن داس دی کتاب ”پنجاب دے گیت“ دا چربہ سی۔ لالہ رام سرن داس اک وکیل سی تے اوہنے لوک گیت پنڈ پنڈ پھر کے جمع کیتے سن۔ تے اہناں دا مسودہ ریڈیو ڈائریکٹر سید رشید احمد نے سائیکو سٹائل کردا کے اوہدی اک اک نقل سارے ریڈیو سٹیشناں نوں مہیا کیتی سی۔ احمد سلیم موجب

نازش کاشمیری تے راجہ رسالو دے ”پنجابی لوک گیت“ تے مقصود ناصر چوہدری دے ”پنجاب دے لوک گیت“ وچ اکثر گیت لالہ رام سرن داس لکھیاں دے مسودے توں حاصل کیتے گئے نیں۔ بن پھلواڑی پوٹھوہاری لوک گیتاں دی کتاب افضل پرویز دی کوششاں دا نتیجہ اے جس وچ ہر گیت بارے اوہدا موسیقی نال تعلق وی دیا گیا اے۔

کرم حیدری دے لوک گیتاں دی کتاب نوں وی سلیم ”چربہ“ ای من دے نیں۔ انصاف دی نظر نال دیکھیا جاوے تاں لوک گیت ہر علاقے وچ تھوڑے بہتے فرق نال تقریباً اکو جیسے ای ہندے نیں۔ اوہناں دے بول وی رلدے ملدے ای ہندے نیں۔ اک گیت اکو علاقے وچ کئی طراں دے لفظی اختلافات نال وی ملدا اے۔ لہذا گیتاں دی مشابہت نوں دیکھ کے چربہ ہون دا الزام درست نہیں لگدا۔ البتہ ہر کھوجی نوں اپنی کارکردگی دا حوالہ ضرور دینا چاہیدا اے۔ تے اوہدے ماخذیاں بارے وی دینا چاہیدا اے۔ خصوصاً لوک گیتاں دیاں ڈھلیاں کتاباں وچ ایس دا آہر آہٹا کر کے کرنا ضروری ہندا اے۔

پنجابی لوک گیتاں دا ویروا

لوری : ماں، بھین، ماسی وغیرہ بچے نوں درجان یا سلان ویلے بڑی محبت نال گیت سناندیاں نیں تے اوہنوں ہتھاں وچ لہرا لہرا کے جھوٹے دیندیاں نیں۔ یا منجی اتے سلا کے ہولی ہولی تھاپڑ دیاں نیں تے جاگوٹھی دی کیفیت نوں نیندر دے حوالے کرن لئی محبت بھرے گیت گنگناؤندیاں نیں۔ اجہنے گیت ”لوری“ اکھواندے نیں۔ ایسہ گیت ہر علاقے وچ اپنی مقامی بولی وچ گائے یا گنگنائے جاندے نیں۔ بعض گویا حضرات دی ”لوری“ گاندے نیں۔ مثلاً ”رسول اللہ“ دی لوری“ شیخ بھرائی حضرات مغللاں یا پڑاں اندر کدی انج گاؤندے نیں :-

لوری دیوے مائی حلیمہ پاک محمد سرور نوں

کدی ایسہ لوک پنڈو پنڈ جا کے نویں جے پچیاں نوں چک کے لوری دیندے نیں۔ تے والدین تے رشتے داراں کولوں مبارک باد دے کے اپنے لاگ تے دیاں لیندے نیں۔

پنجاب وچ خسرے وی نویں جے پچیاں نوں لوری دے کے اپنے لاگ و ہار لیندے نیں۔ تے ایسہ سلسلہ پنڈاں تے شہراں وچ اجکل وی جاری اے۔ حالانکہ زمانہ تیزی نال ترقی کر رہیا اے۔

بعض لوریاں دا متن

۱۔ اللہ کاکا توں

تیرے بودے پے گئی جوں
کڈھن والیاں ماسیاں
کڈھالے کاکا توں

۲ - لوری اے لوری ددھ دی کٹوری
پی لے نکیا لوکاں توں چوری

۳ - در در کتیا جنگل ستیا
جنگل پئی لڑائی
کا کے دی جیوے تائی
(کا کے دی مرگئی تائی - تائے نے ہور ویاہی)

۴ - اہڑ بلہڑ باوے دا
باوا کنک لیاوے گا
باوی بہ کے چھٹے گی
ماں پونیاں وٹے گی
باوی گنہ پکاوے گی
کا کا کھر کھر سے گا

سرائیکی لہجے دی لوری دا اک روپ نکو:

لوئی ڈیندی ہاں میں رتی دے راوے
نیندر خوشی دی تیڈی اکھیاں کوں آوے
لوئی ڈیندی میں ونجاں گھولی

(پنجابی ادب دی کہانی صفحہ ۵۵)

لوری دا تعلق ”لور“ نال اے۔ لور وچ اک سکاں سدھراں بھریا بیساختہ پن ہندا اے جدا تعلق
حال تے مستقبل دی بہتری نال وی ہندا اے۔ صوفیاں کول ”وجد“ والا توشہ وی لور دا ای اک
روپ ہندا اے۔ اک ماں جدوں بچے دے بہتر مستقبل وی سدھروچ گن ہو کے اوہنوں حال
دی خوشی تے اطمینان مہیا کرن لئی گیت دی شکل وچ امن چین دا رستہ دکھاندی اے تاں
اوپدے لور بھنے بول لوری دا نام پاندے نہیں۔ پوٹھوہاری لہجے دی لوری دا جھلکارا نکو ایہہ لوریاں
پیشہ ور لوریاں دیون والے سازاں دی سنگت وچ وی گاؤندے نہیں نالے عملی طور تے بچے نوں
ہتھاں نال چک کے جھلارے دیندے نہیں تے گاؤندے نہیں:-

لوری لال کی میں دیواں - جمدے بال کی میں دیواں

مینڈا کاکا جیوے

دوہا جھنڈ جھنڈور لاڈلا آیا گلیاں کھے
روٹی دیواں چوپڑی شہزادہ متھا پیجے
لوری لال کی میں دیواں - حمدے بال کی میں دیواں -- مینڈا کاکا جیوے

دوہا سرے کی دیواں ٹوپیاں پیراں کی دیواں مٹلیاں
ماؤ جایا لاڈلا میں لوری دیواں کھلیاں
لوری لال کی میں دیواں - حمدے بال کی میں دیواں - مینڈا کاکا جیوے

دوہا جس دھاڑے کاکا جیما دیوے پایا تیل
ٹانگڑے گھر خوشیاں ہویاں دادکڑے گھر میل
لوری لال کی میں دیواں - حمدے بال کی میں دیواں - مینڈا کاکا جیوے (پیلو راگنی)
(بن پھلواڑی ص ۷۷ - ۷۸)

ضروری نہیں کہ لوری سلان ویلے ای سنائی جاندی اے۔ لوری دین دا مطلب اے کہ روندے بچے
نوں ہسایا جائے یا اوہنوں خوشی مہیا کیتی جائے۔ جویں اقبال نے آکھیا :-
- کیا تماشا ہے ردی کاغذ سے من جاتا ہے تو
چنانچہ اک بچہ جس طراں دی خوش ہو سکے تے روون توں چپ کر جائے اوس طریقے وچ مترنم آواز
راہیں جو کھ کہیا جاندا اے اوہ اک طراں "لوری" ہندی اے۔
پنجاب وچ لوری دا اک روپ ہونے یا "جھوٹے" اکھواندا اے۔ بچے نوں اوہدی وڈی بھین یا
کوئی ہور پیراں پر بٹھا کے گوڈے کھڑے کر کے لیٹ جاندی اے تے لیٹ کے اوہنوں جھوٹے دیندی
اے۔ اجئی لوری دا روپ ہر علاقے وچ ذرا جے فرق نال تقریباً اکو جیما اے مثلاً ماٹھے وغیرہ دے
علاقے وچ ایسے روپ انج اے۔

۱- جھوٹے ماٹھے

گھگری کٹاٹھے

مال بنے آدے گی

دوہ پلاوے گی

کاکا رچ جاؤ گا

۲- ہونے مٹھے

کھنڈ کھیر کھواتے

بھانڈے ٹینڈے سانجھ لئو

مینہ نصیری آئی ہے۔

(یا ریل گڈی آئی ہے)

(یا میرے ویر دی گڈی آئی ہے)

(پنجاب کے لوک کھیل ص ۲۱۰ از تنویر بخاری)

تے آخری مصرع کہندیاں سار گوڈے سدھے کر کے بچے نوں ہسان دی کوشش کیتی جاندی اے۔

۳۔ (پوٹھوہاری رنگ) جھوٹے لارے

بھیاں نے کھارے

بھی گئی پانی

آکوں ملی تانی

تانی پکائیاں روٹیاں

کھا ککڑے نیاں بوٹیاں

ٹا۔۔۔۔۔ ٹی۔۔۔۔۔ بلو کتھے چلی گئی۔۔۔۔۔!؟

تھال لوریاں دی حد پار کر کے بچپن دی حد وچ پیر پاندیاں سار نکیاں کڑیاں تھال کھینڈویاں نیں۔

جنہاں وچ اوہناں دیاں سکاں سدھراں دے جھلکارے ہندے نیں۔ پنجاب دے ہر علاقے وچ اہناں دا

روپ تقریباً اکو جیہا ہندا اے۔ ایسہ گیت کھد دیا گیند اچھال کے گایا جاندا اے :-

۱۔ کوٹھے تے گنا۔۔۔۔۔ ویر میرا لما

بھابھو میری پتلی۔۔۔۔۔ جہدے تک مچھلی

مچھلی اتے میں چلے

ٹنڈے چل بیٹھ

مچھلی آگئی بیٹھ

مچھلی دے دو مامے آئے

میرا آیا جیٹھ

جیٹھ دی میں روٹی پکی ٹال پکائیاں توریاں

اللہ مینوں بھاگ لایا ویراں دیاں جوڑیاں

کھٹ لیاون بوریاں

بوری بوری گھیو

جیوے راجہ پو

یو پیریں جتی
 جیوے لوی کتی
 کتی دے کتورے

میرے بھے تھال پوے پنجابی دی کمانی ص ۵۵ از عبد الغفور قریشی

۲- ایے تھال دا ہور روپ

کوٹھے اتے گنا --- ویر میرا لما
 بھابو میری پتلی --- جمدے تک مچھلی
 میں تے مچھ نمون گیناں
 لنڈے پل بیٹھ
 لنڈا پل ڈھے گیا
 میری مچھلی آگنی بیٹھ
 مچھلی دے دو مامے آئے
 تجا آ گیا جیٹھ

جیٹھ دی میں روٹی پکائی
 اتے پائیاں توریان
 جیون دیراں دیاں گھوڑیاں
 گھوڑی دے گل گانی
 جیوے ویر دی نانی
 نانی دے گل ہس
 جیوے ویر دی کس
 کس میری جتی
 کتی دے کتورے
 بھے تھال پورے

(پنجاب دے لوک گیت ص ۱۳۳ از مقصود ناصر چودھری)

۳- (پوٹھوہاری رنگ)

تھال تھال تھال
 میری مادے نے لے وال
 یو میرا شاہو کار

شاہو کار نے باغ لویا
اندروں پانی رڑھ نا آیا
رڑھ رڑھ پانیاں

سرے دانیاں
سرمہ پاواں - کبل پاواں
پانواں پھل گلاب نا
بھابھی میری زلفاں والی
ویر میرا سردار

آل مال ہو یا بی بی پہلا تھاں (بن پھلوا ری ص ۸۵ - ۸۶)

۴ - دو وڑکا

ماں رانی گھر ہو یا نکا
پو راجے نوں دیو ودھائی
سیر شکر مینوں آئی
میں کڑیاں دے بوجھے پائی
کڑیاں سارے پنڈ دھائی
پنڈ دی سو بھا مینوں آئی

آل مال ---- ہو یا تھاں (پنجاب دے لوک گیت ص ۱۲۱ از تنویر بخاری)

۵ - تن تلیر

باگاں دے وچ کھیڈن ویر
اک نے ماریا کس کے تیر
میں مر جاواں ---- جیون ویر

(ایضا)

آل مال ہو یا تھاں

ایسے گیت دا پوٹھوہاری رنگ وی ذرا نکو :

تن تلیر
باگاں وچ کھیڈن ویر
اک نے ماریا کس کے تیر
اوہا میرا سکا ویر
یکے ویرے دھی وہائی

رونی روئی ڈولے پائی
روپیہ دے کے چپ کرائی

(بن پھلواری ص ۸۷)

اجے وی کرنی چوں چوں

۶۔ چھوٹی عمروچ ویای گئی کڑی تھال کھینڈ دی اے تے اوہدے تھال وچ ”شکایت زمانہ“ دا ایسے
روپ وی دل ہلا دیندا اے۔

راہ وچ پوڑی

س میری کوہڑی

سوہرا میرا مٹھا

جلال پور ڈٹھا

جلال پورے نیاں کڑیاں آئیاں

نند کڑی نہ آئی

نند کڑی نامٹھا بھجا

لکھ جوین لیائی

(بن پھلواری ص ۸۹)

آل مال ہويا پہلا تھال

ایہی تھال مرکزی پنجاب وچ انج ملدا اے :-

کندھ نال پوڑی - س میری کوڑی

سوہرا میرا مٹھا - میں لاکل پور ڈٹھا

(پنجاب دے لوک گیت ص ۱۳۳ از مقصود ناصر چودھری)

تھال دراصل بھیناں دیاں اپنے بھرانواں بارے سکاں سدھراں دا خزانہ ہندے نیں۔ تے جس بھین دا
کوئی دیر نہ ہووے اوہ اپنے آپ نوں بہت اودری - اودری محسوس کردی اے تے کہندی اے :-

اک دیر دئیں دے ربا

سونہ کھان نوں بڑا جی کردا

اک دیر دئیں دے ربا!

ککلی لڑکی جدوں ذرا ہور وڈی ہو جاندی اے۔ تے اوہ دو دو دل کے کھینڈن سے قدرتی طور وچ
آ کے اکدوچی دے ہتھوں وچ ہتھ پا کے دنکاں چھنکاندیاں دائرے وچ رقص کر دیاں نیں تے گیت
گاؤندیاں نیں۔ ایس شکل وچ گیت گاؤن نوں ککلی کہیا جاندا اے۔۔ جس وچ ٹیاراں اپنے بھرانواں
نوں دعاواں دیندیاں نیں۔ تے پو بارے اچیاں سدھراں ظاہر کردیاں نیں۔ مشہور ککلی دا گیت ۳
تقریباً ہر علاقے وچ ملدا اے۔ ککلی عموماً چاننی رات وچ پنڈوں ذرا ہٹ کے کھلی جگہ وچ پائی جاندی
اے۔ مختصر لفظاں وچ دو دو کڑیاں اکدوچی دے دونوں انگوٹھے قہنجی ہار پکڑ کے تے پہاں نال جب

جوڑ کے بہمبیری وانگوں بھونڈیاں نیں تے نالے ککلی دے گیت گاؤندیاں نیں مثلاً:

(۱)

ککلی کلیر دی - نی ککلی کلیر دی
 پگ میرے ویر دی
 دوپٹہ میرے بھائی دا
 جھنڈ (یا گھنڈ) کڈھیا بھرجائی دا
 ٹے مونہہ جوانی دا

(۲)

ککلی کلیر دی - نی ککلی کلیر دی
 دوپٹہ میری بھابو دا
 تے پگ میرے ویر دی
 ککلی کلیر دی - نی ککلی کلیر دی

(۳)

ککلی کلیر دی
 بھابو میرے ویر دی
 دوپٹہ میرے بھائی دا
 شیر سپاہی دا
 ٹے مونہہ جوانی دا

(۴)

اچے ٹپے میں پاتھیاں پتھال
 راہی جاندا ڈھا گیا
 لے لا سٹو باندریے
 کبوتر بازی لا گیا

(۵)

اچھے ٹپے میں بھانڈے مانجاں
 اتوں ڈھے پئی تھالی
 قید کرا دیاں گی
 میں ڈپٹی دی سالی
 قید کرا دیاں گی —

ٹپے مونہہ جوانی وا اہمہ مصرع ککلی دے گیتاں وچ عام ملدا اے۔ جوانی دی پنجاب وچ بڑی عزت کیتی جاندی اے۔ لیکن سوال اہمہ پیدا ہندا اے کہ ککلی وچ جوانی نوں ”ٹپے مونہہ“ کیوں کہیا جاندا اے اسیں اہدی وچ ذرا غور کیتیاں سمجھ سکاں گے۔ اک الزمیاں شریاگل دی ہندی اے تے جدوں کوئی کڑی اوہنوں اوہدے ویاہ بارے دل اندر سمجھے چاء دا گچھا طعنہ مار دی اے تاں اوہ آگوں اپنی صفائی پیش کر دیاں، جوانی نوں برے لفظاں وچ ولھیٹ لیندی اے۔ اہدا مطلب اہمہ لتا جاندا اے کہ اوہ در نہیں منگدی۔ بلکہ ماپیاں دے گھر بھرانواں تے بھایاں تے ماں پوئال ای خوش اے۔ تے باقی میاراں وی ایس معاملے وچ اوہدی ہمنوائی کر دیاں نہیں ورنہ جوانی نوں برے لفظاں نال یاد کرنا پنجاب دی لوک ریت دے بالکل خلاف اے۔ لیکن اوڑک ہرکڑی نوں اپنے انجام دا پتہ ہندا اے جدا اظہار اوہ انج کر دیاں نہیں۔

(۶)

چار چوراسی
 نوں سو گھوڑا
 نوں سو ہاتھی
 نوں سو پھل گلاب دا
 منڈے کھیڈن ککلی ڈنڈا
 کڑیاں ککلی پاؤندیاں
 منڈے کر دے کھیتی باڑی
 کڑیاں گھر دساؤندیاں

(۷)

ککلی پان آئی آں - بادام کھان آئی آں
 بادام میرا میٹھا - میں دیرے دا مونہہ ڈٹھا

(۸)

ایس گلی میں آواں جاواں
 گلی دے وچ سوہڑا
 بھابو منگے مندیریاں
 ننان منگے چوڑا
 ہو --- ہو --- لال سوہڑا
 ہو --- ہو --- لال سوہڑا

(۹)

کڈھ کلیجہ حاضر کیتا
 پنجرہ رہ گیا خالی
 پنجرے والے پنجرہ کیتی
 اک پھل گیندے دا
 کھڑیا رات ہنیری
 اک پھل گیندے دا
 ککلی کلیر دی نی ککلی کلیر دی

ککلی وچ رقص وی اے۔ عوامی موسیقی تے جسمانی ورزش وی۔ پاکیزہ سدھراں وی۔ تے ٹیاریاں
 دے انجام بارے جھلکارے وی کہ اوڑک اوہناں وی ویاہ دی منزل طے کر کے دی دوہنی تے کے
 دی بھابو بننا ضرور اے۔ ککلی رات سے عموماً چند دی چاننی وچ پائی جاندی اے۔ منڈے ایس وچ
 بالکل حصہ نہیں لے سکدے۔ نہ اوہ بطور تماشائی دیکھن دی جرات کر سکدے نیں۔ ایسہ خالص
 زنانہ لوک رقص اے۔ البتہ دوروں چوری بہہ کے تک لین تاں دکھری گل اے۔

گدھا: لڑکی جدوں ذرا ہور سیانی ہو جاندی اے تاں اوہ سیلیاں نال رل کے گدھا پاؤندی اے۔
 چاننی رات وچ گدھے دے گیت ساریاں سیلیاں رل کے الاپدیاں تے رقص کر دیاں نیں۔ ساز دی
 جگہ تالی وچاندیاں نیں۔ گیتاں وچ اک ردھم تے موسیقیت ہندی اے۔ تے تالی دی تال اتے گیت
 گاؤں نوں گدھا کہیا جاندا اے۔ اہدے بول ”بولیاں“ نال رلدے ملدے نیں۔ اخیراً ”بول“ بھ
 ٹیاریاں رل کے پکدیاں نیں تے گدھے دی تھاپ دے کے خوشی دا اظہار کر دیاں تے پنجدیاں نیں۔
 ایس وچ ویراں دے سوہلے وی ہندے نیں تے ہون والے شوہر بارے سدھراں دا اظہار وی ہندا
 اے۔ گدھا عموماً سردیاں دیاں چاننیاں راتاں وچ پایا جاندا اے کیوں جے اوس سے فصلوں پکن دے

قریب ہندیاں نہیں۔ زمینداراں نوں کم کار ذرا گھٹ ہندا اے۔ گدھے دے گیتاں دے نمونے ذرا نکو
 جہناں توں ظاہر ہندا اے کہ کدی کدی منڈے دی گدھا پاؤندے نہیں۔

(۱)

بھابو میری مگلاوے آئی
 آئی سرہوں دا پھل بن کے
 گل وچ اوہدے کیشمی سوہندی
 وچ سونے دے منکے
 روپ اہنوں رب نے دتا
 اوہ پھر دی پٹھلا بن کے - روپ اہنوں رب نے دتا
 اوہ پھر دی پٹھلا بن کے .....

(۲)

کٹھیاں ہو کے آیاں گدھے وچ اکو جیہاں ٹیاراں
 جن چاننی چمکدیاں اوہ جیوں سونے دیاں تاراں
 گلیں اوہتاں دے جھکے ریشمی تیز نویاں سلواراں
 سوہنیاں انج پنجن جیوں ہرناں دیاں ڈاراں
 سوہنیاں انج پنجن --- جیوں ہرناں دیاں ڈاراں

(۳)

باہل میرے باغ لوریا
 وچ بہایا مالی
 بوٹے بوٹے پانی دیوے
 پھل لگ گیا ڈالی
 روپ کواری دا
 دن چڑھدے دی لالی

(۴)

ساڈے پنڈ دے منڈے ویکھ لو
 جیوں ٹاہلی دے پاوے
 کئی دار منڈے چادرے بندھے
 پنڈلی نال ساوے
 ودھیا کاسی بنہ دے صافے

جویں اڈ دا کپوتر جاوے
 گدھا پاؤندے منڈیاں دی
 صفت کری نہ جاوے
 گدھا پاؤندے منڈیاں دی
 صفت کری نہ جاوے

(۵)

آؤ بھراؤ گدھا پاپیے
 ساون سینتاں مارے
 پھر کد نچو گے
 ساون اچ نچن سارے

(۶)

گھنڈ دا بھولے کم کیہ گدھے وچ
 ایتھ بیٹھے تیرے ہانی
 یاں گھنڈ کڈ حدی بتے روپ والی
 یاں گھنڈ کڈ حدی کانی
 توں تاں مینوں دسیں شو قینن
 گھنڈ وچوں اکھ پچھانی
 کھل کے نچ لے نی بن جا گدھے دی رانی

(۷)

ہرا موٹگیا بنہ دا ایں صافہ
 بنیا پھر دا ایں جانی
 بھاڑے دی ہٹ وچ رہ کے بندیا
 توں موج ہتھیری مانی
 بدیاں نہ کر وے
 کوئی دن دی زندگانی
 بدیاں نہ کر وے - کوئی دن دی زندگانی

(۸)

بارھیں برسیں کھٹن گیا
تے کھٹ کے لیا یا لانا
بھیتی بھیتی مک پنڈیا
اساں پیر دی سلائی جانا
بھیتی بھیتی مک پنڈیا

گدھے وچ چار، پنج یا چھ مصرعے دی ہندے نیں تے ودھ وی۔ موسیقیت ایسی کہ جذبے تے جوش دا
کھلا اظہار ہندا اے۔ گدھے دی تھاپ سونے اتے ساگے دا کم کر دی اے۔

بارھیں برسیں کھٹن گیا سی
کھٹ کے لیا یا پرات
اج میرے دیرے دی
شکناں والی رات

بولیاں : اسد بظاہر اک سطر تے مشتمل اک گیت ہندا اے۔ جمدے جذبات دے پرلے پاسے
معنیاں دے سمندر لہرائدے ہندے نیں۔ بولیاں دراصل کے نون جوش دلان، طعنے دیون، یا کے دی
انساں دی تعریف کرن لئی استعمال ہندیاں نیں۔ میلیاں ٹھیلیاں وچ یا رات دی چاننی وچ جوان منڈیاں
دیاں ڈھانیاں بڑی اپنی آواز وچ بولیاں پاؤندیاں نیں۔ نمونے دیاں بولیاں حاضر نیں۔

۱۔ گھنڈ کڈھ لے پتاں تے کھڑیے
پانیاں نون اگ لگ جاؤ

۲۔ بھیاں نون بھیر لگ گئے
تینوں کھ نہ لگا نیارے

۳۔ اساں بھیاں چوں بھیر پچھاتا
بھابو تیری کھ ورگا

۴۔ تیرے لوگ دا پچا لٹکارا
ہالیاں نے لہل ڈک لے

۵- میرا ہور سوال نہ کوئی
اک میرے دکھ دیکھ لے

۶- مانجے دیئے بند بوتلے
تینوں دیکھیاں نشہ چڑھ جاوے

۷- مانجے دیئے بند بوتلے
تینوں پین گے نصیبیاں والے

۸- بنگا رکھدی کلپ والا پاسا
نالے بھابو گھنڈ کڈھ دی

۹- پانی ڈول گئی جھانجراں والی
کیشٹھے والا تلمک پیا

۱۰- وے چناں تیری چانی بری
میرا کھلیدی را لوگ گواچا

۱۱- بوہتے رون گے دلاں دے جانی
نی ماپے تینوں گھٹ رون گے

۱۲- سالوں بچناں بائجہ ہیرا
چند بھانویں نت چڑھا

۱۳- پلا مار کے بجھا گئی دیوا
اکھ ٹال گل کر گئی

۱۳- منڈا روی دے مگر توں کالا
باپو دے پسند آ گیا

۱۵- چنی رنگ دے لاریا میری
السی دے پھل درگی

۱۶- جکے چھ نون مروڑا دتا
تے پنڈ دی پنچایت ٹٹ گئی

۱۷- ویرا مر جائے دھولا تیرا
بھابی آندی کالے رنگ دی

۱۸- گوری لاه کے پازیاں رکھیاں
دھرتی نون پھل لگ گئے

۱۹- کلی یار دی سرگ دا جھوٹا (یا داسا)
میں آگ لاواں مندریاں نون

۲۰- پیرس مٹھے دی جھانجر پالے
چج کے متالے یار نون

کدی انج دی ہندا اے کہ بولیاں پان واسطے منڈیاں دیاں ڈو ڈھانیاں بن جانڈیاں نیں تے ڈوہنگیاں
شاماں توں بعد جدوں رولا مک جاندا اے تے لوک نیندراں دی گھوڑی چڑھ جانڈے نیں۔ تاں ایسے
دونوں ٹولیاں واری واری کدی سوال جواب دی شکل وچ تے کدی مقابلے وچ ضد کے بولیاں پاندے
نیں۔ تے ایسے عمل اک جگہ بیٹھ کے گھٹ تے چلنیاں پھردیاں زیادہ نبھایا جاندا اے۔ مونہ آگے پٹھا
جتھ رکھ کے اچی آواز وچ بکرے دی بلائے جانڈے نیں۔ تے ”بلے بلے بلے“ دی کہیا جاندا اے تے
انج شباب دی ندی وچ زبانی طور تے چھالاں مار کے دلاں دی ہواڑ کڈھی جانڈی اے۔

ٹپے : ایس دا پہلا مصرع صرف قافیے لئی تے شعری ضرورت لئی ہندا اے جد کہ دوسرا مصرع
معنیاں نال بھرپور ہندا اے۔ ٹپے دا کوئی خاص موضوع نہیں ہندا۔ اہدا گاؤن دا انداز بولیاں نال ملدا
اے۔ ٹپے مرد دی گاؤندے نیں تے عورتاں دی۔ اہتاں وچ درحقیقت اکو مصرعے وچ مقصدیت

سمون دا کامیاب مظاہرہ کیتا جاندا اے تے دو جا مصرع دو داری الایا جاندا اے۔

۱۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جالی
سنجھل کے پیر دھرس، اج رات اقراراں والی
سنجھل کے پیر دھرس.....

(لطاں دی پنڈ مں ۱۰۱)

۲۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا پاوے
رانجھن یار بناں، سیتھوں پیر نہ پٹیا جاوے

۳۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا چھولے
اوہ ساری رات لہدا رہیا، میں رہی ٹنگنے دے اوہلے

(لوک شاعری مں ۲۰ از میاں ظفر مقبول)

ایہہ چیتا رہوے کہ گدھاتے پئے دے بعض بول عموماً بستر دے لحاظ نال اکو جیسے ہندے نیں۔

ماہیا: مای دا لفظ دو طراں دے معنی رکھدا اے۔ اک ماہ (چند) نال فارسی تعلق دے حوالے نال۔ تے انج مای دا مطلب استعاراً چند ہندا اے۔ ”چند“ دی صفت ایہہ ہے کہ اوہ رات نوں روشنی تے ٹھنڈک دیندا اے۔ رات نوں بندہ اکلپا محسوس کردا اے۔ جد کہ دن ویلے اوہ کم وچ رجھا رہندا اے۔ یا اوہنوں مختلف لوکاں نال واہ پنیدا اے تے انج اوہنوں وقت گزارن دا احساس نہیں ہندا۔ لیکن رات پنیدیاں سار جدوں کوئی شخص چارپائی اتے لیٹدا اے تاں جذبات اگڑ آؤندے نیں۔ تے اوہ اک ساتھی دی ضرورت محسوس کردا اے۔ اوہ چمکدے چند دل ٹکدا اے۔ چند کناں خوبصورت لگدا اے۔ ایہو جذبہ اوہنوں اپنے محبوب دی یاد دلاندا اے۔ چنانچہ اپنے محبوب نوں چند ورگا خوبصوت روشنیاں ونڈن والا تے ٹھنڈ پان والا خیال کر کے اوہنوں ”مای“ دا نام دے دیندا اے۔

ایہہ چیتا رہوے کہ عورت اپنے محبوب نوں مای کہندی اے۔ مرد اپنی محبوبہ نوں مای نہیں کہندا بلکہ اوہ ہور نام اختیار کردا اے۔ دو جے معنیاں دے لحاظ نال مای دا تعلق میں نال متبیا جاندا اے۔ تے میں دے چھیڑو نوں مای کہیا جاندا اے۔ جو میں ہیر اپنے رانجھے بیلی نوں میں چارن دے حوالے نال مای آکھدی اے۔ بعض لوک مای دے ایس معنوی حوالے نوں ”میینوال“ دا نام دیندے نیں تے اوہناں دی جاچے ”میینوال“ زیادہ بہتر لفظ اے لیکن روایت تے ذرا ت دے اصولاں موجب دیکھے تاں پتہ لگدا اے کہ ”مای“ دا تعلق میں تے ماہ (چاند - چن - چند) دونوں نال بن دا اے۔ تے ایس حوالے نال ہور زباناں وچ وی ایسے استعارے تے تشبیہاں ملدیاں نیں۔ یعنی ہر

عورت اپنے محبوب نوں، ڈھول، مای، رانجھا تاں آکھدی اے۔ پر مہینوال صرف سوہنی دے محبوب نوں ای نیا تے آکھیا جاندا اے۔ سسی دا محبوب وی اگرچہ سوداگر سی پر اوہنوں استعارتا وی مہینوال نہیں آکھدے بلکہ اوہنوں اصل نام ”پنوں“ نال یاد کیتا جاندا اے۔ بہرحال دنا ایسہ مقصود سی کہ مای دا تعلق ماہ یعنی چند دے حوالے نال وی درست اے۔ ایسے کارن کدی ”چن مای“ کہہ کے وی ایس تعلق اتے مر جڑ دتی جاندا اے۔ ہن وارث شاہ دے ایس مصرعے دل گوہ کرو۔

بھری جان باہل جیویں ڈھول راجہ مای میں دا ڈھونڈ لیائی آں میں
ایتھ ”مای“ توں مراد ”میاں“ دا چرواہا اے۔ تے ”مای“ میاں نال ای نسبت رکھدا اے۔
ایسہ وی مہینوال والی نسبت اے کہ ”مای“ صرف ”میاں“ دا چرواہا اے۔ بکریاں بھیداں دے
چرواہے نوں مای نہیں کہیا جاندا بلکہ اوہنوں عیالی کہندے نیں مثلاً وارث شاہ کہندا اے

۱۔ مہیں چرن نہ بانجھ رنجھیرے دے مای ہور سجھے جھک مار رہے

۲۔ جوہ وچ مای بھیس چار دے سن، رانجھے ہیرول کر دھیان میاں

جدوں آن ڈھکے نیزے ماہیاں دے تداں دونماں نوں لیا پچھان میاں

ماہیاں پچھیا رانجھیا دس بھائی تیرے پاڑے ہن کس نے کان عیاں

دوجے لفظاں وچ ”مای“ دا تعلق اک محبوب تے افسر تاپ چرواہے نال اے۔ مہینوال وی عزت والا سی۔ تے رانجھا وی تخت ہزارے دے چودھری دا بیٹا سی۔ چنانچہ اوہی ”مای“ محبوب دا درجہ پا سکدا سی۔ اوہدے مقابلے وچ عام مای محبوب نہیں ہندا جد کہ عام معنیاں وچ مای محبوب نوں ای کہیا جاندا اے۔ ایس توں ایسہ نکھیزا ہندا اے کہ اگرچہ مای بھیاں چارن والا ہندا سی۔ لیکن محبوب دے معنیاں وچ صرف اوہ ”مای“ مقبول اے۔ بہرحال خاندانی تے اچا سچا ہووے یعنی کمی کمین تے کینہ نہ ہووے۔ کیوں جے کوئی وی مای اپنے مای یعنی محبوب نوں گھنیا تے کینہ دیکھنا پسند نہیں کر دی۔

ماہیا پنجاب دا بے حد مقبول گیت اے۔ بہرحال ڈیرہ مصرعے اتے مشتمل ہندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ماہیا چھوٹے تن مصرعیاں اتے مشتمل ہندا اے۔ پہلا تے آخری مصرعہ ہم قافیہ ہندے نیں تے درمیانی مصرعہ ایس توں آزاد ہندا اے۔ نیز پہلا مصرعہ عموماً صرف قافیہ قائم کرن لئی ہندا اے۔ تے اکثر معنوی لحاظ نال اوہدا تعلق اگلے مصرعیاں نال کوئی نہیں ہندا۔ جد کہ اگلے دونوں مصرعے مقصدیت دا شہکار ہندے نیں۔ ماہیا اختصار تے جامعیت دا اچا سچا نمونہ ہندا اے تے ہر طراں دے جذبات تے خیالات ایس وچ سمونے ہندے نیں لیکن اصل وچ ایسہ وصل، فراق تے ہجر وچھوڑے دے مضامین نال پر ہندا اے مثلاً:

۱۔ سونے دا کل ماہیا
لوکاں دیاں روناں اکھیاں

ساڈا روندا اے دل ماہیا

۲- دو تاراں پتل دیاں
جدوں ماہی یاد آوے
آہیں بل بل بکھدیاں

۳- سوئی دے بند کالے
آکھیں میندھے ماہی نون
پلو گلی دی لچ پالے

۴- جتھ جوڑا پکھیاں دا
نالے ساڈا ماہی لگدا
نالے چانن اکھیاں دا

۵- دو پتر اتاراں دے
ساڈا دکھ سن کے چناں
رونڈے پتر پہاڑاں دے

۶- گڈی چھڈ گئی کالا دھوں
کڑیاں چوں میں سوہنی
منڈیاں چوں سوہنا توں

۷- جتھ جوڑا پکھیاں دا
ساڈے ول تک ماہیا
کیہ جاندا اکھیاں دا

۸- کوٹھے تے کان بولے
چٹھی آئی ماہی دی
دج میرا دی تاں بولے

۹- چنے نیاں (دیاں) چاننیاں
جن دس پتہ
دیکھو ساڈیاں آونیاں

”ماہیا“ نے اردو اتے وی چوکھا اثر پایا اے۔ چنانچہ اردو ماہیے وی لکھے گئے نیں جنہاں وچ پہلا مصرع وی عموماً با معنی ہندا اے۔ مثلاً

۱- راوی کا کنارا ہو
موجوں کے ہونٹوں پر
افسانہ ہمارا ہو
۲- یہ رتھ ہے ستاروں کا
کون سارا ہے
دکھ درد کے ماروں کا

(بن پھلوانی ص ۶۰)

۳- غم اور سوا ہو گا
کہنا تو ہے کچھ لیکن
کہنے سے بھی کیا ہو گا

۴- قسمت کی بن آئی ہے
اب تک میرے ہاتھوں میں
وہ دست حنائی ہے

ماہیا ڈھولکی دی سنگت یا گھڑا و جا کے گایا جاندا اے۔ افضل پرویز موجب ایسہ تقریباً دس سرگماں وچ گایا جاندا اے۔

ڈھولا : ڈھول اک شہزادہ سی اوہ زور کوٹ دا رہن والا سی۔ اوہ کے طراں شمسہ رانی (جنہوں سی وی کہندے نیں) دے دیس گیا۔ اوتھے سی نون تک کے اوہ دا ہو کے رہ گیا۔ فیر کچھ عرصے پچھوں واپسی دا وعدہ کر کے اپنے دیس نون چلا گیا۔ پر مڑ کے نہ آیا۔ رانی سی اوہ دے ہجر و فراق وچ روندی کرلانڈی تے ہاڑے گھتدی رہئی۔ تے ڈھول نون یاد کردی کردی آخر چلانا کر گئی۔

عام طور تے ڈھول توں مراد محبوب اے۔ جمدی سک اندر وچھوڑے دے گیت گائے جاندا

نیں۔ ماہیا تے ڈھولا وچ فرق ایسہ ہے کہ مائیے وچ وصل دے گیت دی ہندے نہیں تے ہجر وچھوڑے دے درلاپ وی۔ پر ڈھولے وچ عموماً وچھوڑے دے گیت ای ہندے نہیں۔ ڈھول دے وچھوڑے دے بولوں، یا گیتاں نوں، ”ڈھولے“ کہیا جاندا اے۔ ڈھولے مرد وی گاؤندے نہیں تے عورتاں وی۔ ڈھولے گاؤن والے نوں ”ڈھولئی“ کہیا جاندا اے۔ اوہ کناں اتے ہتھ رکھ کے اچی آواز نال تحت اللفظ وچ پوری سمد واہ نال محبوب نوں پکاردا اے۔ خواجہ فرید نے اک جگہ ”ماروتے ڈھول“ دی عشقیہ کہانی دا ذکر کیتا اے تے بعض لوکاں دا خیال اے کہ ایسہ ”گاؤن“ ماروتے ڈھول، دے عشق نال تعلق رکھدا اے۔ بعض سیانے ایس گاؤن نوں ”ڈھول“ (ساز) نال متعلق دسدے نہیں۔ پر ایسہ گل زیادہ ثقہ نہیں لگدی۔

زنانہ ڈھولے دے نمونے

۱۔ بازار دیکندی تر وے
ساڈا ساہنی گل وچ گھروے
تے پل نشانی دے ڈھولا
ڈھول کھناں
دل پردہسیاں دا راضی رکھنا

۲۔ وگدی راوی مانی دے
وچ بوٹا پھلانی دا ڈھولا
میں نہ جمدی مانی دے
توں کتھوں ویایں دا ڈھولا
ڈھول جانی
ساڈی گل لنگھ تیری مہرانی

اجیہا ڈھولا جھمپا کے تے بچ کے وی گایا جاندا اے۔

ڈھولے دا عجیب استعمال : اے ڈی اعجاز موجب (اعلاں دی پنڈ مں ۸۰) جیل وچ قیدیاں نال ملاقات دی اجازت نہیں سی ملدی تے اوس سے ”ڈھولا“ گا کے قیدی نوں سوال کیتا جاندا۔ تے اوہ آگوں ڈھولا گا کے جیل وچوں جواب دیندا سی تے انج ڈھولا ملاقات دا ذریعہ بن دا رہیا

مثلاً

جیل دے باہروں آواز :-

کناں دیاں کھول کے کھڑکیاں سدھر سن لے ایہ بھاؤنی
”سالو“ نوں چڑھ گیا تاپ اے - بانہہ کیسوں دکھاؤنی؟

جیل دے اندروں جواب :-

میرا دہنیں سینہا سید حکیم نوں ، پکا تھوہ چا گتیں غریب نوں
اگے کم آونے آپ نوں ، اپنے لکھ نصیب نوں

الفضل پرویز موجب (بن پھلوا ری ص ۶۹) سرگودھا تے شاہ پور وچ ڈھولا اک لی تے آزاد نظم دے طور تے ترنم نال وی تے تحت اللفظ وی گایا جاندا اے۔ اے ڈی اعجاز موجب ”ڈھولا“ راوی دے کنڈھیاں دے دینکاں دا من پسند گیت اے۔ میری جاچے ایہہ ”بار“ دے علاقے دا گیت اے۔ جس وچ مقصدت دے جھلکارے ہندے نیں۔ اچی آواز نال ایہہ گیت گایا جاندا اے۔ ایس وچ حسن عشق تے مجاز تے معرفت دے مضمون وی سمونے گئے ملدے نیں۔ ایہوں عام لوک تے جرائم پیشہ لوک وی گاؤندے نیں (جیل والی مثال اپر آچکی اے) ڈھولیاں دے اولین مصنفین ان پڑھ سن۔ ڈھولے لکھن والے اک شاعر میرداد سن تے اوہناں دے ڈھولے عارفانہ رنگ دے نیں۔ پر اوہناں اپر مجاز دا رنگ زیادہ گوہڑا اے۔ اک ہور شاعر میاں راجا ہوئے نیں۔ اوہناں باقاعدہ شاعری دا رنگ چڑھا کے ڈھولے لکھے نیں۔

ڈھولیاں دے کجھ نمونے

۱۔ کناں نوں بندے سر چھتے نیں کالے
دل مٹی وچ گئے نیں جن قول نہیں پالے
تیرے ہاتھوں ڈھولیا - سانوں کون سمھالے

۲۔ الف آمیاں ڈھولا بیٹھی موتی پرو داں
لکھیا پے گیا جھولی بیٹھی چھم چھم روداں

۳۔ الف آمیاں ڈھولا تیرے موڈھے تے لوئی
سارا جگ ڈھونڈ رہی آں تیرے جیہا نہ کوئی
۴۔ معرفت دا رنگ

گھوک دے چرخہ تیری ماہل بلیندی
الست برہم اگے قالو بی کو کیندی
بچے پونیاں ترے ایہہ گڈیاں چرخہ نال پیار دے پھرنیدی
اوہندے بنائے ستاراں پھولے - سوتے (سون ویلے) بہہ اٹرنیدی

ہتھی نون گیز، بھیڑ دے، لٹھ اللہ اللہ دا ذکر کریدی
دل دوویں ڈولے کولوں ڈٹھی اے جتناں دی جھوک لیدی

۵۔ عوامی داستان دا رنگ

ستی سنی سنگ پیارے یار دے ابھڑ بھانڈی اٹھی اے
آکھے کت ول ہنن خان گیا
کدے نال دیاں سیاں؟ تے کدے اوہ آدم جام گیا؟
رووے ماں سنی دی، آدم (ہجوم) نال بھرتج مکان گیا
سیاں ڈٹھے ہتھ سنی دے دن مرض انہوں جن کہ بھوت دی اے
ہکے کوئی گھت سوان (سان) گیا
ماں سنی نون دیوے متیں، اکھے بلوچ نہ لا جان دے یاریاں
تیرا کدے (کدھر) ہوش دھیان گیا
سنی آکھے کچج جاساں، تنگے مول نہ رہساں
جدے میرا شاہ سلطان گیا

۶۔ واراں دا رنگ

کال بیلندی نارو نون گھایاں
بھٹیاں چوراں دے مگر گیاں لگ خدایاں
گورا آکھے ہتھیار سٹ کے جاہ پھرتج اونائیاں
میریاں دیکھ بھلیائیاں
جبرو آکھے، نظام سدیاں - سد نہ دیندا
میرے اسوار کیوں ڈھلاں لائیاں
اوہناں کالیاں رھاں اچوں نکل کے پوندوں مل لوہارا
تیرے ملیاں جانڈیاں ہو رہائیاں
اس ایلے گورے چھڑ تپکاں، تزک ٹے جویں دانے بھدے وچ کڑاہیاں
نظام آکھے پھنن آسے روح نہ کوئی اونائیاں!
مینوں ہونی لیاں ہن گھت جدائیاں
کدی بدھے کھلے اکھاڑے تے پوند مل کیتان نون
من لیندوس وانگ دھڑائیاں
چوراں دے بھادی قبر کڑکی وچ - چھاٹاں گڑے دیاں آئیاں

جگنی : اسد اک من پسند لوک گیت اے۔ ہر پنجاب دے سارے علاقیاں وچ گایا جاندا اے۔ حتیٰ کہ راجپوتانہ، سندھ تے حیدر آباد دکن وچ دی اپنی اپنی بولیاں وچ بگتیاں گایاں جاندیاں نیں۔ تے ایہاں سمناں علاقیاں دی بگتیاں دی دھن تے تکنیک آپو وچ تقریباً رلدی ملدی ہندی اے۔ ایس دے پچھو کڑ وچ اک خانہ بدوش لڑکی (جوگن) دا تصور اے۔ جنوں جوگن توں ”جگنی“ دا نام ملیا۔ اوہ کے نال ادھل گئی تے فیر تھاں تھاں دھکے کھانڈی پھر دی رہی۔ ایس لوک گیت وچ اوہدی سیاحت یا آوارہ گردی دے حوالے نال جگہ جگہ دپے لوکاں تے اوہناں بارے معلومات عوام تک پچائیاں جاندیاں نیں۔ ایس لوک گیت وچ ہر موضوع سمویا گیا ملدا اے۔ حمد، نعت، منقبت، ہجر وصال، عشق، محبت، مان تران، فحش کلامی تے فصلاں دے ذکر نال رچیاں بگتیاں دی ملدیاں نیں۔

(بن پھلواڑی ص ۷۱)

نمونہ : جگنی جاوڑی ملتان - اوتھے بڑے بڑے جوان
کھانڈے گریاں تے ہادام - او پیر میرا جگنی
سائیں بوہڑاں والیا جگنی

جگنی جاوڑی پڑھانے - اوہناں بھنی پائے دانے
ادھے گنجے ادھے کانے - سروں ننگے پیروں لنگھانے
سائیں میرا جگنی ڈھیندی آ

ہرٹی نام اللہ دا لیندی آ (بن پھلواڑی ص ۱۵۶)

جگنی جاوڑی آگے - اوتھے دال تے پھلکا پکے
نھاو کھائے بھاو تکے - مای میرا جگنی کوکئی (کوکدی) آ
باغاں نے (دے) نمبو چوہنی (چوہدی) آ (ایضاً ص ۱۵۷)

شاوہی ویاہ دے گیت : ویاہ دے مختلف مرحلے ہندے نیں۔ مگنی، مندی، گانا، کھارا، سرا، گھوڑی، جنج، لڑکی والیاں ول ڈھکا، رخصتی، واپسی، تے ساگ وغیرہ۔ تے ایہاں سارے موقعیاں اتے عورتاں مختلف گیت گانے خوشی دا اظہار کردیاں نیں۔

گھوڑیاں

جدوں سرا بنہ کے لاڑا گھوڑی چڑھا اے تاں بھیناں گھوڑی دی واگ پھڑکے گیت گاؤندیاں نیں تے واگ پھڑائی دا لاگ لیندیاں نیں۔

۱ - گھوڑیاں دے نمونے

گھوڑی تیری وے ملا سوہنی
 بندی کاٹھیاں وے نال
 کاٹھی لکھ تے ہزار
 میں بلہاری وے ماں دیا سرجنٹاں
 وچ وچ باغاں وے تسی آؤ
 چوٹ نگاریاں دی لاؤ
 دھی ٹھانیدار دی لیاؤ
 پھیل نواباں وے گھر ڈھکناں
 وے امرواں دی تیری چال
 وچ سرداراں وے تیرا بیٹھنا

۱- مار نگارا چڑھ چلیانی - پت کیدا کہئے
 مار نگارا چڑھ چلیانی - پت باہل دا کہئے
 مار نگارا چڑھ چلیانی - ویرا کیدا کہئے
 مار نگارا چڑھ چلیانی - ویرا بھائیاں دا کہئے

گاؤن ویلے عورتاں باہل تے اصل بھائیاں دا نام لیندیاں نیں۔ بھانویں ایس مقصد لئی
 شعری وزن دگاڑنا ای پے جائے۔

۳- کئی کئی بوندی نکا مینہ درھے
 ماں وے ساگن تیرے سگن کرے
 ماں (روپے) دی بوری تیرا بابا پھڑے
 ہتھ سہرا تیرا باب پھڑے
 نیلی نیلی گھوڑی میرا نکا چڑھے
 بھین ساگن تیری واگ پھڑے
 پیلی پیلی دال تیری گھوڑی چڑھے
 رتا رتا ڈولا مخلص آن وڑے
 ماں وے ساگن پانی وار پیوے

۴- بھیناں داگاں پھڑیاں نی
 ویر گھوڑی چڑھیا

بھین پھڑی واگ
 پنج روپے بھین وا لاگ
 بوری جھوٹی (پہلن مجھ) بھین وا لاگ
 ویر گھوڑی چڑھیا
 بھیناں واگاں پھڑیاں

۵ - گھوڑی دا اوہ گیت بڑا مشہور تے مقبول اے۔ ہرٹا اگرچہ لوک گیت نہیں بلکہ قلمی گیت اے۔ لیکن اوسدے اندر لوک گیتاں والی انتاں وی کشش اے۔

دیاں دا راجہ میرے باہل وا پیارا
 امیری دے دل دا سارا
 نی ویر میری گھوڑی چڑھیا
 گھوڑی چڑھیا نی سیو گھوڑی چڑھیا.....

۶ - جدید تے اسلامی رنگ دی گھوڑی دا نمونہ

میرے ویر دی گھوڑی مدینویوں بن کے آئی
 آگوں بھیناں تے روکیا دے
 دے دے جائیں واگ پھڑائی
 جو کھ منگنا بھینے منگ لے دیر نہ لائیں
 چھی ساڑھی تے نکلس ہار ویرا دے جائیں واگ پھڑائی
 میرے دیور دی گھوڑی نی مدینویوں بن کے آئی
 آگوں بھابو نے روکیا دے - دے دے جائیں سرمہ پوائی
 جو کھ منگنا بھابو منگ لے دیر نہ لائیں
 چھی ساڑھی تے دونی نکا دے جائیں دیورا سرمہ پوائی
 لڑکیاں دے سدھراں بھرے گیت (منگنی وغیرہ دے گیت)

۱ - دئیں دئیں دے بابلا اوس گھرے

جتنھے سس بھلی ' سوہرا پردھان

باہل تیرا پن ہووے

کس نول سدن شریکناں

سوہرا پکھری دا مالک

پن ہووے تیرا دان ہووے
تیرا ہووے گا وڈا جس
بائل تیرا پن ہووے

۲ - باپ -- کیوں کھڑی بیٹی چنن دے اوہے؟
بیٹی -- میں تاں کھڑی آں بائل جی دے پاس!
بائل ور لوڑیئے!
باپ -- بیٹی کیو ہیا ور لوڑیئے؟
بیٹی -- بائل --- جیوں تاریاں وچوں چن
چناں وچوں کاہن کنھیا ور لوڑیئے
تے فیر ایو گیت دیر، تے مامے دے حوالے نال گایا جاندا اے

۳ - ساڈا چڑیاں دا پنہ دے
بائل اسیں اڈ جاناں
ساڈی لمی اڈاری دے
بائل کیہڑے دیس جاناں
بیٹی -- میریاں آہ لے گڈیاں دے
بائل کون کھیڈے گا
باپ -- میریاں کھیڈن پوتریاں
دھئے! گھر جا اپنے
بیٹی -- میرا چھوہیا کسیدہ دے
بائل کون کڈھے گا
باپ -- میریاں کڈھن پوتریاں
دھئے! گھر جا اپنے
بیٹی -- تیرے محلاں دے وچ وچ دے
بائل ڈولا نہیں لنگھدا
باپ -- دو اتاں پٹاں دیاں نی
دھئے گھر جا اپنے
ساڈا چڑیاں دا پنہ دے
بائل اسان اڈ جاناں

بابل اسان اڈ جاناں
ساڈی لمی اڈاری وے
بابل کھیرے دیس جاناں

تیل چڑھاون دے گیت

پھلاں بھری چکیز اک پھل توری دا
ایس ویلے ضرور ماما لوڑی دا

پھلاں بھری چکیر اک پھل توری دا
ایس ویلے ضروری چاچا لوڑی

یا تیل تلنے! ویر دے انگ لاواں
گھوڑی چڑھ بنیا تینوں بابل بلاوے
صدقے میں جاواں ماں سکن مناوے

لوک گیتاں اتے آخری جھات:

پنجابی عوامی شاعری وچ لوک گیتاں دی بڑی اہمیت اے۔ لوری، تھال، ککلی، گدھا، بولیاں، ماہیا، ڈھول، پُے، چھلا (سنگتی دی انگوٹھی دے گیت) دوہے یا دوہڑے، وغیرہ عام لوک گیت نیں۔ تے ہر صنف وچ بے شمار پکھاں نوں کھ رکھ کے جذبات دی ترجمانی کیتی جاندی اے۔ لوری پچیاں نوں خوش رکھن، سلان یا کھڈان دا گیت اے۔ جدا تعلق مبارک باد نال وی اے۔ تھال نکلی لڑکی اپنا من پرچاون لئی گاؤندی اے جس وچ کھدو یا گیند استعمال ہندی اے۔ ککلی شادی توں کافی عرصہ پہلے لڑکیاں دا گیت اے۔ جنوں دو لڑکیاں اکدوجی دے ہتھاں دے انگوٹھے پھڑکے، پیراں نال پیر جوڑ کے گھم کے گاؤندیاں نیں۔ گدھا ناچ وی اے تے گاؤن والا گیت وی۔ بولیاں اکو مصرعے دا گیت ہندیاں نیں۔ کدی لڑکیاں وی بولیاں پاؤندیاں نیں مثلاً

۱- میرا دیر پروہنا آیا بیٹیاں تے کھنڈ مک گئی
 ۲- چنی رنگ دے لاریا میری السی دے پھل ورگی
 اہناں توں علاوہ لوک گیتاں دیاں ہور وی بہت ساریاں قسماں نیں۔ مثلاً ”سہی“ لوک ناچ وی
 اے تے گیت وی جنہوں جوان کڑیاں تے بڑھیاں رل کے گاؤندیاں نیں۔ جھوک یا ڈھوک محبوب
 دے پنڈ یا گراں توں جاون دیاں سدھراں دا گیت اے۔ محبوب رانجھا وی ہوندا اے تے مرشد تے اللہ
 تعالیٰ وی۔ مثلاً

۳- جھوک میرے رانجھن والی کنی کو دور اے
 اکھیاں توں نیڑے دسدی ' قدماں تو دور اے
 ۳- جھوک میرے مولا والی دسدی پئی دور اے
 جھوک میرے مرشد والی دسدی پئی دور اے
 جھوک میرے ماہی والی دسدی پئی دور اے
 اکھیاں توں نیڑے نیڑے قدماں توں دور اے

(لوک شاعری ص ۳۳)

ویاہ شادی دے گیتاں وچ مختلف موقعیاں اتے مختلف گیت گائے جاندے نیں۔ مگنی دے گیت۔
 دن رکھن یا گنڈھ گھلاون دے گیت۔ گانا، مندی، تیل، مائیاں تے کھارے دے گیت، سرے دے
 گیت، گھوڑیاں، جنج پڑھن دے گیت، سٹھنیاں، چنی دے لاگ دے گیت۔ رخصتی تے واپس آ
 کے پانی وارن دے گیت گائے جاندے نیں۔

اہناں خاص موقعیاں دے گیتاں توں علاوہ بے شمار قسم دے لوک گیت ہندے نیں جہڑے فنی
 لحاظ نال اپر دتیاں قسماں نال کے نہ کے طراں تعلق رکھدے نیں۔ مثلاً ماہیا دا اک رنگ ایہ وی ہے

:

پانی آیا پلاں دے بیٹھ ماہیا
 سینا جیٹھ ماہیا
 نکا گھڑانی آن میں موتی جڑوانی آن
 اوہ نہ ہریا بیج ماہیا
 سینا جیٹھ ماہیا

”چھلا“ دا اک روپ ایسہ وی اے :-

چھلا میرا کن گھڑیا
 انگل کریندی ڈاڈھی پیر او
 چھلا میرا کن گھڑیا
 ایس چھلے دیاں دھماں پیاں
 کابل تے کشمیر ---- چھلا میرا کن گھڑیا

ہیر رانجھے دے حوالے نال محبت بھریا اک لوک گیت

۱- سن ہیرے!

تیری پریت دا ماریا نی رانجھا جوگی ہویا
 سن نی گھمبیرے ایتھہ ہو - ایتھہ نہیں تے اوتھے ہو
 سن ہیرے - تیری پریت دا ماریا نی رانجھا جوگی ہویا

۲- حال وے ربا لئی ہیروے دلاں دی

حال وے ربا --- ماری تیریاں غماں دی
 سرٹے تیرے بیج پتر دو بھنگی دو شرابی
 جہڑ میرے ہان دا اوہ کھڑیا پھل گلابی
 لئی ہیروے دلاں .....

بابلا در ایسہ کیہ ڈٹھا -- مدھرا میں نہ بھاوے
 چڑھ کوٹھے میں دیکھن گئی کھدور رڑھدا آوے
 لئی ہیروے دلاں دی

ڈھول دا گیت

کوئی جانے تے بھانویں نہ جانے
 میرا ڈھول جوانیاں مانے

میرا ڈھول گیا پردیس - چٹی گھوڑی تے ڈبوا کھیس
میرا ڈھول جوانیاں مانے

سی دے حوالے نال لوک گیت

تیرا لٹیا شہر مخمبور نی سئے بے خبرے
بے خبری وچ عمر گزاری - مائی نہ ملیا جاندی واری
لے گئے ہوت وچھوڑ - نی سئے بے خبرے
تیرا لٹیا شہر مخمبور ---

ونجارے دے حوالے نال گیت

گلی گلی ونجارا پھر دا ونگاں لو چڑھا
تماشا ونگاں دا
کس توں نہ پچھیا - ننان توں نہ پچھیا
آپے لیاں چڑھا - تماشا ونگاں دا
باہروں تے آیا ہدا تے کھیڈا
سسو نے دتا سکھا - تماشا ونگاں دا
اندر وڑ اس ڈنڈا پھریا
ونگاں لیاں بھنا - تماشا ونگاں دا

مکدی ایسہ پئی لوک گیتاں وچ ساڈے ویسب تے ساڈی حیاتی دے اپنے نیویں سجادے من
کچھویں لشکارے ہندے نیں - موساں دی تبدیلی تے ہجر، وصال دے نال نال سفر کر دے ایسہ گیت
آساں، سکاں، سدھراں تے خوشیاں، دی دس پاؤندے نیں، گیتاں دی بنتر اپنے آپ اگانہ توں اگانہ
سفر کر دی رہندی اے۔ حتیٰ کہ نواں زمانہ دی اوہناں دچوں ڈلہ ڈلہ پیندا اے۔ کلپ نویں دور دی
ایجاد اے۔ ماہیا پرانا لوک گیت اے۔ پر اب انہاں پن انج دی ڈہلکدا اے۔

۱-	ننگا	رکھدی	کلپ	والا	پاسا
	نالے	بھابو	گھنڈ	کڈھدی	
۲-	اک	ٹیلی	فون	ہویا	
	پہلے	نال	ماسیے	دا	
	پچھوں	کن	تیکون	ہویا	

لوک گیت کے وی علاقے یا ملک دے ہون اوہ اپنے و سنیکاں لئی ہر من پیارے تے اکھیاں دے
 تارے ہندے نیں۔ وطن دی محبت ایمان دا حصہ اے۔ پر جدوں دین تے ایمان دا مسئلہ اٹھ کھلووے
 تاں اوس ویلے وطن دی محبت اتے ہجرت غالب آجاندی اے۔ ساڈے بزرگاں نے دین تے ایمان دی
 خاطر وطن چھڑے تے لویاں جموکاں و سائیاں۔ تے فیر اوہناں جموکاں دے و سنیکاں اتے اپنے رنگ
 روپ اجاگر کیتے۔ تے نالے اوہناں دے اثر اپنی تہذیب تے تمدن وچ سمون ذی کوشش کیتی۔ ایہو
 وجہ ہے کہ پنجاب دے لوک گیتاں وچ اسلامی رنگ وی بڑے گوہڑے انداز وچ رچیا ملدا اے۔

- ۱۔ کوئی کالا فیتا اے
 پڑھ کے بسم اللہ
 شروع ماہیا کیتا اے
 ۲۔ سوہنی مندی لال دے
 مینڈے ہادی دے دربار اے
 مندی سوہنی بنی
 ۳۔ دن چڑھیا بھاگیں بھرا
 ساڈا نیئے کے وچ وڑیا
 بتاں کلمہ شہادت پڑھیا
 کہو لا الا الا اللہ
 ہے محمد پیارا رسول اللہ
 ۴۔ میرے ہتھ گری دیاں ٹھوٹھیاں
 میرا پیر سچا تے میں جھوٹھی آں
 ۵۔ میری جگنی دی فریاد
 کر دی پاک نیئے نوں یاد۔
 کرسی روز حشر امداد
 شالا نگری رہے آباد
 پیر میرا جگنی لیراں دی
 سانوں مدد پنجاں پیراں دی

حضرت بابا فرید گنج شکر

شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر چشتیہ سلسلے دے بڑے اچے بزرگ سن آپ دے والد کمال الدین یا جمال الدین سلیمان تے دادا شعیب ملتان دے لاگے موضع کھوتی وال یا کھتوال یا کھوتوال جدا موجودہ نام کوٹھی وال اے، دے قاضی سن۔ جہڑے شہاب الدین غوری، معز الدین سام، دیاں سندھ تے ملتان دیاں سمات سے کابل توں قصور آئے تے قصور دے قاضی نے آپ دے دادا شعیب نوں کھوتی وال دا قاضی مقرر کروا دتا۔ جنوں اجکل کوٹھی وال آکھدے نیں۔ فرید الدین مسعود کوٹھی وال وچ ۵۵۷۵ھ وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے سن پیدائش بارے اختلاف اے۔ بعض نے ایسہ سن ۵۶۹ھ / ۷۳-۷۴ یا ۱۱۷۳/۱۱۸۸ء دیا اے محمد مبارک الکرمانی نے سیر الاولیاء وچ آپدی تاریخ وفات ۵ محرم ۶۶۳ھ بمطابق ۱۷ اکتوبر ۱۲۶۵ء بروز پیر دی اے۔ جدکہ تاریخ فرشتہ وچ ایسہ تاریخ ۵ محرم ۶۷۰ھ یعنی ۱۳ اگست ۱۲۷۱ء بروز جمعرات لکھی ملدی اے۔ آپ دی عمر بارے کہیا جاندا اے کہ آپ ۹۵ ورھے دی حیاتی نبھائی جدکہ ۱۵ سال دی عمر وچ خواجہ بختیار کاکئی دی بیعت کیتی تے بیعت توں ۸۰ سال بعد تک زندہ رہے۔ تے انج آپ دا سن ولادت ۵۷۵ھ نکلا اے تے سن وفات ۶۷۰۔ لیکن میری جاچے ۵ محرم ۶۶۳ء آپ دی تاریخ وفات درست اے۔ کیوں جے صدیاں توں ایس تاریخ نوں آپدا عرس منایا جاندا اے۔ واللہ اعلم بالصواب۔

قاضی شعیب ہوراں دے والد نے چنگیز خاں دی فوجاں دا مقابلہ کر دیاں شہادت کھٹی سی۔ تے آپدا سلسلہ نسب مشہور ولی اللہ ابراہیم ادھم راہیں حضرت عمر فاروقؓ نال جا ملدا اے۔

تعلیم: فرید الدین مسعود ہوراں ملتان وچ اک بزرگ منہاج الدین ترمذی کولوں علم حاصل کیتا۔ تے ایتھے ای پندراں یا اٹھاراں سال دی عمر وچ خواجہ قطب الدین بختیار کاکئی رحمۃ اللہ علیہ دے مرید ہو کے سلسلہ چشتیہ وچ داخل ہوئے۔ آپ ہوراں علم دی پیاس بھجان لئی قندھار، بغداد ایران تے بخارا تے حج کارن مکہ معظمہ تے مدینہ منورہ دا سفر وی کیتا تے شہاب الدین سرودی (متوفی ۶۳۲ھ) سعد الدین حموی (م - ۶۵۰ھ یا ۶۵۸ھ)، اوحد الدین کرمانی (م - ۶۳۵ھ) فرید الدین عطار نیشاپوری (م ۶۲۷ھ) شیخ سیف الدین باخرزی (م - ۶۵۸ھ) تے بہاؤ الدین زکریا ملتانی (م - ۶۶۳ھ) جیسے بزرگاں توں فیض حاصل کیتا۔ آخر آپ وطن واپس آئے تے فیر اپنے مرشد دی خدمت وچ دلی حاضر ہوئے۔ تے خلافت دا جبہ حاصل کرن پچھوں دلی وچ ای دروازہ غزنویہ دے لاگے اک برج وچ رہ کے مجاہدے دیاں منزلاں طے کرن لگ پئے۔ ایتھے بابا فرید الدین ہوراں اپنے دادا مرشد حضرت معین الدین چشتی اجمیری (م - ۶۲۷/۱۲۳۰ء) دی خدمت وچ حاضر ہو کے دی روحانی فیض حاصل کیتے تے بعد وچ اپنے مرشد دے حکم موجب کئی سال آپ ہانسی وچ کئے رہے تے دین دی تبلیغ و اشاعت

دا فریضہ انجام دتا۔ آپ اوتھوں اپنے مرشد دے وصال توں چار دن بعد دہلی اڑے تے شیخ کامل دی وصیت موجب قاضی حمید الدین ناگوری دے ہتھوں اپنے مرشد دا خرقہ، عاصاتے لکڑی دیاں کھڑاواں حاصل کر کے اپنے مرشد دے جانشین ہوئے۔ تے فیر کھ عرصہ بعد ہانسی دے اک مجذوب سرھنگا دے کہن سنن نال دوبارہ ہانسی تشریف لے گئے۔ پر اوتھے لوکاں دے ہجوم توں تنگ پے کے آپ اپنے وطن کھتوال آ گئے۔ ایتھے آون توں بعد آپ ہوراں علاقہ ملتان دے اک پنڈ چاولی مشائخ دے اک کھوہ وچ صلوة معکوس دا چلہ دی کھیا۔ ایسہ کھوہ دیوان رائے چاولا ولد راجہ ہسپال نو مسلم دے مزار دے کول کر کے اج دی موجود اے۔ ایس پنڈ وچ بابا فرید الدین مسعود دے والد تے اوہناں دے بعض پتریاں دے مزار اج وی لوکاں لئی زیارت گاہواں نیں۔

بابا فرید ہوراں کھتوال توں لاہور آ کے اپنے دادا مرشد معین الدین اجمیری دے طریقے پر چلدیاں ہویاں حضرت داتا گنج بخش دے مزار دے کول کر کے اک ٹیلے اتے جھگی پالئی تے روحانی فیض حاصل کرن لئی چلہ کھیا۔ ایس ٹیلے نوں اج وی ”بہ بابا فرید“ آکھیا جاندا اے ایسہ بہ لاہور ضلع کچھری دے کول کر کے ایس ایس پی آفس سے کچھے لوکاں واسطے زیارت گاہ اے۔ بابا فرید ہوراں اپنی حیاتی دے آخری ۱۶ یا ۲۲ سال پاک پتن وچ بسر کیتے۔ سلطان ناصر الدین محمود نے اپنے سپہ سالار الغ خان دے ہتھ بابا فرید دی خدمت وچ نقد روپیہ تے چار پنڈ بطور جاگیر پیش کیتے۔ آپ ہوراں نقد نذرانے قبول فرما کے محتاجاں نوں دنڈ دتے تے جاگیر لین توں معذرت فرمائی۔ تے نالے الغ خان سپہ سالار نوں بادشاہ بنن دی خوشخبری سنائی۔ الغ خاں نے آپ دے ہتھ اتے بیعت وی کیتی۔ تے اک روایت موجب اوہنے اپنے بیٹی ہنریدہ یا ہزیرہ دا نکاح وی بابا جی نال کر دتا۔ (بحوالہ خزینہ الاصفیاء ص ۲۸۶۔ جواہر فریدی اردو ص ۲۵۸) الغ خان غیاث الدین بلبن دے نام نال بادشاہ بنیا۔ تے اوہ نے نظام الدین اولیاء دی نگرانی وچ بابا صاحب دا مزار بنوایا۔

سج شکر والقب: بابا فرید دے ایس لقب بارے کئی روایتاں ملدیاں نیں۔ مثلاً آپدی والدہ نماز واسطے آپ نوں پرین لئی آپدے مصلے دے کونے بیٹھ شکر دی پڑی رکھیدی سی۔ اک دن اوہ پڑی رکھنا بھل گئی۔ پر جدوں آپ نے نماز پڑھن توں بعد مصلے بیٹھ ہتھ ماریا اوتھوں حسب دستور شکر دی پڑی مل گئی۔ آپدی والدہ نے ایسہ کرامت دیکھی تاں آپ نوں سج شکر دا خطاب دیتا۔

دوئی روایت ایسہ ہے کہ اک سوداگر دا مال جارہیا سی۔ آپ ہوراں پچھیا۔ اوٹھاں اتے کیہ لدا ہویا اے۔ سوداگر نے پتہ نہیں کھڑی گلوں آکھیا۔ ”لون“ اے حالانکہ شکر لدی ہوئی سی۔ آپ ہوراں فرمایا۔ اچھا لون اے تاں لون ای ہووے گا۔ آخر جدوں اوہ سوداگر منزل تے پہنچیا تاں بوریاں وچوں لون برآمد ہویا۔ سوداگر نے فوراً حساب لگایا کہ رستے وچ اک فقیر نے جو آکھیا سی ایسہ تاں اویس وارد ہو گیا اے چنانچہ اوہنے واپس آ کے آپ توں معافی منگی تے فیر آپ نے دعا دتی کہ جا جیکر بوریاں وچ لشکر سی تاں شکر ای ہووے گی۔ چنانچہ جدوں واپس جا کے سوداگر نے بوریاں کھولیاں تاں اوہناں وچ واقعی شکر سی تے ایسہ واقعہ آپ نوں ”سج شکر“ بنا گیا۔ بہر حال کھ دی ہووے آپ

سرخ شکر دے عرف راہیں ایساں مشہور نہیں کہ آپ دا نام مسعود یا فرید الدین کوئی لوے یا نہ لوے
صرف سرخ شکر یا شکر سرخ کہن نال ای آپ دی ذات ہر بندے دے ذہن وچ آجاندی اے۔

ابن بطوطہ تے بابا فرید: آپ دی شہرت برصغیر پاک و ہند توں نکل کے باہر لے مکاں وچ دی
پہنچ گئی سی۔ چنانچہ مراکش دا سیاح ابن بطوطہ آپدی وفات توں کوئی ۶۵ سال بعد پاکستن شریف وچ آپ
دی خانقاہ تے زیارت کارن حاضر ہویا۔ اوہنے اپنے سفر نامے وچ دو جگہ شیخ فرید الدین مسعود سرخ شکر دا
ذکر کیتا اے۔ اوہنے اپنے پہلے سفر (۷۲۵ھ) دے دوران اسکندریہ دے اک بزرگ شیخ برہان الدین
الاعرج کولوں پہلی واری باوا فرید دا نام سنیا تے سفر نامہ سندھ تے ہند دے دوران (۷۳۳ھ تا
۷۳۵ھ) پاکستن شریف حاضر ہو کے آپ دے روضے دی زیارت کیتی۔ تے آپ دے پوتے تے سجادہ
نشین شیخ علاء الدین نال ملاقات دا شرف وی حاصل کیتا۔

تصنیفات (۱) آپ ہوراں اپنے مرشد قطب الدین بختیار کاکلی دے ملفوظات فوائد السالکین
نام دی کتاب راہیں مرتب کیتے۔

۲۔ آپ دے ملفوظات آپ دے مرید نظام الدین اولیاء ہوراں ”راحة القلوب“ نامی کتاب
وچ محفوظ کیتے۔“

۳۔ اسرار الاولیاء۔ باوا فرید دے ارشادات نہیں۔ جنہوں آپ دے اک صاحبزادے بدر دیوان
نے مرتب کیتا سی۔

۴۔ شلوک باوا فرید۔ ایسہ جیساں دی شکل وچ آپدیاں حکمت بھریاں نصیحتاں دا مجموعہ اے۔
منشی بیسی رام مشتاق نے ارشادات فریدی وچ لکھیا اے کہ آپ دے ایساں جیساں نوں گرنٹھ
صاحب شامل کرن دا واقعہ ایس طرحاں اے کہ آپدی وفات مگروں آپدے گدی نشین شیخ بہرام فرید ثانی
نووں بابا گورو نانک ہوری اچانک ملے۔ جنگل وچ عارفانہ رنگ دی ایسہ ملاقات بڑی فائدہ مند رہی۔
جس مقام تے ایسہ ملاقات ہوئی سی سکھ حضرات اوس نوں نانک سرتے مسلمان فتح اللہ نوری آکھدے
نیں۔ دونہاں بزرگاں نے فقرتے درویشی بارے اچیاں گلاں کیتیاں آخر بابا گورو نانک ہوراں فرمایا کہ
اسیں ہندی زبان وچ توحید بارے اک گرنٹھ تیار کیتا اے۔ تیس جیکر باوا فرید دی روح کولوں آپدے
شلوک یا بیت اوس گرنٹھ وچ شامل کرن دی اجازت لے دیو تاں بڑی چنگی گل اے۔ چنانچہ شیخ بہرام
ہوراں استخارے راہیں اجازت لے دتی۔

شلوک بارے کہیا جاندا اے کہ ایسہ ہندی دا لفظ اے۔ شہ لوک۔ بادشاہ دا کلام، فقیر دی دنیا
تے اوہدا کلام تے شاہ دی دنیا دا ہم معنی گنیا جاندا اے۔ عموماً ایسہ اک فارسی بیت ورگا ہندا اے تے
غزل دے شعراں وانگ ایس دے اکو بیت وچ اک کمل گل بات سموی ہندی اے۔ بعض شلوک اک
توں ددھ شعراں اتے وی مشتمل نہیں۔ مثلاً ایسہ شلوک اے:

فریدا موت دا بناں ایوں دے جیوں دریا دی ڈھاہ

اگے دوزخ تپا سنئے ہول پولے کماہ ---
 اکناں نوں سجھ سو جھی آئی کہ اک پھر دے بے پرواہ
 عمل جو کیتے دنی دج سے درگاہ آگواہ

شادی تے اولاد آپ دی شادی بادشاہ غیاث الدین بلبن دی دھی نال ہوئی سی۔ آپ دے چھ بیٹے تے دو بیٹیاں سن۔ جنہاں وچوں ایسہ بہت مشہور ہوئے۔

- ۱۔ شیخ نصیر الدین --- آپ ہوراں زراعت دا پیشہ اختیار فرمایا۔
- ۲۔ شیخ شباب الدین --- آپ ہوراں فوجی خدمات انجام دتیاں
- ۳۔ شیخ نظام الدین --- آپ ہوراں وی فوجی خدمات انجام دتیاں تے علاؤ الدین خلجی دے سے اندر قلعہ رن تھمبور دی لڑائی وچ شہادت پائی۔
- ۴۔ شیخ یعقوب --- مجذوب سن

۵۔ شیخ بدر الدین --- سلیمان سجادہ نشین سن۔ اوہناں نے آپ دی تعلیمات نوں اگے ودھایا تے علم و عرفان دی جوت جگائی رکھی۔

خواجہ نظام الدین اولیاء دہلوی آپ دے مرید تے جوئی سن۔ جد کہ علی احمد صابر کلیر شریف والے آپ دے بھانجے سن۔

اُنے

آپ دا مزار تے بہشتی دروازہ : آپ دے مزار اُنے حاضری دین لئی اک چھوٹے بوہے وچوں لنگھنا پیندا اے جنوں بہشتی دروازہ کہندے نیں۔ ایس دروازے دے بہشتی ہون بارے مشہور روایت اے کہ اک رات خواجہ نظام الدین اولیاء نوں خواب وچ سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی زیارت نصیب ہوئی۔ آپ ہوراں فرمایا :

یا نظام من دخل فی هذا الباب کانا امنا

اے نظام! جہڑا ایس بوہے وچ داخل ہویا اوہ امن وچ آگیا۔ تے اوس دن توں ایسہ بہشتی دروازہ مشہور ہویا۔

آپ دے مزار دی تعمیر غیاث الدین بلبن نے کردائی۔ جدے نگران حضرت نظام الدین اولیاء سن جنہاں نے قرآن حکیم دے حافظاں دے کولوں آپ دے مزار وچ لگن والی ہر اک اٹ اتے اک اک قرآن مجید ختم کروایا۔ تے ایسہ شاید قرآن کریم دی برکت اے کہ آپ دے مزار تک جان لئی جس دروازے وچوں لنگھیا جاندا سی اوہنوں اللہ دے رسول نے بہشتی دروازہ ہون دی بشارت دتی۔

بہشتی دروازہ سارا سال بند رہندا اے۔ صرف عرس دے دنوں وچ کھولیا جاندا اے باوا فرید دی تعلیمات تے صحبت دے اثر بیٹھ پا کتوں دے آسے پاسے تے آلے دوالے دے علاقیاں وچ وس والے غیر مسلم حضرات اسلام قبولن لگ پئے تے آخر ایسہ خطہ اسلام دی روشنی نال جگمگا اٹھیا۔

باوا فرید دے شلوک یا بیت : باوا فرید دے شلوکاں بارے کہیا جاندا اے کہ اہناں وچوں

بعض فرید ثانی دے نہیں تے بعض باوا جی دے اپنے نہیں۔

ایہناں شلوکاں دا گوہ نال مطالعہ کریئے تاں تھوڑا جیہا فرق ظاہر ہندا اے۔ یعنی بعض بیت ایس طراں نہیں کہ اوہناں وچ ”فریدا“ دا لفظ عروض توں باہر ہندا اے۔ یعنی شعر دا وزن ”فریدا“ توں شامل کیتے بناں پورا ہندا اے۔ مثلاً:

(۱) فریدا جے تیں مارن کیاں تہاں نہ ماریں مہم

(۲) اپنے گھر جائے پیر تہاں دے چم
فریدا میں بھلاوا گپ دا مت میلی ہو جائے

(۳) سمیلا روح نہ جان دا سر بھی مٹی کھائے
فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں ات نہ لایئے چت

(۴) مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوسی مت
کندھ کوہاڑا سر گھڑاون کے سر لوہار

فریدا ہوں لوڑیں شوہ اپنا توں لوڑیں انگیار

ایہناں بیتاں وچ فریدا دا لفظ شعری وزن توں باہر اے۔ دوجے اوہ بیت نہیں جنہاں وچ ”فریدا“ دا لفظ بیت دے وزن دا حصہ اے۔ جویں

(۱) فریدا من میدان کر ٹوئے ٹپے لاہ

اگے مول نہ آوسی دوزخ سندی بھاہ

(۲) فریدا پنکھ پراہونی دنی سہاوا باغ

نوبت وجی صبح سے چلن واکر کاج

میری جاچے جنہاں بیتاں دے شروع وچ فریدا دا لفظ عروض توں باہر ہندا اے اوہ باوا فرید دا کلام اے تے جنہاں بیتاں وچ ”فریدا“ شعری وزن دا حصہ اے۔ اوہ فرید ثانی دا کلام ہووے گا۔ کیوں جے باوا جی نے ”فریدا“ توں بغیر ای بیت آکھے جا پدے نہیں۔ تے مرتب کرن والیاں نے ”فریدا“ دا لفظ اپنے ولوں ودھا کے ایسہ ظاہر کیتا اے کہ ایسہ باوا فرید دا کلام اے۔ تے کجھ شعریا بیت ایسے وی نہیں جنہاں دے وچکار ”فریدا“ یا ”فرید“ دا لفظ آیا تے اوہ شعر دے وزن دا حصہ اے۔ مثلاً

(۱) کوک فریدا کوک توں جیوں راکھا جوار

جب لگ ٹانڈا نہ مرے تب لگ کوک پکار

(۲) دیکھ فریدا جو تھیا داڑھی ہوئی بھور

اگا نیڑے آیا پچھا رہ گیا دور

میری جاچے اجیہا کلام وی باوا فرید جی شکر دا اے۔ تے ایسے طریقے دی پیروی وچ آپ دے عام شعراں دے شروع وچ ”فریدا“ دا لفظ تھیرکا ودھایا گیا اے تاں جے آپدا کلام آپ ول ای منسوب ہو کے رہ جاوے۔

ویسے ایس بارے کوئی گل یقین نال نہیں آکھی جا سکدی۔ تے نہ کوئی اصول یا کلیہ ای گھڑیا جا سکدا اے۔ تے ایس بارے جہنے کہنے وی لایا اے گوڑا ای لایا اے۔ تے گوڑا گوڑا ای ہندا اے۔ جے ایس گل نون مکانا ہووے تاں ایس وی کہیا جا سکدا اے۔ کہ ایسے سارے بیت یا شلوک باوا فرید سچ شکر دا اہل دنیا واسطے فیض نیں۔ اوہ وی جہڑے اوہتاں خود تصنیف کیتے تے اوہ وی جہڑے فرید ثانی ہوراں تصنیف کیتے۔ کیوں جے فرید ثانی نون وی فیض تاں باوا فرید تون پہنچیا سی تاں! انج اہتاں بیتاں دا سرچشمہ اکو ای اے۔

گورو صاحبان دا کلام باوا فرید دے نام نال کچھ شلوک گورو صاحبان دی تصنیف نیں۔ اوہتاں نون گرنتھ صاحب وچ محلہ تے نمبر لا کے باوا جی دے کلام تون دکھ کر دتا گیا اے۔ مثلاً محلہ نمبر ۳ یا محلہ نمبر ۵ دا مطلب اے تیجے یا پنجویں گورو صاحب دا کلام۔

بابا فرید دی شاعری وچ ساڈے وسیب بارے سبق

حیاتی اک انملا تحفہ اے جہڑا سانوں ساڈے خالق تے مالک نے عطا فرمایا اے۔ کوئی انسان اپنی مرضی نال ایس دنیا وچ نہیں آؤندا۔ تے نہ اوہ اپنی مرضی نال زندگی دا توشہ حاصل کر سکدا اے حتیٰ کہ وہ اپنی مرضی نال مردی نہیں سکدا۔ جد تک کہ اللہ نہ چاہوے۔ ایس گل بات تون ایسے سہ نکلیا کہ انسانی حیاتی اک منگویں چیز اے۔ اک ادھاری شے وے۔ جہڑی اک انسان نون کے خاص مقصدت یسے دان کیتی گئی اے۔ تے دان کرن والی ذات اللہ تعالیٰ دی ذات اے۔ جہدے نور دے لشکارے اسماناں تے زمین وچ ہر پاسے روشنی پھیلا رہے نیں۔

اللہ دے نور دھوں جہنوں جتاں زیادہ حصہ ملدا اے اوہدے کول اونی زیادہ روشنی ہندی اے۔ عام لوکاں کول نور دا ایس حصہ اک عام پدھر موجب ای ہندا اے پر کچھ خاص لوک بندے نیں جنہاں نون ایسے نور کچھ زیادہ مقدار وچ ملیا ہندا اے اگے فیر اوسدی اپنی ہمت ہندی اے کہ اوہ اوس ربی تے نورانی ذات تون کم لے کے اوہنوں ہور کناں کو ددھاندا اے تے اوس دے نور نال لوکاں نون کئی کو روشنی دندا دا اے۔ ایس گل نون سمجھن لئی اگ دے اک دغدے کولے دی مثال زیادہ بہتر رہوے گی کہ جس کول دغدا کولہ ہووے اوہ اوس نال اگ بال کے اگ دا بھانجھڑی لا سکدا اے جس تون دوسرے بے شمار لوک فائدہ اٹھا سکدے۔ تے چونکہ ایسے واسطے بالن دی لوڑ اے تے بالن محنت نال اکٹھا کیتا جا سکدا اے۔ ایس لئی ایس کم واسطے محنت تے ہمت دی ضرورت وی پیندی اے۔ جس کول جتاں بہتا بالن ہووے گا اوہ اگ تے اوہدی روشنی اونی زیادہ مقدار وچ پھیلا سکے گا۔ تے جہڑے لوک ایسے بندے تون لاہجھ کھٹن گے اوہ اوسدے شکر گزار وی ہون گے تے اوہدی ہمت نون سلام دی کرن گے۔

تے دوجے پاسے اک ایسا نکما بندہ وی ہو سکدا اے جہدے کول دغدا انگیارا تاں موجود سی۔ پر اوہنے نہ بالن اکٹھا کیتا نہ اگ بالن دا جتن کیتا۔ جہدا نتیجہ ایسے نکلیا کہ اوہدا انگیارا ہولی ہولی ہس

کے سواہ ہو گیا۔ نہ اوہنوں کوئی آپو اوہدا فائدہ پہنچیا نہ کے ہور نوں تے انج اپنی سستی پاروں اوہنے اک قیمتی شے گویا ضائع کر دی۔ انسانی حیاتی وی ساڈے واسطے اک دغدا انگیارا اے۔ جس توں نہ صرف اسیں آپولابھ کھٹنا ہندا اے بلکہ دوجیاں نوں وی واہ لگدی نوں فائدہ پہچانا ہندا اے۔ کیوں جے اسیں وی تاں لوکاں توں لابھ کھٹنے آں تاں ای ایہ حیاتی سوہنے طور نبھانے آں تے جیکر ساڈا معاشرہ اکدوجے نوں فائدہ پہچان جوگا نہ ہووے تاں اسیں محرومی دا شکار ہو جاواں گے۔ اہدی مثال انج اے جیویں کے معاشرے وچ کال پے گیا ہووے۔ اجئے معاشرے وچ ہر کوئی حکما ای پھردا نظر آئے گا۔ کیوں جے کے کول وی دانہ پھکا موجود نہیں۔

چنانچہ جہڑے معاشرے وچ فیض پہچان والے لوک ہتے ہون گے اوہ معاشرہ اوہناں ای زیادہ سوکھاتے خوشحال ہووے گا۔ ایہ خوشحالی مختلف قسم دی ہو سکدی اے۔ اک تاں معاشی خوشحالی، اک معاشرتی خوشحالی۔ اک آل اولاد ولوں خوشحالی کہ رب نے سوہنی آل اولاد دی ہووے تے اخلاقی لحاظ تاں خوشحالی کہ لوکاں وچ اچیاں پیمیاں اخلاقی قدراں دا بول بالا ہووے۔ تے لوک نیکی تے ایمانداری نوں بے ایمانی تے بدی دے مقابلے وچ بہتا چنگا سمجھن تے اوس دے مطابق حیاتی نبھان۔

اک خوشحالی روحانی قدراں دی خوشحالی وی ہندی اے۔ جہڑی روحاں دے ترفاٹ نوں دور کر کے دلاں نوں سکون دیندی اے۔ جس معاشرے وچ روحانی خوشحالی دا توڑا ہووے۔ اوہ معاشرہ چور اچکیاں تے ڈاکواں دا معاشرہ بن کے رہ جاندا اے کیوں جے بے سکونی دی حالت وچ بندہ انھا ہو کے جو مرضی کردا پھرے اوہنوں کوئی ہان لابھ نہیں ہندا۔ نہ اوہنوں کوئی پرواہ ہندی اے کہ جہڑا اوہ کم رہیا اے اوہ اہدی شان دے موافق وی ہے کہ نہیں۔

روحانی تے اخلاقی خوشحالی اک ایسی مدھلی خوشحالی اے جس تاں معاشرے وچ ہور کئی صحت مند خوشحالیاں جم پیندیاں نیں۔ ایس کر کے ایس خوشحالی دی اہمیت سب توں زیادہ اے۔ جنہوں پروان چڑھان لئی خود خالق کائنات نے بہت زیادہ اہمیت دی تے ایس کم لئی عام بندیاں دی تھاں اپنے خاص بندے نمائندہ بنا کے بھیجے تاں جے اوہ روحانی پکھوں حکمے تے لوکاں دی سیرابی دا سر بندھ کرن۔ ایہ لوک اللہ دے نبی، رسول یا پیغمبر اکھوائے۔ تے پیغمبری دا سلسلہ ختم ہون مگروں ایہ کم اللہ دے ولیاں تے اچے سچے عالماں نے نبھایا۔ تے انشاء اللہ قیامت تک ایہ فرض اوہی لوک نبھاندے رہن گے جنہاں نوں اکپاسے اللہ تعالیٰ تاں انساں دا پیار ہووے گاتے دوجے پاسے اللہ دی مخلوق تاں۔

باوا فرید گنج شکر ہوری اہناں ای ولیاں تے اچے سچے عالماں دجوں اک سن جنہاں نے روحانی روشنی تے ربی علم تے نور پھیلان لئی عمراں وقف کر چھڑیاں ایہو وجہ اے کہ اجئے لوک مرن توں بعد وی زندہ رہندے نیں تے اوہناں دے مزار دنیا دے حکمیاں تسیاں نوں روحانی خوشحالیاں وٹن دے مرکز بن جاندے نیں۔ ایہ سارا کمال حضور علیہ السلام دی حدیث موجب کہ ان تخلقوا باخلاق اللہ دا یعنی تیس اپنے اخلاقاں نوں اللہ دے اخلاق تاں ہم آہنگ کر لوو تے اللہ تعالیٰ چونکہ حی و قیوم تے ہمیشہ واسطے زندہ اے چنانچہ جہڑا اللہ دا بندہ اپنے اخلاق دی سانجھ رب دی بقا تاں قائم کریندا اے

اوه دی فتاویٰ منزل پار کر دیاں سار بقا والا توشہ کھٹ کے ”باقی“ بن جاندا اے۔ تے اہی کیفیت نوں
صوفی تے اللہ والے شاعراں نے انج بیانیا اے۔

- (۱) وارث شاہ اوه سدا ای جیوندے نیں جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں جی
(۲) نام فقیر تنہاں دا باہو قبر جنہاں دی جیوے ہو
(۳) ہرگز نہ میرد آں کہ دلش زندہ شد عشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما
یعنی اوه بندہ مر کے دی نہیں مردا جدا دل رب دے عشق نال زندگی پالیندا اے۔ تے انج ساڈا (رب
دے عاشقاں دا) دارا پہرہ کائنات دے ازل توں لے کے ابد تک دے صفحات اتے نقش ہو کے رہ
گیا اے۔

چنانچہ باوا فرید گنج شکر نے حیاتی بارے سانوں ایہی سبق دتے نیں جس نال حیاتی روحانی خوشحالی
دا اچا سچا نمونہ بن جاندی اے۔

حیات تھوڑے دنوں لئی ملی ہوئی مہلت اے: باوا جی فرماندے نیں

جت دہاڑے دھن وری ساہے لئے لکھا
ملک جو کنیں سنی دا منہ دکھالے آ
یعنی جس دن انسان نوں ”و نخت فیہ من روجی“ والا توشہ دے کے ایس دنیا وچ گھلایا گیا۔ اوس دن
اوس کولوں حیاتی دی مدت لکھا لئی سی۔ تے جدوں انسان دنیا وچ اوه مدت پوری کر لیندا اے اودوں
اوه ملک الموت جدا ذکر ایس عام سننے آں۔ ساہنے آ کھلوندا اے۔ یعنی باوا جی ایس حیاتی نوں اک
متھے ہوئے ویلے واسطے ادھار منگی ہوئی شے قرار دے کے انساناں نوں ترغیب دیندے نیں کہ جس
طراں اک مانگوں چیز توں متھی ہوئی مدت دے اندر اندر لایہ کھٹیا جا سکدا اے۔ ایسے طراں ایس
حیاتی نوں ایس طراں نبھاؤ کہ تیس آخرت واسطے کچھ توشہ اکٹھا کر سکو۔ ایہہ نہ ہووے کہ جدوں ویلا
بیت جائے تاں ہتھ ملدے رہ جاؤ۔ ایسے طراں آپ اگلے بیت وچ فرماندے نیں۔

جند نمائی کڈھے ہڈاں کو کڑکائے
ساہے لکھے نہ چلنی جندو کو سمجھائے

یعنی اے انسان ملک الموت نے اوڑک روح والا توشہ تیرے بدن وچوں کچھ لینا اے بھانویں ایس کم
لئی اوہنوں تیریاں ہڈیاں ای کیوں نہ توڑنیاں پین۔ ایس کر کے اپنی جندڑی نوں سمجھا کہ تیری حیاتی دی
مدت بارے معاہدہ (ساہا - ساہے جمع) ازل والے دن ای لکھا لیا سی۔ ایس لئی روح نے ایس بدن
وچوں ہر حال وچ نکلتا ای نکلتا ایس۔ لہذا کوشش کر کہ تیری روح روحانی خوشحالی کھٹ کے خوشی خوشی
رخصتی دا سر بندھ کرے۔ حکمی روح دا دل نہیں کردا کہ ایس بدن نوں چھڈ کے جاوے کیوں سب
اوهنوں اگلے پاسے کچھ نہیں دسدا۔ پر مقررہ مدت توں بعد روح بدن وچ نہیں رہ سکنی۔ اگلے بیت وچ
آپ فرماندے نیں۔

جند دوہٹی مرن در لے جاسی پرتائے
آپن ہتھیں جول (جولا - جوڑ) کے کیس گل لگے دھائے

جند یعنی روح دوہٹی اے تے موت (دا فرشتہ) اوسدا ور یعنی لاڑا اے۔ تے اوہنے اپنی دوہٹی نوں اکدن ضرور لے جانا اے۔ کیوں جے روح نے اپنے ہتھیں اپنے گل وچ ازل دے دن جولا پالیا سی۔ یعنی اوہنے اقرار کیتا سی کہ میں انسانی بدن وچ تاں ای جاواں گی جے (اے رب) توں مینوں ایس وچوں کڈھن دا وعدہ کریں۔ تے چونکہ وعدے موجب روح دا ٹکانہ ایہ بدن ہمیشہ واسطے نہیں۔ لہذا آپنیاں بد عملیاں پاروں جیکر روح بدن وچوں نکلنا پسند نہ وی کرے تاں اوہدی فریاد کسے نے وی نہیں سنی۔ چنانچہ اوہ نس کے کسے ہور وی پناہ نہیں لے سکدی۔ مطلب ایسہ پئی انسانوں نوں حیاتی دی شکل وچ ہر ۱۲ موقع ملیا اے۔ اوس توں لابھ کٹھیاں اوہنوں چاہیدا اے کہ اوہ روحانی خوشحالی کھٹن وچ جٹیا رہوے تاں جے عاقبت وچ اوہ خوشی خوشحالی دی ابدی حیاتی گزار سکے۔

ایس حیاتی اتے مان کرن توں روکدیاں آپ فرماندے نیں۔

جے جانیں تل تھورڑے سنبھل بک بھرس
جے جانیں شوہ نڈھرا تھوڑا مان کریں

یعنی جد تینوں پتہ اے کہ حیاتی والے تل گنتی گنتی دے نیں تے حساب نال ای عطا ہوئے نیں۔ تاں اہتاں نوں سنبھل کے ہتھ پاویں۔ متاں ڈوبل بیٹھیں تے فیر پگدا رہ جائیں کیوں جے ڈلھے تلاں نوں چگتا وی سوکھا نہیں۔ لہذا پہلاں ای اہتاں نوں سانجھ کے ہتھ پاویں۔ یعنی حیاتی دے دن ایس طراں لنگھا کہ ایہ حیاتی اگلی حیاتی واسطے خوشی خوشحالی کھٹن دا کارن بن جائے۔ ایسہ نہ ہووے کہ ہرہی حیاتی والی روکڑ (رقم) تینوں اگلے پاسے دی حیاتی نوں مالا مال کرن واسطے دان ہوئی اے اوہنوں وی لا پرواہی وچ ہتھوں گوا بیٹھیں۔ ابدی مثال انج اے کہ جے تینوں اجئے آقا نال واہ پوے ہر ۱۲ تیرے کم دا محتاج نہ ہووے تاں اپنے کم اتے بہتا فخر تے مان نہ کریں۔ بلکہ کوشش کر کہ کے طراں تیرا آقا (شوہ دا مطلب اے خاوند) تیرے توں خوش رہوے۔ کیوں جے ساگن اوہ --- جنہوں پیا چا دے۔ تے نازاں نخریاں والی لکھ بن بن ہووے جے کر پنا نہ چاہے تاں اوہ ساگن نہیں ہو سکدی۔

بادا فرید ہوراں سانوں حیاتی نبھان بارے بڑے چنگے سبق دتے نیں۔ تے ہر ویلے حیاتی نوں چنگے طریقے نال نبھان دا سبق دتا اے۔ مثلاً اوہ فرماندے نیں :-

فریدا جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لکھ
اپنے گریباں میں سر نیواں کر کے دیکھ

یعنی اے فرید جیکر توں سیانا تے عقلمند این تاں حیاتی دے ورے اتے کالکھ نہ مل۔ بلکہ کوئی چنگا عمل کر لے ہر ۱۲ رب سچے دے حکماں موجب ہووے۔ تے ایس کم لئی کہ کھڑ عمل چنگا اے تے کیہڑا بھیڑا اے۔ تینوں چاہیدا اے کہ اپنے گریباں وچ مونہ پا کے دیکھیں۔ یعنی توں اپنے ضمیر توں پچھ لیا کر۔ جے کر تیرا ضمیر مطمئن ہووے تاں اوہ کم چنگا اے۔ جے اوہ لعتاں پاوے تاں اوہ کم گویا چنگا

کیوں ہے ایہ کاں تے جنور تیری کھیتی دا ستیا ناس کر رہے نیں۔ کھیتی ساڈی حیاتی دا اک بڑا اچھا انگ اے تے کھیتی دی سمال وی اسیں آہنی کرنے آں۔ جسٹراں دنیا دی کھیتی دی سمال کھینے بناں گزارہ نہیں اوسے طراں دنیا وچ رہندیاں ”دنیا کھیتی آخر سیتی“ والا توشہ وی سمالنا چاہیدا اے۔ تاں ہے آخرت وچ ٹھیدے نہ کھانے پین۔ تے ایس رکھ سمال دا نتیجہ ایہہ ہووے گا کہ اوڑک توں دوزخ دی آگ توں محفوظ رہویں گا۔ ایس گل نوں اک ہور جگہ باوا جی انج فرمادے نیں۔

فریدا من میدان کر ٹوئے ٹپے لہ

اگے مول نہ آوسی دوزخ من دی بھا

یعنی اے فریدا! من دے میدان نوں ہر طراں دی گندگی تے جھاڑ بو جھیاں توں صاف کر لے۔ جدا نتیجہ ایہہ ہوے گا کہ اگلے جہان وچ تینوں دوزخ دی آگ نال واہ نہیں پوے گا۔

قناعت وی ساڈے وسیب واسطے حیاتی بھان دا اک بھجا گر اے۔ باوا جی فرمادے نیں:

رکھی سکھی کھا کے ٹھنڈا پانی پی

فریدا دیکھ پرانی چوڑی نہ ترساویں جی

یعنی حلال دی رکھی سکھی روزی تیرے لئی بہتر اے۔ کیوں ہے روزی اللہ دی طرفوں ملدی اے۔ کے نوں کھلی ڈلھی تے کے نوں گنی تمھی (بسط الرزق لمن یشاء وبقدر) ایس کر کے تیرے خالق نے جو تیرے نصیب دا رزق دتا اے ہے اوہ رکھی سکھی اے تاں اوس نوں ربا شکر کر کے کھاہ تے لالچ دل نہ جائیں۔ کیوں ہے لالچ بری بلا اے۔ تے حکما تارہ کے مقصدت دا موتی ہتھوں نہ چھڈ۔ کیوں ہے دنیا تیرے لئی اک امتحان گاہ اے تے مقررہ وقت (حیاتی) اندر حیلہ کرنے کامیابی کھٹنی اے۔

مہرتے استقلال وی ساڈی حیاتی دا گمنا اے۔ باوا جی انساناں نوں سمجھاند ہوئے فرمادے نیں:

فریدا میں جاناں دکھ مجھ نوں دکھ سہائے جگ

اچے چڑھ کے دیکھیا تاں گھر گھر ایہا آگ

یعنی اے فریدا! میں خیال کیتا سی کہ شاید میں ای دکھی آں۔ ہور سارا جگ سکھی وسدا اے پر میرا ایہ خیال غلط نکلیا۔ کیوں ہے ساری دنیا دکھاں وچ مبتلا اے میں جدوں اپنے آپ توں اچا ہو کے دھیان ماریا تاں گھر گھر ایہو دکھاں والی آگ لگی ہوئی دسی۔ تے ایہہ مثال دے کے آپ انسان نوں مہرتے استقلال دا سبق دیندے نیں۔

صوفیاء نے ایس حیاتی وچ اگلے پاسے لئی توشہ تیار کرن اتے بڑا زور دتا اے تے موت دا چیتا

کرا کے حق سچ اتے عمل کرن دل پریریا اے۔ اوہ فرمادے نیں:

فریدا موت دا بناں ایوں دے جیوں دریا وی ڈکھاہ

اگے دوزخ تپا شے ہول پوے کما (شور)

اکناں نوں سبھ سو جھی آئی اک پھردے بے پرواہ

عمل جو کھینے دنی وچ ' سے درگاہ آگواہ

یعنی اے فرید اکھیاں والیاں نوں موت دا کنڈھا انج دسدا اے جیویں دریا نوں ڈھاء لگی ہووے۔ تے اوس توں اگے (مرن توں بعد) دوزخ دا نام سن کے دلاں نوں ہول پئے پیندے نیں۔ پر کھ لوگ ایس انجام توں بے پرواہ ہو کے انھے واہ زندگی دا سرمایہ ضائع کر دے جا رہے نیں حالانکہ ایس دنیا وچ بھری وی چٹکی یا مندی ایس کمائی کراں گے، آخرت وچ سانوں اوی پیش آوے گی تے ملے گی۔

ایسے طراں دنیا دی حیاتی نوں ای سب کھ سمجھتا تے ایتھے مگن ہو کے آخرت دا چیتا بھلا چھڈنا وی باوا جی نوں چنگا نہیں لگدا۔ چنانچہ آپ نے ساڈے وسیب دے ایس پہلوں نوں اجاگر کر دیاں فرمایا :

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں ات نہ لایئے چت

مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوی مت

اکلاپا اج کل اک مسئلہ بن کے ابھریا اے۔ تنہائی دا عذاب بہت برا عذاب اے۔ سچی گل ایسہ دے کہ جدا یار دوست کوئی نہ ہووے اوہوں اکلاپا سپ دا تگنوں ڈتگنا اے۔ پر جدے یار بیلی ہون اوہوں اکلاپے دا کیہ دکھ ہو سکدا اے جس بندے دی یاری رب رسول نال ہو گئی اوہ اکلا رہ کے وی ”انجمن“ دے مزے لٹدا اے۔ تے جدا کوئی بیلی نہ ہووے اوہ بھری دنیا وچ وی اپنے آپنوں اکلا محسوس کردا اے۔ اوپر لے بیت وچ ایسی دسیا گیا اے کہ دنیا وچ مگن ہون نال ایسہ حیاتی تاں جیویں کیویں لنگھ ای جائیگی۔ پر جدوں اگلے پاسے اوس اکلاپے نال واہ پیا جدوں تینوں رب وی لعنتاں پائے گا۔ اوہدے فرشتے وی لعنتاں پان گے تاں اوہوں دنیا دے سارے یار بیلی کے وی کم نہیں آون گے۔ جدوں قبر دی بے حسابی مٹی تھلے دبیا جائیگا تاں دنیا والے قبرستان وچ چھڈ کے گھر دگھری چلے جان گے۔ اوہوں صرف اوہ لوک خوشیاں منان گے جہڑے حق سچ دے اصولاں موجب رب رسول نال یاری نبھاندے سن۔ تے اوس دن رب وی اوہتاں نوں مایوس نہیں کرے گا۔

صوفیا نے انساناں نوں ربدے رستے دل رہنمائی کیتی اے۔ باوا فرید ہوراں وی ایس سبق دتا اے۔ آپدے ہر بیت، ہر شعر تے ہر شلوک وچ ساڈے واسطے کوئی نہ کوئی سبق اے۔ کوئی نہ کوئی ہدایت اے۔ کوئی نہ کوئی محبت بھری پیغام اے کوئی نہ کوئی سوال اے۔ جدا جواب وی سامنے آکھلوندا اے۔ تے سانوں برے وقت تے اوہدے برے انجام توں ڈراندا اے جے بندہ سوچے تاں بیٹھ دتے بیت وچ کیڈی دڈی گل آکھی گئی اے :

فریدا خاک نہ ندے خاکوں جیڈ نہ کوئے

جیوندیاں پیراں تھلے مویاں اپر ہوئے

بابا فرید دی شاعری تے اوسدی مقصدیت :

حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا ۱۱۱۱ھ اے ”العلماء امتی کالانبیاء بنی اسرائیل۔ یعنی میری امت دے علماء (تبلیغی مشن دے لحاظ نال) بنی اسرائیل دے نبیاں وانگر نیں یعنی تبلیغ اسلام دا فریضہ نبھان

دے — پکھوں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی امت دے علمائے حق بنی اسرائیل دے نبیاں والا فریضہ انجام دیندے نیں۔ اسلام وچ اک ماں اوہ علماء نیں جنہاں علم دی میراث نوں سانہن دے جتن کھتے۔ صحابہ کرام توں بعد تابعین تے تبع تابعین دا کردار ایس سلسلے وچ بڑا اچھا اے۔ تے فیر محدثین کرام تے فقہائے عظام دے کم دا نمبر آوند اے۔ ایہہ ماں ہوئے حضور علیہ السلام دے اوس ارشاد دے مصداق کہ ”علماء انبیاء دے وارث ہندے نیں“ تے دوجے علماء اوہ نیں جہڑے ”اصحاب صفہ“ دے حوالے نال حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی اوس میراث دے وارث نیں جدا تعلق انبیاء دی تبلیغی وراثت نال ہندا اے۔

اردو تے فارسی ادب وچ علمی پدھر دے علماء نال کھڑکھپ دیاں مثالیں عام ملدیاں نیں۔ مثلاً حافظ شیرازی کہندے :-

حافظا مے خور و رندی کن و خوش باش وے

دام تزویر کن چوں دگراں قرآن را

یعنی اے حافظ، شراب پینک پی لیا کر، رند بن جا، تے عیش کر لے۔ لیکن دوجیاں وانگ قرآن دی آڑ وچ دھوکے بازی کدی نہ کر۔ اک ہور جگہ اوہ فرماندے نیں۔

واعظاں کیں جلوہ بر محراب و منبری کنند

چوں خلوت می روند آں کار دیگر می کنند

یعنی ڈاہڈیاں نصیحتاں کرن والے مولوی جہڑے محراب وچ ڈٹھے منبر اتے جلوہ افروز ہو کے بڑے بڑے وعظ کر دے نیں، جدوں خلوت وچ ہندے نیں تاں اوتھے بڑے بڑے چند چاہڑ دے نیں۔ ایسے طراں اردو وچ وی اچھی کھڑکھپ دیاں ڈھیر مثالیں لہ جائدیاں نیں پیر فضل گجراتی دیاں پنجابی غزلاں وچ وی اچھی کھڑکھپ دے نمونے ڈھیر نیں (ڈوہنگے پینڈے دا مطالعہ کیتا جا سکدا اے) لیکن دنیا دے کسے وی اسلامی ادب وچ انبیاء کرام دے اوہناں وارثاں بارے کدی کسی نے گستاخی نہیں کیتی جنہاں نوں اصحاب صفہ دے وارث یا صوفی کہا جاندا اے۔

بابا فرید اہناں ای عالماں وچوں سن جنہاں اپنی حیاتی پیغیراں دے رستے نوں اپنان تے اوسدی تبلیغ لئی وقف کر دتی سی۔ صوفیاں دا اندر باہر اک ہندا اے۔ اوہ مصلحتاں دا شکار نہیں ہندے۔ سچی گل ظالم بادشاہ دے مونہہ تے مارنا اوہناں دا شیوہ ہندا اے۔ اوہ اندروں پکے ہندے نیں۔ اوہناں نوں غیر اللہ دا ڈر نہیں ہندا۔ حتیٰ کہ اوہناں دی ڈگر اتے چلن والے شرابی نوں عام ظاہری عالماں توں اچھا مقام دتا جاندا اے۔ مثلاً علامہ اقبال کہندے نیں:

نکل جاتی ہو جس کے منہ سے سچی بات مستی میں

قبیہ مصلحت بین سے وہ رند بادہ خوار اچھا

سچائی رب دا دوجا نام اے۔ حق دے اک معنی اللہ تعالیٰ دی نیں۔ سچائی نال رب دا گوڑھا تعلق اے۔ تے حق سچ نوں اپنانا تے جھوٹھ تے مکر فریب نوں تیاگنا ای صوفیاں دی تعلیم دا مرکزی نقطہ رہیا

چنانچہ اتلے شعروچ باباجی نے انسانی خواہشاں نوں پامال کر کے رب دی رضا اگے سرنیواں کرن
دا سبق دتا اے جہدا نتیجہ ایہہ لکھے گا کہ فیر رب دے سارے خزانے تیرے ہتھ وں ہو جان گے۔
ایس گل نوں علامہ اقبال، انج بیان کردے نیں۔

مٹا دے اپنی ہستی کو اگر کچھ مرتبہ چاہے
کہ دانہ خاک میں مل کر گل و گلزار ہوتا ہے

انسان ایس دنیا وچ خود مختار وی اے تے محتاج وی۔ اہناں دیاں وکھریاں حدیاں نیں۔ حضرت علی رضی
اللہ تعالیٰ عنہ توں کہے نے ایہہ مسئلہ پچھیا تاں آپؐ ہوراں نے فرمایا۔ کہ ”اپنی اک لت دے بھار
کھلو“ جد اوہ بندہ اک لت دے بھار کھلو گیا۔ تاں فرمایا۔ ہن اپنی دوجی لت وی چک۔! تاں اوہنے
آکھیا کہ ایہہ میرے وں دی گل نہیں۔ کیوں جے اک ویلے اک لت دے بھار ای کھلویا جا سکدا
اے۔ ایس اتے علی المرتضیٰ نے فرمایا۔ بس ایہو تیری مختاری تے محتاجی دیاں حدیاں نیں۔
انسان بڑی بلا اے جیکر اوہدے کول ادم تے ہمت دا توشہ ہووے ورنہ نکھد اے۔ بابا فرید
کہندے نیں:

لمی لمی ندی وہے کندھی کیرے ریت
بیڑے نوں پر کیا کرے جے پاتن رہے چھیت

یعنی وگدے دریا۔۔ ڈھا لاون توں نہیں مڑدے۔ طغیانی وی اوسدی حیاتی دا اک گنا ہندا اے۔
زندگی وچ دکھ سکھ نالو نال نیں۔ جسٹراں ہمت تے ہوش والا طلاح طوفان وچوں بیڑا باہر کڈھ لیاؤندا
اے۔ ایسے طراں ہوشمند تے ہمت والا انسان حیاتی دے طوفان وچوں ایمان دا بیڑا پار لگاؤن وچ
کامیاب ہو سکدا اے۔ کیوں جے رب دا حکم ایہہ ہے کہ ”ومن یکنر بالایمان فقد جبط عملہ۔۔
(مائدہ - ۵) قرآن وچ رب تعالیٰ نے ایہہ وی فرمایا کہ ”اسیں انسان دی شہ رگ توں دی زیادہ قریب
آن“

نحن اقرب الیہ من جبل الوریث۔۔ (ق - ۱۶) ایک صوفی رب نال ایس معیت نوں بڑی اہمیت
دیندا اے۔ کیوں جے ایہہ معیت صدیق اکبر تے رسولؐ فطکین نوں اوس ویلے وی حاصل سی جدوں
اوہ غار ثور وچ دشمنان توں بچن لئی لکے ہوئے سن۔ تے رسول اللہؐ نے آکھیا سی۔ لا تحزن ان اللہ
معنا (۹ - ۴۰) دھڑکھو نہ رکھو۔ رب ساڈے نال اے تے مجاہدہ وچ آیا اے: ما یكون من نجوى ثلثه
الا هو راعنعم ولا نعمت الا هو سادعم ولا ادنی من ذلک ولا اکثر الا هو معمم این ما کانوا (۵۸ - ۷) یعنی
کوئی سرگوشی تن آدمیاں دی اہی نہیں ہندی جس وچ چوتھا اوہ یعنی اللہ تعالیٰ نہ ہووے تے نہ پنجواں
دی مگر ایہہ کہ اوہ یعنی اللہ تعالیٰ پھیواں نال نال ہندا اے۔ ایس توں گھٹ تعداد ہووے یا ودھ اوہ
(لوک) کدھرے وی ہوون اللہ اوہناں دے نال ہندا اے۔۔۔ ایس گل نوں صوفی حضرات بڑی دور
تائیں لے جاندے نیں مثلاً علیہ شاہ نے آکھیا سی۔

رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ

تے بابا فرید کندے نہیں تے ۔ ہور خیال نہ کوئی

کاکا چوڑ نہ بچرا بے توں ڈر جاء
جس بچرے میرا شوہ سے ماس نہ توں کھاء

اے کاا! (یعنی شیطان!) میرا بڑ یعنی دل نہ چوڑ — تے اوس ویج و من والے توں خوف کھا۔ کیوں
بے میرے من ویج میرا یار وسدا اے۔ جیڑا جی و قوم اے۔ ایس لئی تیتھوں 'اوسدا ماس' جس ویج
ہیش لئی زندہ ہستی وسدی اے 'کھاہا وی نہیں جانا۔

ایس شلوک ویج دوگھاں دا گھیرا اے۔ اک اہمہ کہ عام انسان ویج ویج و نعت فری من روتی
والا توشہ موجود اے۔ جدا تعلق رب نال اے۔ جیڑا جی و قوم اے۔ تے جیڑا انسان ایس توشے دی
کھال کر کے حیاتی نہما جاندا اے اونوں عقلمی دی ہمیش والی حیاتی دان ہو جاندی اے تے شیطان
دیاں کیتیاں دا اوس اتے کوئی اثر نہیں ہوندا۔ تے اک صوفی تے اوس دے پیوکار ایس راویاں تے
پیڑے راہی ہندے نہیں۔ تے بدجا بندہ اے جس کوں اہمہ توشہ تان موجود اے پے اوو تھم کھ تریب
تے خواہشات دے جنجال ویج پھس کے رہ جاندا اے اوس اتے شیطان دا جود چل جاندا اے تے
اوڑک اوہ لوک او سک کالا نعام مل ہم اصل (۷۷۷) دے زمرے ویج اپنے ہم گھو بندے نہیں۔
تے ایسے لوکاں دی حیاتی نون تے حیاتی ویج موجاں مانن نون۔ متشعون دیاں کون کما تکل۔ نجوم (محمد
— ۳) یعنی ڈنگراں دے کھان پیون تے ہنڈان نال تشبیہ دی گئی اے۔ بابا فرید ہورں پرہت شہوہ
ویج اہمہ دونوں رمتاں سبجے ڈنگ نال ورتیاں نہیں تے حیاتی دے محدود وسیعے نون ایج خاص ایتہ
اے:

کدھی اتے رمتاں بچرک بنے دیر

فریدا کچے بھنڈے رکھے بچرک تائیں نہ

دیرا دے کدھے رکھ جنوں ڈھا لگ بچلی ہودے 'اوڑک کدوں تک تھوڑا روکے اے اے
فریدا! — ذرا سوچ — بھلا کچے گھڑے (جنوں اگ نال پکاو نہ گیا ہودے) جہاں گھارے دینوں کھانے
رکھ دتا ہودے) ویج آخر کتاں کوڑہ تک پانی تک سدا اے؟

ایس شلوک ویج بابا فرید نے وقت دی قدر کتن دا سبق دتا اے۔ کھ ایچہ سبق تے ہور بعد
ایج دتا نہیں:

دیکھ فریدا جو تھیا داڑھی ہوئی بھور

اگا نیرے آیا بچھا رتیاں دے

اے فریدا! ذرا تک کہ — داڑھی جٹی ہو گئی اے تے بن اگھا پسا نیرے ڈھک گیا اے تے بچھن
دور جا وسدا اے۔ یعنی وقت بیت گیا۔ اوہنے مڑ کے نہیں کونگا۔ جتاں وقت میرا اے اوس توں توں
کھ گھٹن ویج ڈھل نہ کرتے غیر انسان اتے اوہ وطا دی آجاندا اے۔ جدوں اوہی خوراں ایس توں

کھا کے ساری حیاتی لنگھائی ہندی اے۔ موافق نہیں ہندی۔ تے اک صوفی انا اللہ وانا الیہ راجعون
دی منزل نوں بہت نیڑے محسوس کر کے اپنے رب دل ہو رہی جھک جھک جاندا اے۔ کیونکہ اوس
توں وڈا وید حکیم کوئی نہیں :-

دیکھ فریدا جو تھیا شکر ہوئی دس
سائیں باجھوں اپنے ویدن کئے کس
حیاتی دے چار دنوں دا ذکر ساڈے وسیب وچ عام ملدا اے
عمر دراز مانگ کر لائے تھے چار دن
دو آرزو میں کٹ گئے دو انتظار میں

مرے محبوب نے وعدہ کیا ہے پانچویں دن کا
کسی سے سن لیا ہو گا کہ دنیا چار دن کی ہے
لیکن بابا فرید دے سے شاید دنیا دی حیاتی چار دی بجائے اٹھ دن (ایک ہفتہ) تھی ہوئی سی جویں پنجابی
وچ ”جمعہ --- جمعہ آٹھ دن دی پیدائش“ والا مشہور محاورہ اے۔ تے ایسہ گل بابا فرید ہوراں صدیاں
پہلے اچ بھائی سی :-

فریدا چار گوائیاں ہنڈھ کے چار گوائیاں سم (سوں کے)
لیکھا رب منگیسیا توں آیوں کھڑے کم؟

تے جے حیاتی نوں اک دن سمجھ کے گل کہتی جائے تاں چار پھر دن دے کم کار وچ تے چار پھر رات
دے سوں کے لنگھان دا ذکر کر کے گویا اوہ یاد کراندے نیں کہ اے انسان توں ذرا سوچ کہ تیری حیاتی
دا مقصد بس ایہی سی کہ کھانا پینا تے سونا ---؟؟--- تینوں پتہ نہیں کہ ایس وقت دے لمحے لمحے دا
حساب وی دینا پینا ایں۔ جدوں رب نے پچھنا ایں کہ تینوں کیہڑے کم لئی بھیجیا سی۔ تے کر کے کہ
آیا ایں!؟

مناقت تے ریاکاری بارے بابا جی فرماندے نیں۔

فریدا کن (کندھا۔ موڈھے اتے) مےلے، صوف، گل، دل کاتی، گڑوات (بات)

باہر دے چانناں دل اندھیاری ----- رات

اے فریدا توں کدی درویش دیکھے نیں جنہاں موڈھیاں اتے مصلّا پکيا ہوندا اے۔ گل وچ، صوفیاں
والا یانا، پیا ہوندا اے۔ دل اچ مکر فریب دیاں چھریاں ہندیاں نیں۔ تاں جے ہرٹ بندہ قابو چڑھے
اوتھوں قتل کر چھڈن۔ تے گلاں مٹھیاں مٹھیاں کر دے نیں۔ اہیہا درویش باہروں بڑا سوہندا اے۔ پر
اوتھوں دل وچ ہیرا ہندا اے۔ قرآن حکیم وچ آیا اے :-

-- فانھالا تھمی الابصار وکن تھمی القلوب التی فی الصدور (۲۲ = ۴۹)

سو اکھیاں انھیاں نہیں ہندیاں بلکہ دل انھے ہندے نیں جیڑے سینیاں وچ نیں۔ قیامت

فریدا -- نڈھی (چڑھدی عمر والی عورت - جوان عورت) کنت (خاوند - مراد خدا) نہ راویو (ورد نہ کیتا)

تے وڈی تھی (وڈی ہو کے) موئی (مرمئی) آس (تمنا - خواہش)

دھن کو کیندی گور میں تے شہ نہ ملیاں

یعنی اے فریدا! جوانی وارے توں رب نوں یاد نہ رکھیا۔ بڑھبھہ وچ انج دی تیری عقل جواب دے گئی یعنی کچھ کرن جوگا ای نہ رہیوں۔ ایس لئی خواہش والا بوٹا ای پٹیا گیا۔ خواہش مک جائے تاں آس امید وی ختم ہو جاندی اے تے اگے قبر دی منزل اے سو اتھے وی توں محبوب توں بغیر 'اکلا ای' چیکاں پیار ماریں گے قرآن وچ آیا اے:

"لوکوا! اپنے رب دا ڈر منو۔ تے اوس دن توں ڈرو جس دن کوئی پو اپنے پتر دے ذراوی کم نہ آوے گا۔ تے نہ پتر ای پو دی تھاں کچھ کم آسکے گا۔ بیشک اللہ دا (ایسہ) وعدہ سچا اے۔ سو تہانوں دنیا دی حیاتی (تے اوہدا مان تران) دھو کھے وچ نہ رکھے تے نہ اللہ (دی غفوریت) دا نام لے کے تہانوں اوہ دھو کھے باز (شیطان جہڑا کہ انسان دا ازلی دشمن اے) داء لا جائے!! (۳۱ - ۳۳)

انسانی حیاتی نوں نبھان بارے بابا فرید دا نظریہ ایسہ ہے۔

فریدا ایسہ وس گندلاں (زہر دیاں گندلاں) دھریاں کھنڈ لواڑ

اک راہندے راہندے رہ (رہی) گئے اک رہندی گئے اجاڑ

یعنی دنیا دی حیاتی دیاں نعمتاں کھنڈ نال لیریاں ہویاں زہر دیاں گندلاں نیں۔ اک بندے (راہنا کاشت کرنا - کاشتکار = راہک - مزارعہ کسان) اوہ نیں جہڑے انہاں نعمتاں لئی محنت وی کردے رہے تے انہاں وچ کھن توں پجدے وی رہے۔ یعنی اوہناں نے دساں نوںماں دی کر کے کھاہدی پر دنیا وچ کھن توں بچے وی رہے۔ تے انکاں دے ایسہ نعمتاں جس ویلے ہتھ لگیاں تاں اوہ انہاں وچ اتنے کھے کہ اوہ اپنی حیاتی والا کھیت ویران کر کے سکھنے ای سدھار گئے۔

دنیا دی حیاتی وچ دنیا دیاں نعمتیاں توں کوئی وی جیونمار بچ کے نہیں رہ سکدا۔ کیوں جے تن تے جان دا رشتہ قائم رکھنا ہندا اے۔ پر انہاں وچ غرق ہو کے رہ جانا ہمیشہ دی موت صہینن والی گل اے۔ تے ہمیشہ وی موت دا دو جاناں دوزخ اے۔ تے ہمیشہ دی زندگی دا دو جاناں جنت اے۔ دنیا دی شان گمان بارے بابا فرید اک مثال دیندے نیں:-

فریدا میں بھلاوا پگ دا مت میلی ہو جائے

گیسلا روح نہ جان دا سر وی مٹی کھائے

یعنی مینوں ایہو چتا رہندی سی کہ میری پگ کدھرے میلی نہ ہو جائے۔ یعنی رب رسول دے حکماں دے مقابلے وچ میں جھوٹی شان گمان نوں قائم رکھن وچ ای اپنی عزت داری سمجھدا ساں پر غفلت وچ کھیا انسان ایسہ بھل گیا سی کہ انسانی بدن تے اوہدی زیب زینت دا بنیادی مقصد ای ایسہ ہے کہ اللہ تعالیٰ تے اوہدے رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے حکماں دی پیروی کر کے روحانیت دی دولت اکٹھی

کہتی جائے تاں جے اوہ اگلے جہان وچ ہمیش دی حیاتی لئی کم آوے۔ جدکہ ایس دنیاں والا بدن سنے سر، مٹی وچ رل کے اک دن مٹی ہووے ای ہووے۔ مقصد دی پاکیزگی دا سبق بابا جی اک جگہ انج دیندے نیں۔

فریدا سوئی سرور ڈھونڈ جتھے لہے دتھ
چھپر ڈھونڈے کیا ملے چکڑ ڈبے ہتھ

پنجاب دے کھ دریا جمیل خان سرور توں نکلے نیں اتھے سرور پاکیزگی والے سرچشمے یا سمندر دی علامت دے طور پر درتیا گیا اے۔ تے چھپر گندگی دی علامت اے۔ چشمے یا دریا یا سمندر دا پانی پاک ہندا اے۔ او تھوں کوئی مانک موتی یا کم دی شے (دتھ) لہے سکدی اے۔ چھپر وچوں کیہ لبھنا ایں۔ سوائے چکڑ دے۔! مطلب ایہہ پئی رب دی ذات بے اوڑک تے لا انتہا اے جیویں اک انسان لئی سمندر۔ اوہدے نال یاری نبھایاں تاں کوئی چنگی تے پاکیزہ شے ہتھ آسکے گی۔ دنیا دی جھوٹھی یاری وچوں کیہہ سواہ توں علاوہ کیہ مل سکدا اے۔ قرآن حکیم وچ آیا اے۔

زین للذین کفروا الحیوۃ الدنیا ویسخرن من الذین امنوا والذین اتقوا فوقہم یوم القیامتہ

واللہ یرزق من یشاء بغیر حساب (بقرہ - ۲۱۲)

اللہ رسول دے منکراں واسطے دنیا دی حیاتی سجا پھبا کے پیش کہتی گئی اے۔ تے اوہ (بد قسمت) اللہ رسول ی متا کرن والیاں نوں جگتاں کر دے نیں۔ تے جہڑے لوک متقی نیں، اوہ قیامت والے دن اوہناں (کافراں) توں اپر اچے درجے والے ہون گے۔ تے اللہ تعالیٰ جنوں چاہوے (جناں کجھ مرضی عطا کرے) بے حسابا عطا کرے (تاں اوہنوں کون بھگن والا اے؟)

دنیا دی مایا دے چاہوان آخرت نوں بھل کے ایہو سدھر رکھدے نیں کہ سانوں ایہاں زیادہ مال مل جائے جیویں قارون نوں دتا سی۔ (قصص - ۷۹) پر آخرت دیاں نعمتاں دنیا دے مقابلے وچ بہت بہتر تے پائیداری نیں (عنکبوت - ۶۳) مقصد دی بلندی دا ایہو سبق اللہ تعالیٰ تے اوہدے رسولاں نے دتا سی۔ کیوں جے ہمیش لئی روح نوں سکون تاں ای ملے گا جے کر اوہنوں اوہدی غذا ملدی رہوے گی۔ رب نال سچا عشق تے محبت، جنہوں قرآن وچ اشد جہا اللہ آکھیا سی اوہی روح دے سکون دی ضمانت نیں ورنہ انسانی بدن دنیا وچ دی مردہ گنیا جاندا اے تے آخرت وچ وی اہدا ایہو حال ہووے گا۔ بابا فرید آکھدے نیں :-

برہا برہا آکھئے برہا توں سلطان
فریدا جت تن برہا نہ اتجے سوتن جان مسان

و نعت فیہ من روجی (حجر - ۲۹) دا توشہ ہر انسان نوں دان ہویا اے۔ ایہہ رب دی خصوصی چیز اے جہڑی بدن اندر رکھتی گئی اے۔ بدن دی غذا زمین دی پیداوار نال تعلق رکھدی اے۔ پر روح ایس غذا نال زندہ نہیں رہ سکدی۔ روح دی غذا روحانیت نال تعلق رکھدی اے کیونکہ روح رب نال خصوصی تعلق تعلق رکھدی اے۔ ایس لئی رب دا ذکر، ربی عبادت، رب نال محبت تے رب دے نبیاں

اے ایمان لیا کے اوتھاں دے پچھے لگ ترنا روح نوں غذا میا کرن دا کارن بن دا اے اہوں عرف عام
 وچ عشق کھندے نیں۔ ربی عشق حیاتی وچ ”بادشاہی“ دا دجا نام اے۔ تے بابا فرید نے اپر دتے شعر
 وچ ایو گل سمجھائی اے۔ تے دیا اے کہ جس انسان نوں ربی عشق دھوں حصہ نہ مل سکیا اوہ گویا
 چلدی پھردی قبر اے۔ قرآن حکیم اجئے انساناں بارے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم نوں فرماتا اے۔

انک لا تسمع الموتی ولا تسمع الصم الدعاء اذا ملؤا مطبرین (نمل - ۸۰، روم - ۵۲)

اے نبی! یقیناً توں (دلاں دے) مردیاں نوں نہیں سنا سکدا تے تالے (دل دے کناں توں) بولے لوکاں
 نوں (دی) اپنی دعوت نہیں سنا سکدا جدوں اوہ موتہ مروڑ کے چلے جاندے نیں۔

ربی عشق توں سکھنے اجئے لوک جدوں حیاتی گزار کے اگلے پاسے اپنا انجام گویزن گے تاں
 آکھن گے یلبتسی کنت ترابا (نبا - ۳۰) کاش - میں (مٹی توں انسان بن دی بجائے) مٹی دا مٹی
 رہندا۔ اجئے چلدے پھردے لوکاں دے دلاں نوں قرآن بدن دی قبر وچ مردیاں تال تشبیہ دیندا اے۔

وما انت بمسمع من فی القبور (فاطر - ۲۲) اے نبی! توں قبراں وچ پیاں نوں سنا نہیں سکدا
 تے بابا فرید (قبرتے موت دا چیتا کراندے ہوئے) فرمادے نیں۔

(۱) جان کواری تاں چاڈ ودای (ویاہی) تاں معاطے

فریدا ایو پچھوتا؟ (پچھتاوا) وت کواری نہ تھے

یعنی - یہ شہادت کہ الفت میں قدم رکھنا ہے

لوگ آسان سمجھتے ہین مسلمان ہونا

بابا جی دنیا دے عیش بارے آکھدے نیں :-

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں ات نہ لایئے چت (دل - من)

مٹی پئی اتولویں (بے حساب) کوئی نہ ہو سی مت (دوست - میت)

جویں مولوی غلام رسول قلعہ سوہما سنگھ والے آکھدے نیں۔

دلا غافل نہ ہو یکدم یہ دنیا چھوڑ جانا ہے

بے نیچے چھوڑ کر خالی زمیں اندر سانا ہے

حیاتی دی مقصدیت دے اک ہور پہلو نوں بابا فرید ایس طراں وی واضح کردے نیں۔

کوک فریدا کوک توں جیوں راکھا جوار

جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کوک پکار

ایہ اوس تبلیغی منصب دے حق حقوق ادا کرن دا پیغام اے جس نوں اک مسلمان دا فریضہ بیان کیتا

کیا اے۔ تے ایہ فریضہ ہاری ساری دا کم نہیں بلکہ خاص لوکاں دا کم اے۔ اقبال ایس مقصدیت

نوں انج واضح کردے نیں :-

- حفظ و نشر لا الہ مقصودت

یعنی لا الہ الا اللہ وی حفاظت تے اوسدی نشرو اشاعت تیری حیاتی دا اولین مقصد اے۔ کیوں جے اہمہ حیاتی مارضی اے۔

فریدا پنٹہ۔ پراہونی (سمان) دنی سادا باغ
نوبت وئی صبح سے چلن کا کر کاج

یعنی اے فریدا! دنیا دا میلہ اک سمان وانگر اے۔ جہڑا دنیا دے سوہنے باغ دی میر لئی آیا ہویا اے۔ تے جدوں واپسی دی نوبت وچ گئی تاں فیر اک لمحے دی مہلت دی نہیں ملتی۔ چنانچہ نوبت دے وچن توں پہلاں پہلاں مقصدت والا موٹی حاصل کر لے ہر مقصد لئی کسے نہ کسی استاد دی لوڑ پیندی اے۔ چنانچہ حیاتی والے مقصد دے موٹی لئی مرشد دی رہنمائی ضروری اے بابا فرید موجب :

فریدا بھوم (زمین) رنگولی منھو سولاں باغ
جو جن (جناں - آدمی) پیر لواز یا تنہا آج نہ لاگ

یعنی دنیا رنگ رنگیلی اے۔ پر ایتھہ سولاں وی بہت نہیں۔ جنہاں نوں پچھانا، جاننا تے اوہناں توں بچتا بڑا اوکھا اے پر جس نوں کے کامل استاد دی رہنمائی حاصل ہووے اوہنوں کوئی فکر نہیں۔

فریدا - درد نہ دہنن داروئے جے حکم طیب گن
چنگی بھلی تھی (ہو) بہاں (بیٹھاں) جو موں (مینوں) پر (پریم - مرشد) لمن

یعنی اے فریدا! میرے عشق دے روگ دا علاج لکھاں حکیم مل کے دی نہیں کر سکدے۔ البتہ جیکر مینوں محبوب مل جائے تاں میں ہنہ تندرست ہو کے بہ جاواں۔ اہمہ محبوب اوی اے جہڑا قرآن راہیں کندا اے۔

قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحبکم اللہ (۳ - ۳۱) اے محبوب! فرما دے کہ (لوکو!) جیکر تیس اللہ تعالیٰ ناں محبت رکھدے او تاں میرے آکھے لگے ترو۔ اللہ تعالیٰ تمانوں اپنا محبوب بنا لوے گا۔ قرآن حکیم وچ رب نوں یاد کرن تے رب نوں یاد رکھ کے حیاتی نبھان دا ذکر جگہ جگہ آؤند اے :

واذکرو اللہ کثیرا لعلکم تفلحون (جمعہ - ۱۰) - یعنی اللہ دا ذکر بہت بہتا کیتا کرو تاں جے تیس فلاح کھت سکو۔ دوجی تھان واذکرو اللہ ذکرا کثیرا (احزاب - ۴۱) دا حکم اے۔۔۔۔۔ تے بابا فرید تھائی وچ تے دنیا دے شور شرابے توں دور رہ کے رب دی یاد یکسوئی ناں کرن والے جانوراں تے پکھیروڈاں اتے رکھ کر دے نہیں تے فرماندے نہیں۔

فریدا - ہوں (میں) بلہاری (قربانی) تن (تنہا) پنکھیاں ، جگل جنہاں واس
کنڈ (دانہ وٹکا - ساگ پات) جگن تھل دن - رب نہ جھوڑن پاس
ایتھہ پنکھیاں توں مراد پنچھی وی ہو سکدے نہیں تے اوہ لوک دی جہڑے دنیا دی حیاتی دے جھوٹے پنکھیاں توں
کنارا کر کے اکلوانجے ہو کے رب رب کر دے نہیں۔ تے اہمہ حقیقت تاں ساڈا پڑھیا لکھیا طبقہ وی من دا اے کہ کے

دی مقصدوں حاصل کرن لئی یکسوئی، تہائی تے پوری توجہ دی لوڑ ہندی اے۔

انسانی حیاتی بارے بابا فرید دا اک نظر یاتی پہلو اسمہ وی ہے۔ ہر ۱۷ اوہنوں اپنے اوڑک تے انت دا چیتا کراندا

اے

(۱) ملک الموت جاں آوسی سب درواجے (دروازے) بھن

تھاں پاریاں بھایاں اگے دتا بنہ

(۲) دیکھو بندہ چلیا چونہ جنیاں دے کندھ (کنہ)

فریدا عمل جے (جو) کہتے دنی دوج درگاہ آئے کم

یعنی جدوں روح دا پنچھی اڑ گیا۔ تاں سکے سو دریاں نے چک کے قبرستان دوج چھڑ آؤنا اے۔ اوتھے دنیا دوج رب رسول
نال بھائی ہوئی پرست ای کم آو گی۔ باقی دے عمل تاں صرف دنیا دی حیاتی تک لئی ہندے نیں۔

فریدا تھاں دکھ ڈراؤنے جنہاں وساریو تاؤں

ایتھے دکھ گھنیریاں -- اگے ٹھور نہ تھاؤں

اے فریدا! جنہاں نے رب نوں بھلا کے حیاتی بھائی۔ اوہناں دے چہرے مسخ ہو جان گے۔ اوہ ایتھے وی گھنے دکھ (بے
چینی۔ اضطراب۔ ہر ویلے دی رستہ راری دا عذاب) پاندے نیں تے اگلے پاسے وی اوہناں لئی نہ کوئی ٹھاہر ہوو گی نہ
نکاتا۔ کیوں جے :-

سکون

الابد کر اللہ تعالیٰ من القلوب (رد۔ ۲۸) ”یاد رکھو کہ رب دی نصیحت (ذکر) راہیں دلاں نوں اہم اے“

ومن اعرض عن ذکر ربہ یسلک عذابا صعبا (الجن۔ ۱۷)۔ اتے ہر ۱۷ اپنے رب دے ذکر توں پاسا وٹ جائے

تاں رب تعالیٰ اوس بندے دا چہرے عذاب نال واہ پاوے گا۔ مکدی گل اسمہ پئی بابا فرید دے سامنے قرآن حکیم

دے احکامات تے رسول کو نمین دے ارشادات دی تعلیم لوں لوکاں تک پہچان دی ذمے داری بھانا ای اک وڈا مقصد

سی۔ اوہ آپ وی اہتاں حکماں دے پابند سن تے لوکاں نوں وی پابندی لئی پریر دے سن۔ بابا فرید ہوراں جو کہ صدیاں

پہلے آکھیا سی۔ اج اوسدی مقصدت ساڈے اتے دی لاگو ہندی اے :-

فریدا جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ

آپنے گریوان (گمے) میں سرینواں کر کے دیکھ

حضرت سلطان باہودی شاعری تے آپد اپیغام

دنیا داری تے ریا کاری دی مندریا۔ حقیقی عشق دا پرچار
سی حرفی۔ اوسدی تاریخ۔ پنجابی ادب وچ سلطان باہودیاں سی حرفیاں دا مقام

سلطان العارفين سلطان باہو پنڈ اعوان، تحصیل شوز کوٹ ضلع جھنگ وچ بازید محمد دے گھر ۱۰۳۹ھ / ۱۶۲۹ء وچ پیدا ہوئے۔ تے یکم جمادی الثانی ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۱ء وچ اللہ نون پیارے ہو گئے۔ والدہ محترمہ بی بی راستی نے آپد نام ”باہو“ رکھیا۔ آپ جماندرو ولی اللہ سن۔ آپدے والد صاحب بڑے بہادر مجاہد سن۔ نواب ملتان تے راجہ امرت دی لڑائی وچ آپ نے بھری جنڈی وچ راجہ امرت دا سر لاه دتا۔ جس پاروں شاہ جہاں نے جاگیر دتی (زمیندارا کردے سن۔ اوہناں دی کوشش سی کہ بیٹے نون وای نبی دے کم وچ رجھان پر آپ چڑھدی عمرے ملتان چلے گئے۔ تے بہاؤ الحق ملتان دے مزار اتے فیض کارن مراتبے وچ بیٹھ کے چلے کٹی کیتی۔ اوہنوں شاہ حبیب بغدادی کول پنے۔ تے فیرتیبہ سال دی عمر وچ دلی جا کے شاہ عبد الرحمن دے مرید ہو گئے۔ عربی فارسی دی اچی تعلیم حاصل کیتی۔ تے فیر تصوف دل آگئے۔

تصنیفات فارسی وچ آپ ہوراں ایک سو چالی (۱۴۰) کتاباں لکھیاں جنہاں وچوں بیٹھ لکھیاں کتاباں ملدیاں نیں۔ اہم کتاباں لعم تے نثر وچ نیں۔

۱۔ عین الفقر کبیر، ۲۔ عین الفقر صغیر، ۳۔ عقل بیدار کبیر، ۴۔ عقل بیدار صغیر، ۵۔ کلیہ التوحید کبیر، ۶۔ کلیہ التوحید صغیر، ۷۔ مجالہ النبی، ۸۔ محکم الفقر (کبیر)، ۹۔ شمس العارفين، ۱۰۔ منج الاسرار، ۱۱۔ حجت الاسرار، ۱۲۔ منج الاسرار، ۱۳۔ محبت الاسرار، ۱۴۔ توفیق الہدایت، ۱۵۔ اورنگ شامی، ۱۶۔ کشف الاسرار، ۱۷۔ فضل اللقا، ۱۸۔ مفتاح العارفين، ۱۹۔ قرب دیدار، ۲۰۔ نور الہدی، ۲۱۔ تیغ برہنہ، ۲۲۔ امیر الکوینین، ۲۳۔ رسالہ روحی، ۱۴۔ اسرار قادری، ۲۵۔ مجموعہ الفضل، ۲۶۔ محکم الفقر (صغیر)، ۲۷۔ فضل القاہر، ۲۸۔ مفتاح العاشقین، ۲۹۔ دیوان فارسی وغیرہ

آپ دا اک دیوان اردو وچ اے۔ تے پنجاب دے عام تے خاص لوکاں واسطے آپدیاں پنجابی وچ سی حرفیاں دا مجموعہ دی مدد اے جنہوں ابیات باہو دا نام دتا گیا اے۔

سی حرفی تے اوسدی تاریخ: ”سی“ فارسی وچ ۳۰ نون آکھدے نیں۔ قرآن حکیم دے اک جز نون سپارہ ایس لئے کہندے نیں کہ قرآن دے کل ۳۰ جز متھے گئے نیں۔ تے انج تیبہ سپارے بن گئے۔ سی حرفی توں مراد ایسے جو معرے ہندے نیں جنہاں دا آغاز کسے حرف حجبی توں ہودے۔ سی حرفی وچ عموماً عارفانہ گل بات کیتی جاندی اے۔ جویں محمد بوٹا گجراتی دیاں سی حرفیاں یا سلطان باہو دیاں

— کدی کدی سی حرفی وچ اک کمائی بیان کیتی جاندی اے۔ تے کدی سی حرفی کے ہور مقصد نوں دی اجاگر کر دی اے۔ مثلاً قادر یار نے قصہ پورن بھگت لکھیا۔ پیارے صاحب نے ایس توں مزاحیہ شاعری واکم لیا تے استاد شادی نے سوال جواب دے اکھاڑے وچ لیا کھلیا ریا۔

عام طور تے سیرنی فارسی دے تیرے حرفاں نوں سامنے رکھ کے لکھی جاندی اے۔ پنجابی زبان وچ سیرنیاں ملدیاں نیں۔ تے فیر قادر یار نے ایس نوں درباری رنگ لئی ورتیاں قصہ پورن بھگت لکھیا۔

حروف حتمی فارسی دے حروف حتمی تیرے نیں۔ لیکن ”ژ“ نوں سیرنی وچ ورتیا نہیں جاندے۔ تے ہمزہ نوں الف دی جگہ ورتیا جاندے۔ لیکن ژ تے ہمزہ دونوں حرفاں نوں کڈھ کے ای فارسی دے تیرے حروف حتمی پورے کہتے جاندے نیں۔ حالانکہ (ج) رکن پاروں ایسہ اکتی (۳۱) ہو جاندے نیں۔

۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
ا	ب	پ	ت	ث	ج	ح	خ	د
۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸
ز	ر	ز	س	ش	ص	ض	ط	ظ
۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	۲۷
ع	غ	ف	ق	ک	گ	ل	م	ن
۲۸	۲۹	۳۰						
و	ہ	ی	(۶)					

چنانچہ اہل تیرے حرفاں دے سرتے سی حرفی لکھی جاندی رہی لیکن بعض مسلمان لکھاریاں نے ”م“ نوں الف دے طور اتے ورتیاں ایس نوں وی شامل کر لیا۔ تے بعض نے عربی حروف حتمی وچ ”ی“ توں پہلے لا ”لام الف“ نوں سامنے رکھ کے بیت لکھے تے انج اکتی یا عقی یا تیتی حرفی نوں سی حرفی دا ای نام دتا۔

سکھاں دے پہلے گرو نانک جی ہوراں گورکھی دے ہیبتی حروف حتمی دے حساب نال ”ہیبتی اکھری“ لکھی بھگت کبیر تے گورو ارجن دیو ہوراں ناگری دے بونجہ حروف حتمی دے حساب نال ”باون اکھریاں“ لکھیاں۔ ہندی وچ سی حرفی درگی شاعری نوں ”گھرے“ دا نام دتا گیا اے۔

سی حرفی وچ عشق دی جوت جگائی جاندی اے۔ ایسہ عارفانہ کلام اے تے اسلامی تبلیغ واسطے ای مخصوص نیا جاندے اے۔ مثلاً :

۱- م مرتبے لین گے چل اگے جھڑے نی دے تابعدار ہوس
 کلمہ حج زکوٰۃ نماز روزہ امر نی اندر خبردار ہوس
 حوراں اتے غلمان بہشت نہراں میوے کھان نوں لکھ ہزار ہوس
 واہ نیک نصیب ہدایت اللہ کارن مومنناں حق دیدار ہوس

(ہدایت اللہ)

۲۔ ر راجن دا عالی رتہ ہر ہر شان چمکے ری
 ہر صورت دج جلوہ روشن سورج وانگ دکے ری
 ہانعموں ہیر سلیٹی عاشق ہوو کوئی جھل نہ سکے ری
 میراں شاہ کوئی عارف کامل لاوے نین جھیکے ری

(سید میراں شاہ جالندھری)

اللہ بخش پیارا (۱۳۰۰ھ / ۱۷۸۹ء تا ۱۲۷۶ھ / ۱۸۶۰ء) نے ایس رنگ نوں سوال جواب
 لئی ورتیا۔ آپ دا سوال سی :-

الف اساں دتا ترے جتھ پیہہ اپدی لیا کھاں چیزاں توں چار میاں
 کانہول تے ککھڑی پان بیڑہ نالے لیاویں کھاں پھلاں دے ہار میاں
 پیہہ موڑ لیاں نالے دودھ لیاویں اتے کریں نہ مول ادھار میاں
 پیارے صاحب نوں دیویں جواب اسدا نہیں تاں کھل جاویں پڑوں باہر میاں
 (جواب۔ اک دا پھل پھل تے دودھ وغیرہ)
 لیکن ایذا عام رنگ اوی عاقبت دا فکرتے عملی لحاظ نال کھ کر گزرن دی تعلیم اتے مشتمل اے مثلاً:
 ک کیو کیتھہ آن پیارے لگا ایں توں کیکھڑی کت پیارے
 نیکی دل نہ کدی خیال ہویا تینوں اوگناں دی پئی لت پیارے
 اکھیں کھول کے ذرا دھیان کر لے کیما ہاریا ایں اپنا ست پیارے
 کیکھڑا کھ لے کے اگے جا دیں توں تیری کسٹراں رہی آپت پیارے

محمد بوٹا گجراتی دیاں سیخیاں دج عارفانہ رنگ نوں --- عشق راہیں اجاگر کرن دا معاملہ بڑا اہم اے
 تے اوہناں دے سامنے رب رسول نال کئی یاری دی جہڑی اہمیت اے اوی شرع شریف تے اسلام
 دی مقصدیت اے :-

الف اسم اسلام دا بہت چنگا اے پر عشق دا شان کھ ہوو سنیا
 متھے مومنیاں نیک محراب چنگا اے پر تلک لگان کھ ہوو سنیا
 دوہاں عالماں دج ایمان چنگا اے پر عشق بیان کھ ہوو سنیا
 کرن بوٹیا دعتا علماء چنگے اے پر یار دا پان کھ ہوو سنیا

قادر یاری دی سی حقیقی دا نمونہ اے ہے جس دج اک کہانی تسلسل نال بیان کیتی گئی اے لیکن عارفانہ
 رنگ فیرونی موجود اے :-

ج جوش آیا راجے سلوان تائیں اٹھ پورن نوں اک چہرہ مارے
 آ کے آگوں برابری بولتا ایں کریں نمک حرامیاں ایڈ کارے

باہر جا کے چرو حلال خورد وچ چنے جتنی رت جسے
 اوہدے ہنہ بلاء کے (چنگی طراں) دڑھو جے وانگ بکرے اسدی جان کے
 ذرا نہ رہی تن وچ طاقت رانی گاؤندی غماں دے گیت لوکو
 میں بھلی ساں تساں نہ کوئی لاپو کدی جوگیاں نال پرت لوکو
 جنگل گئے نہ بوہڑ دے سندراں نوں جوگی نہیں جو کسے دے مت لوکو
 قادر یار پچھے کیڑا دکھ میرا ایسا وقت ہویا پتھر پت لوکو

بردا پشادری (۱۸۵۰ء تا ۱۹۰۲ء) نے سی حنی نوں عام تے سیاسی حالات لئی دی درتیا۔

مثلاً اوہ انگریزاں دے ظلم دے خلاف آواز بلند کردا ہویا جیلخانے دا نقشہ ایس طراں کھدا اے

جیلخانہ راولپنڈی والا جھنڈیاں کوشیاں تے ہین چالی
 پنج ست قیدی روز آوندے نیں کوئی دن نہیں جاندا مول خالی
 باراں میر دیدے پھولے پینے نوں موند تے چھائی زردی اکھیں آئی لالی
 بردا آکھدا یارو انگریز ڈاڈے جہناں شیناں جواتاں دی پت گالی
 لیکن ایس دے باوجود اوہدی سی حنی عارفانہ رنگ توں خالی نہیں مثلاً اوہ کھندا اے۔

ع عمر مثال حساب دی اے سورج چڑھے پرچھاناں ڈھل دا اے
 جس دم اتے دم مار بیٹھوں اوہ ساں کوئی گھڑی پل دا اے
 جو آں نال نہ کسے نہ کک کچی نال اک دے انب نہ پھلدا اے
 بردا ہر اک نے مت نال جانا تیل دیوے اتا بلدا اے

علی حیدر ملتانی (۱۱۰۱ھ تا ۱۱۹۹ھ) نے اپنی سی حنی نوں ہیئت دے لحاظ عام شاعراں دیاں سی حرفیاں توں
 دکھرا رنگ روپ دتا اے۔ بلکہ اہدی بحر دی دکھری اے۔ لیکن عارفانہ رنگ تے تصوف اوہتاں اندر
 کٹ کٹ بھرا ہویا اے :-

الف اٹھ سوانی اتے گمت مدھانی ویلزا پھیلی رات دا ای
 اتوں ہوئی دمی اتے دی نہ جی رڈکناں دی کسے ذات دا ای
 جٹ نہ ٹٹے تے دودھ نہ پھٹے ویلا وقت برات دا ای
 جویں دودھ تھیں دی کھن دے حیدر توں فرق نہ رب دی ذات دا ای
 لیکن بعض جگہ اوہ اپنے سے دے سیاسی حالات نوں زیر بحث لیا کے اوہتاں اتے کھلا ڈھلا تبصرہ کردے
 نیں :-

ز زہر بھی نہیں جو کھاء مرن ، کھ شرم ناہیں ہندوستانیاں نوں
 کیہ ہویا اے اہتاں راجیاں نوں کھ لچ ناہیں تورانیاں نوں

بھیرے بھر بھر دیون خزانے، فارسیاں خراسانیاں نوں
 وچ چھوٹیاں دے پانی تک ڈنکن جے لہن نہ وڈیاں پانیاں نوں
 مکی گل احمد پئی سی حنی پنجابی شاعری دی اک بڑی اہم تے بھرویں صنف اے۔ جدیدیاں مثالاً
 دین لکھے تاں اک کتاب چاہیدی اے۔ ایہہ وگی طور ایہاں ای بہت اے۔ اللہ لکھے لاوے۔

پنجابی ادب وچ سلطان باہو دیاں سی حرفیاں تے اوہناں دا مقام

صوفیاں دی شاعری دا رنگ بھانویں کیساوی ہووے۔ یعنی منفرد تاں اوہ ہندا ای اے۔ لیکن
 بڑی اک گل اوہناں دے اندر ساجھی ہندی اے۔ اوہ اے مقصدت۔۔۔۔۔ باوا فرید دا کلام ہووے
 یا شاہ حسین دا، سلطان باہو دا ہووے یا میراں شاہ جالندھری دا اوہناں دے کلام وچ عشق حقیقی دے
 جھلکارے، انساں نال انساں دی محبت و جہوں اوہناں واسطے اک ہمدردی تے عاقبت دی نجات لئی اک
 پیغام تے دنیا دے عارضی مقصداں کچھے عاقبت دے ہمیش رہن والے اثرات کارن عارضی لذتاں نوں
 غیر اہم ثابت کرن اتے زور دتا جاندا اے۔ کسندے نیں کہ سلطان باہو مادر زاد ولی سن۔ جے کر اوہ
 مادر زاد ولی نہ ہندے تے بعد وچ مرشد دی نظر راہیں تصوف اختیار کیتا ہندا تاں اوہ صوفی تے ولی اللہ
 ہندے۔ اللہ دے بلی ہمیشہ رب، رسول تے اللہ والیاں دا ساتھ دیندے نیں۔ تے اوہناں دے
 مخالفان نوں سدھے راہ پان دی کوشش کردے نیں۔ سلطان باہو دی سی حرفیاں دا ویردا کھہ انج اے۔

مرشد دی اہمیت : صوفیاں موجب مرشد دی اہمیت اپنی زیادہ اے کہ حافظ شیرازی درگے
 آکھدے نیں۔

بے سجادہ رنگین کن گرت پیر مغاں گوید
 کہ سالک بے خبر نہ بود ز رسم و راہ منزلہا
 یعنی مرشد جے حکم دیوے تاں مصلی شراب نال رنگ لے۔ کیوں جے راہ دس والا رستے دا ہر طراں
 جانو ہندا اے۔ سلطان باہو فرماندے نیں :-

الف اللہ جیسے دی بوئی مرشد من میرے وچ لائی ہو
 نفی اثبات دا پانی لمیا ہر رگے ہر حال ہو
 اندر بوئی مشک چھاپا جاں بھلن پر آئی ہو
 جیوے مرشد کامل باہو جیس احمد بوئی لائی ہو

اوہ مرشد دے دیدار نوں بڑی اہمیت دیندے نیں۔

الف احمد تن میرا چشماں ہووے میں مرشد دیکھ نہ رجاں ہو
 لوں لوں دے ڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجاں ہو
 اتنا ڈٹھیاں صبر نہ آوے ہور کتے دل بھجاں ہو
 مرشد دا دیدار اسماں باہو لکھ کرزاں تجاں ہو

مرشد ادبی سبتی دیرا اے جس نال محبوب خوش ہندا ہودے۔ تے اہدے پچھے خلوص تے نگہ پار دا دریا ٹھاٹھاں مار رہیا ہندا اے۔

الف اللہ جنیے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لاندہ ہو
جس گت تے سوہنا راضی ہودے اوہیو گیت سکھاندہ ہو
ہر دم یاد رکھے ہر ویلے سوہنا اٹھدا باہندا ہو
آپ سمجھ ، سمجھاندہ باہو اوہ آپے آپ ہو جاندا ہو
اوہ مرشد نوں رہنمائی دا زمہ دار تسلیم کردے نیں کہ جیکر مرید راہوں کھنچ جائے تاں وی کامل مرشد
اوپدی رہنمائی کردا اے۔

ع میں تاں بھلی دیندی ساں باہو مینوں مرشد راہ دکھایا ہو
مرشد ایسا راہ دسدہ اے کہ ہر ویلے اللہ دا چیتا رہن لگ پیندا اے۔ جنوں رب چیتے ہودے اوہ نہ
عقلم کرے گا نہ کوئی ہور بدی۔ تے ہر دم کے ویلے رب نوں بھل وی جاندا ہودے اوہی غلطیاں تے
گناہ کردا اے۔ باہو ہوری فرماندے نیں۔

ج جو دم غافل سو دم کافر سانوں مرشد اسمہ پڑھایا ہو
سنا (سن کر) سخن گئیاں کل اکھیں اسان چت مولا دل لایا ہو
کیتی جان حوالے رب دے اسان ایسا عشق کمایا ہو
مرن تھن مر گئے اگے باہو تاں اسمہ مطلب پایا ہو
مرشد ہتھ واگاں پھڑا کے باہو ہوری سکھ دی خنڈر سوندے نیں تے ہناں مرشد دے رب پچے دے
رستے وچ کوشش کرن نوں اوہ بیکار کندے نیں :-

۱- ج جد دا مرشد کارہ دتا تہ دی بے پردائی ہو
کیہ ہویا بے راتیں جاگیں بے مرشد جاگ نہ لائی ہو
راتیں جاگیں تے کریں عبادت دہندہ ننڈیا کریں پرانی ہو
کوڑا تخت دنیا دا باہو تے فقر پچی بادشاہی ہو

۲- ج جیکر چاہیں وحدت ربی مل مرشد دیاں تکیاں ہو
مرشد لفظوں کرے نظارہ گل تھیوں سبھ کلیاں ہو
اہناں کلیاں دچوں اک لالہ ہوی گل تازک کل پھلیاں ہو
دوہیں جانیں مٹھے باہو جہناں سنگ کیتا دو ڈلیاں ہو

۳- م مرشد دانگ نیارے ہودے ہر دم گت کٹھالی گالے ہو
پا کٹھالی باہر کڈھے بندے گھڑے کہ والے ہو
کنیں خوباں دے تہوں سادوں جدوں کٹھے وچ اجالے ہو
نام فقیر تھناں دا باہو ہر دم دوست سمھالے ہو

مرشد وچ سلطان باہو موجب اہمہ منتاں ہونیاں چاہیدیاں نیں

۴ مرشد اوہ سیرٹھے بہرہ دوجک خوشی دکھائے ہو

اول غم کھڑے (روٹی نکر) دا میٹے، وت رب دا راہ بچھائے ہو

اس کھر والی کندھی لوں چا --- چاندی خاص بنائے ہو

جس مرشد انھے کچھ نہ کیتا باہو اوہنوں دیندی ندی رڑھائے ہو

کال مرشد ایسا ہووے بہرہ دھوبی وانگوں چھنے ہو

نال نگاہ دے پاک کریندا وچ جی صابون نہ گھتے ہو

میلیاں تھیں کر دیندا چٹا وچ ذرہ میل نہ رکھے ہو

ایسا مرشد ہووے باہو بہرہ لوں لوں دے وچ دے ہو

نہ میں جوگی نہ میں جنگم (جٹا دھاری - سادھ) نہ میں چلہ کمایا ہو

نہ میں بھیج مستی دڑیا نہ تبا کھڑکایا ہو

جو دم غافل سو دم کافر سانوں مرشد اہمہ فرمایا ہو

مرشد سوہنی کیتی باہو ہک پل وچ چا بخشایا ہو

ع جد دا مرشد کال پھڑیا چھنے سب عذابے ہو

سلطان باہو مرشد دی اہمیت واضح ضرور کر دے نیں پر نال ای اوہدے لئی ہوا وچ اڈتاتے کرامات ضروری نہیں سمجھ دے :-

۴ مرشد بانجھ جو نقر کماوے وچ کفر دے بڈے (ڈبے) ہو

شیخ مشائخ ہو بندے حجرے غوث قطب بن اڈے ہو

رات اندھاری مشکل پنڈا سے سے آون ٹھڈے ہو

تسیمال نپ بیہن مستی جیوں موش (چوہا) بندا وڑ کھڈے ہو

مرشد دی صحبت وچ گٹ ہون دا سبق اپنی مثال دے کے اوہ انج یاد کراندے نیں :-

۴ مرشد مکہ تے طالب حاجی کعبہ عشق بنایا ہو

وچ حضور سدا ہر ویلے کریئے حج سوایا ہو

ہک دم میتھوں جدا نہ ہووے دل ملنے تے آیا ہو

مرشد عین حیاتی باہو میرے لوں لوں وچ سما یا ہو

۴ مرشد دے سے کوہان تے تینوں دے نیزے ہو

کیہ ہویا بت اوہلے ہویا پر اوہ دے وچ میرے ہو

جنناں الف دی ذات صحیح چا کیتی اوہ رکھدے قدم اگیرے ہو

نمن اقرب لہ لہو نیں ، بھگڑے کل نیزے ہو

۴ مرشد مینوں حج کے دا رحمت دا دروازہ ہو
 کراں طواف دوالے قبلے حج ہووے نت تازہ ہو
 کن یکون جد شیا سو ڈٹھا اللہ دا دروازہ ہو
 سدا حیاتی والا باہو اوہ کتھے خضر خواجہ ہو

تے فیراک ویلا ایسا آؤندا اے جدوں قلب جاری ہو جاندا اے۔ تاں ”دل یار دل“ ہتھ کار دل“ والی کیفیت ہوندی اے :-

۴ مرشد ہادی سبت پڑھایا اوہ بن پڑھیوں پیا پڑھیوے ہو
 انگلیاں کناں وچ دتیاں بن سینوں پیا سینوے ہو
 نین نیناں وتوں تر تر کھدے بن ڈٹھیوں پیا دسیوے ہو
 ہر خانے وچ جانی وسدا باہو کن سر اوہ رکھیوے ہو

سلطان باہوتے عشق انسانی حیاتی ادھاری شے وانگ اے۔ جس راہیں انسان نوں دل‘
 دماغ اکھاں‘ کن تے دوجے اعضاء بدن تے روح حیوانی تے روح انسانی مال نواز کے اک خاص مقصد
 کارن دیتا تے بھیجا گیا اے۔ سلطان باہو ایس حیاتی بارے فرماندے نیں۔

ہن دے کے رون لیوئی تینوں دتا کس ہرماہو
 عمر بندے دی ایویں وہانی جیوں پانی وچ پتاسا ہو
 سوڑی سالی (تک قبر) سٹ گھتین پلٹ نہ سکیں پاسا ہو
 تیتھوں صاحب لیکھا منگی باہو رتی گھٹ نہ ماسا ہو

حساب کتاب دا اک دن مقرر اے۔ اللہ تعالیٰ سریع الحساب (بڑی بھیجتی لیکھا منگن والا) دی اے۔
 چنانچہ ایس لیکھے وچ پورے اترن لئی صوفیاں نے رب مال اتناں دی محبت نبھان دا درس دتا اے
 جنوں عشق کھندے نیں۔ فارسی تے اردو شاعری وچ عشق دے بڑے چرچے نیں۔ پنجابی شاعری وچ
 دی عشق نوں اچھا مقام دتا گیا اے۔ عشق مجازی نوں عشق حقیقی دی سیڑھی آکھیا جاندا اے۔ میاں محمد
 بخش ہوری ”عشق مجازی رمز حقیقی“ دے لفظاں راہیں ایس بارے اپنی مقصدیت نکھارن دا جتن کر
 دے نیں۔ سلطان باہو نے وی ایس پاسے پوری توجہ دتی تے عشق نوں زندگی دا حقیقی سرمایہ قرار دیکے
 آپنیاں سیرفیاں وچ ایس مقصدیت نوں اجاگر کیتا اوہ دین دے علماء تے دین دے عاشقاں وچ انج فرق
 بیان کر دے نیں۔

۴ پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہو
 اک حرف عشق دا پڑھ نہ جانن بھلے پھرن بے چارے ہو
 اک نگاہ جے عاشق دیکھے لکھ ہزاراں تارے ہو

لکہ نگاہ جے عالم دیکھے کسے نہ کدھی چاہڑے ہو
 پ پڑھ پڑھ علم ملوک ربحاوان کیا ہویا اس پڑھیاں ہو
 ہرگز کھن مول نہ آوے پھنے ددھ دے کڑھیاں ہو
 آکھ چنڈورا ہتھ کیہ آیا ایس انگوری پھڑیاں ہو
 اک دل خستہ باہو راضی رکھیں تیس عبادت ودھیاں ہو
 ریا کاری تے بدیتی نال قرآن پڑھناوی ثواب توں خالی اے۔ سلطان باہو فرماندے نیں۔

ج جہناں شوہ الف تھیں پایا اوہ فیر قرآن نہ پڑھدے ہو
 اوہ مارن دم محبت والا دور ہوو نہیں پردے ہو
 دوزخ ہشت غلام تھیاں دے چا کیتو نہیں برے ہو
 میں قربان تھیاں تھیں جہنم وحدت دے دوج وڑدے ہو
 عاشقان نوں اکو الف بہت اے۔ ڈگریاں والے بڑے پھرے ہو جاندے نیں تے :-

- عقل عیار ہے سو بھیس بنا لیتی ہے

جد کہ عشق پچارا نہ ملاں بن سکدا اے نہ مصلحتاں دا شکار ہو سکدا اے۔ سلطان باہو فرماندے نیں :-

ج جیس دل عشق خرید نہ کیتا سو دن بخت نہ بختی ہو
 استاد ازل دے سبق پڑھایا ہتھ دتی اوس دل منحتی ہو
 بر سر آیاں دم نہ ماریں جاں سر آوے منحتی ہو
 پڑھ توحید تھیوی داصل باہو سبق پڑھیوے وقتی ہو

عرب دے ان پڑھ لوکاں دوج اک ای نبی صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث ہوئے سن تے آپ دی تعلیم ربانی
 نے اوہناں دی قسمت بدل دتی۔ علم حجاب اے۔ اسے ضروری نہیں کہ اک وڈا عالم واقعی دین حق دا
 پیروکار وی ہووے گا۔ مستشرقین دی مثال لے لو۔ کہ اوہناں نے اسلامی علوم نوں محفوظ کرن لئی کناں
 زیادہ کم کیتا پر اوہ ایمان دی دولت توں وانجے رہ گئے۔ سلطان باہو فرماندے نیں۔ نو پنج مصرعیاں
 دی اسے ”حرفی“ پڑھوتے سلطان باہو دے نیزے ہو کے اوہنوں دیکھو :

ج جیکر دین علم دوج ہندا تاں سر نیزے کیوں پڑھدے ہو
 اٹھاراں ہزار جو عالم آہا اوہ آگے حسین دے مردے ہو
 جے کچھ ملاحظہ (موندہ ملاحظہ موت وغیرہ) سرور (حسین) کردا تاں خیمے تنبو کیوں بڑدے ہو
 جیکر من دے بیعت رسولؐ تاں پانی کیوں بند کردے ہو
 پر صادق دین تھیاں دے باہو جو سر قربانی کر دے ہو
 پڑھیا لکھیا ہونا اسلام قبول کرن لئی ضروری نہیں پر فقیری اختیار کرن لئی دین دا ضروری علم حاصل کرنا
 بڑا ضروری اے۔ ایہو وجہ اے کہ ساڈے صوفیاء کرام علمائے دین دی سن تے اوہ طریقت دے عالم
 دی سن۔ حضرت سلطان باہو دا ارشاد اے :-

ع ملے باہم کوئی فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہو
سے ورھیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہو
غفلت کنوں نہ کھلسن پردے دل جاہل بت خانہ ہو
میں قربان تھماں دے باہو جنہاں ملیا یار یگانہ ہو

یعنی حیاتی وا اصل مقصد احمد ہے کہ اوس محبوب نوں لمن وا آہر کیتا جائے جسے ایس دنیا وچ سانوں
انسان بنا کے بھیجا اے۔ تے لقائے ربانی وا وعدہ کر کے آخرت دی تیاری واسطے زور دتا اے۔
محبوب دی محبت وچ انج گٹ ہو جانا کہ اوستوں سوا سب کچھ بھلا دتا جائے۔ قرآن وچ ایس کیفیت نوں
ما زاغ البصر لما طفی (یعنی اکھ نہ آسے پاسے پھری نہ حدوں ودھی) دے لفظاں نال یاد کیتا گیا
اے تے سلطان باہو۔۔۔ ایس کیفیت نوں انج ظاہر کر دے نیں:-

ع عاشق پڑھن نماز پر م دی جیس وچ حرف نہ کوئی ہو
جیسا کہیا اوہ نیت نہ سکے اوتھے درد منداں دل ڈھوئی ہو
اکھیں نیر تے خون جگر دا اوتھے وضو پاک کریوئی ہو
باہو جیسہ نہ ہلے تے ہوٹھ نہ پھڑکن خاص نمازی سوئی ہو

علم وچ کچا رہنا باہو ہوراں دے نزدیک کوئی چنگی گل نہیں۔ اوہ ”راسخون فی العلم (قرآن) دے
قائل نیں پر علم ایسا جس دا سرچشمہ اہل دل تے اہل عشق ولوں بھٹدا اے:-

خ خام کیہ جانن سار فقر دی جہزے محرم ناہیں دل دے ہو
آب مٹی تھیں پیدا ہوئے خای بھانڈے گل دے ہو
قدر کیہ جانن لعل جواہراں جو سوداگر مل دے ہو
ایمان سلامت سوئی دھن باہو جہزے بیج فقیراں مل دے ہو
تے جس علم دے کچھے غرور یا تکبر ہووے۔ باہو جی اوس نوں کوئی اہمیت نہیں دیندے۔

ح حافظ حفظ کر کرن تکبر کرن ملارا وڈیائی ہو
ساون ماہ دے بدلاں دانگوں پھرن کتاباں چائی ہو
جتنے ویکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھن کلام سوائی ہو
اوہ دوہیں جمانیں سٹھے (دھو کا کھا گئے۔ لے گئے) باہو جنہاں کھادی وچ کھائی ہو

راہ شریعت نوں رب نے سدھا پدھرا بنایا اے۔ لا ینکلف اللہ نفسا الا وسعھا (بقرہ - ۲۸۶) دین
اتے عمل دی بنیاد اے۔ پر پولیس والیاں وانگ ہر ویلے قانون دی مار دیندے رہتا لوکاں نوں شرع
شریعت توں متنفر کرن والی گل اے۔ سلطان باہو ایس طرز عمل دے خلاف نیں۔ اوہناں دے نزدیک
اللہ دے قانون دے جانن والے اصل وچ اوہدے عاشق ای نیں:-

ش شریعت دے دروازے اچے راہ فقر دی موری ہو
عالم قاضل ننگمن نہ دیندے جو ننگھدا سو چوری ہو

پٹ پٹ اٹاں وٹے مارن درد منداں دے کھوری ہو
راز مای دا عاشق جانن باہو' کیہ جانن لوک اتھوری ہو
انج تاں علم بڑی شے اے پر نزا علم جس مال خلوص تے عمل نہ ہودے اوس علم توں بزرگاں نے منع
کیتا اے کیوں جے اوس وچ رینا کاری ہوندی اے تے تالے تکبر۔

روزے نفل نمازاں تقویٰ سکے کم حیرانی ہو
انہیں گھیں رب حاصل ناہیں خود خوانی خود دانی ہو
بیش قدم جیندا لیو سو یار یار نہ جانی ہو
درد دینے تھیں چھٹ رہی باہو جد ہو رہی فانی ہو

فقروا راستہ قرآن توں ثابت اے قرآن مجید وچ آیا اے :-

- ۱- یا ایہا الناس انتم الفقراء الی اللہ واللہ هو الغنی الحمید (فاطر - ۱۵)
اے لوگو تم اللہ دے راہ دے فقیر اوتے اللہ تعالیٰ غنی اے خوبیاں دا مالک
- ۲- واللہ الغنی فانتم الفقراء۔۔۔۔ اللہ تعالیٰ غنی اے تے تیں فقیر او (محمد - ۳۸)
جد رب تعالیٰ سانوں فقیر کندا اے تاں اسیں اپنے آپ نوں غنی کویں کہہ سکے آں؟ حتیٰ کہ
جناں لوکاں نے اپنے آپ نوں غنی آکھیا اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں چٹاؤنی دے انداز وچ ایسے گل
جاری تے آکھیا:

لقد سمع اللہ قول الذین قالوا ان اللہ فقیر ونحن اغنیا (العران - ۱۸۱)
اللہ تعالیٰ نے اوہناں لوکاں دا قول سن لیا اے جہناں آکھیا کہ اللہ حقیقت وچ فقیر اے تے
اسیں لوگ غنی آں۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے دعا منگی تے عرض کیتی :-
اللہم احیننی مسکینا وامتنی مسکینا واحشرنی فی زمرہ المساکین
”اے اللہ! مینوں مسکینی وچ زندہ رکھ، مسکین کر کے ماریں تے مسکیناں تال میرا حشر کریں
تالے فرمایا: قیامت والے دن اللہ تعالیٰ فرمائے گا:-

ادنوا منی احبالی فیقول الملئکتہ من احبالک فیقول اللہ فقراء المساکین
یعنی میرے محبوباں نوں میرے کول کول کرو۔ فرشتے جھمن گے مولا! کیہڑے محبوب نہیں تیرے؟
اللہ تعالیٰ فرمائے گا ”اوہ نہیں فقراء (تے) مسکین۔“

(کشف المحجوب نسخہ سمرقند ترجمہ از مفتی غلام معین الدین نعیمی ص ۵۵)

مطبوعہ نوری بک ڈپو لاہور - طبع ۱۹۷۸ء بار اول)

قرآن تے حدیث وچ ایس بارے تفصیلی گل بات ملدی اے۔ صوفیاں نے ایسے راہ نوں اپنایا کیوں
جے اوہناں دے رہبر اعظم حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم نے دی فقر تے مسکینی نوں ای اختیار
فرمایا۔ ”الفقر فخری“ آپ دا مشہور قول اے۔ دنیا داری توں شرع دے دائرہ وچ رہندیاں آپ
منع نہیں کیتا۔ نہ گوشہ نشینی دا سبق دتا اے۔ بلکہ دنیا وچ رہ کے دنیا دے کم کار بھانڈیاں، اپنے

دین اتے پورے اتزنا ای اصل دینداری اے۔ داتا گنج بخشؒ لکھدے نیں کہ بزرگاں دا قول ایہہ ہے کہ :-

ليس الفقير من خلا من الزاد انما الفقير من خلا من المراد (ایضاً ۶۲)

یعنی فقیر اوہ نہیں جس کول مال دولت نہ ہووے (اوس کول مال دولت ہو سکدی اے۔ بلکہ اوہ رنگ زیب عالمگیر و امگ بادشاہ دی ہو سکدا اے) بلکہ فقیر اوہ اے جس دا من جموٹھیاں خواہشاں توں خالی ہووے۔ حضرت شیلیؒ فرمادے نیں۔ الفقير من لا يستغنى بشئ * دین اللہ۔ یعنی فقیر اوہ اے جنہوں رب دی ذات توں سوا کسی وی چیز نال چین نہیں آؤندا۔ (ایضاً ص ۶۳)

چنانچہ رب توں علاوہ اوہدی نہ کوئی منزل ہندی اے نہ مقصود۔۔۔ لا مقصود الا اللہ صوفیاں نے ہمیشہ اللہ تعالیٰ نوں اپنا مقصود قرار دتا اے۔ تے ایس نوں کدی عشق آکھیا کدی فقر۔ کدی طریقت آکھیا تے کدی حقیقت تے معرفت۔ تے علمائے حق نے وی رب نوں من دے چار درجے قرار دتے نیں۔ ۱۔ شریعت، طریقت، حقیقت تے معرفت۔ صوفیاں نے ایس ربی عشق تے رب والیاں نال محبت و دھان دے جذبے تے عمل نوں ہمیشہ اجاگر کیتا اے تے سلطان باہو (جہڑے کہ مادر زاد ولی سن) نوں ایہہ شرف وی حاصل اے کہ آپ روحانی طور تے حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے ہتھ تے بیعت ہوئے سن (اردو دائرہ معارف اسلامہ جلد ۱۱ ص ۱۶۷)

دنیا داری دے لحاظ نال وی آپ ہوراں بھرویں حیاتی نبھائی سی۔ آپدیاں چار بیویاں تے اٹھ بیٹھے سن اوہناں شریعت نوں کدی کچھ نہیں پایا بلکہ ہمیشہ شریعت دی پیروی اتے زور دتا۔ لیکن منافقت تے ریاکاری دی ہمیشہ مذمت کیتی تے اللہ رسولؐ نال یاری نبھان لیا، آخری دم تک زور دتا۔ دین تے دنیا بارے اوہ فرمادے نیں۔

دین تے دنیا دونوں بھیٹاں تینوں عقل نہیں سمجھیندا ہو
دوونوں وچ نکاح ہکی دے ' شرع نہیں فرمیندا ہو
جیویں اک تے پانی تھاں اکی وچ واسا نہیں کریندا ہو
دو نہیں جانیں مٹھے (لئے گئے) باہو جہناں دعوے کیتا میں دا ہو
دنیا ڈھونڈن والے کتے در در پھرن حیرانی ہو
ہڈی اتے ہوڈ (ہوس) تہاں دی لڑ دیاں عمر وہانی ہو
عقل دے انھے سمجھ نہ جانن پیوں لوڈن پانی ہو
باہجوں ذکر ربے دے باہو کوڑی رام کمانی ہو
دنیا زن گھر متافق یا گھر کافر سوہندی ہو
نقش نگار کرے جیوں کر دی عورت سوہنے موندہ دی ہو
بجلی دامگ کرے لشکارے سر دے اتوں جموندی ہو
عیسیٰ دی سل دامگوں باہو رامے دیدیاں کوہندی ہو

ن ن ت اساڈے کھلے (جتیاں) کھانڈی ایہا دنیا زشتی (بھیری) ہو
 جینڈے کارن بہ بہ روون شیخ مشائخ چشتی ہو
 جس جس اندر حب دنیا دی ڈیدی اوہناں دی کشتی ہو
 دنیا ترک کن ہے باہو خاصہ راہ بہشتی ہو
 سلطان باہو مرحوم انسان نوں ایس دنیا دا دستیک نہیں بلکہ اک را گہرتے مسافر سمجھدے نیں۔ تے
 عشق ربی راہیں ترقی دے درجات طے کرن دا فارمولا دسدے نیں:

ع عشق چلایا طرف اسماناں فرشوں عرش دکھایا ہو
 روہ نی دنیا! ٹھگ نہ سانوں ساڈا اگے جی گھبرایا ہو
 ایس پرہی ساڈا وطن دوراڈا ایویں کوڑا لالچ لایا ہو
 مرے تھیں پہلاں جو مر گئے باہو تھناں ای رب نوں پایا ہو
 تے فقر دا رستہ "الفقر و الخری" والا رستہ اے۔ ایہ "موتوا قبل ان تموتوا" والی منزل اے۔ سلطان
 باہو فرماندے نیں۔

ر راہ فقر دا پرے پرے اوڑک (انتہا) نہ کوئی دے ہو
 نہ اوتھے علم نہ پڑھن پڑھان نہ اوتھے مسئلے تھے ہو
 ایہ دنیا ہے بت پرستی مت کوئی ایس تے دے (بھروسہ کرے) ہو
 موت فقیری جیوں سر آوے باہو معلم ہووے تے (اوتھے نوں) ہو
 جب لگ خوری (غور) کریں خود نفسوں تب لگ رب نہ پاویں ہو
 شرط فناں نوں جانے ناہیں تے اسم فقیر رکھاویں ہو
 موئے باہو نہ سہندی انفی ایویں گل دج پاویں ہو
 تہوں نام فقیر ہے سو ہندا باہو بچے جیوندیاں مر جاویں ہو
 جیوندیاں مر رہنا ہووے تاں ویس فقیراں بے ہو
 جے کوئی ٹے گدڑ کوڑا وانگ اروڑی رہے ہو
 جو کوئی دیوے گاہاں منے اس نوں جی جی کئے ہو
 گلہ الہم بھنڈی خواری یار دے پاروں سہے ہو
 ایہ اوہ منزل اے جس نوں قرآن دج ایس طراں بیان کیتا گیا اے

بجاہدعن فی سبیل اللہ فلا یخافون لومۃ لائم (مائدہ - ۵۴)

یعنی اوہ اللہ دے رستے دج جہاد کردے نیں تے طعنے طنوڑیاں توں بالکل نہیں ڈردے۔ تالے
 قرآن دج رب نے طعنے منے جرن والے نفس دی سونہ کھاہدی اے۔

ولا اقسم بالنفس اللوامہ (قیامہ - ۲)

تے ایہ منزل حضرت یونس علیہ السلام نے دی طے کیتی سی جدوں آپ نوں اک مچھلی نے لقمہ کر کے

فالنقمہ الحوت لہو ملیم (۳۷ - ۱۳۲)

تے امہ منزل اوہ وی اے جس نوں قرآن حکیم انج بیان کردا اے۔

فلا تموتن الا فانتم مسلمون (بقرہ - ۱۳۲) یعنی جدوں تہاڈی موت آوے تاں اوس توں پہلے
تیس یار اگے سر تسلیم جھکا چکے ہود۔ ایسی گل سورہ العنبران آیت نمبر ۱۰۲ وچ آکھی گئی اے۔ سلطان
بامو مرحوم ایس راز نوں "راہ فقر دا" دی رمزناں کھولدے نیں۔

ع راہ فقر دا ہنجو ردون بامو لوکاں بھانے ہارہ ہو
وارث شاہ نے ایس مقام دی نشاندہی ایس طراں کیتی سی۔

ع وارث شاہ محبوب نوں تہوں پائیے جدوں آپنا آپ گوالیے
تے بامو ہوری اک مصرعے وچ اپنی مقصدت نوں انج سموندے نیں :-

ع باجوہ وصال اللہ دے بامو دنیا کوڑی بازی ہو
فقیری دا ڈھونگ رچاؤن والیاں وی سلطان بامو انج خبر بندے نیں۔

ن نہیں فقیری جلیاں مارن ستیاں لوک جگاوں ہو
نہیں فقیری دیندیاں ندیاں سکیاں پار لنگھاوں ہو
نہیں فقیری وچ ہوا دے میلے پا ٹھراوں ہو
فقیری نام تہیندا بامو دل وچ دوست نکاوں ہو

توحید و اسبق تے شرک دی منڈیا : بامو مرحوم فرماندے نیں۔

ت تن من یار دا شر ہنایا دل وچ خاص مھلا ہو
آن الف دل دسوں کیتی میری ہوئی خوب تسلا ہو
سب کھ تینوں پیا سینوے جو بولے ماسوا اللہ ہو
درد منداں امہ رمز پچھاتی بامو ' بے درداں سر کھلا ہو
گ مجھے سائے رب صاحب والے کھ خبر نہیں اصل دی ہو
گندم دانہ اسیں بہتانہ چکیا گل پئی ڈور ازل دی ہو
پھامی دے وچ میں پئی ترغاں جیوں بلبل باغ گل دی ہو
غیر دے تھیں جاء سٹیوے بامو چا رکھے امید فضل دی ہو

سلطان باہو دیاں سی حرفیاں دا مقام : سلطان باہو دیاں سی حرفیاں پنجابی دج شاہکار دی حیثیت رکھدیاں نیں۔ سحریاں تاں ہوراں شاعراں دی بت لکھیاں نیں۔ لیکن سلطانی باہو اوہناں دے آگو نیں تے اپنے مقصد دج سب توں اگے اگے نیں۔ تاثیر دے پکھوں ہور کے دیاں سی حرفیاں سلطان باہو دی سی حنی دا مقابلہ نہیں کر سکدیاں۔ کیوں جے اوہناں نے ہر مصرعے دے آخر دج سوز بھرا "هو" دا لفظ ورتیا اے۔ تے نالے اوہناں دا ہر مصرعہ غزل دے شعر وانگ اپنے اندر معنیاں دا اک سمندر سموی کھلوتا اے۔ آپ دا ہر مصرعہ اپنی تھاں اک مکمل مقصد بھرا لفظی مجموعہ اے جس دج سوز وی اے۔ ساز وی، درد وی اے تے داغ وی، عشق دے بھر سیاپے وی نیں تے حسن دے لشکارے وی۔ تصوف دیاں رمزاں وی نیں تے شرع دی اہمیت وی۔ خلوص بھرے عملاں دا چرچا وی تے ریاکاریاں دے فند فرہاں دا توڑ وی۔ ذکر فکر دے مقام وی وس وی۔ نماز عشق دی حضوری دے جھلکارے وی۔ مرشد دی محبت وی تے علم دی برکت وی۔ غرض اسمہ سی حرفیاں کیہ نیں تے عشق النبی تے حیاتی لئی بھرے پھلاں دے سوہنے سوہنے گجرے نیں جنہاں دی مکھ دلاں تے روحاں نوں صدیاں توں معطر کر دی آرہی اے تے پیشہ کر دی رہوے گی۔

جدھر دیکھتا ہوں ادھر تو ہی تو ہے : اللہ دے صفاتی نانواں دج الظاہر تے الباطن وی شامل نیں۔ سلطان باہو اپنے دل اندر ای ربدی ذات نوں دونماں رنگاں دج نکلے نیں۔

ظاہر دیکھاں جانی تائیں نالے نت اندر سینے ہو
 برہوں ماری نت پھراں میں ، مینوں ہن لوک نابینے ہو
 میں دل دچوں ہے شوہ پایا ، لوک جادوں کے مدینے ہو
 کے فقیر میراں دا باہو سب دلاں دے دج خزینے ہو
 صفت شائیں مول نہ پڑھ دے جو جاہتے دج ذاتی ہو
 علم ، عمل اوہناں دج ہودے جہڑے اصلی تے اثباتی ہو
 نال محبت نفس کشو (ماریا - زنج کیتا) نیں گمن رضا دی کاتی ہو
 چوداں طبق دلے دے اندر باہو پا اندر دج جھاتی ہو
 ضروری نفس کتے نوں جا تھما قیم کیوے ہو
 نال محبت ذکر اللہ دا دم دم پیا پڑھیوے ہو
 ذکر کنوں حق حاصل ہوندا ذات و ذات دسیوے ہو
 دونویں جمان غلام تھناں دے باہو جنہاں ذات لہیوے ہو
 ذاتے نال نہ ذاتی ریا سو کذاب سدیوے ہو
 نفس کتے نوں بنہ کر آہا جا تھما قیم کیوے ہو
 ذات صفات توں متاں آوے جداں ذاتی عشق زیوے ہو

نام فقیر تھاں دا باہو قبر جہناں دی جیوے جو
 غوث قلب نیں ارے اریرے عاشق جاہن اگیرے جو
 برہی منزل عاشق پیچھے اوتھے غوث نہ پاؤندے پھیرے جو
 عاشق وچ وصال دے رہندے جہناں لا مکانی ڈیرے جو
 میں قربان تھاں توں باہو جہناں ذاتو ذات بیریے جو
 عشق جہناں دے ہڈیں رچیا اوہ پھر دے چپ چپاتے جو
 لوں لوں دے وچ سو زباناں اوہ کر دے گنگلی باتے جو
 اوہ کر دے وضو اسم اعظم دا جہزے دریا وحدت وچ نہاتے جو
 تہ تمین (ہون) قبول نمازاں باہو جد یاراں یار پچھاتے جو
 عشق اسانوں لیاں جاتا ہن لتھا آن مہاڑی (ساہنے) جو
 نہ سونویں نہ سو دن دیوے ہو رہیا بال (بچہ) رہاڑی (ضدی) جو
 پوہ ماگھ مٹگے خربوزے میں کتھوں لیاں واڑی (کھیت) جو
 عقل فکر دیاں سب بھل گیاں باہو جد عشق مچائی تاڑی (بھانڈی) جو

دل دریا سمندروں ڈونگھا

- رب دی ذات دے لشکارے ہر ہرہا سے کھلے پئے نیں۔ تے دل اہٹاں لشکاریاں دی آماجگاہ
 اے۔ دل بارے قرآن حکیم وچ اللہ تعالیٰ نے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم نوں فرمایا اے۔
- ۱۔ نزل بہ الروح الامین علی قلبک لتکون من المنذرين (شعرا - ۱۹۳) اوہنوں (قرآن نوں)
 روح الامین لے کے اتریا، تیرے دل اپر تاں جے توں وی نذیر بن کے اپنا فرض نبھادیں
- ۲۔ فاند نزلہ علی قلبک (بقرہ - ۹۷) بیشک اللہ نے قرآن اتاریا تیرے دل اوپر
 قرآن حکیم اک ربی نور اے۔ جنہوں حضور علیہ السلام دے دل اپر اتاریا گیا۔ کیوں جے رب
 دے نور دے لشکارے دل ای اپنے اندر سوکے، چار چوہیرے منعکس کر سکدا اے۔
- ۳۔ دل گنہگار وی ہندا اے۔ تے دل دی گنہگاری دی سزا وی ملے گی :-
 فلکن یواخذکم بما کسبت قلوبکم (بقرہ - ۲۲۵)
- ۴۔ دل محبت تے نفرت دی وی آماجگاہ اے۔ اذ کنتم اعدا فالف بین قلوبکم (العران -
 ۱۰۳) یعنی جدوں تیس آپو وچ دشمن سو، تاں تہاڈے دلاں وچ محبت دی جوت جگائی
- ۵۔ دل سمجھ دی رکھدے نیں تے اوہ نا سمجھ دی ہندے نیں۔ کافراں تے منکراں بارے اللہ دا
 ارشاد اے :- لہم قلوب لا یفقہون بہا -- (اعراف - ۱۷۹) یعنی اوہناں دے دل سمجھن توں
 عاری نیں
- ۶۔ دل عقلمند وی ہندے نیں تے بے عقل وی — فتکون لہم قلوب یعقلون بہا (حج -

(۴۶) سو اوہناں نوں دل دتے جنہاں راہیں اوہ عقل توں کم لیندے نیں۔

۷ - دلاں نوں جندے وی وج سکدے نیں — افلا يتدبرن القرآن ام على قلوب اقلها
(۴۷ - ۴۴) کیر بھلا اوہ قرآن اپہ غور نہیں کر دے۔ کیہ اوہناں دے دلاں نوں جندے وجے
ہوئے نیں

۸ - دل ایمان دا مرکز وی اے — ولكن الله حبب اليكم الايمان فزينة في قلوبكم
(حجرات - ۷ = حجرات - ۱۴)

۹ - کدی کدی دل وج کفر دا روگ وی گھر کر لیندا اے -- فی قلوبهم مرض (بقرہ - ۱۰) یعنی
اوہناں دے دل روگی نیں۔

۱۰ - دل اطمینان دا مرکز وی اے -- ولكن ليطمئن قلبی (بقرہ - ۲۶۰) - تے انتشار وی
ایتموں ای بھندا اے فقلوبهم شنی (حشر - ۱۴)

۱۱ - دل تقویٰ دا مرکز وی اے۔ اولئك الذين امتحن الله قلوبهم للتقوى (حجرات - ۳)

۱۲ - دل بارے قرآن حکیم وج بہت ساریاں آیتاں آیاں نیں۔ جنہاں توں دل دیاں مختلف
حالتاں دا پتہ چلدا اے۔ اسلام قبول کرن والے دل نوں قلب سلیم کہیا جاندا اے تے مخالف
نوں قلب عمیم کہندے نیں۔ دل انھا وی ہو سکدا اے (حج - ۴۶ = احزاب - ۵) تے سجا کھاوی
ہندا اے۔

قرآن توں بعد حدیث شریف وج دل دی بہت زیادہ اہمیت بیان کیتی گئی اے۔

چنانچہ فرمایا: دل انسانی بدن وج گوشت دا ایسا لوتھڑا اے کہ جیکر اہمہ درست ہووے تاں سارا
بدن درست ہندا اے نہیں تے خراب ہو جاندا اے۔ (مفہوم)

عالمیاں تے صوفیاں نے وی دل نوں بڑی اہمیت دتی اے۔ لفظ "عشق" قرآن وج نہیں آیا۔
لیکن عربی وج ایسی محبت نوں عشق کہندے نیں جہڑی ما سوی اللہ نوں ساڑ گھندی اے۔ قرآن
حکیم وج اہدے لئی "اشد حبا للہ" (بقرہ - ۱۶۵) دے لفظ درتے گئے نیں۔ رب دی ذات نال اہمہ
انتاں دی محبت ای عشق اے۔ عشق دا مقام وی دل اے۔ محبت دا مقام وی دل اے۔ درد دل وی
عشق تے محبت دا دو جاناں اے۔ درد مند تے عاشق دی اکو چیز نیں۔

فارسی شاعری وی عشق نال بھری پئی اے۔ حافظ شیرازی دے دیوان دا مطلع ای انج اے۔

الا يا عا الساقی اور کا ساو تاو لما

کہ عشق آساں نمود اول دے افتاد مشکلا

اے ساقی! ہوشیار ہو جاتے پیالے اتے پیالہ دیدا چل۔ کیوں جے عشق شروع شروع وج بڑا سوکھا
جا پدا سی۔ پر ہن بڑیاں مشکلاں پیش آرہیاں نیں۔

حضورِ گرہمی خواہی ازو غائب مشو حافظ

متی ما تلق من تہوی دغ الدنيا واملنا

اے حافظ جیکر توں حضوری چاہتاں میں تان محبوب کولوں کے ویلے دی غیر حاضر نہ رو۔ پئی جد توں
اوپدی ملاقات دا ارادہ کیتا اے تان دنیا تے اوپدی آرزو چھڈ دے
حافظ شیرازی نے اسے سارا فیض قرآن توں ای حاصل کیتا سی۔ جویں اوہ کندے نہیں۔

صبح خمزی و سلامت طلبی چوں حافظ
ہر چہ کدم ہمہ از دولت قرآن کر دم
حافظ وانگ سویرے اٹھن تے سلامتی دی دعا منگن دا آہر کیتا کر کیوں جے اسے ہر شرف مینوں ملیا
اے اوہ قرآنی دولت پاروں ملیا اے۔

نہ دیدم خوشتر از شجر تو حافظ
بہ قرآنے کہ اندر سینہ داری
اے حافظ تیرے شعر توں ودھ کے میں کوئی شعر نہیں و۔ کھیا اوپدی وجہ اوس قرآن دے اثرات نہیں
ہر تیرے سینے اندر محفوظ اے۔

اردو شاعری وی دل تے اوپدے معاملات تے عشق دے سمندر اپنے اندر سمیٹی بیٹھی اے۔ وی
دکنی توں غالب تک تے داغ دہلوی توں اجدے دور تک اوپدے جھلکارے بڑے تواتر نال اپنی شک
راہیں اپنی مقصدت اکھیر دے نہیں۔ حالانکہ سارے شاعر عشق حقیقی دا بھار چکن والے نہیں۔
علامہ اقبال وی دل نوں خودی دا مرکز قرار دیندے نہیں تے سمجھاندے نہیں کہ جسٹراں آسمان
وڈا سارا ہون دے باوجود اکھ اندر سما جاندا اے۔

یعنی۔ فلک جس طرح آکھ کے قل میں ہے

ایسے طراں نکا جیسا دل وی خدا دے لشکاریاں دا مرکز اے۔

اک ہور تھاں علامہ اقبال فرماندے نہیں:

نہ تو اندر حرم گنجی نہ در بت خانہ می آئی
ولیکن سوئے مشاقاں چہ مشاقانہ می آئی

یعنی۔۔۔۔۔

سماویں توں حرم اندر نہ۔ تھانے دے درج آویں
پر اپنے یار مشاقاں دے دل نت پھیریاں پاویں
تے سلطان باہو مرحوم دل دی اہمیت انج اجاگر کر دے نہیں۔
(قدر آفاقی)

دل دریا سمندروں ڈونگا کون دلاں دیاں جانے ہو
وچے بیڑے وچے بھیرے وچے ونجھ مہانے (ملاح) ہو
چوداں طبق دے دے اندر تنبو وانگوں تانے ہو
جو دل دا محرم ہووے باہو سو پو رب پچھانے ہو

د
 دل دریا سمندروں ڈوبنا غوطہ مار غواسی ہو
 جیس دریا ونج نوش نہ کیتا رہی جان پیاسی ہو
 ہر دم نال اللہ دے رکھن ذکر ، فکر ، کیہ آسی ہو
 اس مرشد - تمہیں زن بہتر باہو جو قد فریب لیاسی ہو
 دل کالا نہیں ہونا چاہیدا۔ مونہ بھانویں کالا ہودے۔ یعنی اندر پاکیزگی ضرور ہونی چاہیدی اے کیونکہ
 ظاہری کالک دی خیر اے :-

د
 دل کالے کتوں مونہ کالا چنگا جے کوئی اس نوں جانے ہو
 مونہ کالا دل پھا ہودے تاں دل یار پہچانے ہو
 ایسہ دل یار دے پچھے ہودے تاں یار وی کدے پہچانے ہو
 سے عالم چھوڑ میٹاں ٹھے باہو جد لگے نیں دل نکانے ہو
 دل ربدی وحدت دے لشکاریاں دی آماجگاہ اے تے اوہ ای سب توں پہلاں ہدایت دا سبق پڑھ سکدا
 اے :-

د
 دل تاں دفتر وحدت والا دائم کرے مطالعہ ہو
 ساری عمراں پڑھدیاں گزری جھٹاں (جنگلاں) دے وچ جالیہ ہو
 اکو اسم اللہ دا دیکھیں اپنا سبق مطالعہ ہو
 دوئے جمان غلام اس باہو جیس دل اللہ سمجھالیہ ہو
 د
 دل دریا خواجہ دیاں لہراں گھمن گھیر ہزاراں ہو
 وہن دیلاں وچ فکر دے بے انت بے شماراں ہو
 اک پردسی دوجا نیوں لگا سو تجا بے کجھی دیاں دھاراں ہو
 من کھیندن سب بھلیا باہو جد عشق چنگھائیاں دھاراں ہو
 د
 دلے دے وچ جو آکھیں سو دل دور دلیوں ہو
 دل دا دور آگواں کیجے کثرت کتوں قلیوں ہو
 قلب کمال جمالوں جسموں جوہر جاہ جلیوں ہو
 قبلہ قلب منور ہویا باہو خلوت خاص خلیوں ہو
 س
 سوز کتوں دل سڑا سارا تے دکھاں ڈیرے لائے ہو
 کوئل وانگ کوکیندی دتاں (جاواں) متاں مولا مینہ دسائے ہو
 بول پھیا رت ساون آئی نہ ونجن دن ضائع ہو
 ثابت سک تے قدم آگواں باہو تیتھوں ایسہ گل یار ولانے ہو

درد منداں دیاں آہیں کولوں پہاڑ پتھر دے جھڑ دے جو
درد منداں دیاں آہیں کولوں بھج ناگ زمین وچ دڑ دے جو
درد منداں دیاں آہیں تھیں اسمانوں تارے جھڑ دے جو
درد منداں دیاں آہیں کولوں باہو عاشق مول نہ ڈر دے جو

درد منداں دے خون جو پیندا برہوں باز مریلا جو
چھاتی دے وچ کیتوس ڈیرا جیوں شیر بیٹھا مل بیلا جو
ہاتھی مست سندھوری وانگوں کر دا پیلا پیلا جو
اس پیلے دا وسواس نہ باہو اس بن ہووے نہ میلا جو

ج میں دل عشق خرید نہ کیتا سو دل درد نہ جانے جو
خرے خنٹے ہر کوئی آکھے کوئی آکھے نہ مردانے جو
گھیاں دے وچ پھردے جیونکر جنگل ڈھور دیوانے جو
مرد نامرد تودوں کھلسن باہو جد عاشق بنھن گانے جو

ڈنگر ڈھور وی اپنی جگہ رب دی مخلوق نہیں۔ پر انسان اشرف ترین مخلوق اے تے دنیا دی ہر شے انسان کی خدمت کارن پیدا کیتی گئی اے تے انسان تے جنات نوں رب تعالیٰ نے اپنی عبادت کارن پیدا کیتا اے۔ جہزے ایس مقصدت توں دور دور رہندے نہیں۔ اوہ قرآن موجب وی ڈنگر ڈھور نہیں۔ بلکہ اوہناں توں وی گئے گزرے نہیں کیوں جے رب تعالیٰ بارے غفلت دا شکار نہیں (اعراف - ۱۷۹) (فرقان - ۴۴) تے ایہو گل سلطان باہو ہوراں اپنے انداز وچ آکھی اے۔ کدی کدی بندہ سب کچھ جانن دے باوجود اللہ ول دھیان نہیں کردا بقول غالب -

جاننا ہوں ثواب طاعت و زہد
پر طبیعت ادھر نہیں آتی

کلمہ طیبہ تے حضرت محمد مصطفیٰ نال عشق :

حضور علیہ السلام دا ارشاد اے کہ جہنم سچے دل نال کلمہ پڑھ لیا اوہ بخشیا جاوے گا (حدیث دا مفہوم) سلطان باہو فرمادے نہیں۔

ہور دوا نہ دل دی کاری کلمہ دل دی کاری جو
کلمہ دور زنگار کریندا کلمے میل اتاری جو

کلہ ہیرے لعل جواہر کلہ ہٹ پنہاری مو
اتھے اوتھے دوہیں جمانیں باہو کلہ دولت ساری مو

۲ ک کلے ٹال میں غماتی دھوتی کلے ٹال ویاہتی مو
کلے میرا جنازہ پڑھیا کلے گور سہائی مو
کلے ٹال ہشیش جاناں کلہ کرے صفائی مو
مژن محال تہاں نوں باہو جہناں صاحب آپ بلائی مو

۳ ک کلے لکھ کردڑاں تارے ولی کہینے سے راہیں مو
کلے ٹال بجھائے دوزخ جتھے اک بے ازگاہیں مو
کلے ٹال ہشیش جاناں جتھے نعمت سنج صاحبیں مو
کلے جہنی نہ نعمت کوئی باہو اندر دوہیں سرانیں مو

۴ ک کلے دی کل تداں پیا سی جد مرشد کلہ دیا مو
ساری عمر کفر وچ جالی بن مرشد دے دیا مو
شاہ علی شیر بہادر دانگوں کلے وڈھ کفر نوں شیا مو
دل صافی تاں ہووے باہو جاں کلہ لوں لوں ریا مو

۵ ع میں قربان تہاں توں باہو جہناں کلہ صحیح کر پڑھیا مو

۶ ک کلے دی کل تداں پوسی جداں کل کلے ونج کھولی مو
چوداں طبق کلے اندر کیہ جانے خلقت بھولی مو
کلہ عاشق اوتھے پڑھدے جتھے نور بنی دے ہولی مو
کلہ سانوں پیر پڑھایا باہو جند جان ادے تھیں کھولی مو

۷ ز زبانی کلہ ہر کوئی آکھے دل دا پڑھدا کوئی مو
جتھے کلہ دل دا پڑھئے اوتھے جیسے نہ ملے ڈھوئی مو
دلدا کلہ عاشق پڑھدے کیہ جانن یار کلوئی (مطلبی) مو
کلہ یار پڑھایا باہو میں سدا ساگن ہوئی مو

۸ اندر کلہ کل کل کر دا عشق سکھایا کلاماں سو
چوداں طبق کلمے دے اندر قرآن کتاباں علماں (جمنڈے) سو
کانے کپ کے قلم بناون لکھ نہ سکن قلمناں سو
اسد کلہ مینوں ہیر پڑھایا ذرا نہ ہندا الماں (الم) سو
کلہ طیب حضور علیہ الصلوٰۃ نے سکھایا سی۔ تے حضور علیہ السلام دی محبت ای دنیا تے آخرت دا توشہ
اے حضور علیہ السلام دا ارشاد اے کہ تماڈا ایمان اودوں تک کامل نہیں ہو سکدا جد تک میں تمانوں
تماڈی جان 'مال تے ماں باپ وغیرہ توں ودھ پیارا نہ ہو جاواں (حدیث کا مفہوم)
قرآن مجید وچ آیا اے۔

قل ان کان اباکم وابناءکم واخلوانکم وازواجکم وعشیرتکم واموالن اقترفتموھا
فتجارہ تخشون کسادھا فمساکن ترضونها احب الیکم من اللہ ورسولہ وجہاد فی سبیلہ
فتریبوا حتی یاتی اللہ بامرہ واللہ لا یہدی القوم الکفرین (توبہ - ۲۴)

اے نبی! فرما دے جیکر تماڈے باپ تے بیٹے تے بھراتے زنانیاں تے برادری والے تے
مال جو تمس کمائے نہیں تے سوداگری جمدے ٹھپ ہون دا تمانوں خطرہ اے تے مالے
حوطیاں بنساں نوں تمس بڑا پسند کر دے او تمانوں بت پاریاں نہیں اللہ تعالیٰ تے
اوپرے رسول نالوں تے اوپرے رستے وچ جہاد کرن توں ماں تمس انتظار کرو حتی کہ اللہ
اپنا فیصلہ بھیجے (ایس بارے یعنی عذاب بھیجے) -- تے اللہ تعالیٰ نابر لوکاں نوں سدھا رستہ
نہیں سبھاندا ہندا۔ (توبہ - ۲۴)

چنانچہ اللہ رسول دی محبت نوں ہر شے نالوں ودھ اہمیت حاصل اے تے علمائے حق تے صوفیاں نے
ایسے گل اتے ڈاڈا زور دتا اے۔ ایسے اتناں دی محبت دا ناں عشق اے۔ شاہ حسین موجب عشق دے
معنی نہیں "میں ناہیں سب توں" --- انہوں "فتا" دی کہندے نہیں۔ اہریاں تن منزلاں نہیں۔

- ۱۔ فتا فی الشیخ --
  - ۲۔ فتا فی الرسول --
  - ۳۔ فتا فی اللہ --
- مرشد دی محبت وچ فتا ہونا۔
رسول اللہ دی محبت وچ فتا دا درجہ حاصل کرنا۔
اللہ دی محبت وچ فتا ہو جانا۔

سلطان باہو مرحوم دیاں سیرفیاں وچ اہتاں تاں منزلاں نوں سامنے رکھکے گل بات نبھائی گئی اے۔ تے
دیا گیا اے کہ اسد تے رستے کو منزل دل جانے نہیں۔ قرآن حکیم وچ رسول دی اطاعت نوں اللہ
دی اطاعت تے رسول اللہ دے ہتھ نوں اللہ دا ہتھ قرار دتا گیا اے۔ تے "اولو الامر منکم" دی
اطاعت دا وی حکم اے۔ جنہوں صوفیا کرام مرشد دا نام دیندے نہیں تے دنیا دار مسلمان حاکم نوں "ابو
الامر" کہندے نہیں۔ گلاں دونوں ٹھیک نہیں۔

مرشد بارے سلطان باہو دے خیالات کچھ بیان کیتے جا چکے نہیں۔ اتھے رسول تے اللہ تعالیٰ
بارے آپدے وچار دتے جا رہے نہیں چنانچہ فرماندے نہیں:

۱ ز زاہد زہد کرے تھکے روزے نفل نمازاں ہو
عاشق غرق ہوئے دج وحدت اللہ نال محبت رازاں ہو
بہری کھی قید شد دج ہوئی کیہ اڈی نال شہبازاں ہو
جنہاں مجلس نال نئی دے باہو اوہ صاحب راز نیازاں ہو

۲ ب بسم اللہ بسم اللہ وا اہمہ بھی گنا ہمارا ہو
نال شفاعت سرور عالم پھٹسی عالم سارا ہو
حدوں بے حد درود نئی نون جس وا ایڈ پارا ہو
میں قربان تنہاں تھیں باہو جنہاں ملیا نئی سوہارا ہو

۳ الف اندر دج نماز اسازی ہکے جا نتیوے ہو
نال قیام رکوع سمودے کر تکرار پڑھیوے ہو
اہمہ دل ہجر فراقوں سزا اہمہ دم مرے نہ جیوے ہو
سچا راہ محمدؐ والا باہو جیں دج رب لہیوے ہو

۴ ع صحیح صلاح تنہاں دی باہو جنہاں الف (اللہ) تے میم (محمد) پکایا ہو

صحبت طالع سلطان باہو دا ہر مصرع حقیقت دا ترجمان اے جس وجوں عقل تے دانائی دے
سوے جھڈے نیں۔ ”صحبت صالح ترا صالح کند۔ صحبت طالع ترا طالع کند“ : اہمہ فارسی زبان دا
مقولہ بڑا مشہور اے تے باہو جی فرمادے نیں :

ن نال کوشگی سگ نہ کریئے کل نون لاج نہ لایئے ہو
تیمیاں تون تروز نہ بن دے توڑے توڑ کے لے جایئے ہو
کانواں دے بچے کدی ہنس نہ تھیندے توڑے موتی چوگ چکایئے ہو
کوڑے کھو نہ مٹھے ہندے باہو توڑے سے متاں کھنڈ پائیئے ہو

میں قربان تنہاں تھیں باہو

جس طراں وارث شاہ دے بعض مصرعے ضرب المثل دی حیثیت اختیار کر گئے نیں۔ اوسے طراں
سلطان باہو مرحوم دے بعض مصرعے ضرب المثل بن کے رہ گئے نیں۔ مثلاً :-

۱ میں قربان تنہاں تھیں باہو جنہاں عشق بازی جن لیتی ہو
میں قربان تنہاں توں باہو جنہاں کلمہ صحیح کر پڑھیوے ہو

ج میں قربان تھیں توں باہو جنہاں ذات بیرے ہو
 د میں قربان مرشد توں باہو جس دیا بھیت الہی ہو
 ہ میں قربان تھیں دے باہو بہرہ وچھڑے یار ملاوے ہو
 و میں قربان تھیں توں باہو جنہاں عشق جوانی چڑھیا ہو
 ز جس مرنے توں خلقت ڈر دی باہو عاشق مرے تاں جیوے ہو
 ح میں قربان تھیں دے باہو جنہاں ملیا یار یگانہ ہو
 ط باہموں ذکر رے دے باہو کوڑی رام کمانی ہو
 ی میں قربان تھیں باہو جہزے وحدت دے دج وڈے ہو
 ک میں قربان تھیں باہو جہزے ہکس نگاہ جگان ہو
 ن میں قربان تھیں باہو جنہاں عشق سلامت لیتا ہو
 م میں قربان تھیں باہو جنہاں رکھیا قدم اکیرے ہو
 ن بے صاحب سر منگے باہو ہرگز ڈھل نہ کریے ہو
 س دوہیں جمانیں مٹھے باہو جنہاں کھاہدی وچ کمانی ہو
 ع مرشد دا دیدار اساں باہو لکھ کروڑاں حجاب ہو
 ف جیوے مرشد کامل باہو جیس اہمہ بوئی لائی ہو
 ص عاشق سوئی جیوندے باہو جہزے رب اگے سر دھروے ہو

پہی گل اہمہ ہے کہ سلطان باہو ہوراں دا ہر مصرع اپنے اندر اک دوامی حقیقت رکھدا اے
 اہمہ سی حرفیاں بظاہر چار چار مصرعیاں اتے مشتمل نیں۔ پر ہر مصرع غزل دے شعر دانگوں اپنے اندر
 معنیوں دا اک سمندر رکھدا اے جدیدیاں ٹھانھاں دا کوئی انت نہیں۔ کیوں جے اوہناں ٹھانھاں دا تعلق
 وحدت دے دریا نال اے جدا کوئی اوڑک نہیں ہندا کدی اہمہ پئی :-

- عاشقاں نیندر حکم نہ کوئی عاشق مول نہ مردے ہو

غوث الاعظم میراں محی الدین عبد القادر جیلانی نال محبت :

حضرت سلطان باہو نے غوث الاعظم نال محبت نوں اپنی نجات واسطے لازم قرار دتا اے چنانچہ اوہ
 فرمادے نیں :

طالب غوث الاعظم والے شالا (اللہ کرے) کدی نہ ہودن ماندے ہو
 جیندے اندر عشق (ایمان) دی رتی رہن سدا کرلانڈے ہو
 جیس نوں شوق لمن دا ہودے لے خوشیاں نت آندے ہو
 دوائے جہاں نصیب تھیں دے باہو جہزے ذاتی اسم کمانڈے ہو

۲۔ واہ نصیب تمہاں دے باہو بنہاں لمیا پیر جیلانی ہو
 ۳۔ کے فقیر میراں دا باہو سب دلاں دے وچ خزینے ہو
 ۴۔ س من فریاد پیراں دیا پیرا میری عرض سنن کن دھر کے ہو
 میرا پیرا اڑیا وچ کچراں دے جتھے مجھ نہ ہندے ڈر کے ہو
 شاہ جیلانی محبوب سبحانی میری خبر یو جھٹ کر کے ہو
 پیر بنہاں دا میراں باہو سوئی کدھی لگدے تر کے ہو

۵۔ س من فریاد پیراں دیا پیرا میں آکھ سناواں کینوں ہو
 تیرے جیسا مینوں ہو نہ کوئی میں جیسا لکھ تیزوں ہو
 پھول نہ کانڈ بدیاں والے در تون دھک نہ مینوں ہو
 میں وچ ایڈ گناہ نہ ہندے باہو تاں تون بخشندوں کینوں ہو؟
 ایسے تصور تون ساڈے حوام وچ پیر بخش، نبی بخش، رسول بخش وغیرہ نام رکھے جانڈے نیں کیوں جے پیر
 تے نیاں دا تعلق رب نال روحانی طور تے وی ہندا اے تے اوہ اوس دے نائب ہندے نیں۔
 ۶۔ حق حضور تمہاں نوں باہو بنہاں لمیا پیر جیلانی ہو

۷۔ بغداد شہر دی کہی اے نشانی! اچیاں لیاں پیراں ہو
 تن من میرا پرزے پرزے جیوں درزی دیاں لیراں ہو
 اہناں لیراں دی گل کفنی پا کے رساں سنگ فقیراں ہو
 بغداد شہر دے نکڑے سنگاں باہو کرساں میراں میراں ہو
 شیخ عبد القادر جیلانی دی لڑی دے بزرگ قادری اکھوانڈے نیں۔ برصغیر پاک و ہند وچ سلسلہ قادریہ
 تون علاوہ دوجے سلسلے دے بزرگ دی آپ نوں اولیاء اللہ دا سردار من دے نیں۔ بعض جن ”بغداد“
 تون نکا جیسا پنڈ بغداد (خلع جھنگ) مراد یندے نیں۔ حالانکہ تاریخ تون ایسے گل ثابت اے کہ باطنی
 لحاظ نال آپنوں سب تون پہلے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی بیعت دا شرف حاصل سی۔ تے فیر
 جدوں آپ دی جا کے پیر عبد الرحمن دے مرید ہو کے واپس آ رہے سن تاں باطنی لحاظ نال پیران پیر
 عبد القادر جیلانی دی بیعت دا شرف وی لمیا ایسے کارن آپدا سلسلہ قادریہ سروردی اکھوانڈا اے۔
 (ابیات سلطان باہو عبد الغفور اعظم مرحوم ص ۶، مطبوعہ شیخ محمد بشیر اردو بازار لاہور)

نام فقیر تمہاں دا باہو

کھ ایسے مصرعے دی ضرب المثل دی حیثیت اختیار کر گئے نیں جہڑے اپر دستے ٹوٹے نال دل
 کے عمل ہندے نیں مثلاً:

- ۱۔ نام فقیر تنہاں دا باہو قبر جناں دی جیوے ہو
- ۲۔ نام فقیر تنہاں دا باہو جناں لا مکاںیں جائیں ہو
- ۳۔ نام فقیر تنہاں دا باہو ہر دم دم دوست سمالے ہو
- ۴۔ نام فقیر تنہاں دا باہو جھڑے دن لامکاںیں ہو
- ۵۔ نام فقیر تہ تھیندا باہو وچ مطلب دے جد مہیے ہو
- ۶۔ نام فقیر تنہاں دا باہو ہر گھر وچ یار دکھالے ہو
- ۷۔ نام فقیر تنہاں دا باہو جو گھر بیٹھیاں یار دکھالے ہو
- ۸۔ تہوں نام فقیر ہے سوندا باہو جے جیوندیاں مر جاویں ہو
- ۹۔ راہ نقر رت ہنجروروں باہو لوکاں بھانے ہارے ہو
- ۱۰۔ باہو فقیراں کے نہ ماریا باہو ایسہ ظالم چور اندر دا ہو

علم عروض تے سلطان باہو دیاں سیرفیاں

ذرا دھیان کریئے تاں پتہ لگدا اے کہ ہر بندہ فارسی دا شاعر ہووے اوہ پنجابی شاعری وچ کدی بے وزن شعر کوں کہ سکدا اے۔ پہلی گل تاں ایسہ ہے کہ سلطان باہو دی سی حرفیاں وچ حرف حجی اکثر وزن میں شامل نہیں ہندا۔ انج جا پدا اے کہ آپ ہوراں اپنے جتاں نوں 'ا' 'ب' 'ت' 'ث' دی ونڈ بیٹھ لکھیا سی۔ تے اک حرف بیٹھ بنے دی چو مصرعے لکھے جاسکے آپ نے لکھ چھڈے۔ مثلاً الف بیٹھ چوداں بیت نہیں تے ہر بیت دے چار مصرعے نہیں۔ ب تے پ بیٹھ ۹'۹ چو مصرعے نہیں۔ ٹ بیٹھ اک یا دو چو مصرعے نہیں۔ ایکی حال "ج" دا اے۔ جد کہ ح تے خ بیٹھ اک اک جو چو مصرعے اے۔ انج ای ز بیٹھ تن چو مصرعے نہیں۔ ز بیٹھ دو تے ش تے ص بیٹھ دی دو دو۔ جد کہ ض بیٹھ اک چو مصرعے آیا اے۔ انج ط بیٹھ دو تے ظ بیٹھ اک چو مصرعے اے، لیکن ع بیٹھ ۲۳ چو مصرعے سدھ کہتے گئے نہیں غ = ا' ف = ۲' ق = ۱' وغیرہ۔

تے انج ایسہ کھیرا ہویا کہ سلطان باہو دے سامنے سیرفیاں دی بنتر دی تکمیلی صورت اورتاں دی لکھت دا مقصد نہیں سی بلکہ آپ دے سامنے صرف تبلیغ اسلام تے اوہ دی روح اسلامی دی تبلیغ سدھے سادے انداز وچ کرن دا مقصد سی۔ آپ ہوراں شعر وزن وچ ای آکھے سن۔ پر آپ دے عقیدتمنداں نے اپنی مرضی موجب بعض شعراں یا مصرعیاں نوں وزنوں باہر کر کے رکھ دتا تے عوام تے عقیدتمند چونکہ علم عروض دے ایڈے جانو نہیں ہندے ایس لئی اوہ بیک لاکے ای وزن نوں بھان دی کوشش کر دے سن تے کامیاب کوشش کر دے سن۔ تے ایسہ کوشش اج وی بڑی کامیابی نال جاری اے۔ اتھے کجھ سی حرفیاں دا عروضی کھیرا کیتا جا رہیا اے۔

ہو	رجاں	ہو	ہو	ہو	ہو	ہو	ہو
فعل	فعل	فعل	فعل	فعل	فعل	فعل	فعل
ہو	رجا	دیکھن	مرشد	ہووم	چشما	میرا	اہ تن
ہو	کجا	لاں اک	اک کھو	چشما	لکھ لکھ	دے ڈ	لولو
ہو	بجھا	تے دل	ہورک	آوے	صبرن	ڈھیا	اتا
ہو	ججا	روڈاں	لکھی	دار (حضرت) باہو (مینوں)	دادی	مرشد	مرشد
ہو	ججا	روڈاں	لکھک	دارس باہو	دادی	مرشد	مرشد

ہن اصل چو مصرعہ پڑھو:

اہ تن میرا چشماں ہووے میں مرشد دیکھ نہ رجاں ہو
 لولوں دے ڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجاں ہو
 اتا ڈھیاں صبر نہ آوے ہور کتے دل بھجاں ہو
 مرشد دا دیدار حضرت باہو مینوں لکھ کروڈاں ججاں ہو
 ایتھ آخری مصرعے وچ "حضرت تے مینوں" دے لفظ تقطیع توں باہر نہیں۔ البتہ "دیدار" توں بعد
 ادھا رکن چاہیدا اے۔ انج لگدا اے کہ دیدار توں بعد "اساں" دا لفظ حضرت سلطان باہو ہوراں نے
 لکھیا سی۔ جنوں حذف کر کے عقیدتمندوں نے دو لفظ عقیدت نال ودھا دتے تے انج مصرعہ عروض
 توں باہر ہو گیا۔ تے میری جاچے اصل مصرعہ انج سی۔

مرشد دا دیدار اساں باہو لکھ کروڈاں ججاں ہو
 (جنیے دی بوٹی مطبوعہ مکتبہ غوثیہ سلطانیہ فیصل آباد)

۲۔ الف ادھی لعنت دنیا تائیں ساری دنیا داراں ہو
 جنہاں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہو
 پواں کولوں پتر کوپندی عٹہ دنیا مکاراں ہو
 جنہاں ترک دنیا تھیں کیتی حضرت باہو یسن باغ بہاراں ہو
 (جنیے دی بوٹی مطبوعہ مکتبہ غوثیہ سلطانیہ فیصل آباد)

ہن اہدی تقطیع ذرا دیکھو:

فعل	فعل	فعل	فعل	فعل	فعل	فعل	فعل
ادھی	لعنت	دنیا	تائیں	ساری	دنیا	دارا	مارا
جن رہ	عبد	خرچن	کیتی	لین	نہ دی	مارا	مارا

پے وا کولو پترک ہے دی بھٹوں باک کارا صو
جن ترک) دیتھ کیتی (حضرت) باهو یسن باغب ہارا مو

آخری مصرعے وچ (ک) + (حضرت) تظیح توں باہر نہیں۔ تے جے "حضرت" نوں حذف کریئے
تاں وی "ک" وار کن بالکل وادھو اے۔ جے "جن تر" دی تھاں دا "جن تک" نوں فطن دے برابر
متھے تاں "ر" حذف کرنی پیندی اے۔ جدکہ "ر" نوں حذف کرنا مناسب نہیں۔ میری جاچے اہے
مصرعے شاید حضرت باهو ہوراں انج لکھیا سی :-

جیں ترک دنیا تھیں کیتی باهو یسن باغب ہاراں مو

جدی تظیح انج ہووگی
فطن فطن فطن فطن فطن فطن فطن
بترک دیتھ کیتی باهو یسن باغب ہارا مو

ہو سکدا اے کوئی آکھے کہ "جیں" واحد دے مقابلے تے "یسن" جمع آیا اے۔ لہذا "جیں" غلط اے
--- تاں اہے اعتراض بے کار اے کیوں جے قرآن کریم وچ واحد دے مقابلے تے جمع دا صیغہ ورتن
دیاں مثالیں عام نہیں۔ جدکہ قرآن حکیم دی فصاحت تے بلاغت نوں کسے لحاظ نال وی چیلنج نہیں کیتا
جا سکدا مثلاً :-

ومن عمل صالحا من ذکر الانی وهو مومن فاولئک یدخلون الجنة (۳۰ - ۲۸)

اتے جنے نیک کم کیتے۔ مرد ہووے یا عورت بشرطیکہ اوہ مومن ہووے تاں اوہناں نوں جنت وچ
داخل کیتا جاوے گا

ایہو مضمون ذرا بنے فرق نال سورۃ نساء (آیت ۱۳۳) وچ واحد تے جمع دے صیغیاں نال آیا

اے وغیرہ وغیرہ۔

چنانچہ میرے خیال وچ سلطان باهو مرحوم دیاں اصل سی حرفیاں تلاش کرن دی سخت ضرورت
اے۔ ہر دیاں اوہناں نے عروض دے مطابق تحریر کیتیاں سن۔ تے عقیدتمنداں دے "وادھرے"

حذف کر کے پرانے نہیں دے تقابلی مطالعے راہیں اہے اوکڑ آسان ہو سکدی اے۔

بعض دوست "ماتریاں" راہیں تظیح کر دے نیں تے جدوں گل نہیں بن دی تاں پنجابی شاعری

نوں مذھوں بے وزن شاعری قرار دیکے ماتریاں دی گنتی پوری کرن دی کوشش کر دے نیں۔ دو چار

ماترے ودھ گھٹ ہون تاں اکو بھر دے کئی کئی وزن قرار دیندے نیں۔ بہر حال ایس بارے کھلی گل بات

کدھرے ہو رہے تھے کراں گے۔

کافی بطور صنف شاعری تے بطور صنف موسیقی

کافی کیہ اے: اہم لفظ عربی الاصل اے۔ جدا مادہ ”ک ف ی“ ہے۔ ا لکفایہ۔ اود چیز اے جس توں ضرورت پوری ہو جائے تے مقصود حاصل ہو جائے۔ (مفردات راغب) ابن فارس موجب ”کفی“ دے بنیادی معنی اہم نہیں کہے شے دا اتنی مقدار وچ ہونا جس نال کوئی ضرورت پوری ہو جائے تے تھوڑ نہ رہوے۔ الکفیتہ۔ ایسی غذا اے بہری حیاتی لئی کافی ہووے۔ کفیتہ شر عدوہ دا مطلب اے کہ میں اودہوں اودے ویری دیاں شرارتاں توں بچا لیا۔ الکفی۔ بارش نوں کمنڈے نہیں (تاج العروس) قرآن حکیم وچ حضور علیہ السلام نوں فرمایا گیا اے :-

انا کفینک المستهزئین (۱۵ - ۹۵) یعنی اے نبی کافر حضرات جہڑے آپ دے خلاف شرارتاں کر کے خوش بندے نہیں تے مذاق اڑاندے نیں ایس اہتاں دی مخالفت توں تینوں بچان لئی کافی آں۔ یعنی جس قانون حق پر تیس چل رہے او اودہ اہتاں دیاں شرارتاں وغیرہ دے خلاف تماڈی حفاظت دی کرے گاتے تمانوں اپنے مقصد وچ کامیابی حاصل ہو جائے گی یعنی کفی وچ ”حفاظت تے مقصد وچ کامیابی“ دونوں مفہوم پائے جاوندے نیں۔ تے اہتاں معنیوں وچ ای سورة بقرہ (۲ - ۱۳) وچ اہم لفظ ایس طراں استعمال ہویا اے:-

فسيكفيكم الله یعنی اللہ تعالیٰ اہتاں دی حفاظت دی فرمائے گاتے مقصد وچ کامیاب وی کرے گا۔

سورة زمر وچ اہم لفظ ایس طراں درتیا گیا اے۔

اليس الله بكاف عبده یعنی کیہ بھلا اللہ تعالیٰ اپنے (حکم بردار) بندے دی حفاظت تے اودہوں اودے مقصد وچ کامیاب کرن لئی کافی نیں۔ (۳۹ - ۳۶) کفی دا تعلق اللہ تعالیٰ نال وی اے یعنی:

۱ - وكفى بالله نصيرا (نساء - ۳۵) اللہ دی مدد کفایت کرن والی اے جس نال مقصد وی حاصل ہو جائے گا۔

۲ - وكفى بالله حسيبا (نساء - ۶) بامقصد حساب لئی اللہ تعالیٰ کافی اے۔

۳ - وكفى بالله عليما (نساء - ۷۰) (۴) وكفى بالله شهيدا (نساء - ۷۹) (۵-۶) وكفى بالله وكيلا (نساء - ۸۱-۸۱) (۸) وكفى بربك وكيلا (اسرئى - ۶۵) (۹) وكفى بربك هاديا نصيرا (فرقان - ۳۱) (۱۰) وكفى الله المومنين القتال وكان الله قويا عزيزا (احزاب - ۲۵)

چنانچہ مادے نال رب دی طاقت، کرامت، نصرت، علم، کفالت، وکالت، غلبہ تے ہور بے شمار

مفتاں دا تعلق اے تے ایہ تعلق اکپا سے اللہ تعالیٰ نال اے تے دوجے پاسے بنیاں نال اے۔ تے ایس تعلق دی دس پان والی شے نوں ”کافی“ کہیا جا سکدا اے۔ کیوں جے اللہ دا اک صفاتی نام الکافی دی اے۔ ایس تمہید دا مقصد ایہ دسنا اے کہ ”کافی“ دے لفظ دی اورجین (Origin) کیہ اے۔ تے اوہ لوک جہڑے کافی نوں نرا اک راگ یا راگنی آکھدے نیں یا ہندوستان دی موسیقی نال اہرا تعلق جوڑ دے نیں اوہناں دی نفی کہتی جا سکے۔ کیوں کہ ”ف“ دا حرف ہندی یا سنسکرت وغیرہ وچ نہیں بیگا بلکہ اہمہ خالص عربی زبان دا حرف اے۔

میری تحقیق اہمہ ہے کہ ساڈے صوفی بزرگ جدوں برصغیر وچ آئے تاں اوہناں نے ایتھ دے دینکاں نوں راگ رنگ دا رسیا ویکھیا۔ تے اوہناں نوں اپنے دل مائل کرن لئی اپنیاں مجلساں وچ ”قوالی“ نوں اہمیت دینی شروع کہتی۔ اہمہ سلسلہ دا تاجی بخش دے سے اندر وی چالوسی۔ چنانچہ دا تا صاحب نے اپنی کتاب کشف المحجوب وچ اک باب ”سماع“ لئی مخصوص کیتا اے۔ جس وچ سماع اوہدی اہمیت تے اوہدے ادب آداب بارے دس پائی گئی اے۔

”کافی“ دا نام : ایہ نام ساڈے صوفیاں نے کتھوں اخذ کیتا۔ یاں کیوں اپنایا؟ ایس سوال دا جواب میری تحقیق موجب اہمہ ہے کہ سورہ فاتحہ بارے اسلامی ثقہ لڑیچ وچ اہمہ شہادت موجود اے کہ ایس سورہ وچ سارے قرآن پاک دی تعلیم دا نچوڑ تے خلاصہ سمویا گیا اے۔ ایہ وجہ اے کہ ایس نوں ام القرآن وی کہیا جاندا اے تالے اہمہ سورہ ہر نماز وچ لازمی طور تے پڑھی جاندی اے۔ ایس سورہ دے بہت سارے نام نیں۔ جنہاں وچوں اک ”الکافیہ یا الکافی“ یا کافی دی اے تے اہمہ نام ایس سورت توں ایس لئی دتا گیا اے کہ ایس وچ دتی گئی تعلیم سارے قرآن دی تعلیم دی نمائندگی کر دی اے۔ تے جیکر کوئی بندہ ایس نوں اپنی عملی زندگی دا وظیفہ بنا لوے تاں اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو سکدا اے۔

ساڈے صوفیاں نے جدوں برصغیر وچ پیر پایا تاں اوہناں نوں ہندو ازم وغیرہ دی مخالفت دا ساہنا کرنا پیا۔ چنانچہ اوہناں نے اپنی اخلاقی تے روحانی قوت نال ایتھ دے لوکاں نوں جدوں مسلمان کرنا شروع کیتا تاں اوس سے اہمہ ممکن نہیں سی کہ ہر گھر وچ قرآن مجید دا اک نسخہ فوری طور تے مہیا کر دتا جاوے۔ کیوں جے اہمہ ممکن نہیں سی۔ لہذا مذہلاکم ایہو کیتا جاندا کہ اک نو مسلم نوں نحوا دھوا کے کلمہ پڑھا دتا جاندا۔ نماز لئی سورہ فاتحہ تے قل هو اللہ یاد کرا دتیاں جاندیاں تے ایس تعلیمی سلسلے نوں جاری رکھن لئی سالانہ اجتماعات دا اہتمام کیتا جاندا۔ انہاں سالانہ اجتماعات نوں عرس دا نام دتا گیا۔ عرس کسے صوفی بزرگ دی برسی نال تعلق رکھدا اے۔ صوفیاء دے تن سلسلے قادری، چشتی تے سروردی برصغیر وچ سماع نوں جائز من کے ایس اتے عمل پیرا نیں۔ عرساں دے موقعیاں تے حاضرین نوں مختلف علماء تے صوفیاء نال ملن دا موقع ملدا۔ ایس موقعے اتے عام لوک مرشد پھرن دا آہر کر دے تے مرشد نوں بہن وچ وی آسانی رہندی سی۔ اہمہ کماوت وی ایسے سے دی یادگار اے۔ پانی پنے پن کے۔ مرشد پھریے جن کے۔

اہتہ قوالی دا اہتمام وی کیتا جاندا جس وچ عارفانہ کلام گا کے سرتال نال پیش کیتا جاندا تے ربی عشق، رسول نال محبت تے مرشد دی چٹیک دا اہتمام کیتا جاندا دینی تعلیم واسطے صوفیاں دیاں خانقاہواں وچ سجد تے مدرسے دا بندوبست وی کیتا گیا ہندا سی۔ تے دینی تعلیم حاصل کرن والیاں نوں اعلیٰ دینی تعلیم حاصل کرن دے موقعے وی ملدے سن۔ پر جتے لوک عرس وچ شرکت توں بعد اپنے پنڈاں نوں چلے جاندے سن۔ اوہناں واسطے قوالاں دے گائے ہوئے بول اک سرمایہ ہندے سن۔

کافیاں: قوال حضرات صوفیاں دا رچیا ہویا کلام گاؤندے ہوندے سن۔ فارسی زبان دا عارفانہ کلام، حمد، نعت، منقبت توں علاوہ مقامی زبانوں دا عارفانہ اسلامی کلام وی گایا جاندا۔ جس دے وسیلے نال رب، رسول تے مرشد نال محبت دا رنگ گوہڑا ہو ہو جاندا سی۔ ایسے سلسلہ آج تائیں جاری اے۔

ایسے گل یقین نال کہی جا سکدی اے کہ ساڈے صوفیاں نے ”کافی“ دا نام سورۃ فاتحہ دے لکافیہ یا کافی توں استعاراً لیا۔ تے ایس نوں نظم دی صورت وچ ربی ذکر اذکار دا ذریعہ بنا کے پیش کرن دا سلسلہ شروع کیتا۔ کافی وچ ہمیشہ عارفانہ خیالات ای سموئے ہندے سن۔ چنانچہ عرساں دے موقعیاں تے قوال حضرات بزرگاں دیاں کافیاں گا کے پیش کر دے سن۔ چونکہ ایسے مقامی زبان وچ ہندیاں سن ایس لئی عام لوک اہتاں نوں سمجھ وی سکدے سن۔ تے آپو یاد کر کے گنگتا وی سکدے سن۔ ایسے صنف (کافی) پنجاب وچ تے سندھ وچ زیادہ ابھری تے اہنوں رحمن والے دی سندھ تے پنجاب دے صوفی حضرات ای سن۔ کافیاں مختلف وزناں تے بحر اں وچ رچیاں جاندیاں سن تے بحر تے وزن موجب مختلف راگاں وچ گائیاں جاندیاں سن۔ لہذا بعض لکھیاراں دا ایسے کہتا کہ کافی اک راگ یا راگنی اے غلط ثابت ہو جاندا اے جوہیں کہ شاہ حسین دیاں کافیاں مختلف راگاں تے راگنیاں وچ گائیاں جاندیاں نیں۔ ایسے نہیں پتہ لگ سکیا کہ کدوے بزرگ نے ”کافی“ نام دی نظمیں صنف نوں پہلے پہل ایس دیاں اندرونی صفتاں ”الحمد شریف“ دے وصف اں توں مستعار لے کے اہنوں ”کافی“ دا نام دتا۔ جوہیں لوک گیتاں دے وصف اں دا پتہ لگانا ادکھا ہندا اے۔ ایسے طراں ”کافی“ نام دی عارفانہ نظم نوں ایسے نام دیوں والے دا کھوج لگانا بہوں مشکل ای نہیں بلکہ ناممکن اے کیوں جے ایس حقیقت صدیاں دی دھوڑ تھلے کدھرے دبی گئی اے۔ لیکن اہدے مطالب، اہدے اندر موجود مقصدت، تے اہدے گاؤن دے پرچلت تسلسل راہیں اہدی قدامت توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ لیکن اک گل بڑے یقین نال آکھی جا سکدی اے کہ کافی دی صنف مسلماناں دے برصغیر پاک و ہند وچ آون توں بعد ای وجود وچ آئی سی کیوں کہ ایس لفظ (کافی) خالص عربی لفظ اے۔ جے کہ ”کافی“ مسلماناں دی آمد توں پہلے برصغیر وچ کوئی راگ یا راگنی ایسی تاں اوہدا نام ”کافی“ نہیں سی ہوتا۔ ”کافی“ وغیرہ ہوتا سی۔ لیکن ان پڑھ حضرات وی بھانویں اوہ مسلمان ہون بھانویں کوئی ہور، ایس صنف نوں ”کافی“ ای کہندے نیں۔ تے ایسے خالص مسلمان عارفانہ رنگ دی نظم اے۔ جس وچ اسلامی تعلیمات توحید، رسالت، مرشد نال محبت حق سچ دیاں قدر اں نال پیار، دنیا دی فانی حیاتی وچ لافانی ذات یعنی اللہ تعالیٰ تے اوہدے سنگاں دا ساتھ دیوں دی سک تے آخرت اے ایمان دی پختگی تے اوس ہمیشہ دی حیاتی لئی

توشہ تیار کرنا راستی سمویا گیا ملدا اے کیوں کہ اہدا نام الحمد شریف دے اک نام توں استعارتا اختیار کیتا گیا اے۔

کافی تے موسیقی اپر دتی گل بات نوں ذہن دی اک مگر وچ رکھ کے آؤ ہن کافی دے موسیقی نال سمبندہ دا جائزہ لے۔ محمد آصف خاں دی تحقیق موجب:

۱۔ سنگیت بارے کتاباں مثلاً سار امرت تے لکش سنگیت وچ کافی نوں اک ٹھاٹھ وچوں نکلی دیا گیا اے۔ جس نوں پنڈت سارنگ دیو نے ست سو سال پہلے رتہ کوچ ہریا میل دا نام دتا تے بعد وچ امیر خسرو نے ایس توں سپورن راگ ایجاد کیتا۔

۲۔ نواب حاجی محمد مردان علی خان نے اپنی کتاب غنچہ راگ وچ کافی نوں راگنی دیا اے۔

۳۔ آئندہ راج تلکس نے وی اپنی لغات ہندی و شوکوش وچ کافی نوں اک راگنی دیا اے۔

۴۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ چرن داس دے صہجو ہائی دے کلام دے ہتھ لکھتی کھڑے

(مسودے) دے حوالے نال (لکھت سال ۱۷۸۱ء) کافی نوں راگنی من دے نیں۔ جدا ذکر اوہناں

کافیاں بلجے شاہ دے اپنے مرتبہ ایڈیشن دے دباچے وچ کیتا اے۔ دیوانہ موجب گورو نانک

دے ہانی بابا فرید شکر تیج دی پیڑھی وچوں اک بزرگ قائم دین چشتی دے دیوان وچ ”راگ کافی

نال متعلقہ شبہ لہندے نیں۔

۵۔ سید منظور نقوی نے مولانا غلام محمد گرامی بحوالہ نہیں زندگی جون ۱۹۵۳ء تے وٹجارجن

واپوں (سندھی) وغیرہ کافی نوں بحوالہ موسیقی امیر خسرو دی کاڈھ من دے نیں۔

۶۔ ڈاکٹر نبی بخش بلوچ (سندھی موسیقی دی مختصر تاریخ مطبوعہ بھٹ شاہ شانی مرکز حیدر آباد

سندھ ۱۹۷۸ء) موجب سندھ دا کافی راگ ملتان جیکہ مشہور ہو گیا۔ جتھے امیر خسرو نے اپنے

دیسب سے (۱۲۷۸ء تا ۱۲۸۳ء) ایس توں تے دوجے سندھی راگاں توں جانکاری حاصل کیتی۔

ایس توں پہلاں کافی راگ گویا حضرات راہیں ایران اپڑیا تے اوتھے انہوں عجم راگ نال ملا کے

کایا گیا۔ تے عجم راگ تے کافی والا مشترکہ راگ تیرھویں صدی دے آخر وچ کچھ ایرانی

حضرات راہیں ہندوستان پہنچیا تاں امیر خسرو نے آکھیا کہ جس نوں تیس عجم راگ کہندے

او۔ ایتھے اوہنوں کافی کہیا جاندا اے۔

۷۔ محمد غوثی مانڈوی اپنی لکھت گلزار ابرار (لکھت ۱۹۰۵ء تا ۱۹۱۳ء) وچ شیخ لاڈ سندھی بارے

لکھدے نیں کہ اوہ سندھی کافیاں بڑے درد تے سوز نال گاؤندے ہندے سن۔

۸۔ آئین اکبری وچ کافی نوں سندھ دا اک راگ دسپا گیا اے۔ (دو آنچہ درسند گویند ”کافی“

نام بود در او بسیار افسون مرد مہبت)

۹۔ مولانا رحیم بخش قمر (سندھی کافی اسد جمال یوسفائی) موجب کافی راگ دی اک قسم اے

بہری دیک راگ دی شاخ اے۔ بہری سارنگ دے نال بیٹھ تے ہاڑھ مہینیاں وچ گائی

جاندی اے۔

۱۰ - مولانا غلام محمد گرامی دے ذاتی خیال موجب ”کافی“ راگ دے طور تے پہلاں ہوند وچ آئی تے بعد وچ ایہ سارے سراں وچ کافی جان لگ پئی تے غلط العام دے طور تے ہر سروچ کافی جان والی چیز نوں کافی دا نام دے دتا گیا۔

(سوکڑی (۶۳-۱۹۶۳ء) شعبہ سندھی سندھ یونیورسٹی حیدر آباد)

۱۱ - خالد ٹریکٹ سوسائٹی ولوں بھیمی کتاب ”بانی یورا (ٹریکٹ ۱۳۹) موجب کافی نوں اک دسکی پر بندھ دیا گیا اے۔ جویں خیال نپا اے۔ تیویں ای کافی اے۔ کافی نوں کئی سیانے ”سندھڑا“ دی آکھدے نیں۔

۱۲ - ڈاکٹر نبی بخش بلوچ (سندھی موسیقی دی مختصر تاریخ ص ۱۱۹) موجب امیر خسرو بارے مشہور اے کہ اوہتاں نے کافی سندھ + سندھورا + بھیروی + کھٹ (پنج راگ) ملا کے ”زلف“ راگ ایجاد کیتا۔ خاص کر سندھ دے ملتان والے پرگنے وچ کافی تے سندھ نغمہ دی سگت راہیں پہاڑی راگنی وجود وچ آئی جنہوں ملتان تے ڈیرہ جات دے علاقیاں وچ مقبولیت حاصل اے۔ سندھی کافیاں (قافیاں) تے چچاں دی مشہوری ذاکراں تے قوالاں راہیں پنجاب اڑی۔ پہلے بابا گورد تاک ہوراں سندھی ”کافی“ توں اثر لے کے سندھی الفاظ تے فقراں نوں ملا کے اپنیاں کچھ نظمیاں کافی دے بیٹھ لکھیاں پر ”کافی“ نظم والی ساخت قائم نہ رکھ سکے۔

اسد راواں دے کے محمد آصف خاں ہوری ایہ نتیجہ کڈھ دے نیں کہ ”کے سیانے دی رائے دوجے نال نہیں رلدی“۔ (کافیاں شاہ حسین مرتبہ محمد آصف خاں ص ۱۵ تا ۱۶)

محمد آصف خاں گل نوں اگے چلانڈیاں مولانا فضل احمد غزنوی (بحوالہ سندھی کافی اسد جمال یوسفائی -- رسالہ مران اکتوبر دسمبر ۱۹۸۳ء) دے حوالے نال لفظ کافی نوں ”عربی“ دا لفظ من دے نیں۔ جہدا مادہ کئی تے مصدر ”کفایہ“ اے تے اسم فاعل ”کافی“۔ فیر محمد آصف خاں نے سید عطا حسین موسوی (بحوالہ سندھی کافی اسد جمال یوسفائی مران اکتوبر دسمبر ۱۹۸۳ء) دا اسد خیال لکھیا اے :-

۱ - عربی وچ کفہ دے معنی ہن دف دی لکڑ جس نال گھنگرو بنھے ہون۔

۲ - مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ (کافی بزم طالب المولیٰ ہالہ سندھ (۱۹۶۲)) موجب کافی قافیہ دھوں نکلیا اے یعنی مقفی کلام --- بیت --- شعر وغیرہ

۳ - ڈاکٹر نبی بخش بلوچ ”کافی“ نوں کافی دا اصل دسدے نیں۔ تے غلطی نال قافی نوں کافی دا درجہ مل گیا۔

(میری جاچے قافی نوں کافی دا روپ تسلیم کرنا کے طراں دی درست نہیں۔ کیوں کہ دونوں لفظ عربی دے نیں تے اہتاں دے جانو ہر سے اندر موجود رہے نیں۔ اسد گل من وچ نہیں آ سکدی پئی س ’ث‘ ص ’ظ‘ ض ’غین تے گاف‘ عین تے الف‘ قاف تے کاف دا فرق تاں ایتھ دے دستیک صدیاں توں قائم رکھی ترے آؤندے نیں۔ لیکن قافی نے کافی نوں اوہتاں گڈڈ کر دتا ہووے۔)۔ (قدر آفاقی)

محمد آصف ایس بحث توں اہمہ سٹ کڈ حدے نیں:

- ۱- کافی وچ ”نہ“ مقامی بولیاں دی واج نہیں۔ اہمہ عربی تے فارسی توں آئی۔
- ۲- کچھ سیانیاں اہنوں قافیہ دا وگڑیا ہویا روپ دسیا اے۔ تے کچھنیاں کچھ ہور دسیا اے۔
- ۳- ”راگ کافی“ دا ادبی صنف ”کافی“ نال کوئی تعلق نہیں۔
- ۴- کافی گاؤن والی چیز اے۔ جس وچ استھائی والا مصرع بار بار دہرایا جاندا اے۔
- ۵- کافیاں مختلف راگاں راگنیاں وچ گائیاں جاندیاں نیں۔ تے ساڈے بزرگاں نے ہر کافی دے راگ دی دس پائی ہندی سی۔

کافی بارے اہمہ سی جناب محمد آصف دی قیمتی پرکھ پڑچول دا خلاصہ --- ہن ایس پرکھ پڑچول نوں سامنے رکھتے تاں اہمہ گل سمجھ وچ آؤندی اے کہ کافی دا نام مسلمان صوفیاں وچوں کے بزرگ نے ربی عشق والے کلام نوں دتا۔ بھانویں اوہدی شعری ہیئت کیسی وی ہووے۔ بشرطیکہ اوہ کے راگ وچ قوالی راہیں گایا جا سکدا ہووے۔ ساڈے صوفی بزرگ چودہ علمی عالم فاضل وی ہندی سن تے چوداں علماں وچ موسیقی وی گنیا جاندا اے۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مرحوم وی موسیقی دے چٹے بھلے ماہر سن۔ تے خواجہ میر درد (نقشبندی) بارے وی اہمہ حقیقت منی جاندی اے کہ اوہ وی موسیقی دیاں باریکیاں توں اپنے جانو سن۔ کہ کدی کدی اپنے سے دے وڈے وڈے موسیقار وی موسیقی دے کے انگ بارے جدوں مہلکھا کھا جاندا سن تاں خواجہ میر درد کول آ کے غلطی کڈھاندا سن۔

۲- کافیاں قوالیاں راہیں پنجاب تے سندھ وچ پھیل گیاں۔ فیر قوالاں نے ہر کافی دی بنتر نوں سامنے رکھ کے اوہدے گاؤن لئی مختلف راگ گھڑے۔

۳- کافیاں چونکہ ہر جگہ تے ہر عرس دے موقعے تے پنجاب تے سندھ وچ تقریباً سارا سال گایاں جاندیاں سن۔ ایس لئی اہتاں نوں موسیقی راہیں زیادہ توں زیادہ مقبول تے سوادلا بنان لئی موسیقاراں نے کافی بارے بڑی محنت کیتی تے صدیاں دی ایس محنت دا نتیجہ اہمہ نکلیا کہ موسیقی وچ کافی نوں اک راگ یا راگنی دا نام دے دتا گیا۔ تے وقت گزرن دے نال نال کافی دے راگ تے راگنیاں موسیقی دی دنیا وچ اک مستقل حیثیت اختیار کر گئے ایس وجہ اے کہ جدوں وی کدی موسیقی دا ذکر کسے نے کیتا تاں ”کافی“ نوں بطور راگ تے راگنی اوہ نظر انداز نہ کر سکیا۔

۴- سکھ حضرات نے پانچھ سے کافی نوں گاؤن لئی اپنایا۔ شہد کیرتھن بزم قوالی درگی اک بزم ہندی اے۔ جس وچ عارفانہ کلام ای پڑھیا جاندا اے۔ چنانچہ اوتھے بابا گورو نانک جی تے دوجے سکھ بزرگاں دیاں کافیاں پڑھن دا رواج ہویا۔ سوہی راگ وچ بابا نانک جی دی اک کافی دے ڈھلے بول انج نیں:-

۱- مانس جنم دہمہ گر کھ پایا
من تن ہوئے چلتیہ جے ست گر بھایا

۲- چلے جنم سوار دکھرج لے

پت پنے دربار منت گر شہد بھے

۳- تن من سج صلاح ساچے من بھایا

لال رتا من مانیا گر پورا پایا

۵- انسوس کہ کافی دے نام دے کھوج بارے ساڈے کول کوئی لکھتی مواد موجود نہیں بیگا۔
جنے بلی دی ایس میدان ول اترے نیں سمناں نے گوڑا ای لائے نیں۔ تے میری جاچے ایسے گوڑ
سب توں زیادہ قوی اے کہ کافی دا نام سورہ فاتحہ دے اک نام کافیہ یا کافی توں حاصل کیتا گیا اے تے
ایس نام حاصل کرن دی وجہ ایسے سی۔ کہ ایس راہیں اسلامی تعلیمات دے مخالفان دا مقابلہ وی کیتا جا
سکدا سی۔ تے اپنے مقصداں (کفر تے شرک توں دور رہ کے ربی پیار دی جوت دلاں وچ جگانا تے
آخرت وچ نجات کھننا) نوں وی حاصل کیتا جا سکدا سی۔ چنانچہ ایس دیکھنے آں کہ سندھ وچ چل
سرست دے دادا جی میاں صاحب ڈنہ فاروقی (متوفی ۱۷۸۸) توں لے کے طالب المولیٰ تے کافی دے
دوجے سندھی لکھیاراں تک تے پنجاب وچ شاہ حسین (تے آپ توں پہلے نامعلوم بزرگاں) جنہاں نے
کافیاں رچیاں سن) توں لے کے خواجہ فرید تے ہور لکھیاراں تک جنیاں وی کافیاں رچیاں گئیاں
اوتناں وچ موسیقی دے راگ تے راگنیاں وکھو دکھ ہون دے باوجود صرف اک گل مشترک اے یعنی
ہر کافی حق سج دیاں اچیاں پھیاں قدران تے عشق الہی، حب رسول تے مرشد یا گورو دی محبت دے
رنگ وچ رنگی ہوئی ہندی اے۔ تے اوس وچوں عوارف و معارف تے حقیقت طریقت تے شریعت
دے بھیت ڈلہ ڈلہ پیندے نیں۔ مسلمان تاں اک پاسے سکھ بزرگاں دیاں کافیاں وی ایسوں مار دیاں
نیں۔ مثلاً گورو ارجن سنگھ دی کافی دے ڈھلے بول اناج نیں:

میں بندہ بے خرید --- سج صاحب میرا
جیو پنڈا سبھ تس دا --- سبھ کم ہے تیرا
مان نمائے توں دھنی --- تیرا بھرواسا
بن ساچے ان نیک ہے سو جانیں کاچا

تے محمد آصف خاں صاحب موجب سندھی شاعر چل سرست دے دادا میاں صاحب ڈنہ فاروقی توں
ڈھائی سو سال پہلاں بابا گورو نانک دیاں کافیاں لکھتی روپ وچ آ پھکیاں سن (دیباچہ کافیاں بھے شاہ از
محمد آصف خاں ص ۳۰) ظاہر اے کہ ایس صنف دا نام بابا نانک جی توں پہلاں مسلمان صوفیاں وچ
پرچلت سی جے امیر خسرو نوں کافیاں دا موڈھی قرار دتا جاوے تاں ایسے سماں نظام الدین اولیاء دے
حوالے نال بابا فرید گنج شکر دے نال لگدا اے۔ ایس لئی ایس کہہ سکنے آں کہ پنجاب وچ ”کافی“ بابا
فرید دے سے دے لگ بھگ بلکہ اوس توں وی پہلاں بطور --- عارفانہ صنف شاعری اپنا وجود
رکھدی سی لیکن اوہ صرف قوالاں تک محدود سی۔

تے قوالاں نے ایس صنف نوں بطور موسیقار موسیقی دے رنگ وچ رنگن لئی بڑیاں مھنتاں

کیتیاں۔ تے کئی راگاں تے راگنیاں نوں کافی دے نام نال منسوب کیتا۔ تے ایہہ نسبت موسیقی دی دنیا وچ ایہی مشہوری کھٹ گئی کہ کافی بارے کھوج کرن والیاں نوں کافی بطور صنف شاعری توں پہلا کافی بطور صنف موسیقی دا پتہ لگا۔ تے سمناں تے اہدی صنف شاعری نوں نظر انداز کر کے اہنوں صرف بطور صنف موسیقی نہ صرف قبول کیتا بلکہ موسیقی وچ اہدے راگاں تے راگنیاں دا ویرا وی خوب کیتا تے ایہہ سلسلہ اجدے موسیقاراں تک جاری اے چنانچہ ساڈے دور دے مشہور موسیقار خورشید انور مرحوم ہوراں (راگ مالا - مطبوعہ خواجہ خورشید انور ٹرسٹ لاہور ۱۹۸۶ ص ۹۶) لکھیا اے کہ کافی بھانڈے تے کھماج بھانڈے وچ صرف گندھار دا فرق اے تے کافی بھانڈے دا گندھار کول ہے۔۔۔ تے کافی بھانڈے اک سپورن راگ اے تے ایس دا سروپ بڑا ای سدھا اے۔ حتیٰ کہ (بقول پنڈت بھاگ کھنڈے) صرف سا سا گا گا ماما پاپا۔۔۔ گاون نال راگ دی شکل دس لگ پیندی اے۔

راگ توں اکا نہ ودھے تاں "کافی" بطور صنف شاعری پوری آزادی نال اپنیاں ہیتی شکلاں وچ مختلف سماں اندر مختلف ہیتی تجریاں تھانیں لگھدی ہوئی اپنی مقصدت نال رتی ہی لوکائی دے دلاں وچ اتر دی نظر آؤندی اے۔ کیوں نہ ہووے صوفیاں دی دعاواں دا صدقہ قرآنی سورہ الحمد شریف دی برکت بھری نسبت دا تقاضا وی ایہو اے کہ کافی ہونی وی ایسے طراں دی چاہی دی اے۔

(قدر آفاقی)

شاہ حسین دیاں کافیاں

شاہ حسین دے حالات: شاہ حسین ۹۳۵ھ (مطابق ۱۵۳۸ء) وچ لاہور دے نکسالی دروازے دے اک محلے وچ پیدا ہوئے آپدے باپ دا نام شیخ عثمان سی۔ تے اوہ جولاہیاں دا کم کر دے بن۔ اوہناں دے دادا جس رائے ہندو سن۔ قوم دے ڈھڈی راجپوت۔ اوہ فیروز شاہ تغلق دے دارے پیرے اندر مسلمان ہوئے سن۔

شاہ حسین نے مڈھلی تعلیم نکسالی دروازے دی وڈی میت دے مولوی ابوبکر کولوں حاصل کیتی۔ تے قرآن مجید حفظ کرن ڈھڈے پئے۔ دس ورہیاں دی عمر وچ اٹھ دس سپارے حفظ وی کر لتے۔ اکدن اک بزرگ شیخ بسلول دریائی (چھیوٹ دے وٹیک) مولوی ابوبکر نوں ملن آئے تے (بڑھے) دریا راوی توں حسین کولوں وضو لئی پانی منگایا۔ تے آپ دی خدمت گزاری دیکھ کے آپ واسطے دعا کیتی۔ جس نال شاہ حسین دا ذہن کھل گیا۔ تے فیر تھوڑے جمنے دنوں وچ ای سارا قرآن حفظ ہو گیا۔ تے آوندے ماہ رمضان وچ شاہ حسین نے تراویحیاں وچ قرآن سنا دتا۔

شیخ بسلول جاندے ہوئے شاہ حسین نوں داتا گنج بخش مرحوم دے مزار اتے حاضری واسطے تاکید کر گئے سن۔ جس اتے شاہ حسین نے پورا پورا عمل کیتا تے کوئی چھتی سال دی عمر تک ایسے حاضری بے زہد عبادت تے نقلی روزے رکھن دا معمول جاری رہیا۔ فیر شاہ حسین راوی دریا دے کنڈے ساری ساری رات قرآن دی تلاوت کر دے رندے۔ تے سرکھی ویلے داتا صاحب دے مزار اتے حاضر ہو کے نال گلدی میت وچ باجماعت نماز ادا کر دے ظہر، عصر توں مغرب تک تے فیر عشا تک ورد و قیامے وچ رنجے رندے یا تلاوت کر دے رندے۔

ایسے سے آپ اک مشہور استاد شیخ سعد اللہ کولوں تفسیر مدارک بقا بقا پڑھن لگ پئے۔ جد ایسے آیت پڑھی۔

فما الحیوہ النیا الا لعب و لہو

یعنی ایسے دنیا اک کھیل تماشے توں بناں ہو رکھ وی نہیں۔ تاں آپ تے مجذوبیت دی حالت طاری ہو گئی۔ چھال مار کے مدرسے توں باہر آ گئے۔ تے فیر کدی مسہنے نہ وڑے۔ شیخ بسلول دریائی نوں آپ دی ایس حالت دا پتہ چلایا تاں اوہ لاہور آئے تے شاہ حسین نوں حکم دتا کہ نماز و قرآن سنایا کر۔ چنانچہ ایس عمل وچ جدوں آپ ایس آیت ”الم نشرح لک صدک ---“ تے پہنچے تاں فیر حالت غیر ہو گئی آپ کھڑکڑا کے ہس پئے۔ نماز توڑ دتی۔ تے فیر باقی عمر دے ستائی ورھے ایسے مجذوبیت وچ لنگھا دتے۔

بعض تاریخ دانوں موجب آپ نے داڑھی سنا دتی۔ شراب دی صراحی پھڑائی۔ تے گاؤں پنجن والے ٹولے وچ رل کے اوہناں دی مغللاں دی جان تے شمع بن کے رہ گئے۔ ایسے مجذوبیت دے عالم

وچ شاہد رے دے وسنیک اک ہندو لڑکے مادھو نوں ویکھیا تے اوس نال ایٹا پیار ہو گیا کہ اوہدے گھر پنج کے انہوں اپنے نال لے آئے۔ تے فیر احمد جوڑی اک نام "مادھو لال حسین" نال مشہور ہو گئی تے فیر ملا تہ فرتے دے فقیراں والا بھیس وٹا کے ساری عمر لنگھا دتی۔ اک پاسے شاہ حسین دی ملا تہ کارکردگی دے تذکرے ملدے نیں تے دوجے پاسے ایسے مہذبیت وچ اہتاں ول کئی کرامتاں منسوب نیں۔ جناں وچوں اک احمد ہے کہ مادھو نے بطور ہندو اشناں لئی ہرودار جانا سی۔ پر شاہ حسین نے اوس نال اتناں دی محبت پاروں انہوں ہرودار جان نہ دتا۔ البتہ اہدے والدین چلے گئے۔ مادھو نوں ایس محرومی دا بڑا افسوس سی۔ چنانچہ شاہ حسین تازہ گئے تے فیر شاہ حسین نے مادھو نوں اکھیاں میٹن لئی تے فیر کھولن لئی آکھیا۔ اکھیاں کھولیاں تاں مادھو نے اپنے آپ نوں ہرودار وچ اپنے والدین دے نال اشناں کردیاں پایا تے فیر جد اکھاں کھولیاں تاں اوہ شاہ حسین دے نال سی۔ مادھو دے والدین مڑ کے آئے تاں اوہتاں نے تصدیق کیتی کہ مادھو نے ساڈے نال ہرودار وچ اشناں کیتا سی۔ مادھو --- شاہ حسین دی احمد کرامت وکھ کے مسلمان ہو گیا۔ تے فیر ساری عمر شاہ حسین دے قدماں وچ گزار دتی۔ مشہور عالم دین ملاں عبد الحکیم سیال کوئی کہندے نیں کہ میں اکدن شاہ حسین نوں کہیا کہ مینوں اپنا مرید کر لو تاں اوہ اگوں ہس کے کہن لگے۔ جس شریعت دے پابند او کیوں مینوں بدنام کرن تے لک بنھنا چاہندے او۔ آخر ایسے جذب و مستی تے ریاضت وچ عمر دے ترہٹہ سال لنگھا کے شاہ حسین ۱۰۰۸ھ مطابق ۱۶۰۱ء وچ فوت ہوئے تے باغبان پورہ وچ دفن کیتے گئے۔ آپ دے مزار تے ہر سال میلہ لگدا اے۔ جنہوں چراغاں دا میلہ کہندے نیں۔ وفات پچھوں مادھو آپدا خلیفہ بنیا۔ تے ۵ ستونجہ درمے تک خلافت دا فریضہ نبھا کے فوت ہویا۔ اوہنوں وی شاہ حسین دے نال کر کے دفن کیتا گیا۔

(کافیاں شاہ حسین مرتبہ چوہدری محمد افضل خاں مرحوم ص ۴ تا ۱۱)

شاہ حسین دی شاعری

شاہ حسین اک حافظ قرآن تے بہلول دریائی دے مرید ہون دے نال نال اک مہذب سن۔ جناں نے چھتی سال ہوش وچ تے ۲۷ سال مہذبیت وچ گزارے۔ ایس مہذبوں سے اندر شاہ حسین نے جہزی شاعری کیتی اوہ کافیاں دی شکل وچ ساڈے سامنے آئی۔ تے اہتاں کافیاں دے کھوج کھرے دا سرا ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانچ ایم اے پی ایچ ڈی 'ڈی لٹ' ہیڈ آف پنجابنی ڈیپارٹمنٹ دے سر اے۔ جنہوں اوہتاں نے پہلے گورکھی وچ تے فیر اردو اکھراں وچ چھپوایا۔

شاہ حسین دیاں کافیاں اتے اک بھروس جھات:

احمد کافیاں ربی عشق دا سبق دیندیاں نیں۔ اہتاں وچ شراب کباب یا دوجیاں غیر شرعی حرکتاں دا ذکر نہیں ملدا۔ بلکہ اہتاں وچ ساڈے عام وسیب وچوں تشبیہاں تے استعارے لے کے گل بات بھائی گئی ملدی اے۔ کافی بارے پچھلے صفحات وچ دیا جا چکیا اے کہ احمد نام سورہ الحمد شریف دے نام "اکافی یا اکافیہ" توں استعارہ بنا لیا گیا اے جس وچ مختصر تے جامع انداز وچ ربی عشق تے محبت دے

گیت سمئے گئے ہندے نیں۔ اہمہ کوئی راگ نیں۔ بلکہ اہناں نوں گاؤن ویلے مختلف راگاں وچ گایا جا سکداتے گایا جاندا اے۔

مثلاً ایس کافی نوں راگ ماہجہ وچ گایا جاندا اے۔

دل درداں کھیتی پوری نی - دل درداں کھیتی پوری
لکھ کروڑ بنناں دے جڑیا سو بھی جمھوری جمھوری
ہٹھ پئی تھری چٹی چادر چنگی فقیراں دی جمھوری (کملی)
سادھ سنگت دے اوہلے رہندے بدھ تنہاں دی سوری
کے حسین فقیر سائیں دا خلقت گئی ادھوری

یعنی تینوں دل دے غماں لکراں نے پورا کر چھڑیا اے۔ (مار چھڑیا اے) لکھ چتی تے کروڑ چتی ہو کے
دی لوک دولت نوں جمھور دے جمھور دے مرجاندے نیں۔ اہمہ سفید پوشی دا کھڑاگ کس کم دا ہے کر
توں اپنا ایمان نہ بچا سکیا۔ اہدے نالوں تاں فقیراں دی پانی پرانی کملی تے عاجزانہ حیاتی چنگی اے۔
جہڑے لوک اللہ والیاں توں پرہاں پرہاں رہ کے حیاتی بھاندے نیں اوہ بڑے لڑاکے تے جنگجو ہندے
نیں۔ اہمہ گویا انسانی فطرت ول اشارہ جدا ذکر قرآن وچ وی آیا۔ فاذا ہو خصیم مبین (یسین)
چنانچہ شاہ حسین دا قول اہمہ ہے کہ لوک ایس دنیا نوں دینی لحاظ نال کامیابی کھٹ کے جان دے حوالے
نال ناکام (ادھورے) ای رہندے نیں۔

قرآن وچ آؤندا۔ یا ایہا الذین امنوا ادخلوا فی السلم کافہ (یعنی مسلمانو! اسلام وچ پورے
دے پورے داخل ہو جاؤ) لیکن لوک ایس حکم اتے پوری طراں عمل نہیں کر دے تے انج ادھورے
ری مرجاندے نیں۔

شاہ حسین نے اپنیاں علامتاں ساڈی روز مرہ حیاتی وچوں ای اخذ کیتیاں نیں مثلاً چرخہ میرا
رنگزارنگ لال

جے وڈ چرخہ تے وڈ نئے ہن کہہ گیا باراں پنے
سائیں کارن لوئیں (اکھیاں) رتے روئے ونجایا حال

دجھے کھاہدا گوہڑا واڑا سمو لڑ دا ویڑا پاڑا
میں کیہ پھیریا ویڑے دانیا! سمو پیاں میرے خیال

جے وڈ چرخہ تے وڈ بچھی ماہیاں میرے سر تے رکھی
کے حسین فقیر سائیں دا ہر دم نال سمھال
(راگ گودڑی)

اہمہ ساریاں علامتاں چرخہ، رنگ رنگیلا چرخہ، وڈا چرخہ، گوہڑا، روں، بچھی، ٹوکری، دچھا،

ساڈے دیب وچوں لیاں گئیاں نیں۔ تے انسانی حیاتی نوں چنگی طراں بھان دا ستن دتا گیا اے۔
رب نال یاری تے اوس نال رازداری شاہ حسین دا من پسند موضوع اے۔ مثلاً اے کافی دیکھو۔

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں روم روم (وال وال) وچ توں
توہیں تاں --- توں ہیں باہاں سبھ کھ میرا توں
کے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں (راگ سری)

اے کافی رب دے ہر ہر پاسے تے ہر ہر جی وچ (فنی انفسکم ---) لٹکاریاں دی دس پاؤندی اے
یعنی جدھر وی نکلے۔ اودھر رب دے نظارے ملدے نیں یعنی فتم وجہ اللہ دی تفسیر لہدی اے۔
بعض انہوں وحدت الوجود تے بعض وحدت الشہود دے لٹکارے کندے نیں۔ ہمہ اوست ہووے یا
ہمہ از اوست۔ گھن والیاں واسطے اکو گل اے۔ تے بے سمجھاں واسطے زرا علیکما۔ وهو معکم
اینما کنتم (قرآن) یعنی اوہ رب تہاڈے نال نال اے۔ تیسں بھانویں کدھرے دی ہووے --- تے
نال ای اے قرآنی ارشاد وی گوہ گوچا اے --- نحن اقرب الیہ من جبل الورد --- یعنی اسیں
انسان دی شاہ رگ توں وی زیادہ اوہدے قریب آں۔ ایس لحاظ نال انسان رب توں وکھ نہیں۔ یعنی
دور نہیں۔ صدیق اکبر تے سرور دو جہاں عار ثور وچ سن۔ صدیق اکبر نے کافراں دی ہتھوڑی تاں
کھ گھبرائے۔ حضور علیہ السلام نے فرمایا۔ لا تحزن ان اللہ معنا --- تینوں گھبران دی لوڑ نہیں۔
اللہ تعالیٰ ساڈے نال اے۔ ایس کافی وچ ربی معیت دے لٹکارے نیں جہڑے انسان نوں اطمینان
قلب دی دولت نال نواز دے نیں۔ لیکن صرف اوس انسان نوں جہڑا رب نوں چیتے رکھدا اے۔ یعنی
اپنا ہر عمل اوہدے سچے تے سچے اصولاں دے مطابق انجام دیدا اے --- انہوں قرآن حکیم وچ
تقویٰ وی آکھیا گیا اے۔ تے ”واتقوا اللہ“ اتے بڑا زور دتا گیا اے۔ تے اہدے نتیجے وچ ایہ
خوشخبری وی سنائی گئی اے۔

الا بذكر اللہ نظمئن القلوب یعنی --- خبردار رہیا جے کہ اللہ دے ذکر نال دلاں نوں
سکون دی دولت لہدی اے۔

”لا“ دا بھیت --- میں ناہیں سبھ توں دے مصرعے توں ظاہر ہو رہیا اے۔ لا الہ الا اللہ --- یا
--- لا حول ولا قوۃ الا باللہ --- لا --- اللہ توں بنا ہر شے دی ہوند دی لہی کردا اے۔ حالانکہ بظاہر
ہر شے موجود اے۔ پر حقیقت وچ صرف اللہ دے دم نال ای ہر شے نوں وجود ملیا ہویا اے گویا شاہ
حسین رب دی ہوند دا ہوکا --- ”میں ناہیں سبھ توں“ کہہ کے دیندے نیں۔ طے شاہ نے وی وقت
ضائع کرن توں ٹھاکیا اے --- تے شاہ حسین وی ایہو پیغام دیندے نیں۔

وہلا سمن دانی --- اٹھ نام دھیا --- (ربدی تعریف کردا رہ)

ہتھ ملے ’کل پچھوتا سی۔ جد وکی وقت دہا ---

ایس تڑے (گھاٹ۔ پتن) توں بھر بھر گئیاں --- توں (وی) اپنی وار

لکھا

انٹاں بھرا اک بھر گھیاں — اک گھرے — اک راہ
 کے حسین فقیر سائیں دا آتن (دل دا ویڑا) پھیرا پا (راگ آسا)
 یعنی دنیا دی حیاتی سانوں ایس لئی ملی ہوئی اے کہ اسیں رب رب کر کے رب دے رنگ وچ رنگے
 جائے۔ کیونکہ جیکر اسیں اہمہ کم نہ بھایا۔ تاں سانوں اوڑک پچھتا پوے گا۔ حیاتی دا دریا وگدا پیا
 اے ہر کوئی ایس توں لایجھ کھٹن دی کوشش وچ اے۔ کوئی بھر کے گھر پہنچ گیا اے۔ کوئی بھر رہیا اے
 کوئی راہ وچ اے۔ تے کوئی اہجے گھروں نہیں تریا۔۔۔۔۔ تے ہن تیری واری اے توں اپنی وار لکھا
 — یعنی اپنی بازی کھیڈ کے میدان جت لے۔ نہیں تاں مڑ کے اہمہ وپلا ہتھ نہیں آؤتا۔ اج ای دل
 دے ویڑے پیاں جن دی یاد نال وسالے۔

عشق صوفیاں دا مقصد تے مدعا ہندا اے۔ عشق رب نال انٹاں دے پیار دا نام اے شاہ حسین نصیحت
 کر دے نیں۔ عاشق بن کے عشق دی۔ تکبر چھڈ کے ایس کئے تھانیں لکھ جا۔۔۔۔۔ جے لت کت
 چھڑیں گکا تاں اہما رتہ ملے گا:-
 عاشق ہو دیں تاں عشق کما دیں
 راہ عشق دا سوئی دا نکا
 دھاگا ہو دیں تاں جا دیں
 باہر پاک اندر آلودہ کیا توں شیخ کما دیں
 کے حسین جے فارغ تھیویں — تاں خاص مراتبہ پا دیں۔ (راگ
 آساوری)

آخرت دا فکر کرن دی سکھیا ہر صوفی شاعر تے سانوں دتی اے۔ مولوی رومی ہووے یا سنائی یا عطار
 —۔۔۔۔۔ بایزید۔ سہلای ہووے یا جنید بغدادی ہر اک نے آخرت دا فکر کرن لئی ضرور آکھیا کیوں جے اہ
 حیاتی مڑ مڑ کے نہیں ملنی۔

پیارے لال کیا بھرو اسادام دا
 اڈیا بھور تھیا پرہی اگے راہ اگم (عدم) دا
 کوڑی دنیا کوڑ پیارا جیوں موتی شبنم دا
 جتناں میرا شوہ (خدا) رہ بھمایا (خوش کیتا) اوہناں نہیں بھو (ڈر) جم دا
 کے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سرے بھسم دا
 ”چھوڑ سرے بھسم دا“ وچ کوڑی دنیا دے کوڑے نوں تیاگن دی سینت سموتی بھدی اے۔ جیویں بادا
 فرید کھندے نیں کہ چکڑ وچ جھ ماریاں موتی نہیں لہ سکدے۔ موتی تاں پاک سمندراں وچوں ای

رہے دوٹال جن دے رہے
 لکھ لکھ بدیاں سو سولنے سمو مرتے سئے — دو
 توڑے (بھانویں) سروئے دھڑتاوں — تاں وی حال (بہیت) نہ کئے
 — دو

خمن بھناں دا ہووے دارو حال اتھائیں کئے — دو
 کے حسین فقیر سائیں دا جیوندیاں مر رہے — دو

(راگ وڈہنس)

ایہ کافی گویا میاں محمد بخش مرحوم دے ایس شعر دی ترجمانی کردی اے —
 خاصاں دی گل عامں اگے نہیں مناسب کرنی
 میٹھی کھیر پکا محمد کتیاں اگے دھرنی
 اک ہور کافی وچ شاہ حسین نویں انداز نال انسان دی توجہ غفلت تیاگن دل دواندے نیں۔
 کڑیے جانڈیے — نی — تیرا جوہن کوڑا
 پھیر نہ ہو سی آہ (اے) رنگلا چوڑا
 وت نہ ہو سی آہ (اے) ال جوانی —
 ہس لے کھڈ لے نال دل جانی
 مونہ تے پوسی آ خاک دا دھوڑا
 کے حسین فقیر نماں۔
 جو تھیں رب ڈاڈہ دے دا بھانیاں

چلنا ایس تاں بنھ لے موزھا (راگ وڈہنس)

ایہی گل بلے شاہ نے — ”کر کتن دل دھیان کڑے“ کہہ کے یاد کرائی اے تے کدی ”اٹھ جاگ
 گھراڑے مار تاہیں“ کہہ کے حیاتی نوں حج نال بھان دا چیتا کرایا اے۔ شاہ حسین اک ہور تھا آکھدے
 نیں۔

کوئی دم مان لے رنگ ریاں
 دھن، جوہن دا مان نہ کریئے — بہت سیانیاں چھلیاں (فریب کھا
 گیاں)

اے گلیاں تینوں سفنا تھیں باہل والیاں گلیاں
 کے حسین فقیر سائیں دا کر لے گلاں چھلیاں
 ”کر کتن دل دھیان کڑے“ والی گل لے شاہ توں پہلاں شاہ حسین اک کافی وچ اسطراں بھائی اے :
 توں آہو کت وی نی کڑیئے توں آہو کت وی
 ساری عمر گواہی : بدیہہ بھچی نہ گھتی آ چھلی

گیاں وچ پھریں لگیندی امہ گل تاہیوں بھلی
کے حسین فقیر سائیں دا داج وھونی (داج توں خالی) چلی
فیرا وہ اک دعا دیندے نیں سب نوں دلوں دعا۔ تمھیں تے مٹھی دعا:-

نی تینوں رب نہ بھلی — دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی۔ ہور سبھ کچھ بھلی رب نہ بھلن جیہا
سوٹا۔ روپا۔ سبھ چھل وکی عشق نہ لگدا ایہا (اک کیرا ہرٹا کپڑے نوں
کھا جاندا اے)

ہوراں نال ہندی کھنڈی شاہاں توں کھٹکھٹ کیا
چارے نیں گڈا ڈڈ ہوئے وچ وچولا — کیا
جس جوہن دا توں مان کریندی جل مل ہوسی کھیہا
کے حسین فقیر سائیں دا مرنا تاں مان اے کیا

صغۃ اللہ دی اہیت قرآن وچ وی واضح کہتی گئی اے تے شاہ حسین دی امہ یاد دہانی خوب کراندا
اے۔

۱۔ عملاں اپر ہوگ نبیڑا — کیا صونی کیا بھگی (شرابی)

جو رب بھادے سوئی تھیں سائی (سوئی) بات ہے چنگی
آپے اک انیک کھادے صاحب ہے ہوں رنگی

کے حسین ساگن سائی جو شوہ (محبوب) دے رنگ رنگی

۲۔ مندی ہاں کہ چنگی ہاں میں صاحب تیری بندی آن

کھلا (غافل) لوگ جانے دیوانی میں رنگ صاحب دے رنگی آن

ساجن میرا اکھیں وچ دسدا میں گھنیں پھراں شگی (بے خوف) آن

کے حسین فقیر سائیں دا میں ورچنگے نال مٹگی آن

اینتھ دوسری کافی وچ صغۃ دا ذکر وی اے۔ تے محبوب نال کچی گنڈھ پان دا یعنی اظہار وی۔ قرآن وچ

آیا اے۔ ومن یتوکل علی اللہ فہو حسبہ یعنی ہرٹا رب اتے دوڑیاں شیندا اے اللہ اوہدے کم

کاج سنوارن لئی کافی اے۔

شاہ حسین تے ہیرا رانجھادی عشقیہ داستان:

رانجھے دا ذکر بلے شاہ تے وارث شاہ وغیرہ نے خوب کیتا اے۔ بابا فرید دے کلام وچ امہ ذکر نہیں

ملدا کیوں جے اوس سے رانجھے تے ہیرا واقعہ اچے واپریا نہیں سی۔ لیکن شاہ حسین نے رانجھے دا

ذکر محبوب حقیقی دے رنگ وچ کیتا اے جس توں ثابت ہندا اے کہ شاہ حسین دے سے تیکر رانجھن

دی اہیت اک سچے محبوب دے طور تے مثالی حیثیت اختیار کر چکی سی تے ایس کردار نوں چنگے معنیوں

دوچ چوکی شرت مل چکی سی :

میں جانا جھوک رانجھن دی نال میرے کوئی چلے
 پیریں آں پوندی متاں کر دی جاناں تے پیا اکلے
 نیس (ندی) دی ڈو تھسی تلا پرا نا شیناں تاں تن لے
 جے کوئی خبر متراں دی لیاوے میں ہتھ دینی آں چھلے
 راتیں درد دہیں (دن نوں) درماندی ، گھاؤ (زخم) متراں دے اھے (کے
 تازہ)

رانجھن یار طبیب سنی دا میں تن درد اولے (لاعلاج)
 کے حسین فقیر نماں سائیں سنبوڑے گھلے

ایسے طراں کھیزے دی اک بری تے غلط علامت دے طور تے مشہوری کھٹ چکے سن۔ چنانچہ شاہ
 حسین فرمادے نیں۔

نی مائے مینوں کھیزیاں دی گل نہ آکھ
 رانجھن میرا - میں رانجھن دی - کھیزیاں نوں کوڑی جھاک
 لوک جانیں ، ہیر کھلی ہوئی ہیر دا در اے چاک
 کے حسین فقیر سائیں دا جان دا مولا آپ

اک ہور کافی دوچ کھیزیاں دا رنگ پور شاہ حسین بھانے روزخ دا درجہ رکھدا اے :

۱۔ لکھی لوح قلم دی قادر نے مائے موڑ جے سکنی این موڑ
 ڈول پائے لے چلے کھیزے نہ میتھوں عذر نہ زور
 رانجھن مینوں کنڈیاں پائیاں دل دوچ لگیا شور
 بھگی دانگوں میں پئی ترافاں قادر دے ہتھ ڈور
 کے حسین فقیر نماں کھیزیاں دا کوڑا زور

۲۔ پیارے بن راتیں ہویاں وڈیاں

رانجھا جوگی میں جو گیانی کھلی کر کرسڈی آں (بلائی جاندی آں)
 ماس جھرے جھر پنجر ہویا --- کڑکن لگیاں پڈیاں
 کے حسین فقیر سائیں دا دامن تیرے میں لگی آں

۳۔ برہوں قصائی انتر وڈیا گھن کما دی (کوہن والی) کاتی (چھری)

سنیاں ورھیاں دی زحمت جاوے جے رانجھن پاوے جھاتی

بھلت (بھلتی) پڑی (چھہ گئی) تن رانجھن والی محرم ہوئے سوئی پئے

لکھ لکھ سوئیاں ، لکھ نیرن (نونہ لائین دا نائی دا ہتھیار) لکھ زبنوراں (جہور) تے

جے تک رانجھا درس دکھاوے ہیر عذابوں چھٹے
 شاہ حسین فقیر سناوے رانجھے باجھوں برہوں ستاوے
 جے ملساں تاں شانت (سکون) آوے (راگ پرچ جوگ)

۳- مینڈا دل رانجھن راول منگے
 جگل نیلے پھراں ڈھوڑیندی رانجھن میرے سنگ اے
 میں آتیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کوکے وچ جھنگ اے
 کے حسین فقیر نمانا رانجھن ملے کے ڈھنگے

(راگ سارنگ)

شاہ حسین تے مرشد دا ذکر:

مرشد بارے شاہ حسین دے خیالات دا جھلکارا اہتاں کافیاں وچ ملدا اے۔

۱- مائے نی میں کنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
 دھواں دکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال
 سولاں مار دیوانی کیتی برہوں پیا ساڑے خیال
 دکھاں دی روٹی سولاں دا سالن آپیں دا بالن بال
 جگل نیلے پھراں ڈھوڑیندی اے نہ پائیو لال
 کے حسین فقیر نمانا --- شوہ ملے تاں تھیواں نہال

۲- ساجن ترمے روسڑے (ناراضگی) موہے آدر (عزت) کرے نہ کوئے
 در در کرن سیلیاں تر تر تاکوں (مٹکی بنہ کے دیکھی جاواں) توئے

۳- صدقے میں ونجھاں اہتاں راہاں توں جن راہیں شوہ آیا ای
 بچی ست گھتاں بھرڑ اندی کتن توں چت چایا ای
 دل وچ چنگ اٹھی ہیر دی رانجھن تخت ہزاریوں آیا ای
 کے حسین فقیر نمانا --- مولا نے دوست طایا ای

۴- اساں اندر باہر لال اے - اساں مرشد نال پیار اے
 اساں ایہو وچ پیار اے - اساں دل مل جھرمٹ پاواں

۵۔ تیس دن مل دیو مبارکاں میرا سوہتا جن گھر آیا ای
 جس جن نوں میں ڈھونڈ رہی ساں سو جن میں پایا ای
 دیڑا تاں آگن میرا تیا ساٹا ماتھے نور سوہایا ای
 کے حسین فقیر نماں مرشد دوست طایا ای

کم وقت میں تیاری

ماہنامہ کامیابیاں

دیباچہ ۱۰ سال کے حل مشکہ پڑچے
 کامیابیاں آپ کے معاون اور مددگار
 ثابت ہوگا۔

نیویک پبلس ہاؤس
 بوکل ڈویژن لاہور

بلے شاہ دی شاعری دا مقام

(تصوف - نوکلپن - بے باکی تے آفاقیت)

مختصر حالات : اصل نام عبد اللہ شاہ ولد مخی محمد درویش۔ سکنہ پانڈو کے تحصیل و ضلع قصور۔ آپ ۱۱۰۳ھ وچ پیدا ہوئے تے ۱۱۱۱ھ وچ وفات پائی۔ تے قصور وچ آپدا مزار مرجع خلافت اے۔
 عبد اللہ شاہ دا نام بلے شاہ کر کے مشہور ہو گیا۔ ذرا سیانے ہوئے تاں قصور وچ مولوی غلام مرتضیٰ دے مدرسے وچ تعلیم حاصل کیتی۔ جوانی وچ پیر پایا تاں مہذبیت دا غلبہ ڈیسری۔ اکواری پھر دے پھرانڈے بنالہ (ضلع گوداسپور) دے فاضلہ دربار دے موڈھی شیخ فاضل الدین دے پنڈ اپڑ گئے۔ تے منصور وانگوں "میں اللہ" دا نعرہ لا دتا۔ لوک آپنوں شیخ فاضل الدین کول لے گئے۔ اوہناں فرمایا۔
 اےہہ واقعی الہا (کچا - پھٹ جگر دے الہے...) اے۔ انہوں آکھو۔ شاہ عنایت قادری کول چلا جاوے تے پختگی حاصل کرے۔ شاہ عنایت قصور دے و سنیک سن لیکن قصور دے پٹھان گورنر حسین خاں نال ان بن و ہوں قصور چھڑ کے لاہور آن دے سن۔ بلے شاہ جدوں لاہور اپڑے تاں شاہ عنایت اپنے زمیندارے وچ معروف سن۔ تے اوہ گنڈھیاں دا کن پٹ کے دھجی پہلی وچ لگا رہے سن۔ بلے شاہ نے سلام توں بعد اپنی آمد دا مقصد اےہہ دسیا کہ میںوں رب دی ذات نوں پاؤن دا رستہ دسو۔ تاں شاہ عنایت نے فرمایا۔

بلیا --- ! --- رب دا کیہ پاؤنا

ایہہ عروں پٹنا --- اودھر لاؤنا

اےہہ گل سن کے بلے شاہ آپ دے دلوں جانوں مرید ہو گئے۔ تے فیر فانی الشیخ دی منزل وچ رجھ کے رہ گئے۔ تے فرمایا :

۱۔	بلے	شاہ	دی	سنو	حکایت	ہادی	پھڑیا	ہوئی	ہدایت
	میرا	مرشد	شاہ	شاہ	عنایت	اودھو	لنگھارے	لنگھارے	پار
		عشق	دی	دی	نویں	نویں	بہار		

۲۔ میں اڈیکاں کر رہی کدی آکر۔ پھیرا
 پہلی پوڑی پریم دی پھراٹے ڈیرا
 حاجی کے حج کن --- میں کھ دیکھاں تیرا
 آؤ عنایت قادری ہتھ پکڑو میرا

شاہ عنایت اراٹیں برادری ٹال تعلق رکھدے سن جدکہ بلجے شاہ سید سن۔ لوکاں نے اوہناں نوں طعنے دتے کہ سید ہو کے اراٹیں نوں مرشد پھڑ بیٹھا ایں۔ توں تاں سیداں وی پت پان لاء دتی اے تے فیر اکدن آپدے رشتے داراں نے وی ایسو گل آکھی۔ بلجے شاہ نے ایس واقعے دا ذکر انج کیتا اے۔

بلجے نوں سمجھاوَن آئیاں بھینتاں تے بھرجائیاں
آل نئی اولاد علیٰ نوں تیں کیوں لیکاں لایاں
لوک تاں سانوں سید کہندے توں کدا بریائیاں
من لے ہلیا ساڈا کتا چھڈ دے پلا اراٹیاں
تے فیر آپ ای جواب وچ فرمایا:

ہرے سانوں سید آکھے دونخ من سزائیاں
ہرے سانوں رائیں آکھے ہیشیں ہیشکھاں پایاں

اک ہور جگہ مرشد دے حوالے ٹال فرمایا اے:

بلجے شاہ دی ذات کیہ پچھتا ایں شاکر ہور رضائیاں دا
جے توں لوڑیں باغ بہاراں چاکر ہو جا رائیاں دا
لوک تاں اراٹیاں بارے کہندے نیں کہ:

جے ہیں پت سائیں دا - وساہ نہ کھائیں رائیں دا
لیکن بلجے شاہ فرماندے نیں:

جے توں بندہ سائیں دا - چاکر تھیویں رائیں دا

مرشد ٹال محبت حدوں ودھ سی۔ حتیٰ کہ مرشد خانے وچ ای رہائش رکھ چھڈی۔ تے مرشد دی وفات توں بعد تیر سال تک اوہناں دے خلیفہ بن کے لوکاں دی رہنمائی دا فریضہ نبھایا۔

وفات مفتی غلام سرور لاہوری نے خزینہ الاولیاء وچ سال وفات ۱۱۷۱ھ لکھیا اے تے ایسہ قطعہ تاریخ درج کیتا اے۔

چوں بلجے شاہ شیخ ہر دو عالم مقام خویش اندر خلد ور زید
رقم کن شیخ اکرام ارتحالش دگر ہادی اکبر مست توحید
۱۱۷۱ھ ۱۱۷۱ھ

لیکن پروفیسر ڈاکٹر مولوی محمد شفیع مرحوم (ستارہ پاکستان) دی تحقیق موجب آپ ۱۱۸۱ھ تک زندہ سن جدا ثبوت بلجے شاہ ہوراں دا ورد و نیبیاں والا قلمی نسخہ اے۔ ہرے فیروز پور وچ عبد العزیز خاں کلرک سینئر سیشن کورٹ کول موجود تے محفوظ سی۔ جس وچ حضرت بلجے شاہ دے کلمہ اجازت نامے تے اوہناں دے کئی قلمی رسالے وغیرہ جمع نیں۔ جنہاں وچ تعویذات، نقوش، قالنامے، اعمال حب تے دعاواں وغیرہ نیں۔ تے ایس مسودے دے آخر وچ حضرت بلجے شاہ قادری دے دستخط ”بلھا شاہ

قادری" تے اوہناں دی مرثیت کیتی گئی ملدی اے تے ایس مروج سال ۱۱۸۱ھ لکھیا ہویا اے۔ ایس توں مولوی محمد شفیع ہوری گوپڑ لاؤندے نیں کہ طبعے شاہ ۱۱۸۱ھ تک زندہ سن۔

(طبعے شاہ قادری از محمد نسیم عباسی - محکمہ اوقاف پنجاب، لاہور۔ پنجابی ادب دی کہانی - تے پنجابی شاعراں دا تذکرہ توں استفادہ کیتا۔ (تدر آفاقی)

طبعے شاہ دا کلام تحریری شکل وچ موجود نہیں سی۔ اوہناں دی وفات توں بعد اسے کلام زبانی یاد رکھن والیاں دے ذریعے اکٹھا کیتا گیا۔ ایہو وجہ اے کہ بعض جگہ لفظی اختلافات وی پائے جاندے نیں۔ کیوں جے سن سنا کے لکھن ویلے فرق پے جانا کوئی اجہج گل نہیں۔

طبعے شاہ دی شاعری :

طبعے شاہ نے شاعری بطور شاعر نہیں کیتی بلکہ شاعری راہیں اوہناں نے اپنی طبیعت دا اہال کڈھیا اے۔ اوہناں دے اندر تصوف دیاں منزلاں عبور کرن ویلے، جہڑیاں وارداتاں جمدیاں، پندیاں تے جوان ہندیاں رہیاں۔ اوہناں نوں طبعے شاہ نے اپنے شعراں تے کافیاں دے روپ وچ پیش کر دتا۔ کافیاں طبعے شاہ دا اپنا اک نوکلا رنگ اے۔ اوہناں وچ منافقت دے پڑتے پاڑن دی بے حد قوت موجود اے اور ہر عمل دے پچھے صداقت تے خلوص دے چاہوان نیں۔ اوہناں دی ہر گل سچائی تے بیباکی دا حسین ترین مرقع اے تے میاں محمد بخش دے ارشاد موجب :

طبعے شاہ دی کافی سن کے ٹڈا کفر اندر دا

پسلاں اوہناں اتے مرشد دا اثر ہویا۔ بننے اوس دی رب نال گوزمی یاری لوائی تے طبعے شاہ بول اٹھیا۔

جو رنگ رنگیا گوڑھا رنگیا مرشد والی لالی اوئے یار
 احد کولوں احمد ہویا دھوں سیم نکالی اوئے یار
 در معانی دی دھوم مچی ہے نیناں توں گھنڈ اٹھالی اوئے یار
 سورت یسین منزل والا بدل گرج سمالی اوئے یار
 موتوا قبل ان تموتوا سویاں نوں پھیر جوالی اوئے یار
 طبعے شاہ میرے گھر آیا کر کر ناچ دکھالی اوئے یار
 جو رنگ رنگیا گوہڑا رنگیا مرشد والی لالی اوئے یار

تے فیرا وہ موقع وی آیا کہ جہڑا حق سچ نظر آیا اوسے دا ہوکا دے چھڑیا۔ "مومنہ آئی بات نہ رہندی اے" والی کافی ایسے سے دے لشکارے دیندی اے :-

جھوٹھ آکھاں تے کھ پچدا اے چ آکھاں بھانبر پچدا اے
 جی دنماں گھاں توں پچدا اے چ چ کے جیسا کہندی اے
 مونہ آئی بات نہ رندی اے

اللہ نور السموت والارض دی تفسیر ایس بند راہیں کر دے نیں :-

اک لازم بات ادب دی اے سانوں بات معلوی سمدی اے
 ہر ہر وج صورت ربدی اے کوں ظاہر کھول پھیندی اے
 مونہ آئی بات نہ رندی اے

”اپنے من میں ڈوب کر پا جا سراغ زندگی۔“ والی گل گلے شاہ کئی سو سال پہلے آکھ دتی سی۔

جس پایا بھیت قلندر دا راہ کھوجیا اپنے اندر دا
 سکھ وای ہے اس مندر دا جتھے چڑھدی اے نہ لندی اے
 مونہ آئی بات نہ رندی اے

من عرف نفسه عرف ربه دا جھلکارا وی ذرا نکو:

ابتھ دینا وج ہیرا اے اتے تلکن بازی ویڑا اے
 وڑ اندر دیکھو کیڑا اے باہر خفتن پئی ڈھوڑندی اے

مونہ آئی بات نہ رندی اے
 اسان پڑھیا علم تحقیقی اے اوتھے اکو حرف حقیقی اے

ہور جھگڑا سب ودھیک اے ایویں رولا پایا بندی اے
 مونہ آئی بات نہ رندی اے

گویا۔۔۔۔۔

قلندر جہ نہ حرف لا الہ کچھ بھی نہیں رکھتا
 قیہ شہر قاروں ہے لغت ہائے حجازی کا

ایس حیاتی وج لت کت چھڑ کے حق سچ نوں بڑے آہرتے ادم نال اپنان لئی بلے شاہ انج پریر دے
 نیں۔

اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں ایہ سون تیرے درکار نہیں
 توں ستیاں عمر دنجائی اے تیری ساعت نیرے آئی اے
 اج کل تیرا مگلاوا اے کیوں ستی کرکر دعوے ہے
 ان ڈٹھیاں نال ملاوا اے اہہ بھلکے گرم بازار نہیں
 اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں اہہ سون تیرے درکار نہیں

واقعہ معراج واذکر:

واقعہ معراج واذکر ہر کس نے اپنے اپنے انداز وچ کیتا اے۔ تے بلجے شاہ دا انداز بالکل انوکھا تے دکھرا اے۔ جس وچ شب معراج واذکر اگرچہ نام لے کے کیتا گیا نہیں ملدا لیکن حقیقت وچ ایہ سب ذکر معراج واذکر ای اے۔ معراج دی رات حضوری واصل اللہ جانے کتاں لہا سی۔۔۔ اوتھے زمان و مکان والا کوئی قصہ کہانی نہیں سی۔ چنانچہ بلجے شاہ۔۔۔ کہندے نیں:

گھڑیالی دیو نکال نی --- میرا پیا گھر آیا
 ہن پی گھر آیا لال نی --- میرا پیا گھر آیا
 گھڑی گھڑی گھڑیاں و جاوے --- رات و سدی پیا گھناوے
 میرے دل دی بات جے پاوے --- ہتھوں چاٹے گھڑیاں نی
 میرا پیا گھر آیا --- ہن پی گھر آیا لال نی --- میرا پیا گھر آیا
 کھ و کھن دا عجیب نظارا --- دکھ دل دا اٹھ گیا سارا
 رین وڈی کیا کرے پارا --- دن آگے دھر دیو دیوال (دیوار) نی
 میرا پیا گھر آیا --- گھڑیالی دیو نکال نی --- میرا پیا گھر آیا
 انحد بابا بیجے ساناں --- مطرب گھوڑا تال ترا تاں
 نماز روزہ بھل گیا دوگاناں --- مذہ پيالہ دین کال نی
 میرا پیا گھر آیا --- گھڑیالی دیو نکال نی --- میرا پیا گھر آیا
 ہن پی گھر آیا لال نی --- میرا پیا گھر آیا

بکل وچ چور: تاں ہر اکدے ہندا اے۔ پر بلجے شاہ دی بکل دا چور بڑا عجیب اے۔ جندا انت انجام ایہ اے۔

عرش منور ملیاں بانگاں - سنیاں شہر لاہور
 شاہ عنایت کنڈیاں پا کے لک چھپ کھچا ڈور
 تے فیر۔۔۔ اے عشق تو نے اکثر قوموں کو کھا کے چھوڑا
 جس گھر سے سر اٹھایا اس کو بٹھا کے چھوڑا
 دے صداق ملے شاہ عشق نون کہندے نیں:-

رہے رہے دے عشقا --- ماریا ای

کیہ --- کس نون پار اتاریا --- ای؟

عشق ہوراں دے بڑے اذخیر عشق نہ چھوڑے پیر پیغمبر
 عشق کیتا شاہ شرف قلندر ہاراں برس دریا وچ ٹھاریا ای
 رہے رہے دے عشقا ماریائی

تے فیریکسانیت تے ایکا والی اکھ کھل گئی تاں پتہ لگا کہ :-

سب اکورنگ کپاہیں دا اک آپ سروپ وٹائیں دا
 سب نگران وچ آپے دے اوہا مر گرائیں دا
 سارے تنوں دیکھ پیشہ ایو درشن سائیں دا
 باغ بہاراں جے توں لوڑیں چاکر تھیویں رائیں دا
 سب اکو رنگ کپاہیں دا

تے جدوں ہرپاے اللہ ای اللہ دے تاں شودی تے وجودی عارفاں کولوں اوہ لکیا تاں نہیں رہ سکدا۔
 چنانچہ بلے شاہ فرماندے نیں۔

ہن کس تھیں آپ چھپائی دا
 کتے ملاں ہو بلندے موکتے سنت فرض دیندے مو
 کتے رام دوہائی دیندے موکتے ماتھے تلک لگائی دا
 ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

تے اوہنوں گویا ہر انسان تے جاندار حتیٰ کے بے جان اشیا وچ وی اہدے جلوے دسدے نیں۔

مائی قدم کریندی یار
 مائی جوڑا --- مائی گھوڑا --- مائی کا اسوار
 مائی مائی نون دوڑا دے --- مائی کا کھڑکار
 مائی مائی نون مارن گئی --- مائی دے ہتھیار
 جس مائی پر ہستی مائی --- مائی ہنکار
 مائی باغ بھینچ مائی --- مائی دی گلزار
 مائی قدم کریندی یار

شرک دی مندریا بلے شاہ انج کر دے نیں

بھل خدا نون جان خدائی
 بتاں اگے سیس نوائی
 جہزے گھرکے آپ بتائی
 شرم رتا (رتی بھرا) نہ آئی اے
 گل روئے لوکاں پائی اے

محبوب جدوں حیرانی دے لشکارے سدا اے تاں محب چکر وچ آجاندا اے تے جرات دا اظہار کردا
 ہویا کہندا اے :

کیہ کردانی --- کیہ کردا --- کوئی پچھو نی دلبر کیہ کردا

اکے گھر وچ وسدیاں رسدیاں نہیں ہندا وچ پردا
 وچ میت نماز گزارے بت خانے جاوڑ دا
 کیہ کردانی --- کیہ کردا --- کوئی پچھونی دلبر کیہ کردا
 آپ اکو کئی لکھ گھرانے مالک سب گھر گھردا
 جتوں دیکھاں اتوں اوہو ہر دی سجت کردا
 کیہ کردا نی کیہ کردا --- کوئی پچھونی دلبر کیہ کردا
 وقت دی قدر کرن دا سبق بلے شاہ نے ایس لئی دتا کہ اہمہ اپدی صوفیانہ ذمہ داری سی۔

رین گئی لٹ کے سب تارے
 اب تو جاگ سوداگر پارے

کر لے اج کرن ہیرا بوہڑ نہ ہو سی آون تیرا
 ساتھ تیرا چلو چل پکارے اب تو جاگ سوداگر پارے
 ملتا شوہ دی ہیریں پڑیے غفلت چھوڑ کوئی حیلہ کریے
 مرگ جتن بن کھیت اجاڑ اے اب تو جاگ سوداگر پارے
 ایسو گل اک ہور جگہ اج آکھی اے :

اٹھ جاگ گزارے مار نہیں
 ایہ سون ترے درکار نہیں

اک روز جمانوں جانا ہے جا قبرے وچ سانا ہے
 تیرا گوشت کیریاں کھاں ہے کر چیتا مرگ دسار نہیں
 ایہ سون تیرے درکار نہیں

اسلامی تصوف : بلے شاہ اسلامی تصوف اتے یقین رکھدے سن۔ ”کتے رامداس کتے فتح محمد
 والی گل بات“ اسلامی رواداری دا ثبوت اے۔ بیویں خواجہ فرید کھندے نیں۔ ”مسجد مندر، بکرو
 نور“

ایہ سب اسلامی شریعت دی رواداری دا تقاضا سی۔ کہ کسے دے دین نوں برانہ آکھو۔ حتی
 کہ کسے دے خدا نوں بھی برانہ آکھن دا حکم قرآن حکیم وچ آیا اے۔ ایس رواداری دے
 باوجود بلے شاہ ”آراگون“ دے قائل نہیں سن۔ یعنی ہندوؤاں دے فلسفہ تاسخ دی بجائے اسلامی
 تصوف موجب اکو وار دنیا وچ آون دے قائل سن۔

(۱) توں ایس جمانوں جائیں گی پھیر اتھوے قدم نہ پائیں گی
 ایہ جوین روپ ونجائیں گی تیں رہنا وچ سنسار نہیں
 اٹھ جاگ گزارے مار نہیں

(۲) ملّا شاہ بن دوجا کوئی نہیں ابنتہ اوتھے دو ہیں سرانیں
سنبل سنبل کے قدم نکائیں پھر آؤن دوجی وار نہیں
ایہ سون تیرے درکار نہیں

(۳) توں ستیاں رین گزار نہیں مڑ آؤنا دوجی وار نہیں
پھر بہتا ایس بھنڈار نہیں دوج اکو بیڈے ہان کڑے
کر کتن دل دھیان کڑے

بلجے شاہ شریعت دی پاسداری بڑی کر دے سن - لیکن اوس سے اندر جہڑی منافقت تے بے
عملی دا دور دورہ سی اہدی آپ نے رجھاں لہا کے مذمت کیتی اے -

حجاب کریں درویشی کولوں توں کب تک حکم چلاویں گا
اس لالچ نفسانی کولوں اوڑک موٹا متاویں گا
گل پالنی سہراء - برہنہ - بھلکے روپ وٹاویں گا
گھاٹ زکوٰۃ منگن گے پیارے کہہ کی عمل دکھاویں گا
جد آن بنے گی سر پر بھاری آگوں کیہ بتاویں گا
جینوں مریں مرن توں اول - ایہ جینا مل پاوے گا
جاں راہ شرع دا بگڑیں گاتاں اوٹ محمدی پاویں گا

(۲) بلجیا غیر شرع نہ ہو سکھ دی نیندر بھر کے سو

(۳) شریعت ساڈی مائی اے طریقت ساڈی دائی اے

آگوں حق حقیقت آئی - اے اتے معرفتوں کھ پاپا اے

علم وچ کمال حاصل کینے پتاں عمل دی کوئی اہمیت نہیں ہندی - تے عمل توں بغیر علم بھانویں اوہ
درست ای ہودے بیکار شے وے - چنانچہ بلجے شاہ بے خلوص ان پڑھاں درگیاں گلاں کرن والے ”
عالماں فاضلاں“ نوں وی مونہ نہیں لاؤندے تے علم اتے مغروراں دی مثال دی بڑی اہم دتی اے :

میں پام (ہارے دا چو تھا حصہ) پڑھیاں توں نستاں ہاں

کوئی منصف ہونر وارے تاں میں دستاں ہاں

عالم فاضل میرے بھائی پڑھیاں میری عقل گوائی

عشق دے ہلارے تاں میں دستاں ہاں میں پڑھیاں توں نستاں ہاں

(۲) بتا علم عزازیل نے پڑھیا جھکا جھاہا اس دا سڑیا

گل وچ طوق لعنت دا پڑیا آخر گیا اوہ بازی ہار

علموں بس کریں او یار

(۳) عمر گنوا کی وجہ سستی اندر بھرا نال پلینتی

کدے نماز وحدت نہ نعتی ہن کیہ کرنا اس شور پکار

عشق دی نویں نویں بہار

(۴) علموں بس کریں او یار اکو الف ترے درکار

پڑھ پڑھ علم لگاویں ڈھیر قرآن کتاباں چار چوہر

گردے چانن ' وجہ انہیر باہجوں رہبر - خبر نہ سار

علموں بس کریں او یار

انسان رب دے بھیتاں وجوں اک بھیت اے - ہر ہر انسان و نفخت فیہ من روحی والے

توشے دا حال اے روح تے انسان دا تعلق بڑا عجیب اے - تے ایس تعلق نے بڑے بڑے بچوے

دکھلائے نیں - انسان نوں بطور اشرف المخلوقات ایہ شرف حاصل اے کہ اوہ روح دی وساطت نال

رب دی ذات تک رسائی حاصل کر سکدا اے - سید البشر صلی اللہ علیہ وسلم معراج دی رات عرشاں

اتے بلائے گئے - تے قاب قوسین او ادنی دے بھیت پا کے واپس آئے بیسی - روح اللہ نوں بغیر باپ

توں پیدا فرما کے عالم اسباب دے رشتیاں دی نئی کر چھڑی - سلیمان دے اک وزیر آصف بن برخیا

راہیں ملکہ بلقیس دا تخت اکہ جھمکن توں پھلاں ہزاراں میلاں توں دربار سلیمانی وجہ منگوان دا واقعہ اج

دے سائنڈاں لئی اک چیلنج دی حیثیت رکھدا اے - ایہ تے ایہو جیہے ہزاراں انسانی روپ تے

اوپرے کمالاں دے لشکارے بلے شاہ نوں حیرانی دے سمندر وجہ دھکا دے دیندے نیں - تے بلے شاہ

اپنی ذات بارے ناواقفی دا پورا پورا اعتراف کردے ہوئے کہندے نیں :

نہ میں مومن وجہ میستاں نہ میں وجہ کفر دیاں ریتاں

نہ میں پاکاں وجہ پلینتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون

بلہیا کیہ جاں میں کون ؟ !

تے فیر آفاقیت دا لشکارا سامنے دیکھیا تاں رانجھے نال رل کے رانجھا ہو گیا -

نہ میں عربی نہ لاہوری نہ میں ہندی ' شر مگھوری

نہ ہندو نہ ترک پشوری نہ میں رہندا وجہ ندون

بلہیا کیہ جاں میں کون !

نہ میں بھیت مذہب دا پایا نہ میں آدم حوا جایا

نہ کھ اپنا نام دھرایا نہ وجہ نیشمن نہ وجہ بھون

بلہیا کیہ جاں میں کون !

تے آخر زکیست وجہ گھر گیا تے آکھیا :

اول آخر آپ نوں جاں نہ کوئی دوجا ہور پچھاناں

میتھوں وودھ نہ کوئی سیاں بلھا اوہ کھڑا ہے کون ؟
 بلھیا کیہ جاں میں کون !
 جے نیر ایہ زگیت آقاقت دا روپ دھار کے سانے آکھلتی تے بلھے شاہ دوئی دیاں دگنٹاں
 وچوں نکل کے نوکلا ہو کھلواتے آکھیا :

بلھیا نہ میں راضی نہ میں سنی عالم فاضل نہ عالم جنی
 اک پڑھیا علم لدنی (قرآنی علم) واحد الف (اللہ) میم (محمد) درکار
 علموں بس کریں او یار
 اکو الف تیرے درکار

بلھے شاہ تے نعت رسول صلی اللہ علیہ وسلم : بلھے شاہ حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ
 علیہ وسلم دی شان لولاک دا پرچار تھاں برتھاں بڑے سوہنے ڈھنگ نال کر دے نیں :

(۱) بے حد رمزیاں دسدا نی ڈھولن ماہی
 میم دے اوہے دسدا نی ڈھولن ماہی
 (۲) کن کیا فیکون کمایا بے چونی دا چون بتایا
 خاطر تیری جگت بتایا سر پر چھتر لولاکی دا
 ہن پرہ کس توں راکھی دا
 کیوں اوہے بسہ بسہ جھاکھی دا
 (۳)

احد وچوں احمد ہویا وچوں میم مروڑی نکالی اویار
 در معانی دی دھوم مچی ہے نیناں توں گھنڈ اٹھالی اویار
 سورہ مسکن منزل والا بدل گرج سنبھالی اویار
 زلف سیاہ دے وچ پد بیضا - چکار دکھالی او یار
 جو رنگ رنگیا گوہڑا رنگیا مرشد والی لالی او یار

جاں راہ شرع دا پگڑیں گاتے اوٹ محمدی ہو دگی
 کھندی ہے پر کر دی ناہیں - ایہو خلقت رووے گی

سیوہن میں ساجن پایو ای
 ہر ہر دے وچ سہایو ای
 انا احد دا گیت سہایو انا احمد ہوں پھر فرمایو

انا عرب بے عین تاپو پھر نام رسول دھراپو ای
 سید ہن میں ساجن پاپو ای
 پرگٹ ہو کر نور سداپو احمد توں موجود کراپو
 تابوروں کر بود دکھاپو فنفتخت فیہ سناپو ای
 سید ہن میں ساجن پاپو ای

(۶)

کہیے لارے دتا ایں سانوں دو گھڑیاں مل جائیں
 نیڑے دسیں تھان نہ دسیں ڈھونڈاں کتول جائیں
 آپے جھاتی پائی احمد - دیکھاں تاں مڑ تاہیں
 آکھ گیوں مڑ آپوں تاہیں سینے وچ بھڑکن بھائیں
 کہیے لارے دتا ایں سانوں دو گھڑیاں مل جائیں

(۶) (الف)

عشق تیرا درکار اسانوں ہر ویلے ہر جیلے
 پاک رسول محمد صاحب میرے خاص ویلے
 بلے شاہ جے لے پارا لکھ کران شکرانے
 عشق اسان تال جیسی کیتی لوک مریدے طنے

(۷)

”پر دے اندب برط نور سی بن کے محمد آ گیا“

والی گل بلے شاہ انج سمجھاندے نیں:

کون آیا پہن لباس کڑے تسیں پچھو تال اخلاص کڑے
 ہتھ کھونڈی موہڈے کبل - کالا اکھیاں دے وچ دے اجالا
 چاک نہیں - کوئی ہے متوالا تسیں پچھو بٹھا کے پاس کڑے
 کون آیا پہن لباس کڑے
 چاکر چاک نہ اس نون آکھوں ایہ نہ خالی گھمڑی گھاتوں
 دچھڑیا ہو یا پہلی پہلی راتوں آیا کن تلاش کڑے
 کون آیا پہن لباس کڑے
 تسیں پچھو تال اخلاص کڑے
 نہ ایہ چاکر چاک کہیں دا نہ اس ذرہ شوق مسیں دا

نہ مشتاق ہے دودھ دہیں وا نہ اس ہلکے پیاس کڑے
تیس پچھو مال اخلاص کڑے

۸۔ کنت کنزا "منفیا" ----- والی حدیث قدسی دے حوالے مال بلے شاہ اپنی گل انج اے
دوہاندے نیں:

(الف) پہلے مٹھی آپ خزانہ سی
اوتھے حیرت حیرت خانہ سی
پھر وحدت دے وچ آنا سی
کل جزا مجل پردا اے
گر جو چاہے سوکڑا اے

(ب)

کارن پیت کھٹکھٹ میت بن آیا
میم وا کھٹکھٹ کھ پیا
احد تے احمد نام دھرایا
سر پھتر جٹلے لولاکی دا
ایہ پردا کس تھیں راکھی دا
کیوں اوہلے بہ بہ جھاکھی دا
گر اللہ آپ کیندا اے گر علی نیا ہو ہندا اے
گر ہر دے دل وچ رہندا اے اوہ خالی بھانڈے بھردا اے
گر جو چاہے سو کر دا اے

۹۔ محمدی شفاعت دا اقرار بلے شاہ نے دی کیتا اے۔ بھانویں اوہ وحدت دے دربار وچ غرق اے۔
پر محمد صلی اللہ علیہ وسلم نوں بھلا کے اوہ اگے نہیں دودھ سکدا۔

بوہے آن کھلوتا یار باہل جج (بمانہ) پیا تکرار
کلے مال جے روہے دہار نی محمد بھرے شفاعتاں
مٹی باج انھی ان گھاتاں
سن کے بھل کینیاں سب باتاں
(۲) ڈھونڈ شر میں بھا یا (جستجو کرنا) گھلاں قاصد کیندا
ہیں ڈولی چڑھی آن پریم دی دن دھڑکے میرا
میں اڈیکاں کر رہی کدی آکر پھیرا۔
(۳) میں جدھروں آئی اودھر جاناں موڑ مہاراں جگواراں
اللہ پاک محمدؐ غازی بنخشے سوگن ہاروں

ان چھنی دی مکی کچے ٹٹا سانل باروں
(۳) عبدہ رسول کمایا - وچ معراج بران منکایا

جبرائیل پگڑے آیا - حوراں منکل گا کے
میں جاں جوگی دے ٹال - متھے ٹک لگا کے
(۵) بڈھا گردا بڈھا گردا - آپو اپنی واری

کیہ بیوی کیہ باندی لونڈی - کیہ دھوبن بھٹیاری
عملاں سیتی ہون نیڑے نیی لنگھاوے پار
واہ واہ پھنج پئی دربار - خلق تماشے آئی یار

(۶) پیارا پین پوشاکاں آیا آدم اپنا نام دھرایا

احد تے احمد بن آیا بنیاں وا سردار

ہن میں لکھیا سوہنا یار جس دے حسن دا گرم بازار

(۷) کن کیا فیکون کمایا بے چونی سے چون بتایا

احد دے وچ میم رلایا تاں کیتا ایڈ پیار

ہن میں لکھیا سوہنا یار جس دے حسن دا گرم بازار

(۸) نام نیی کی رتن چڑھی بوند پری اللہ ہوانٹی کھیلوں گی کہ کر بسم اللہ

رنگی رنگیلی ادھی کھلاوے جو سکھی ہووے فتای فی اللہ

ہوری کھیلوں گی کہہ کر بسم اللہ

نحن اقرب کسی بنسی بجائی من صرف نفسہ کی کوک سنائی

فتم وجہ اللہ کی دھوم مچائی وچ دربار رسول اللہ

ہوری کھیلوں گی کہہ کر بسم اللہ

ہاتھ جوڑ کر پاؤں پڑوں گی عاجم ہو کر بنتی کروں گی

جھگڑا کر - بھر جھولی لوں گی نور محمد صلی اللہ

ہوری کھیلوں گی کہہ کر بسم اللہ

صبتہ اللہ کی بھر پکاری اللہ الصمد پیا مونہہ پر ماری

نور نبی دا حق سے جاری - نور محمد صلی اللہ بلما شوہ کی دھوم مچی ہے لا الہ الا اللہ

ہوری کھیلوں گی کہہ کر بسم اللہ

(۹) عشق دا درجہ عرش معل

ر تے تاج لولاکی اے

علاقہ

بھلائے وچوں پیدا کیتا

لما عاجز خاکی اے

(۱۰) دادا گود کھڑایا

بلے شاہ دی مشہور کافی اے :

”ڈھولا آدمی بن آیا -“

ایس وچ اک بند بڑا رمزاں بھرا اے :

ہاتل قاتل آدم دے جائے - آدم کس دا جایا ؟

ہلھا اوہناں توں دی اگے آہا - دادا گود کھڑایا

ڈھولا آدمی بن آیا

ابتھہ وی اوہ اوس حدیث ول اشارہ کر گئے - جس وچ حضور علیہ السلام نے بیان کیتا اے - کہ
میں اوس ویلے وی نئی ساں جدوں آدم مٹی تے پانی وچ منجھل بن - تفسیراں تے ہور اسلامی لٹریچر
وچ آؤندا اے کہ آدم علیہ السلام نے اک تحریر دیکھی -

لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ

تے عرض کیتی - اہی سیتھوں پہلاں دی توں کے انسان نوں پیدا کیتا اے - تے محمد کون نیں؟
اللہ تعالیٰ نے فرمایا میں محمد نوں سب توں پہلے نور دی شکل وچ پیدا کیتا - تے اوہ تیری اولاد وچ بہت
سالاں بعد پیدا ہون گے - (انجیل برنا باس وچ دی ایہ گل لکھی ملدی اے)
دادا گود کھڑایا دی رمز موجب دادا آدم علیہ السلام نیں - تے نور محمدی بحوالہ ”اول ما خلق اللہ نور
من نورہ“ (حدیث شریف) اولین تخلیق اے - جدے ویلے نال باقی تخلیقات دا مذہ بجھا - دوہے
پاسے حضور آخری نبی بنا کے مبعوث کیتے گئے - انج اوہناں دی اولت وی ثابت اے کہ سارے
نبیاں توں پہلے آپ دی نبوت ثابت سی (حدیث شریف) تے سارے نبیاں نے آپ دی آمد دی
خوشخبری دتی چنانچہ آپ سب توں آخرتے تشریف لیاے - یعنی حضور علیہ السلام بطور ”اول“ انبیاء
مسلّم السلام دے وڈ وڈیرے (دادا) نیں تے بطور ”آخر“ اوہناں دے بیٹے نیں - لیکن بطور اول سبھ
انبیاء نے حضور دی ازلی ابدی رسالت دے فیض توں استفادہ کیتا - تے بطور آخر اوہناں سمناں توں
بعد آپ دعائے خلیل تے نوید مسیحا بن کے آئے - تے ایہو بہت بھری گل بلے شاہ نے آکھی اے -

ہاتل قاتل آدم دے جائے

آدم کس دا جایا ؟

ہلھا اوہناں توں دی اگے آہا

دادا گود کھڑایا

ڈھولا آدمی بن آیا

یعنی اوہ اولین تخلیق یعنی نور محمدی - جدا اول آخر رب نال تعلق سی تے اوہ نور سی - آخر اوہ
انسانی روپ وچ آیا تاں جے کائنات دی تخلیق دے مقصد دی تکمیل دا ذریعہ بن سکے -

بلے شاہ اک صوفی تے آفاقی شاعر: صوفی وچ آفاقیت بہت زیادہ ہندی اے - ایسے

وسعت راہیں اوہ تصوف دیاں منزلاں طے کرا اے۔ صوفی دا تعلق رب نال ہندا اے۔ رب لامحدود اے۔ ایس لئی صوفی کول وی اتناں دیاں وسعتاں ہندیاں نیں۔ صوفی کوئی وی ہووے رب رسول نال تعلق رکھن پاروں اوہ بے حد وسعتاں دا تارو ہندا اے۔ تے فیر اپنی اپنی ہمت موجب جتھوں تک کے دی پہنچ ہووے اوہ پہنچ جاندا اے حضور علیہ السلام دے موڈھی نیں۔ تے اسلام ہر نبی دا دین سی۔ تے اسلام دی بطور دین تکمیل حضور علیہ السلام نے فرمائی۔ آپ نوں علمی تے عملی لحاظ نال جنی وسعتاں نال نوازیا گیا۔ اوہ وسعتاں کے ہور دے حصے وچ نہیں آسکیاں۔ سب توں زیادہ وسعتاں بھریا واقعہ ”معراج دا واقعہ“ اے جدی بلندی تے وسعتاں دے سامنے ارضی وسعت تے عرشی بلندی پہنچ نیں۔ کیوں جے جتھوں تیک حضور نوں وسعتاں نصیب ہویاں اوہ زمان و مکان تے عرش و کرسی توں وی پرے پرے دیاں گلاں نیں۔ زریاں گلاں ای نہیں جی پئی دے واپرے ہوئے واقعات نیں۔ جتھے ربی دیدار دیاں وسعتاں دے لشکارے تے اوہدا فیض زمان و مکان توں بے نیاز ٹھاٹھاں مار رہیا اے۔ جتھے توحید دے سمندر نیں۔ تے اوہتاں دا شانور محمد مصطفیٰ اے۔ جویں اقبال نے آکھیا:

(۱) علم کی حد سے پرے بندہ مومن کے لئے

لذت شوق بھی ہے نعت دیدار بھی ہے

(۲) مومن نہیں جو صاحب لولاک نہیں ہے

حضرت محمدؐ دی شان لولاکی۔۔۔۔۔ دے صدقے انسان نوں بڑا اچا درجہ مل گیا۔ تے حضور دا اک امتی جدوں محمدی تصوف دی مٹھی وچوں کنڈن بن کے نکلا اے تاں اوہ بے انت وسعتاں دا حامل ہندا اے۔ اوہنوں پتہ ہندا اے کہ کافر ہووے یا مومن، مشرک ہووے یا موحد۔ بطور انسان ہر کوئی ربی ذات یعنی روح، جہدا منبع قرآن موجب رب دی ذات اے، (نفخت لہ من روحی) دا حامل اے۔ حضورؐ دی حدیث اے کہ ہر بچہ اسلام دے فطری اصولاں موجب پیدا ہوندا اے تے بعد وچ اوہدے ماپے اوہنوں یہودی یا نصرانی وغیرہ بنا بندے نیں۔ گویا اسلام وچ اک ہمہ گیریت بلکہ اک عالمگیریت مذہب قدیموں موجود اے۔ تے صوفیاء کول ایہ توشہ وافر مقدار وچ موجود ہندا اے۔ قرآن پرھے تاں رب دے لشکارے چار چوفیرے چانن کھاروے نظر آؤندے نیں۔

جدھر دیکھتا ہوں ادھر تو ہی تو ہے

یا بقول شخصے۔

تیری شبیم وحدت ہے ہر کھلی میں پنہاں

ہر گل میں دیکھتا ہوں یا رب ہمار تیری

تک نظر ملاں ہووے یا پادری یا پنڈت۔ اوہنوں ساری دنیا تک تک نظر آؤندی اے کیوں جے اوہدے اپنے اندر وسعتاں والا توشہ موجود نہیں ہندا۔ جد کہ اک صوفی کول ایہ وسعتاں

رب رسول نال حقیقی تعلق تے محبت و اصدقہ انتوں باہریاں ہنریاں نیں۔ کھوہ دا ڈڈو سمندر توں
تا آشنا ہون کر کے اکو دائرے نوں سب کچھ سمجھ لیندا اے۔ جد کہ سمندراں دا تارو کھوہاں
جھیلاں تے چھڑاں نوں کوئی اہمیت نہیں دیندا تے سب نوں اکو لہروچ پیٹ کے لے جاندا اے

صوفی لوک ایس وسعت بھرے بھنڈار توں مستفید ہون دا نام عشق رکھدے نیں جد کہ
دوجے لوک عقل نوں رہنما من کے اوہدی پیروی کردے نیں۔ عقل دا تعلق دماغ نال اے۔
دماغ محدود ہون کر کے عقل محدود ہندی اے۔ عشق دا تعلق دل نال ہندا اے۔ دل ربلی
لشکاریاں دا مرکز ہون کر کے بے انت و سعتاں دا حامل ہندا اے۔ سلطان باہو وی دل نوں۔
بڑی اہمیت دیندے نیں۔

دل دریا سمندروں ڈوٹھے کون دلاں دیاں جانے ہو
وچے بیڑے وچے بھیرے۔ وچے ونجھ مہانے ہو
چوداں طبق دے دے اندر تنبو راگنوں تانے ہو

حقیقی عشق انسان نوں و سعتاں عطا کردا اے۔ بلھے شاہ نوں مرشد ملیا تاں اوہنے ہمہ
گیریت تے عالمگیریت دا پیالہ بھر کے بلھے شاہ نوں پلا دتا۔ بلھے شاہ ایہ عشق پیالہ پندیاں سار
آفاقیت دے گن گاون لگ پئے حتی کہ اوہ مرشد نوں رب دا نور تجلی من دے نیں۔ ہننے رب
نال گوڑھی یاری بھان دا دل دیا تے بے انت رب وانگنوں بے انت و سعتاں بخشیاں۔

بلھے شاہ دا سارا کلام آفاقیت دے لشکاریاں نال رچیا بیجا اے۔ اوہ صحیح معنیوں وچ بندہ
مومن بن کے سامنے آؤندا اے جس بارے اقبال دا نظریہ ایہ ہے کہ۔

مومن نہیں جو صاحب لولاک نہیں ہے

بعض لوک ایس وسعت بھرے حال احوال نوں ”وحدت الوجود“ دل لے تردے نیں۔
تے کئی داری گمراہ ہو جاندے نیں۔ جد کہ مومن و سعتاں دا حامل ہونے دے باوجود کدی گمراہی
دے نیڑے نہیں جاندا۔ اوہ انسانی وحدت والا قرآنی سبق یاد دلاندا ہویا۔ ہر انسان نوں ربلی روح
دا حامل من کے اوہدی اصلاح لئی ہر ویلے محبت دے گیت سناندا رہندا اے۔ تے اوس کولوں
رب دی ذات دا اقرار کرداندا اے تاں جے اوہ مشرک نہ ہو جائے کیوں جے مشرک دا آخری
مقام دونخ اے صوفی دی مقصدت وچ آفاقیت دے دیوے روشن ہندے نیں تے عالمی محبت
دے شعلے اوہنوں نفرت توں دور رکھدے نیں۔ چنانچہ اوہدے نزدیک ابو جہل دی اوہتاں چر
قابل نفرت نہیں جد تک اوہدی اصلاح دی امید دا دیوا بلدا رہندا اے

بلھے شاہ کول ایہی آفاقیت اے جیہڑی مختلف موتھیاں اتے مختلف روپ و حار کے سامنے
آؤندی اے۔ عشق نے اوہنوں سوداگی کر چھڈیا اے۔ اوہ مجذوبیت دا شکار اے تے رولا پاپا
کے گار رہیا اے کیوں جے اوہنے منافقت دا پردہ فاش کر کے اوہدا نظارہ کر لیا اے :

۱۔ جاں میں سبت عشق دا پڑھیا مسجد کولوں جیوڑا ڈریا
ڈریے جا ٹھاکر دے وڑیا جتھے وجدے تار ہزار

عشق دی نویں نویں ہمار
وید قرآناں پڑھ پڑھ تھکے سجدے کر دیاں گھس گئے متھے
نہ رب تیرتھ نہ رب کے جس پایا تہ نور انوار

عشق دی نویں نویں ہمار
پھوک مٹے بھن سٹ لوٹا نہ پھڑتسی ، عاصا سوٹا
عاشق کندے دے دے ہوکا ترک حلالوں کھا مردار

۲۔ عشق حقیقی نے مٹھی کڑے مینوں دسو پیا دا دیس
ماپیاں دے گھر بال انجانی پیت لگا کے لٹی کڑے
منطق معنے کنز قدوری میں پڑھ پڑھ علم بکھی (گواج گئی) کڑے

۳۔ آدم کنکوں منع کرایا آپ گھر شیطان دوڑایا
کڈھ بھشوں زمین رلایا کیڈ پپار پارا ہی
ریہ ریہ دے عشقا مارا ہی کہہ کس نوں پار اتاریا ہی

قرآن کریم وچ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی اطاعت نوں اللہ تعالیٰ دی اطاعت کہیا گیا
اے۔ رسول اللہ دی بیعت نوں اللہ دی بیعت آکھیا گیا اے۔ تے ہد اللہ فوق اہلبہم دا
نکھیرا کر کے گل سمجھائی گئی اے ایسے طراں ما رمیت اذ رمیت ولكن اللہ رمی۔ والیاں
گھمیاں رمزاں دا ذکر وئی قرآن پاک وچ مددا اے۔ ایس طراں دیاں قرآنی مثالاں سامنے رکھ
کے صوفی حضرات رب دا نمائندہ رسول نوں تے رسول دا نمائندہ مرشد نوں تسلیم کر دے نیں۔
تے بلھے شاہ وی ایس منق تھانیں جدوں لنگھ رہے سن۔ تاں اوہناں نے آکھیا سی۔

احد احمد وچ فرق نہ بلھیا اک رتی بھیت مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑی دا

اک وسعت بھری سطح اتے ایہ لشکارے انج جانن شدے نیں۔ وحدت توں کثرت ول دا
ایہ سفر بلھے شاہ نے وی طے کیتا سی:

اکو الف پڑھو چھٹکارا اے

اک الفوں دا تن چار ہوئے پھر لکھ کروڑ ہزار ہوئے

پھر اوتھوں باجھ شمار ہوئے ایس الف دا کتہ نیارا اے

اک الف پڑھو چھٹکارا اے

ملا بی بوڑھ دا بویا سی اوہ برچھ (درخت) وڑا جاہویا سی
 جد ۷ چھ اوہ فانی ہویا سی پھر رہ گیا بی اکا ہرا اے
 اکو الف پڑھو پھٹکارا اے

حیرت دے دریا وچ طے شاہ تاریاں لا رہے نیں۔ مہذبیت دا عالم طاری اے۔ اپنی سرت بھلا
 بیٹھے نیں۔

نہ میں مومن وچ میٹاں نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں
 نہ میں پاکاں وچ پلپیتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون

بھیا کیہ جااں میں کون
 (۲) بھیجی بوہڑس دے طبیباً نہیں تے میں مر گیا

تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا
 تیرے عشق نے ڈیرا میرے اندر کیتا

بھر کے زہر پیالا میں تاں آپے پیتا
 وچ تیریاں اڈیکاں نت سونیا رہی آ

تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا
 ملھا شوہ نے آندا مینو عنایت دے بوہے

جس دے عشق پوائے سانو سادے تے سوہے
 جاں میں ماری ہے اڈی مل پیا ہے دھیا

تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا
 (۳) بھانویں جان نہ جان دے ویڑے آوڑ میرے

میں تیرے قربان دے ویڑے آوڑ میرے
 تیرے جیسا مینوں ہور نہ کوئی۔ ڈھونڈاں پلا جنگل روہی

ڈھونڈاں میں سارا جہان دے ویڑے آوڑ میرے
 میں تیرے قربان دے ویڑے آوڑ میرے

ایہ ازلی ابدی محبوب نوں دل دے آگن وچ بلان دا سدا اے۔ انسانی اصلاح وی ایسے سدے
 دے کچھ لکھ ہندی اے تے ایہ آفاقیت طے شاہ دی ہر کافی دا سنگار اے۔

موسیٰ علیہ السلام نے رب نال گھاں کیتیاں تاں اک دن ”رب ارنی“ دی خواہش زبان پر آئی
 ۔ لیکن تاں ای ”لن ترانی“ دا جواب وی سننا پیا۔ حضور علیہ السلام نوں حدیث شریف موجب سوہنی
 صورت وچ ربی دیدار دی دولت نصیب ہوئی۔ اہل دل و نظر قرآنی آنت: مذاغ البصر۔ معاطنی ربی
 دیدار بارے ای تسلیم کر دے نیں۔ ربی دیدار ہر اک نوں اوہدی استعداد دے مطابق ضرور ہندا اے
 ۔ کوئی۔

ہر گل میں دیکھا ہوں یا رب ہمار تیری
 دے صدق ایس دیدار توں مستفید ہندا اے . معص صوفیاء بارے کتاباں وچ لکھیا اے کہ اوہناں
 نے وی رب دا دیدار کیتا ۔ مشکوٰۃ شریف وچ وی ایس بارے احادیث موجود نیں ۔ بلھے شاہ وی
 جدوں ربی دیدار دی خواہش لے کے اگانہ ودعدے نیں تاں اوہناں دا مطالبہ ”رب ارنی“ والے
 مطالبے توں کے طراں وی گھٹ نہیں ہندا ۔ چنانچہ اوہ پکار اٹھدے نیں ۔

گھٹکھٹ چک او سبناں ہن شرماں کاہنوں رکھیاں دے

زلف کنڈل نے گھیرا پایا شیز (زہر پلانگ) ہو کے ڈنگ چلایا
 دیکھ اسوں ول ترس نہ آیا کر کے خونی اکھیاں دے
 گھٹکھٹ چک اوجھاں ہن شرماں کاہنوں رکھیاں دے
 دویناں دا تیر چلایا میں عاجز دے سینے لایا
 گھٹکھٹ چک اوجھاں چھپایا چوریاں ایہ کن (کنے) دیاں دے
 گھٹکھٹ چک اوجھاں ہن شرماں کاہنوں رکھیاں دے

گھٹکھٹ اوہلے نہ لک سوہیا میں مشتاق دیدار دی آں
 جانی باجہ دیوانی ہوئی ٹوکاں (لہراں دے تیر) کر دے لوک سبھوئی
 جیکر چکرے یار کرے دل جوئی میں تاں فریاد پکار دی آں
 گھٹکھٹ اوہلے نہ لک سوہیا میں مشتاق دیدار دی آں

لن ترانی دس کے جانی ہن کیوں مکھ چھپایا ای
 میں ڈھولن وچ فرق نہ کوئی (دھو مکھ لہنا کتم) (انتہ) لہنما فرمایا ای
 آؤ ججن گل لگ سواں میں ہن کیہ گھٹکھٹ پایا ای
 لن ترانی دس کے جانی ہن کیوں مکھ چھپایا ای

ساڈے ول کھڑا موڑ دے پیاریا۔ ساڈے ول کھڑا موڑ
 آپے ای تیں کنڈیاں لائیاں ۔ آپے ای کھڑا ایں ڈور
 ساڈے ول کھڑا موڑ

بلھا شوہ اسوں مرنا ناہیں ۔ گور پیا کوئی ہور
 ساڈے ول کھڑا موڑ دے پیاریا ۔ ساڈے ول کھڑا موڑ

ہیر رانجھاتے بلھے شاہ : شاہ حسین دیاں کافیاں پڑھ کے وی اندازہ ہندا اے کہ ہیر رانجھے
 دا ذکر ساڈے صوفیاں نے عشق حقیقی دے علامتی انداز وچ کیتا اے ۔ بتے عشق حقیقی دا ایہ ذکر

ازکار ہیر رانجھے دے حوالے نال پدا عام ہو گیا سی - بلے شاہ دے سے اندر ایہ ذکر ازکار اک ہکی
 پیڑی اصطلاح بن چکا سی - چنانچہ بلے شاہ دے کلام وچ ہیر رانجھے کا قصہ گویا انسانی حیاتی وچ
 رب نال تعلق نوں گوہڑا کرن والا پہلا سبق اے -
 لوکاں دے بھانے چاک بھیس دا
 رانجھا تاں لوکاں دے وچ کیندا
 ساڈا تاں دین ایمان دے ویڑے آوڑ میرے
 میں تیرے قربان دے - ویڑے آوڑ میرے
 تے فیرا وہ رانجھے دی تلاش نوں اپنا مدعا تے مقصود بنا لیندے نہیں تے کہندے نہیں -

اک رانجھا مینوں لوڑی دا کن فیکونوں اگے ویاں گکیاں
 نیوں نہ گکیا چوری دا اک رانجھا مینوں لوڑی دا
 رانجھے ہیا مینوں ہور نہ کوئی مٹاں کر کر موڑی دا
 احد احمد وچ فرق نہ بلہیا اک رتی بھیت مروڑی دا
 اک رانجھا مینوں لوڑی دا

حاجی لوک کے نوں جاندے میرا رانجھا ماہی مکہ
 میں تاں منگ رانجھے دی ہوئی آں - میرا باہل کردا دھکا
 حاجی لوک کے نوں جاندے میرے گھر وچ نوشوہ مکہ
 وچے حاجی ' وچے عازی - وچے چور اچکا
 حاجی لوک کے نوں جاندے - اساں جاناں تخت ہزارے
 جتول یار اوتے دل کعبہ - بھانویں پھول کتاباں چارے
 نی میں کملی یار دی کملی - نی میں کملی یار دی کملی

بلہا ہن ساجن گھر آیا میں گھٹ رانجھن گل لایا
 دکھ گئے سمندر پار نوں دل لوچے ماہی یار نوں

رانجھا جو گیرا بن آیا واہ ساگی سانگ رچایا
 ایس جوگی دے نین کٹورے بازاں وانگوں یندے ڈورے
 مکھ ڈٹھیاں جادون دکھ ' جمہورے اہتاں اکھیاں لعل و نجایا
 ایس جوگی دی کیہ نشانی کن وچ مندراں گل وچ گانی
 صورت اسدی ہے لائانی ایس الفون احد بتایا
 رانجھا جو گیرا بن آیا واہ ساگی سانگ رچایا

بہا شوہ دی ایہ گت (حالت) بنائی پیت پرانی شور مچائی (شور مچا رہی اے)
 اے گل کیوں کر چھپے چھپائی نی تخت ہزاروں آیا
 رانجھا جو کیرا بن آیا

رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی
 سدو نی میںوں دھبدا رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
 رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی
 میں ناہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دل جوئی
 جتھ کھوڑی میرے اگے منگو موڑے بھورا لوئی
 بہا ہیر سلیٹی دیکھو کتھے جا کھلوی
 رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپ رانجھا ہوئی
 تخت ہزارے لے چل بہا - سیالیں ملے نہ ڈھوئی

عشق ہوری ہیرے دل دھائے تاہیوں رانجھے کن پڑوائے
 صاحبان نون جد ویاہون آئے سر مرزے دا داریا ای
 رہ رہ وے عشقا ماریا ای
 کہہ کس نون پار اتاریا ای

بلے شاہ گھر رانجھن آوے میں تتی نون لے گل لاوے
 نال خوشی دے رین وداوے نال خوشی دے رہنی آن
 متربیا اے کارن نی میں لوک الاہے لینی آن

ہیر رانجھے دا پورا قصہ وی بلے شاہ نے اک کافی وچ رچیا اے ذرا خلاصہ نکو:

میرے کیوں چہ لایا مای
 کن تیکون آوازہ آیا تخت ہزاروں رانجھا آیا
 چوچک دا اس چاک سدایا اوہ ادہ صاحب صفائی
 میرے کیوں چہ لایا مای نی میں استوں گھول گھمائی
 چل رانجھا ملتان چلا ہیں غوث بہاول پیر ستادیں
 اپنی ترت مراد لیادیں میرا جی رب سولا چاہی
 آ جنج کھیریاں دی ڈھکی میں بہن ہیر نمائی سکی
 میری رت سریروں کی دل دل مارے برہوں کھائی
 کھیرا پھل گھوڑے تے چھیا نقر دھوڑ گرد وچ ریا

ایڑا مان کیوں کوڑا کیا اس کیتی بے پرواہی
 میں مائی دی مائی میرا گوشت پوست ہیرا ہیرا
 روز حشر دے کر ساں بھیرٹا جد دسکی دار (انصاف) اتھی
 چوچک قاضی سد بھایا میں من رانجھو مائی بھایا
 دھکو دھک نکاح پڑھایا اس کیتا فرض ادائی
 نمک سٹ ٹے ول جاوے بیٹھا اسدا نام دھیادے
 کن پڑوا کے مندریاں پاوے گز لے کے دویر شای
 میرے کیوں چھ لایا مائی
 جوگی شہر کھیزیاں دے آوے جس گھر مطلب سو گھر پاوے
 بوہے جا کے تادو جاوے آپے ہویا فضل اتھی
 اہ گل سستی مٹاں پچھاتی دونماں دی ویدن اکو جاتی
 اوہ بھی آئی سی مدھ مائی اوتھے دھوآں ستمر پائی
 بلھا سستی پھند پچایا ہیر سلیٹی ٹاگ لڑایا
 جوگی منتر جھاڑن آیا دونماں دی آس مراد پچھائی
 میرے کیوں چھ لایا مائی

میرا رانجھن ہن کوئی ہور - تخت منور لمیاں بانگاں
 تاں سنیاں تخت لاہور - عشقے مارے ایویں پھر دے
 جیویں جنگل دے دج ڈھور - میرا رانجھن ہن کوئی ہور
 رانجھا تخت ہزارے دا سائیں - ہن اوتھوں ہویا چور
 بلھا شاہ اسان مرناں ناہیں قبر پائے کوئی ہور
 میرا رانجھن ہن کوئی ہور

میںوں درد اولڑے دی بیڑ
 آسماں رانجھا دے دے نظارا
 ساف کریں تقصیر
 تخت ہزاریوں رانجھا ٹریا
 ہیر نمائی دا ہیر
 میںوں درد اولڑے دی بیڑ

میں کیوں کر جاواں کعبے نون دل لوچے تخت ہزارے نون
 لوکی سجدہ کعبے دل کر دے

ساڈا سجدہ یار پارے نوں

دل لوچے تخت

میرا رانجھا مای

ملاں بہ بہ وچ مہیتاں سانوں دیون ہور عیبتاں

سوہریاں دیکیاں والیاں ریتاں میں کیتیاں چوڑ چوہٹ کڑے

میرا رانجھا مای

ملاں سانوں سبق پڑھاوے

اوہ قاضی وچ "بے" بناوے

ایں رانجھے دی قدر پچھاوے

میرا رانجھا مای

اکھیاں کھولو دل "نال" جھاکو

نہیں ذات صفتوں گھٹ کڑے

میرا رانجھا مای

تے انج طبعی شاہ ہیرے رانجھے دے حوالے نال عشق حقیقی دی دس پاؤندا اے۔ تے اوڑک

ایں حوالے نوں وارث شاہ نے چار چند لادتے۔

دانگلش ٹوانگلش

ڈاکٹرنری آف اکنامکس (دانگلش ٹوانروم)

ایم اے معاشیات کے طلباء کے لئے مفید کتاب جس کے مطالعہ سے
معاشیات کی اصطلاحات سمجھنے میں آسانی ہوگی۔

نیو بک سیلز چوک اردو بازار لاہور

فون نمبر: 224925

خواجہ فرید دی شاعری تے تصوف

خواجہ فرید ۲۶ ذیقعد ۱۲۷۱ھ (۱۸۴۵ء) نوں قصبہ جہانپور وچ مولانا خدا بخش دے گھر پیدا ہوئے آپدی والدہ ڈیرہ غازیخان دے ملک محمد عمر دی بیٹی تے تک غلام محمد دی بھین سی۔ آپ دا تاریخی نام خورشید عالم ۱۲۷۱ھ رکھیا گیا۔ چار سال دے سن کہ والدہ دا انتقال ہو گیا۔ تے اٹھ سال دی عمری جدوں والد صاحب دی فوت ہو گئے۔ آپ دے وڈے بھائی حضرت غلام فخر الدین نے آپ نوں پالیا پوسیا تے آپدے ماما جی ملک غلام محمد نے وی آپ دا دھیان رکھن وچ کوئی کسر نہ چھڈی۔ حضرت غلام فخر الدین آپ دے مرشد وی سن تے بھرا وی۔ اوہ لاولد سن۔ چنانچہ اوہناں نے آپنوں پتراں وانگر پالیا تے تربیت کیتی۔ آپ نے اٹھ سال دی عمر وچ قرآن پاک حفظ کیتا۔ تے فیر عربی فارسی پڑھی فیر بہاول پور دے نواب صادق محمد ہوراں دی درخواست پاروں خواجہ فرید آپدے ماما جی ملک غلام محمد تے آپ دے استاد مولانا قائم دین نوں احمد پور شرقیہ نواب صاحب دے محل وچ بھجوا دتا گیا۔

بیعت: تیرہ سال دی عمر وچ خواجہ فرید نے فخر الدین دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ سولہ سال دے سن کہ ظاہری علماں توں فارغ ہو گئے۔ تے باطنی طہارت تے پاکیزگی ول دھیان دین لگ پئے۔ آپنے مرشد دا ذکر بڑی محبت نال آپنیاں کافیاں وچ کیتا اے۔

فخر جہاں قبول کیتوے۔ واقف کل اسرار تھیوے
ہر جا نور جمال ڈٹھوے۔ مخفی راز تھے اظہار

چشماں فخر الدین منحل دیاں۔ تن من کیتا چور
گھول گھٹاں میں فخر جہاں توں 'بنت حور' قصور

آپ پنجابی زبان دے ملتان، ریاستی یا سرائیکی لہجے دے بڑے اچے شاعر اک صوفی تے درویش بزرگ سن 'آپ دا اردو شاعری دا دیوان وی بھیا سی۔ اردو نمونہ کلام ایہ ہے۔

ٹائے حق ادا ہو کس طرف تسوید انسان سے
کہ ہے ترکیب جس کی اک خطا سے اور نسیاں سے

(اردو دیوان دا مطلع)

بیت حزن میں مجھ کو بنھا کے چلا گیا
آتش کدے میں جاں کو جلا کے چلا گیا
نام میرا سن کے راحت بھانگ جاتی ہے فرید
ہاں مگر آیا ہوں میں رنج و عن کے واسطے

اگر محروم ہوتا عشق جاں سے یہ دل میرا
مٹتا ہے فرید اس عالم ایجاد میں آتا

ایس توں علاوہ آپ ہندی تے فارسی وچ وی شعر آکھدے سن۔ لیکن آپ نوں بطور شاعر، آپدی کافیاں راہیں شہرت ملی۔ آپ دیاں کافیاں وچ زبان تے بیان دی پختگی۔ عشق و محبت، ہجر و وصال، سدھراں تاہنگاں تے وچھوڑے واسیک، جیساں صفتاں ملدیاں نیں۔ آپ عربی فارسی، ہندی، سندھی، پوربی، ملتانیاں یا ریاستی بولی تے نکسالی پنجابی چنگی طراں جان دے سن۔ آپدے ملفوظات ”ارشادات فریدی“ کئی جلدوں وچ چھپ چکے نیں۔ جنہاں نوں مولوی رکن الدین نے جمع کیتا سی۔ پر مولوی رکن الدین تے اوہناں دے دوست مولوی غلام احمد اختر نے خواجہ صاحب دی وفات توں بعد اک بدنام فرتے وچ شمولیت اختیار کر لئی تے ملفوظات وچ کئی جھوٹیاں گلاں جڑ دتیاں۔ جس پاروں ملفوظات دے بعض حصے مشکوک ہو گئے۔ آپ نے فارسی نثر وچ اک رسالہ فوائد فریدیہ دی لکھیا سی۔ ہجر وچھپ چکيا اے۔

سجادہ نشینی: ۱۲۸۸ھ وچ مولانا غلام نضر الدین رحلت فرما گئے۔ سجادہ نشینی توں بعد آپ رومی دے علاقے وچ چلے گئے تے اٹھاراں سال تک رب رب کر دے رہے تے اتھے آپ ہوراں کافیاں تصنیف کیتیاں۔ جنہاں توں آپ دا حال ڈلہ ڈلہ پیندا اے۔ رومی دا ذکر آپ دیاں کافیاں وچ اچھا کر کے ملدا اے۔ ۱۲۹۲ھ وچ آپ نے حج کیتا۔ ملتان توں لاہور، دلی تے اجیر شریف پہنچے۔ دڑے دڑے نوابہ غلاماں ہار آپ دے ہمراہ سن۔ اجیر شریف دی درگاہ دلوں آپ نوں گہری ستمائی گئی۔ اوتھوں آپ بسپئی چلے گئے تے فیر سمندری جہاز وچ بیٹھ کے سوہنے کئی مدنی مائی دے دیس پہنچے۔ عرب شریف وچ حج سے آپ نے بڑیاں پاریاں کافیاں لکھیاں جنہاں وچ عرب تے مکہ معظمہ تے مدینہ منورہ دا ذکر وی ملدا اے۔ تاں سجادگی دا بوجھ آپ دے موڑھیاں اتے آن پیا۔ جنوں آپ نے بڑی ہمت تے اوم نال بھایا

(الف) دیس عرب دا ملک طرب دا سارا باغ بہار

(ب) آپہو ختم جیندیں کے۔ ایں شہر مبارک کے

(ج) تھیواں صدے صدے آیا شہر مدینہ۔ سکھ دی سچ سہائم

گیادو کھڑدیرینہ

خواجہ فرید فن شاعری وغیرہ توں علاوہ موسیقی دے وی جانو سن چنانچہ اکواری فرمایا۔ ”خیال

گانمن“ فشی غلام حسین ملتانیاں دی کاڑھ سی۔ تے گیت چھلا۔ سید میرن شاہ نے ایجاد کیتا سی۔ خواجہ

فرید دے بقول ہندوستانی موسیقی دے بنیادی اصول چھ نیں۔ تے باقی اوہناں دیاں شاخاں نیں۔

وفات: آپ ۶ ربیع الاول ۱۳۱۹ھ (مطابق ۲۳ جولائی ۱۹۰۱ء) بدھ والے دن ایس دنیا توں چلانا کر گئے۔

آخری وقت آپدی زبان اتے ایہہ کافی جاری سی:

دا	کلمن	ہن	ویلا	گذریا
دا	چلن	فرید	وقت	آیا
دا	لمن	دوست	پینڈا	اوکھا
ہے	آندی	پر	لباں	جان

(پنجابی شاعراں دا تذکرہ از کشتہ پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ از عبدالغفور، خواجہ غلام فرید از مسعود حسن شہاب، پریت مہار مطبوعہ بزم ثقافت ملتان تے ہور کئی کتاباں توں استفادہ کیتا۔۔ قدر آقائی)

تصوف تے خواجہ فرید: خواجہ فرید صوفیاں دے اوس ٹولے نال تعلق رکھدے نیں۔ ہر ۲ ابن العربی نوں اپنا استاد من دا اے۔ ابن العربی وحد الوجود دے قائل سن۔ جدی تان عشق الہی اتے جا کے ٹھدی اے۔ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک اے۔ تے انسان دنیا دیاں آلائشاں وچ لتھریا ہویا اے۔ تے ہر ۲ ایہاں آلائشاں توں بچ کے رب دی یاد وچ گم ہو کے رہ جائے تے اپنے من نوں گند مند توں صاف رکھے اوہ رب دے نورانی لشکاریاں نال رشتہ جوڑن وچ کامیاب ہو سکدا اے۔ غیر مسلم (ہندو وغیرہ) فلاسٹراں دا خیال اے کہ اصل ہستی توں علاوہ ہر کوئی نرا دھوکھا اے اوہدی کوئی حقیقت نہیں۔ جد کہ ابن العربی آکھدے نیں پئی:

کثرت ممکنات نظر دا فریب نہیں بلکہ جلوہ حق اے۔

۱۔ الفتوحات الکبیرہ وچ اوہ آکھدے نیں۔ ان الحق عین کل صورہ یعنی بیشک حق تعالیٰ ہر صورت دا عین اے۔ (فتوحات کبیرہ جلد ۲ باب ۵۱۰ صفحہ ۱۵ مطبوعہ مصر)

۲۔ فالحق بیت الموجودات کھا لانا الوجود و قلب العبد بیت الحق لانا و لاکن قلب المؤمن لا غیر۔ (ایضاً باب ۴۰۵ ص ۷)

پس حق تعالیٰ سب موجودات دا گھراے۔ ایس لئی اوہ اوہنوں سمویں اے لیکن مومن دا دل نہ کہے ہور (غیر) دا۔

خواجہ فرید ابن العربی بارے فرماندے نیں:

بے شک ساڈا دین ایمان اے
ابن العربی دی دستور

تصوف دا مقصد اللہ دا عشق اے۔ صوفیاں کول ایہ عشق الہی والا توشہ ای ہندا اے جس پاروں اوہ مرن توں بعد وی زندہ رہندے نیں۔

نام فقیر تھناں دا باہو قبر جہاں دی جیوے ہو

ابن العربی موجب دنیا تے مانعہ دا وجود اللہ دی محبت پاروں قائم ہویا۔ حدیث قدسی اے۔ کنت کنزاً مخفیاً فاحبت ان اعرف فخلقت الخلق۔

یعنی میں اک مخفی خزانہ ساں سو مینوں اپنی پہچان کران دا شوق ہویا تاں میرا ایس مقصد لئی میں

خلقت نوں پیدا فرمایا۔

خواجہ فرید کھندے نہیں۔

(۱) کنت کنزا" عشق گواہی پہلے حب خود ذات نوں آئی

جیسے ساتھ تھیا جمل جہان

عشق ہے ہادی پریم مگر دا عشق ہے راہبر راہ فقروا

عشقیوں حاصل ہے عرفان

عشق ہے دکھڑے (دکھیا) دل دی شادی عشق ہے راہبر مرشد ہادی

عشق اساذا پیر۔ جیسے کل راز بچھایا

چنانچہ خواجہ فرید نے وحدت الوجود کی نظریے دی بنیاد عشق پر ہے۔ اوہماں نوں ہر ہر پاسے

عشق ای عشق نظر آؤندا ہے۔

(۱) ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جا سبحان اللہ سبحان اللہ

خود عاشق خود معشوق بنا سبحان اللہ سبحان اللہ

خود بلبل تے پروانہ ہے گل شمع اتے دیوانہ ہے

تھی چاند۔ چکور نوں موہ لیا سبحان اللہ سبحان اللہ

(۲) صورت وچ دیدار ڈھم کل یار اغیار کول یار ڈھم

کتھ بطن بطن طور ڈھم کتھ زاہد تے مخمور ڈھم

کتھ ملاں تے منصور ڈھم کتھ چوب رسن تے دار ڈھم

ارواح ، نفوس ، عقول ڈھم انسان علوم جہول ڈھم

معقول ڈھم ، منقول ڈھم اقرار ڈھم انکار ڈھم

(۳)

ہر جا ذات پنل دی۔ عاشق جان یقین

ہر صورت وچ یار دا جلوہ۔ کیا اسمان زمین

دلہر صورت وچ آوے یار کر کے تاز ادا لکھ وار

اک مانی وچ اہدی ذات نوں مخاطب کر کے فرماندے نہیں۔

اے حسن حقیقی نور ازل تینوں واجب تے امکان کوں

تینوں خالق ذات قدیم کوں تینوں حادث خلق جہان کوں

تینوں مطلق محض وجود کوں تینوں ملیہ تے اعیان کوں

تینوں عین حقیقت ماہیت تینوں عرض ، صفت تے شان کوں

بے رنگ کوں ، بے مثل کوں

سبح کون کون قدوس کون رحمان کون سبحان کون
خواجہ فرید وحدت الوجود وچ کدی کدی بہت اگانہ نکل جانڈے نیں۔

سبح بخائیں غیر نہ جائیں سب صورت ہے عین ظہور
رکھ تصدیق نہ تھی آوارہ

کعبہ قبلہ دیر دوارہ مسجد مندر کھڑو نور
خواجہ فرید دے تصوف دے مختلف روپ نیں۔ جگ بارے آپدا نظریہ ایہ ہے

جگ وہم خیال تے خوابے سب صورت نقش بر آبے
” علموں بس کریں اویار“ والی گل خواجہ فرید نے ایس طراں آکھی اے۔

(۱) بن دلبر شکل جمان آیا
ہر صورت عین عیان آیا

کل وچ کل شے ظاہر ہے
سوہنا ظاہر عین مظاہر ہے
کتھے تاز نیاز دا ماہر ہے
کتھے درد کتھے درمان آیا
بن دلبر شکل جمان آیا

(۲) بک جا روپ سنکار ڈکھاوے
بک جا عاشق بن بن آوے
ہر مظر وچ آپ سماوے
آپنا آپ کرے دیدار
ہر صورت وچ آوے یار
کڈیں شانہ حکم چلاوے
کڈیں گدا مسکین سڈاوے
اس دا بہیت کوئی نہ پاوے
سب بدست پھرن سرشار

عام طور تے وحدہ الوجود دا مطلب غلط لیا جاندا اے تے ہر شے نوں ”خدا“ کہہ کے ہر کوئی اپنی
”علیت“ دا مطلب جگان دا جمن کرا اے۔ حالانکہ وجود دے اک مرتبے وچ متھے ہوئے اسماء نوں
دوجے مرتبے وچ نہیں رلایا جا سکدا۔ مثلاً ”اللہ الوہیت دا گڑھ تے معبود اے بندہ عبودیت دے مقام
اتے کھلوتا اے۔ عبد نوں معبود تے معبود نوں عبد دی جگہ دتا کفر اے۔ ابن العربی کہندے نیں کہ

عبد کنی وی ترقی کر جائے رب نہیں بن سکتا تے رب کناں وی تھلے آجائے، بندہ تے عبد نہیں ہو سکتا۔ چنانچہ فرق مراتب تے حفظ مراتب دے خواجہ فرید وی قائل نہیں۔ تے اتنا کہہ کہن دے باوجود جدوں رب دی شان جلالی تک دے میں تاں توبہ توبہ پکار اٹھدے نہیں۔ ذرا بیٹھ دتے کہ شعر دیکھو:

اے	حسن	حقیقی	نور	ازل	تینوں	واجب	تے	امکان	کہوں
تینوں	عین	حقیقت	ماہیت	تینوں	مرض	صفت	تے	شان	کہوں
تینوں	تت	جماد	افلاک	کہوں	تینوں	ناز	لیم	جان	کہوں
تینوں	مسجد	مندر	دیر	کہوں	تینوں	پوتھی	تے	قرآن	کہوں
تینوں	دسرت	پھمن	رام	کہوں	تینوں	سیتا	جی	جانان	کہوں
بلدیو	جسود	اند	کہوں	تینوں	کشن	کنہیا	کان	کہوں	
تینوں	برما	بشن	گنیش	کہوں	مہادیو	کہوں	بھگوان	کہوں	
تینوں	شاہد	ملک	حجاز	کہوں	تینوں	باعث	کون	مکان	کہوں
تینوں	طلبہ	تے	ظہور	کہوں	تینوں	ڈھولک	سرے	تان	کہوں
کر	توبہ	ترت	فرید	سدا	ہر	شے	نوں	پر نقصان	کہوں
اے	پاک	الکھ	بے	عیب	کہوں	اے	حق	بے	نام

وحدت الوجود نوں حدوں ودھ اہمیت دے کے تے حفظ مراتب توں بے نیاز ہو کے جدوں ساڈے صوفیاں نے اگے قدم ودھایا تاں اکبر دے زمانے وچ ”دین الہی“ پنگرنا شروع ہو گیا سی۔ جینے بعد وچ دا راسکھو جینے شہزادے کولوں ایہ لکھوایا کہ قرآن وچ برہی کتاب کتوں دا ذکر آؤندا اے اوہ ہندواں دے وید پران نہیں۔

خواجہ فرید جدوں ہوش وچ آؤندے نہیں تاں ”مسجد مندر بکڑو نور“ نوں دسار کے رب دی تلاش شروع کر دے نہیں۔

کماں	پاؤں	کماں	پاؤں	یار
جن	ملائک	سارے	کیا	مکھاسنار
کھوج	سراغ	نہ	پایا	پتہ
تھک	بیٹھے	تن	مار	تھک
پیر	پنیر	غوث	قطب	تھک
کیا	مرسل	اوتار	روکے	تھک
کرن	منادی	رو	الابصار	تھک
لا	بدرکھ			تھک

روہی تے خواجہ فرید: مقامی رنگ نوں اپنی شاعری دا موضوع بنانا خواجہ فرید دا من پسند مشغلہ اے۔ خواجہ صاحب نے روہی دے علاقے وچ تقریباً ۱۸ سال تیکر دیب رکھیا۔ اتھے رہل سے

اورمات نے رب دی یاد دے نال نال فطرت نال پیار دا حق وی ادا کیتا۔

(۱) روی ڈٹھری میگہ ملہاراں بوٹے بوٹے تھیاں گلزاراں
شالا موڑم دوست مہاراں بھاگ ساگ دی موسم آیم

(۲) روی رنگ رنگیلی چک کپ ہار میاں پاوے
بوٹے بوٹے گھنڈ ساگوں گیت پر م دے گاوے
کیر محزہی ہولی چزی دل دل مینہ پوساوے
پورب ماڑ ڈکھن دے ہادل کوئی آوے کوئی جاوے
سانوں میگہ ملہاراں سجون تھلئیں مال نہ ماوے
پیوں پانی دھارو دھاری ڈلیوں جھوک تراوے

(۳) وچ روی دے رہندیاں نازک نازو جیاں
راتیں کن شکار دیس دے ڈیسیں ولوڑن خیاں
گھڑے تیر چلاون کاری سے سے دلڑیاں بھٹیاں
کر کر درمنداں کوں زخمی ہے ہے بدمن نہ پٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتے ' چوڑ کیتونیں ترٹیاں

ساون مینہ ورھاندا آیا تاں خواجہ فرید اوہدا سواگت انج کر دے نیں۔

آئے مست ڈھاڑے ساون دے واہ ساون دے من بھاون دے
چارے طرفوں زور پون دے سارے جوڑ د ساون دے
روی راوے تھیاں گلزاراں تھل چڑاگ دی باغ بہاراں
گھنڈ تواراں بارش باراں چرچے دھاون گاون دے
چاندنی رات ملہاری ڈینہ ہے ٹھنڈیاں پیلاں رم حجم مینہ ہے
سوہنی موسم گلدا زینہ ہے گئے ویلے غم کھاون دے

ون دا بوٹا روی وچ بڑی اہمیت رکھدا اے۔ اوہدا پھل "پیلوں" کہلاندا اے۔ محبوب نال نال

ہودے تے اتوں وٹاں اتے بہار آئی ہوئی ہودے تاں ایسے رومانی سنگ وچ بہرہ لطف آؤندا اے۔

اوسدا اک جھلکارا ککو ' خواجہ فرید فرماندے نیں۔

آچنوں دل یار پیلوں پکیاں نی دے
کئی بگڑیاں کئی سادیاں پیلیاں کئی بھوریاں کئی پھلڑیاں نیلیاں
کئی اودیاں گھنار۔ کٹھیاں رتیاں نی دے
آچنوں دل یار پیلوں پکیاں نی دے
پار تھئی ہے رشک ارم دی سک سر گئی جڑھ ڈوکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں پکھیاں نی دے

آچنوں رل یار پیلو پکیاں نی وے
 جال جلوئیں تھی آبادی پل پل خوشیاں دم دم شادی
 لوک سنن ہزار کل نے پکیاں نی وے
 آچنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے
 حوراں پریاں ٹولے ٹولے حسن دیاں ہیلیاں برہوں دے جھولے
 راتیں ٹھڈیاں ٹھار گولٹیں تتیاں نی وے
 آچنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے

روہی دے علاقے نوں مشہوری دین والے خواجہ فرید ای سن ورنہ روہی جئے علاقے نوں کون
 جان واسی۔ خواجہ صاحب روہی دے علاقے نوں محبوب نال میل ملاپ کراون والا علاقہ قرار دیندے
 نہیں۔ نالے دعا دیندے ہوئے کمنڈے نیں :

ایہ روہی یار ملانوڑی وے
 شالا ہودے ہر دم سادڑی وے
 ونج پیوں لسنی گاوڑی وے
 گھن اپنے سوہنے سنیں کتوں

دل جمنر جنگل دی باندی ہے
 جتھاں جھوک میڈے متراں دی ہے
 بو صدق وفادی آندی ہے
 اہٹاں سنیریں نیں کتوں

تھبیاں سر سبز فرید دیاں جھوکاں
 مہوں سبز تھیاں دل سوکاں
 بنشیں واگ ولائی او یار
 سٹ گت فخر وڈائی اویار

خواجہ فرید دے کلام وچ ادبی چاشنی صوفیانہ گہرائی تے سلاست

خواجہ فرید اک صوفی، اک پاکباز، اک صاحب حال درویش، اک شاعر، تے حسن دے چاہوان
 سن۔ حسن نوں چاہتا رہی منتاں دھوں اک صفت اے۔ اللہ جمیل و یحب الجمال۔ یعنی اللہ تعالیٰ
 سوہتا اے تے سہن نوں پسند کرا اے۔ خواجہ صاحب دی ایہ کافی دیکھو ایس وچ بڑیاں ای منتاں
 نیں۔ اتھے صوفیانہ رنگ وی اے۔ ادبی تے علمی سہن تے اتناں دی محبت تے اپنے محبوب وچ فنا
 ہون دا جذبہ تے شعری سلاست تے روانی والی حد تک پئی اے :

میڈا عشق وی تون میڈا یار وی تون
میڈا جسم وی تون میڈا روح وی تون
میڈا قبلہ کعبہ مسجد منبر
میڈے فرض فریضے حج زکاتاں
میڈی زہد عبادت طاعت تقوی
میڈا ذکر وی تون میڈا فکر وی تون
میڈا سانول شہرا شام سلوتا
میڈا مرشد ہادی پیر طریقت
میڈی ہس امید تے کھیا وٹیا
میڈا دھرم وی تون میڈا بھرم وی تون
میڈا خوشیاں دا اسباب وی تون
میڈا حسن تے بھاگ ساگ وی تون
میڈی مہدی کبل ساگ وی تون
میڈا شعر عروض توانی تون
میڈا ظاہر باطن ' اول آخر
میڈا فردا تے دیروز وی تون
میڈا بادل برکھا کھنیاں گجاں
میڈا ملک ملیر تے مارو تھلا
بے یار فرید قبول کرے
تاں کتر کتر احترامی

چورا انا دے جیلیر دا
ہو دے اصلی خاص مڑ پچا
جلدی آوے نہ چہ لاوے
برہوں دا چوڑا پرت دا سوہا
پھو (زیور) بیکا نیری گھنساں
جوں پیساں ' پانٹھکیساں
یار فرید منیندم
کیا غم بنے دے
سوا رنگا دے خاص اجیر دا
نہ نقلی دل پھیر دا
کم نہیں اتھ دیر دا
کاک ندی دے گھیر دا
بڑے کھبرے پیر دا
تھورا جیساں ڈیر دا
منیندم آکھے
دے دیر دا

ایہ اک ایسی کافی اے جس وچ خواجہ فرید مرحوم اپنے حال نوں قال دا جامہ پہتا کے ساڈے

دھرو	دھیان	ڈو	احد	آن	ہر
ایو	ایمان	دین	تھک	بے	ہے
سنو	وخط	وا	فرید	نال	دل
عجب	بات	کہ	ہے	بات	سو

ہیر وارث شاہ دے مروانہ تے زنانہ کردار

(وارث شاہ - حیاتی - شاعری تے کرداروں دا مجموعہ)

وارث شاہ وی حیاتی : وارث شاہ جنڈیالہ شیرخان وچ تقریباً ۱۸۳۵ء تا ۱۸۶۲ء وچ جے پلے -
دینی تعلیم غلام مرتضیٰ قصوری کولوں حاصل کیتی یا مولوی غلام محی الدین قصوری دے شاگرد سن -
جویں اوہ ہیر وچ لکھدے نیں :

وارث شاہ وسنیک جنڈیا لڑے دا
تے شاگرد مخدوم تصور دا اے
آپدا مزار بڑا عالیشان تعمیر ہویا اے
بہرہ جنڈیالہ شیرخان وچ جنوب ول واقع اے
ظاہری علماں توں بعد باطنی تے روحانی علم لئی پاک پن شریف چلے گئے تے باوا فرید شکر گنج دی
زرگاہ توں باطنی فیض حاصل کیتا - جویں فرماندے نیں -

مورود دا لا ڈلا پیر چشتی شکر گنج مسعود بھر پور ہے جی
شکر گنج نے آن مقام کیتا دک درد پنجاب دا دور ہے جی
کہیا جاندا اے کہ ایتھوں واپس آرہے سن کہ رستے وچ موضع ٹھٹھہ جاہد دی میت وچ
امام ہو گئے شاید اک لوہار دی دھی نال پیار ہون و بہوں ایتھوں نکل کے ملکہ ہانس آ گئے تے
اوتھے میت سمال لئی تے اتھے ای ہیر وارث شاہ لکھی بہری ۱۸۸۰ء وچ کھل ہوئی - وارث
شاہ دی شاعری وچ سادگی ، حقیقت تے جوش بیان دا داہوا ٹورا پھیرا اے اپنی شاعری بارے اوہ
کہندے نیں -

ع بات بات
وچ وچ
وارث وارث
شعر کہیہ سحر ہے نی

وارث شاہ نے ہیر توں علاوہ معراج نامہ تے عبرت نامہ وی لکھیاں - ایہ لکھتاں میاں ہدایت
اللہ والی ہیر دے ایڈیشن دے اخیر وچ درج سن - تے پیراں دتہ دی مرتبہ ہیر دے آخر وچ
معراج نامہ چوہرٹی نامہ تے اشتر نامہ ہچھیاں ملدیاں نیں - موہن سنگھ دیوانہ موجب وارث شاہ
نے سسی پنوں وی لکھی سی -

وارث شاہ وی شاعری : وارث شاہ نے بڑی اپنی تے بھروسہ شاعری کیتی - تے اپنی شاعری

اتے اوس لوں بیا مان سی۔

رکھ شعر دی آپ کر لین شاعر
گھوڑا پھیرا وچ نخاص دے میں

وارث شاہ دی شہرت دا کارن آپ دی کتاب ”ہیر“ نی۔ ایہ کتاب کیہ اے۔ اصل وچ عورتاں دے حقوق دی حفاظت کارن ایہ کتاب کھس گئی جس دے پچھے ہر انسان دی زندگی دی کمائی لہراں لے رہی اے۔ تے ایس کتاب دے اندر ایہیاں مفتاں سمودتیاں گئیاں نیں کہ اوہناں دا احاطہ کرنا اک چھوٹے جینے لیکھ وچ بہت مشکل اے۔ ایس کتاب وچ اٹھارہویں صدی دا پنجاب جھلکارے ماریا اے۔ گویا ایہ اپنے لکھت سے یعنی ۱۸۸۰ء دے آلے دوالے دی سیاسی مذہبی تے ثقافتی دستاویز اے۔ بعض حضرات ہیر وارث شاہ نوں دیوان پنجاب آکھدے نیں۔ وارث شاہ آپو۔ ایس لوں ”ہیر روح تے چاک قلبوت“ دے حوالے نال دیکھدا اے۔ تے انج ایہ کمائی انسان دے عالم عدم توں عالم وجود وچ آون تے فیرا گلے جمان دی حیاتی ول چلانا کرن بارے چائن پاؤندی اے۔

وارث شاہ دے بقول ایس کتاب دے شعر قرآنی مقاصد دے موتیاں ویاں لڑیاں نیں۔

ایہ قرآن مجید دے معنی نیں
برے شعر نیں وارث شاہ دے نیں

بعض لوک ہیر رائے دے قصے لوں اک ڈرامہ کہندے نیں کیوں جے اہدے وچ ڈرامے والیاں مفتاں موجود نیں۔ جے کروارث شاہ دے فکری پہلو آں دا احاطہ کریئے تاں ایہ تصوف وچ وحدت الوجود دی ترجمان اے۔ دنیا داری تے سماجی لحاظ نال ایہ عورتاں دے حقوق غصب کرن دے خلاف اک آواز اے۔ جینے بے زبان عورتاں دے مومنہ وچ زبان پائی تے ویاہ بارے اپنی رائے ظاہر کرن دی مقصدت نوں اکھیریا۔ ایہ انسان دی روایتی تے سماجی زندگی وچ جھوٹے رسم و رواج تے جھوٹھی انا دے مقابلے وچ حق وچ ویاں قدریں تے وعدہ نبھان دی اہمیت نوں اجاگر کر دی اے۔

ہیر وارث دے کردار ہیر وارث دے کردار بڑے جان دار تے عام نیں جنہاں نال سانوں نت واہ پیندا اے۔

راہنچھا: اہدے تن روپ ساڈے سامنے آؤندے نیں۔

- (۱) - جدوں اوہ تخت ہزارے رہندا ہندا سی۔ دیلا رہندا سی۔ یکڑ مارنے تے بودا واہ چھڈتا۔ اوڑک پو مر گیا تاں بھرانواں نے دکھرا کر دتا۔ ہن بھاییاں نے طعنے ٹھوڑے مار کے گھروں کڈھ دتا۔ تے راہنچھا ”ہیر“ لوں ویاہن کارن جھنگ ول ترپا۔
- (۲) - اوتھے رب سبھی ہیر نال ملاقات ہو گئی۔ دونوں اکدوج دے ہو کے رہ گئے۔ تے فیر باراں ورھے مجھاں چارن دا معاہدہ ہویا تاں جے اوہ ہیر نوں ویاہ کے لے جا سکے۔

لیکن ہیروے اک مجھے عاشق کیوں نے بارہا سال دی مدت مکن توں کچھ چہ پہلاں بھنڈی
کھڑی کر دئی تے ہیروے ماپیاں نے شادی دے معاہدے نوں توڑ کے اک بے آسرا
نوجوان نوں چھٹی کرا دئی تے ہیروے ”ویاہ“ سیدے کھڑے نال کرن دا ڈرامہ رچا کے
اوہنوں سوہرے کھل دتا۔

(۳) - ہیر نے ویاہ ویلے رچھڑتاں بڑا پایا پر اوہدی کے نے اک وی نہ سنی - چنانچہ اوہنے
وی بیو دی دمی نے کھڑے پنڈ جا کے سیدے کھڑے نوں کدی وی اپنی سچ دے نیڑے نہ
ڈھکن دتا۔ تے دو بے پاسے رانجھے نوں جوگی بن کے آون دا سہیا دتا۔ رانجھا جی جی
جوگی بن کے رنگ پور پہنچ گیا۔ تے اتھے سماجٹ بن کے اوڑک اپنا مقصد حاصل کرن
وچ کامیاب ہو گیا۔ مجموعی طور تے رانجھا اک شریف آدمی اے۔ جدوں اوہنوں ہیر نے
حالات دی نزاکت دیکھ کے احوال کے لے جان لئی آکھیا تاں رانجھا سچائی دی یہ اتے
قائم رہیا تے آکھیا:

ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا
نال چوریاں اتے اوحا لیاں دے

جدوں کھڑیاں دی جنج آ کے بہ گئی تاں پنجاب دے درتارے موجب رانجھا وی جیکر چاہندا
تاں بھرانواں کول جا کے جنج بنا کے اوہے دن ڈھکن آ سکدا سی۔ کیوں جے ہیر اوہدی منگیتر سی
تے نالے اوہنے بارہا سال تک بھھاں چہ اییاں سن۔ تے ایس معاہدے دا ساری دنیا نوں پتہ
سی۔ لیکن رانجھے نے اپنی محبوبہ تے اوہدے ماپیاں نوں ٹھٹھ کرنا مناسب نہ سمجھیا چنانچہ اوہ ہیر
دے ویاہ سے بھنڈی پان دی تھاں خاموش رہیا۔ تے اوہ ساری گل بات جر گیا۔ دو بے لفظاں
وچ اوہنے صبر تے شکر دی آخری حد نوں سمجھ لا دتا۔

رانجھے دا کردار اک ایسے مرد دا کردار اے جھڑا اپنے مقصد تے گنڈھ دا پکا اے۔ ”ہیر
نوں حاصل کرنا اوہدا مقصد سی۔ چنانچہ اوہنے بھرانواں کولوں کوچ کیتا۔ تے سدھا ہیروے پنڈ
چلا گیا۔ اوہ تے ہیر دی خاطر بارہا سال تک بھھاں چارن دا کم نبھایا۔ جدوں ہیروے ماپیاں نے
کیدہ دیاں شرارتاں پاروں مجبور ہو کے ہیر نوں سیدے کھڑے نال ٹور دتا تاں اوس ویلے وی
رانجھے دا اپنے مقصد دل ای دھیان رہیا۔ اوہنے کے سہلی راہیں ہیر نال ملاقات کیتی۔ ہیر نوں
طعنے منے مارے۔ آخر ہیر نال دھکا کیتا گیا تے اوہ رنگ پور پہنچ گئی۔ اوہنوں رانجھے نوں جوگی
بن کے آون دا پیغام ملیا۔ تاں اوہنے بالنتہ دے ملے تے پہنچ کے جوگ دی سند لئی تے بھیس
وٹا کے رنگ پور پہنچ گیا۔ پنڈوں باہر عیالی نال گل بات ہوئی تاں اوہنے فریب کاری نہ چل سکی
کیوں جے ہیروے عشق دی دہم رنگ پور وچ وی پہنچ چکی سی۔ آخر عیالی نال دوستی گنڈھی تے
اوہنوں ہیراز بنا کے ہیر نوں حاصل کرن لئی رنگ پور جا کے ڈیرا لا دتا۔

اتھے رانجھا اک جاسوس دا کردار نبھاندا ہویا گھرو گھر پھیساں پاؤندا اے تے ہیر نوں لہہ دا

پھر رہیا اے۔ آخر اونہوں ہیر دا پتہ لگ گیا۔ لیکن سستی اوہدے راہ دا روڑا بن کے ہک ڈاہ کے اگے آن کھلوتی۔ سستی کٹواری ہون دے باوجود بڑی دلیرتے منہ زور وی سی۔ لیکن عورت ذات ہون کر کے جدوں اونہوں اپنا مستقبل وی ہیر دے مستقبل ورگا تاریک نظر آیا تاں اوہ ہیر وی ہمدرد بن گئی تے اپنا مقصد پہلے حاصل کرن دی شرط اتے اوہناں دونہاں وی مدد لئی تیار ہو گئی۔ ایس طراں ایس دیکھنے آن کہ رانجھا اپنے مقصد دی خاطر اپنے اک بہت وڈے مخالف (ستی) نوں نہ صرف رام کرن وچ کامیاب ہو گیا سگوں اوہدیاں ہمدردیاں تے اوہدی مدد نال اپنے مقصد نوں حاصل کرن وچ وی کامیاب ہو گیا۔

رانجھے نے جتھے وی کدھرے اپنا وقت لنگھایا اوہدے سامنے صرف اک مقصد سی۔ یعنی ہیر نوں حاصل کرنا۔ اوہدے لئی اونہوں جو کچھ وی کرنا پیا اوہنے کیتا جنے دکھ وی سنے پئے اوہنے سہ کے دے۔ جنیاں اوکڑاں وی جرنیاں پیاں اوہنے جر کے اپنی مستقل مزاجی تے ثابت قدمی دا لوہا منوایا۔ رانجھے نوں اک وگڑیا ہویا ہال کتا درست نہیں کیوں جے وگڑے ہوئے ہال دے سامنے کوئی مقصد نہیں ہندا۔ جد کہ رانجھے دے سامنے ”ہیر“ دے حصول دا اک مقصد سی۔ جنے اونہوں تخت ہزارے توں جھنگ سیالاں دے سفر لئی مجبور کیتا چنانچہ اوہنے بارہاں سال تک بھھاں چارن دا کم نبھایا۔ تے جدوں فیروی اوہدا مقصد حاصل نہ ہویا تاں اوہنے بھیس وٹا کے اپنے مقصد نوں حاصل کرن توں وی دریغ نہ کیتا ایس توں ایہ کھیر ہندا اے کہ رانجھا اپنے مقصد نال جی لگن رکھدا سی۔ اوہدے سامنے اکو ای مقصد سی۔ جنوں اوہ حاصل کر کے رہیا۔

ایس دے نال نال اوہ خوبصورت، بانکا، چھیل جوان، گھبروسی۔ اپنے گھر دا بیٹا سی۔ لیکن اپنے مقصد دی خاطر اوہنے دنیا دے ظاہری ننگ نموج نوں اپنے مقصد دے رستے دا روڑا کدی نہ بن دتا۔ ایس وجہ اے کہ ہر ٹیاری اپنے ماہی نوں رانجھا کہہ کے بلانا پسند کردی اے۔ صوفی حضرات ”اک رانجھا مینوں لوڑی دا“ دی آواز بلند کر دے نیں تے اوہناں دی جاچے کدی رانجھا خدا اے۔ تے کدی رسول۔ جیویں ”رانجھا جو گیرا بن آیا“ والی کافی چانن سڈی اے۔ جے رانجھا کوئی بھیڑا کردار ہندا تاں کوئی صوفی یا کوئی عورت رانجھے نوں اپنا محبوب کہہ کے نہ پکار دی۔ رانجھا اک وگڑیا ہویا ہال ہندا تاں مانوں اونہوں مندا آکھدیاں۔ لیکن رانجھے بارے کسے ماں نے اج تائیں کدی کوئی تشبیہ یا استعارہ نہیں درتیا۔ بلکہ ہمیشہ عشق دے پکے پیڑھے راہیاں نے ای رانجھے نوں اپنا محبوب نیا اے۔ اوہ راہی بھالویں کوئی ٹیاری ہووے یا کوئی درویش یا صوفی منش یا کوئی ہور۔

بہر حال رانجھا اک ایسا مردانہ کردار اے جس دے دوالے ساری کہانی گھدی اے رانجھے دی مثال کائنات وچ انسان دی مثال دے مصداق اے جس طراں انسان ایس کائنات دا دولہا اے۔ ایسے طراں رانجھا ایس کہانی دے حوالے نال کائنات وچ اک کامیاب ترین انسان اے جہڑا اپ مقصد تے لگن دا پکا اے۔ تے ایس طراں اوہ اک محبوب تے مثالی کردار اے۔

کیڈو: دو جا مردانہ کردار کیدو اے۔ اوہ ہیرتے رانجھے دے حوالے نال سامنے آیا اوہ اک غریبڑ
 جیا کردار اے۔ لیکن دھیان کرپے تاں اوہ دی بڑا جاندار کردار اے ہیرتے رانجھے دی محبت نوں
 بھنڈی بنا کے پیش کرن والا ایہ کردار اوس جاگیرداری سے اندر دی بڑا نڈرتے نڈرک اے۔ اوہ نہ
 چوچک کولوں ڈردا اے تے نہ ہیر دے بھرا کولوں اوہنوں کوئی خوف آؤندا اے نہ پنڈ دے ہور کے
 چودھری کولوں اوہ ڈر ڈر محسوس کردا اے۔ اوہ پرہیا وچ پنڈ دے سردار چوچک دی پت پان لاه کے
 رکھ دیندا اے۔ چوچک اوہنوں قتل وی کرا سکدا سی۔ لیکن معلوم ہندا اے کہ اوس سے اندر انیاں
 تے ظلم کرنا اسان نہیں سی۔ کیوں جے سرکاری مجراں راہیں قتل دا پتہ بادشاہ وقت نوں لگ جاندا سی
 ۔ لہذا اسیں دیکھنے آں کہ جاگیرداری دے سے اندر وی اک غریبڑ فقیر پوری طاقت نال چودھریاں
 دے خاندان اگے ڈٹ جاندا اے۔ ایہ درست اے کہ اوہ ایس کم لئی ہمدرد بن کے اگے ودھیا۔
 لیکن چودھری لوک اپنے بے وقوف یا انھے نہیں من کے اوہدی چالاکی نوں نہ سمجھ سکدے ہون۔
 لیکن اک غریبڑے نال زیادتی اوس معاشرے دا شیوہ نہیں سی ایس لئی اسیں کیدو نوں اک آزاد
 معاشرے دا فرد محسوس کر دے آں۔

دو جے پاسے کیدو دا کردار اک مصلح دا کردار ہرگز نہیں کیوں جے اوہ اندر گتی ہیرتے رانجھے دا
 ویری بن کے سامنے آؤندا اے۔ رانجھا بارہاں سال تک مجھاں چار دا رہیا تے بارہاں سال دے ایس
 عرصے وچ اوہنے اک دن وی اوہتاں دا پچھا نہ کیتا جیکر اوہ انج کردا تاں پہلے سال ای اوہ رانجھے نوں
 چھٹی کرا سکدا سی۔ آخر اوہدی کیہ وجہ اے کہ اوہ بارہاں سال تک چپ بھیتا رہیا۔ تے جدوں ہیر دا
 ویاہ رانجھے نال ہون دے دن قریب آئے تاں اوہنے دونہاں دا پچھا کر کے اوہتاں دی محبت نوں غلط
 رنگ وچ پیش کیتا تے اسطراں اوہ ہیرتے رانجھے نوں وچھوڑن وچ کامیاب رہیا۔

وارث شاہ نے ہیر نوں روحانیت 'رانجھے نوں انسان یعنی روحانیت دا چاہن والا قرار دتا اے۔
 جد کہ کیدو نوں شیطان آکھیا اے۔ ایس حوالے نال کیدو دی بارہ سال تک خاموش رہن والی گل سمجھ
 آؤندی اے کیونکہ جے بارہ سال تک بچہ نیکی دا سہیل ای ہندا اے۔ تے بارہ سال دی عمر تک پہنچ
 کے اوہ نیکی تے بدی نوں اختیار کرن بارے اپنی سوچ دوڑا سکدا اے کیدو دا کردار برا مختصر کردار اے
 ۔ لیکن ایہ مختصر کردار ایساں جاندار اے کہ اوہیاں لگایاں ہویاں اگاں اوڑک ہیرتے رانجھے دی کہانی
 دے اختتام ویلے دی دونہاں دی حیاتی نوں ساڑ کے سواہ کر دیندیاں نیں۔ حالانکہ اوہتاں دی موت پچی
 لگن پاروں اوہتاں نوں ہمیش دی حیاتی بخش جاندی اے۔ تے انج ایہ کردار اپنی کامیابی دے باوجود
 لوکاں دیاں نعتاں کھٹن لئی اج تائیں جیوندا اے۔

راقم (قدر آفاقی) دی تحقیق دے مطابق کیدو ہیر دا عاشق سی (تفصیل لئی دیکھو راقم دی "وارث
 شاہ دا بولنا بھیت اندر" (ص ۹۶-۹۹) جسٹراں ایلین اوس امانت دا چاہوان سی جنوں "روح
 ---- و نفخت فیہ من روحی والا توشہ کہندے نیں۔ لیکن جدوں اوہ توشہ آدم علیہ السلام نوں
 مل گیا تاں اوہ آدم علیہ السلام دا دشمن بن گیا۔ حتی کہ جدوں رب نے فرشتیاں نوں کہیا کہ آدم دی

عقبت اگے سر بسود ہو جاؤ تاں ابلیس فرشتیاں دا استاد ہون دے ناطے انکاری ہو گیا۔ تے اصل وجہ اوی سی کہ روح والا توشہ آدم نون مل گیا سی۔ چنانچہ اوہنے آدم تے حوانوں 'بہشوں کڈھا بس کیتی ایسے طراں اصل وجہ کیدو ہیر دا اندر گئی عاشق سی لیکن بڈھا کھوسڑ ہون پاروں ظاہر نہیں سی کر سکا۔ ایس کر کے اوہنے سوچیا کہ ہیر مینوں نہیں لہہ سکنی تاں رانجھے نون وی کیوں لہہ جائے۔ ہور بھاویں کدھرے وی جاوے۔ اوہنوں سبھ کجھ منگور سی جیویں دشمنان وی مجھ چوری کران لئی دانا دشمن اپنے سنگل دی قربانی وی دے چھڑ دے نیں۔ کدی ایہ کہ کیدو دا مردانہ کردار وی اک جائدار تے نو سکلا کردار اے تے ہر پکھنڈی تے فریبی تے فسادی نون اج وی کیدو کہہ کے پکاریا جائدا اے۔

چوچک قاضی - لڈن وغیرہ : ایہ کردار وی مردانہ کردار نیں۔ لیکن ہر اک اپنی جگہ دکھرا مقام رکھدا اے۔ چوچک پنڈ دا سردار اے۔ سدھا سادا شریف آدمی لیکن اپنے مطلب ویلے عزت آور دی پرواہ نہیں کردا۔ کیوں جے اوہنے رانجھے نون دیکھ لیا سی کہ اوہ بد کردار نہیں ہیگا۔ لہذا اوہ کندا اے۔

ساڈی دھی دا کجھ نہیں لہہ یندا
ویاہ تیک تے بھجاں چرا لہے

مطلب پرستی دا سبیل ہون دے علاوہ چوچک اک غیر ظالم قسم دا جاگیردار اے۔ ہر کیدو دیاں شرارتاں توں تنگ آن دے باوجود اوہنوں ذرا جتاں وی نقصان نہیں پہچاندا اوہدے مقابلے وجہ ہیر دیاں سیلیاں ہیر دے آکھن تے کیدو نون ڈھاکے کٹ چاڑھیاں نیں تے جدوں کیدو پرہیا وج دہائی دیندا اے تاں اوہدی مٹی پلید کرن لئی اوہ چھوہریاں فیر آدھمکدیاں نیں تے عینجاں نون دسدیاں نیں :

منہ انگھاں گت کے کمن سجھے
کارے کرن توں ایہ نہ سنگ دا اے

دوہجے لفظاں وج چوچک نے اک جاگیردار تے چودھری تے پردھان ہون دے باوجود کیدو نال کوئی دھسی جینھی نہ کیتی۔ البتہ برادری دے کمن سنن پاروں ہیر دا ویاہ کھینیاں دے کوڑے وج کرن لئی تیار ہو گیا۔ تے اپنے باراں سالہ معاہدے دی ذرا وی پرواہ نہ کیتی حالانکہ اوہدی بیگم ملکی (ہیر دی ماں) نے اوہنوں کھول کے سمجھا دتا سی :

ملکی گل ساڈندی چوچکے نون چاک بہت دیندا بد دعا میاں
باراں برس مسیں اوس چاریاں نیں کیتی نہیں سو چوں چرا میاں
حق کھوہ کے چا جواب دتا " مسیں چھڑ کے گھراں نون جا میاں"
ہیریں لگ کے جامتا اس نون آہ فھر دی بری پے جا میاں
وارث شاہ فقیر نے چپ کیتی اوہدی چپ ہی دیوگ رڑھا میاں

قاضی دا کردار بظاہر اک مصلح دا کردار اے ہر اک دھی نون سمجھا رہیا اے کہ اوہ اپنے ماپیاں دی عزت دا خیال کر کے باراں سالہ معاہدے والے ماہی نون بھلا کے ڈولی چڑھ جائے۔ لیکن ہیر نے

اوہوں دلیلاں نال لا جواب کر چھڑیا۔ جدا احساس قاضی لوں آپ وی ہے سی لیکن اوہنے چودھریاں
دی عزت بچان لئی ایہ کہہ کے جھگڑا نہیں دی کیتی کہ :

قاضی آکھیا ایہ جے روڑ پکا ہیر جھگڑیاں نال نہ ہار دی اے

لیاؤ پڑھو نکاح مونہ بنہ اسدا قصہ کوئی فساد گزار دی اے

تے انج قاضی دا کردار جاگیرداری نظام وچ اک مجبور مولوی دا کردار اے (تے دوجے پاسے عارفانہ

رنگ موجب قاضی دے کردار دا ویرود۔ لیکن لئی "وارث شاہ دا بولنا بھیت اندر ۱۱۵-۱۱۶ پڑھو)

لڈن وغیرہ دا کردار اک طاح دا کردار اے۔ جدی جاگیرداری نظام وچ کوئی خاص اہمیت نہیں

حتی کہ رانجھے نے بیڑی وچ پٹنگ دھچیا دیکھ کے پچھیا کہ ایہ کس دا اے تاں لوکاں آکھیا : ایہ پٹنگ

سلیٹی ہیر دا اے۔

ہیر کون ----؟

بادشاہ سیالاں دے ترنجناں دی مہر چوچک خان دی بیڑی دا

شاہ پری نت نے پناہ اس توں اوہ تھاں اس مشک لیڑی دا

اسیں سبھ 'تھمیل تے گھاٹ چن' سمو حکم ہے اوس سیڑی دا

عیالی دا کردار وی اک جی دار نوجوان دا کردار اے۔ ہر گھڑتے سیانا اے۔ رانجھے نوں فقیر

دے بھیس وچ پچھان جاندا اے۔ پر رانجھے دی منت من کے اوہدا بھیت نہیں بھن دا۔

وارث شاہ نہ بھیت صندوق کھلے

بھانویں جان دا چندا ٹٹ جائے

اک ہور مردانہ کردار ہیر دے بھرا سلطان دا اے۔ پر اوہدا ذکر برائے نام اے۔ انج لگدا اے کہ ہیر

دے معاملے وچ اوہ زیادہ اوکھا پھکا ہون دا قائل نہیں سی۔ ایہدی وجہ شاید ایہہ سی کہ اوہ اپنے ضمیر

دے سمجھان موجب رانجھے نال بارہا سالہ معاہدے دا پاس کرنا چاہندا سی۔ لیکن پرہیا وچ بھنڈی پن

دوجوں اوہ وی اپنی بھین دا ساتھ نہ دے سکیا۔ سگوں اوہ اک چپ چھتا کردار بن کے اپنی داری نبھا

گیا۔ نوکراں دے کردار۔۔۔ تے اوہناں دی اہمیت وارث شاہ نے آپو ظاہر کردتی اے :

چاکر عورتاں سدا بے عذر ہون

تے آدمی بے نقصان ہون

سیدا کھڑا اک لال بھگڑا جیسا کردار اے۔ بے غیرتی دی علامت۔ جدوں سارے پنڈ وچ شور مچ

گیا کہ ہیر ویاہ لئی راضی نہیں تاں سیدا بے غیرتی دا مظاہرہ کردا ہویا دھکے نال ہیر نوں لے جان دا

بھتن کردا اے۔

ہیر کھڑیاں نال نہ ٹرے مولے پنا پنڈ دے وچ ہے شور میاں

کھڑے ہیر نوں گھن کے رواں ہوئے جویں مال نوں لے دگے چور میاں

رنگ پور پہنچ کے وی ہیر نے اوہوں ایسا تراہیا کہ اوہ کدی ہیر دے لاگے ہون دی جرات نہ کر

سکيا: کھيزياں نے وی ایہو صلاح کیتی کہ ہیر نوں مڑ کے حکے پنڈ نہ بھیجا جاوے۔
 مصلحت ہیر دیاں سوہریاں ایہ کیتی مڑ ایہ نہ پکڑے گھلنی جے
 متاں چاک مڑ بھبرے وچ سیالاں ایہ گل کساک دی ہتی جے
 یعنی کھيزیاں نوں چنگا بھلا پتہ سی کہ ہیر دا ویاہ رانجھے نال کرن بارے اوہدے ماپیاں نے باراں
 سالہ معاہدہ کیتا ہویا اے لیکن اوہ وی تڑ وچ آ کے انصاف دا خون کر کے ودعیا ہوئے۔ ایہو بے
 انصافی وارث شاہ نے اپنے فن راہیں اجاگر کیتی اے فیر جدوں ہیر نے سب لڑن دا ہمانہ کیتا تاں
 کھیزا رانجھے جوگی نوں سدن جاندا اے تے اوس کولوں مار کھا کے واپس آؤندا اے تے فیر اپنے پو اجو
 نوں جوگی دے دروازے تے بھیجا اے۔ کدی گل ایہ پئی سیدا کھیزا اک بے اکھا ' بے غیرت '
 بزدل ' حقیقت توں اکھیاں میٹ کے وٹا پٹان والا کردلواے۔ ایہو وجہ اے کہ ساڈے وسیب وچ کدی
 کسے نیاں نے اپنے محبوب نے سیدا کھیزا کہہ کے نہیں بلايا۔ تے نہ کسے صوفی نے سیدے کھیزے دے
 کردار نوں قبولت بخشی اے:

ہیر وارث شاہ دے زنانہ وا کردار:

ہیر: ہیر اک ہیروئن دا کردار نہماندی ہوئی سچائی تے محبت دے اصولاں اتے پوری اتڑی اے اوہ
 رانجھے نال ادھل کے جان لئی وی تیار ہو جاندی اے تاں جے اوہدا محبوب اوہنوں بے وفائی دا طعنہ نہ
 مارے لیکن اوہدا محبوب ساڈے شریف تے خاندانی ہون کر کے اوہنوں ادھال کے لے جان لئی تیار
 نہیں ہندا۔ ہیر دھلکی لئی راضی ہونا بظاہر بڑی بڑی گل اے۔ تے رانجھے نے وی ایس گل نوں برا
 ای کھیا۔ لیکن ایس توں ایہ نہ کھیا جاوے کہ ہیر ادھل کے جان تے بڑی خوش سی۔ بلکہ ایہ تاں
 اوہنے بے وفائی دا طعنہ سنن توں بچن لئی اپنے دلوں اک پیکش کیتی سی۔ جنہوں رانجھے نے ٹھکرا دتا
 تے فیر ہیر اپنے " ویاہ " دے خلاف ہر موقعے اتے اک شیرنی بن کے گدی نظر آؤندی اے۔ ہیر
 دا کردار شروع توں ای اک مان متی ' روپ گمان بھری ' تے نیم خود مختیار لڑکی دا کردار اے۔ اوہنوں
 اپنے باہل چوچک اتے مان اے۔ کہ اوہ اوہدی کوئی گل نہیں موڑے گا۔ باراں ورھے لئی نوکری پکی
 ہو گئی تاں ہیر اپنے محبوب نوں باراں سال تک چوریاں کھواندی رہئی۔ لیکن دونوں شرع دے
 اصولاں دے پابند سن تے کسے نے وی بد کرداری دا کدی مظاہرہ نہ کیتا۔ اوہ ملدے سن تاں انج
 ملدے سن جویں دو مگھتر ملدے نیں۔ جیکر رانجھا بد کردار یا بے حیا ہندا تاں اوہ ہیر دے کہن تے
 اونوں ادھال کے ضرور لے جاندا۔ لیکن اوہنے اجہنی ذلیل حرکت شرف انسانیت دے خلاف کجھی۔
 ہندا اوہ ایس راہ وچ کئی سال تک ہور اوکڑاں جرن لئی تاں تیار ہو گیا۔ لیکن بے حیائی اختیار کرن
 لئی قلعہ تیار نہ ہویا۔ ایسے کر کے رانجھا اج صوفیاں دا وی محبوب اے تے پاکیزہ تے صاف ستھریاں
 نیاں دا وی۔ کدی کسے طوائف نے وی رانجھے دا نام لیا اے؟ کدی نہیں۔ کیوں جے اوہ
 اوتھاں دے معیار دا آدمی نہیں سی۔ جہڑے پارکھ اپنی نا کجھی دا گند ہیر رانجھے دی پاکیزہ محبت اتے

انڈیل دیکھتے ہیں۔ اوہناں لوں اپنی گندی پڑھی تھلے پاکیزگی دا سوا پھیرنا چاہیدا اے۔ عشق ہیرتے
 رانجھے دی دوستی تے محبت دی بنیاد سی۔ عشق تے ہوس وچ بڑا فرق اے ہوس۔ لت کت دا نام تے
 اوہدی عملی شکل بے حیائی تے زنا اے۔ عشق وچ نکاح والا معاملہ تے پاکیزگی اے۔ اتھے نہ فحاشی
 اے تے نہ زنا جی گندی۔ ساڈے صوفی بزرگ بڑے پنچے ہوئے سن۔ چنانچہ اسیں دیکھنے آں کہ
 اوہناں نے رانجھے نوں محبوبیت دے سب توں اتلے درجے تک پہنچا کے۔

رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی

آکھو نی میوں دھیرا رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی

ہیر نے دی رانجھے نوں اپنا محبوب من لیا۔ ”ادھلن“ دا عارفانہ رنگ ”وارث شاہ دا بولنا

بیت اندر“ وچ ملاحظہ کیتا جا سکدا اے۔ جدوں رانجھے نوں وارث شاہ مت دیکھا اے:

وارث شاہ نہ سوں ادھال جئی

گھر ماپاں دے نہیں لکھنی اس

ہیر روحانیت دا ظاہری پرت اے۔ ہیر روح تے چاک قلبوت یعنی بدن۔ تے ایس حوالے نال

انسان رب دی محبت وچ گٹ ہو کے اپنے اندر موجود روح والے آئینے نوں جدا تعلق اللہ نال اے

جدوں چکاندا اے۔ تاں اوہدے وچوں عرفان دے لٹکارے بھٹدے نہیں۔ تے دنوں ایہ لٹکارے

ہور وی چکاں مارن ڈیہ پیندے نہیں۔ ہیر اک ٹیار دی اے۔ جس نال رانجھے دا دل لگا ہویا اے تے

وارث شاہ دے عارفانہ رنگ موجب روحانیت دا سبیل دی اے۔ جنوں کھناتے حاصل کرنا حیاتی دا

مقصد قرار دتا گیا اے۔ صوفیاں دی نظر وچ ایہ گویا اللہ دا ایہ ارشاد اے فلا تموتن الا فانتم

مسلمون یعنی موت آوے نال ایمان اسلام اتے ای آوے۔

ہیر رانجھے دی تے رانجھا ہیر دا کھیڑا زرا پھیرا۔ اوہدا ہیر نال کیہ تعلق؟ اوہ ہیر دے بھاء دا گدھا

تے ہیر انسانیت دا شرف۔ گدھے تے انسان دا کیہ میل ہویا۔ ایہودجہ اے کہ اج تاں کدی

کے ٹیار نے اپنے محبوب دا نام سیدا کھیڑا رکھنا پسند نہیں کیتا۔ تے نہ کے صوفی نے اپنے محبوب

نوں سیدا کھیڑا کہن دی کوشش کیتی اے۔ ایس بارے کوئی اک فیصد مثال دی نہیں دتی جا سکدی جد

کہ ہیرتے رانجھے دی محبوبیت دیاں مثالیں سو فیصد ملدیاں نہیں موسیٰ علیہ السلام ہجرت کر کے رب

دی حکمت پاروں مدین اپڑے۔ اوتھے شعیب علیہ السلام دیاں بیٹیاں اپنے جانوراں نوں پانی پلان لئی

بچے کجے پانی واسطے انتظار وچ سن لوکی اپنے جانوراں نوں کھوہ وچوں کڈھ کڈھ کے پانی ڈاہ کے جا رہے

سن۔ موسیٰ علیہ السلام نے پیغمبر زادیاں دی بے بسی دیکھی تاں اوہناں دی مشکل حل کر دتی۔ اوہ

ترت گھر گیاں۔ پو نے پھپھیا۔ بیٹا۔ اج ایہی جلدی؟ اوہناں سارا ماجرا دسیا۔ شعیب علیہ السلام

نے موسیٰ نوں بلا بھیجا۔ موسیٰ نال گل بات ہوئی۔ سورہ قصص موجب اک بیٹی نے عربس کیتی۔

بابلا! انہوں نوکر رکھ لے۔ چنگا نوکر جہزا کہ رکھنا چاہیدا اے ایہ اوی اے طاقتور تے امانتدار۔

ہیر نے دی رانجے وچ شرانت دیکھی تہاں اوہدی سفارش کیتی تے پو نوں آکھیا
میری جان ہائل جیویں ڈھول راجہ ' ماہی مہیں دا ڈھونڈ لیاہی آں میں
تے فیرواں نوں دیا کہ :

مائے کرم جاگے ساڈے منگواں دے ساڈا اصل بیٹیرا گھیرا میں
تے پونے دھی دامن رکھدیاں فرمایا :

تیرا آکھنا اسان منظور کیتا مہیں ویہ سمھال کے ساریاں نی
موسیٰ علیہ السلام نے اپنی خد منگاری دی مدت پوری کیتی تہاں اوہناں دا نکاح شعیب علیہ السلام
دی بیٹی نال ہو گیا۔ لیکن رانجے نے مدت پوری کیتی تہاں کیدو دیاں شرارتاں پاروں اوہنوں جوابا ہو گیا
۔ تے اجئے موقعے اتے ہیر دا کردار اک مثالی کردار بن کے سامنے آیا۔

ہیر نے سیدے کھڑے نال اپنے ویاہ دے خلاف ریڑ کا پادتا۔ جنج آئی تہاں اوس ویلے وی اوہنے
اپنی مرضی دے خلاف ایس دھکو زوری دی شادی دی مخالفت کیتی۔ وارث شاہ نے ایس زنانہ کردار
نوں ایٹاں جاندار ثابت کیتا کہ ہیر دا نام ہمیشہ واسطے روشن ہو کے رہ گیا تے۔ ہر رانجے نوں اوس
اتے اج وی فخر اے۔

دھکے شای دے "ویاہ" دا صدقہ جدوں ہیر رنگ پور پہنچی تہاں رانجے نوں وی اوہنے جوگی بنا کے
اوتھے سد لیا۔ تے فیر سستی نال اوہنے بڑے طریقے نال معاملہ نبڑیا تے اوہنوں اپنا ہمنوا بنا کے اپنی
مقرریت حاصل کیتی۔

جو ظاہر بین ہیر تے سیدے دے نکاح نوں جائز قرار دے کے ہیر دے کردار اتے گند اچھال دے
نیں۔ حالانکہ شریعت دی رو نال جدوں اوہنے نکاح قبول ای نہیں سی کیتا۔ تہاں قاصی نے دھکے نال
اوپرا مومن بنہ کے۔ اوہنوں کھیزیاں دے وس پادتا سی تہاں اجہنی ظلمی داستان نوں جائز من لینا نری
بے انصافی اے۔ البتہ جے کر رانجے نالوں منگنی توڑ کے ہیر نوں سیدے نال ویاہ لئی رضا مند کرتا
جاندا تہاں فیر ایہ نکاح جائز سی۔ ایسی صورت وچ جیکر ہیر اپنی بد کرداری پاروں رانجے نال ادھل جاندی
تہاں فیر اوہ گنہگار سی۔ ایس سلسلے وچ اک حدیث شریف دا حوالہ دتا جا سکدا اے کہ اک لڑکی نے
رسول اللہ دی بارگاہ وچ دھکو زوری نال اپنے نکاح دے خلاف شکایت کیتی۔ آپ ہوراں اوہنوں
اختیار دتا کہ توں ایہ نکاح بھانویں قائم رکھ تے بھادیں تروڑ چھڑ۔ یعنی مقصد ایہ پئی دھکو زوری دا
نکاح۔ نکاح نہیں ہندا۔ تے ہیر نے اجئے نکاح دے خلاف جہاد کر کے فتح پائی۔ ایس لئی اوہ اک
زندہ جاوید کردار بن گئی۔ اوہ وفا دی پتلی ہر سچے عاشق دی اج وی محبوبہ اے ہر کوئی ہیر دے کردار
اتے فخر کردا اے۔

سستی : ہیر وارث شاہ وچ دو جا زنانہ کردار سستی دا اے۔ سستی ہیر دی "ننان" سی سیدے دی بھین
تے اجو کھڑے دی دھی۔ کواری کڑی اے پر اوہنے بھڑیاں گلاں کیتیاں اوہناں توں ثابت ہندا اے

کہ اوہ بڑی گھنڈ 'ہوشیار' چالاک 'زمانہ سازتے تریا چلتر دی ماہر عورت اے۔ بعض اہنوں "اک انوکھا کردار" کہندے نیں۔ میرے خیال وچ جنے دی کردار ہیرتے رانجھے دی داستان وچ آئے نیں اوہ صرف ہیرتے رانجھے دا سرمدتہ اہمیت اختیار کر گئے ورنہ اپنی اوہتاں دی عام اہمیت توں ودھ کوئی اہمیت نہیں سی۔ چنانچہ کیدو ہیر رانجھے نال دشمنی پاروں امر ہو گیا۔ سیدا ہیر نال جموٹھی موٹھی دے ویاہ پاروں امر ہو گیا۔ ہیالی رانجھے نال کھن پاروں امر ہو گیا۔ بالنتھ رانجھے نوں جوگ دین و جوں امر ہو گیا۔ تے سہتی رانجھے نال متھالان کر کے امر ہو گئی۔ حالانکہ اوس کواری نوں اپنی ایس صفت دا خیال رکھنا چاہیدا سی۔

کواری سو جو کرے حیا بہتا نیویں نظر تے باہم زبان ہووے

لیکن جسطراں ہیر نے اپنے حق لئی آواز بلند کرن گلیاں شرم نہیں کیتی اوسے طراں سہتی نے وی اپنے بھرا دا جھکا اجڑن توں بچان لئی پوری واہ لائی۔ لیکن جدوں اوہنوں حقیقت حال بارے چانن ہویا تاں اوہنے حق وچ دا ساتھ دین دا پکا ارادہ کر لیا۔ کیوں جے سیانے کہندے نیں:

اک اپنے لگے تاں پتہ لگدا
کے دی لگی کون جان دا

چنانچہ جدوں اوہنوں مراد دی بجائے کسے نتھو ہمتو نال اپنی شادی دا خیال آیا تاں اوہدے تصور نال ای اوہدی جان ہوا ہو گئی۔ چنانچہ اوہنے سوچیا کہ ہیر وی چھی اے۔ لہذا اوہنے ہیر دی پوری پوری مدد دا منصوبہ بنایا لیکن ایس منصوبہ سازی وچ اپنی مقصدیت نوں وی سمودتا تاں جے ہیرتے رانجھے دے فرار مگروں اوہ کدھرے اپنے مقصد توں محروم نہ کرنی جاوے۔ تے اوہدا وی دھکے نال کسے ایرے غیرے نال "نکاح" نہ کردتا جاوے جتاں جے اوہنوں ہیرتے رانجھے دی محبت دی حقیقت دا علم نہیں سی اوہتاں جے اوہ ہیر دی راکھی کر دی رہی تے رانجھے نال ات کھڑکا لائی چھڑیا۔ پر جدوں حقیقت روشن ہو گئی تاں اوہنے ساریاں اڑیاں چھڑ کے بڑی دور اندیشی توں کم لیا تے اپنا مقصد حاصل کرن دی شرط اتے ہیرتے رانجھے دے فرار دا وسیلہ بنی۔ اوہنے ایہ قطعا "پرواہ نہ کیتی کہ اوہدے ایس کردار نال اوہدے ماپیاں دی عزت دا کیا بے بنے گا۔ اوہنوں تاں بس اپنے مراد نال غرض سی۔ مراد ملیا تاں گویا اوہنوں اپنی مراد مل گئی تے گویا اوہ ایہ کہندی ہوئی مراد نال نکل دی۔

تجھ کو پرانی کیا پری اپنی نیڑ تو

ایس گل بات توں ایہ نہ گھبیا جاوے کہ وارث شاہ یا قدر آفاقی عشق دی آڑ وچ گند گھولن نوں جائز قرار دیندے نیں۔ ایہ گل ہرگز نہیں۔ گند تاں گند اے۔ لہذا راقم دے خیال وچ ہیر دا دھکو زوری دا "نکاح" گند گھولن دے لحاظ نال بے حد قابل مذمت فعل سی۔ تے جیکر کسے بے گناہ بندے نوں "سرکار" محض گنتی پوری کرن دے حوالے نال ہمیشہ واسطے قید کر چھڑے تاں اوس قید توں کسے وی طریقے نال رہائی حاصل کرنا "گند گھولن" دے زمرے وچ نہیں آؤندا۔ تے جدوں اک ہور بندہ تاڑ لوے کہ اوہنوں وی کوئی "سرکار" محض گنتی پوری کرن دے حوالے نال ہمیشہ واسطے قیدی بنان دا

ارادہ رکھدی اے تاں اوہ اوس توں بچن دی کامیاب کوشش کرے تاں اوہنوں دی ”گند گھولن“ دے زمرے وچ شمار نہیں کیتا جا سکدا۔ بہر حال اسیں کہہ سکتے آں کہ ہیر وارث شاہ دے سارے کردار بھانویں اوہ زنانہ نہیں یا مردانہ۔ بڑے جان دار تے اہم نہیں۔ اوہناں دھوں کوئی وی بزدل ’فیر جیدار‘ یا مرل نہیں۔

ہیر رانجھے دے سچے عشق بارے اک واقعہ: حامد شاہ عباسی (ولادت ۱۱۱۱ھ) اپنی کتاب ہیر دی لکھت بارے اک نقل لکھی اے۔ جہدا ذکر مولا بخش کشتہ نے کیتا اے۔ حامد کہندا اے کہ:

میںوں ضد ضد رانجھے ہیر دی سی نت بولدا ہری زبان میاں
جی جٹ ادھال کے لے گیا سی۔ مندے کرم سی وچ جہان میاں
کتے سارگی کھوہ کے چور کیتی گاؤن والا مگر خراب کیتا
کتے ونبھل کھوہ کے دھرت ماری قصہ پڑھدے نوں کتے بے آب کیتا
ہندو کیاں مار کے گاؤندے نوں بر پسیوں جگر کباب کیتا
بائی ورھے حامد ایسے حال جیتے بہت بہت سوال جواب کیتا

یعنی بائی سال تک حامد شاہ عباسی نوں ہیر تے رانجھے نال بڑی دشمنی جی رہی۔ تے فیر اکدن اوہ نور پور (ضلع جالندھر) توں دکن دل اک پنڈ سارکھے یا سکھارے ول جا رہیا سی شام دا وقت سی۔ پورن ماشی دا چند ابھر رہیا سی۔ حامد موجب جد اوہ بولہاں دے دڑے کولہ پینچیا تاں اوہنوں بجلی وانگوں لکھویاں دو نورانی شکلاں نظر آئیاں۔ حامد ڈر گیا تے فیر:

ہیریں اپنی کھڑا ہو گیا اوتھے پھڑی دھو۔ میں ہتھیں تلووار جانو
کہندے ”ایس کیوں دھو۔ تلووار کڈھی؟“ ہس بولے اوہ دونوں یار جانو
”نت جیہ تلووار چلا وندا اے سانوں دے گل اہدی کار جانو
بھلے برے دا رب نیاں کرا کیسی نال ساڈے بدھی کھار جانو
چنانچہ حامد نے پچھیا۔ کہ تیس کون او؟ تے آگوں آواز آئی۔

اک آواز ہوئی میں ہاں سیالاں دی دھی ’ جنوں دتی ہے گل ہزار بالا
دوجہ کیا۔ ” میں تخت ہزاریوں ہاں جنوں دیندا ہیں بول آزار بالا
خادم اسیں دونوں پنج پیر دے ہاں جگت نال ناہیں سانوں کار بالا
ایہ گل بات سن کے حامد نے ہیر دے قصے نوں ہوس دی تھاں سچے عشق دا قصہ تسلیم کیتا۔ تے
فیر ایس داستان نوں اپنے انداز وچ عشقیہ رنگ دے کے لکھیا تے اوہنے ایہ قصہ ۱۲۲۰ھ نوں
کھل کیتا۔ (پنجابی شاعراں دا تذکرہ از کشتہ ص ۱۳۱)۔ ایس واقعے توں اندازہ کیتا جا سکدا اے کہ
ہیر رانجھے دی قصے نوں غلط رنگ وچ سمجھن والا اک شخص کسراں بائی سال بعد اپناں دی عظمت نوں
تسلیم کرن لئی جواز لہ رہیا اے۔ وارث شاہ نے ایس قصے نوں لکھ کے انہوں امر کر دتا کیوں جے
ہونے ایس وچ حکمت تے دانائی دے خزانے سمورتے۔

- (۱) بنان مرشداں راہ نہ تھ / آوے ددہ باجہ نہ رجدی کھیر سائیں
- (۲) وارث رن فقیر ، تگوار ، گھوڑا چارے تھوک ایہ کسے دے یار ناہیں
- (۳) اک جج کے کسے نہ امب کھاہے ، پھر وانہ شہوت نہ لایا ای
- (۴) بھائیاں باجہ نہ مجلساں سوہندیاں نیں اتے بھائیاں باجہ بہار ناہیں
- بھائی مرن تے پیندیاں بچ ہانسواں ، بنان بھائیاں بھرے پروار ناہیں
- (۵) وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں ، جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں جی
- (۶) وارث شاہ محبوب لوں تداں پائیے - جدوں اپنا آپ گوا لے

وارث شاہ وی شاعری بارے مختصر گل بات : قصہ گوئی دے لحاظ نال ایہ اک قصہ اے

- اک کمائی اے - اک ڈرامہ اے - اک داستان اے ، اک حقیقت اے - اک افسانہ اے - عشق
 دا بھانیز اے ، ہوس دی آگ اے - ظاہر دا شکار اے ، باطن دا لشکارا اے - بدن دی عظمت اے -
 روح دی روشنائی اے - اکھیاں دا نور اے - دلاں دا سرور اے - حسن دے غرور دا توڑ اے - عشق
 دی مجبوری دا ملاپ بھرا جوڑ اے - قلم دے خلاف آواز اے - عورتاں دے حق حقوق لٹی ٹک و
 تاز اے - بیان دا حسن اے - زبان دا چسکار اے - صنعتاں دا بھنڈار اے شوخی دا تے مزاج دا سوہنا
 امتزاج اے - سادگی تے بے ساختہ پن دی صاف ستھری آواز اے - حقیقت تے مقصدت دی جان
 اے - حقائق تے معارف دا سرچشمہ اے ، فطرت شناسی تے سائیکالوجی دی جند جان اے - تخیل دی
 بلندی ، اشارات ، تجاہل عارفانہ ، منظر نگاری ، کردار نویسی ، سراپا نگاری جیو گوئی ، وعظ و نصیحت - گل
 کیہ جی ایہ کتاب کیہ اے - انسان حیاتی دی کھل داستان اے - جہڑی ایس حیاتی دے نال نال مرن
 توں بعد والی حیاتی واسطے وی توشہ تیار کرن دا سبق دیندی اے - تے فیر بقول وارث شاہ ایہ تشلی
 رنگ دی کمائی اے - ” ہیر روح تے چاک قلبوت “ دے حوالے نال انسانی حیاتی دی مقصدت نوں
 بہترین طور تے نال اجاگر کرن والی کتاب اے - تے اہلے شعراں بارے وارث شاہ دا دعوے اے -
 ع ایہ قرآن مجید دے معنی نیں جہڑے شعر میں وارث شاہ دے نیں -

مولانا روم دی مثنوی بارے مشہور شعراے -

- مثنوی مولوی معنوی - ہمت قرآن در زبان پہلوی

تے بقول وارث شاہ ہیردی کتاب دی قرآنی مقاصد دی حق جی تفسیر اے -

حقیقت نگاری تے دانائی :

عدل بنان سردار ہے رکھ اپھل رن گدھی ہے جو وفا دار ناہیں
 بنان آدمیت انسان ناہیں بنان آب ، قاتل تگوار ناہیں
 صبر ذکر عبادتاں باجہ جوگی ماں باجہ جیون درکار ناہیں
 ہمت باجہ جوان ، بن حسن دلبر ، لون باجہ طعام سنوار ناہیں

وارث دن فقیر کوار گھوڑا چارے تھوک ایہ کے دے پار تاپیں
جٹ ' سٹھے ' سنار نوں حکم چنگی تے رنج کے گال دے ٹامری دے

عورتاں دی اہمیت:

مرد باجھ مری کے کم تاپیں دیر مری دا جوگی کیوں چایا ای
رہاں باجھ توں دس کھاں کیوں آپوں ' ہور جگ جمان بتایا ای
کیتا اپنے نور تھیں نور پیدا اوہ دی ترختاں باجھ نہ آیا ای
ہویا ختم ہے اولیا انبیاء دا اوہدے حق لولاک فرمایا ای

حکمت و معرفت:

بہریاں لین اڈاریاں نال بازاراں اوہ بلبلاں تھک مرندیوں نہیں
اہتاں ہزیاں دی عمر ہو چکی ' پانی شیر دی جوہ ' جو پیندیاں نہیں
(۲) من منک منک حکم ہویا گل فقر دی نوں تاپیں بسے نی
صلح کیتیاں فتح جے ہتھ آوے کمر جنگ تے مول نہ کئے نی
بالنتھ دے چیلے رانجھے نوں جوگی بن دا دیکھ کے بڑے خھے وچ آگے۔ رانجھا اتھے کہندا
اے:

اساں جوگ نوں گل نہ بنہ بہتاں تساں کاسنوں ایڈبیزار ہندے
وارث شاہ میاں جیندا کوئی تاپیں بیڑے تھماں دے انت نوں پار ہندے
اسلام دی تبلیغ تے تعلیمات دا ذکر:

- (۱) وارث جنہاں نے آکھیا پاک کلمہ پھری تھماں دی عاقبت پار ہوئی
- (۲) روز حشر دے پیر دے طالبان نوں ہتھ بڑے ملن گیاں چیریاں نی
- (۳) جدوں صفاں ہوترن گے طرف جنت وارث شاہ دی واگ نہ موڑیو
جے

(۴) اساں فقہ اصول نوں صحیح کیتا غیر شرع مردود نوں مارناں ای
اساں ونے کم عبادتاں دے پل صراط توں پار اتارنا ای
فرض ' سنتاں ' واجباں ' نفل و تراں ' نال جائزاں سچ تارنا ای
وارث شاہ جماعت دے تارکاں نوں تازیاںیاں ' دریاں مارنا ای
ہوس کار ملوانیاں دی ننڈیا بربان رانجھا

باس حلویاں دی ' خبر مرویاں دی ' نال دعائیں دے جیوندے مار دے او
کچھلی رات جاں حکم دا وقت ہندا حال حال ای پئے پکار دے او
شرع چا سرپوش بتایا جے ' روا دار وڈے گنہگار دے او
وارث شاہ مسافراں آیاں نوں چلو چل ای پئے پکار دے او

ایس قصے دے ہور لکھاری : وارث شاہ توں پہلے ایہ قصہ دموور ، تمیل ، چراغ ، احمد کوی تے بھائی گورداس نے رچیا ۔ جد کہ وارث شاہ توں بعد ایس قصے نوں احمد یار ، حامد شاہ عباسی ، سید فضل شاہ ، نواں کوٹی ، بہیل ، سردار کشن سنگھ ، لاہورا سنگھ ، کاہن سنگھ ، علی حیدر ، سائیں مولا شاہ ، مولا بخش کشتہ ، محمد دین سوختہ تے میراں شاہ جالندھری وغیرہ نے لکھیا اے اپناں توں علاوہ ہور بے شمار شاعراں نے وی ایس قصے نوں لکھیا ۔ لیکن اپناں سمناں وچ وارث شاہ انج نظر آؤندا اے جویں محفل وچ جمع ۔ یا شہر فیصل آباد وچ جویں گھنٹہ گھراے ۔ وارث شاہ دی پچھان اوہدی نکسی ہوئی ہیر اے تے ہیر دی پچھان وارث شاہ اے ہیر تے وارث شاہ اک دوجے لئی لازم و ملزوم نیں ۔ ایس حوالے نال وارث شاہ تے ہیر رانجھا امر ہو گئے نیں ۔

سیف الملوک اک شاہکار

(میاں محمد بخش دی حیاتی - فکر - فن - پیغام - عزم - ہمت - عمل - عشق تے حسن حقیقی دی داستان)

میاں محمد بخش مرحوم موضع چک ٹھاکرہ، علاقہ کھڑی میرپور آزاد کشمیر وچ میاں شمس الدین دے گھر ۱۲۲۶ھ - ۱۸۳۰ء وچ پیدا ہوئے تے ۸ ذوالحجہ ۱۲۲۳ھ - ۲۲ جنوری ۱۹۰۷ء بروز منگل بمطابق ۱۰ ماگہ ۱۹۱۳ء بکری نوں موضع کھڑی شریف وچ وفات پائی۔

تاریخ وفات بارے نکھیڑا: بعض لکھاریاں نے آپدا جنم سال ۱۲۲۶ھ - ۱۸۳۰ء تے وفات ۱۲۲۳ھ - ۱۹۰۳ء لکھی اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے وفات واسن ۱۹۰۳ء لکھیا اے۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ صفحہ ۱۹۸ نیز پنجابی ادب دی کہانی صفحہ ۳۷۲۔

تے انج ساڈے بیلی انگریزی سن بارے جھلیکا کھا گئے نیں۔ کیوں جے ۱۲۲۳ھ ۲۵ فروری ۱۹۰۶ء نوں شروع ہو یا سی تے ۲۱ جنوری ۱۹۰۷ء نوں ذوالحجہ ۱۲۲۳ء دی پہلی تاریخ تے دن بدھ وار سی۔ میاں محمد صاحب دے اک عقیدتمند مولوی محبوب علی ولد قاضی سلطان علی نے اپنے مرتب کتے نسخہ 'سیف الملوک دے آخر وچ آپدا سن پیدائش ۱۲۲۶ء تے تاریخ وفات ۷ ماہ ذوالحجہ ۱۲۲۳ء بمطابق ۱۰ ماگہ ۱۹۰۷ء لکھی اے۔ اوہ ذکر وفات بارے لکھدے نیں۔

”ایک دن حسب معمول بعد نماز عصر آپ ورد و وظائف میں مشغول تھے۔ جب آفتاب غروب ہو گیا اس وقت آپ نے بغرض ادائے نماز مغرب تازہ وضو فرمایا۔ ایک خادم نے آگ جلائی موسم سرا تھا۔ بعد وضو آگ کے قریب تشریف لائے۔ اسی وقت بدن مبارک میں کمزوری سی ہو گئی اور حضور ایک جانب جھک گئے۔ خادم دربار جو آگ جلا رہا تھا اس نے پشت پر ہاتھ رکھ کر دوسرے خادم کو آواز دی۔ دونوں نے مل کر حضور کو چارپائی مبارک پر دراز کیا اور ایک دن اور ایک رات حضور غشی کی حالت میں رہے۔ دوسرے روز یہ آفتاب جہانتاب اپنا رخ انور ہمیشہ کے لئے گرویدگان خود سے پوشیدہ فرما گئے۔۔۔۔۔ آسمان پر سرخ رنگ کی گرد پیدا ہو گئی۔۔۔۔۔ دیار و امصار میں یہ خبر آنا "فانا" مشہور ہو گئی۔ جنازہ کے لئے اتنا جم غفیر اکٹھا ہوا کہ ادائگی جنازہ میں خاصی دقت پیش آئی۔ بلکہ گھوڑیوں سے صفوں کو آراستہ کیا گیا۔

حضرت قبلہ کا ارشاد گرامی تھا کہ مجھے وہ شخص غسل دے اور میرا جنازہ پڑھائے جس نے تمام عمر جانب غیر محرم آنکھ اٹھا کر نہ دیکھا ہو۔ اس خدمت کے سرانجام کرنے میں حضرت حافظ مطیع اللہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ سہوال شریف والوں نے اپنے آپ کو پیش کیا۔۔۔۔۔ (جو میاں صاحب کے استاد گرامی کے فرزند 'بڑے جید عالم اور خوبصورت تھے) (سیف الملوک از ملک غلام نور اینڈ سنز پبلشرز جہلم ص ۵۳۰)۔

ایس اقتباس توں ثابت ہویا کہ آپ ۱۰ ماہ ۱۹۶۳ء بکری ۲۶ جنوری ۱۹۹۰ء تے ۷ ذوالحجہ ۱۳۲۳ء
 نوں وفات پائی (قدر آفاقی دی تحقیق بحوالہ پنجابی سپر گائیڈ مطبوعہ شیخ محمد بشیر ایڈٹرز لاہور ص ۲۲۲ -
 ۲۲۳)

سجادگی: آپدے والد صاحب نے آخری ویلے آپ نوں اپنا سجادہ نشین مقرر فرمایا پر آپ نے اوسے
 ویلے ایہ شرف اپنے وڈے بھرا میاں بھاول بخش نوں سوپ دتا تے اپنے واسطے صرف والد صاحب
 کولوں دعائے خیر کوالی اوس ویلے آپدی عمر صرف پندرہاں سال سی۔

بیعت: میاں محمد بخش نے حضرت غازی قلندر پیر دہڑی والا توں روحانی اشارہ پا کے سائیں غلام محمد
 دے ہتھ اتے بیعت کیتی جنہاں نے آپ نوں کشمیر دے اک بزرگ احمد ولی کولوں باطنی فیض حاصل
 کرن دا حکم دتا۔ چنانچہ میاں صاحب نے حکم دی تعمیل کیتی۔ بڑے مجاہدے کینے تے ثابت قدمی تال
 ایہ مقصد حاصل کیتا۔

شاعرانہ مذاق: آپ نوں شاعری دھوں حصہ آپ دے مرشد دی دعا تال ملیا۔ جدا ذکر آپ قصہ
 صنعاں وچ اہج کر دے نیں:

احمد یار خضر تھیں پائی سبزی باغ سخن دی
 مینوں پیر مرے ہن بخشی محب بہار چمن دی
 کلک مری اک ہرن سخن دا لمن نہ دے دھیرے
 ہر جنگل کستوری حلے چھنڈ دی جائے چوہیرے
 تیز زبان قلم تھیں اگے جاوے کتنی منزل
 ترکھی طبع زبانوں میری کیتی مرشد کامل
 طالب ہوں لکھن والے ہوش ہووے وچ تھانویں
 راتیں دہنئیں لکھدے چلن گھڑی نہ جالن بھانویں
 آپو جوڑن آپو لکھن آوازاں کم بھادے
 ہور ہووے کوئی لکھن والا تاں اوہ ہاڑا چاوے

در اصل ایہ اشعار میاں صاحب مرحوم نے قصہ شیریں فرہاد دے مصنف احمد یار دے ایس شعر
 دے جواب وچ لکھے سن جدا معرہ متعلقہ اہج اے:

قلم میری نو قد دھیرا دس دی تاء گھیرے
 میاں محمد بخش فن شاعری توں چنگی طراں واقف سن۔ تے تالے بڑا سترا تنقیدی مذاق دی
 رکھدے سن آپ فرماندے نیں:

وزن برابر بیت بنائے کنڈھے چاڑھ عقل دے
 روی رویاں قافیاں سنگ جان ملدے دلدے

صنعت دی کچھ تھوڑی بہتی ہوسی نال طرہاں
لذت سوز نہیں دس میرے صاحب نوں توفیقاں
آپ درد دل نوں بڑی اہمیت دیندے نیں۔ چنانچہ فرمادے نیں۔

جو شاعر بے بیڑا ہووے سخن دی اوہدے رکھے
بے بیڑے قصے شعر نہ ہندے اک بن دھوں نہ دکھے
دیکھو دیکھی بیت بناون شعروں خبر نہ پاون
ایں طراں تے منتاں سٹھاں بوچے ڈوم بناون
روی ردیفوں نام نجمان قافیوں بدھ نہ کائی
وزن ' براہ شدا بڑا دا صنعت رسم نہ بھائی
سخن بھلا جو دردوں بھریا بن دردواں کچھ تاہین
خواں کماواں فرق رہو (رس) دا کیا کائے کیا کاپین

نوٹ: عروض وچ قافیہ ردیف توں پہلاں آؤندا اے۔ قافیہ دا اطلاق نو حرفاں پر اے جہناں دے اصطلاحی نام اسہ نیں۔ صرف ردیف 'قید' تائیس 'دخیل' 'روی' 'وصل' 'مزید' خروج تے حرف نازہ۔ میاں صاحب نے صرف صرف روی دا ذکر کیتا اے جس توں ثابت ہویا کہ آپ قافیے دے سارے حرفاں بارے چنگی دا تھی رکھدے سن۔ حرف روی قافیے دے نو حرفاں دے دھکار ہوندا اے گویا چار حرف یعنی ردیف 'قید' تائیس تے دخیل حرف روی توں پہلاں تے چار حرف یعنی وصل 'مزید' خروج تے نازہ حرف روی توں بعد آؤندے نیں۔ اسہ چیتا روے کہ ایہاں سارے حرفاں دا اکو قافیے اندر ہونا ضروری نہیں بلکہ ایہاں دھوں اک 'دو' تن یا گھٹ ودھ وی اے۔

میاں صاحب مرحوم علم شاعری دے جانو ہون دے باوجود اپنے بارے کس نفسی دا اظہار کردے نیں تے نالے ایہ سارا کمال اپنے مرشد دے کھاتے پاؤندے نیں:

شاعر نام دھراون کارن قدر نہیں کچھ میرا
اوہ کھیتاں دے سائیں میرا کھل بنے پر پھیرا
گڈی دتھا پھکا چنگا پن پن (مانگ مانگ کر) ٹوپا دھاڑی
یار بھراواں دی کر خاطر میں بھی کھجڑی چاہڑی
جودتا سودتا مینوں ہکسے دیون والے
بھانویں رکھا بھانویں تمندا (گھو نال چوپڑیا) بھانویں چرب نوالے
جگ جگ جیوے دیون والا جس ایہ کرم کمائے
میرے اندر باغ سخن دے دھن مالی جس لائے
کلر شور زمین ٹکاری آئی وانگ خراباں
اک بیکڑ پال نہ سکدی لائق کہ گلاباں

لمیا مالی ، بنیا والی ، رحمت پانی لائوس
 کلر وچ محمد بخشا باغ بہار پائوس
 ہونا بچہ باغ اوتھاں دا رہوے ہمیشہ ہوا
 سکا ڈمیگر میرا جس نے پھلیں پتیں بھرا

حجی گل ایہ دے ال اللہ دی کامیابی وچ کے روحانی شخصیت دا ہتھ ضرور ہندا اے حضرت ابو بکر
 نون صدیق اکبرؓ دا لقب ملنا عظیم روحانی شخصیت صلی اللہ علیہ وسلم دی نظر کرم دا نتیجہ سی ۔ عمر بن
 خطاب نون فاروق اعظمؓ بیان والی شخصیت سرور دو جہاں دی ذات سی ۔ عثمان نون غنیؓ تے ذوالنورین
 تے علی نون اسد اللہ تے مرتضیٰ بیان وچ وی سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم دا ہتھ سی ۔ وارث شاہ دی
 ہیر نون قبول عام دی حیثیت آپدے استاد دی دعا دا نتیجہ دی جاندی اے ۔ ایسے طراں میاں محمد بخش
 دی اعتراف کردے نہیں کہ میرا سارا کمال مرشد دی نظر کرم دا نتیجہ اے ۔ تے ایہ گل کچھ سٹن والی
 نہیں بلکہ حقیقت اے کیوں جے بقول علامہ اقبال مرحوم :

۱۔ نگاہ مرد مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

۲۔ نہ تخت و تاج میں نے لشکر و سپاہ میں ہے
 جو بات مرد قلندر کی بارگاہ میں ہے

میاں صاحب بطور نقاد : آپ شاعر تے غیر شاعر دے فرق نون خوب سمجھدے سن ۔ تے بڑی
 روا داری نال ایہ فرق واضح کردیاں اپنی گل کردے جارہے نہیں ۔ غالب نے آکھیا سی ۔

سب کہاں کچھ لالہ و گل میں نمایاں ہو گئیں
 خاک میں کیا صورتیں ہوں گی کہ پنہاں ہو گئیں

میاں صاحب ایس گل نون ذرا مختلف انداز وچ بڑی وضاحت نال بیان کردے نیں :

جتنے ساری دنیا اندر پت (پتے) درختاں اتے

اتنے صورت سوہنی والے خاک اندر رل تے

جتنے پھل جگت پر سارے سوہے چٹے پیلے

ہر ہر رنگوں دین نشانی ' ہو ہو گئے رنگیلے

سبزی نالوں وافر گزرے سبز پوشاں والے

لالے تے گلناروں وافر رنگ جنہاں گل لالے

چٹے پھل جگت پر جتنے دسدے وانگ ہشناں

دودھ اس تھیں ہو گزرے کتنے جنہاں سفید پوشاں

ہوئے ودھیک گلاباں کولوں سوہنے کھ گلابی

زرد پھلاں تھیں بہت محمد عاشق جگر کبابی

تے ایس توں بعد ہو گزرے شاعراں دا ذکر تے اوہناں بارے لطف انداز وچ اپنے خیالاں دا اظہار اِنج کردے نیں:

پکھی خوش آواز ہزاراں جو باغاں وچ بولن
شاعر گئے اوہناں تھیں ہوئے سخن جواہر توں
تے ”ہر گئے رارنگ و بوئے دیگر است“ بارے اِنج فرمایا اے:
آپ اپنے بول آوازے کوئی نہ کے جیسا
کہاں دا مل مراں موتی ، کہاں دھیلا پسا
جیسا جیسا دان کے نوں دتا مٹھنارے
سوئے ورتن ہندا بھائی ، دیندا کون ادھارے
جو جو چیز ہٹی وچ ہوسی سو کڈھنی بنجارے
ہک بنجارے موتی وچن ہک مٹکے پکارے
تے بننے اپنی واردات تے ہڈیتی بیان کہتی اوہدی تے سنی سنائی گل دی مثال اِنج بنھاندے نیں:

سر ورتے جس حال سنائے لعل جواہر اوہا
جس امر سنی سنائی مل اوہناں دا لوہا
حالاں والے گئے اگیرے کر کر سحر حلالاں
جہنے - جہنے رب دتے گھوڑے دس گئے سبھ چالاں
سخن کے دے ہیرے موتی کوئی جواہر لعلوں
ہک دیوے ، ہک شیخ محمد ہک مانند مثالاں
اگے سخی تیرے ہوئے شاعر چنگ چگیرے
کے وڈے محمد بخشا میں تھیں سب اجیرے
وڈے نظم کتاباں والے کون اوہناں نوں رلدا
صح اوہناں دی آکھن جوگا تاہیں قدر عقل دا
تے ایہ گھاں کر کے آپ ہو گزرے شاعراں دی صفت ثناء اِنج کردے نیں:

اول شیخ فرید شکر شیخ عارف اہل ولایت
ہک ہک سخن زبان اوہدی دا رہبر راہ ہدایت
پھر سلطان باہو ہک ہویا خاصا مرد حقانی
دوہڑے پاک زبان اوہدی دے روشن دوہیں جمانیں
بلھے شاہ دی کافی سن کے ترڈا کفر اندر دا
وحدت دے دریا دے ، اندر اوہ دی وتیا تردا
فرد فقیر ہویا کوئی خاصا مرد صفائی والا

فقد اندر بھی چست سخن ہے ، عشق اندر خوش چالا
 باب فقر دے اندر وڑیا نال ، نبھالے
 بیت ترازو قول بناپوس مکے دسیوس نالے
 سل سل لعل پروتی تسبیح مرد ظریف مداحی
 بیل بیل (گاڑی) سخن دی چھیا پی کے مست صراحی
 ہک کوئی جان محمد ہویا رسلے سخن سناندا
 دوہڑا اسدا موعے دلاں نول جان محمد پاندا

دوہڑے لکھن والے نامعلوم شاعراں نول چنگے دوہڑے لکھن اتے دی میاں صاحب شہاباش دیندے
 نہیں جویں کوئی نامعلوم شہیداں دی اجتامی قبر اتے فاتحہ پڑھے :

کوئی کوئی دوہڑا آکھ سنا یا ہور کے ستانے
 اس دا بھی ہر تیر محمد لگدا وچ نشانے
 وارث شاہ بارے میاں صاحب آکھدے نہیں :

وارث شاہ سخن دا وارث ہندے کون اوہتاں نول
 حرف اوہدے تے انگل دھرنی ناہیں قدر اسانوں
 برہی اوس چوہڑی آکھی جے سبھے کوئی ساری
 ہک ہک سخن اندر خوشبوئیں وانگ پھلاں دی کھاری
 ہور مشہور شاعراں بارے آپدے تنقیدی تے تقریبی نظریات انج نہیں ۔

مقبول دی گل سدھی سادی ہے مقبول پیاری
 لفظ کیں (کم - گھٹ) تے معنے پتے یار رکھن دی کاری
 حیدر دے سن بیت مریدا خیر نفس شیطانی
 بیت سدھے دیدار بخش دے سخت کمالوں کانی
 حامد جس امام صاحب دا وڑا جنگ بنایا
 ہک ہک سخن اوہدے دا ہرگز مل نہ جاندا پایا
 ہور ہویا کوئی پیر محمد اس بھی جنگ بنائے
 موتی صاف زرد چچ لڑیاں بنہ نکائے
 دو جا پیر محمد دوٹھا موضع نوناں والی
 چٹھے دی اس " بار " (دار) بنائی مریں بھروس تھالی
 جس انواع شریف بنائی ہور ہویا کوئی عبدی
 کیتوس خوب بیان نقد دا سمناں رحمت ربدی
 رانجھا پر خوردار سیدا بلبل باغ سخن دی

شعر اوہدا جیوں داؤ فجر دی آئے (لیاویے) باس چمن دی
 حافظ برخوردار مصنف گور جنہاں دی چٹی
 ہر ہر بیت اوہدا بھی ملتا جیوں مصری دی کھٹی
 ہاشم شاہ نامی دو شاعراں بارے انج گل بات کیتی اے کہ اک دا کھیرا دو بے نالوں اپنے آپ ہو
 جاندا اے گویا آپ ضرورت موجب اپنے تنقیدی تے تشریحی وچار ظاہر کرن ویلے سوڑیا نخل توں کم
 نہیں لیندے تے ہاشم شاہ تے ہاشم بارے پورے نوں شعر لکھنیں حالانکہ دو بے بعض اہم شاعراں نوں
 اکواک شعروچ نبھا چھڑیا اے :

ہاشم شاہ دی حشمت برکت کتر وچ نہ آوے
 در یتیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے
 اوہ بھی ملک سخن دے اندر راجہ سی سر کردا
 جس قصے دی چڑھے مھے سوئیسی سر کردا
 مختصر کلام اونٹاں دی درووں بھیجی ہوئی
 درد ہویا تاں سبھ کھم ہویا کیا لی کیا چھوئی
 ہک شیریں فریاد دے والی گل وٹا سنا یوس
 عام خلق تھیں سنی سنائی جا تصنیف بنا یوس
 حضرت خسرو شیخ نظامی دسدے ہور کتابیں
 ہاشم نے کھم ہور سنائے تاہیں روا حسابیں

یا اوہ ہور ہویا کوئی ہاشم ، ہاشم شاہ نہ ہویا
 یا اوس شیریں خسرو والا معلم راز نہ ہویا
 ڈھونڈ روائت چھی کوڑی کرنا سی ایہ کارا
 خیر اس درد بیان کرن دا آہا مطلب سارا
 حقد جتاں دے فرمائے بھنگ نہ پوے پیارے
 نے سنائے اس بھی آکھے کیہ سردوس بچارے
 بیت ترازو قول بنا یوس سادے لذت والے
 کلیاں چمن چمن ہار پرویس کلیاں تے گل لالے
 احمد یار بارے دی میاں محمد بخش دے وچار بڑے گوہ گوچے نیں

پھیز ولات شعر سخن دی احمد یار سنبھالی
 دھونڈا مار تخت پر بیٹھا مل پنجاب حوالی

تج زبان چلائوس ترکی وچ پنجاب زمینے
 سکے ملک سخن دے اتے جزیوس نال آئیے
 ایسی غالب بن کے چلی ضرب اوہدی وچ دھرتی
 بہت صرافاں نے چھنکائی وٹالا نہ پرتی
 بحر بحر بک شے اس موتی نکاں اندر دھڑے
 سوہنے صاف گھیرے قطرے بدل وانگر چھنڈے
 باز طبیعت اسدی والا گنتوں ہو ہو تھا
 جس اوہ باز دکایا مڑ مڑ دھن توہیں اوہ ہتھا
 ہر قصے دی بوہی اس کے زیور لاسنگاری
 صنعت تے تکلیفوں گھنے زینت کر کر ساری
 تے آخروچ گل انج نیردے نیں:

کے کباب کے مٹھیاں کے پلاء پکائے
 کے اچار مرے عمے کلینے کے نکائے
 سالوٹاں جے کھے جڑیا کلم اسان گدائی
 حالوں حجت کوئی نہ کیتی کھاؤ براء خدائی
 شاعر نام دھرادن لائق قدر نہیں کھ میرا
 اوہ کھیتاں دے سائیں میرا کھل بنے پر پھیرا

میاں صاحب مرحوم اپنے بارے بڑی عاجزی دا مظاہرہ کر دے نیں۔ جد کہ وارث شاہ نے بڑے
 دھڑلے نال آکھیا سی۔

ع پرکھ شعردی آپ کرلین شاعر گھوڑا پھیرا وچ نخاص دے میں
 ایتھ میاں صاحب دے تنقیدی وچار والے سارے شعر نہیں دتے لیکن میں کنجوسی توں وی کم
 نہیں لیا۔ امید اے کہ ایہ دہی قارئین دا گھر ضرور پورا کرے گی۔ میاں صاحب توں پہلاں احمد یار
 (۱۷۶۸ء تا ۱۸۳۸ء) نوں پنجابی دا سب توں پہلا نقاد کہیا جاندا اے۔ کیوں جے اوس نے اپنی کتاب
 یوسف زینجا دے آخروچ بعض شاعراں دا محاسبہ تے بعض بارے تشریحی تنقید وی کیتی اے۔ تے ایہ
 وی تسلیم کیتا اے کہ نری عروض دانی نال شاعری دا کوئی تعلق نہیں:

علم عقل تدبیر عروضاں دا کھے دس نہ چلے
 ایہ قلم دی موج نونیزے پہنچن عرش اچھلے

میاں محمد بخش دیاں تھیںقاں: سیف الملوک میاں صاحب دا شہکار اے جسدی مشہوری نے
 میاں صاحب دی مشہوری دے جھنڈے گڈ چھڑے حالانکہ میاں صاحب نے ہور وی کافی کتاباں لکھیاں
 سن۔ آپ دی لکھتاں دا ویروا کھے اسطراں اے:

- ۱۔ سوہنی مینوال ۲۔ تحفہ رسولیہ ۳۔ تحفہ میراں
 ۴۔ کرامات غوث اعظم ۵۔ قصہ مرزا صاحبان ۶۔ قصہ شاہ منصور
 ۷۔ سیف الملوک (۱۲۷۹ء) ۸۔ قصہ شیخ صنعان ۹۔ قصہ شیریں فرہاد
 ۱۰۔ نئی خواص خاں ۱۱۔ ہدایت المسلمین ۱۲۔ گلزار فقیر
 ۱۳۔ تذکرہ متقی ۱۴۔ غنیمت کجای دی قاری مثنوی نیرنگ عشق دا پنجابی ترجمہ
 ۱۵۔ بیخ معنی حنی ۱۶۔ سسی پنوں و بازاراں ماہ۔

میاں محمد بخش نے تصوف : کشف المحجوب داتا گنج بخش علی ہجویری دی تالیف تصوف بارے
 بڑی مستند مثنوی جاندی اے۔ جس وچ داتا گنج بخش مرحوم فرماتے ہیں :

”لوگوں نے اس اسم کی تحقیق میں بہت کچھ کہا۔ اور کتابیں لکھی ہیں۔ چنانچہ ان میں سے ایک
 جماعت کہتی ہے کہ صوفی کو صوفی اس لئے کہا جاتا ہے کہ وہ صوف یعنی پشینہ کا کپڑا پہنتا ہے۔ (بعض
 کے نزدیک) صوفی کو صوفی اس لئے کہتے ہیں کہ وہ (نماز میں) صف اول میں ہوتا ہے۔ (ایک جماعت
 کہتی ہے کہ) یہ حضرات اصحاب صفہ کی قائمقامی کرتے ہیں۔ بعض کہتے ہیں کہ یہ اسم صفا سے مشتق
 ہے فرضیکہ اس کے ہر ایک معنی میں طریقت کے بہت لطفیے ہیں۔ لیکن لغوی لحاظ سے اس کے معنی
 بید از مفوم ہو جاتے ہیں پس ہر حالت میں صفائے باطن و ظاہر محمود و پسندیدہ ہے اور اس کی ضد
 مخالف کدر اور خراب ہوتا ہے۔“

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام فرماتے ہیں : ذہب صفوالدنیا بقی کدھا یعنی دنیا کی پاکیزگی جاتی
 رہی اور اس کی کدورت باقی رہ گئی ..... صوفیائے کرام چونکہ اپنے اخلاق و معاملات کو مذہب اور
 پاکیزہ بنا کر طبعی آفتوں سے نبرد کرتے ہیں اس بنا پر انہیں صوفی کہتے ہیں ..... ”(کشف المحجوب
 ص ۶۹ نثر سمرقند اردو ترجمہ مطبوعہ نوری بک ڈپو لاہور)

”حضور علیہ السلام فرماتے ہیں : من سمع صوت اهل التصوف فلا یومن علی دعا لہم کتب
 عند اللہ من العافلین یعنی جو شخص صوفیاء کی آواز سنے پھر ان کی دعوت قبول نہ کرے تو وہ اللہ کے
 نزدیک غافلوں میں لکھا گیا۔ (کشف المحجوب ایضاً ص ۶۹)

”جب حضرت حارث رضی اللہ عنہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی بارگاہ میں حاضر ہوئے تو ان
 سے حضور نے دریافت فرمایا :

کہف اصبت یا حارثہ قال اصبت مومنا باللہ حقاً۔ فقال انظر ماتقول یا حارثہ ان کل
 شیء حقیقتہ نما حقیقتہ ایمانک فقال عرفت نفسی عن اللنیفا فاستوی عنلی حجرھا و ذہبھا و
 ففتھا لعدھا فاسہرت لیلی فاظلمات نہاری حتی صرت کانی انظر الی عرش ربی بارذا و کانی
 انظر الی اهل الجنة یتزاد دین فیہا و کانی انظر الی اهل النار یتصار عون و فی روایتہ یتعادلین
 (حدیث بحوالہ کشف المحجوب مذکور ص ۷۳)

ترجمہ : اے حارث تم نے صحیح کیسے کی۔ عرض کیا میں نے اللہ تعالیٰ کی حقانیت پر ایمان رکھتے

ہوئے صبح کی - فرمایا - غور کرو اے عارف تم یہ کیا بات کہتے ہو - کیونکہ ہر شے کی ایک حقیقت ہوتی ہے سو تمہارے ایمان کی حقیقت و بہان کیا ہے - عرض کیا میں نے دنیا سے اپنی جان نکال کر رب کو پہنچانا - اس کی علامت یہ ہے کہ پتھر 'سونا' چاندی اور مٹی میرے لئے سب برابر ہیں - کیونکہ دنیا سے بیزار ہو کر عقبی سے لو لگا رکھی ہے اب میں رات کو بیدار رہتا ہوں اور دن کو پاسا - یہاں تک کہ اب میری یہ حالت ہو گئی ہے کہ گویا میں اپنے رب کے عرش کو واضح طور پر دیکھ رہا ہوں - اور جنتوں کو جنت میں باہم ملاقاتیں کرتے دیکھ رہا ہوں اور دوزخیوں کو دوزخ کے اندر ایک دوسرے سے دست و گریباں اور ایک روایت میں ہے کہ شرمسار ہوتے ہوئے دیکھ رہا ہوں - (الحدیث)

اس پر سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا - عارف تم نے واقعی معرفت الہی کو پایا - اب اسی پر قائم رہنا - آپ نے یہ الفاظ تین مرتبہ فرمائے -

ایس حدیث توں ثابت ہو یا کہ صوفی اوہ اے جہزا اپنے اندر باہر دی صفائی الہی طراں کرے کہ ہر آلودگی توں پاک صاف ہو کے ہر شے دی حقیقت تے معرفت حاصل کرے - تے فیراوہدے سامنے عرش معلیٰ انج ہندا اے جیویں جتھ دی تلی - اوہ لوح و قلم نوں دیکھدا اے - حضور علیہ السلام دے روحانی فیص دا صدقہ اک سچا صوفی رب رسول ٹال " اشدحبا للہ " (قرآن) والا رشتہ قائم کر کے ججاہاں دے کشف دی منزل پائندا اے - داتا صاحب فرماندے نیں کہ تصوف دی بنیاد اٹھ خصلتاں اپر اے جشناں راہیں اٹھ وڈے پیغمبراں دی پیروی ہندی اے :

۱- سخاوت ابراہیم علیہ السلام دی

۲- رضا اسمعیل علیہ السلام دی

۳- صبر ایوب علیہ السلام دا

۴- اشارات زکریا علیہ السلام دے

۶- سیاحت عیسیٰ علیہ السلام دی

۷- لباس موسیٰ علیہ السلام دا

۸- فقر حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا

گویا حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سمیت اٹھ اولوالعزم پیغمبراں دی خصوصی پیروی دا نام تصوف اے - تے پہلے صوفی صدیق اکبر رضی اللہ عنہ سن - جیویں کہ آکھیا گیا اے :

ان الصفا صفت الصدیق - ان ادت صوفیا " علی التحقیق - یعنی حق سچ دے رستے وچ بے توں صوفی ہونا ایس تاں بیشک ہو جا کیوں بے صوفی ہونا صدیق دی صفت اے -

داتا گنج بخش فرماندے نیں کہ صفا کدورت دی ضد اے تے کدورت بشری صفتاں وچوں اے تے اصل صوفی اوہ اے جہڑا بشری کدورتاں توں پار لنگھ جائے - جیویں زنان مصر 'یوسف علیہ السلام نوں مکدیاں سار آپدے جمال دے لطائف وچ ایذاں غرق ہو یاں کہ اونہاں اپر بشریت دا غلبہ ہو گیا - غیر جدوں اوس غلبے دا عکس پلٹیا تے اوہدے والی حد تک گئی تاں اوس ویلے اونہاں دی نظر اپنی فقا اپر جا

پہی تے آکھیا۔ ”ایہ بشرتاں نہیں بیگا“ (ماہذا بشر (قرآن)) حالانکہ اوہ (یوسف) بشرای سی۔ پر ایہ سب کچھ تاں در اصل زنانِ مضر دی اپنی حالت دا نتیجہ سی۔ چنانچہ اہل طریقت دا ارشاد اے کہ صفا بشری صفتاں وچوں نہیں۔ کیوں جے بشر مٹی دا اک دھوڑا اے تے مٹی وچ کدورت بندی اے۔ چنانچہ مٹی نال تعلق رکھدیاں کدورت توں خلاصی نہیں مل سکدی جد کہ الصفا صفت الاحباب و ہم شمس بلا سحاب یعنی ”صفاتاں“ محبوباں دی صفت اے۔ تے ایہ اوہ سورج اے جس اتے کوئی بدل نہیں۔ گویا صفا اوہ صفت اے جہڑی دوستاں وچ پائی جاندی اے۔ تے ایہ دوست اوہ نہیں جہڑے اپنی کدر والی صفت فنا کر کے دوست یعنی اللہ تعالیٰ دی صفت نال ”باقی“ ہو گئے نہیں۔ جویں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے عارثہ بارے صحابہ کرام نوں دیا سی:

عبد نور اللہ قلبہ با الایمان

یعنی عارثہ ایسا بندہ اے جہڑے دل نوں اللہ تعالیٰ نے ایمان داہیں نور و نور کردتا اے (کشف المحجوب مذکور - ص ۷ تا ۷۳)

حضرت مرتضیٰ تصوف نوں شریعت قرار دیندے نہیں۔ شریعت در اصل معاملات ہی دستگی دا نام اے۔ تے تصوف عملی طور تے معاملات ہی دستگی دا ذریعہ اے۔ ایس لئی شریعت ہی روح تصوف اے۔ تے روح توں محروم شریعت محض شریعت دا خول اے جسندی کوئی اہمیت نہیں۔ فویل للمصلین الذین ہم عن صلاحہم ساهون۔ یعنی جہناں نمازیاں دیاں نمازاں روح توں خالی نہیں اوتناں دا انجام چنگا نہیں۔ گویا تصوف رب نال خلوص نبھان دا نام اے۔ تصوف بارے ایس تمہید توں بعد آؤں میاں محمد بخش کول چلے۔ اللہ تعالیٰ قرآن پاک وچ فرماتا اے نحن اقرب الیہ من جبل الوریث۔ یعنی اسیں بندے دی شاہ رگ نالوں دی اوسدے زیادہ قریب آن شاہ رگ نالوں زیادہ قریب۔ تے ایہ قریب اللہ تعالیٰ نوں ہر بندے نال تے بندے نوں رب نال حاصل اے ایس لئی بعض صوفیاء انہوں وحدت الوجود دا نام دے دیندے نہیں۔ پر اوہ اوس ویلے جہاں توں اکٹرا جانڈے نہیں جدوں اوہ ہر شے نوں خدا سمجھ بندے نہیں۔ کیوں جے اللہ توں سوا اوتناں دی جاچے دنیا وچ ہور کچھ نہیں بیگا۔ تے جو کچھ بیگا اے اوہ صرف تے صرف اللہ اے۔ ایس لئی اوہ خالق تے مخلوق وچ کوئی فرق نہیں کردے۔ تے انج شرک دی وادی وچ جاوڑ دے نہیں حالانکہ وحدت الوجود دے قائلین دا مطلب ایہ ہندا اے کہ ہر مخلوق خالق دے فیض دا نتیجہ اے۔ پر علماں نوں ایس گل نال کوئی سروکار نہ ہون و جہوں گل بڑی دور نکل جاندی اے۔ چنانچہ ایس حکمیکھے توں دور کرن لئی صوفیاں دے اک ہور ٹولے نے وحدت الشہود دا نظریہ پیش کیتا۔ تے دیا کہ خالق دے فیض نال مخلوق دا وجود اے۔ پر مخلوق نوں خالق دا درجہ حاصل نہیں۔ خالق مخلوق دے نال نال اے وهو معکم اینما کنتم (حدید - ۴) یعنی اوہ تماڑے نال نال اے تیس بھانویں کتھے وی ہوں۔ ہر حال میاں محمد بخش انسان دے رب نال تعلق نوں بڑی اہمیت دیندے نہیں۔ حتی کہ قرآن دی تعلیمات دے عین مطابق اہمیت دیندے نہیں۔ جویں قرآن وچ آیا اے۔ انا للہ وانا الیہ راجعون

یعنی اسیں اللہ دے آں تے اوسے دل اسماں پرت کے جانا ایں :- ہو الظاہر ہو الباطن دے لشکارے
 اسی تصوف دی بنیاد نہیں۔ تے جس طراں ”فارکو معر الراکعین“ وچ ”مع“ دے اندر اک
 دوئی موجود اے ایسے طراں مکم تے مع الصابریں (انفال ۶۶) وچ وی اک دوئی موجود اے جیڑی خالق
 تالوں مخلوق لوں وکھ کر کے دیکھدی اے۔ تے ایہو رمز ولا تکن مع الکافرین (ہود - ۴۲) وچ
 اے۔ چنانچہ میاں صاحب فرماندے نیں:

جلوہ حسن گنے دا دسا ہر وچ ہر دا پھیرا
 انویں نہیں محمدؐ بخشا دل دا حسن لیرا
 جیکر صورت وچ نہ ہندا مالک آپ دلاں دا
 فیوں چک ہمار دلاں دی کھیرا جیو ملاندا
 ہر ہر وچ نہ ہون جیکر ہر دے روپ سامنے
 دانش منداں دا دل • سخن کد معشوق ایانے
 میاں محمد بخش صرف ربدے عشق وچ گٹ نہیں تے مخلوق تال وی خالق و جیوں تعلق اے:
 آجناں مونہ دس کدائیں جان تیرے توں واری
 توں ہیں جان ایمان دے دا تہہ بن میں کس کاری
 حوراں تے غلمان ہستی چاہے خلقت ساری
 تیرے ہامہ محمدؐ مینوں نہ کوئی چیز پیاری
 دم دم جان لباں پر آوے چھوڑ جوبلی تن دی
 ہمکلی اڈیکے مت ہن آوے کدھروں واہ جن دی
 حتی کہ عشق توں بغیر انسان دی حیثیت اوہناں دے نزدیک اناج اے:
 ”حشعہ ہامہ محمدؐ بخشا کیا آدم کیا کتے
 وارث شاہ نے کیا سی:

وارث شاہ محبوب نوں تہوں پاپے جدوں اپنا آپ گوا لے
 تے میاں صاحب آکھدے نیں:

موتوا قبل ان تموتوا والا حرف صحیح جس پڑھیا
 اس میدان محمدؐ بخشا سردتا پڑ (میدان) کھڑا (جیت لیا)

استغناء وی منزل: تصوف وچ استغناء وی منزل دا ذکر میاں محمد بخش ایں طراں فرماندے نیں:

بے پرواہی منزل ----- ناہیں جس وچ سود سوداگر
 بے نیازی دی چک اگے دو جگ گم ----- برابر
 ست دریا اوتھے ہک قطرہ ست دونخ چنگاری
 اٹھ بہشت ہوئے گم سارے تاں ہک پھول ہماری

باغ بہشت ویرانی دسدے دوزخ سارے بچے
 کیزے دے ہتھ سو سو ہاتھی مشتعل وانگر مجھے
 لکہ ملائک نوری غم تھیں وانگ پنکھاں جلیا
 تاں ہک آدم خاکی والا روشن دیوا بلیا
 جیکر سب جمان محمدؐ بھجن مثل کباہے
 اس منزل وچ معلم ہندا وانگ۔ خیالے خوابے
 سب جمان جھرن تاں جاپے ہت (ہا) درختوں جھنڈیا
 چوداں طبق ڈین تاں جیویں گم باروں ہک کھڑیا
 دئے جمان محمدؐ بخشا جے سب ہون نبودے
 گھٹ ہویا ہک رتوں دانہ وچ تھلاں دے تودے
 جے سب عالم فانی ہوں اوتھے کم نہ خطرہ
 کیہ ہویا؟ کیہ گھانا وادھا گیا سمندروں قطرہ
 تے استغنی وی منزل حاصل کرن دا آسان تے آخری نسخہ ایہ دیا نیں:

کار کریں جو کے کاریگر کریں ہنکار نہ کاروں
 عملاں تے دھر آس نہ ذرہ فصل متلیں سرکاروں

توحید وی منزل: میاں صاحب مرحوم توحید دا ذکر بوے بلخ انداز وچ کردے نیں۔

آگوں منزل آوے بھائی وچ وادی توحیدے
 عابد تے معبود ملیندے دوئی نہ پیر مریدے
 توحید وی ایہ منزل نماز وچ وی ملدی اے۔ جسدی نشاندہی علامہ اقبال نے ایج کیتی سی۔
 ایک ہی صف میں کھڑے ہو گئے محمود ایاز
 نہ کوئی بندہ رہا نہ کوئی بندہ نواز
 بندہ و صاحب و محتاج و فنی ایک ہوئے
 تیری سرکار میں پہنچے تو سبھی ایک ہوئے
 تے میاں صاحب توحید دا ذکر اپنے انداز میں اسطراں کردے نیں۔

ازل ابدوا جامہ کو ایہ گھماں وچکاروں
 ہر دا روپ محمدؐ بخشا ہے کے سرکاروں
 توڑے پتے روپ دسیوں توڑے تھوڑے تھوڑے
 اصل اندر سب ہک ہوں گے ندیوں نیر وچھوڑے
 ازلوں گھن (لے کے) ابد تک بھائی کم ہویا جد سارا
 کون دوا پھر باہر رہی کو ہک اکارا

جے کوئی فرق نہ ہويا . بھائی وحدت دے دریا دے

کیہ ہويا جے آدم دسرا لیک (لیکن) نہ مرد کماوے

ایہ قلت تے کثرت دے مسائل دی عجیب نیں۔ جمہوریت وچ کثرت نون قلت اتے فویت دتی

جاندی اے۔ جد کہ وحدت وچ کثرت ' قلت ول سفر کردی اے۔ " اک " وچ دوج نیں۔ دوج

اختلاف دی جڑ اے۔ ایس واسطے کثرت اختلافات دا شکار ہو جاندی اے۔ جد کہ وحدت تے وحدت

دے۔ پجاری اختلاف دا شکار نہیں ہو سکدے۔ کیوں جے " اک " وچ دوج نہیں تے دوج اختلاف

دی جڑ اے۔ اسلامی امت جد تک " وحدت " رہی۔ ساری دنیا وچ اپرا راج سی۔ تے جد دوج دا

شکار ہو کے اختلافات دا منبع بن گئی۔ تے چو فیروں چھترول ہون ڈیہ پیا۔ میاں صاحب فرماندے نیں:

نکی بدی نہ سکدے سوئی جو وحدت وچ بہتے

نکی بدی تداہیں بھائی ایس تیس جد بہتے

ربی محبت نون حاصل کرن لئی عشق دی پوڑی درکار ہندی اے۔ اہل تصوف " اشد حباللہ "

نون عشق دا نام دیندے نیں دنیا وچ لا مطلوب الا اللہ۔ لا مقصود الا اللہ تے لا موجود الا اللہ "

صوفیاں دے نعرے نیں۔ تے اہماں راہیں اوہ اپنی حیاتی دی مقصدت اکھیر دے نیں:

آویں آویں نہ چہ لاویں دسیں بجات حسن دی

آئے بھور محمد بخشا کر کے آس چمن دی

طلب تیری تھیں مڑ ساں ناہیں جب لگ مطلب ہوندا

یا تن مال تداوے . ملی یا روح ٹری روندنا

اک دیدار تیرے نون سکدا روح لبان پر آیا

آل یار محمد تائیں جاندا وقت دہایا

درد فراق ترے دا مینوں تاپ رہے نت چڑھیا

اوہو درد دوا اساڈا ہور نہیں کھ اڑیا

منجی نامرادی والی جس دن دا میں چڑھیا

شریت تیرا نام محمد پیتا جاں جی سڑیا

گل مری ہتھ تیرے جتاں اچا ساہ نہ بھرنا

جو کھ آکھیں سوپو چنگا جو آکھیں سوکرتا

تے " میں " نون مٹان دا سبق ایس بیت وچوں ملدا اے:

نہ مصلحت اپنی کوئی نہ کجیہ نہ پرنا

دین عشق دے کفر محمد آپے نون چت دھرنا

تے فانی دنیا دا پیتا انج کرایا نیں:

سدا نہ روپ گلاباں اتے سدا نہ باغ بہاراں

سدا نہ بیج بیج پھیرے کرسن طوطے بھور ہزاراں (ہلبلاں)
 کیہ گل آگہ سداواں بھماں درد فراق ستم دی
 آیا حرف لبیاں پر جس دم پھٹ گئی جیسے قلم دی
 دلبر میٹوں مونہ نہ لاؤندا عشق پسند نہ کروا
 کھوہ پئی بھہ - کیتی کتری سکہ بنیا زردا
 عشق ترے دے رستے اتے ثابت قدم نکایا
 دنیا تے مانفما کولوں چت چڑوکا چایا
 لوں لوں اندر توہیوں توں ہیں دل بھی تیرا خانہ
 جس دم راتوں ملیا بلی کیتا لکھ شکرانہ
 میاں محمد مرشد نوں ربدے ملاپ لئی پہلی منزل تسلیم کر دے نیں کیوں جے حقیقی تصوف دا مقصود
 ”لا مقصود الا هو“ مرشد راہیں حاصل ہندا اے :

ہویا فنا فی الشیخ ایہ طالب مرشد وچ سایا
 لا الہ دی پھیر بھاری الا اللہ گھر آیا
 توں کیہ جانیں رمز فخر دی بے علماں ناداناں !
 قصہ دس شہزادے والا بہت چھپا حیواناں !
 تے انج میاں محمد تصوف دیاں گھریاں گھاں کر دے کردے قصے ول مہار موڑ لیندے نیں آپ
 عشق نوں اک روحانی شیشہ خیال کر دے ہوئے کھندے نیں۔

عاشق کھندے عشق محبت شیشہ ہے روحانی
 حال عاشق دیوں ، دلبر تائیں دسدا کھول نشانی
 عاشق نوں ازغیوں دسدا سندر روپ گمانی
 کون مجاز محمد بخشا ؟ - ہر اک سر حقانی
 جاں جاں توڑی دھرتی امیر کرسی عرش منارے
 لوح قلم تے جنت دونخ حور فرشتے سارے
 تاں تاں تیک نواح عشق دے نہیں ترن ہارے
 عاشق تے معشوق محمد دائم نوں پیارے
 طبعے شاہ نے شاہ عنایت قادری دیاں دھماں پادتیاں - سلطان باہو مرشد دی اہمیت نوں اجاگر کر
 گیا۔ تے وارث نے وی مرشد دی اہمیت انج واضح کیتی :

بناں مرشداں راہ نہ جھہ آوے دردہ باجھ نہ رجھدی کھیر سائیں
 تے میاں محمد بخش دا وی داہ جدوں لگدا اے اوہ مرشد دے گیت گاؤن ڈیہ پیندے نیں :
 ہر طیب اسیں سب روگی غفلت مرض لٹائے

اوسے دے ہتھ دیئے ہانہاں دیکھ نبض دکھ پائے
 جے مرضوں چھٹکارا چاہیں دے دیدیاں ہتھ ہاں
 دیدن دس اندر دی ساری دروں سنگ پتاہاں
 ظاہر داری تے ریا کاری عشق دی داوی توں باہر نہیں۔ چنانچہ جلی مرشداں دی اوہ نمبریا کر دے
 نہیں تے فرماندے نہیں۔

اپر جلی (گودڑی) مونسوں جلی (جبری ذکر) اندر نہیں جلی (نور - روشنی)
 جب لگ عشقوں جان نہ جلی (سڑی) عٹھ جلی (گودڑی) کیا جلی (جبری ذکر)
 توحید دی شراب مال قوم مست ہووے یا فرد ' اوہدی حالت انج ہندی اے :

جاں ایہ اپنے آپوں نکلے نہ کوئی نم نہ شادی
 دوزخ دا غم ' خوشی جنت دی ' دونہاں تھیں آزادی
 علامہ اقبال نے فرمایا سی :

تیرے آزاد بندوں کی نہ یہ دنیا نہ وہ دنیا
 یہاں مرنے کی پابندی وہاں جینے کی پابندی

تے صوفیاء کہندے نہیں کہ انسان دے اندر جنت وی اے تے دوزخ وی۔ جنت روح اے جو
 رب نے فنفتت فیہ من ریحی (۲۹/۱۵) کہہ کے دان فرمائی سی۔ تے دوزخ گویا نفس
 امارہ اے۔ تے "ان النفس لامارہ بالسوء" (۵۳/۱۲) یعنی نفس تاں گناہ دا حکم ضرور دیندا اے۔ ایہو
 گل قرآن حکیم وچ اک ہور جگہ انج آکھی گئی اے۔ فالہمہا فجورہا لتقوالہا (۸/۹) یعنی انسان
 دے اندر نفس نوں نکڑی ہار سواہرا کرن توں بعد اوہدے وچ فسق و فجور تے تقویٰ دونوں صلاحیتاں
 رکھ دتیاں کیناں نہیں۔ تے صوفیاء فسق و فجور نوں دوزخ تے تقویٰ نوں جنت دا نام دیندے نہیں۔ داتا
 گنج بخش نے کامل تر انسان دے عنوان پٹھ ایس معاملے اتے بڑی شاندار بحث کیتی اے۔ جمدی
 تفصیل راقم دی کتاب "وارث شاہ دا بولنا بھیت اندر" وچ وی بڑے ویرے مال موجود اے۔ گل
 ذرا دور نکل گئی مطلب ایہ سی کہ میاں صاحب آکھدے نہیں کہ جیکر اج توں انسانی بدن وچ موجود
 دوزخ توں باہر نہ آویں تاں ایکی دوزخ تیرے مال مال اگلے جہان وی پہنچ جائیگی۔

جے اج باہر آویں تاہیں دوزخ مال ای جاں
 ہر اک سہپ اٹھوآں ایویں روز حشر تک کھاسی
 جد کہ توحید دی منزل پان گمروں سالک دی حالت ایہ ہو جائدی اے۔

جاں سالک اس جائی پھتا آپ مرے مرے جیوے
 گم ہووے مڑ باہر نکلے گنجا ڈورا تھیوے
 کدے رلے اس ذاتے اندر کدے کرے مڑ ذاتوں
 صورت عجب نئی پر خالی بدنوں ' بدن صغافوں

چار چہاں تھیں باہر آون ودھنے لگے ککھاں تھیں
اس دفتر دے حرف نہ دسدے انھاں عمل اکھاں تھیں
عے "عمل" عشق عے توحید دی منزل توں بڑی دور اے۔ جیویں اقبال نے آکھیا سی۔

(الف) عمل گو آستاں سے دور نہیں

اس کی تقدیر میں حضور نہیں

(ب) گزر جا عمل سے آگے کہ یہ نور

چراغ راہ ہے منزل نہیں ہے

تے میاں محمد بخش فرماندے نہیں کہ توحید دی منزل توں عمل دا مقام کافی دور اے:

دور کتے اس شہروں باہر پھردا عمل بے چارا

جس ایہ سر ذرا ہک لدھا ہر تھیں ہویا نیارا

عقلوں فکروں باہر آوے پنچدا پھرے دیوانہ

آکھے "خبر نہیں میں کیڑا؟ - کیڑا میرا خانہ؟"

نہ میں بندہ باری خدا کیہ ہاں نہ مادی

بندگیاں گم ہویاں تالے نہ کھ رہی آزادی

مناں منی (ہی خواہں تے مرضی) کھ رہندی تاہیں کوئی کماوے کس دا

جیکر اس دل کتے آگوں آہتا آپ ہے دسدا

اپنے دلوں جد پھر دیکھیں ادھو نظری آوے

جھول دیکھیں ایو لیکھا کوئی نکھیز نہ پاوے

ایہ گل قرآن حکیم وچ اپنے انداز وچ انج آئی اے:

وللہ المشرق والمغرب فاينما تولوا فثم وجه اللہ (بقرہ: ۱۱۵) تے طبعے شاہ نے اوہدے

شکارے ہر ہر پاسے کتے آکھیا سی:

فشم	وجه	اللہ	دستا	ایں
انج کھنکھت	اوائے	یار	-----	
کھول	کھ	دیکھ	نہ	میرا
نمائی	دے	کج	اوائے	یار
رنجانی	تیرا	نہوں	کیہ	جاناں
دا	نہیں	جج	اوائے	یار
شوہ	میں	ظاہر	ڈٹھا	
مونیں	توں	لج	اوائے	یار
فشم	وجه	اللہ	دستا	ایں

اج اوئے یار

تے آخر وچ میاں محمد بخش توحید ہارے آخری نشانی دس کے ایس منزل دا ذکر مکا دے نہیں کہ
"توحید" وجدان راہیں حاصل ہو سکدی اے۔ زبانی جمع خرچ راہیں نہیں:

جاں توں کم ہوویں وچ اسدے اپنی چھوڑ نشانی
ایہ توحید محمد بخشا دے کون زبانی!

حیرت وی منزل: تصوف وچ حیرت وی منزل دا ذکر کردیاں میاں صاحب سمجھاندے نہیں کہ ایتھے
آکے سالک اپنے آپ نوں وی بھل جاندا اے تے منزل نوں وی ---:

فیر اکوں اک منزل آوے حیرت والی وادی
درد افسوس ہوئے کم، اوتھے ہر گز خوشی نہ شادی
دم دم تیغ غماں دی مارے حیرت اک نہ بچھے
آہیں درد اتے لکھ سوزوں رات، دھاڑ نہ بچھے
جاں اوہ مرد حیرانی والا جا پھتا اس جائے
ہندا کم تحیر اندر اپنا آپ نہ پائے
کندا اصلی خبر نہ مینوں بیٹھا یا کھلویا
عاشق ہاں پر پتہ نہ مینوں کس پر عاشق ہویا؟
نہ میں مسلم نہ میں کافر خبر نہیں کس حالی
ٹالے ایہ دل عشقوں بھرا ٹالے ہے مڑ خالی
ایہ منزل بلے شاہ نے وی عبور کیتی سی۔ جدوں اوہ ایس منزل وچ سن تاں آکھیا سی۔

جاں میں سبتی عشق دا پڑھیا
مسجد کولوں جیوڑا ڈریا
ڈیرے جا ٹھاکر دے وڑیا
جتھے وجدے تار ہزار

عشق دی نویوں نویں ہمار
وید قرآناں پڑھ پڑھ تھکے
سجدے کردیاں گھس گھس متھے
نہ رب تیرتھ نہ رب کے
جس پایا تہ نور انوار

عشق دی نویوں نویں ہمار
ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے
بھلی ہیر ڈھوڑی پیلے

رانجھا یار بکل وچ کھیلے
سدہ نہ رہی آ - سرت سمھال

عشق دی نویوں نویں بہار
حیرت دی ایہ منزل نماز روزے دی بھلا چھڑدی اے تے ہر سالک ایہ منزل پار نہ کر سکے اوہ
مجنوب ہو جاندا اے۔ بقول طبعی شاہ:

روزے حج نماز نی مائے
میںوں پیا نے آن بھلائے
جاں پیا دیاں خبراں پیاں
منطق نمو سجھے بھل گئی آں
اس اند تار وجائے

ایسے منزل وچ پہنچ کے شاہ حسین حافظ قرآن تے پکا نمازی ہون دے باوجود اک مجنوب بن گیا
ی - کیوں جے اوہ ایس منزل نوں پار نہ کر سکیا - فیر شراب نال محبت ہو گئی - تے نماز روزے بھلا
بیٹھا - تے کانیاں راہیں اپنے سوز دا اظہار کردا رہیا:

مائے نی میں کینوں آکھاں درد دچھوڑے دا حال
میاں محمد بخش فقر دی منزل دا ذکر اناج کر دے نیں:

وادی فقر فنا دی اندر اگلی منزل آئی
فقر فنا اندر چپ بستر گل نہ جاندی پائی
ایس ندی وچ چھپی مارے جے کوئی ہمت کر کے
سدا سکھالا رہی بھائی کیہ کم باہر تر کے
کئے نال اس چھپی دھجوں جاں سر باہر آنے (لیاوے)
تاں اوہ کاریگریاں دیکھے تک تک بھیت پچھانے
لن تنالوا لبر بھائی سٹ تمام چیزاں
فرد ہووے تاں مرد کھاوے ملدا نہیں عزیزاں
مر کے جیون دی گل بھائی دے کون زبانوں
”بعث بعد الموت“ سخن دے معنی دور بیانوں

جی گل ایہ دے کہ میاں محمد بخش نے ایس کمائی راہیں عشق حقیقی تے اسلامی تصوف دا درس دتا
اے - تاں جے انسان اللہ تعالیٰ تے اوہدے رسول دے آکھے لگ کے مرشد کامل دی رہنمائی وچ
مقصد دا موتی پالوے - تے دنیا دی حیاتی راہیں آخرت دی نجات کھٹن وچ کامیابی حاصل کرے -
حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرماندے نیں کہ میں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کولوں دو
طراں دے علم سکھے نیں - اک اوہ جہزے میں تھانڈے اگے بیان کہتے نیں - تے دوجے اوہ کہ جے

کر میں اوتھاں علماں نوں تماڑے اگے بیان کراں گا تاں تہیں میری دھون لاه دیو گے۔ (المحبت
مفہوم)

میاں محمد بخش اکلے ای نہیں سکوں صوفیاں دھوں بتے جدوں سلوک دیاں منزلاں طے کر دیاں
اگے ودھدے نیں تاں کئی جگہ اوہ ایجنے انکشافات نکدے نیں کہ بڑے بڑے حکیمکے سامنے آجاندے
نیں۔ حالانکہ اوس منزل دے لحاظ نال اوہ سچے وی ہندے نیں۔ پر شرع شریف وچ اوتھاں گلاں وی
گنجائش نہیں ہندی۔ ایس لئی شریعت دی گرفت وچ آجاندے نیں۔ مثلاً "لوہے نوں آگ راہیں
اتھاں وی گرمی دیکے جدوں پگھرا تا ہندا اے یا لال کر کے موڑتا ہندا اے تاں اوس ویلے لوہا۔ آگ
بن جاندا اے۔ جہزا اوہوں جتھ لاوے۔ سڑ جاندا اے۔ اوس ویلے لوہا کہہ سکدا اے کہ میں آگ
آں۔ پر جدوں ٹھنڈا ہو جاندا اے تاں فیر اوہ لوہا ای ہندا اے۔ ایس حال سالک دا اے کہ جد کدی
اوہ رب دے عشق دی آگ وچ تاء کھا کے اسل وٹے لیندا اے تاں منصور وانگ انا الحق پکارا ٹھنڈا
اے تے شریعت دی گرفت وچ آ کے جان دا نذرانہ پیش کرن تے مجبور ہو جاندا اے۔ میاں محمد بخش
دی سیناں راہیں ایجنے مقامات دی خبر دیندے نیں تے سمجھاندے نیں۔۔۔۔۔:

ایہ اسرار نہ پھولیں ابتہ مت کوئی مار گوائی
شاہ شمس نے کھے مخوں آئی کھل لہائی
موند نکاتے گل وڈیری نہ کر ' مت کوئی سے
اعظم (امام اعظم) شافعی، مالک، حنبلی ایہ مسئلے نہیں دے

تصوف تے معاشرہ: تصوف اخلاق دے عملی پہلو دی سینچائی دا دو جا نام اے۔ حضور علیہ السلام
نے فرمایا اے۔ کہ میں اخلاق دی تکمیل کارن مبعوث ہو کے آیا واں (مفہوم) آپ اک جگہ ارشاد
فرمادے نیں۔ ان تخلقوا باخلاق اللہ۔ یعنی تہیں اپنے اخلاق رب دے اخلاق تالدے بنان دی
کوشش کریا کرو۔ اللہ تعالیٰ دے بے شمار صفاتی نام نیں۔ اہتاں صفتاں نوں اپنا کے اسیں اللہ دے
اخلاق دھوں حصہ پاسکے آں۔ صوفیاں دے نزدیک بخشش دا دو حرنی رستہ ایہ ہے:
سختاوت، ریاضت، عبادت۔۔۔۔۔ خلق محمدی جنت

یعنی اخلاق الہی توں بعد خلق محمدی اپنا چاہیدا اے۔ تے فیر اہل اللہ دا خلق وی مثالی ہندا اے

میاں صاحب مرحوم معاشرے وچ اخلاقی پہلو نوں نظر انداز نہیں کردے تے فرمادے نیں:

(۱) دشمن مرے تاں خوشی نہ کرے جہاں وی مر جانا

ڈیگر تے دن گیا محمدؐ اوڑک نوں ڈب جانا

(۲) دنیا تے جو کم نہ آوے اوکھے سوکھے ویلے

اس بے فینے سگی کولوں بہتر یار اکیلے

(۳) نہ ملے تاں ملے تاہیں جے ملے تاں ہس کے

مٹھا بول اندر وڑ ملے عاشق دا دل کھس کے

کچھ اجنبی کیفیت اقبال مرحوم اتے دی گزری سی۔ ایس کیفیت دا رنگ ڈھنگ بھانویں ذرا دکھرا
اے۔ پر ہے اویں گل:

نہیں آتی جو یاد ان کی مہینوں تک نہیں آتی
مگر جب یاد آتے ہیں تو اکثر یاد آتے ہیں
میاں محمد بخش دا زمانہ عجیب افراتفری دا زمانہ سی۔ پیدائش ۱۸۳۰ء رنجیت سنگھ دا زمانہ۔ تے فیر
اہدے مرن پچھوں۔ سکھاں وچ لڑائیاں شروع ہو گیاں۔ سکھاں شامی دا دور دورہ اکپاسے تے دوہے
پاسے انگریزاں دا پنجاب ول ودھنا تے آخر ۱۸۴۹ء وچ سکھاں نوں شکست دے کے پنجاب اتے دی
قبضہ کر لیتا۔ اتوں عیسائی مشنریاں دا اسلام دے خلاف پروپیگنڈا۔ تے دوہے پاسے عیسائیت دی تبلیغ۔
مسلماناں نال خاص کر کے حدوں بھیزا سلوک کیوں جے بادشاہی دے دعویدار اویں سن۔ ایس ماحول
وچ میاں محمد بخش نے اکپاسے عشق تے تصوف راہیں لوکاں نوں اپنے دینی تے ایمانی موقف نوں بچ
کرن تے اوس اتے قائم رہن دا سبق پکا کرایا۔ تے دوہے پاسے اسلام دیاں اخلاقی قدراں نوں سوہنے
ڈھنگ نال ابھاریا۔ تے ایسے ریلے شعر موتیاں ہار پروکے لوکاں دے سامنے رکھے کہ سنن والے بلا
لحاظ مذہب د ملت اوستا اتے موہت ہو کے رہ گئے۔ میں ابتھے اجنبی سدا بہار پھلاں دے کچھ
باغیچے پیش کر رہیاں:

باغ بہاراں تے گلزاراں بن یاراں کس کاری
یار لے دکھ جان ہزاراں شکر کھواں سو داری
اہی جانی اللہ رسول نال) نھوں لگایا بنی معصیت بھاری
یاراں باعہ محمد بخشا کون کرے غمخواری
غم بستے غمزار نہ کوئی گمن گمن دساں کنوں
سوچو جانے قدر محمد تن من لگدی جنوں
دلبر کھ دکھاندا ناہیں داغ میرا کس دھونا
ساجن۔ دا در چھوڑ محمد کیں در جا کھلونا
سورج دی اشانیوں کیہ کچھ لدھا نیلوفر نوں
اڑ اڑ موئے چکور محمد سار نہ یار قمر نوں

طلب تیری تھیں مڑ ساں ناہیں جب لگ مطلب ہوندا
یا تن نال تہاڑے ملی یا روح تری روندنا
قبر مری پٹ دیکھیں بجاں جاں مرچکاں، موساں
کولے (کولہ) ہوی کفن محمد عشق ہوی اک دھوندا
سدا نہ روپ گلاباں اتے سدا نہ باغ بہاراں

سدا نہ بچ بچ پھیرے کرسن طوطے ' بھور ' ہزاراں (ہلبلاں)
 چار دھاڑے حسن جوانی مان کیا دلداراں
 سکدے اسیں عمر بخشا ! کیوں پرواہ نہ یاراں ؟ !
 رباکس نوں پھول ساداں درد دلے دا سارا
 کون ہووے اج ساتھی میرا دکھ وڈاؤن ہارا
 جس دے نال محبت لائی چا لیا غم کھارا (ٹوکرا)
 سو مونہ دسدا (دکھاندا) نہیں محمد کیہ میرا ہن چارا

کہنے لوکاں نال یاری نبھان دا جو نتیجہ ہندا اے - میاں صاحب اوہدی مثال اناج دیندے نیں:

نچاں دی اثنائی دھوں کے نہیں پھل پایا
 کھرتے انور چڑھایا ہر کچھا زخمایا

جدوں کوئی کے غر-برٹے نوں مونہ نہ لاوے تاں میاں صاحب اوس دے دل دا حال اسٹراں
 ظاہر کر دے نیں - تے نالے سمجھاندے نیں کہ تیرا میرا خالق تے مصور اکو اے - جیکر تینوں اوہنے
 سوہنا بنایا تاں شکر کریا کر - میٹھوں نفرت نہ کر:

اساں جیساں دے مونہ لگن تھیں تینوں شہرت آوے
 ایہو جیساں جے رب بنایا چنگا کون بناوے
 فیر حیاتی دی مقصدت اناج سمجھائی اے:

دنیا اتے آون میرا یاری کارن تیری
 جس کم آئیوس ' ہندا ناہیں ' اس تھیں قبر چلیری

اس دنیا پر چار دھاڑے کوئی ہس سی ' کوئی روسی
 اوس جہان اساڈی یاری اللہ بھاوے ہوسی
 انتظار موت توں وی اوکھیرا اے:

موتوں سخت اڈیک جن دی جانن عاشق سارے
 ساعت سال مثال محمد بائیم وصال پیارے
 ایس شعروچ اک فارسی شعر دا مطلب سمویا اے یعنی:

خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں
 گفتہ آمد در حدیث دیگران

چنانچہ آکھیا نیں:

درد لگے تاں ہائے نکلے کوئی کوئی رہندا ج کے
 دلبر اپنے دی گل کرے ہوراں نوں مونہ دھر کے

ہن کچھ ہو رہی دیکھو:

جس وجہ گہی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بتر چپ محمد بخشا سخن اجسے نالوں

مر مر اک بتاون شیشہ مار وٹا اک بھن دے
دنیا اتے تھوڑے رندے قدر شناس سخن دے
اندر باہر بھانیز بلیا کتے نہ دے سردی
ساعت گھڑی محمد بخشا ثانی روز حشر دی
جوتل دیکھاں درد النہے دھواں دھار غباری
کتے آرام نہ نظری آوے سڑ دی دنیا ساری

دنیا تے دل لان نہ چنگا عٹھ اس دی اشنائی
سجہ جگ چلن ہار ہمیشہ ' نہیں بھا ہو کائی

دنیا باغ آبسرخوہ وپندا دیندہ (سورج) جن وانگن بیلاں
مالی مرد اتے رب مالک ' بھور عاشق وچ سیلاں
اللہ تال تعلق رکھن والے اہل ہمت دی صفت میاں صاحب انج کر دے نیں:
چچے مرد صفائی والے جے کچھ کھن زبانوں
مولا پاک منیندا اوہو پکی خبر اسانوں
کم نہیں ایہ امبر کردا سر اس دے بد تاہیں
سجہ کم کردے مرد اللہ دے حکم کریندا سائیں
نیل ندی فرعون نہ کھاہدا نہ قارون زمیناں
موسیٰ دی بد دعائے کیتا غرق دونماں بے دیناں
ہمت مرداں دی ہر جائی کر دی کم ہزاراں
پھلاں بھوراں ' جمع پتنگاں ' یار ملائے یاراں
ہر مشکل دی کنھی یارو مرداں دے ہتھ آئی
مرد دعا کرن جس ویلے مشکل رہے نہ کائی
قلم ربانی ہتھ ولی دے جو لکھے من بھاوے
مردے نول رب قوت بخش " لکھے لیکھ " ہٹاوے
مرداں دے ہتھ کارج سارے آپ خدا وند ٹے
دنیا باغ ' ولی وچ مالی ' بوٹے لاوے ' پٹے
ہر ہر مکے پانی پھیرے ' ہر آڈے ' ہر بنے
کہناں نول سر راس کریندا ' گل کہناں دے بنے

سیف الملوک و افنی و پروا

افلاطون موجب شاعری را مقصد ایہ ہونا چاہیدا اے کہ اوہ سانوں چنگے شہری بنن وچ مدد دیوے۔
 پر شاعری وچ (اوپرے بقول) ایہ خوبی گھٹ اے۔ ایسے کارن اوہنے اپنی مثالی ریاست وچ شاعراں
 نوں کوئی جگہ نہ دتی۔ اوہ شاعری وی بنیاد جھوٹھ اتے تسلیم کر داسی البتہ اوہنے اوہناں شاعراں نوں
 برداشت کرن دی حماقت کیتی اے جہڑے اخلاقیات دے استادین کے معاشرے نوں سدھارن۔

ارسطو: دے بقول شاعری جمالیاتی حس نوں شب دی اے۔ تے اپنا اک اثر رکھدی اے۔ چنانچہ
 اوہ شاعری نوں یا فن پارے نوں حسن دا ٹکرا کہہ کے اوہدی اہمیت تسلیم کردا اے وروڈ ورتھ موجب
 شاعر دا کمال ایہ وے کہ اوہ انسانی دل تے فطرت وی روح دی ایکتا تے یکسانیت نوں ظاہر کردا اے
 تے اوس یکسانیت نوں لفظاں راہیں تصور دے کے تے تصور راہیں تصویراں کھج کے اوہناں نوں دین
 وچ مجسمیاں وانگ لیا کھلیا ردا اے۔ وروڈ ورتھ دے بقول انسانی دل تے دماغ فطرت وی تجلیات دا
 شیشہ اے۔ اوس دے بقول شاعری علم دی لطیف روح اے تے اوہ دلاں راہیں اک انسان نوں دوجے
 نال محبت سکھاندی اے۔ ایہ جمالیاتی خوشیاں دا سرچشمہ وی اے۔ کیوں جے ایس راہیں اخلاق بہت
 تھکے طریقے نال سکھایا جا سکدا اے۔ دوجے لفظاں وچ افلاطون دی اخلاقی شاعری دے ڈانڈے
 وروڈ ورتھ دی سوچ نال مل جانے نیں۔

شیلے: شاعری نوں بہترین دماغاں تے دلاں دے خوشیاں بھرے لہیاں دی داستان قرار دیندا اے۔ اوہ
 شاعری نوں ربی دات من دا اے تے اوس دے بقول علم و عرفاں دا سرچشمہ وی شاعری اے۔ جس
 وچ گھنڈی ہونڈی اے تے اوہ عقل دوجیاں نوں مشعل بن کے رستہ بھاندی اے۔ گویا شاعری دا
 مقصد عقل مندی تے اخلاقی قدراں دی سکھیاتے نشرو اشاعت اے۔

آرنلڈ: شاعری نوں مفید قرار دیندا اے کیوں جے ایس راہیں حیاتی وچ تنقید نال واہ پیندا اے تے
 اوڑک تنقیدی جھاڑ توں بچن لئی اصلاح دل پیرپنن دا جتن کردا اے۔

رسکن: دے نزدیک فن تے اخلاق اکو چیز نیں۔ اوس دے بقول حسن رب تعالیٰ دے جمال دا
 عکس اے۔ چنانچہ اوہ فنکار تے شاعر دے دل نوں پاکیزہ رکھن دا خواہشمند اے۔ اوہ شاعری نوں
 اخلاقی بلندی لئی ضروری وسیلہ سمجھدا اے حتی کہ اوہدے نزدیک فنکار اک اخلاقی معلم ہندا اے۔

مولانا شبلی نعمانی: شاعری نوں دنیا دے ہنگامیاں توں دور رکھن والی تسلیم کر دے نیں خاص کر
 کے اجمعی شاعری جس وچ قوی تے ملکی حوالے نال لایہ کھٹن دے مواقع زیادہ ہون۔ اوہ اک جگہ
 لکھدے نیں کہ شرفانہ اخلاق پیدا کرن لئی شاعری توں ودھ کے کوئی ہتھیار نہیں ہو سکدا کیوں جے
 اخلاقی تعلیم لئی کدی کدی اک ادھا شعر اک وڈی ساری کتاب نالوں زیادہ پر اثر ہندا اے۔ چنانچہ

شاعری راہیں بہادری، ہمت، غیرت کے انکھ دے جذبات نوں تھیا جا سکدا اے۔

مولانا حالی: سوسائٹی لئی شاعری نوں نے شاعری لئی سوسائٹی نوں اہم بلکہ لازم و ملزوم قرار دیندے نیں۔ کیوں جے سوسائٹی شاعری اتے اثر پاؤندی اے تے شاعری سوسائٹی نوں متاثر کرن دا ذریعہ بن دی اے مولانا روم شاعری توں اخلاقی سدھار دا کم لین دے قائل سن چنانچہ اوہناں دی تمثیلی رنگ دی مشہور ایس مقصدت لئی بڑی اچھی گئی جاندی اے۔ جنوں پڑھ کے علامہ اقبال ورگے رومی نوں اپنا روحانی رہبر تسلیم کر دے سن۔

شاعری تے نثر: انسانی تاریخ دسویں اے کہ دنیا وچ سب توں پہلے زبانی طور تے نکال کرن لئی نثر وجود وچ آئی۔ لیکن نثر نوں علمی پدھراتے اوہ مقام نہ دتا جا سکيا جہدی اوہ اجکل مستحق سمجھی جاندی اے۔ کیوں جے اوس سے لکھن پڑھن دا رواج تے اوہیاں سولتاں بہت گھٹ سن۔ تے علم سینہ سینہ ای چلدا آؤندا ہندا سی۔ چنانچہ منظوم کلام وجود وچ لیاندا گیا تاں جے اوہ لوکاں نوں زبانی یاد رہ سکے۔ چنانچہ ادبی تے علمی کچھوں ہر زبان وچ سب توں پہلاں نظم وجود وچ آئی۔ تے اوس توں بعد ادب دیاں دوجیاں صنفیاں پیدا ہوياں تے کھیرے کرن کچھوں اوہناں دے دکھ دکھ نام رکھے گئے۔ شاعری نوں لفظ بہ لفظ یاد رکھنا سوکھا اے ایس لئی ہر میدان وچ شاعری توں لایجھ کھٹیا گیا۔ حتیٰ کہ رزم، بزم، طبابت، خطابت، فلسفہ، منطق، صرف نحو وغیرہ ہر میدان وچ شاعری نوں تعلیم دا ذریعہ بنایا گیا۔ تے فیر جیویں جیویں لکھن پڑھن دیاں سولتاں ودھیاں گیاں شاعری دے نال نال نثری صنف توں وی لایجھ کھٹن دے جتن کیتے گئے۔

آسمانی کتاباں نثری شاہ پارے سن۔ حتیٰ کہ قرآن حکیم جد نازل ہویا اوس سے عرب وچ فصاحت و بلاغت دے دریا وگدے پئے سن۔ پر قرآن حکیم دی زبان تے ترتیب اک معجزانہ کمال دی حامل سی جہدے اگے وڈے وڈے عربی شاعراں نے بیس نواوتے۔ حدیث شریف دا سرمایہ وی نثر وچ اے کیوں جے شاعری دا فن اللہ تعالیٰ دے ارشاد موجب نبی پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے شایان شان نہیں سی۔ چنانچہ فرمایا۔

وما علمنہ الشعرا شیئی لہ (سین - ۶۹)

بلکہ قرآن حکیم نے اٹے پٹے شاعراں دی اہمیت گھٹان دا جتن وی کیتا چنانچہ فرمایا

وانعشراء يتبعهم الغاؤون - (شعراء - ۲۲۲)

لیکن چنگی شاعری دی اہمیت اجاگر کیتی۔ چنانچہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دے سے اندر جد کفار شعرا آپ دی ہجواں پڑھدے سن تاں مسلمان شعراء اوہناں دی فضولیات دا جواب اپنی شاعری راہیں دیندے سن جنہاں وچ حسان بن ثابت تے کعب بن مالک وغیرہ دے نام اچھیجے نیں تے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مسلمان شعراء دی بڑی عزت کر دے سن۔ ایہو وجہ اے کہ ساڈے مسلمان بزرگان نے دینی تے اخلاقی تعلیم لئی شاعری توں کم لیا۔ چنانچہ اسیں دیکھنے آں کہ اکپا سے اسلام دے نثری علوم دے ڈھیر لگدے گئے تے دوجے پاسے شاعری توں لایجھ کھٹن دی روایت زور پھڑدی گئی۔

ابتہہ رومی جامی ' عطار ' سنائی وغیرہ توں علاوہ بے شمار ہور لوک وی نہیں علامہ اقبال مرحوم شاعری توں
زا خوشی حاصل کرن دا ذریعہ نہیں سمجھدے بلکہ اوہ ایس راہیں کوئی پیغام دتا زیادہ مناسب سمجھدے
نیں۔ تاں جے ملک و ملت توں سر بلندی نصیب ہووے۔ چنانچہ فرمایا :

(۱) اے اہل نظر ذوق نظر خوب ہے لیکن

جو شے کی حقیقت کو نہ دیکھے وہ نظر کیا

مقصود ہنر سوز حیات ابدی ہے

یہ ایک نفس یا دو نفس مثل شر کیا

شاعر کی نوا ہو کہ معنی کا نفس ہو

جس سے چمن افسردہ ہو وہ بادِ سحر کیا

(۲) علم و فن از پیش خیزان حیات

علم و فن از خانہ زا دان حیات

اے میان کیسہ ات نقد سخن

یہ عیار زندگی اورا بزن

یعنی علم و فن زندگی دی گہرو کی پیداوار اے پس جیکر تیرے کول کوئی کم دی چیز موجود اے تاں
اوہ توں حیاتی دی کسوٹی اتے پرکھ کے دیکھ لے۔

علامہ اقبال اک ہور تھاں فرمادے نیں :

سرود شعرو سیاست کتاب و بین و ہنر

گہریں ان کی گرہ میں تمام یک دانہ

ضمیر بندہ خاکی سے ہے نمود ان کی

بلند تر ہے ستاروں سے ان کا کاشانہ

اگر خودی کی حفاظت کریں تو عین حیات

نہ کر سکیں تو سراپا فسون و افسانہ

ہوئی ہے زیر قلم امتوں کی رسوائی

خودی سے جب ادب و دین ہوئے ہیں بیگانہ

گویا علم و فن انسانی ضمیر راہیں نشو و نما پاکے ہی انسانیت لئی فائدہ مند ثابت ہو سکدے نیں۔

تے جیکر انسان اپنی خود داری تے موقف دی سچائی توں تیاگ کے علم و فن ناں بھا کرے تاں بیکار

اے۔ تے ایہیا ادب تے دین (مذہب) جس دے اندر خلوص دی چاشنی نہ ہووے۔ قوماں دی ذلالت

تے رسوائی دا باعث بن دے نیں ایہو وجہ اے کہ "عادون" دے زمرے والے شاعراں توں اڈ ہر

طراں دے کئے وڈے شاعراں نے اپنی مقصدیت نوں کدی نہیں بھلایا۔

ابتہہ مقصدیت نوں سامنے رکھ کے بابا فرید شکر گنج فرمادے نیں۔

(۱) فریدا سوئی سرور ڈھونڈ جتے لکے دتھ
 چھڑ ڈھونڈے کیا طے چکڑ ڈبے جتھ
 (۲) فریدا ہنگہ پراہونی دنی ساوا باغ
 نوت وحی صبح سے چلن کا کر کاج
 شاہ حسین کول دی ایو مقصدت بھرا پیغام سی:

اسیں بوہڑ نہ دنیا آوتاں
 سدا نہ بھلن توریان
 سداں نہ گلدے ساوتاں
 اسیں بوہڑ نہ دنیا آوتاں

دنیا توں مر جانا وت نہ آوتا
 جو کھے کیتا برا بھلا - ود
 کیتا اپنا پاتاں
 آدمیوں پھر مردہ کیتا
 مٹر پاریاں تیرا چولا سیتا
 گور ازل پنچاوتاں
 کھے حسین فقیر ربانا
 کوڑا (جھوٹھا) کوڑ دا کردای ماناں
 خاکو وچ ساوتاں

بے شاہ کول دی ایو پیغام اے:

اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
 ایہ سون تیرے درکار نہیں

خواجہ فرید دنیا وی حقیقت دا ورقہ کھول کے انج ساہنے کر دیندے نیں:

جگ وہم خیال تے خوابے کل کثرت شکل
 سب صورت نقش بر آبے جگ وہم خیال تے خوابے

مولوی غلام رسول عالیپوری دے نزدیک وی بے مقصد شاعری کوئی اہمیت نہیں رکھدی:

اے ناظر کر غور وڈیرا دیکھ سخن دیاں لہراں
 ایہ گلشن بستان اہم تھیں شوق وگن وچ نہراں
 ایہ گلزار بہار عنایت کھلی حکم الہاں
 عشق موڑ نظری آیا درد بھری اس آہوں

پڑ قلم بھر عشق التبا درقاں وچ وگائی
رخت جلے وچ سوز میوں دے دیکھ رہن سو دائی
سانوں فضل تیرے دی یارب آس دلاں وچ بھاری
دیہ کلمہ توحید نزع وچ سانوں جاندی داری

شاعری دی مقصدت تے اپنے موقف نال جی لگن میاں محمد توں لگی چھپی نہیں سی :
تے نالے سیف الملوک دی تصنیف راکم اوہتاں نے اپنے مرشد دے حکم نال ارنہیا سی
نالے امر ہویا سی صادر مرشد دے درباروں

تے فیراک درد، اک چینک، اک لگن، لوکائی نال اک محبت بلکہ عشق دی منزل نے دی میاں
محمد بخش نون چینن نہ لین دتا تے آخر اوہ ایہ آکھن تے مجبور ہو گئے :

درد لگے تاں ہائے لکے کوئی کوئی رہندا جے کے
دلبر اپنے دی گل کرے ہوراں نون موند دھر کے

اوبدا اپنا دلبر اوبی ازلی ابدی دلبر اے - جینے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے موندوں انج اکھوایا
اے - قل هو اللہ احدہ اللہ الصمدہ تے شاعری بارے اوہتاں دا نظریہ ایہ ہے کہ بھری شاعری اہل
دل تے اہل درد دے حالات توں محروم ہووے اجسی شاعری توں چپ بہتر اے :

جس وچ تجھی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن ایسے نالوں
جو شاعر بے پڑا ہووے سخن اوپے دی رکے
بے پڑے تھیں شعر نہ ہندا اک بن دھوں نہ دکھے
بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاغھی
سز العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاشی
ویلا اج ہلیرا تیرا نالے عمر جوانی
کو عدالت، ہور عبادت، اوڑک ہونا قانی

میاں صاحب نے اپنے کلام وچ موسیقی تے لحن داؤدی بھرن دی کوشش کیتی اے - جدا اہتاں
نون آپو وی احساس اے - تے اوہ بے سرے قاری نون ذرا وی پسند نہیں کر دے :

باہم ادا آواز ریلے لگدا شعر الوتا
دوہ اندر بے کھنڈ رلائے مٹھا ہوندا دوتا
کے سوال فقیر - محمد پڑھنے والے تائیں
رونق کھڑیں نہ شعر میرے دی نال ادا سائیں
اوہ غیر موزوں انداز وچ شعر خوانی توں ٹھاکدے نہیں تے فرماندے نہیں -

سٹ لپیٹا کر کے پڑھیاں لذت کچھ نہ رہندی

جس دے بیٹے نوں کوئی مارے ، کد اس دی جند سہنڈی
 جیوں کر بیٹے تساں پیارے ، تیویں بیت اسانوں
 بیٹے نوں کوئی انگل لاوے ، لگدے بیت (کوڑے) اسانوں
 دشمن وانگ دے اوہ سانوں جے کوئی بیت (شعر) تروڑے
 بیٹے نازک لال سندر دے ایویں کن مروڑے
 میاں صاحب نوں اپنے فن اتے بڑا مان اے۔ چنانچہ آکھدے نیں:

ہک ہک سخن میرے دی قیمت پاؤ تال انصافی
 دیو دعائیں ، جے میں کھوٹا ، تراں اگے صرافے
 میں شوہرا (نمائاں) مر خاک رلیساں جمل بجر دی کافی
 جے رب بچے روشن کہیتے رہن سخن نشانی

تے شاید ایہ میاں صاحب دی دعا رنگی آرزو دا سر صدقہ اے کہ آپ دا کلام آج دے سائنسی
 دور وچ وی بے حد مقبول اے۔

ایں سعادت بزور بازو نیست
 مانہ عجز خدائے بخشندہ

لفظی تکرار وا فن : لفظی تکرار کدی کدی نازک طبیعتاں اتے بڑی بھاری سٹ مار دی اے پر
 جے شعروچ فنکاری دا اچا نمونہ لفظی تکرار راہیں اجاگر کیتا جائے تاں اجسی تکرار پھلاں وانگر ہولی
 تے خوشبو دار لگدی اے۔ میاں صاحب دی لفظی جادوگری دے کچھ نمونے پیش کیتے جا رہے نیں
 ذرا گھوٹے سی:

(۱) اول حمد ثنا عظمیٰ جو مالک ہر ہر دا
 اس دا نام چارن والا ہر میدان نہ ہردا
 (۲) پھر پھر تمکا آپے یکا کوئی نہ پوندا تمکا
 نہ گھر والا تے نہ پاہرو (پہریدار) نہ کوئی چور اچکا
 (۳) نور کماناں کم ہمیشہ ابد سخت کماناں
 رستم نین سپاہی ظالم گھائل کن جواہاں
 (۴) لال گال گھلاں ول تک کے داغ لگا گل لالے
 جی رت کیجے اتے پیندا زہر پیالے
 (۵) پاڑے پیراہن گل دے ، چہرہ دیکھ گلاباں
 گدے گدے عن سداے ، دل گئے وچ آباں

(۶) - جی دنہاں دی گنتی تے، اوہناں دی خوبصورتی میاں صاحب انج بیان کردے نیں۔ ایتھ

لفظاں دی استادی بھری جڑت وی ذہن دی رکھوتے لورے لود:

دند سفید ہیرے دی کنیاں گھنیاں گھنیاں لاراں
استاکار برابر کر کے رکھیاں خوب قطاراں
یا ان بدھے موتی بدھے کمت قدرت دیاں تاراں
یا اوہ جنے کلیاں جڑیاں ”بیچ جوکے + ہک + باراں“

(۷) پٹ پٹ پٹ (ران) کہتے پٹ (ریٹیم) رتے پٹ پٹے کمت گھنے
سٹ سٹ سٹ سڑے دی لیندی بھن زیورسٹ سٹ
وٹ سٹس وٹ مارے چھاتی وٹ پوے جد پینے
وٹ لئے دکھ عشق پیاروں ' دے کے سکھ گھننے
اندر لاث ”لک“ دی لکے لوٹی لک لاکے
درد وچھوڑے پھانک پایا مونہ مونہ مار پٹاکے

میاں محمد بخش دی سراپا نگاری : سراپا نگاری وی اک فن اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری
ہوراں احسن القصص وچ ایس میدان اندر بڑا زور ماریا اے تے اتنا کامیاب رہے نیں کہ اردو فارسی
دیاں سراپا نگاریاں اوہناں اگے ماندیاں دسدیاں نیں۔ میاں محمد بخش ہوراں دی ایس میدان وچ بڑے
جوہر دکھائے نیں۔ میاں صاحب دی سراپا نگاری نوں ایس ”مردانہ تے زنانہ“ دو حصیاں وچ ونڈ
سکنے آں مردانہ وجاہت تے اوصاف اوہ بڑی خوبی نال بیان کردے نیں۔ مثلاً ”ملکہ خاتون جدوں سیف
الملوک دی کوشش نال جن دی قید وچوں باہر آ کے ہوش وچ آئی تاں اوہ جتانی قلعے وچ آدم زاد نوں
دیکھ کے حیران رہ گئی تے فیرا وہ ایس گل اتے ہور وی حیران ہوئی کہ سیف الملوک جج کے سوہنا جوان
انے میاں صاحب سیف الملوک دا سراپا ایس طراں ایلکدے نیں کہ اوس وچوں مردانہ اوصاف ڈلہ
ڈلہ پیندے نیں :

صورت دیکھ ہوئی متحیر کھندی بار خدایا
ایہ جوان جہانوں سوہنا کیہڑے دیسوں آیا
جھنڈ (زلفاں) کیسی کستوری بھنی کالی کنڈلاں والی
نورانی پیشانی کھلی ' ابد شکل ہلائی
اکھیں اندر حسن خماری یا ایہ نیندر بھریاں
جے ایہ نظر بھڑا کے سکے جمال نہ جملن پریاں
شیراں بیڈ زور آور دے ' نازک پھل گلابوں
نیو کار فرشتہ صورت وافر حسن حسابوں
بجلی دے چکارے وانگوں اسدی اکھ چمکدی
الف ازل دے نوروں لکھیا ' صفت کراں کیہ تک دی
چہرے اتے رنگ عجائب جیوں کھڑیا گل لالہ

پر اندر وچ ہوی کوئی داغ محبت والا
 کیہ جاں ایہ ایسا سوہنا کن ساگن جایا
 ایس قلعے وچ آن پچایا ، کس شامت نے چایا
 ایسا چودھویں دا جن سارا جھڑیا جس اسمانوں
 یا بنیرا ڈبا ہوی چانن اوس جانوں
 جس تاجوں ایہ لعل چمکدا جھڑیا اندر گھنے
 شاہاں دے سر رہیا نہ ہوی طالع اسدے گھنے
 صورت مند جوان نش تے تہہ جیہا کس ڈٹھا
 جادو گر دد نین سپای ، بول مونسے دا مٹھا
 جس جس پاسے ٹریا جادیں ٹھگیں رخت دلاں دی
 جوتل دیکھیں ، ساگن اکھیں دی چیر کلیجہ جاندی
 تیرے قد برابر سوہنا بانیں سرونہ کائی
 جس دے پیٹوں پیدا ہوویں ، دھن تیری اوہ مائی
 چرے اتے تاب حسن دا ودھ آہا مہتابوں
 جسے تھیں خوشبوئی حلیے دافر عطر گلابوں

۲۔ شہزادہ سیف المولک دا سراپا اک ہور انداز نال

کنڈلاں والی سوچے سرتے جھنڈ معنبر کالی
 ہر ہر وال دلاں دی پھاسی ، ددھ دی گھت پالی
 لاہ لاہ (لس لس) کرے شعاع متھے دا جوہن جوت مہتابی
 مرگ جنگل دے ہار سنگارے گوہڑے نین شرابی
 مٹھا صاف سمند حسن دا جوہن چڑھیا لہراں
 تاب ، بے تاب کرے ، جیویں سورج روشن وقت دوپہراں
 طاق ، ہشتی دد بھرونے یا محراب میستوں
 خونی نین دن متوارے گوہڑے رنگ پریتوں
 ابد مثل ہلال درخشاں یا اوہ سخت کماناں
 پلکان تیر خدنگ نشانی سل جاون دل ، جاں
 تیز کٹار سوار بہادر ظالم نین سپاسی
 تک کھناں فولادی ہرکما ، دھار سنواری آہی
 کھنے ، تیر ، کمان ، کٹاراں چمک کڈھی ہتھیاراں
 پریاں حوراں دیکھ شہزادہ جان کن سرداراں

یوسف مانی ، جن اسمانی لعل مثل رخسارے
 روپ ابدے تھیں بانے اندر ، نور بھرے رکھ سارے
 چہرے تے چکار حسن دا تائش ودھ انگاروں
 سندر بدن پھلاں دا دستہ دانہ سرخ اناروں
 صورت سیف ملو کے والی اجلی باغ بہاروں
 دیکھن سات (دیکھدیاں سار) کھڑے دل کس کے شاہ جمال ہزاروں
 سوہنا دیکھ جوان ، فرشتے ہو حیران کھلونے
 کھدے رہن اسمانی تارے ساری رات نہ سوندے
 ہر ہر نقش شکل دے وچوں لاث شمع دی بلدی
 جلدی حور پری دی تک کے چند نمائی جلدی
 نونال حسن دے باغوں گل بدن سی سادہ
 بدر منیر چمکدا چہرہ بے نظیر شہزادہ
 روپ انوپ بھرے رخسارے جیوں گل وقت بہاراں
 نوری ماری خاکی بادی ، تک تک ڈھین ہزاراں
 دند سفید ہیرے دیاں کنیاں در تھیوں لڑیاں
 سرخ عقیق اندر دند لہراں خوب کاریگر جڑیاں
 بازو لوہڑے جاندی خاصوں گرد کاریگر ڈسپے
 پھنڈے تے زور آور سوہنے شیراں وانگر ڈولے
 جیوں جاندی دی آہرن ہندی موٹھے گورے بھارے
 چہرے (چیتے) وانگر گردن دسدی لنگ زور آور سارے

میاں صاحب دی مردانہ سراپا نگاری توں ایہ کھیر ہندا اے کہ آپ دا ممدوح مردانہ صفات دا
 مالک اے ۔ اوہ خوبصورت دی اے ۔ خوب میرت دی اے ۔ بہادر دی اے ۔ باوقار دی اے کسرتی
 جسے دا مالک اے ۔ شیراں ورگے اوہدے انگ تے رنگ ڈھنگ نیں ۔ چیتے ورگی اوہدی گردن اے ۔
 تے سارے اعضا بڑی طاقت والے تے زورے نیں ہن ذرا میاں صاحب دی زنانہ سراپا نگاری ول
 جھات پاؤ ۔ اسیں دیکھاں گے کہ ایس وچ جڑیاں صفتاں دا ذکر ہویا اے اوہ عورتاں نال تعلق
 رکھدیاں نیں ۔ ایتھ چیتے ورگی گردن تے زور آور لنگاں دا ذکر نہیں آویگا ۔ ملکہ خاتون ستی پئی سی ۔
 جن دی قید وچ سی ۔ شہزادہ کسے طراں اوتھے پہنچ گیا ۔ تے کیہ دیکھدا اے :

چاء	پلا	شہزادے	ڈٹھا	صورت	نظری	آئی
درتیم	ان	بدھا	موتی	لعلوں	جوت	سوائی
سورج	وانگ	نورانی	متھا	نظر	نہ	کیتی
						جاوے

ہے پھر دل والا کے اکھیں پانی آوے
 قوس قزح بھروٹے دوئے جیوں عیدے جن چڑھا
 مبر صوفی دا ' روزے داراں ' تک روزہ بھن کھڑا
 یا دو طاق جشتی آپے کستوری رنگ پھدے
 یا خمدار کمان آہوی یا دونوں عرب دے
 ہر ہر پن وال اجیسا سوہنا سر حقانی
 دیکھن سات (ساتھ ' سار) کلیجے لے جیوں ترکش دی کانی
 زلفاں ناگ چن سنگ لکے دل دل کنڈل مارے
 یا زنجیر دلاں دے آپے یا کند ہتھیارے
 اکھیں تیز کٹار فولادی آہیاں وچ میاں
 سرخ میاں بنائی ملیا سیوں وچ نشاں
 تک انگشت نبی اللہ دی تیز چھری تلواریں
 آسمان دل کرے اشارت معجزیاں دے پاروں
 جن دوکھن دونوں رخسارے بندی نال سنگارے
 بندی بن دی پھدی آہی وانگن زحل ستارے
 سوہے ہوٹھ یا قوت کمرے تھیں کاریگر سنوارے
 دند لبان وچ کجے آپے وچ شفق جیوں تارے
 ٹھوڈی سیو باغ بستوں سوہا رنگ عنابوں
 گانا وانگ صراحی کج (شیشہ) دی جوکر بھری شرابوں
 سینہ خنٹی صاف چن دی خوب کاریگر جڑ کے
 اوس اتے پستان لگائے چاندی دے پھل گھڑ کے
 میٹے وات ایویں سی جیویں سرخ اناراں کلیاں
 گھڑل ڈبل روپے والی صاف ہتھاں دیاں کلیاں
 تلی جٹی سی لوح روپے دی اگھیاں سن قلمیاں
 شگرف مونہ بھرے مونہ سوہے لکھ عشق دا کلمہ
 روپ انوپ کڑی دا آہ وانگ بہار چن دے
 نویں جوانی حسن ارزانی نازک شاخ سن دے
 بد سفیدا ' سرو رنگیلا ' یا شمشاد گلستان
 وقت بہار گھونے وانگن مونہ کڈھے سن پستان
 سنبل وال زنجیری بدھے چہرہ پھل گلابی

زمرست ابنے دی پھاڑی ، اکھیں ، مرگ شرابی
 لال دیکھ پیشانی والی داغ گھے گل لالے
 دند چنے سن چنہ کھیاں موتی کھرے اجالے
 جادو گر دو نین کڑی دے وچ کجے دی دھاری
 صوفی دیکھ ہون مستانے ، چٹن شب بیداری
 چہرے سورج جھٹے اندر ہر دم رکھے ڈیرا
 جیوں چاندی دی مچھلی ہندی تیوں تک اجیرا
 اک کالی ظلمات خضر دی ، آب حیات پالے (پلاوے)
 کالی رات ہووے روشنائی جے اوہ جلوہ ڈالے
 باہولیاں دوبانیاں سن دولت نال بھرایاں
 بانساں جی چاندی لوہڑے استا کارنایاں
 غنچب صدف ، سیو دی پھاڑی ٹھوڈی بیٹھ ساوے
 نیسانی کانور دندان دل دیکھ ہوں شرادے
 مصری سوہنے اس دل تک کے ، حسن مصر دا و سری (بھل جاسی)
 چاندی وانگر رنگ جے دا ، ہونٹھ مٹھے کھنڈ مصری
 شیریں شکر ، شکر شامل لیلی ، ہیر ملاحت
 عذرا ، بدر منیر ، زلیخا دیکھ ہووے دل راحت

گویا میاں محمد بخش نے اپنے زمانہ حسن دی تعریف والی حد مکاوتی اے پر مجال اے جے مردانہ
 صفات وچوں کے وصف دا تذکرہ ذرا جتاں وی کیتا ہووے ۔ اہدی وجہ ایہ ہے کہ پچھلے زمانیاں وچ
 زنانیاں بڑیاں بہادر تے شہ زور وی ہندیاں سن ، جیویں ”جنگ زیتون“ والا قصہ پڑھ کے زیتون بی بی
 بارے سانوں واقعی حاصل ہندی اے پر ایس دے باوجود زمانہ حسن اوہی قابل تعریف گنیا جاندا سی
 بہرہ زنانیاں نال متعلق اے ۔ تے آج وی بعض زنانیاں جوڈو کرائے سکھن دے باوجود نسوانی حسن
 دیاں ای رسیا نظر آؤندیاں نیں کیوں جے اوہناں دی فطرت دا ایہو تقاضا اے ۔ چنانچہ میاں محمد بخش
 مرحوم نے نسوانی فطری تقاضیاں نوں سامنے رکھ کے ای اوہناں دی سراپا نگاری نبھائی اے حالانکہ آپ
 نے ساری عمر شادی نہیں سی کیتی ۔ ایہ سارا کمال ، ڈونگھے مطالعے تے مشاہدے نال تعلق رکھدا اے
 ۔ فیراک ہور صفت وی میاں صاحب دی سراپا نگاری وچ بڑی نکھر کے ساڈے سامنے آؤندی اے کہ
 اوہ ”اک پھول کا مضمون ہو تو سو رنگ سے باندھوں“ والی مثال قائم کر دے نیں ۔ ہن ذرا ”بدیع
 الجہال“ دا سراپا نکو ۔ ایس وچ مختلف زباناں وچ لمن دالیاں محبوب دیاں صفاتاں وی شامل نیں تے
 اپنی خیال اڈاری دا وی عکس ظاہر کیتا اے ۔ ملکہ خاتون اک عورت اے ۔ جد کہ بدیع الجہال اک
 پری اے ۔ تے اوہ اک انسان (سیف الملوک) دی بیوی ہن والی اے ۔

بدیع الجمال دا سراپا

اچا قد سفیدا پتلا سرو آزاد ہستی
 یا اوہ نکل مراد خداوند ' رحمت کنوں سرشتی
 کنڈل دار دوزلفاں سر تے کالے ناگ ونگالے
 ہر مینڈھی سر کڈھے جیونکر شیر جیمہ نکالے
 دانشمند کند زلف دے بند ہون دل بستے
 پیچا پیچ اوہدے وچ پھان ' نہ نکل دے رستے
 کنیں بندیاں واگاں گندیاں ' کنج کواری کاکی
 حوراں ' وانگ رنجوراں ہون دیکھ لطافت پاکی
 نورانی دریا پیشانی نال صفائی چمکے
 واگاں وانگ زنجیری ہویاں واڈ حسن جد رکے
 جیاں ' مہجیاں ' مشکیں رجاں ' سبلیزیاں کروٹیاں
 پھابیاں ' عاشق نہیں کارن وٹ گلے وچ سٹیاں
 فرق فرق پیا کستوری ہو دو ٹکڑے اک دل
 مشکل تھیں وچ نانے نبیاں ' مشکے دا کم مشکل
 واگاں مشکوں لاگاں گیاں ' جھولن سر لکایا
 پایا شاخ گلابے تائیں سر پیراں تک سایا
 دلول دل پنے دل والاں ' دل دل ولی ولاون
 آب حیات مونہوں گھت ظلمت ذوالقرنین بھلاون

(1) ایہ شعر لفظی تکرار تے جادوگری دا شکار شعراے۔ جس وچ زلفاں دے کھل کھل پیندے تے پے پے کے کھندے کنڈلاں دا ذکر اے جنہاں دی جادوگری دا صدقہ ولیاں نوں ولایت بھلائی جا رہی اے تے زلفاں کالیاں توں جھرن والے پانی دے قطرے انج نہیں جیویں ظلمات (کالیاں زلفاں) وچوں آجیات چوندا ہووے تے اہتاں قطریاں نوں پھی پھی دا آب حیات سمجھ کے ذوالقرنین ورگے چلیکھا کھا جاندے نیں۔ دراصل ایس شعر دی تشریح وچ اوہ لطف نہیں ہیگا بیسرا انہوں سمجھ کے پڑھن تے اوہدا سوادمان وچ اے۔ (قدر آفاقی)

میاں صاحب دی ایہ وی صفت اے پئی جیکر کوئی صفت اک شعر وچ بیان نہ ہو سکے تاں آپ اک توں ودھ شعراں وچ اوہ صفت بیان کر کے مقصدت دا موتی حاصل کرن وچ کامیاب ہو جاندے نیں۔ ایٹھ دے ستاں شعراں وچ اک مسلسل صفت دا صفت دا چکر چلایا جا رہیا اے۔ تے مونہہ متھے تے ساندھے دل پڑا سوہنا نقشہ کھچیا گیا اے تے اوس توں اگلے شعراں وچ باقی اعضائے بدن دی مناسبت نال ڈھکویاں پھکویاں مفتاں کیتیاں گیاں نیں:

درس ' جمال اوہدے دا پڑھ دے سورج انبر تارے
تھا صاف دوہری تختی رکھن پکڑ کتارے
اس تختی پر لکھے آہے نال سیاہی کالی
خوشخط عربی نون دوپاسے ' کانی قدرت والی
نوناں رٹھ عجائب سوہنے دوئے صادر (اکھیاں) لکھے سن
آفرین ہزاراں اس نون جس استاد - لکھے سن
نوناں دے سر نالوں لے کے میم مبارک توڑے
الف ازل دی کانی لکھیا وچ صاداں دے جوڑے
الف اگے پھر بندی دے کے حلقہ وات بنایا
شور عشق دا ' شان حسن دا ' اک تھیں واہ سویا
لال لباب شکر فوں لکھیا خط فارس دیاں ریاں (را - رے)
اوتناں وچوں سین دیندا زور پتھن دا پے آں
رے تے سین رے سنگ مھے " رسم " (رس م) بنی محبوبی
مھے دی گنڈھ نال دندان دے ' کھول دکھائی خوبی
باغ ارم دے روپوں آہی اس دی شکل نمونہ
صورت اندر پیدا ہویا گل پھل گونہ گونہ
اوتناں پھلاں تے بھوراں وانگن نکا بندی والا
چیوں گلزار اندر آ بیٹھا حبشی بچہ کالا
بھلاں موڑھے طعنے مارن چنہے دے پھل چنے
شل کلی دی تھئی دیی ' سر تھیں لے ' لگ گئے
تازک پیر گلاب پری دے مندی نال سنگارے
تلے دار بناتی پنیاں (پنڈلیاں) ' پتھن وچ ستارے
حسن بدیع جمال پری دا وانگ بہار چمن دی
نخل وال مسین (باریک) زنجیری ہر مینڈھی دن دن دی
زگس مست بیمار پری دے نین گوہرے متوارے
چہرہ پھل گلاب بھاری ' گل لالے رخسارے
پاڑٹے پیراہن گل دے ' چہرہ دیکھ گلاباں
گلدے گلدے عرق سدائے - دل گئے وچ آباں

(1) گلاں باں نے اوہدا سوہنا مکھڑا تک کے اپنے گلاں دے کرتے پاڑٹے تے فیر شرم نال پانی پانی ہو
کے گلنا شروع ہو گئے تے گل گل کے اوڑک اوہ گلاب دا عرق بن گئے تے لوک اوتناں نون گلاب دا

عرق آکھن لگ پئے۔ یعنی معشوق دے حسن اگے گلاب دے پھل جدوں اپنی اہمیت گوا بیٹھے تان
اوتناں نوں اپنی عزت قائم رکھن لئی گلاب دے عرق دا روپ دھارنا پیا۔

لال گلال گلاباں دل تک کے داغ لگا گل لالے
جی رت کیجے اتے پیندا زہر پیالے
ٹھوڑی دیکھ خوبانی تائیں لیک پئی دچکاروں
پستاناں دی غیرت کولوں دکیا رنگ اتاروں
چودھویں دا جن داغی ہویا متھا دیکھ نورانی
اکھ بھڑا نہ سگن ہندی ' سورج ہار (درگی) پیشانی
کالی لیل زلف دچ آہا خوب سہیل یمن دا
عاشق دی بلخارے تائیں رنگ دے ون ون دا
چہرہ صاف بھٹی صفہ اہو طاق بنائے
واہ نقاش محمد بخشا جس اوہ رنگ لگائے

ہاشم شاہ نے سسی دے نازک پیراں تے تھلاں دی اتناں دی گرمی دا ذکر انج کیتا سی :

نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال شکارے
بالوریت تپے دچ تھل دے جیون جوں محسن ہتھیارے
سورج بھج وڑیا دچ بدلی ڈر دا شک نہ مارے
ہاشم دیکھ یقین سسی دا صدقوں مول نہ ہارے

میاں محمد بخش اپنے دکھے انداز دچ گل کر دے کھ ایسے طراں دا شکارا شدے نیں
کہ ہاشم شاہ یاد آجاندا اے۔ حالانکہ میاں صاحب "بدیع جمال" دے سراپے دے حوالے نال ایہہ
گل کر دے نیں:

روپ بدیع جمال پری دا چو ' دس جن نورانی
دھاس زہر کیجے ' ککے بے زہرہ اسمانی
بے سورج دل دیکھے ساہواں بھج بدلی دچ وڑا
تارا دیکھ کو چکارا ' ہو بے چارا جھڑا
ٹھم ٹھم کر دی دھرتی دھرتی نازک پیر گلابوں
مندی رنگے جیوں ہٹ (ریشم) لچھے آون شر خوشابوں
بے عاشق دے نیناں اتے رکھے لاڈ عتابوں
پ پ چھالے پون (چین) محمد اتھوآں دے آہوں
نویں جوانی مدھ مستانی آل بھولی سادی
روپ اتھی دی اک پتل دم دم ہودے زیادتی

میاں صاحب مرحوم نے پری بدیع الجمال دا ایہ سراپا کوئی سوا سوتوں ودھ شعراں وچ بیان کیتا اے
تے ایس وچ اک ہور خوبی دی رکھی اے کہ کدھرے مجاز دے جھلکارے نیں تے کدھرے حقیقت
دے لٹکارے۔ تے جدوں کدھرے موقع ملیا محمد باری تعالیٰ شروع کر دتی نیں۔

واہ کاریگر سرجن ہارا سبھ قدرت دا والی
چونوں اتے چگونوں دائم پاک اوہدا در عالی
نہ اس جند نہ جر جامہ بے مانند الہی
لم یلد فلم یولد ہے اوسے دی شای
آپ حکیم 'کھے بدہ جائے ہڑکوں رکھ بناذا
قطرے ہک منی دے وچوں خوب مکھ سناذا
سوہنی صورت سر الہی عام نہ بھمن سارے
خاصاں بائع محمد بخشا کون کرے تارے

میاں محمد بخش دی منظر نگاری: منظر نگاری دی اک فن اے۔ تے میاں صاحب ایس فن
دے دی بڑے ماہر سن۔ ذرا جنات دے قلعہ اسفند ہاش جتھے سیف الملوک بڑیاں تکلیفاں جملن توں
بعد پہنچیا 'دا نظارا کرد:

اعظم اسم مبارک پڑھیا قتل اتارے در دے
کر بسم اللہ اندر وڑیا کردا میر اندر دے
ڈٹھیوس مکن قلعے دے اندر بہت عجب اک ماڑی
نال جنت فردوس برابر خوب کاریگر چاہڑی
جیوں اسماء کمرے تے راتیں بھکن روشن تارے
تیوں اس بچکے دے دسدے شیشے بھکن ہارے
لعل جواہر موتی ہیرے جلات جزا چوہیرے
رینہ جن دانگوں دوروں لکھن روشن کن ہیرے
بہت بلند شماروں بنگہ انبر نال مینارے
خوب بلور عقیق کمرے دے اثاں وٹے سارے
چمبا چمت بنیرا جھار جزا موتی فیروزے
چونے بدلے چاندی 'کندھیں درج ہو زردوزے
کندھے اتے طاق سنہری بہت بلند بنائے
لا جور دی وانگ سامنے نقش نگار سائے
رنگا رنگ عجائب بوٹے رنگاں نال سجائے
پت ہرے فیروزے کولوں چاندی ڈال نکائے

سرخ عقیق ہیرے دیاں کنیاں لعل زمرہ گمڑ کے
 رنگ برنگی پھل بنائے شاخاں اتے جڑ کے
 واہ نقاش کاریگر ہمارے کینے نقش ہزاراں
 باغ بہاراں تے گلزاراں میوے رکھ قطاراں
 تر ' مور ' چکور ' ہزاراں ' بخور لٹورے طوطے
 رنگا رنگ پہاڑی پنکھی دیکھ رہے روح غوطے
 آدم ' جن ' پری دیاں لکھیاں خوب شکل تصویراں
 تختاں تے شہزادے بیٹھے کرسی ' فرش امیراں

مٹھیائیاں تے کھانے

کھانے دانے چمک چکیرے چیز نعمت چھی
 بنی ' خست ' اتے جلیبی ' پیڑے ' حلوہ لچی
 بنی دانے ' خوب کھانے ' بادشاہانے کھانے
 تریہ پتے ' جاندی پتے دیکھ پتے دانے
 ہر سے تری دانے ریوڑیاں خجورے
 وڑے کرارے ' بھٹے پکڑے پاپڑ اتے پیچورے
 لٹو چاکی قرص گلی سی مٹھیائی ہر جنسی
 تھوڑا کھانا بہت سنانا کون نکا گنسی
 گوشت حلوے نلکے چاول ہور اجار مرے
 دالین ساگ بننے تے تڑکے جو چاہے سولھے
 گرمی بادام چوہارے کھولے سو گیاں نے نمغزاں
 بھرے بازار اتار منٹے خست پتے نمغزاں
 شیشی نال پروتی شیشی بھریاں عطر گلابوں
 کئی طراں دے شربت منٹے ناہیں کمی شرابوں
 کھانا کب نہ دسدا بیسا سمو تازے تازے
 بھرے رکاب کباب نرئے پتے بے اندازے

قیدی جانوراں دے نام

(منظر نگاری دے حوالے نال)

پنجریاں وچ پنکھی دیکھے بچلے وچ چوہیرے
 پنجرے جڑت جڑا جواہروں آہے گنے گھیرے

بلبل ، کھرسو ، طوطے بیٹا ، قمری گھنگھی بھائی
کو نجان مور ، لٹورے کوئل انت نہ آہا کائی
بلبل کر کے یاد بہاراں بولے سخن ہزاراں
قید ہوئی آں وچ پنجر کاراں ، کد ملاں گلزاراں
باغ ارم وچ پھل گلاباں ہوی نویں جوانی
جے رب قید پنجر دیوں کڈھے ، چل لے دل جانی
کھر سو آکھے باغ ارم دی کھتی ہری ہوئے گی
شاخ فراغ دساکھ مینے پھلیں بھری ہوئے گی
طوطے آکھن کچے ہوسن میوے باغ ارم دے
ہے ہے ربا پائیوں سانوں پنجریاں وچ جمدے
قمرے کوکو کوک پکارن ادو کو ادو مائے
باغ ارم دیاں سرواں اتے ہندے اسیں گھمائے
جیٹاں آکھے جیٹاں (میں نہ) جمدی ماؤں دے گھرتی
رج نہ کیتا سیر چمن دا آن پنجر وچ کھتی
گھنگھی آکھے کوہ گئی (ذبح کر گئی) مینوں کیسی چھری امر دی
یوسف کھوہ پیا نہیں دسیا ، طوق پیا ، ہن مردی
کونجان بولن سد (ہاڑا) غماں دی اسیں نہ قابل مائیاں
بچے چھوڑ آئیاں ہن اپنے پنجر وچ پھسائیاں
مورے نوں ہڈ کورے لگے از از کرا گلاں
باغ ارم دے بوٹے ہوسن گھنے ہوئے جیوں جھلاں (جنگلاں)
کھن لٹورے مولا ٹورے ، بندیں اسیں بھارے
اڈن ہارے باغ کنارے خوشیاں دے بخارے
کوئل بول کے اج ہوندی میں بھی کول چمن دے
بیزہ دیکھ ہندا دل تازہ بول سناندی من دے
پنکھی روح تے پنجر جے بنگہ دنیا خانہ
باغ بہشت تے روح شہزادہ یار قاتل یگانہ

ساق نامی جڑھوے اندر اک جتائی باغ سی اوہدی منظر نگاری وی قابل تعریف اے :

سیو جان ہر دوائے بیڈے لکھن پنے قطاراں
پانی والے گڑے برابر آہا تہ اناراں
ہر ہر جانی نہراں دگن رکھاں پانی جائے

جیوں کر باغ اندر ہر مکے مالی آڈاں لائے
 ہر نہرے تے جملن شاخاں گھنیاں گھنڈیاں پچھاواں
 بڑے نال ساوے دھرتی پایا خضر پچھاواں
 آجیات جینے وچ جیشے بے ظلمات دیندے
 وانگ الیاس شزارہ ہوری پی پی تازہ تھیندے
 رنگا رنگ پکھیرو بولن اک تھیں اک چکیرے
 پھر اس ٹاپو اندر آپے طوطے بت گھیرے
 رنگ اسمانی ، اکھ گمانی ، مٹھے بول زبانی
 پنجناں پیراں سرخی سوہنی گل وچ کالی گمانی
 اپنی نیویں تیز اڈاری بزر لباس فرشتے
 جیوں کر ملک (فرشتے) جماعتاں ہون کر دے میر ہشتے
 اکناں دے سر سوہے آپے اکناں رنگ سبتی
 اک ساوے ، اک سون رنگے ، طوطے قسم بے انجی (بے شمار)
 بلبل کوئل خوش گھنٹاراں خمرے کرن آوازے
 جوڑے نال بیٹھے مل جوڑے نال محبت تازے
 ہور پہاڑی پکھی بولن تھان تھان لا پکھری
 سوہے ، ساوے ، چنے ، کالے تیزی رنگ سنہری

موسیقی : موسیقی بارے دی میاں صاحب دا مذاق بڑا اچا سی ۔ بیٹھ دتے شعراں توں موسیقی بارے
 آپدی واقعی ظاہر ہو جاندی اے تے نال لفظی جادو گری تے فنی رنگا رنگی دے جھلکارے اپنا چائن
 کھلا دے نیں :

- (۱) تار ستار ، ستار (ست تار) بجائے واہ ستار چتارے
 کھول دتے رب باب (رباب) کرم دے چنگ رباب پکارے
 سارنگیاں سارنگ الاہن ایسا رنگ بتایا
 طبلے پر خوشبو خوشی تھیں خالی پیٹ پھلایا
 تاری (تالی) رات خوشی دی تاڑی (نظر وچ رکھی) مارے خوب پٹاکے
 چکے چکے چائی کھندی ، چھوڑو ہور لٹاکے
- (۲) آپ شزارہ گاون لگا نال زبانی مصری
 ” مکر ” ساز دجاپوس جسم جانوراں سرورسری
 جس ویلے مٹھک دجاوے بول آواز داؤ دی
 دکھیاں دے دکھ جاواں سار من کر خوشنودی

جدوں " منوم " (نندر لان دنا) ساز وچاندا وانگن مست خماراں
گوہڑ نندر نینیں آوے زاہد شب بیداراں
" جت " ساز جدوں پھر چھیڑے پاوے جان مویاں نوں
دے دے ہوش گھراں دل ٹورے سخت بیہوش ہویاں نوں
" باقانون " کیتا سر قانون ہر ہر تار سنواری
ستاں تاراں دی اسواری خوب وجائے ساری
" بھیروں " راگ الاپن لگا نال زبان کراری
" رام کلی " پھاس الاپے نالے " دیو قند حاری "
گاوے پھیر " اسواری " آگوں پھیر مہاں بھراڑے
" ٹوڈی " رسادار الاپے چڑھدی کھاں دہاڑے
خوب سراں کو گاؤں لگے کدے " ہنڈولی " راگے
درد وراگ جن دی آتش جاگے نال " بہاگے "
سوہنی کونسے قماچی جاچے نال الاپے
جوگ برج دے دوہڑے سن کے دکھئے کرن سیاپے
مالکونس دی دھرت گاوے پھیر " خیال " ہیرے
رنجبتیاں دی لذت کدا ' پئے نال کنبیرے
سورٹھ مٹھی راگنیاں دی گاوے پھیر جوتی
سکی تے تاریز الاپے رساں نال بے انتی
کاہنڈریاں دا رنگ بنادے سوہنا سنگھ نہات
شام ہئاں دن شام دکھاوے گا دے پھیر ولادت
درباری پھالی گاوے نٹ کلیاں لاہوری
للتہ دیگر وقت الائے لوہڈے پیشی " گوری "
سارنگ گاوے سن فرزندال جو سارنگ دے خوشی
پوربیاں شاپور شائے وقت وڈیری پیشی
جنگلاتے بد ہنس الاپے ہوا ہور مہاراں
کالے گھاٹ نیناں تھیں دینچہ پنجو مین بہاراں

علم فلکیات تے ہیئت وانی : میاں صاحب علم ہیئت علم نجوم تے علم فلکیات دے وی جانوس
- اس حوالے نال آپدے شعراں دا ایٹھ دتا پراگاکا صلاحن جوگ اے اصل وچ ایہ حسن دی تعریف
اے پر فلکیات تے نجوم دے حوالے نال :

نازک سوہنا بدن گھاہوں رنگ رس بھرا ہئاں

حسن جمال کمال اوہدے دا نہ کوئی حد نہ پتاں
 جاں مونہ طرف زمیں دی کدا ہندی دھرت نورانی
 جاں مڑ اچا کر کے دیکھے لاٹاں چڑھن اسمانی
 صورت دیکھ ہووے جن داعی غیرت کما حسن دی
 لگے تیر عطار تائیں چھنے قلم کلمن دی
 زہر نون تک زہر پرم (پریم) دا وچ کیجے دھاوے
 ہاروتے ہاروتے وانگن لہ اسمانوں آوے
 گناری کھ تک کے سورج آن چھپاوے رسماں
 یاری لاوے پگ دتاوے دوست بنے کما قسماں
 دھاڑ پوے مرٹھے تائیں کالے کبل ککک دی
 ہو حیران ہووے وچ خانے چوکی چھوڑ فلک دی
 مشتری اکھر دیکھ حسن دے شہزادے دے ورقوں
 چھوڑ قضا دیوان عشق دا کرے مطالعہ بستوں
 کار چور زحل اسمانی گورا دیکھ شہزادہ
 بنے غلام حلال حبشی ثابت رکھ ارادہ

میاں صاحب دی ہیئت دانی بارے سیف الملوک وچ ہور وی کئی جگہ ایسے جھلکارے ملدے نیں :

میاں صاحب دی مرثیہ نگاری : مرثیہ نگاری دا فن پنجابی وچ کوئی نواں نہیں۔ واقعہ کرپا
 دے حوالے نال مرثیہ نگاری دے لٹکارے سانوں کافی لہہ جانے نیں۔ تے مرثیہ نگاری دے ہور
 پھنکل نمونے دی کدھرے کدھرے ملدے نیں۔ لیکن میاں محمد بخش ہوراں جتھے بزم تے رزم، حسن
 تے عشق، حیاتی تے اوہدیاں رنگینیاں تے اوہدی مقصدت دے پہلو مختلف طریقیاں نال اجاگر کینے
 نیں۔ اوتھے اوہناں حیاتی دی آخری منزل یعنی موت اتے مرثیہ نگاری دی کہتی اے۔ اک عربی شاعر
 (بھائی) بارے مشہور اے کہ اوہنے اپنے بھرا دا مرثیہ لکھیا تے حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ نوں
 سنایا۔ آپ مرثیہ سن کے بڑے متاثر ہوئے۔ تے فیر اکدن گزارش کیتی کہ میرے بھائی بارے دی
 اک مرثیہ لکھ دیو۔ شاعر نے آپ دے بھائی دا مرثیہ لکھ کے پیش کیتا۔ لیکن اوس وچ اوہ زور
 تے سوز تے اثر نہیں سی بہرہ شاعر دے اپنے بھائی دالے مرثیے وچ سی۔ حضرت عمر فاروق نے ایس
 بارے نشاندہی کیتی تاں شاعر نے آکھیا کہ اوہ میرا بھرا سی تے اوہدا مرثیہ وی میں لکھیا سی ایہ تیرے
 بھرا دا مرثیہ اے لیکن میاں صاحب دے لکھے ہوئے مرثیے نوں پڑھ کے اندازہ ہندا اے کہ اگرچہ ایہ
 مرثیے سیف الملوک تے بدیع جمال نال تعلق رکھدے نیں پر اہتاں وچ اثر بڑا اے۔ دونوں میاں
 بیوی خوشیاں مان رہے سن تے میاں صاحب بڑے سلیقے نال اوہناں نوں موت دا چیتا انج کراندے نیں

سیف ملوک . ہوا رنگ رتا مال بدیع جمالے
 سدا ملاپ آرام دونماں نوں غم نہ خواب خیالے
 سال ہنجاہ پیو دے بچھوں سیف ملوک لگھائے
 بھر بھر پیتے وصل پالے ترونگ دن نہ آئے
 سب مراداں حاصل ہویاں سکھ ساگ ہنڈاون
 پر دشمن اسان محمدؐ خوش انسان نہ بھاون
 جاں اس دا جھ پنچے بھائی پارے انت جدائی
 سیف ملوک اداسی ہویا دنیا دلوں ہنڈائی
 ایہ پروانہ موت لیاندا قانی گمکوں تھیری
 دار البقا اندر چل شاہا کر کے ویس فقیری
 سیف الملوک موت دا سہاسن کے ذرا نہیں گھبرایا بلکہ خوش ہویا :

سیف ملوک سہاسن کے بہت دلوں خوش ہویا
 اس پاسوں مونہ کج لیو نے اس پاسے دل ڈھویا
 بادشاہی نظام دے تحت اپنے بیٹے نوں تحت اتے بیٹھایا تے آپو اللہ دل مونہ کر گیا :

بیٹے نوں سد تخت بھائیوس پند وصیت دیکے
 آپ جمانوں رخصت ہویا خرچ عشق دا لے کے
 جاں اوہ گھڑی نزع دی آئی کیوس پری نہ آئی
 مال اوبدے مل رخصت ہوئے نہ بے وفائی

لیکن وزیراں نے دسیا کہ بدیع الجمال تیری وفات دے غم مال نڈھال ہو کے کدھرے نیڑای نہ
 جائے ۔ ایس لئی اوہنوں اخیرى وقت سیف الملوک کول نہ آون دتا :

عزرائیل فرشتہ آیا لے کے حکم جنابی
 پڑھیا شاہ عشق دا کلمہ دئی جان شتابی
 منزل گور شانی کر کے کیتا دفن شہزادہ
 ماتم ڈھا ہو واہ پکھری ہویا شور شہزادہ
 آخری پری نوں پتہ لگاتاں اوسنے انج سیاہ کیتا :

کن آواز پری نوں جسم پایا پاون ہارے
 ہو بیہوش زہیں پر ڈھکی جان پران . وسارے
 کتنے روز بیہوش رکھی سی دہشت ایس سخن دی
 ماشق کیوں کر جرن محمدؐ سن بدخیر جن دی

جاں کوئی ساعت ہوش سنبھالی ملدا ایہ آوازہ
 مڑ ہوندی بیہوش نمائی درد ایہو کرتازہ
 بتے روز گزارے ایویں اوڑک اکھ ہکاڑی
 سینف ملوک نہ نظری آیا ہوپوس حشر دہاڑی
 چھاتی تے جتھ مارے اول جھکا پاڑ گمایا
 مت ایہ دھواں باہر لکھے سینے منگھ . بتایا
 ہتھوں ہور پئی اس منگھوں بکلی درد قمر دی
 سڑی ' بلدی ' اٹھدی جھڑ دی نہ جیوے نہ مردی
 چوہنڈیاں مارے ماس اتارے مچل سیوس رخسارے
 رت پھول ہویا سبھ چہرہ سرخ ہوئے جتھ سارے
 لفظی تکرار تے مرید خوانی دا دوہرا اثر بیٹھ دتے شعراں وچ بڑا نوکلا اے :

وٹ منگھس وٹ مارے چھاتی وٹ پئے جد سینے
 وٹ لئے دکھ عشق پاروں دے کے سکھ جگینے
 پٹ پٹ پٹ کبیتے پٹ رتے پٹ پٹ گت گتے
 سٹ سٹ سٹے دی لیندی بھن زپور سٹ سٹے
 ٹک ٹک زمیں پر ٹپکے ٹپکے کھا پھٹک . دے
 کٹ کٹ جتھ پیوے رت گٹ گٹ مارے درد کٹک دے
 اندر لاث لکھدی لکھے ۔ لوئی لٹک لٹا کے
 درد دچھوڑے پھانک پایا مونہ مونہ مار پٹاکے
 کدے طمانچے مونہ پر مارے کدے گتے جتھ والاں
 توڑے چھک کنوں چھک والی تروڑ شی دہن مالاں
 زلف ٹٹی کر مینڈھی مینڈھی گلئیں ناگ کھلارے
 اوسے نوں سبھ ناگنیاں نے مڑ مڑکے ڈنگ مارے
 کتھے شاہ سنگار تخت دا بھاگ ساگ تتی دا
 کرسی کون غریب نوازی چاہ وراگ تتی دا
 جاں اس کوچ جمانوں کیتا تتی کول نہ آہی
 کیکر چھوڑ اسانوں نیا کس راہ ہویا راہی
 ناں رنجور منجی پر ڈٹھا بدن ترانوں ہریا
 ہسنر لپے ناں نہ پونجے نہ سر جھولی دھریا
 تتی نے اوس وقت نہ لالی کنڈ اوہدی بسک چھاتی

بھار میرے پرست نہ بیٹھا آخر دم حیاتی
 جاں تختوں لہ تختے چڑھیا نوشہ کنت (کونت) تہی دا
 ہنجو پانی ٹال نمائی کھدا انت تہی دا
 جس دم جاء ٹرے سن اسنوں آہیں ڈھائیں بھر کے
 روندی ہندی ٹال نہ گیوس بانہ سرے پر دھر کے
 ہے ہے سیف ملوک پارے حال نہ دیکھیں میرا
 کیہ کچھ ظلم تیرے بن ترے دسدا جگ ہیرا
 اک اڑیا اک پھای پھا تھا حکمت کاریگر دی
 چکویے چکوی پیاوچھوڑا طاقت نہیں مبر دی
 پکڑی جان عذاباں جیوکر بیلنیاں مونہ گناں
 آکھن روہ نہ رہاں محمد مبر پیا بن بھناں
 کیتا حکم ہمنان منگیا چہ ڈولی اٹھ دی
 جا کر قبر کلاوے لیوس وانگ جمن گل گلی
 چہرہ زرد مٹی پر ملیا رتو نیر چلائے
 دلبر لوں آزار دلاں دے درداں ٹال سٹائے
 کدی سرھاندی کدی پواندی ہیے خاک قبر دی
 کوکاں تے فریاداں کردی نامراد نہ سردی
 کیوں مونہ کج اساں تھیں بیٹھوں بات نہ پچھیں مولے
 اوہو بدلیج جمال پاری سر تیرے پر جھولے
 آخر ادہ قبرستان توں گھر آگئی۔ گھر آ کے اوہدی ایہ حالت ہو گئی:

کھاوون پیون یاد نہ رہیوس ہویاں زہر خوراکاں
 دل دا شر اجاڑ کریندی ٹے پاڑ پوشاکاں
 پانی ان نہ چکھے مولے اکھیں پلک نہ لاوے
 روندے نہیں تابینے ہوئے نظری کچھ نہ آوے
 آخر اک دن بدلیج جمال وی چلانا کر گئی۔

روندی روندی نوں غش آئی ڈھنٹی ٹال ہلاکی
 نبھناں چھٹ گیناں رنگ بھریاں چائے ساہ چلاکی
 خدمت گاراں بٹال شتابی مھلاں وچ پچاپائی
 دتیوس جان جمن دے دردوں نیک گھڑی جد آئی
 بقول اقبال مومن دی موت انج آوندی اے کہ:

نشان مرد مومن باتر گویم
چوں مرگ آید تبسم برب اوست

تے بدیع جمال دا وی مرن سے ایسی حال سی :-

آ خوشبو - سینا دتا کھڑے گلاب بلہاندے
بلبل مست چمن دل اڈی درشن لین گلاں دے
حسن سمند ، حقان وچوں سی قطرہ صاف نورانی
ندی مجازی اندر آیا بن کے شکل زنائی
خولیش قبیلے خدمتگاراں پایا شور ککارا
اج بدیع جمال پری دا ہویا کوچ نقارا
جوسن دا سوہنجو بھردا ہر کوئی ہاہکا مارے
عورت مرد مصر وچ رنے شور ملک وچ سارے
ہنجوں نیر وگے پر ٹالے ، ٹالے آہیں ٹالے
اتھروآں جل پا نمائے آہیں تھکن جالے
شاہ پری دے درووں ناریں (عورتاں) زلفاں پٹ پٹ شن
سخت طمانچے مونہ پر مارن ، چکیں (چک وڈھ کے) بانماں کٹن
چونکر اوہ کریندی آہی سیف طوکے کارن
تیویں ہون سیاپے اس دے درد تپایا آہرن
رون پن دے جاں ہو چکے غوغے کتنی واریں
رو رو غسل پری نون دتا نیک امیلاں ناریں
انگ گلابی تے رنگ کیر (زعفرانی) رنگ عجائب بن دا
بھرے پت جئے دے وانگر باناں سبز کفن دا
= برتہ پھٹائے پردے کلیاں وانگ لپٹی
چلی دوالے بند عشق دے بنہ کمر نون پٹی
سیف طوک شہزادہ آہا دفن ہویا جس جانی
قبر اوہدی دے نال برابر اس دی گور بنائی
ماتم بہت مصر وچ ہویا روندے مرد زنائی
کئی دہاڑے ان نہ پکا خلق رہی حیرانی
بند بازار رہے کوئی مدت کوئی نہ آوے جاوے
نہ دربار پکھری گلی ہر کوئی رووے ڈھاوے
سیف طوک ، بدیع جمالے کر کر یاد لوکائی

آہیں ڈھاپیں بھر بھر روندی جو نہ رہندا جائی
 اس چمچے اس سز کئے سن اس چمچے ایہ سوئی
 واہ پرت محمد بخشا دونماں ولاں حصیں ہوئی
 دنیا تے دل لان نہ چنگا عٹھ اس دی ایشائی
 سبھ جگ چلن ہار بیشہ نہیں بنا ہو کائی

ایہ مرفیہ تقریباً سوا سو شعراں وچ نبھایا گیا اے۔ جس توں میاں صاحب دی قادر الکلامی تے

جذبات نگاری ڈلہ پندی اے۔

کم وقت میں تیاری

کام کا عطا

دیباچہ سال کے حل مشکہ پرچہ

کام مطالعہ آپ کے لئے معاون اور مددگار

ثابت ہوگا

نیو بک بیس بکس بک ڈویزاں لاہور

احسن القصص اک احسن قصہ

مصنف : مولوی غلام رسول موضع عالم پور تحصیل دسوپہ ضلع ہشیار پور (مشرقی پنجاب) وچ
۱۸۳۹ء وچ پیدا ہوئے تے ۵ مارچ ۱۸۹۳ء نوں تر تالی سال دی عمر وچ دنیا توں کوچ کر گئے تے عالم
پور وچ ای وقتائے گئے۔ آپدے مزار اتے تاریخ وفات انج درج اے ۵ مارچ ۱۸۹۳ء بوقت
چاشت رحلت یافت۔ مولوی صاحب ذات دے گجرمن۔ باب دا نام مراد بخش سی۔ اوہ اک
مسجد دے امام سن۔ بچپن وچ مولوی صاحب نوں ننھو دی کیا جاندا سی کیوں جے آپدا تک و نیسا
ہویا سی۔

مڈھلی تعلیم پنڈ دے مولوی حامد کولوں حاصل کیتی۔ کچھ علم موضع غلنیاں دے مولوی عثمان
صاحب کولوں حاصل کیتا۔ اک روایت موجب آپ نے دلی دی اک مسجد دے امام کولوں علم
حاصل کیتا۔

دوئی روایت موجب آپ نے صرف چار جماعتاں پڑھیاں سن۔ بارہ سال دی عمر سی۔ اک
راتی تہجد پڑھن مسیتے گئے اوتھے اک بزرگ باہروں آئے۔ اوہتاں پانی دا لوٹا منگیا۔ غلام
رسول نے پانی دا لوٹا پیش کیتا۔ بزرگ ہستی نے پانی ورت کے باقی دا پانی مولوی صاحب نوں
پین لئی دتا۔ اوہتاں پانی پیتا پیندیاں سار کل دنیا دے علماں بارے چانن ہو گیا۔ آپ ظاہری
علماں توں فارغ ہو کے میرپور دے پرائمری سکول وچ ٹیچر لگ گئے۔ تے آخر ایہ نوکری دی
چھڈ دتی۔ ”ڈوبکے دیناں دا شاعر“ دے مصنف محمد عالم کپور تھلوی مرحوم لکھدے نیں ”بہر
حال کچھ وی ہووے ایہ گل مننی پے گی کہ مولوی صاحب نوں خدائی علم وچوں کچھ حصہ ضرور
ملیا تے اللہ تعالیٰ دا اوہتاں اتے خاص فضل ہویا۔“ (ص ۹)

شادیاں تے اولاد : مولوی صاحب نے تن دیاہ کیتے۔ زینہ اولاد کوئی نہ ہوئی۔ دو دھیاں
سن۔ اک دا نام عائشہ تے دوئی خدیجہ سی۔

مولوی صاحب دی شاعری : مولوی صاحب دی شاعری عشق الہی دے دوالے گھدی اے
۔ احسن القصص دا پہلا شعر ای عشق توں شروع ہندا اے ایہ حمدیہ شعر نیں۔

عشق بھنا اخلاص نعلایا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہواؤں پلپا وچ خوشنودی
برگ و برگ ادارت انلی نور رچایا ہویا
محبت دی خمر طوروں نشہ چڑھایا ہویا

ساڈے عام صوفیاء وحدت الوجود دے قائل نیں۔ لیکن نقشبندی سلسلے دے بزرگ وحدت

الشہود نون من والے ہیں۔ وحدت الوجود ” ہمہ اوست “ کے وحدت الشہود ” ہمہ از اوست “ کا نام
اے وحدت الوجود ہی آخری منزل ” انا الحق “ اے جد کہ وحدت الشہود ہی آخری منزل ” انا عبدہ
“ اے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ” عبدہ “ من۔ آپ معراج لٹی گئے تباں اللہ تعالیٰ نے آپ کا ذکر
” عبدہ “ کر کے فرمایا:

سبحان الذی اسری جسدہ۔ (نبی اسرائیل۔ ۱)

وحدت الشہود کا فلسفہ ہے مولوی صاحب: اسلامی تصوف وچ فلسفہ وحدت الشہود ہے

ای مولوی غلام رسول کا اعتقاد ہے۔ جدا ثبوت ہے دتے شعراں توں وی ملدا اے:

(۱) بحر بحر دیوے فوق پالے ساتی نور قدم دا

ہر دم فوق شہود سخن دا توڑے نقص عدم دا

(۲) زور و زور شہود تیرے دیاں دل وچ چکاں پیاں

جیوں جیوں جیتھیں مفتاں میریاں فانی ہندیاں گئیاں

(۳) مشد عشق، شہادت اکبر، قل ہو میں اک واری

قسم دلا دھر پیر نہ پچھے زخم اکا جھل کاری

(۴) دیکھو نی ایہ نور حقیقی ہر مشد سر چھایا

پہن شخص دا پیر ایہ بن بن سے پر آیا

دیکھو نی ایہ نقش درونی ظاہر اکثر آیا

واہ تعجب ابجے نکائیوں تاہیں قدم اٹھایا

دیکھو نی ایہ آپے اوہو۔ کیہ کیہ بازیاں کدا

ہو متعین رخ پر دھرا غیریت دا پردا

(۵) مطلق اک وجود مقدس خالی ہو اعتباروں

لوں لوں تمہیں مجلی ہویا رمز کلی اسراروں

خارج دے اعیان شہوتوں منظر نظری آئے

مر آیت تمہیں متعدد بے رنگی وچ پائے

علم بیٹا پار پارے وہی نقش اڈائے

کثرت نون دھر وحدت اندر سن (سنے) خود غیر جلائے

اور محبوب رہیا خود باقی دیکھے آپ دکھائے

وچ فراق وصال سخن دے رخنے ابجے رکھائے

آپ رہے دکھ دردوں خالی میری جان جلاوے

ایسی اک لگاوے چوری نہ دھو آں دکھلاوے

ہر ہر وقت چھکدا ہر جا قدرت دا چکارا

نور اکھیں تھیں مات کریدا حکمت دا لٹکارا

تصوف تے مولوی غلام رسول: مولوی غلام رسول وحدت الشہودنوں من والے صوفی شاعر
نیں۔ زینتادے حوالے نال راہ سلوک تے تصوف وچ فٹاتے بقا دیاں منزلاں دا ذکر اوہ انج کر دے
نیں۔

فتادی منزل:

جاں نثر فساد وگاڈے قطرہ خون جو آوے
پوے زس تے یوسف یوسف ہر جا لکھیا جاوے
اکھیں میٹ رہے یا کھولے دے یار مادی
تے خود اس ستھانے وچوں نکل وگے تہائی
پہلا سیر تمام ہوئی جس وچ سختیاں چائیاں
تے ایہ منزل مقصد والی گئیاں دور جدائیاں

۲۔ سیرالی محبوب تے سیر عن محبوب دیاں منزلاں

ایہا حال رہیا جگ دیتے پتا عشق نکانے
خاص مقام فتا دا ہویا ایہ زینتا بھانے
بالمحبوب بقا وچ آئی تے اوہ خودیوں فانی
سن غیراں اوہ عشق جلائی لائاں حکمن نہائی
سیرالی محبوب تہاں نوں ختم کیا ہو سہارا
فی محبوب سہار ہوئی دل دا ہن ورتارا
سیر عن محبوب پکارے جاں کلی دل آوے
بالمحبوب اچے وی ادنویں خود نوں کدی نہ پاوے
دل دھڑکے جاں دلبر آوے۔ منب دجے وچ سینے
زخم رہے وچ دل دے جس تھیں ، آخر تیک مینے
جدوں سواری یوسف سن دی اس راہے دل آوے
دل اسدا خود کرے پکاراں اکھیں نہ دیاوے
ہور لنگھن جے لکھ ہزاراں اس نوں خبر نہ کائی
ایہ اپنے وچ درد قضیتاں کردی رہے دوہائی
درد سفید گئیاں ہو زلفاں شیرزاں تے کافروں
ایہ پوری وچ عشق مراتب شوق نھائی نوروں
نوروں نور ہوئی اوہ تن من دل دے نور ظہوروں

دلبر دا رخ جلوے کردا نزدیکوں تے دوروں
 وصل دی منزل پا کے وحدت الوجود والے اوتھے ای گٹ ہو کے کھلو جانڈے نیں۔ پر وحدت
 الشہود دے ساکلاں دا سفر وصل توں بعد وی جاری رہندا اے۔ تے وصل توں بعد ہجرتے وچھوڑے
 والی منزل شروع ہو جاندی اے۔

وصل وچ ایہ کیفیت ہندی اے:

ہن اتھ طالب رجب ناہا نہ منزل اتھ آوے
 چھوڑ کنار زماں مکاں ، دیکھے جو دیاوے
 ایہ منزل خواجہ فرید دے مونسوں ایہ گلاں اکھواندی اے:

میڈا	عشق	دی	توں	میڈا	یار	دی	توں
میڈا	دین	دی	توں	میڈا	ایمان	دی	توں
میڈا	جسم	دی	توں	میڈا	روح	دی	توں
میڈا	قلب	جگر	جند	میڈا	جان	دی	توں
میڈا	کعبہ	قبلہ	مسجد	میڈا	مندر		
میڈا	مصحف	تے	قرآن	میڈا	دی	توں	
میڈے	فرض	فریضے	حج	میڈے	زکواتاں		
میڈا	صوم	صلوٰۃ	اذان	میڈا	دی	توں	
میڈا	زہد	عبادت	طاقت	میڈا	تقویٰ		
میڈا	علم	دی	توں	میڈا	عرفان	دی	توں
میڈا	ذکر	دی	توں	میڈا	فکر	دی	توں
میڈا	ذوق	دی	توں	میڈا	وجدان	دی	توں
میڈا	مرشد	ہادی	پیر	میڈا	طریقت		
میڈا	حقائق	دان	وی	میڈا	توں		
میڈا	خوشیاں	دا	اسباب	میڈا	دی	توں	
میڈا	سولیں	دا	سامان	میڈا	دی	توں	
میڈا	ڈکھ سکھ	روون	کھلن (ہسن)	میڈا	دی	توں	
میڈا	درد	دی	توں	میڈا	درمان	دی	توں
میڈا	حسن	تے	بھاگ	میڈا	سہاگ	دی	توں
میڈا	بخت	تے	نام	میڈا	نشان	دی	توں
میڈے	تک	تکوے	سیندھاں	میڈے	مانگھاں		
میڈے	نہوے	تان	وی	میڈے	توں		

میڈی	مندی	کبل	ساگ	وی	توں
میڈی	سرخی	بیڑہ	پان	وی	توں
میڈا	فردا	تے	دیروز	وی	توں
الیوم	وی	توں	الان	وی	توں
جے	یار	فرید	قبول	کرے	
سرکار	وی	توں	سلطان	وی	توں

یعنی وصل دی منزل دی کوئی انتہا نہیں ہندی۔ پر وحدت الشہود دے سالک سکون دی ایس منزل توں اگے وی ودھ دے نیں۔ تے اگلی منزل فراق تے جمورے دی منزل ہندی اے۔ سالک ہجر دے سمندر وچ تردا تھک جاندا اے پر امید دا دامن ہتھوں نہیں چھڈدا:

سر چا دیکھ اکھیں دل میرے اے بے ترس لٹیرے
ٹھاٹھ سمندر دے وچ تر دے نین پاسے میرے
بے پرواہاں دے سنگ یاری لاون مشکل بھاری
آخر لاج اوسے نون ساری میں جس تے بلہاری

مولوی غلام رسول دی شاعری وچ اک مقصدت کلی ہوئی اے۔ اوہ مقصدت اے۔ اخلاقی بلندی حاصل کر کے رب نال کئی پیڑی یاری دے عمل نون کمل کرنا۔ جد کہ دنیا وچ وہم تے گمان دو ایہنے اہل علمت نیں۔ کہ جنہاں دے مگر مجھدا مجھدا انسان ساری عمر ضائع کر چھڈدا اے۔ ساڈے صوفیاں نے وہم تے گمان والی شاعری نیں کہتی بلکہ ہمیشہ 'یقین' 'عین یقین' تے حق یقین والی شاعری کہتی اے۔ ساڈے اجدے شاعراں دی بہتی شاعری ایسے کارن بیکار گنی جاندی اے کہ اوس وچ حق یقین تے عین یقین دی تھاں وہم تے گمان دا پھیرا نورا زیادہ ہندا اے۔ چنانچہ اسیں وہاں دے مگر لگ کے اپنا وقت ضائع کر دے رہے آں مثلاً: اجکل دے ابہامی شاعراں دا کلام پڑھ کے کچھ وی پڑ پے نہیں پیندا۔ لیکن چونکہ ساڈیاں یونیورسٹیاں نے اوہناں دا کلام نصاب وچ رکھیا ہویا اے ایس لئی نئی نوع انسان دھوں تعلیم دے میدان دے غازی مجبوراً اپنی سوچ تے فکر دے گھوڑیاں نون وہم و گمان تے بے یقینی دی وادی وچ دڑکی لگان لئی مجبور نیں۔ اہناں دے مقابلے وچ صوفیاں کول اک یقینی بحیث بھری گل ہندی اے جمدی آخری منزل رب دی ذات اے وہم تے گمان بارے مولوی غلام رسول مرحوم فرماندے نیں کہ حقیقت دے سورج دے سامنے وہم گمان کوئی اہمیت نہیں رکھدے۔ ایہ صرف اوتھے ای لڈیاں پاؤن جوگے نیں جتھے جھوٹے 'مکر' فریب تے انھی پئی ہوئی ہودے۔ رب دی ذات بارے مولوی صاحب کہندے نیں۔

اوہ فی الذات غنی ہر شے تھیں اس بن ہر بے چارا
چنانچہ ایس حقیقت نون سورج تے چشم ضعیف دی مثال دے کے واضح کردے نیں۔
چشم ضعیف تے سورج ڈاڈا تاب نہیں جھل سکدی

مرد بنے سو دھپوں جاپے اسدی لاث چمکدی
 جے خود چشم مقابل سورج چاہے رکھ نکاوے
 ہر گز اس دا انت نہ پاوے چشم نظر جل جاوے
 تے اک چشم ضعیف ضعیفوں تابش دھپ نہ جھلے
 کھولے نظر تڑاک جھڑے سو ، تاریکی وچ چلے
 ایسا دھپ پوے جاں نظری اس نوں اعلیٰ جاپے
 ”اس تھیں پرے کیائی“ ؟ آکھے ”ایسا سب کھ آپے“
 جو اوہ سورج تابش والا اس نوں خبر نہ کائی
 رات سیاہی دیکھ سکے سو جالے دن رشنائی
 اس دے بیڈ نہ عاجز کوئی جان رہے غم سکدی
 ایہ مثال اوہ دی ایسا ، طبع جو جام چمکدی
 دھپ ڈنھی جیس نظری آوے سورج دا چکارا
 پردہ ضعف جداں اٹھ جاوے پیش اکھیں تھیں سارا
 جاں اوہ حتم عکس وچ دل دے نور امید جگاوے
 اصل لہے سو خاکوں باہر ، جلوہ ہور دکھاوے
 حتم ایسا وچ اول نظرے رہے کدورت ناہیں
 اصل سکے ایہ اصل نہ کائی ”ایہ نہ رہے کدائیں
 وہم دی حالت وچوں نکل لئی مولوی صاحب فرماندے نیں :

جیس دا رہن نہ دس نکانے مت چاکلی بھارا
 برفون پنڈ نہ چا دھپ چلنا گھل اوہ رہے نہ سارا
 چل دی واء نہ گمت کھاوے رہن دونویں ہتھ خالی
 کس دے شوق بھرس دم ٹھنڈے جان کھدے غم جالی
 ایہ محسوس حواس ظواہر سب اس لائق ناہیں
 راہے جانڈیاں گوشے چشموں نکلن بدل نکاہیں
 تے شہودی وحدت دے لٹکارے مولوی صاحب انج شڈے نیں :

ٹاپیٹائیوں جے جھک آویں ظاہر دے دربارے
 وائے تیرے پر ، جے نہ پاویں باطن دے چکارے
 فعل حکیم نہیں بن حکمت زر ہووے ، خس بھادیں
 حسن سجا وچ فتح نہ کائی دیکھ سجا ، اک پاویں
 بعض رنگاں پر مرمر جاویں ، بعض نکلیں وٹ کھاویں

بعض نہیں نے ہنسیوں مگر منصف کویں سداویں
 میٹ اکھیں ایہ ظاہر والیاں ' گزر گیاں انصافوں
 باطن والیاں کھول اکھیں توں طے نجات خلافتوں
 ہو طالب وچ طلحے - صادق جے من چاؤ ودیرے
 جس حنے دل مٹا تیرا ' انت طے وچ تیرے
 جے وچ وہم ڈہیں کیہ پاویں ؟ مفت نہ کر دل میرے
 توں (بازنہ نوں خطاب اے) حنے دی طالب آئیوں حسن نہیں دس میرے
 چھوڑ مینوں لمہ صاحب میرا اوہا صاحب تیرا
 تیرا میرا دم دا لیکھا ' کائی روز دیرا
 چنانچہ فیرون کچھ بٹا کے جدوں سالک بازنہ دی شکل وچ اگے ودھا اے تاں حقیقی محبوب نوں
 پالیندا اے :

ہیکیا طور کرم تھیں شعلہ جذ دی طلب سدھائی
 رب ارنی دی لوں لوں تھیں لاٹ پلندی پائی
 جذ دا مطلب اے توہنجندی جمع اجذا اے - انجذہ کے شے دے اوس کھڑے نوں کہندے نیں جہرہ
 اوس نالوں کٹ کے دکھ کیتا گیا ہودے (تاج العروس ' محیط ' لغت القرآن جلد ۱ ص ۴۲۳ طلوع اسلام
 لاہور) تے مطلب ایس شعر دا ایہ ہویا کہ جدوں ہمہ از اوست دی توحید شہودی دا جلوہ غالب ہویا -
 تے غیر دے عشق وانا پردہ وچوں نکل گیا تاں سالک دے لوں لوں وچوں رب دی پی طلب دا جلوہ
 چمکان مارن ڈسہ پیا - تے اوہ پکار اٹھیا - " ربا مینوں اپنا دیدار کردا " ! -
 چنانچہ بازنہ یوسف نوں لہدی لہدی :---

ہو خواص گئی وچ غوطے گوہر مقصد پایا
 پتھر توڑ کریندیاں پرزے لعل وچوں دس آیا
 نور ندی وچ نغالی دھوئی حنے دی و بخاری
 جان ندا اس زن دے قدموں جو ہو مرد سدھاری
 رب تعالیٰ قرآن مجید وچ انساں نوں فرماندا اے -

نحن اقرب الیہ من جبل الورد یعنی اسیں شاہ رگ توں قریب آں تے فی رب تعالیٰ انسان نوں
 کہندا اے :

جے میں چھوڑ جھکیں دل غیراں ' میں نہ ملاں کدائیں
 تے جاں تینوں میں نہ ملیا - تیرا داس (داسا) بلائیں
 اک دم دور نہیں میں تیتھیں توں بھی دور نہ جائیں
 ہاں میں تیں دل تیتھیں نیڑے پوریاں کریں وقائیں

میں ہاں ٹھیک نہیں گل جموٹھی مٹاں یقین ہلائیں
 خواب خیال نہیں ایہ گلاں مت کر وہم اڈائیں
 باجھ میرے کوئی لہمیں ناہیں ، لہہ پواں گا تینوں
 میں ، لے یاد رکھاں دا تینوں ، یاد رکھیں توں مینوں

تے آخری شعر وچ فاذا كرهني اذ كرمك واشكره والى فلا تكفر من - دا شکار املدا اے مگدی
 گل ایہ پئی مولوی غلام رسول نے تصوف دے شہودی نظریے نوں اجاگر کر کے انسان نوں انسان تے
 رب نوں رب دا درجہ دتا اے تے روح دے وسیلے راہیں جہڑی اہتاں دے دچکار قرابت اے اوس
 قرابت نوں ہور زیادہ روشن کرن لئی غیریت دے پردے ہٹاں دا سبق دتا اے - تاں بے انسان موت
 دی وادی وچ پیر پاندیاں سار اوس محبوب حقیقی دا قرب کٹ سکے جدا وعدہ اوہنے الست والے دن
 رب نال کیتا سی - پر دنیا وچ آکے تجاہات پاروں اوہ غفلت دا شکار ہو گیا -

مولوی غلام رسول بطور اک مبلغ اسلام : مولوی غلام رسول دی احسن القصص دے کتے
 ای پہلو نہیں - جتناں دا احاطہ کرنا بڑا مشکل اے اوہناں - جوں اک کچھ تبلیغ اسلام نال وی تعلق
 رکھدا اے - ایہ بات محمد عالم کپور تھلوی ہوراں دی تحقیق مگروں تسلیم کیتی اے کہ مولوی صاحب
 نرے شاعر نہیں سن بلکہ اوہ بڑے کامل ولی اللہ سن - تے اوہناں دی کتاب داستان امیر حمزہ توں
 نکھیزا ہندا اے کہ آپ نوں روحانی فیض حضرت خضر علیہ السلام توں ملیا سی - تے علمی کچھوں اوہ امام
 غزالی نوں وی پیر من دے سن - میرا (قدر آفاقی) دا خیال اے کہ مولوی صاحب نے کسے نقشبندی
 بزرگ توں علمی تے روحانی فیض حاصل کیتا سی - تے بقول محمد عالم کپور تھلوی آپ دی وفات سے
 آپدا جنازہ پڑھان توں بعد دفن کرن ویلے مولوی عبداللہ گلوٹھی والے نے دیسی کہ ”لوکو! میں آج
 تمانوں اک راز دی گل دس رہیا واں - یعنی مولوی غلام رسول ابدال دے مرتبے اتے فائز سن -“
 لیکن آپ پیری مریدی توں بچتا چاہندے سن ایس لئی اوہناں نے ایہ راز ظاہر نہ کیتا - تاں بے بطور
 ابدال اپنی ڈیوٹی بطریق احسن نبھا سکے - محی الدین ابن عربی اک جگہ اپنے بارے لکھدے نیں کہ
 عرفان دی گرمی پاروں میرا ایہ حال سی کہ جے میں اوس تپش نوں کتاب راہیں اگانہ نقل نہ کردیندا
 تاں میں سڑکے سواہ ہو جاندا - ایہو حال مولوی غلام رسول داسی - کیوں جے اللہ دے بھیتاں توں
 واقف ہو کے اوہناں نوں جرتا بڑا اوکھا کم اے - رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دنیا وچ سب توں
 وڈے جگرے والے مبلغ سن - جدوں آپ نوں ”الم نشرح“ دی سوغات ملی تاں اوہدے بھار نوں رب
 نے وی تسلیم کیتا تے فرمایا :

بھلاں ایس تیرا سینہ کھول نہیں دتا ، تیرے لئی؟ تے تیرا بھار تیتھوں لاہ دتا اے ، جینے تیری کمر
 کڑا کڈھی سی - تے (ایس دے نتیجے وچ ایس تیرا ذکر بلند فرما دتا) (۹۳ - ۱۰۱)

ایہ ذمہ داری بڑی ڈاڈھی ہندی اے - ایہ بھار معمولی نہیں ہندا - قرآن حکیم سراپا تبلیغ اے -

ایس بارے ارشاد فرمایا :

جگر اسیں ایہ قرآن کے پہاڑ اتے نازل فرما دیندے تاں توں اوہنوں دیکھدا کہ اوہ دب جاندا پھٹ جاندا اللہ دے ڈر پاروں اتے ایہ مثالیں اسیں لوکاں واسطے بیان کرنے آں تاں جے اوہ سوچن سمجھن - (حشر - ۲۱)

تے مولوی صاحب ایس ربانی فیض دا اعتراف انج کر دے نیں -

- (۱) بھر بھر دیوے ذوق پیالے ساقی نور قدم دا
ہر دم ذوق شہود سخن دا توڑے نقص عدم دا
- (۲) زور و زور شہود تیرے دیاں دل وچ چمکاں پیاں
جیوں جیوں میٹھیں ممتاں میریاں فانی ہندیاں گیاں
- (۳) نور درمے جیں عشقوں سینے حال کہاں کیہ گزرے
گزر امکانوں وگن اشارے معذوروں وچ عذرے
احسن القصص دے آخر وچ وی ایس بات دا اعتراف انج کر دے نیں :

پکڑ قلم بھر عشق التبا ورقاں وچ دکائی
رخت جلے وچ سوز برہوں دے دیکھ رہن سودائی
ایہ گلزار بہار عنایت کھلی لطف الاہوں
عشق موڑ نظری آیا درد بھری اس آہوں

اپنے یار روشن دین (سید) دے نام خطاں وچ ایس درد النہی دا ذکر کئی جگہ فرماندے نیں جس توں ظاہر ہندا اے کہ مولوی صاحب نوں باطنی طور تے کچھ ذمہ داریاں سونپیاں گیاں سن جہڑیاں اوہناں چٹکی طراں نبھایاں - تے کچھ مگھاں دا اظہار وی اوہناں مختلف شعراں راہیں کیتا کیوں جے ایہ اوہناں دی مجبوری سی - اپنی ولایت ظاہر کرن دا شوق نہیں سی - چنانچہ فرماندے نیں -

- (۱) اسان عشق زنجیریاں گمت پیریں لکھیاں چھٹیاں درد سناونے نوں
تھیا تھئی نچایا اے سوز تیرے دھمک پئی جنون بلاونے نوں
بھر دور شراب دا کل عالم ساقی اٹھیا جام پلاونے نوں
رخ ساقی دے جھلک وچ جام دتا پیوں ہار دے روہر گاونے نوں
- (۲) سانوں درد دیاں لٹکراں گرد کیتا اڈدا دیکھیا تساں غبار ناہیں
بھڑ بھر دے درد دا دے دارو ساڈھے پنڈ وچ کوئی عطار ناہیں
- (۳) ایہ قلم بہرہ میں درگیاں نوں جند جنماں دی تیغ دیاں دھاریاں تے
جہڑے ترے فقاہ دیاں منزلاں نوں دفتر لد معیستاں بھاریاں تے

گویا مولوی صاحب نوں ایہ فریضہ نبھان دا حکم ہویا سی - اوہناں نے اپنا ایہ فرض عملی طور تے چھپ جھپتے وی نبھایا تے احسن القصص راہیں وی جتھے موقع لگا 'اوستوں خوب فائدہ اٹھایا - میں ابترہ کچھ موقیعاں دے حوالے نال ذکر کراں گا -

۱۔ بازغہ اک بڑی مالدار تے حسین خیار یوسف علیہ السلام نوں خریدن آئی۔ یوسف علیہ السلام اوہنوں فرماندے نہیں۔

اے بی بی میں جس دا بندہ اوسے دا جگ سارا
میں اک نقش کدوڑیں نقشوں تے اوہ سرجنارا
میں بے چارا تے جگ سارا کن دا کل پارا
اوہ نی الذات غنی ہر شے تھیں اس بن ہر بچارا
چنانچہ بازغہ دی عمل وچ گل آگئی۔ اوہ مسلمان ہو گئی تے عرض کرن لگی:

تو یوں رب میل دتویٰ بہت احسان کیتوی
وچ گریباں جان مری دے زاد مراد سیتوی
ایہ گل آکھ گئی ہو رخصت مال اسباب لٹائے
کر آزاد غلام کینراں سارے دلوں بھلائے

تے مولوی صاحب ایسی عورت نوں جینے بڑی بہادری نال حق سچ اگے سرنواد تاسی۔ انج خراج عقیدت پیش کر دے نہیں:

نور ندی وچ نھائی دھوئی حسنے دی دنجاری
جان فدا اس زن دے قدموں جو ہو مرد سدھاری
تے فیر بے غیرت تے بے ایمان مرداں نوں غیرت دلاندیاں۔۔۔۔۔ فرماندے نہیں:

واہ مردو! مر جاؤ ڈب ڈب زناں گیناں ودھ اگے
ٹاموری دیاں پگاں تائیں کیوں اج داغ نہ لگے
۲۔ یوسف علیہ السلام قید خانے وچ نہیں۔ دو قیدیاں نوں سننے آئے۔ اوہناں تعبیر بھیجی۔ آپ نے فرمایا کہ کھانا آؤن توں پہلے پہلے تعبیر دس دیاں گا۔ پہلاں میری گل سنو۔

اے دو یار ایر پارے دیکھو سچ کیائی
بہت چنگے رب؟ یا تے 'اکو!؟ جسدی سچ خدائی
گمڑ بت پتھر لکڑ وٹوں خالق کمن اوہناں نوں
اتھیں کرن تیار جہناں نوں خالق دھرن تہاں نوں
تے جے وٹے دین مراداں کاہنوں خاک ریندے
ایہ بے جان اہناں تھیں ناقص، جو اہناں زب کیندے
کو پرستش تیس جہناں دی اوہ تاہیں شے کائی
ہے ایہ نام جو دھرنے تہاں یا بڑیاں رسم ٹھہرائی
ہر شے تے متصرف اللہ سب کچھ کرنے ہارا
ایہا دین سچا تے یکا اس بن باطل سارا

ایسے سن ساقی (اک قیدی) کلمہ پڑھیا ساریاں ہور اسیراں
 نبی پچھاتا یوسف تائیں سن سن کے تقریراں
 پر خباز (دوجا قیدی) ایمان نہ آندا فرق رہیا گمراہی
 ہور تمام ایمان لیائے ہویا فضل اقصیٰ
 ایسے طراں ہور کئی موقیعاں تے وی مولوی غلام رسول تبلیغ دی مقصدت نوں بھلانڈے نہیں
 تے آخر دوج ایہ دعا منگی اے :

سانوں فضل تیرے دی یارب آس دلاں دوج بھاری
 دے کلمہ توحید نزع دوج سانوں جاندی واری

احسن القصص اتے تنقیدی جہات : مسلمان پنجابی شاعراں نے اسلامی تعلیمات دے اثر
 ویتھ مقامی زبان نوں عربی فارسی لفظاں نال مالا مال کرن واکم جاری رکھیا۔ تاں جے مسلمان عوام دینی
 لحاظ نال زیادہ سمجھدار ہو سکے تے دینی تعلیمات نوں آسانی نال سمجھ سکے۔ ایہ سلسلہ سلمان سعد
 مسعود توں لے کے باوا فرید، طبعی شاہ، وارث شاہ تک تے ہر ہر پاسے جاری رہیا۔ تے مولوی غلام
 رسول دی پنجابی شاعری ایس لحاظ نال انتہائی مالا مال اے غالب تے اقبال نے اپنی اردو شاعری دوج
 فارسی ٹوٹے گینیاں ہار جڑے نیں۔ اہدے پچھے وی ایہو جذبہ کار فرما سی۔ مثلاً "اقبال فرماندے نیں :

نہیں منت کش تاب شنیدن داستان میری
 خموشی گنگو ہے بے زبانی ہے زبان میری

مولوی غلام رسول نے وی عربی فارسی اصطلاحواں اپنی کتاب دوج بڑے سلیقے نال جڑیاں نیں مثلاً
 حمدیہ شعراں دا رنگ ذرا دیکھو :

عشق بہنا اخلاص نصایا رنجیا رنگ شہودی
 صدق صفا دی آب ہواکس پلپا دوج خوشنودی
 برگ و برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا
 محبت دی خمر طوروں نشہ چڑھایا ہویا
 افضل، اطہر، اکمل، انور جیس دوج سب دڑیاں
 عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں دیندیاں آئیاں
 ازل ازال، ابد آبادی، حمد دوام دوامی
 دوج دربار وجوب غنا دے ایہ سر سبز مدامی
 کل مراتب حقی، خلقی، تنزیہی شیبی
 مظهر حمد حمید حقیقی، ایہ مکشوف بدیہی
 قدر نعم تھیں حمد الہامی ہر حامد محمودوں
 ہر معلوموں، ہر موجودوں، ہر ساجد مسجودوں

(۳) تے حرمی " ہوا " ہویں دے تے خالی سارے
 (۴) لہم لڑی وچ لہت پنجابی موتی عشق پروواں
 دن کائی وچ بچ برہوں دے داغ دے دا دھوواں
 ایتھ خط کشیدہ لفظاں دا استعمال اپنے صحیح تلفظ نال کیتا گیا اے تے ساری کتاب وچ تقریباً
 ایہی حال اے۔

طالع والا مسئلہ : ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے کئی " طالع " دا لفظ احسن القصص وچ بار بار تے اسطراں
 آیا اے جس توں ایہ خیال ابھرا اے کہ " طالع " مولوی صاحب دی کے محبوبہ دا نام سی۔ جد کہ
 روایت تے درانت دے سوجھوان ایس گل توں انکار کر دے نہیں خاص کر کے محمد عالم پور تھنوی مرحوم
 دی تحقیق موجب مولوی صاحب نے آگڑ پچھڑ تن شادیاں کیتیاں۔ پہلی بچپن وچ موضع دھوتاں
 ریاست پور تھلہ وچ ہوئی دوجی موضع سکرا لا نزد ہریانہ ضلع ہوشیار وچ ہوئی تے تہی تے آخری شادی
 ۱۳۰۹ھ وچ موضع کھنہ دوہایا تحصیل دسویہ ضلع ہوشیار دے ملنگ گجر دی دھی زینب نال ہوئی جد کہ
 احسن القصص ۱۳۹۰ھ وچ لکھی جا چکی سی۔ مولوی صاحب دی ایہو تہی بیوی آپ دی وفات دے بعد
 کافی چر زندہ رہی

مولوی غلام رسول نے طالع بمعنی، قسمت، خوش بختی دا ستارا " ورتیا اے نہ کہ بطور محبوبہ۔

مثلاً

- (۱) کیہ جاناں اج کدے طالع چڑھ جادوں اسمانی
 جیہ جاناں اج کدے لیکھیں ہجروں سرگردانی
 (۲) طالع دے ہتھ تیر پھڑایا دھری امید شکاروں
 تس نے میری چھاتی لایا مار گزاریا پاروں
 (۳) جس نوں یار وکیندا ایہے قیمت ہووس پلے
 اس دے بیڈ نہ طالع والا اس دے کرم سولے
 اہتاں معنیوں وچ ایہ لفظ " طالع " میاں محمد بخش ہوراں کئی جگہ ورتیا اے مثلاً
- (۱) بھر سچے دی تربت اگے آن سوال ہوئے
 کیتی عرض قبول بزرگاں طالع جاگ کھلوئے
 (۲) عام شاہ دے طالع جاگے آگوں کیہ کمہ ہوسی
 آس مراد ادہری رب دکی یا ایویں نت روسی
 (۳) آکھ سلام لگا پھر آکھن طالع میرے جاگے
 ساعت نیک بھلے دن آئے، نغس ستارے بھاگے

دوجے پاسے مولوی غلام دی نظر مجاز دلوں حقیقت دل پلٹ چکی سی۔ چنانچہ اوہ فرماندے نیں:
 انت مجازوں بعد حقیقت ڈھونڈ دیاں ہتھ آوے

تے حقیقی محبوب دے بیماری فانی مجاز وچ عرضائع کرنا مناسب نہیں سمجھدے
 (۱) کجھے نین جنہاں دے دل تے تیز کٹاریاں دھر دے
 بے بھراں (دل دے انہیاں) دے عشویاں دے دل کد اوہ نظراں کر
 دے

(۲) ایہ نہ چشم نظاریاں لائق جس دی دھیری کالی
 ایہ خود فانی ، فانی دیکھے ، دیکھ رہے متوال

دیسے دی غور کرپے تاں مولوی صاحب دی ایہ تصنیف معرفت دے رنگ وچ رنگی ہوئی اے
 کیوں جے اہل موضوع اک قرآنی قصہ اے۔ تے قرآن ہے ای نری معرفت۔

قصے نول بدلن دا الزام : بعض لکھاری مولوی غلام رسول اتے ایہ تنقید کر دے نیں کہ آپ

نے ایس قرآنی قصے وچ دادے وی کہتے تے اوسدی بنیاد وی بدل کے رکھ دتی۔ مثلاً " یعقوب علیہ

السلام تے یوسف علیہ السلام دچکار وچھوڑے دی وجہ ایہ بتائی کہ یعقوب علیہ السلام نے بشیرنوں چھوٹی

عمر وچ اوہدی ماں توں وچھوڑ کے فردخت کر دتا سی تاں جے بشیر دی ماں بنیامین نول پورا دودھ پلا سکے

کیوں جے بنیامین دی والدہ زچگی توں بعد فوت ہو گئی سی۔ تے دوجا الزام ایہ لگایا اے کہ مولوی

صاحب نے ایس قصے نول عشقیہ داستان بنا دتا اے (تاریخ ادبیات مسلمانان پاک ہند جلد ۱۳ ص

۷۸-۷۷) ایس طراں دیاں گلاں باٹاں ساڈے پارکھاں دی اپنی کم مانگی دا رونا روندیاں نیں حالانکہ

دنیا " ایکشن تے ری ایکشن " نال ای اگے ددھ رہی اے۔ تے نیکی دیاں طاقتاں آزمائش دی محسوسی

وچوں کندن ہن کے نکلیاں نیں۔ حدیث شریف وچ آؤندا اے کہ مظلوم دی دعا اللہ ضرور سن دا

اے۔ بھانویں اوہ گنہگار ای ہووے۔ ایہ ناممکن نہیں کہ حضرت یعقوب علیہ السلام نے نیک نیتی نال

ای بشیرنوں فردخت کر دتا ہووے۔ جد کہ اوہدی ماں (بہری) کہ اک کینری) نے ایس گل دا دل وچ

بڑا افسوس کیتا ہووے۔ تے ہو سکدا اے کہ اوہنے دعا کیتی ہووے کہ جسٹراں توں بلا وجہ میرا بیٹا

میتھوں وچھوڑیا اے۔ ایسے طراں تیرے توں تیرا پیارا بیٹا وچھڑے تے رب نے ایہ دعا آپنیاں

مکمتاں پاروں قبول کر لئی ہووے۔ نالے واقعات دیاں کڑیاں اکدو جے نال ملدیاں ای تریاں جانڈیاں

نیں۔ یوسف دے شہ زور بھرانواں نول اپنی شہ زوری دا بڑا مان سی۔ اوہ یوسف نول اہمیت دین لئی

تیار نہیں سن۔ اوہتاں دا ظالمانہ رویہ اکپاسے تے یوسف علیہ السلام دی بے بسی دوجے پاسے۔

تے اوڑک ظلم مات کھا گیا تے نیک نیتی تے مستقل مزاجی نول فتح حاصل ہوئی۔ یعقوب علیہ السلام دی

آزمائش ہوئی۔ تاں اوہ دی سرخرو ہو کے ایس آزمائش وچوں نکلدے نیں۔ اوڑک بھرانواں نے اپنی

غلطی من لئی۔ تے اوہتاں نول معافی دی مل گئی کیوں جے یوسف تے یعقوب دو پیغمبراں نے اہتاں دی

بخشنش لئی دعا کیتی سی۔ ایس قرآنی قصے بارے احسن القصص وچ بیان کیتے گئے واقعات دی صحت

دی گواہی مولوی صاحب آپو دیندے نیں تے بڑے دھڑلے تے یقین نال دیندے نیں:

- (۱) اے ناظر کر زور و ڈیرا دیکھ سبندیاں لہراں
ایہ گلشن بستان ارم تھیں ' شوق و گمن وچ نہراں
پڑ قلم بھر عشق القبا ورقاں وچ وگائی
رخت جلے وچ سوز برہوں دے دیکھ رہن سودائی
اصل بیاباں وچ سخن دے میں نہ گل رلائی
سورت یوسف دی تفسیروں ہی گل سنائی
- (۲) ایہ یوسف تھیں نجی خبراں وچ قرآن آئیآں
پاک رسول محمد تائیں خبراں رب پچائیآں
یوسف والا پاک خدا نے قصہ آپ سنایا
ایہ لوکاں دی مہرت کارن لکیا راز دکھایا
مت کہہ کریں تعجب کاری دیکھ عجائب حالے
تے مت آکھیں آپ بتاون شعر بتاون والے
ایس وچ مطلب خاص قرآنوں سورت یوسف والی
سمہ تفسیر حدیث نہیں کے امام غزالی
دل وچ شک کریں مت اس تھیں پوے نہ دین تباہی
اس دیاں حق بیاباں اتے خاص قرآن گواہی
وچ قرآن خدا ایہ قصہ احسن کر فرمایا
جیں خود آپ سرا ہے خالق رلے نہ جھوٹھ رلایا
احسن تھیں کیہ ہور بتادے جے کو جھوٹھ رلاوے
ابتوی احسن ' اکذب ہو کے عیب سخن نوں لاوے
جے کوئی جھوٹھ کرے وچ داخل ' راہ چلے گمراہی
اس دے بیڈ تباہی والا کیڈک ہور گمناہی
غام روائت میں وچ اس دے داخل کراں نہ مولے
ہوے خطا سوارن صالح ' صاحب عجز قبولے
ہے پر جیوں تقاضا شعروں نغز سخن دل کھائے
بے تاویل خطا دل کوئی متناں کلام لے جائے
مطلب فوت نہ ہووے بھارا تے کم پیشوں خالی
ظاہر باطن مال رمز دے سمجھے رمز زالی
ذکر کریدیاں حال نمایاں فرض ادب دیاں جائیں
اپنے عیب نہ کڈھ سر لاون پاک صفیاں تائیں

افراطوں تفریحوں خالی تحت ذکر نہ کائی
 اصل کلام موثر محنتوں کھولے نور صفائی
 ایہ تفسیر غزالی دجوں اکثر مطلب پائے
 حال زلفا جامی کولوں جیوں سننے دج آئے
 موسیٰ دی توریت جو اجکل ہے مشہور اتھائیں
 بعض اعانت اس تھیں پکڑی ، دیکھ مطابق جائیں
 پر جو دج کتب اسلامی کا مل پتہ نہ پایا
 حرف اجیما دج بیائے میں نہ مول لیا
 درد دلے دا اکھڑ دگیا برہوں جام پلائے
 رہن کباب برہوں دی لائے جگر فراق جلائے
 یا رب صدق سخن دی لذت دل میرے دج پائیں
 صاف سخن تے شعر اجالا روشن آخر تائیں

(ذکر سبب تالیف ص ۱۲-۱۳)

ابناں شعراں توں ثابت ہندا اے کہ مولوی غلام رسول نے ایہ قصہ بڑے ادب نال تے حق سچ
 دے اصولاں نوں سامنے رکھ کے سوہنے ڈھنگ نال نبھایا اے ۔ تے جان بچھ کے کوئی غلط گل نہیں
 کہتی یا اسلامی تے ثقہ روایت توں ہٹ کے کدھرے وی پیراگے نہیں ودھایا ۔ بلکہ ہمیشہ نبیاں دے
 ذکر دا لحاظ کر دیاں حق سچ نوں سامنے رکھیا ۔ تے امام غزالی ، جامی دیاں تفسیفاں نالے تورات ، تے
 دوجیاں قرآنی تفسیراں توں مواد لیا ۔ تے اوس مواد نوں اپنے حساب نال شعری تقاضیاں موجب ایس
 طراں ترتیب دتا کہ احسن القصص واقعی اک احسن کتاب دا روپ دھار کے ساڈے سامنے آکھلوتی ۔
 چنانچہ ایس دیکھنے آں کہ کسے وی پکھوں ایس قصے اتے انگلی نہیں دھری جا سکدی ۔ عروض دے لحاظ
 نال وی ایہہ کتاب موتیاں دی لڑی اے کہیہ مجال اے جے کسے شعر دا وزن ڈگدا ڈھیندا ہووے ۔

اکا نور زمیں اسمانے جس دے کارے سارے
 مہدا فیض احدت کولوں نور کھلے چھکارے

مرزا صاحبان

(پنجاب دا آخری عاشقانہ جوڑا)

مصنف: مرزا صاحبان دے قصے نوں شعری روپ دین والا پیلو قوم دا مسلمان جٹ، ویرووال تحصیل ترنارن ضلع امرتسر دا سنیک سی۔ ۱۵۵۰ء دے قریب پیدا ہویا۔ آپ جم پل ویرووال دے سن۔ جوانی وارے دریشاں نال محبت ہو گئی۔ فقیری لباس اختیار کیتا تے تھاں تھاں کھدے رہے۔ سیرد سیاحت سے گورو ارجن دیو جی نال وی ملاقات ہوئی۔ نیرا وہ دھنی دے علاقے وچ چلے گئے تے موضع موہ پیلو وچ پکے ڈیرے لائے۔ اپنے پنڈ دی تعریف پیلو انج کر دا اے:

موہ پیلو رانگی تے بادشاہاں دی جا
گھو بتا، دودھ تھوردا پانی شد دریا

پیلو سیر کردا ہویا جدوں راوی توں پار لنگھیا تاں مرزا صاحبان دے عشق دا اہجے نواں نواں چرچا سی۔ چنانچہ اوہنے مرزا صاحبان دی وار لکھی۔ جہڑی 'گویا حضرات' ڈھاڈیاں تے مراٹھاں دے ہتھ لگ گئی تے اوہتاں نے پنجاب دے کلچر پڑاں وچ مرزا صاحبان دی وار انج گا کے پیش کیتی کہ ہر پاسے واہ واہ ہو گئی۔ ضلع جالندھر دے کچھ جٹاں کولوں سرچ ڈھیل نے ایہ قصہ سنیا تے اوہنوں ردمن انگلش وچ نقل کر کے محفوظ کر دتا۔ ایہ قصہ پہلے وی بڑا مشہور سی۔ حافظ برخوردار نے پیلو توں بعد قصہ مرزا صاحبان لکھیا۔ تے پیلو نوں انج خراج پیش کیتا:

پیلو نال نہ ریس کے دی اس وچ سوز علاحدے
ست نگاہ کیتی اس پاسے کے فقیر خدا دے
میاں محمد بخش پیلو بارے لکھدے نیں:

چھڑی چھڑی گل آکھی لیکن جو آکھی سوہمی
پیلو ستمرا پہلے ہوے بت زمیں جد کچھی

بادا بدھ سنگھ پیلو ستمرانوں الگ شخصیت من دے نیں تے دسدے نیں کہ اوہ ہندو سی۔ جد کہ پیلو مسلمان سندھو جٹ سی۔ پنجابی ادب دی کہانی وچ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں کہ بادا بدھ سنگھ نوں حلیکھا لگا اے۔ پیلو 'اکو ای سی'۔ دو نہیں سن (پنجابی ادب دی کہانی ص ۲۲۸)

مرزا صاحبان دی ایہ کہانی "الیہ" دی بہترین تصویر پیش کر دی اے۔ جنوں پیلو نے اپنی سادگی بے ساختگی تے زور بیان نال ہور دی سوادہ بنا دتا اے۔

پیلو تھاں برتھاں سیر کردا تے راتاں میستاں وچ کٹدا ہویا اپنا تجربہ اپنے سے دے میٹر مولویاں بارے انج بیان کر دا اے:

سرنے مونہ چوڑے ، اڑا اڑا بانگاں دین
 جہناں آپ ای کھاہدا پن کے اوہ پیلو نوں کیہ دین
 ایس قصے نوں سوادلا بنان لئی پیلو نے ہیر رانجھے دی طرزتے کچھ کردار گھڑے نیں۔ مثلاً "مائی
 بیو دے گھر دو نماں دا میل ہندا اے۔ جویں مٹھی نائن گھر ہیرتے رانجھے دا ملاپ ہندا سی۔

بچے ایہ قصہ ذرا کھلار کے لکھیا جاندا تاں ہور وی سوادلا ہو سکدا ای۔ ایس قصے نوں مختصر کرن
 وچ مرزا تے صاحبان دا وی بڑا ہتھ اے۔ جد اوہ چوری چوری نکل کے دانا باد دے راہ پے جاندے
 نیں تے فیر موت دی آغوش وچ چلے جاندے نیں۔ ہیروئن تے ہیرو دی وفات توں بعد قصہ اگے چل
 ای نہیں سکدا۔ البتہ کوئی نواں قصہ اہلے تسلسل وچ چھوہیا جا سکدا سی۔ لیکن اوہلے لئی۔ پیلو
 کول مواد کوئی نہیں سی۔

مرزا صاحبان دا قصہ پیلو نے گاؤن لئی نظم کیتا جنوں اوس سے دے گویا حضرات نے گاء کے
 پیش کیتا۔ رچرڈ ٹیل دا محفوظ کیتا قصہ پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ ایہ نامکمل قصہ اے۔ دوہی گل
 ایہ کہ ٹیل نوں پنجابی قصے لکھن بارے ڈوٹھی جانکاری وی نہیں سی۔ ایس لئی اوہنے بے ربط انداز
 وچ ایس قصے نوں جالندھر دے جہاں کولوں سن کے قلمبند کیتا۔ تے ایڈٹ کرن دی وی ضرورت نہ
 محسوس کیتی۔ نہ اوہنے کے دسی پڑھے لکھے سوجھان کولوں ایس بارے کچھ پرہیت کر کے واقعات دی
 ترتیب تے قصے دے بے جوڑ حصیاں نوں سواہرا کرنا دا جتن کیتا۔ بس اوہنے ایہ کیتا کہ جویں قصہ
 سنیا اوہدیاں کلیاں لکھ گتیاں۔ انگریزی متن پڑھیاں پتہ لگدا اے کہ اوہ تلفظ ول وی پورا دھیان نہ
 دے سکیا۔ مثلاً "و نچل نوں اوہ نچمل (Banjal) لکھدا اے ایہ شاید جالندھر دی بولی دا اثر اے کہ
 اوہنے پنڈاں وچ واؤ نوں "ب" کر کے بلاندے نیں یعنی مل واہتا نوں مل باہتا کہندے نیں۔ ایسے
 طراں ٹیل ہوری سارے لفظاں نوں صحیح طراں محفوظ نہیں کر سکے۔

اصل گل ایہ ہے کہ ایہ قصہ پیلو نے گاؤن لئی لکھیا سی۔ انہوں وی ہاشم شاہ دی سسی وانگوں بڑا
 مختصر تے جامع انداز وچ رچیا گیا اے۔ حقیقت ایہ ہے کہ گویا حضرات صرف پٹے ای گال کے سناندے
 سن۔ تے رابطے لئی زبانی نثر وچ گل نوں واضح کر دے سن۔ مثلاً "قصہ شروع کرن ویلے اوہ ایس
 طراں دے کلمات کہندے سن "تو وی بیلو۔ مرزا صاحبان دا قصہ ایس اللہ دے نام نال چھوہن
 لگے آں۔ ہلا وی صدیق محمد۔ دس کھاں پیلو شاعر نے کیہ آکھیا اے صاحبان بارے؟ تے محمد صدیق
 گویا "صاحبان دی پیدائش دا ذکر انج چھوہندا اے:

گھر کھوے دے صاحبان جی منگل وار
 ڈوم نیں سوہلے گاؤندے خاں کھوے دے بار
 رج دعائیں دتیاں سوہنیں پروار
 دل تدبیراں بدھیاں چھیل ہوئی غبار

تے فیر مرزے دے جن دا بیان انج کر دے سن۔

گھر و نخل دے مرزا جیہاں کرڑے وار
جنم دے مائی باپ نے روپ دتا کرتار
صاحبان پڑھدی پٹیاں - مرزا پڑھے قرآن
وچ میت دے لگیاں جانے کل جہان

دونہاں دی پیدائش دے حوالے نال پیلو صاحبان دی پیدائش منگل وار دسدا اے - جو شیاں دی
جاچ منگل منحوس دن اے تے ایس دن جن والے گھٹ ای سکھ پاؤندے نیں - ایسے طراں پیلو نے
مرزے بارے دیا اے کہ اوہ کے سخت دہاڑے (کرڑے) جیہاں سی - ایس طراں دونہاں دی پیدائش
گویا نحوست لے کے آئی - ایس نحوست دا ذکر ایس لئی دی ضروری سی کہ آگوں ساری کہانی ایسے
نحوست دے دوالے گھدی ہوئی اوڑک الیہ دا روپ دھار جاندی اے حتی کہ دونویں کردار نہ صرف
موت دی جھولی وچ جاسوندے نیں بلکہ ایس توں بعد کھراں نے سیالاں اتے حملہ کیتا - تے اوہتاں
نوں گلست دے کے دونہاں (مرزا تے صاحبان) دیاں لاشاں دانا باد لے گئے تے اوتھے جا کے دفنا
دیتاں ایس توں بعد وی دشمنی دا ایہہ سلسلہ سالان بدھی نسل در نسل چلدا رہیا - اودھر سیالاں نے
دھیاں نوں بدنامی دا سہیل قرار دے کے اوہتاں نوں جمدیاں نوں مارشن دا دھیرا اپنایا - اس سارے
انجام ول پیلو نے بڑے اختصار نال پہلے دونہاں وچ ای بھرواں اشارا کر دتا اے - حالانکہ بظاہر اوہ
صرف دونہاں دی پیدائش دا ذکر کر رہیا سی -

ایس توں اگے گویا حضرات فیر گھاپا پورا کرن لئی اپنے کولوں رابطے دا مصالحہ لا کے دسدے نیں
کہ مرزا صاحبان اکوتھاں پڑھدے سن - صاحبان نوں سبق یاد نہیں سی ہندا ایس لئی قاضی جھمکاں مار
کے سزا دیندا سی - اودھر صاحبان دے حسن دا کیہ حال سی ذرا دس کھاں صدیق محمد کیہ آکھیا اے پیلو
شاعر نے چنانچہ ہن اوہ گاں کے دسدے :-

نہ مار قاضی جھمکاں - نہ دے تتی نوں تاء
پڑھتا ساڈا رہ گیا - لے آئے عشق لکھا
صاحبان گئی تیل نوں - گئی پنساری دے ہٹ
اوہ پھڑ نہ جانے سکڑی اوہ ہاڑ نہ جانے دت
تیل بھلاوے بانے دتا شت الٹ
وچ گوائے بانیاں ' بلد گوائے جٹ
مرزے صاحبان دی دوستی رہی وچ جگت

فیر اوہ واقعات وچ رابطہ قائم کرن لئی انج بیان کرن گے :

”تو وی بھنو! صاحبان جوان ہو گئی - اوہدی سنگنی مرزے نال ہو گئی ہوئی سی - پر جدوں دونہاں
دے عشق دی اک دھچ پی تاں کھیوے خاں نے اپنی دھی دی سنگنی تروڑ کے اوہدا دیاہ چدھڑاں ول
کرن دا مٹا پکایا - دیاہ دے دن مقرر ہو گئے - پنج آؤن وچ چار دن رہ گئے سن صاحبان نوں مرزے

دا عشق چواتی لا رہیا سی - اوہنے دانا باد اک لاگی کھلن دا مٹا پکایا بلا فیر صدیق عمرا کیہ آکھیا نہیں
 صاحبان نے کرمو باہمن نوں:

گھر توں صاحبان تر پئی کر کے پڑھنے دی نیت
 قاضی ساڈا مر گیا ، سنی پئی میت
 توں سن کرموں باہمتاں کدی نہ آویں کام
 تینوں گھوڑی دیواں چڑھن نوں کاٹھی ، سنے لگام
 ہتھیاں دیاں دیواں چوڑیاں ، سونا کرساں دان
 جھوٹی (پسلن مجھ) دیاں ددھ پین نوں ، مل دی زمین انعام
 جد لگ جیوے صاحبان سر رکھے ترا احسان
 ”جناب صاحبان نے باہمن نوں کھجایا پئی جا کے مرزے نوں آکھیں“:

چوتھے نوں چدھڑ ویاہ لے جان گے فیر کیہ کریں گا آن
 ”لو وئی بیلو! ہا من انیم دے نٹے وچ بڈھے وارے جوانی دے ہلارے لے رہیا سی - صاحبان
 دا سنبھال کے اوہ آگوں بولیا:

آگوں کرموں بولدا پئی دیاں سنا
 چاہیاں کوہاں دا پنڈا ہے ، کون آوے کون جا
 گھر مرزے دے ہور استری (زنانی) سنی دی بڑی بلا
 سونکن تے سونکن پئے کے ، مزے لوے ادھ ونڈا
 چھڈ پرانے جٹ دی دوستی ، نویں کرموں نال لا
 گھر وچ لالے دوستی بہہ کے عشق کما

جناب آگوں صاحبان نے کرموں باہمن نوں جدوں بھسیاں دتیاں تے آکھیا کہ میں تیری پوتی لگنی
 آں تے توں مینوں ودھئی بتان دے چاء وچ گھریا جاناں ایں - میں تینوں اپنے پو نوں دس کے چھتروں
 کراواں گی - بھنوں - ایہ ڈرا داسن کے کرموں باہمن آکھن لگا:

ایہ گناہ میرا بخش تے صاحبان ، جتھے گھلیں اوتھے جاں
 ڈورا لگا انیم دا ، ساڈی عقل نکانے ناں
 میں بھولا اتے غریب ہاں - میری رکھ دھولیاں دی لاج
 وڈی راتوں اٹھ کے ترپواں میں کھلاں دے راہ
 سیالاں توں باہمن ترپیا اتے پیا کھلاں دے راہ
 کول مرزے دے آکے دس دتی ساہے (شادی دا دن) دی پا
 مندی صاحبان دے ویاہ دی چل کے ہتھیں اجھن لا
 میں بھیجا صاحبان دا آ گیا - توں پنجیتی ہو تیار

اودھر جناب مرزے دی بھین چھتی دا ویاہ سی۔ اگلے دن جنج آونی سی۔ چھتی نے مرزے بھرا
 نوں آکھیا۔ ویروا توں نہ جاء۔ مرزا بولیا۔ میں ضروری جاناں ایں۔ تیرے ویاہ لئی میرے چار بھرا
 اتھے موجود نیں۔ میں کھراں نوں ہار دے کے اپنی منگ ضرور ویاہ کے لیاواں گا۔ فیر مرزے دی ماں
 نے مرزے نوں ٹھاکیا۔ ہلا فیر صدیق محمد اکوین پیلو شاعر کنڈا اے :

چھدے مرزے خان نوں متاں دیوے ماں
 برے سیالاں دے معاملے۔ برے سیالاں دے راہ۔
 بریاں سیالاں دیاں عورتاں، اوہ یئندیاں جاوے پا
 اوہ کڈھ کلیجہ کھاندیاں، توں میرے جھانے تیل نہ پا
 توں رن دی خاطر چلیا، آویں نہ جان گوا
 دے آکھے میرے لگ جا۔ (پتر مرزیا) توں ہیر نہ اگے پا

”پر مرزا نہ گیا۔ آکھن لگا۔ ماں جی، کھیوے دے گھر ہنگامہ اے۔ مینوں اوتھوں سدا آیا اے
 - اوہ میرے ٹانگے نیں۔ میں اوتھوں دا دوتھرا واں، مینوں اپنے ٹانگیاں دل جان دے۔ صاحبان ٹال
 میرا قول قرار اے۔ ہلاوئی صدیق محمد دس کھاں مرزا جٹ ماں اگے سیس نوا کے، اوہدے کولوں
 اجازت لے کے کوں جاندا اے :

مرزا سیالاں نوں، چلیا۔ کھڑا نوا کے سیس
 میرا کڈھ کلیجہ لے گئی۔ خاں کھیوے دی دھی
 گز گز لیاں میڈھیاں رنگ جو گوری سی
 جے اوہ دیوے پیالہ زہر دا میں مرزا یئندا پی
 جے اوہ مارے برھی کس کے، میں کدی نہ کرداسی
 اپنی موت میں مراں گا۔ میرے ٹال تھانوں کی

تو وئی بیلو۔ ماں نے اجازت دے دتی۔ پر مرزے دا پوڈھا ڈاہ کے بہ گیا۔ اوس آکھیا :

چھدے مرزے خاں نوں جٹ و نھل ریندا مت
 عٹھ رتاں دی دوستی، کھری جھناں دی مت
 پہلے ہس ہس لاون یاریاں، فیر روکے دیندیاں دس
 اپر تھیں یار موآوندیاں۔ دھر سینے تے لت
 تھیں (ٹھ روپے دے بوس دی) جتھ نہیں آوندی دانشنداں دی پت
 صاحبان آئیں نہ چھڈ کے سر نہ رہوے ساڈی
 راجہ جھورے راج نوں بدھ (سہ دن بدھوار) نوں جھورے چور
 گوری جھورے روپ نوں۔ پیراں نوں جھورے مور

تو وئی بیلو اوڈک مرزے جٹ نوں ہونی گھیر کے سیالاں دل لے تری۔ مرزے جٹ نے پیلو

شاعر کولوں شکن پچھیا - بلاوئی صدیق عمرا - کہ آکھیا پیلو شاعر نے:

مرزا پچھے پیلو شاعر توں ' دسین شکن دھار
 پیلو بیٹھا کھو تے کر کے لکھ تہیر
 کانجن بدھا نکلا - نکلے بدھا تیر
 لٹھ پاناں ملیا کرڑے گمت زنجیر
 کیاں ڈھ دھتوریاں جویں بادشاہ ڈھ وزیر
 کتا ہٹ ہٹ کر رہیا - جویں در درج کھڑا فقیر
 نڈاں گیزم گیزیاں ' بھر بھر ڈوبلن نیر
 بیلو ایہ بد شکونی دی خبر سن کے مرزا آگوں بولیا: "
 آگوں مرزا بولیا - سن تینوں دیاں سنا
 ایہ تیریاں گھاں جھولھیاں ' میرے اک وی سن دی تا
 (مقولہ شاعر)

۱- تیس کھڑ کے والے آدمی قبریں جاچے
 بے بھلی چاہتاں اس زندگی گانہ پیر نہ دے
 رستے پے جاؤ راہیو - ڈنڈی پیر نہ گمت
 " پروئی بہنوں - مرزا اٹھ دا پکاسی - اوہ سیالاں وچ آگیا اوتھے تیر اندازی دے مقابلے ہو رہے
 سن مرزا دی وچ شامل ہو گیا - سارے جواں مرزے اگے بکری ہو گئے - ایہ پڑجت کے مرزا ہولی بیٹے
 سیو (اک عورت) دے گھر پہنچیا - اوہ چرہ کت رہی سی - کن لگا - بے توں میری دھرم دی ماسی
 اس تان مینوں کے طراں صاحبان نال ملا - سیو نے چرہ چھڑیا - تے صاحبان توں لین چلی گئی - ہلا
 فیر - محمد صدیق سیو کیوں صاحبان کول جاندی اے:

گھر توں سیو ترپئی مہراں لے کے چار
 اٹھ نی صاحبان سُنئے! اٹھ کے دسین دیدار
 صاحبان " چیرے والا چھوکر - سیو - اندر کون کھڑا "
 مرزا پھل گلاب دا میری جھولی ٹٹ پیا
 " مرزا تے صاحبان دی ملاقات ہوئی تان دونماں دی محکمہ لہ گئی - ہیر نے رانجھے نوں چوری
 چوری سن لئی کیسی سی - پر اوہ نہ فیا - پر بیلو - مرزے نے اپنی تنگ چھڑنی ہندی تان اوہ آؤندا ای
 کیوں صاحبان نے آکھیا: "

لے چل دانا بادنوں بے سر ہیگی پک
 ایتھ تینوں مار گوان گے توں رکھ کھلاں دی لچ
 ایہ گل سن کے مرزا جٹ جام لوہار کول گیا - اوہدے کولوں ہزار کلیاں لیاں - تے دھرم دے

اوس بھرانوں کیسا کہ مینوں صاحبان دے نال پنڈ دی جوہ توں باہر چھڑ آ۔ صاحبان نے پنڈوں باہر آ کے مرزے دی بکی دیکھی تاں اوہ بڑی لسی سی۔ اوہنے آکھیا۔ مرزیا۔ تماڑے کول گھوڑے نہیں سن تاں کے ہور کولوں منگ لیاؤ تا سی۔ ایہ نیر جیسی کاہے لئی لے آیا اس۔ ایس تے بیٹھ کے اسیں دانا باد نہیں پہنچ سکاں گے۔ کیوں جے پچھوں واہر نے آ پھڑنا اس تے مرزا آکوں بولیا: ”

کن لے کھر پتلے دم بکی دی سیاہ
دیکھ کے میری نیر نوں جھور پخت نہ پا
دس مہیاں (بجھاں) دا گھو دتا، کی دے ڈھٹیا
میری بکی توں ڈرن فرشتے بیتھوں ڈرے خدا

” لہو وئی سیلو۔ مرزا غور وچ آگیا۔ سیانے کندے نیں۔ جو ہنکاریا سو ماریا۔ ایہو مرزے نال ہوئی دانا باد دے راہ وچ اک جنڈ دا بو تا سی۔ مرزا اوتھے آرام کرن لئی ٹھہر گیا۔ صاحبان نے بڑا سمجھایا کہ واہر آ کے مار دؤھ سٹے گی پر غور وچ آیا مرزا اکا نہ نیا۔ ایسے وچ واہر آگئی۔ مرزا جنڈ تھلے ستا پیا سی۔ جگایاں دی نہ جا گیا۔ صاحبان نے اپنے دیر شمیر تے دوجے لوکاں نوں آؤندیاں دیکھیا۔ تے مرزے نوں جگان دا جتن کیتا:

انھیں مرزیا ستیا۔ کجے آئے اسوار
اوہناں ہتھیں تیعاں رکھیاں کر دے مار دمار
میرے باہل درگیاں گھوڑیاں، دیر میرے اسوار

تے ایس طراں گویا حضرات ہولی ہولی نظم تے نثر دے رلیوں سجا نال پیر پٹ دے کمائی نوں توڑ تک لے جاندے نیں۔ آخر ایہ ہویا کہ مرزا ستا رہیا۔ صاحبان نے بھرانواں نوں آؤندیاں دیکھیا تاں مرزے دا ترکش تے کمان جنڈ اتے تنگ دتے۔ واہر نے آؤندیاں سارنتے مرزے نوں مار بنے کیتا۔ تے نیر صاحبان نوں دی سنگھی گھٹ کے مار دتا۔ پیلو دے کھیرے موجب:

مرزا ماریا ملک الموت دا۔ کھ ماریا اوہنوں گمان (غور)
وچ قبریں دے کھپ گیا۔ مرزا سوہتا جوان

ایہ سی مرزا صاحبان دا قصہ جنوں پیلو شاعر نے جوڑیا سی۔ ہو سکدا اے کہ پیلو نے ایہ قصہ ڈراے دی شکل وچ لکھیا ہووے یاں کے ہور شکل وچ کھل طور تے رچیا ہووے لیکن اوہرا جتھ کھستی اصل قصہ ڈھونڈیاں نہیں ملدا۔

ہتھوں تک میں (قدر آفاقی) اس قصے اتے غور کیتا اے۔ میں ایس نتیجے اتے پہنچا واں کہ لکھن ویلے دھیان نال نہیں لکھیا گیا۔ ایس وچ عرضی گڑبڑاں والی دی حد کی پئی اے۔ میں رات کولوں چھوٹی عمرے ایہ قصہ سنیا ہویا اے۔ تے اہرا انداز جہڑا کہ میں ایتھ بیان کیتا۔ ”نوما“ ایکی ہندا سی۔ ہر علاقے دے گویا حضرات دا انداز اکدوجے نالوں ذرا دکھرا دی ہو سکدا۔ نیر دی برہی گل گوہ گوجہی اے اوہ اے۔ قصے نوں سواد لاتے اپ ٹوڈت زبان وچ لوکاں

تیک بچانا میری جاچے نوک گیتاں ہار ایس قہے نوں وی وقت دے ٹال ٹال بدیا جاندا رہیا۔ تے ہر گوپے نے اصل متن وچ مرضی موجب تبدیلیاں وی کیتیاں۔ تے جدوں سررچڈ شپل نے انہوں محفوظ کیتا اوس ویلے وی انہوں ریکارڈ کردان والے جالندھر دے جٹ دو آبی رنگ وی پنجابی وچ ای لکھان دا جتن کر دے سن۔ جس پاروں بعض لوکاں نے ایس اتے دو آبے دی نربان دے اثر دی دس پائی اے۔ حقیقت ایہ ہے کہ دو آبے دے گویا حضرات بڑے مشہور سن۔ تے اوہ مرزا صاحبان 'کستی پنوں ہیر رانجھاتے ہور قہے بڑے بڑے لمبیاں وچ دن ویلے دوپہر نوں درختاں دی چھاویں تے راتاں نوں جن دی چاندنی وچ کھلے پڑاں وچ ساندے ہندے سن۔ ایس قہے وچ پنجاب دا وسیب 'ایتھ دے رسم و رواج' غیرت تے اکھ دی حفاظت تے ہور کلچرل انگ کھلے انداز وچ نظر آؤندے نیں۔ ہونی دا کردار انسانی حیاتی وچ بڑی اہمیت رکھدا اے۔ مرزے نوں مارن وچ وی ہونی تے اوہدے غرور دا بڑا ہتھ اے۔

ہونی مرزے دی کدپئی رلی سیالاں دے ٹال
چھٹی کانی غضب دی۔ لے گئی مرزے نوں ٹال
روح مرزے دی نکل گئی 'گلی جنڈورے ٹال
مندا کیتا صاحبان! توں رل گئی سیالاں دے ٹال

پیلو نے ایس قہے وچ عورتاں دی منڈیا کیتی اے۔ کچھ لوکاں دا خیال اے کہ جنڈورے جا کے مرزا تے صاحبان نے گند گھولیا سی۔ ایس کر کے مرزا تے صاحبان اتے عشق دیاں داستاناں دا اختتام ہو گیا۔ تے اوہناں توں بعد عشق دا کوئی قصہ سوہنی مینوال ہیر رانجھے تے سسی پنوں وانگر ابھرنہ سکیا۔

بعض حضرات رانجھے دے کردار دے الٹ مرزے نوں بہادر من دے نیں کہ اوہ صاحبان نوں کڈھ کے لے گیا سی۔ لیکن اہدا نتیجہ ایہ وی تاں ہویا کہ ایس کارکردگی پاروں ایہ قصہ چند میل دور جا کے اک جنڈورے اپنے انجام نوں پہنچ گیا۔ جے مرزا وی رانجھے وانگوں صبر کر دا۔ تاں اوہدی داستان ہور وی سلکھنے پینترے بدلدی ہوئی آگے توں آگے ودھدی تری جانی سی۔

پیلو نے ایس قہے وچ مرزے دے غرور تے صاحبان دی بے وقوفی (کہ اوہنے مرزے دے تیرتے کمان جنڈا تے ٹھک دتے سن) دی منڈیا کیتی اے۔ چنانچہ حافظ برخوردار نے ایس حقیقت ول انج اشارہ کیتا اے کہ مرزے صاحبان دی روح نے کال نوں پیلو ول بھیجا کہ اپنے قہے وچوں ایس بے وفائی تے منڈیا والا مضمون کڈھ چھڈ۔ چنانچہ کال جدوں پیلو دے پنڈ اپڑیا تاں اوہ فوت ہو چکا سی۔

چنانچہ کال:

جارنا پیلو دی گور تے بانا پتر سیاہ
آگوں پیلو مونہ چڑا بویا کاکا مسلمانی جاہ

چنانچہ کال موضع مسلمانی بہرہ حافظ برخوردار دا پنڈ سی اوتھے گیا۔ تے نیر حافظ برخوردار نے ایہ

قصہ اپنے اندازِ دہج سونہا کر کے ڈولیا۔ لیکن اوہ پیلو توں ایساں متاثر اے کہ اکثر اوہ پیلو دے شعراں دہج بعض اپنے الفاظ جڑ کے اوہناں نوں اپنا لیندا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں مرزا صاحبان دے قصے بارے لکھیا اے کہ اوہ دونوں سچے عاشق سن۔ اوہ لکھدے نیں کہ مرزا قتل ہو گیا تاں سیال اوہنوں اوسے حالت دہج چھڑ کے چلے گئے تے اپنے پیر نوں مرزے دل گھلایا کہ اوس نوں کچھے کہ اوہدا عشق صاحبان نال کس رنگ داسی۔ چنانچہ پیر ہوراں نوں مرزے نے ایہ جواب دتا:

مرزے آکھیا پیر جی رب سچا جہڑا لاشریک قدر ہے جی
 اوگن ہار بندے اسیں لالچی ہاں آپے من لے تقصیر ہے جی
 پر جناب ہلیتیوں پاک پنڈا بندہ کام دا نہ اسیر ہے جی
 میری صاحبان نال پرست جی سچا عشق میرا گلو گیر ہے جی
 کدی گل ایہ پئی پیلو دا قصہ مرزا صاحبان۔ اک ”دار“ اے جنوں پیلو نے بہت ای مختصر کر
 کے بیان کیتا اے۔ صرف دو سو اٹاسی مصرعیاں دہج ایس قصے نوں نیڑے رکھ دتا اے بہر حال انہوں
 کھل قصہ بنا کے سنان والے گویا حضرات نیں تے اوہ ہر کی پوری کر کے لوکاں دا گھر پورا کر دیندے
 نیں:

سی پنوں تے تھل

(ہاشم شاہ دے حوالے نال)

مصنف: جدید ترین کھوج موجب ہاشم شاہ ولد حاجی محمد شریف ولد سید محمد موضع جگدرو - تحصیل اجتالہ ضلع امرتسر وچ ۱۳۳۸ھ وچ پیدا ہوئے تے ۲۶ رمضان ۲۰ اکتوبر ۱۳۵۹ھ / ۱۸۳۳ء نوں ایتھ ای وقت پائی - تے وصیت موجب موضع تھراں نزد رومیہ ضلع سیال کوٹ وچ دفنائے گئے - (لٹاں دی پنڈ - ص ۶۳۳ - ۶۵۹)

لکھتاں: ہاشم شاہ روحانی فنصیت سن - حکمت تے علم نجوم توں وی واقف سن - آپ دے مرید وی سن - تے نو شای سلسلے نال تعلق سی - ہاشم شاہ نے دوہڑے وی لکھے ' تے سسی پنوں سوہنی مینوال ' شیریں فرہاد - لیلیٰ مجنوں ' تے ہیرا رانجھا دے قصے وی رچے - نالے علم طب تے رمل بارے وی لکھتاں لکھیاں - شاعری وچ کمال حاصل سی - عروض تے شاعرانہ وصفناں دے چنگے جانو سن - شاعرانہ زبان بڑی دردیلی ' تے تھکی اے جس وچ اتناں دا اثر اے - طبیعت وچ شوخی وی اے - تشبیہاں ' محاورے ' استعارے تے دوجیاں شعری صفتاں بڑے ڈھکویں انداز وچ ورتدے نیں (پنجابی ادب دی کہانی از عبدالغفور قریشی)

پنجابی لکھتاں وچ اپر دتیاں لکھتاں توں علاوہ قصہ شاہ محمود غزنوی ' دوہے ' ڈیوڑھے ' دریائے حقیقت ' تنج اسرار ' معدن فیض ' سی حنی ' تے مدح پیراں شیخ عبدالقادر جیلانی وی دسیاں جاندیاں نیں -

فارسی لکھتاں وچ دیوان ہاشم ' مثنوی ہاشم ' چہار یا رہاشم تے تنج معانی (عرف فقر نامہ) جیہاں لکھتاں آپ ول منسوب نیں - جد کہ ہندی لکھتاں وچ گیان پرکاش (عرف گیان مالا) چنناہر ' راج نیتی ' پوتھی حکمت ' ورمل ٹیکاں تے پنج گرتھی (گوربانی) وغیرہ قابل ذکر نیں - لیکن ہاشم شاہ دی شاعرانہ عظمت آپدے سسی پنوں دے قصے پاروں منی جاندی اے تے سوہنی مینوال دوجے نمبر اتے آؤندی اے -

مولا بخش کشتہ پنجابی شاعراں دا تذکرہ وچ لکھدے نیں کہ ہاشم شاہ نے سسی پنوں دا عاشقانہ قصہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دی فرمائش تے لکھیا سی تے دوسرے دے ہتھے تے دربار وچ پیش کر کے انعام دی حاصل کیتا سی - ایس قصے وچ چار چار مصرعیاں دے ۱۲۳ بند نیں تے ہر بند دے آخری مصرعے وچ ہاشم دا تخلص ورتیا اے - پیلو دی مرزا صاحبان وچ حمدیہ شعر نہیں بیگئے نہ نعت اے تے نہ ریت روایت موجب آپ دے چوتھہ یاراں دا ذکر ای کیتا گیا ملدا اے - ہو سکدا اے کہ اوہنے ایہ روایت جان بچھ کے نظر انداز کیتی ہووے کیوں جے اوہدی جاچے صاحبان تے مرزے دا کردار کوئی

زیادہ قابل تعریف نہیں سی۔ کیوں ہے مرزے نے حدوں و دہ خود اعتمادی تے غرور تکبر بھری گل بات
دے علاوہ کفریہ گلے وی بولے سن۔ جویں:

میری مکی توں ڈرن فرشتے ، میتھوں ڈرے خدا
ایسے طراں اوہ صاحبان دے کردار توں ایس لئی خوش نہیں سی کہ اوہ آپو مرزے دے نال ادھل
کے آئی سی۔ لیکن جنڈ تھلے آکے اوہدے اپر بھرانواں دی محبت غالب آگئی تے اوہنے مرزے دے
مقابلے وچ بھرانواں نوں پچان لئی مرزے دے تیرتے اوہدی کمان جنڈ اپر تنگ دتی سی تے انج اوہدی
ایس حرکت و جہوں مرزا وی ماریا گیا تے صاحبان نوں دی موت دی وادی وچ جانا پیا۔ شاید ایہو وچ
اے کہ پیلو نے ایس قصے نوں حمد وغیرہ توں شروع نہیں کیتا۔

لیکن ہاشم شاہ نے سسی پنوں دا قصہ حمدیہ شعراں توں انج شروع کیتا اے:

حکمت اوس خدا وند عالی مالک ملک ملک دا
لکھ کروڑ کن چڑائیاں کوئی پچان نہ سکدا
قدرت نال رہے سرگرداں دائم چرخ فلک دا
ہاشم خوب ہوئی گلکاری فرش فنا خلق دا
تے ہاشم شاہ عاجزی وچ آکے گزارش کردے نیں:

حسن کلام جو شاعر کر دے سخن نہ ساتھیں آیا
جیہا کو عقل شعور اساڈا ، اسان وی آکھ سنایا
سن سن ہوت ، سستی دیاں باتاں کمال عشق کمایا
ہاشم جوش طبیعت کیتا وہم اتے دل آیا
تے فیر فوراً ای قصے دا آغاز انج کردے نیں۔

سھر بجنور مکان انہی باغ بہشت بتایا
فرش فروش چمن گل بوٹا ، ہر ہر ذات لگایا
نڈیاں حوض تالاب چو طرفیں رل مل خوب سایا
ہاشم روح رہے وچ ہسیا دام فریب وچھایا

آدم جام نامی بادشہ دے گھر اولاد نہیں سی ہندی۔ آخر اللہ نے اک دھی دتی۔ بڑیاں خوشیاں متائیاں
کیاں سسی دی پیدائش تے اہدے حسن دی تعریف

سسی جنم لیا شب قدرے گل ہلال درخشاں
دیکھ بے آب ہون تک موتی مانک لعل بدخشاں
عقل خیال قیاسوں باہر نظر کرے ول نقشاں
ہاشم آکھ تعریف حسن دی شمس مثال زر انشاں

نجومیاں نے حساب لاکے دسیا کہ:

عاشق ہوگ کمال سسی جد ہوگ جوان سیانی
 مست بیوش تھلاں وچ مری درد فراق رنجانی
 ہاشم ہوگ کمال اجسی رینگ جمان کمانی

بادشاہ تے ملکہ نے ایس لوں برا سمجھیاں سسی نوں نقل کرن دا ارادہ کیتا۔ لیکن فیر
 اوہناں نے سسی نوں اک صندوق وچ پائے (موسے علیہ السلام وانگوں) دریا دیاں لہراں دے سپرد
 کر دتا۔ عطا دھوبی گھاٹ اتے کپڑے دھو رہیا سی۔ اوہ بے اولاد سی۔ اوہنے صندوق رڑھیا
 جاندا دیکھیا تاں ہمت کر کے اوہنوں باہر کڈھ لیاںدا۔ کھول کے دیکھیا تاں اوس وچوں اک
 خوبصورت بچی تے ڈھیر سارے ہیرے جواہرات نکلے۔ اوس بچی دا نام ملے نے سسی تجویز کیتا
 اوہ بچپن تے جوانی دیاں منزلاں ملے کر کے حسن دے باغ وچ گلاب دا پھل بن کے کھڑی:

سسی ہوئی جوان سیانی سورج جوت سوانی
 صاحب علم حیا طلہی ، عقل ہنر چرائی
 ماں پو دیکھ کاریگر کوئی چاہن کیتی کڑائی
 ہاشم نے سسی مصلحت ، غیرت ہوس سوانی

سسی دا پو بادشاہ آدم جام سی۔ بعض مخبراں نے اوس کول جا کے سسی دے حسن دی
 تعریف کیتی۔ پر اہدے گل وچ اپنا پایا ہویا تعویذ دیکھ کے اوہنوں پتہ لگ گیا کہ اوہ تاں اوس دی
 اپنی بیٹی اے چنانچہ اپنے سسی واسطے اک باغ لگوا دتا۔ جس وچ شہزادیاں دیاں تصویراں وی
 کھوایاں اوہناں وچوں اک تصویر پنوں دی سی۔ اوس اتے سسی عاشق ہو گئی۔ اوہدا پتہ نکاتا
 پچھیا۔ پتہ چلایا کہ پنوں کیم شہر دے والی ہوت علی دا بیٹا اے۔ عشق فراق دا نمونہ ذرا نکو:

دل وچ سوز فراق پنوں دا روز التبا ہالے
 آتش آپ آپ ہتھیارا جلیاں نوں نت جالے
 برہوں بیدرد آرام نہ ریندا وانگ بچہ نت جالے
 ہاشم پھیر کیا سکھ ساون جد پیتے پریم پالے

آخر سسی نے اپنے پو آدم جام نوں کہہ کے اپنے علاقے وچ اک چوکی قائم کرائی تاں جے
 سو اگر اں دے قافلے اپنی پچھان کرا کے لنگھیا کرن۔ سال پچھوں بلوچاں دا اک قافلہ آیا۔
 سسی نے اوس توں پنوں بارے پچھیا تے اوہناں لوں پنوں دے بھرا سمجھ کے قید کر لیا تے اک
 قاصد کیم دل پنوں دے پو کول بھیجا کہ پنوں آوے گا تاں قیدیاں نوں رہائی ملے گی۔ چنانچہ
 قاصد نے پنوں نوں سسی دا مطالبہ دیا تے نالے اوہدے حسن دی تعریف کیتی۔ پنوں وی عاتبانہ
 طور تے سسی اتے عاشق ہو گیا آخر اوہ بڑی مشکل نال ماپیاں توں اجازت لے کے سسی دے شہر
 بھنبور پہنچیا۔ اتھے سسی دے باغ وچ اوہنوں ٹھہرایا گیا۔ باغ دی تعریف ہاشم شاہ اچ کر دے
 نہیں۔ جس توں اوہناں دی قاری دانی دے جھلکارے پیندے نیں:

تعمدہ وانگ طلسمی آییاں باغ چو پھیر دیواراں
 فرش زمین زمرہ آہا ثابت نقش نگاراں
 خراں حوض فوارے برسن ہر ہر چو تک بہاراں
 ہاشم شور جنادر کر دے ' مور ' چکور ' ہزاراں (ہلبلاں)
 گھائل عشق کھڑے نکل لالہ نال سو کھ دھوے
 سب انگور ' اتار بھرے رس ' پنج نہ لاؤن طوطے
 قمری کوک کرے فریاداں سرو آزاد کھلوتے
 ہاشم دیکھ بہار چمن دی روح رہے وچ فوطے

سسی نون پتہ لگا تاں اوہ پنوں نون لمن واسطے آئی۔ دیکھیا کہ اوہ سسی دی سچ اتے گھوک ستا پیا
 اے۔ بڑک آئی تاں جاگ پیا۔ دونماں نے اکدوجے نون کھیا تے اکدوجے دے ہو کے رہ گئے۔
 پنوں ایتھ ای رہ پیا۔ اوہدے ساتھی سوداگراں نے آدم جام دے ڈر دہوں اک رات ادھی راتے
 نئے وچ گٹ ہوئے پنوں نون اوٹھ اتے لڈیا تے سسی اگلی ستی نون چھڈ کے سوداگراں دا ایہ قافلہ کھم
 ول تاری بندھ گیا۔ سسی نون سویرے جاگ آئی تاں اوہنوں پتہ لگا کہ :

حیرا لیا شہر بھنبور نی سنے بے خبرے

اودھر کھم پنچ کے پنوں نون ہوش آئی تاں اوہنوں سسی دا پیار مڑ کے تھلاں وچ لے آیا رستے
 وچ اوہنے اک نویں قبر دیکھی۔ پتہ کیتیاں معلوم ہویا کہ ایہ سسی دی قبر اے۔ پنوں نون سسی دے
 عشق نے ساڑ کے سواہ کر دتا ہویا سی آخر ربدی قدرت نال قبر کھل گئی تے پنوں وی اوس قبر وچ دڑ
 کے ہمیش لئی چھن ہو گیا۔ تے انج ہاشم شاہ نے ایس قصے نون اختصار راہیں ایٹاں من کچھواں تے
 درویلا بنا دتا اے کہ اہرا جواب نہیں۔ چو مصرعیاں دی شکل وچ ایہ کہانی اگے توں اگے چل رہی
 اے اہدے بند اکدوجے وچ انج جڑے ہوئے نیں جویں گھنے دی لڑی ہودے۔ اسدا ہر بند اپنے
 مطلب تے مقصد دے لحاظ نال کھل اے۔ جس وچوں عشق محبت ' ہجر ' وصال ' فراق تے ' برہوں '
 دی چینک نون ہور وی چواتی لگن دے نظارے ڈلہ ڈلہ پندے نیں۔

گویا حضرت واسطے رچی ہوئی کہانی : ایس کہانی دے اختصار تے اہدی ستر ول گوہ کریے
 تاں پتہ چلدا اے کہ ہاشم شاہ نے اپنے سے دی لوڑ موجب ایس کہانی نون چو مصرعیاں وچ ڈھال کے
 گویا حضرات لئی لکھیا سی۔ جہڑے دن دے وقت نکلی ہوئی دوپہرویلے رکھاں دی ٹھنڈھی چھاویں کے
 دائرے یا تکیے وچ یا رات دی چاننی وچ کھلے پڑ وچ لوکاں نون اکٹھے کر کے اپنے فن دا مظاہرہ کر دے
 ہندے سن۔ گویا حضرات ہر بند توں پہلاں تے بعد جتھے کدھرے ضرورت ہندی نثر وچ اپنے کولوں گل
 بات کر کے کہانی دا ربط قائم رکھدے سن۔

ہاشم شاہ فارسی علم و ادب دا جانوسی : ہاشم دی سسی پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ ہاشم شاہ
 فارسی علم تے ادب دا چنکا بھلا جانوسی سسی دے پیو نے سسی لئی اک باغ بنوایا۔ اہدی کھ تعریف اپر

آجکی اے - ہائی تعریف ہٹھاں پڑھو جس توں ثابت ہندا اے کہ ہاشم شاہ قاری شامی توں چنگا ہلا
متاثر اے :

شہر مضمبور سوداگر زاہد غزنی نام سداوے
صاحب شوق عمارت تازی باغ ہمیش بناوے
تس وچ ہر بادشاہ ملک دی کہہ تصویر لگاوے
ہاشم ہر اک آپ مصور جبرائیل کماوے
سسی نے تعریف ہمیش لائق محک ختن دی
اک دن نال سیاں اٹھ دوڑی خاطر سپر چمن دی
دیکھا نقش نگار کھڑوتا صورت سیم بدن دی
ہاشم دیکھ ہوئی دل گھائل وانگوں کوہ شکن (فرہاد) دی
سسی کہا بلا مصور شایب دیر بھراؤ
جس صورت دی صورت کیتی مینوں آکھ سناؤ

ایس توں اندازہ کیتا جا سکدا اے کہ ہاشم شاہ مغلان دے فن تعمیر دے حوالے نال مصوراں دی
کارکردگی تے اوہناں دے طریق کار توں وی واقف من تے آپ دے سامنے پنجاب دے تاریخی باغات
تے اوہناں وچ کیتے گئے نقش و نگار تے کاشی کاری داکم دی ہسی۔

زور بیان - تشبیہاں تے صنعتاں دی ورتوں : ہاشم شاہ نے چو مصرعیاں وچ اک بحر
دتی اے - میرانہس نے کرطا دے واقعات نظم کر دیاں۔۔۔۔

گری کاروز جنگ کی کیوں کر کوں بیان
ڈر ہے کہ مثل شمع نہ جلنے لگے زباں

ورگے شعر آکھے نیں - لیکن ہاشم شاہ دا زور بیان بحوالہ گری دی انتہائی تھلاں دا وسیب دی گوہ
گوچرا اے : سسی تھلاں وچ اپنے پتوں نوں لہدی پھر رہی اے :

(۱) چکی آن دوپہراں ویلے گری گرم ہمارے

تپدی وا وگے اسانیں پنچھی مار اتارے

آتش دا دریا کھلوتا تھل مارو دل چارے

(۲) تازک ہر ملوک سسی دے ہندی نال شکارے

بالوریت تپے وچ تھل دے جیوں جوں سخن بھیارے

سورج بھج وڑیا وچ بدلیں ڈر دا لٹک نہ مارے

ہاشم دیکھ یقین سسی دا صدقوں مول نہ ہارے

(۳) تھل مارو تپ دوزخ ہویا آتش سوز بھر دی

مژن ' محال ' دکھان اوکھی صورت کچ شہر دی

جب لگ تاہنگ زاس نہیں جیوں یوسف تاہنگ مصر دی
ہاشم سخت بلوچ کینے بے انصاف بے دردی
آخر تھلاں دی اتاں دی گرم دوسروچ نازک تے لوک جی شہزادی بے وس ہو گئی اوہنے ہوتاں
دے اوٹھاں دے نشان دیکھے - کہ اوٹھ دے اک نقش پاء نوں پنوں دے اوٹھ دا نقش پا سمجھ کے
اوس اتے سر رکھ دتا تے مر کے امر ہو گئی - ذرا ہاشم شاہ دا زور بیان نکو:
سر دھر کھوج اتے غش آیا موت سسی دی آئی
" خوش او یار ! اساں تہہ کارن تھل وچ جان گوائی
(تے دل وچ آکھیا -)

گری ساز گئی دم اکے ، تن تھوں جان سدھائی
ہاشم کر کر لکھ شکرانے ، عشق دلوں رہ آئی
اک عیالی نے تھلاں وچ سسی دی موت دا مندر دیکھیا - اوہدے سامنے دنیا دی بے ثباتی ظاہر
ہو گئی تے آخر اوہنے سسی نوں اک ٹویا کڈھ کے دفن کردتا تے آپو اوہدی قبر دا مجاور بن کے بہ گیا -
ہاشم شاہ دی سسی دے کرداراں دا نفسیاتی تجزیہ تے تقابلی جائزہ

سسی تے آدم جام : ایس مختصر کہانی دا مرکزی کردار سسی اے - آدم جام اوہدا پو اپنے ملک دا
بادشاہ اے سسی جی تاں نجومیاں کولوں اوہدے عشق دی گل سن کے اوہنوں وریا وچ روڑھ دتا گیا تاں
جے بدنامی توں بچیا جاسکے - لیکن اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب نہ ہو سکیا - آج وی آدم جام دی بیٹی
سسی اپنے عشق و جہوں شہرت دی بلندیاں اتے اڑ رہی اے -

سسی جوان ہوئی تاں آدم جام نوں اپنی بیٹی دا علم ہویا - ایہ علم اگرچہ کسے چنگے طریقے نال نہ ہویا
لیکن تعویذ دی پہچان کر کے اوہدے دل وچ اپنی بیٹی دی محبت جاگ پئی - تے اوس توں بعد اوہنے اپنی
بیٹی دیاں خواہشاں دا خیال رکھدیاں اوہنوں اک باغ لگوا دتا - فیر اوہدے آکھن اتے اک فوجی چوکی
قائم کیتی تاں جے قافلیاں کولوں پچھ پر تیت ہو سکے - گویا آدم جام نے پداری محبت توں مجبور ہو کے
لوکاں دیاں نظراں وچ باپ بیٹی والے رشتے نوں تسلیم کینے بغیر پدرانہ شفقت دا حق ادا کیتا -

سسی وی ماں : اک مجبور ماں اے - بھرپی دمی دے ہجر و چھوڑے وچ تڑندی اے پر زبان اتے
حقیقت نہیں لیا سکدی - لیکن سسی نوں اپنا دریا وچ روڑھیا جانا یاد آجاندا سی :

ماؤں فراق سسی دی ماری نیند آرام نہ آوے
ہر دم وانگ یعقوب پیغمبر رو رو حال ونبجاولے
کے سوال ' لوڑی گھر آؤندی ' روز سسی دمی آوے
ہاشم یاد صندوق سسی نوں خاطر مول نہ لیاوے

ہوت علی : پنوں دا پو ہوت علی حضرت یعقوب علیہ السلام تے بنیامین والا اوہدا حال ہویا - سسی

نے ہوتاں نوں قید کر لیا تے شرط ایہ لگائی کہ بے پنوں نوں لے آؤ تاں رہائی مل سکدی اے۔ ہوت
علی پنوں نوں مہین لئی راضی نہیں۔

مہین بہت محال پنوں نوں ملک بدیس بگاتاں
ہاشم کون شنزادیاں تورے ' آکھ ' چچے کرداں
پنوں دی ماں نوں پتہ لگا تاں اوہ وی تڑپن لگ پئی :

بہت ہزار ہوئی گل سن کے ہوت پنوں دی مائی
کون کوئی تن لا بجھاوے آتش جا پرائی
کون بلوچ ؟ پنوں دے سرتوں وار شاں بادشاہی
ہاشم باجہ پنوں ' وچ دنیا ہور مراد نہ کائی

لیکن بلوچ فتاں ترے کر کے پنوں نوں لے گئے۔ اوہدی غیر حاضری وچ ہوت علی دی حالت دا
نقشہ ہاشم شاہ انج کچھدا اے۔

ہوت علی دن رون دہاوے ہوش آرام نہ تنوں
موت بھلی مرجان چگیرا آن بنے دکھ جنوں
کھم تار جنم کولوں حمز ہویا تپ --- تنوں
ہاشم دانگ یعقوب پنیر حال سناوے کنوں

ہوت دی رعایا دی غلامانہ ذہیت تے ہوت دے غم وچ برابر دی شرکت دا اک نظارہ:

کھم لوک فراق پنوں دے رو رو ہون دیوانے
یوسف وچ آئے کردانی ہر اک ورد زبانے
پٹ پٹ وال شن وچ گھیاں مجلس سوز زتانے
ہاشم پھیر پنوں رب لیاوے صبح سلامت خانے

بلوچاں دا کردار لالچی لوکاں والا کردار اے۔ دنیاوی مفاد دے مگر لگن والے ایہ لوک مجھی دلاں
دی پرواہ نہیں کر دے۔ آخر اوہ پنوں نوں بنہ کے لے گئے۔ تے سسی اکلے نوں تھل وچ بھج کے
مرن لئی چھڑ گئے۔ جس توں اوہتاں دی سنگدلی ظاہر ہندی اے۔ ہاشم شاہ اوہتاں دے ظاہر تے باطن
دا نقشہ انج کچھدا اے۔

رات پئی بہہ پاس پنوں دے جیسہ مٹھی دل کالے
ہوت پنوں نوں موت سسی دی بھر بھر دین پالے
اوہ کیہ درد دلاں دا جانن اوٹھ چکاوں والے

عطا دھولی تے اوہدی بیوی : سسی عٹے دھوبی دے گھر پہلے رہی تے جوان ہوئی۔ اوہتاں
دی اولاد کوئی نہیں سی۔ اوہتاں نے سسی نوں بڑے لاڈاں نال پالیا پوسیا۔ جدوں جوان ہو گئی تاں
رشتہ دار دھوبیاں نے اوہدا رشتہ منگیا پر سسی نے نانہہ کر دتی۔ فیر جدوں سسی نوں پنوں نال عشق ہو

گیا۔ تاں دی مٹے دی بیوی نے بطور ماں۔ سسی نوں بڑا سمجھایا کہ ایس پواڑے توں بچ جا۔ لیکن
عشق نے سسی دا پچھانہ چھڑیا۔ ایہ دونوں کردار اک عام جہنے کردار نہیں۔ تے حقیقت وچ وی ایہ
کردار ایسے طراں دے ہندے نہیں۔ مکدی ایہ کہ ہاشم شاہ دی کردار نگاری وی بڑی چھوٹی اے۔ تے
اوس وچ اختصار تے جامعیت دے نال نال کدھرے وی جمول نظر نہیں آؤندا

خاطر عشق گئے رل ماں اکتے خاک سانی
ہاشم عشق بلوچ سسی دا جک جک رہیک کمائی

ہاشم دی سسی دی زبان تے بیان وا ڈھنگ: ہیر وارث شاہ ۱۱۸۰ھ وچ لکھی گئی سی۔
ہاشم شاہ ۱۱۳۸ھ وچ جے انج ہیر دے لکھت سے تیکر ہاشم شاہ جی درمے دے جوان سن۔ وارث شاہ
نے جہڑی زبان ہیر وچ اوس سے اندر ورتی اے۔ اوہ سانوں اجدی زبان لگدی اے۔ اک اچے
فکار دی وڈی خوبی ایہو ہندی اے کہ اوہ مستقبل دی نبض اتے ہتھ رکھ مستقبل واسطے لکھدا اے
چنانچہ وارث شاہ نے مستقبل واسطے لکھیا۔

ہاشم شاہ دی زبان دل دھیان کرے تاں اوہ دی وارث شاہ نالوں کچھ زیادہ نویں تے زروئی نظر
آؤندی اے۔ اوس وچ مستقبل دا ہور زیادہ خیال رکھیا گیا اے جس دیاں مثالوں پر دتیاں جا چکیاں
نیں۔ میاں محمد بخش ہاشم شاہ بارے اپنے تنقیدی وچاراں راہیں انج روشنی پاؤندے نہیں:

ہاشم شاہ دی حشمت برکت گتر وچ نہ آوے
درخیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے
تے اوہ ملک سخن دے اندر راجہ سی سر کردہ
جس کے دی چڑھے مئے سوپو سی سر کردا
مختصراً کلام اوتناں دی دردوں بھیجی بوئی
درد ہويا تاں سب کچھ ہويا کیا لی یا چھوئی
بیت ترازو تول بناپوس سارے لذت والے
کلیاں جن جن ہار پروتس زمس تے گل لالے

عشق حقیقی دیاں ڈونگھیاں رمزیاں: ہسی ہاشم شاہ" وچ حقیقی عشق دیاں ڈونگھیاں
رمزاں لکھدیاں نہیں۔ قصے دا آغاز ایس طراں کیتا گیا اے:

(۱) حکمت نال حکیم ازل دے نفس نگار بنایا
ہر ارواح امیر عشق دی قید جسم وچ پایا
جو مخلوق نہ باہر اس تھیں ارض سا وچ آیا
ہاشم جوش بخار عشق دے لہر اک شان وٹایا
(۲) سن سن ہوت سسی دیاں باتاں کامل عشق کمایا

اک جگہ ہاشم شاہ مشہور شہر نوں حیاتی دے باغ نال تشبیہ دے کے انسانی روح نوں اوہدا امیر

کندے میں تے عشق حقیقی تھیلے شعراں توں چمک چمک جاندا اے :

- (۱) ندریاں حوض ، تلاب چو طرفیں رل مل خوب سایا
ہاشم روح رہے وچ ہسیا --- دام فریب وچھایا
(۲) دلبر بے پردہ ہمیشہ کچھ پردہ نہ کرے
(۳) - سسی دا عزم ذرا دیکھو :

- ترساں مول نہ ڈرساں راہوں جان تھی تے دھرساں
جب لگ ساس ، نراس نہ ہوداں ، مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب کوک سسی دی سخی جا ملاں پگ (پیر) پھڑساں
ہاشم نہیں (ورنہ) شہید ہو ویساں تھل مارو وچ مرساں
(۴) جے جاناں چھڑ جان ستی نوں اک مل اکہ نہ جھکاں
گرد ہوئی وچ گرد تھلاں دی وانگ جواہر دمکاں
جل (پانی) وانگوں رل دین دکھالی تھل مارو دیاں چکاں
ہاشم کون سسی بن دیکھے ایس عشق دیاں دمکاں
(۵) اوڑک وقت قمر دیاں کوکاں سن پھر ڈھل (پھل) جائے
جس ڈاچی میرا پنوں کھڑیا مر دوزخ دل جائے
یا اوس سانگ (تیر) لگے ، وچ برہوں وانگ سسی جل جائے
ہاشم موت پوے کراٹاں خم زمینوں جائے

لیکن فیر خیال آگیا کہ محبوب دی سواری دی شان وچ گستاخی کرنا بھیڑی گل اے - چنانچہ فوراً
توبہ کہتی:

پھر مڑ سمجھ کرے لکھ توبہ بوہت بے ادبی ہوئی
جس پر یار کرے اسواری تہدے بیڈ نہ کوئی
کچھ میں وانگ نکر من (بدتست) ناہیں ، کت ول طے نہ ڈھوئی
ہاشم کونت (خاوند) طے ہس جسنوں ، جان ساگن سوئی
تے انج سسی دا کردار عشق دی ہسھی دچوں کندن بن کے نکلیا تے سسی ہمیشہ واسطے زندگی دا
سوادمان لئی تھلاں وچ مر کے رہ گئی -

ہرگز نہ میرداں کہ دلش زندہ شد عشق
تبت است بر جریدہ عالم دوام ما

جگراتے دی چنتا بھری شاعری

جدید پنجابی شاعری دوج جگراتے دا بڑا اچھا مقام اے - ۱۹۳۲-۳۳ دوج اردو جدید شاعری دا رنگ ڈھنگ دا ہوا نکھر آیا سی - اوسے سے اندر شریف کنجائی ہوری اردو لکھدے لکھدے پنجابی دل الے - تے پنجابی ادب تے پنجابی زبان دی سیوانوں اک مشن سمجھ کے اگے ودھے - جگراتے شریف کنجائی دیاں نظماں دا مجموعہ اے - جس دوج ۱۹۳۸ء توں لے کے ۱۹۵۹ء تک دیاں چو لویاں کوئی حق چوتی نظماں تے کچھ گیت نیں -

شریف کنجائی اک حقیقت پسند شاعر اے - اوہ جتھے دی ہودے 'جدوں دی ہودے' اوہنوں اک چنتا ضرور رہندی اے - اوہ اے ایس فانی دنیا دا فانی وسیب - ون دا سنگھنا بوٹا ہودے یا ٹھیٹ وقت دا اتار چڑھاؤ تے دناں دا ہیر پھیر اپنا آپ ضرور ظاہر کر کے رہندا اے -

ایہ	چھانواں	دی	چار	دھاڑے
چار		دھاڑے		جو بن
مڑ	ہڑاں	نے	جھڑنا	
اج	آ	کے	بہ	جا
میں	ون	دا	بوٹا	سنگھنا
ٹھنڈیاں	میریاں			چھانواں

ظلم یا انصاف دونوں دور لنگھ جانے نیں - ہیراں کوئی رانجھا دیاہ کے لے جائے یا کوئی کھیزا دھکا کر جائے - لیکن اک گل یاد رکھنی چاہیدی اے:

پے	ایہ	سمجھ	نو	کدے	جہان	اتے
گڈیاں	چڑھ	کے	نہیں	اسمان	رہیاں	
لے	کے	پوری	چہ	کل	ڈور	مڑ
اساں	کیا	نے	تھلے	آن	پاں	
ٹنڈاں	کھوہ	دیاں	والا	معاملہ	اے	
بھریاں	جان	دے	او	کدوں	تیک	رہیاں
کدی	گل	جے	ہن	نہیں	جرن	جوگے
بڑا	چہ	جریاں	بڑا	چہ	سہیاں	

تے فیر اک سوال ابھر دا اے - اک چیلنج ہو رہیا اے - اک عزم تے آدم دی لہرتھے وٹ پا کے استقبال کر رہی اے: ایہ "ملک الایام ندا فلها بین الناس" دا لٹکارا اے:

کدوں	تیک	سوار	د	سوار	چل	سی
------	-----	------	---	------	----	----

اوڑک دھل اے وی آونی اس
اساں دتاں دے ہوٹھے دیندیاں نے
مھیٹ لے کے کھڈ مکاونی اس

میرا جی ورگے اردو شاعراں نے جس سے جسی شاعری نوں فروغ دتا تے ترقی پسند منڈلی نے
اکدوجے نوں پروجیکٹ کرن دے جہزے پر بندھ کینے تے ایس توں بچن والے شاعراں نوں کے گنتی
دوج نہ متھیا تاں شریف کنجای نوں بڑا افسوس ہویا۔ اوہنوں ایہ چتا لگ گئی پئی کیہ بھلا ترقی پسندی
پٹھیاں سدھیاں سوچاں دا نام ای رہ گیا اے۔ اوہنوں حق سچ تے شرافت دی ناقدری دا احساس اک
دلیری دا سہارا دے گیا تے اوہ چیک اٹھیا۔

اج میں بھیڑا اج میں جھوٹا میرے بول اولے
چنگ (اچھائی) تھادی ہٹی دکدا سچ تھادے پلے
اج وی جے میں اکھ ملکے دے ای گیت سداواں
بال ناتھ دے چیلے والی تھان تھان نار و جاواں
تھیاں دے دوج رانجھا بن بن جس گھر وقت گزاراں
اوسے گھر دیاں کڑیاں کڈھاں اوسے نوں سنہ ماراں
رناں دیاں اک اک کر کر سرتوں پیراں تائیں
وار و داری چکے لے کے کراں میں صفت ٹائیں
تاں تے مینوں چنگیاں جانو ' میراں داراں گاؤ
میرے اک اک مصرعے اے لالاں پئے وگاؤ

لیکن:

جے میں آکھاں اسیں تیں آں اک آدم دے جائے
کیوں مڑاک دگاراں کٹے تے اک دہلیاں کھائے
جے میں آکھاں سا لوٹاں سارے دل کے کھاپے
اکدوجے دیاں بانہواں بننے نالے بھار دھاپے
تاں میں بھیڑا تاں میں جھوٹا میرے بول اولے
چنگ تھادی ہٹی دکدا ----- سچ تھادے پلے

شریف کنجای دی سوچ شریفانہ سوچ اے۔ اپنی شریفانہ کہ اوس نوں رانجھا وی اک ادھالو جا پدا
اے۔ ایہ الگ بحث اے کہ رانجھاتے ہیرا اک معاہدے دے تحت اک دوجے دے منگیترن جس
موجب باراں برسوں تک سیالاں دیاں بھال چارن پچھوں اوہناں دا نکاح ہوتا سی۔ شریف کنجای غالباً
ہیرتے رانجھے دے معاہدے دوج ادھالوتے ادھال والے فلسفے نوں ای آخری سمجھدا اے "مھیٹ" دوج
اوہ سوچن دی دعوت دیندا ہویا کہندا اے

حکمے چنگڑے پاؤندی اے کیوں جگ تے
 سوچ کدے نہ ایس تے چت لاؤ
 تہاں ہودے بے خیند حرام اپنی
 ایس گل دے جاؤ نہ مول (ہرگز) نیڑے
 رانجھے رہن دیو بھماں چارنے نوں
 ہیراں لے جاؤ ڈولیاں پا کھیرے

تے فیر "بھاتیاں" دج اوہدی سوچ ایس بارے ہور کھل کے سامنے آؤندی اے جدوں اوہ ہیر
 نوں اک ضدل کڑی تے رانجھے نوں اک وگڑیا ہویا بال کہہ کے گل بات کردا اے۔ شریف دی شریفانہ
 سوچ ہر شریف آدمی دی سوچ دے مطابق اے۔ مثلاً "اک کڑی دا رشتہ منگن لئی پندراں ویہ دھراں
 واری واری آؤندیاں نیں۔ ظاہر اے کہ اک کڑی دا رشتہ اکو جگہ ہو سکدا اے۔ لہذا جیکر باقی
 چوداں خانداناں دے لڑکے اوس کڑی دے تصور دج کھب کے ساری عمر اوہنوں "بیوی" دی نظر تال
 ای نکلدے ترے جان تاں ایہ کتوں دی شرافت اے۔ ہر سوچ سرے نہیں چڑھ سکدی۔ جیکر
 شریف کنجای نوں اک بی بی نے مدتاں پچھوں انج کر کے بلا لیا تاں کیہ ہویا:

دیر توں کنجاہ دا ایس ؟

تیرا تاں شریف اے ؟

اگے ای میں آکھدی ساں

لگدا تے اوہوا اے

اج کیہا نیک دھاڑا اے

رب نے بھرا میل دتا اے

تے فیر اپنے بیٹے نوں مخاطب کر کے کہندی اے:

منڈیا ایہ تک تیرا ماما اے

تے فیر شریف نوں مخاطب کر کے آکھیا نیں:

میںوں توں بخھانیا نہ ہودے دا

میرا تاں نیاجے دے

مر نور دین دی میں دوہتری آں

تے فیر اوہ اپنا رشتہ نہ ہون بارے افسوس کر دی اے۔ تے اپنی مجبوری انج دسدی اے:

دیر دس اہدے دج میرا کیہ تصور سی ؟!

ٹانگیاں تالوں میںوں اگے تھان کیہڑی سی ؟

ماہیاں دے اگے پر دھیاں نہیں بولدیاں

نالے ماپے دی دھیاں دا برا کدی نہیں چاہندے۔ لیکن حالات ای ایسے ہو گئے سن کہ غریبی نے

گھیرا کت لیا۔ پیو دھارا اٹھا ہو گیا۔ ٹانگے ساتھ چھڑ گئے تان سارے جہان وچ کسے نے ساڑی بات نہ کچھی۔ اوس سے ایس کا کے دا پیو۔ ساڑے کم آؤندا رہیا چنانچہ میرا پیو مرن لگا، میرے رشتے بارے ایس منڈے دے پیو نوں ”ہانہ“ کر گیا:

ٹھیک اے جے میرا اوہدا عمر وچ ہان نہیں
 پر دیرا ! آپ توں سیانا ایس
 جہڑی دھی نوں مایاں دی کیتی دی پچھان نہیں
 اوہ بی انسان نہیں
 رب میرا مبر ----- قبول کر تا اے
 مینوں ایہ جن جیہا پت دے دتا اے
 لے فیر میں تے ہن ایتھے لہ پینا اے
 حمیس (توں دی) کیہ ہویا -- اج ایتھے لہ ہو خاں
 اک رات بھلی ہوئی بھین دے وی کول چل رہو خاں
 لیکن شریف نے غالباً ”شکریہ کر دیاں نانہ کر دتی تے آخر اوہ ایہ کہہ کے بس یا ریل توں اتر کے
 اپنے گھر چلی گئی:

بھما جگ جیوندیاں دے میل نہیں
 میرے دلوں سمناں نوں بہت بہت پچھتا!
 شریف کجای صحت مند قدراں بارے چٹا نوں اپنا شاعری دا موضوع بناندا اے۔ امن دا زمانہ
 ہووے تان اک شریف ٹیار دے مونسوں ماضی دیاں چٹلاں دے قسے بھلان تے مستقبل دیاں راہواں
 نوں سواہرا کرن دے بول انج اجاگر کر دا اے۔

کیہ	ہن	فیر	پریتاں	پایے	؟
فیر	آساں	نوں	پانی	لاچے	؟
فیر	آپے	وچ	رمل	جائے	؟
نہ		پیا	!		
ہن	میں	نہیں	اپنے	جوگی	.....
ہن	نہیں	اپنی	مورکھ	-----	
اپنی	سکھاں	دی	کلی	نوں	آپ
ہشلیاں	گلاں	کاہنوں	چھیریں	؟	.....
تیریاں	کیتیاں	یاد	نیں	مینوں	.....
جد	ہن	دلوں	مکائی	اڑیا	
کیہ	مڑ	کرنی	سختی		

بھلا پنڈ نہ بیا ----- ! ہن میں نہیں اپنے جوگی
 راہ نہیں جد ہن کاہنوں کاہنوں
 چھچھے

اکپاسے نویاں قدراں پھٹ رہیاں سن۔ منڈا کڑی۔ جوان میں۔ اوہ اکدو بے نوں پسند کر دے
 نہیں تے فیر شادی رچان دی کوشش کر دے نہیں۔ ایس موضوع بارے ساڈیاں اردو تے پنجابی قلموں
 وچ وی وکالت کیتی گئی لہہ دی اے۔ جمدی بنیاد۔ اوہی رانجھاتے ہیر 'سوہنی تے مینوال' سسی پنوں
 وغیرہ دے قصیاں اتے رکھ کے نویاں عمارتاں اساریاں جاندیاں نہیں۔ لیکن شریف کنجاہی سوچدا اے
 کہ آخر دنیا وچ ہیر تے رانجھا 'وغیرہ دے کردار آخر کئے کوہو سکدے نہیں۔ جد کہ ہر خاندان نے اپنی
 دمی 'تے اپنے پتر دا ویاہ وی کدھرے نہ کدھرے ضرور کرنا اے۔ تاں ایس دا مطلب ایہ ہویا کہ
 عاشقی معشوقی راہیں نکاح دا پنڈاٹے کرنا بڑا اوکھا کم اے تے نالے ایہ ہاری ساری دا کم نہیں۔ ہویا
 کوئی ہزاراں یا لکھاں وچوں اک ادھا قصہ اجیہا وی سرے چڑھ گیا۔ ورنہ شریفانہ تے مناسب ترین
 طریقہ ایہی اے کہ والدین تے سرپرستاں دی مرضی نال اپنے فریضہ نبھایا جائے۔ ایسے گل نوں اک
 نیار دے مونسوں شریف کنجاہی انج اگلو رہیا اے:

کاہنوں راہ جاندی نوں نکمیں
 کاہنوں آساں لائیں

چنوں ودھ کے روپ تہرے تے۔ میں جاناں میں متاں
 چڑھے کتدیاں کتدیاں کتدیاں گھاں تھریاں'----- رتاں
 دل تے میرا وی کردا اے تینوں ای پئی ----- نکاں
 نہ تھکاں نہ اکاں

پر اڑیا ! اس دنیا دے وچ پیار کمانا اوکھا
 چھپ چھپ ملنا ..... گل کر دے وی جھکنا
 سڑیاں رہتا۔ کڑھیاں رہتا۔ مونسوں بول نہ سکنا

کون ایہ گل سیاپے پالے
 ہاسے کھیڈے روگ لوالے
 کون ایہ پنڈے آپ سیرے
 کون ایہ گھم (دھوڑیاں دا بھت) چھیڑے

لیکن ایس دے باوجود شریف ----- رومانی انداز دا مکر نہیں :-

دے ماہیا
 کڑیاں کدیاں
 گھیاں گھیاں
 گھاں رازاں
 مارن

ماہیا
 ہن
 اوہ

گھڑیاں

نوں

ڈوبن

تارن

سوہنی دے قے چھیزن ---- سسی دیاں گاؤن جھوکان

میں گگن اوہناں نوں روکان ---- ؟ بجاں وے بجاں!

میں کس کس توں مونہ موڑاں

کس کس نالے ملنا چھوڑاں

ترنجن وچ چرخہ ڈاہ کے

ہن گھاں کر دیاں رتاں

میتوں جگ دے مئے چناں

جنگ دا زمانہ ہووے تاں اوہ آپو سوچیں پے کے اپنے آپ نال گھاں کرن ڈیہ پیندا اے - تے

رب کولوں خیراں منگدا اے:

جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں

قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں

مولا خیر گزارے

سوہنے سوہنے کھڑے کھڑے سے کھڑے پارے پارے

رب جنہاں نوں سبھ توں چنگا سبھ توں سوہتا -

آپوں آکھ پکارے

کیہ ایہ آپے وچ ای لڑ کے مر جاون دے سارے ؟

مولا خیر گزارے

پکیاں ہویاں فصلاں

سروں سروں دی اچے ٹانڈے

آسے پاسے گکیاں ہویاں - گگھ گگھ نالوں لیاں چھلیاں

کیہ اہتاں تے اسماناں توں دن گے اکتیارے ؟

مولا خیر گزارے (۱۳ ستمبر ۱۹۳۹ء)

ایہو جہنی سوچ ای "ڈونگھے وین" دھوں نکل کے ساڈا دامن پھڑکھلندی اے تے شریف کنجاہی

بے بسی دے عالم وچ ---- پکار رہیا اے -

دکھاں درداں ماری دنیا دل جد جھاتی پاتاں

سوچاں دے ڈونگھے ویناں وچ رڑھتاں گوتے (غوطے) کھاناں

اچی داکھ دکھاں دا دارو تک تک کے لپچاواں

"تھوہ کوڑی" دی آکھ نہ سکاں - کیہڑے پاسے جاواں

رشی منی اوتار پیغمبر لکھاں ہور سیانے
 اوہوا قوماں اوہوا بندے
 لوکھ ہنکاراں پٹے
 موہ مایا دے پٹے
 گلے کتھے اج دی اوہوا
 ڈانگرو ڈانگی ہونا
 سکھ دے سننے لے لے کے
 جاں --- اکھ اکھرے تاں رونا
 (۱۵ ستمبر ۱۹۳۹ء)

ایہ دو نظماں ستمبر ۱۹۳۹ء وچ لکھیاں گیان - جدوں دوجی جنگ نے پیرپارنے شروع کیتے - شاعر
 تاں سدھراں دے دیوے ای ہاں سکدا اے - ہور اوہ دھارا کیہ کر سکدا اے - ہاں کوئی مرد قلندر
 ہووے تاں ڈبیاں بیڑیاں نوں تارن دا آہروی کرے -

جنگ سے گھرو - لام تے چلے جانڈے نیں - سوانیاں - گھر بہہ کے اوہتاں دی اڈیک وچ حیاتی
 لگھانی شروع کر دیندیاں نیں - نالے گھربار سانہدیاں نیں تے نالے :

میں چائیں چائیں دھوداں پوشاکاں
 اپنے کونت کونت دیاں
 پھلک پھلک کے ، تبک تبک کے
 ست کم چھڈ کے - دھوداں پوشاکاں اپنے کونت دیاں
 اوہ چونہ دتاں دی چھٹی لے کے رب رب کیتا - آیا اے
 میں چٹھیاں پایا تھکی ساں
 میں اولیاں پایا اکی ساں

.....
 لاماں دیاں گھاں سن سن کے
 دل کھوہ وچ پے پے جاندا سی
 ہن رب رب کیتا ----- چھٹی لے کے
 کونت میرا گھر آیا اے
 میں چائیں چائیں دھوداں پوشاکاں اپنے کونت دیاں
 کونت مرا گھر آیا

ایہ نظم ۱۳ جون ۱۹۳۰ء دی تخلیق اے - ایس توں ظاہر اے کہ دوجی جنگ عظیم سے برصغیر وچ
 انگریزی سرکار پنجابی جواناں نوں کسراں دھکے نال جنگ تے بھیجی سی - تے سوانیاں بڑیاں آساں

لا کے اپنے کونٹاں دا انتظار کر دیا سن -

بھلکے ادھ ایہ کپڑے پا کے ہودے واہ کے
 مینوں ہس ہس ہس دے گا
 آساں دی ہنگری چلی تے
 خوشیاں دا بدل دے گا
 میں جم جم پئی بلہاراں دی
 دچو دچ جنڈی واراں دی
 میں چائیں چائیں دھوواں پوشاکاں
 اپنے کونٹ دیاں -----

ایہو سڑی سیاہا اک ویہندڑ عورت نوں سیالی راتاں دچ پیش آؤندا اے - جد کونٹ گھروں دور
 اے - سدھراں ہنگر ہنگر کر کے دچو دچ ہلچل پچائی رکھدیاں نیں - اتوں گوانڈھتاں دے ہارسنگار
 لوتیاں لاؤندے نیں :

لیاں سیالی راتاں کتیاں نہ جانڈیاں
 شوکدیاں --- شاں شاں کر کے ڈرانڈیاں

کدے ڈاہواں چرخہ اٹیراں کدے چھلیاں
 ڈولی ہوئی جنڈی نوں ہون نہ تسلیاں

اونسیاں میں پاؤندی تھکی

کانواں نوں اڈاؤندی تھکی

چھتیاں دے دچ سارا حال سناؤندی تھکی

ایڈا پکا دل کیتا کیشری گلے ہانیا !

آنڈھتاں گوانڈھتاں تے سیجاں نوں سنگار کے

سونڈیاں نیں روز گلوکڑیاں مار کے .....

موڑ چا مہاراں ہن .....

اسیں بھکے چنگے جیا - رجنے دی لوڑ نیں

ایتھے وی رب اوہوا - سانوں رزتے دی تھوڑ نیں

کتیاں نہ جانڈیاں نیں لیاں سیالی راتاں

(۱۹ جنوری ۱۹۳۵ء)

شریف کنجاہی دیاں سوچاں - سدھراں - پیڈو ویب دے دوالے گھدیاں نیں - آساں دی

ہنگری پہلی ہووے یا - کنکاں تے پہلی ہوئی سرہوں دے کھیٹ:-

کنکاں	کنک	و کھاوے
رت	دی	سرہوں
پیلے	پیلے	تھلے
چتر	ساوے	ساوے
کیہ	دساں	کیہی سوہنی لگے
کیڈی	من	نوں بھاوے

حیاتی دے ایس زرعی بھنڈار وچ دوہری شک اے - پھلیاں دا جوہن 'خیاراں دے جوہن دا ہانی
بن کے اکدوہے دا بھیلیاں پیا لگا اے:

لم سلیمیاں پھلیاں دے وچ سدھے پدھرے بنے
مانگ کے خیاراں دی پئی بھوں بھوں چیتے آوے
اوہ دیکھو خاں - راہے راہے - کون پئی اے جاندی
لیندی جس پھلاں دی .....
پیر اگانہ نوں جاندی .....
اس مئے نے پچا اے اچے کنیاں پھلیاں اگے
جتھے ایس دے دیور جیٹھ تے کونت نیں گوڈی لگے
(بھتا --- مارچ ۱۹۴۵ء)

دوہی جنگ عظیم ختم ہو گئی سی - گھر والا لام توں مڑ کے گھر آ گیا - گھر والی اوہنوں بیٹے ویلے
ویاں یاداں دے قہے اچ سناندی اے:

اج	تک	میںوں	یاد	اے	تیرا	لنا	جاندی	واری
اکھ	وچ	سکاں	-	دل	وچ	سکاں	لوں	وچ
لا	لا	پھلیاں	دے	نال	پھلیاں	ہکاں	دے	ہکاں
لام	تے	تیرے	جاندی	واری	جد	دوٹیاں	سن	چھکاں
	کے	کے	ہنگورے	بھر	بھر	دسنی	بے	قراری
	اج	تک	میںوں	یاد	اے	تیرا	لنا	جاندی
		نیا	ک	پے	ہن	پینڈے		
		نچا	ٹٹ	گنیاں	ہن	لاماں		
		آماہی	محب	آ	میں	خیاں		
		ہوئیاں		کئی		سلاماں		
		نمن	پکا	لے	تیرا	راہ		

تک تک کے اسان غلاماں .....
 آماہی ہن بھاری گلدی اوہ یہ دی کھاری
 جیہڑی رکھ گیا سیں میرے سر تے جاندی واری
 (۷ اگست ۱۹۳۵ء)

شرف کنجاہی تحریک پاکستان توں اندر اندر متاثر ہندا رہیا۔ اوہیاں سوچاں سفر کردیاں رہیاں
 - پاکستان بنیا اکھنڈ بھارت دے دعویدار مسلمان نوں اچھوت تے لپیچہ سمجھ کے اوہتاں دیاں جاناں تے
 عزتاں دے دشمن ہو گئے۔ نہ صرف آپو اوہتاں نے صدیاں دی غلامی دا انتقام لیا۔ سگوں ہور توہاں
 نوں دی ڈھائے چاڑھ لیا تے اپنا ساتھی بنا کے دلاں دیاں لاہیاں۔ شرف کنجاہی --- حیران اے
 ---- تے سوچدا اے کہ دنیا نوں کیہ دگ گئی اے۔ ہر پاسے فساد تے 'دنگے' لٹ مار تے وڈھا گئے
 ---- انسانی رشتے اک ہون دے باوجود دوائی دی ایہ اگ چنگی نہیں:

بڈھیاں نوں مارنا
 بچیاں نوں نیرے چاڑھنا
 بھولے بھاء جاندیاں دا
 چھریاں دے تال - ڈھڈ پاڑنا
 کلیاں نوں پھوک کے (اگ لاکے) تے سدے اجاڑنا
 مذہباں دی اگ دج مذہباں نوں ساڑنا
 سوچنا واں ہر کوئی دھیاں بھیتاں والا اے
 دھیاں بھیتاں دا ای ہر پاسوں مکالا اے
 میری اے کہ تیری اے
 دھی مڑ دھی اے
 دھیاں دج دسوخاں
 کھیر بھلا کیہ اے
 دھیاں دے پنے لگ لسن کیہی جھل پئی اے
 سوچنا واں دنیا نوں کیہی دگ گئی اے
 (۷ اگست ۱۹۳۷ء)

ایہ ادبی ساڑا اے بہرہ اک دانشور نوں ڈنگدرا ہندا اے۔ امرتا پریتم نے ---- ہاڑے گھتے
 تاں اوہنوں وارث شاہ یاد آیا۔ احمد راہی نے ہاڑے گھتے تاں انج کہ:

سدھراں والے مائے
 نہ ہتھاں نوں مندیاں لائیاں
 نہ گناں دے گانے

نہ سیاں نے ڈولیاں گائیاں
 نہ بھرجائیاں سرے پائے
 نہ کوئی سراں والا آیا
 نہ ڈولی ویراں نے ٹوری
 جس دے ہتھ جمدی بانہ آئی
 لے گیا زورا زوری

۱۳ اگست ۱۹۴۷ء نوں رمضان المبارک دی ستائیس تاریخ سی۔ انج پاکستان لیتہ القدر نوں قائم
 ہویا۔ اوس توں دو تن دن بعد عید الفطری۔ منیر نیازی دی نظم ”گل دی گل“۔۔۔۔۔ وی ایسے طراں
 دے موقعے دا چیتا کراندی اے۔ اوہ کہندا اے:

گل بیٹھا کھے سوچ رہیا ساں
 گل اک گزرے ویلے دی
 اپنے پنڈ دے چہاں بیٹھاں
 ”چھوٹی عید“ دے میلے دی
 میں ہر مشور ہاں ایساں
 دل دے بھیت لکاون وچ
 غم دی نکھی چیک نوں گھٹ کے
 اپروں ہدا جاون وچ
 اوس پرانے دن دے وچوں
 کر کے یاد اک موکے (موقعے) نوں
 زور وی لا کے روک نہیں سکیا
 اپنے دل دے ہو کے۔ نوں

ایس دا مطلب ایہ ہے کہ ساڈے شاعراں نے ۱۹۴۷ء دے ظالمانہ فسادات دا بڑا گہرا اثر قبول
 کیتا سی۔ تے شریف کنجای وی اپنے انداز وچ ایسے موقعے اتے افسوس دا اظہار کر دا اے قیام
 پاکستان دا جواز۔۔۔۔۔ پیش کر دیاں شریف کنجای آکھدا اے:

کھسے دلاں وچ اڑج پنے نہیں۔ کبیاں پیاں گنڈھاں
 لوناں نالوں ماس کھیریا۔۔۔ کر کر آڈیاں ونڈاں
 خیری مہری دسدے دسدے پتہ نہیں کیہ ورتی
 لو د لو دتاں وچ ہوئی پھلاں ورگی دھرتی
 بھائیاں نالوں بھائی اوڑک دکھے ہندے آئے
 ایہ کوئی ایڈی گل نہیں سی۔ جس سیاپے پائے

اک توئی (کجے ہوئے آنے نال بھری پرات) تے جے سدا ای ماں جائے دل بندے
 کویں ایہ دنیا کھلی دسدی - کویں مگر ایہ پیندے
 بلجے شاہ ' فرید ہوراں جینے جس دھرتی تے دے
 نانک ورگیاں سنتاں جتھے راہ ملا پڑے دے
 اوتھے لوتی لانے والیاں ' انج انج لوتی لائی
 تانے پیٹے والیاں تنداں "توں توں" نوں ستائی
 آہنیں آہنیں اپنے مونہ تے مارن لگ پنے چنڈاں
 بھائی بھائیاں نالوں رے ننگیاں ہویاں کنڈاں

پاکستان وجود وچ آگیا - رب دے ایس جہان وچ بندہ مزدور دے اوقات تلخ توں تلخ تر ہو گئے۔
 نظم "گاما" ایسے تلخ نوائی دی شہادت دیندی اے - شریف کنجہاں سوچدا اے کہ گامے نال کیہ درتار
 پیا ورتیندا اے تے فیر:

ایہ اک گاما ----- ایس ورگے ہزاراں نیں
 لٹ دے پنے بتیاں تے ---- کرے دگیاں نیں
 کم نہیں کم جہزا رت ای سکا دے
 کم کرن والیاں دا دھندا ای مکارے
 تے فیر آس دا دامن پھڑکے - سوچاں دی میٹکے نوں اوہ انج ہلارے دیندا اے

آکھدے نیں اوہ بھی ویلا اک دن اوتا ایں
 کماں دا مل جدوں انج نہیں پونا ایں
 ہر ویلے جدوں کے بیڑا (جکڑیا) نہ رہتا اے
 کے ویلے سکھ دا دی ساہ لین بہتا اے

.....
 مغللاں دا ہونا اودوں گامیاں سنگار اے
 اج اوہ دھارا بھانویں جانوں آواز اے
 (جون ۱۹۵۲ء)

ایسے طراں بین الاقوامی حالات بارے دی شریف نوں چتا ڈگدی رہندی اے - ۱۹۵۲ء وچ
 امریکی صدر "ٹرومین" نے اک بیان دتا کہ اساں ابے امن لئی بڑا کجھ کرنا اے - شریف نوں امریکی
 پالیسی دے مستقبل دا جھلکارا دسدا پیاسی - کہ ہاتھی دے دند نمائشی ہور نیں تے پیدائشی ہور - چنانچہ
 اوہ آؤن والے وقتاں وچ امریکی حکومت دے کردار نوں سامنے رکھ کے طنزیہ انداز وچ گلوراں لاؤندا
 ہویا کہندا اے گویا - امریکی صدر فرما رہے نیں:

"ابے اساں امن لئی ---- بڑا کجھ کرنا ایں"

شرف کنجای دا تبصرہ بزبان امریکی صدر:

اے تہاں کوریا دے وچ کیہ نکیا ؟
 اے اسیں کئی تھانواں کوریا بنائیاں
 زویاں (دھرتی) دے طبق اے کئی اسان ساڑے
 اے اسان کئی "ہیرو شے" نہیں اجاڑنے
 نکالناں اے اسان زویاں نہیں واہنیاں
 پانیاں دی تھان لو ناں نہیں پلانیوں
 جنگ دیاں ڈھولیاں توں سوڑیاں نہ پیاہے
 عس دیاں گولیاں توں سوڑیاں نہ پیاہے
 امن دیاں بیڑیاں نے ڈب کے ای ترنا اس
 "اے اسان امن لئی بڑا کمہ کرنا اس"

تے کوریا توں بعد امریکہ نے دیت نام وچ کیہ کیتا - ایہ پرانیاں گھاں نیں - افغانستان ناں
 جرہی اوہ کر رہیا اے - کہ اپنا کم کڈھ کے اوہوں صرف ایس لئی امن چین نہیں لین دے رہیا کہ
 متاں ایہ مجاہد مسلمان ملک - اپنا اسلامی کردار مڑ کے نبھانا نہ شروع کر دیوے - چنانچہ اوہنے آپنیاں
 پالیسیاں راہیں اوتھے عجیب صورت حال پیدا کر دتی اے - عراق نوں چک دے کے کویت اتے چڑھائی
 کروا دتی فیر اقوام متحدہ دی چھتر چھانویں ایس ابھر دے ہوئے مسلمان ملک دی فوجی تے اقتصادی طاقت
 نوں تہس تہس کر کے رکھ دتا - بوسنیا وچ مسلمان ذرا کوسر چکن لگے تاں اوہتاں دی سری ہینے کے
 عیسائی سراں دی چڑھل دے سامان کہینے جا رہے نیں - فلسطین وچ مسلماناں دا سارا زور لوا کے
 آخر اسرائیل ناں سبھ دی صلح دے جتن ہو رہے نیں - کشمیر دا مسئلہ - اج تائیں کے نوں نظر ای
 نہیں آسکيا چین ناں یاری دی لوڑ پئی تاں پاکستان نوں استعمال کر لیا - جدوں پاکستان نوں بھیر پئی تاں
 امریکی بیڑا دور سمندراں وچ کھلبلیار چھڑیا - تے آساں دے دیوے بال بال کے بھاندا تے بھجا بھجا
 کے بالدا رہیا - بطور اک دانشور دے شرف کنجای ایہ سارا کمہ دیکھ رہیا سی - کہ امریکہ دے امن
 منصوبے ماڑیاں توہاں نوں تباہی دا بیہ عام ثابت ہون گے خاص کر کے مسلمان ممالک نوں پانی پلا پلا
 کے مارن دی امریکی پالیسی اک سچے دانشور دیاں نظراں توں اوہلے نہیں سی - چنانچہ شرف کنجای نے
 دل دی بھڑاس کڈھی تے دوہے لفظاں وچ غالب دی زبان وچ ایہ وی آکھ دتا:

ہوئے تم دوست جس کے دشمن اس کا آساں کیوں ہو

شرف کنجای دی شاعری نے پنڈو رہتل دے لشکارے اپنے اندر سموئے ہوئے نیں - گورا ڈھکا
 ہووے - یا تیرا پنڈ - بنگے تے بھیاں دا کھیل ہووے یا "بخت نہ دکدے مل دے" دا ہوکا - کسے دی
 "اڈیک" ہووے یا۔۔۔۔۔

"کھیلے میرے بھولے ڈھے کھیلے گڈیاں ناں"

دا وقتی اجازت نامہ۔ لگیاں کنڈاں دا ورلاپ ہووے یا ”وا بگہ پار وسندے جن“ دیاں گلاں۔ کاس
 نیرے تے بولے یا ”زلے“ پاروں سردے وال پٹے ہون دی وجوہات دا جج۔ شریف کنجای سوچاں
 دے وسن وچ ای ڈبا نظری آوندا اے:

انیندرے شریف کنجای دی اوہ نظم اے جس وچوں ”جگراتے“ نام دا سورج طلوع ہو یا سی۔
 جگراتے دے حوالے نال نظم انیندرے بڑی اہمیت رکھدی اے۔ ایہ وی کے سوچ کے چننا کے فکر
 مندی دا سٹ اے جہنے ”جگراتے“ جیہا تھنہ سالوں دتا اے۔ تو مس وی اک جھکارا دیکھو:

اکھاں وچوں نیندر اج کتھے ر گئی اے
 کھتیاں وی کتھوں ر کے کتھے آ گیاں نیں
 تارے کیڑے دیلے دے پے اکھاں جھکاندے نیں
 اک اک کر کے پے کئی سوندے جاندے نیں
 زندگی دی رات انجے کھ فکھ گئی اے
 پتہ نہیں باقی بھری ہے۔۔۔۔۔ کیہو جیسی اے
 لٹھی ہوئی وچوں دی انیندرے ای یاد نیں
 اکھیاں دے دیں ”جگراتے“ آباد نیں
 نیندراں تے پتہ نہیں کتھے ر گیاں نیں
 ساڈے بھا کچیاں ابا یاں ای پیاں نیں

احمد راہی تے ترنجن

بیڑی دا پور۔۔۔ ترنجن دیاں کڑیاں
سب مال ہون کٹھیاں

بیڑی دے پور تے ترنجن وچ اک سانجھ اے۔ بھرا پور پار لنگھا کے طاح ہوری بیڑی موڑ کے لے آؤندے نیں تے لنگھن والے اپنے اپنے راہ چنڈے نیں۔ ایسے طراں ترنجن دیاں کڑیاں شادی والی ندی پار کر کے تھاں تھاں کھل جانڈیاں نیں۔ تے اوہناں دی جگہ نویاں کڑیاں آن ملدیاں نیں۔ ترنجن ساڑھے زنانہ وسیب دی مرکزی رہل دا پہلا پڑاؤ اے۔ جتھے کڑیاں چڑیاں وی ہندیاں نیں تے بزرگ مائیاں وی تے اہج زنان خانے دی ایس محفل وچ سیانیاں زنانیاں دے تجربے بھرے سنہیہ کڑیاں چڑیاں لٹی اوس حیاتی دے لمھے سبق ہندے نیں جہڑے اگے جا کے اوہناں دے کم آؤنے ہندے نیں۔ ترنجن۔ اک ویڑا وی ہندا اے جتھے گرمیاں دی دوپہر کٹن لٹی زنانیاں چرے ڈاہ کے کت دیاں نیں۔ تے اک کھلا دالان وی جتھے سردیاں دیاں راتماں نوں دیوے دی مٹی روشنی وچ چرے دی گھوگر۔ دے سارے اوہ پونیاں کتھیاں جانڈیاں نیں۔ پر ایس دور وچ ترنجن اک قصہ پارینہ بن کے رہ گیا اے۔ اہج میناں دا دور اے۔ نہ اوہ چرخہ نہ ویلنا نہ انی نہ ائیرن نہ چکی نہ چلی راہ۔ دنیا اہناں چیزاں نوں چالی پنجاہ ورے کچھے چھڈ آئی اے۔ اوردوں۔ اہمہ وی ہندا سی۔

جوگی اتہ پاڑوں آیا
چرے دی گھوک سن کے

طبعے شاہ تے شاہ حسین دے سے اندر اہمہ چرے ویلنے تے ترنجن اپنے جو بن تے سن۔ شاہ حسین علامتی انداز وچ ایہو چرے۔ اپنی حیاتی دے حوالے لٹی ورتدا اے۔

۱۔ مینوں انیڑی جو آکھدی کت نی مینوں بھولی جو آکھدی کت نی
میں نت کتن نوں سکھیاں مینوں گکیاں سانگاں سکھیاں
مینوں رہی نہ کائی مت نی
چرے بھنیں۔ کھویں پونیاں میں کچھی نوں ماراں لت نی

۲۔

اندر تیرا کوڑا وت گیوای مول نہ دتی او بہاری
کتن سکھ نی دلے کٹھے چھیا لوڑیں کھاری
تد ٹی۔۔۔ ائیرن بھتا چرے دی کر کاری
کے حسین فقیر سائیں دا عملاں باجہ خواری

۳۔ مہم چہ خڑیا! تیری کتنی والی جیوے

نلیاں وٹن والی جیوے

چرخہ بولے سائیں سائیں ہاتھ بولے توں
کے حسین فقیر سائیں دا میں تاہیں سب توں

ترنجن دی اک صفت ایسہ وی ہندی سی کہ چرخہ چک کے اپنے اپنے گھروں جانا پیندا سی۔ کیوں
جے دالان یا ویڑے وچ کے سونا بہتا وی ہندا سی۔ شاہ حسین اسدی شہادت انج دیندا اے۔

چرخہ	چاہ	بکھے	گھر	گیناں
رہئی	اکیلی	اک	ہوں	
جیہا	ریجا	ٹھوک	وٹائیو	
تھی	چادر	تان	کے	سوں

بلھے شاہ وی اگرچہ چرخے دی علامت توں حیاتی سنوارن دا کم لے رہیا اے۔ تاہم اتھے وی
ترنجن دا حوالہ موجود ہے۔

۱۔ تو ستیاں عمر ونبجائی اے تیری ساعت نیڑے آئی اے
توں چرخے تند نہ پائی اے کیہ کرسیں؟ داچ تیار نہیں
اٹھ جاگ گھاڑے مار نہیں
ایسہ سون تیرے درکار نہیں

۲۔ بھیناں میں کتدی کتدی ہئی (تھک گئی)

پڑی پچھے ہچھواڑے رہ گئی ہتھ وچ رہ گئی جئی

اگے چرخہ پچھے ہیزھا میرے ہتھوں تند ترئی

بھیناں میں کتدی کتدی ہئی

بھلا ہویا میرا چرخہ ٹٹا میری جند عذابوں چھٹی

بھلا شوہ نے ناچ نچائے اوتھے دم پئی کڑ (جکڑ کے) کئی (کتیا)

بھیناں میں کت دی کت دی ہئی

۳۔ کت کڑے نہ وت کڑے چلی لہا بھروٹے کت کڑے

۴۔ کر کتن ول دھیان کڑے

ایسہ خرچہ توں کیوں گویا

کیوں توں کہیہ دے وچ دلایا
 جد دا جتھ تیرے امہ آیا توں کدے نہ ڈاہیا آن کڑے
 ایسا چرخہ گھڑتا ناہیں پھیر کے ترکھان کڑے
 جد سہ سیاں تر جان گیاں پھر اوتھوں مول نہ آن گیاں
 آچرے مول نہ ڈاہن گیاں تیرا ترنجن پیا ویران کڑے
 کر کتن دل دھیان کڑے

احمد رائی نے ترنجن نوں جدید معنی پھاندتے نیں۔ بقول سعادت حسن منٹو:
 ”احمد رائی نے شاعری دی ہک وچ جنگلی کبوتران دے آلمنے نہیں پائے۔ (بلکہ) اوس
 نے اوتناں آلمنیاں دا ذکر کیتا اے جنہاں وچ غریب دسدے نیں۔ امہ آلمنے
 خوبصورت تے گول مٹول تے پھڑکن والے نیں۔ پر ایمان دی گل اے کہ احمد رائی
 دی زبانوں انہاں دا ذکر سن کے اکواری تے کالجہ مل جاندا اے۔“

احمد رائی نے لوک گیتاں نوں بڑا کھب کے تے نیرے ہو کے دیکھیا اے تے اپنی شاعری وچ
 لوک گیتاں دا رس گھولن دا جتن کیتا اے۔ ایسو وجہ اے اوہدی شاعری ہر من پیاری ہو کے ابھری
 اے۔ احمد ندیم قاسمی ہوری ترنجن دے دباہے وچ لکھدے نیں:

”میں نہیں جان دا جے ایہ نظم (احمد رائی دی نظم ترنجن) پنڈاں دے وچ کیکن پہنچی۔ پر پہنچ گئی تے
 میں اک پنڈ وچ دیکھیا جے پنڈ دیاں کڑیاں ڈھوکی دے آلے دوالے بیٹھ کے رائی دی ”ترنجن“ گا
 رہیاں نیں۔ ایس نظم دے وچ چھوٹے وڈے مصرعے نیں تے میں حیراں ساں جے ڈھوکی دی تال تے
 امہ نظم کس طراں جے گی۔ پر جم گئی۔ کڑیاں گاندیاں رہیاں تے کچھ دیر پچھے میں محسوس کیتا جے
 اوتناں دچوں کچھ دیاں آوازاں بھر رہیاں نیں۔ اوس ویلے اوہ (نظم دا) ایہ حصہ گا رہیاں سن:

پونیاں دے تال بھلئے مائے سمے نیر سکاواں
 پر ہنجو نہیں سکدے

ہولی ہولی آوازاں کرن لگ پیاں تے اخیر دے وچ اکو کڑی گوندی رہ گئی پر ایس تھاں تے آکے اوس
 دا گلا وی گھٹ گیا:

تاں کوئی سریاں والا آیا تے نہ دیراں ڈولی ثوری
 جس دے جتھ جدی بانہ آئی نلے گیا زورا زوری

ایسو اوہ مقام اے جتھے وڈی تے اچی شاعری عام لوکاں دے دلاں دی دھڑکن بن جاندی اے۔
 امہ رائی دی اکو نظم دی مثال اے۔ کہتا امہ سی جے رائی صرف پڑھیاں لکھیاں پنجابیاں دا شاعر
 نہیں۔ اوسدی شاعری تاں اچی اے پر اوہ نیوں کے اچیاں گلاں کردا اے۔ رائی دی مقبولیت دی کوئی
 وجہ وی ہونی چاہیدی اے۔ اچے اوہدی شاعری دی عمر ای کہیہ اے۔ پنجابی دے وچ سب توں پہلی چیز
 اوس نے نظم ”بیلی“ لئی کئی۔ امہ اک گیت سی تے خورے ۱۹۳۸ء دی گل اے۔ دوسری نظم ۱۹۳۹ء

دے آخر وچ لکھی تے تہی ترجمن ۱۹۵۰ء دے وچ۔ ایس توں بعد راہی نے بہت ساریاں نظماں لکھیاں۔ پچھلے سال اوس نے پنجابی شاعری نوں بہت کچھ دتا۔ ایس مقبولیت دی اک وجہ تاں ایہہ ہے کہ راہی نے پنجاب دے لوک گیتاں تے لوک کہانیاں نوں اپنے ذہن دے وچ رچا تے گھلا کے شاعری کیتی اے۔ ککلی ککیر دی، ونجارا، ونج کرن ونجارے، چتاں دے تیری چانٹی، ٹپے، ماہے، بولیاں، ایہہ سب ایس گل دا ثبوت نیں۔ دنیا دی کسے زبان تے دیس دی شاعری جدوں اپنے لوک گیتاں توں کٹ کے کچھ آکھے گی تاں (اوہ) تاریاں تے فرشتیاں دیاں گھاں کرے گی۔ دھرتی دی خوشبو تے انساں دیاں محبتاں تے تاہنگاں تے دکھاں دے نال اوسدا کوئی واسطہ نہیں ہووے گا۔ اصل گل ایہہ دے ہے پنجابی زبان وچ شاعری کرنا ہور چیز اے تے پنجاب لئی شاعری کرنا بالکل اک دکھری چیز پنجابی زبان دے وچ پنجاب لئی شاعری کردا اے۔ راہی نے کدی وارث شاہ دے اتے کدی مولوی غلام رسول دے لفظاں نوں نویں معنے دے کے ورتیا اے۔ اک دو تھانواں تے مینوں اسطران گھیا ہے راہی خواجہ فرید دی ملانی کافیاں دے مٹھے سانولے رنگ نوں اپنے شعراں دے وچ نویں شان نال تھماں دتی اے۔ اک مثال دیکھو:

سوچاں وچ گل دکڑیاں پانواں
اج میں ہو گئی ہور دی ہور

کے نوں کیہ پتہ سی جے راہی، جیہڑا چھوٹی عمر وچ اپنی ماں نوں مولوی غلام رسول (عالپوری) ہوراں دا قصہ یوسف زلیخا بڑیاں عقیدتاں دے نال سناندا سی تے سناندا سناندا رو پیندا سی تے سوں وی جاندا سی، اوہ اگے چل کے پنجابی شاعری دیاں بھلیاں ہویاں غلمتاں تے رونقاں نوں فیر زندہ کرے گا۔ راہی نے مدتاں دی ستی ہوئی پنجابی زبان دا پاسہ پرت کے جگا دتا اے تے اوس نوں نویاں نویاں طرزاں، نویں نویں پینترے تے نویں نویں موضوع دتے نیں۔ میں اوسدی شاعری دے اثر ہٹماں سارے پنجاب دی حالت اوسے دے شعر وچ ایس طراں بیان کراں گا:

رکھ ڈولدے تے اکھ نہیں لگدی

نمی نمی وا دگ دی

(احمد ندیم قاسمی - لاہور - ۱۲ دسمبر ۱۹۵۲ء)

ترجمن دا خالق۔ تے دیس پنجاب دا البیلا شاعر احمد راہی ۱۲ نومبر ۱۹۲۳ء نوں خواجہ عبدالعزیز دے گھر امرتسر وچ پیدا ہویا۔ ماپیاں نے غلام احمد نام لکھیا تے مرشد نے خورشید احمد۔ احمد دونہاں وچ سانجھا سی۔ شاید ایسے کارن اوہنے اپنا ادبی نام احمد راہی رکھیا۔ احمد راہی دے ماموں جان صادق امرتسر چنگے شاعر سن۔ عبدالغفور قریشی موجب اوہناں توں متاثر ہو کے احمد راہی نے ۱۹۴۲ء وچ اردو شاعری دل پیر پٹیا تے ایسے سال میٹرک کر کے اوہ ایم او کالج وچ ایف اے دا سٹوڈنٹ بن گیا۔ اے سیکنڈ ایئر وچ سی کہ طالب علماں دی تحریک وچ حصہ لین و جہوں کالجوں کڈھ دتا گیا۔ مکی ونڈ گھروں

لاہور آ کے اود ترقی پسند تحریک دے دو ماہی پرچے سویرا دا ایڈیٹروی رہیا۔ ۱۹۳۹ء وچ سعادت حسن منٹو دی قلم بلی دا پنجابی گیت لکھیا۔ جتنے بڑی شہرت کھئی۔ تے انج احمد راہی اردو توں پنجابی دل آ گیا تے فیر اک دن اوس دیاں نظماں دا مجموعہ ترجمن چھپ کے سامنے آیا۔ اوہدی بڑی تعریف کیتی گئی تے ۱۹۸۳ء تک اہرے پنج ایڈیشن چھپ چکے سن۔ ایہہ کتاب گورکھی لپی وچ بھارتی پنجاب وچ وی چھپی سی تے ایہہ انعام یافتہ کتاب اے۔ قلمی دنیا وچ وی احمد راہی نے چوکھا کم کیتا۔ خاص کر کے قلم ہیر رانجھا دے گانے تے مکالمے لکھ کے اوہنوں اک یادگار قلم دے طور تے منوایا۔

احمد راہی دی ترجمن بارے اپنے ولوں کھ آکھن توں پہلاں احمد راہی دا اک انٹرویو پڑھن دے لائق اے۔ بیروٹ اوس نے عمران نقوی نوں دتا سی تے اود روزنامہ نوائے وقت دے جمعہ میگزین وچ ۳ ستمبر ۱۹۹۳ء نوں چھپیا سی۔ ایہہ انٹرویو اردو وچ اے تے من و عن دتا جا رہیا اے۔ تاں جے قارئین براہ راست احمد راہی نال ملاقات دا لطف اٹھا سکے۔ احمد راہی نے ایس انٹرویو وچ بعض بڑیاں بڑیاں پتے دیاں گلاں وی کیتیاں نیں۔ مختلف شاعران بارے اپنی رائے دا اظہار وی کیتا اے تے شاعری بارے وی اپنی جچی تلی رائے پیش کیتی اے۔ احمد راہی دا نقاد بارے نظریہ ایہہ دے کہ ہر شاعر دے اندر وی اک نقاد ہندا اے تے دو جا نقاد اوہدے قارئین ہندے نیں۔ تیجا نقاد احمد راہی دی نظر وچ کوئی اہمیت نہیں رکھدا۔ اود نقاد نوں دھولا بنان دا روادار نہیں۔ احمد راہی نقاد بارے ٹھیک ای آکھدا اے۔ سچ پچھو تاں بیروٹ نقاد کسے تحریر نوں کھب کے پڑھیوں بغیر تنقید نگاری بھاندا اے اود نہ اپنے نال دیانتدار ہندا اے تے نہ لکھاری نال۔ تے نہ قارئین نال مخلص ہو سکدا اے۔ کیوں جے دیانت داری دا وی کوئی تقاضا ہندا اے تے جدوں کوئی نقاد چنگی طراں مطالعہ کرن پچھوں تنقید نگاری دا فریضہ بھاندا اے تاں اود اپنی رائے بطور اک قاری دے پیش کردا اے۔ تے قاری نوں نقاد احمد راہی دی من دا اے۔ بہر حال احمد راہی نال انٹرویو راہیں ملاقات دا لطف اٹھاؤ۔

شاعری فوٹو گرافی نہیں، پینٹنگ ہے

جدید پنجابی نظم کے ممتاز شاعر اور نغمہ نگار احمد راہی سے ایک مکالمہ

عمران نقوی !

- سوال : نظریہ ادب؟
- جواب : ترقی پسند مصنفین میں سے ہوں لہذا ادب برائے زندگی۔
- سوال : ادبی دنیا میں خود کو کامرانوں میں شمار کرتے ہیں یا خوش قسمتوں میں؟
- جواب : خوش قسمت سمجھتا ہوں کہ میرا نام اچھا لکھنے والوں میں لیا جاتا ہے۔ کامیاب تو حکومتی ادیب ہوتے ہیں۔
- سوال : حکومتی ادیب؟
- جواب : امین الوقت۔ ہر حکومت کا ساتھ دینے والے۔ انہیں اپنا مفاد عزیز ہوتا ہے نظریہ

نہیں۔

سوال : آپ اردو میں لکھتے تھے، اب بھی لکھ رہے ہیں۔ یہ بتائیں کونسی چیز آپ کو اردو سے پنجابی کی طرف لے گئی؟

جواب : اردو کبھی کبھی لکھتا ہوں۔ پلان کر کے نہیں لکھا۔ میرے جذبات تھے جو پنجابی میں ادا ہو گئے ورنہ ”سوریا“ جیسے ادبی جریدے کی ادارت کی ہے۔ پنجابی میں میری کچھ نظمیں پسند کی گئیں۔ دوستوں نے مشورہ دیا کہ اس طرف سنجیدہ ہو جاؤں۔ جب ”ترنجن“ چھپی تو بہت سے خط ملے۔ اردو مشاعروں میں اردو غزل اور نظم کہنے کے باوجود پنجابی میں سنا جاتا تھا۔ اس کے بعد قلم میں آیا تو اردو کی نسبت پنجابی گیت زیادہ لکھے۔

سوال : پنجابی کے حوالے سے آپ کے نام اور کام میں بعد کی وجہ؟

جواب : قلم میں زیادہ لکھتا رہا لہذا توجہ ادھر رہی۔ اردو یا پنجابی ادب کی طرف زیادہ دھیان نہ دے سکا۔ آدمی کام کرتا رہے تو ٹھیک ورنہ زنگ لگ جاتا ہے۔

سوال : آپ کے دور اور آج کی نظم میں کوئی خاص فرق؟

جواب : منیر نیازی، نجم حسین سید، شریف کنجاہی، سلطان محمود آشفہ، افضل احسن رندھاوا، یونس احقر، رؤف شیخ سب کا اپنا سائل ہے۔ یہ لوگ عصری مسائل پر لکھتے ہیں۔ باقی ہر شاعر کا مخصوص انداز ہوتا ہے۔ میرا اپنا سائل ہے۔

سوال : کوئی نام بھول تو نہیں رہے؟

جواب : دیگ کے سب دانے ایک جیسے تو نہیں ہوتے۔

سوال : پنجابی غزل کے بارے میں آپ کی رائے۔ پرانی نہیں نئی؟

جواب : پنجابی کی پرانی غزل روایتی تھی۔ اس پر اردو اور فارسی کا اثر تھا۔ نوجوان شاعر جنہوں نے اب غزل کہی ہے انہوں نے غزل کو نیا مزاج دیا ہے۔ معاشی، معاشرتی اور سیاسی مسائل کا احاطہ کرتے ہیں۔ ان میں یونس احقر، احمد ظفر، رؤف شیخ، سلیم کاشر وغیرہ شامل ہیں۔

سوال : یہ لوگ نوجوان ہیں؟

جواب : میرے لئے تو نوجوان ہی ہیں۔

سوال : منظور وزیر آبادی؟

جواب : یہ بھی اسی گروپ سے متعلق ہے جس کا پہلے ذکر کیا ہے۔

سوال : شویر بخاری؟

جواب : دو چار مشاعروں میں سنا ہے۔ ترنم اچھا ہے۔ شعر بھی اچھے ہی کہتا ہے۔

سوال : اکرام مجید؟

- جواب : اسے میں نے پڑھا نہیں۔
- سوال : پنجابی ادب میں جدید پنجابی غزل کا کردار؟
- جواب : جدید غزل کا آغاز ہوا ہے۔ غزلیں اچھی کسی جا رہی ہیں۔ شعر اچھے ہوتے ہیں لیکن جدید غزل گوجن کے میں نے نام لئے ہیں انکے ہاں تغزل نہیں۔ جبکہ تغزل ہی غزل کی اصل بنیاد ہوتا ہے۔
- سوال : تغزل نہیں تو ان کی غزلیں اچھی کیسے ہوئیں؟
- جواب : نظم اور گیت میں تغزل تو نہیں دیکھا جاتا۔ لیکن شعر اچھے ہوتے ہیں۔ منیر نیازی کی پنجابی غزل میں تغزل ہے۔
- سوال : شاعری میں سناریٹی کیا ہوتی ہے؟
- جواب : سناریٹی میں اچھی شاعری اور مردونوں شامل ہیں۔ اردو کے کئی شاعر ہیں مثلاً "محشر بد ایوانی" بہت اچھے شاعر ہیں۔ عمر میں بھی بڑے ہیں اس لئے سینئر ہیں۔ لیکن ایک صاحب ہر جگہ صدر ہوتے ہیں اور ان کے بعد پڑھتے ہیں۔ اب آپ خود فیصلہ کر لیں سینئر کون ہے؟
- سوال : منیر نیازی اور احمد راہی کے حوالے سے آپ کیا کہیں گے؟
- جواب : میں نے ایسا کبھی نہیں سوچا۔ منیر مجھ سے بعد میں پڑھتا چاہتا ہے حالانکہ میرے مقابلے میں بہت جونیئر ہے۔ وہ کسی کو اچھا سمجھتا ہی نہیں۔
- سوال : عجیب اتفاق ہے کہ آپ جدید پنجابی نظم کے بانوں میں سے ہیں اور نمبر بھی آپ کو اسی چیز کے ملتے ہیں لیکن آپ کی نظموں (خاص طور پر ترجمان میں) لوک شاعری کا حوالہ بہت زیادہ چھایا ہوا ہے۔ حالانکہ لوک (ادب) جدید نہیں، قدیم ادب شمار ہوتا ہے؟
- جواب : لوک حوالوں کو میں نے اپنے زمانے میں رکھ کر استعمال کیا ہے۔ نئے تناظر میں دیکھا ہے۔
- "تیریاں میراں راہواں دے وچ نیلے، تھل، چنھاں"
- نیلے، ہیر، تھل سستی، چنھاں، سوہنی۔ یہ سب کچھ اسی طرح ہے۔ رسومات کی وہی الجھنیں ہیں، رکاوٹیں ہیں۔ ذات پات کی باتیں ہیں جو ہیر سستی، سوہنی کو برداشت کرنا پڑیں۔
- اگے پچھے، سجے کبے یاں کیدو یاں کھیزے
- چنھاں نے لکھاں ہیراں لٹیاں، لکھیاں رانجھے ساڑے
- یہ نظم میں نے ۷۴ء کے پس منظر میں کہی۔ لیکن کیا ۵۳ء یا آج کے پاکستان پر صادق نہیں آتی۔
- سوال : احمد راہی جیسے بڑے نام کی طرف سے ترجمان کے بعد کوئی شعری مجموعہ سامنے نہیں آیا۔ اس کی کوئی خاص وجہ۔ صاف۔ صاف؟
- جواب : ترجمان کے بعد جو کچھ لکھا اتنا معیاری نہیں لگتا کہ اسے کتابی شکل دوں۔

- سوال : معیار تو نقاد نے متعین کرنا ہے؟
- جواب : نقاد کیا بتائے گا۔ ہر لکھنے والے کے اندر ایک نقاد ہوتا ہے۔ میرے اندر جو نقاد ہے وہ میرے لکھنے کی قوت سے زیادہ سخت ہے۔
- سوال : ایسی صورت میں نقاد کی ضرورت باقی رہتی ہے؟
- جواب : سوائے قاری اور اپنے اندر کے نقاد کے تیسرے کسی نقاد کی کوئی ضرورت نہیں۔ پسند کا کوئی ترازو نہیں ہے۔ آپ کا ذہن فیصلہ کرتا ہے۔ اگر مجھ میں اتنا شعور ہے کہ میں کہہ رہا ہوں کہ پنجابی غزل میں تغزل نہیں ہے تو میں یہ بھی جانتا ہوں کہ میری غزل میں تغزل ہے یا نہیں۔ مجھے نقاد کو بیچ میں ”ڈل مین“ بنا نیکی کیا ضرورت ہے۔
- سوال : اس کے باوجود یہ بتائیں کہ دوسری ترجمان کب آئے گی؟
- جواب : پتہ نہیں آئے نہ آئے۔ کوالٹی کا قائل ہوں کوالٹی کا نہیں
- دل کے پھپھولے جل اٹھے سینے کے داغ سے
اس گھر کو آگ لگ گئی گھر کے چراغ سے
اس شعر کے خالق کا کوئی اور شعر کے یاد ہے؟
- سوال : تخلیقی لحاظ سے پنجابی ادب کا سنہری دور کونسا ہے۔ قدیم، درمیانی یا جدید؟
- جواب : کلاسیک کی بات تو کریں گے نہیں۔ آج کا پنجابی ادب ۱۹۳۰ء اور ۱۹۷۰ء کے عشرے میں تخلیق ہوا ہے۔ اس کے بعد کچھ کچے پن کا احساس ہوتا ہے اب پختگی کم ہے۔
- سوال : گویا ترقی معکوس کہیں گے اسے؟
- جواب : ترقی معکوس کیا لوگوں نے تو ادب کو کاروبار بنا رکھا ہے۔ تخلیق کچھ نہیں ہو رہا۔
- سوال : اگر یہی سوال اردو ادب کے حوالے سے کروں تو؟
- جواب : اردو میں بھی کاروبار ہی ہو رہا ہے تخلیق نہیں۔
- سوال : پرائیڈ آف پرفارمنس ملا؟
- جواب : اس طرح کے ایوارڈز حکومتی ایجنسیوں کو ملا کرتے ہیں۔
- سوال : نظم اور غزل کے حوالے سے آپ کون سے نئے شعراء کی حوصلہ افزائی کرنا پسند کریں گے؟
- جواب : حوصلہ افزائی کی کوئی ضرورت نہیں ہوتی۔ ہماری کسی نے حوصلہ افزائی کی ہے۔ محنت کر کے خود کو منوایا جاتا ہے۔
- سوال : فنی اور فکری طور پر کس سے فیض حاصل کیا؟
- جواب : اردو میں سیف مرحوم میرے استاد تھے، دوست بھی تھے۔ ہم اکٹھے پڑھتے تھے۔ میں نے شاعری ان سے متاثر ہو کر شروع کی۔ انہی سے مشورہ کرتا رہا۔ شاعری سے پہلے افسانے لکھا کرتا تھا۔ نو آموز تھا، چار پانچ طبع زاد افسانے لکھے۔ پھر میرے اردو کے استاد

سالک سہائی نے کہا کہ ترجمے کیا کرو۔ گیت، کہانیاں، سکرین پلے اور ڈائیاگ لکھے۔ اردو کی نسبت پنجابی میں زیادہ کام کیا۔ فلم میں کمرشل حوالے سے تو سب سے پہلے سوچا جاتا ہے۔ جب میں فلم میں گیا اس وقت ایسے لوگ بھی تھے جنہوں نے کمرشل ہوتے ہوئے بھی تخلیقی کام کیا۔ اردو میں آرنڈ لکسٹری اور پنجابی فلموں میں ایف ڈی شرف، ولی صاحب یا بابو ہدم۔ جب میں آیا تو اس وقت بھی فلموں میں اتنی بیہودگی نہیں تھی جتنی اب ہے۔ میں ترجمان کا شاعر بن کر آیا تھا اس لئے خیال رہتا تھا کہ کہیں میرے پسند کرنے والوں کو مایوسی نہ ہو۔

سوال : انجمن ترقی پسند مصنفین سے بھی آپ کا تعلق رہا ہے؟

جواب : جدید ادب میں اس انجمن کی بہت کٹھری پرورش ہے۔ لیکن جب تحریک انتہا پسندی کا شکار ہوئی تو انجمن کو بہت نقصان پہنچا۔

سوال : ترقی پسند تحریک کے عملی اور فکری پہلوؤں کے حوالے سے آپ کا دیانتدارانہ احساس؟

جواب : پرانے ادب میں جتنی اور جو بھی تبدیلی ہوئی اس کا باعث ترقی پسند مصنفین کی انجمن تھی۔ حلقہ ارباب ذوق نے بھی انجمن کی وجہ سے نیا ادب تخلیق کیا۔ کیونکہ انجمن مد مقابل تھی۔ انجمن کا نظریہ ”ادب برائے زندگی“ اور حلقہ ادب کا ”ادب برائے ادب“ تھا۔ حلقے نے بھی بڑے اچھے شاعر اور افسانہ نویس پیدا کئے۔ صحت مند مقابلہ ہمیشہ مفید ہوتا ہے۔

سوال : ترقی پسند ادبوں کے ذاتی کردار سے مطمئن ہیں؟

جواب : کوئی جماعت ہو، معاشرہ، ادارہ، شر ہو یا محلہ، گلی ہو یا گھر ہر جگہ اچھے اور برے لوگ موجود ہوتے ہیں۔

سوال : آج کا ترقی پسند محض اپنی ترقی پسند نہیں کرتا؟

جواب : سب کرتے ہیں۔ کون ایسا ہے جو اپنا زوال پسند کرتا ہو

سوال : اس دور میں کسی کو بڑا شاعر کہنے کی جرات کریں گے؟

جواب : سارے ہی بڑے شاعر ہیں۔ کسی کو چھوٹا کہہ کے دیکھ لیں

سوال : بعض لوگوں کا خیال ہے کہ اگر احمد راہی، دوسری ترجمان لے آتے تو جدید پنجابی نظم میں مزیر نیازی کا نام لینے والا کوئی نہ ہوتا؟

جواب : آپ صرف مزیر نیازی کا نام کیوں لیتے ہیں۔ تمام شاعر میرے بعد آئے ہیں سوائے شریف سنجای کے۔

سوال : زندگی میں کسے گئے درست یا غلط فیصلے جن پر آپ کو ناز یا قلق ہو؟

جواب : میں ایک ایسا شخص ہوں جو میلے میں آیا ہے، بھیڑ میں چلا جا رہا ہے۔ کسی کا کندھا

لکھا ہے تو ایک طرف چلا جاتا ہے 'پھر دوسری طرف۔ مجھے اپنے نیگیٹو کا ہی پتہ نہیں۔

سوال : اسے آپ شخصیت کا ٹکراؤ نہیں کہیں گے؟

جواب : جو ہو گیا سو ہو گیا۔

سوال : ایک مرحوم شاعر کہا کرتے تھے کہ پنجابی زبان میں شاعری ممکن ہی نہیں؟

جواب : وارث شاہ اور دیگر شاعروں نے کیا لکھا ہے۔ شاعری کے ضمن میں زبان کی کوئی قید

نہیں ہوتی۔ یہ کسی بھی زبان میں ہو سکتی ہے۔ دیکھنا یہ ہوتا ہے کہ شاعری ہے یا نہیں۔

پنجابی کی بڑی شاعری کسی بھی زبان کی بڑی شاعری کے مقابلے میں رکھی جاسکتی ہے۔

سوال : ایک رائے یہ بھی ہے کہ شاعری کلمے دا غلیت بنیادی عنصر ہے؟

جواب : میں اس رائے سے اتفاق کرتا ہوں۔ شاعری فوٹو گرافی نہیں، ہینٹنگ ہے۔ شاعر کو

اپنی محفلت میں اسی طرح "انوالو" ہونا چاہئے جس طرح پینٹرز پینٹنگ کے دوران ہوتا

ہے۔

سوال : پنجابی نغمہ نگاری کے حوالے سے کچھ؟

جواب : تنویر نقوی مرحوم نے بہت اچھے پنجابی گیت لکھے ہیں۔ وہ اردو کے بھی بہت اچھے

شاعر تھے۔ قلیل شغالی کے اردو نغمے بہت خوبصورت ہیں۔ پنجابی گیت تو صیب غالب نے

بھی لکھے ہیں لیکن کہاں ہیں آج وہ۔ خواجہ پرویز اردو اور پنجابی فلموں کا بہت مصروف شاعر

ہے۔ ملکہ ترنم نور جہاں جیسی آواز شاید ہی کسی کو نصیب ہو۔

سوال : لیکن جو گیت وہ آجکل گا رہی ہیں؟

جواب : میرا خیال ہے انہیں انکی ضرورت نہیں تھی۔

(۳ ستمبر ۱۹۹۳ء نوائے وقت لاہور جمعہ میگزین)

ترنجن دا نام رکھن دی وجہ ترنجن زنانہ محفل ہندی اے۔ جس وچ کڑیاں چڑیاں رل کے

چمخے کتدیاں نیں۔ تے من دیاں الیلاں موجب دلاں دیاں لاؤ ہندیاں نیں۔ تے بڑی بے تکلفی نال

گلاں کدیاں نیں۔ ماضی ' حال تے مستقبل دے خواباں تے تعبیراں دے تذکرے ہندے نیں۔ احمد

راہی نے ایس کتاب وچ چونکہ عورتاں بارے عورتاں دیاں گلاں ' عورتاں دے موضوعوں کھلوا دیاں

نیں۔ تے ایہ گلاں دن سونیاں گلاں نیں۔ جویں کسے ترنجن وچ ایہ گلاں ہو رہیاں ہوں۔ ایس لئی ایس

کتاب دا نام ترنجن بہت مناسب تے حسب حال اے۔ اہدے وچ کسے مردانہ کردار دلوں کوئی لقم نہیں

بولیاں تے ٹپے وی اک ٹیار دلوں نیں۔ حالانکہ اوہناں وچ عموماً دونماں منغاں دلوں اظہار کیتا جاندا

اے نلماں ساریاں ' عورتاں دلوں غم دے بھیرے نیں ' یا پار دے گیت۔ یا خوشیاں دے ہلارے۔

یا مکی ونڈ سے مساجر زنانیاں دے دین۔ لہذا اہد نام ترنجن ای پھدا سی۔ تے بقول سعادت حسن منٹو

اہد نام ایس توں ودھیا کوئی ہوو ہوا ای نہیں سی سکدا۔

ترنجن اتے اک جھاتہ ترنجن حیاتی دی کمائی اے۔ ایہ حیاتی مرداویں ہووے یا زنانہ۔ او

گل اے۔ چہ حدی جوانی۔ دی گل احمد راہی انج چھوہندا اے:

اے نواں نواں نواں امیاں نواں پور
 اے ہونگاں وچ ان چھوہیاں کلیاں دے رس
 اے باہواں وچ بھریاں شاخاں دی ہلور
 اے ان کھڑے پھلاں جہنی ہاسیاں دی دکھ
 اے ٹوراں وچ چہ حدیاں ہیگھاں والا زور
 اے ماہے ' پے ' ڈھریاں دے نئے نئے رنگ
 اے دلاں وچ سدھراں دا ستا ستا شور

اے کنڈھیاں دے نال نال کھڑیاں نہیں بیڑیاں
 اے دور دور بیڑیاں توں چھلاں دور

ایس عمر توں اگلا ہر درہا۔۔۔ نوں نوں شوق ستمیہ لے کے آؤندا اے۔ لیکن اے باہل تے
 ویراں دا پیار دل وچ لہراں لے رہیا ہندا اے۔ کڑیاں کھلی پاؤندیاں نہیں۔ لیکن نال ای چڑیاں نوں
 اڈن دا چاء دی ہندا اے۔ لیکن راہی نے "کلی" نوں روایتی انداز وچ نہیں اکیا۔ بلکہ اوہنے اگے
 دیاں تاہنگاں دے نقشے کھچے ہیں۔

کلی کلیر دی ----- نی کلی کلیر دی
 چھلاں پئی مار دی جوانی جئی ہیر دی
 کلی کلیر دی ----- نی کلی کلیر دی
 چہ حدی جوانی نال چہ کیا بھاء نی
 نوں نوں جھٹاں دے نوں نوں چاء نی
 جندڑی نہ رول دیویں کے د کلیر دی
 کلی کلیر دی ----- نی کلی کلیر دی
 لگ جان اکھیاں تے گھیاں نہ رہندیاں
 چپ چپ رہ کے . دی ایہ بڑا کھ کھندیاں
 کھندیاں نہیں تاہنگاں تینوں گھیر گھیر بھندیاں
 چچ دسدے نی سونہ تینوں دیر دی
 کلی کلیر دی ----- نی کلی کلیر دی
 ایس توں اگلے درے۔۔۔ گویا سننے آؤنے شروع ہو جانے نہیں

سننے وچ آکے اڑیو نی
 کوئی شرماں دے گھنڈ کھول گیا

میرا نزم کالج ڈول گیا
 میرے ساہواں دے دج وسدا اے
 میری پلکاں دا کجرا سید
 میری باہواں دا کجرا سید
 میرے لوں لوں دے دج وسدا اے
 پر تاں تھان کھ نہ وسدا اے
 میرے انگ انگ نوں مثل گیا
 میرا نزم کالج ڈول گیا

فیر بھولی تے الہڑ جوانی ---- اک دنجارے نوں ای اپنیاں سدھراں دی منزل سمجھن لگ پیندی

اے۔

نی اوہ ٹھگ دنجارا
 میرے ہان دا کوارا
 جدا چوڑے جیہا رنگ
 جدا ونگاں جیہا انگ
 مینوں تک تک سے
 مینوں ہس ہس کھے
 مینوں کھیانہ کھیانہ جاوے
 مینوں ڈکیا نہ جاوے
 مینوں نسیانہ نسیانہ جاوے
 نیڑے جاندی ہوئی سنگاں
 اوہ بلاوے تے نہ بولاں
 دھوں کھی دانگوں ڈولاں

کھم کھی دی ایہ حالت لنگھدی اے۔ تاں پتہ لگ دا اے کہ دنجارا جی جی ٹھگ سی

دنج کرن دنجارے ----- نی نیارے
 پہلاں ہس ہس لاندے ----- گو ہزیاں پاندے
 سدیاں رسدیاں نیاراں نوں
 ہجو آں دے دس پاکے مڑ مڑ جاندے
 بدلاں دے پرچھانویں نی ----- ایہ کھی دے لٹکارے
 نی نیارے
 دنج کرن دنجارے -----

ہن رومانی حیاتی خزاں جیک پہنچ جانہی اے - نیندراں اڈ جانہیاں نہیں - سفیناں توں اگے
سوچاں دا سفر شروع ہو جاندا اے -

رکھ ڈولہے تے اکھ نہیں لگدی
نمی نمی واء - وگدی
سانوں ٹھگ گئی یاد کے ٹھگ دی
نمی نمی واء - وگدی
راہواں تک تک تک ٹھکدیاں نہ
اکھاں اکھیاں نہ
ہن ہماں دیکھنے دے رہ سکدیاں نہ
اوپدی تاہنگ - تے تالے ڈری جگ دی
نمی نمی وا - وگدی

تے فیرایہ چتا وی پلا پھڑ بندی اے:

ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں
ایہ گل نہیں چٹلی اڑیا
اوندیاں جانہیاں نکمیں ڈکس
دس ایہ کب کیہ پھڑیا

اپنی راہے جاوے اڑیا
اسیں تیرے کیہ لگدے
مٹھیاں مٹھیاں گلاں کر کے
دنجارے دل ٹھکدے

اپنی نیندے سون دے سانوں
لے جا اپنے سفنے
ہور کتے جا کے ازما توں
تولاں والے چھنے
پنڈ پنڈ دا پانی پیویں
تیرا کیہ دساہ
نہ میں کیرسکاں کوئی اتھرو
نہ بھر سکدی ساہ

تے فیر احمد راہی - پرانی گل نون نویں معنے پھتا کے لوک گیتاں دی بہار لٹ یندا اے:

تیریاں میریاں راہواں دے وچ
 بیلے ، تھل ، جھٹاں
 اودھر توں تے ایہہ میں
 وچ خورے کنے گراں
 تزک گیاں ہائے نازک وٹکاں
 مزک گئی میری بانہ
 بھانویں توں جو چاہے کرے
 میں نہیں بھرنی "ہاں"

لیکن اوہ نہیں مڑدا - - - - چنانچہ قول قرار ہو جاندا ہے:

توں نہیں مڑدا - توں نہیں ٹلدا - توں نہیں سن دا
 لے فیر اتھ ودھا
 اج توں قول ہویا
 تراں ڈباں گے اکٹھے
 جیاں مراں گے اکٹھے

لیکن اوہ فیر جھل کے گانہ ہویا - بھیار ہن چرے دی گھوکر وچ انج دل نون تسلیاں دیدی اے

نماں نماں ہس کے - دور دور نس کے
 دل ساڈا ٹھکيا
 بھجا تیر پار والا دل دچوں دگیا
 دل ساڈا ٹھکيا
 کھنگدا تے سنگدا اوہ بڑا چنگا گیا
 دل ساڈا ٹھکيا

پھوک دیو کھتیاں بھجا دیو تارے نی
 پیاراں دیاں عرشاں توں واجاں کوئی مارے نی
 واجاں سن کے بھلا کون چین نال رہ سکدا اے - دلاں دے سوڈے ہون گھڑوں:

پیر پھپھے سدھے پین
 اکھاں جاگو مٹی رہن
 دل اسل وٹے بنے
 آپے رے آپے نئے
 کلا رہیا دی نہ جائے

دکھ سہا وی نہ جائے
ہاے رک رک جان
ہجو سک سک جان
ہوٹاں اتے آئے ہوئے
بول اک اک جان
تارے عرشاں دے دلاں وچ ٹم ٹم لان
جدوں دلاں ٹال دلاں دے سو دے ہو جان

دو دلاں وچ محبت دی کشش - کے ظاہری سلسلے دے بغیر - اپنے آپ پروان چڑھدی رہندی اے - اتھے احمد راہی کول صونیاں والی سوچ آکھلندی اے - تے راہی اوہنوں دیکھدیاں سار شعری تصویر راہیں اپنی پینٹنگ انج پیش کردا اے:

پہیچے پے گئے نیں بن ڈور
گڑھکن جن تے چکور
تارے دیکھدے نیں
سارے دیکھدے نیں
اکھاں وچ اتیرے دس گئے
اسیں ہاے بھانے پھس گئے
دل تے رہیا نہ ساڈا زور
گڑھکن جن تے چکور
آنے بھانے آواں جاواں ---
ایدمر اودھر گیزے لاواں
سوچاں وچ گلوکڑیاں پانواں
اج میں ہو گئی ہور دی ہور ---
تارے دیکھدے نیں -- سارے دیکھدے
نیں

اگلے ورھیاں وچ اڑیکاں ہور وی ودھ جائدیاں نیں - جن محبوب دا قائم مقام ہو کے دل وچ سدھراں دا چانن لاؤندا اے - تارے اوہدے بارا آئی لگدے نیں - تے ایسے ماحول وچ پرے دی وا --- ماہنے دی خبر لیاؤندی اے -

وا پرے دی لے کے آئی ماہنے دی کنسو
چناں دے تیری چاننی تاریا دے تیری لو
ہوٹاں دے وچ ہاے لے کے -- اکھیاں وچ اشارے

نی اوہ ٹپ ٹپ سیناں مارے .....
نی ایہ ٹھگ و نجاہے

لٹ لیندے کلیاں دیاں مکاں پھلاں دی خوشبو
چناں دے تیری چاننی تاریا دے تیری لو ---

تے فیرا ہیاں نوں نوں نوں بور --- توں لے کے گل ا-تھے اپڑ گئی کہ ہن سانوں العزراں
دا پیار --- تے ہیراں 'سوہنیاں تے سیاں دی محبت اکو قطار وچ سواہریاں دسدیاں نیں -

ساڈا العزراں دا پیار ---

بیلیاں چج کھیڈیا
جھتاواں وچ ٹھلپا

تھلاں دیاں تپدیاں رستاں وچ کھڑیا
ہیراں 'سوہنیاں تے سیاں دے جوڑیاں دا ہار

ساڈا العزراں دا پیار

تے فیرا وہ وقت وی آؤندا اے جدوں اک گھڑ نیار --- اچ آکھدی اے:

بارہیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیا گجرے

سونہ مینوں اکھیاں دی میرے ہونٹ اچے تائیں بجرے

بارہیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیا تارے

اچ میرے لوں لوں وچ اوہدے سننے لین ہلارے

بارہیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیا کنگھی

ویر دے لاڈاں توں ماہے دی گھرکی چٹکی

ٹپے عموما "مردانہ کردار گاؤندے ہندے نیں - لیکن ترجمان دے ٹپے گاؤن والی خصوصاً" اک دور

اندیش نیار اے - ایسے طراں "ترجمان" دا ماہیا وی اک نیار دی زبانون ادا ہو رہیا اے:

اسمانی تارے دے

بازی دل والی اسیں جت کے وی ہارے دے

کچلے دی دھاری اے

دل جی ٹپے ماہیا تیرے قدماں توں واری اے

پلکاں دیاں چھانواں نیں

تیریاں باہواں وچ اچ میریاں بانسواں نیں

"سورج تے دھرتی" وچ وی اک نیار - اپنے آپ نوں دھرتی تے ماہے نوں سورج متھ کے اوہدے

ذات وچ فنا ہو جاندی اے - ا-تھے احمد راسی ہارے اک صوتی دا جھولا پیندا اے -

تو سورج میں دھرتی چناں

دجھی آں قدمی تیرے
 توں تے میرے لوں لوں دے دج
 پا لے نیں ڈیرے
 میں کتھے ہن توں ای توں ایں
 اوٹے نیں بس میرے
 میرے ہاسے میرے ہنجو
 سجے ہتھ نیں تیرے

لیکن ماہی نے سداں گھرای تاں نہیں برہ رہتا ہندا۔ دچھوڑا پنڈا اے تاں ”ترنجن“ دی کونج
 انج کرلانڈی اے :

جے توں چھڈ کے تر جانا سی
 پیار دی کھینڈ رچائی کیوں سی
 دے کے قول جے پھر جانا سی
 دل دی بازی لائی کیوں سی

خورے کھج میری یاداں دی
 تینوں اتھے کھج لیاوے

لیکن۔ اڈیکاں لسیاں ہندیاں گیاں تے خیار کلی اکلاپے دے رونے انج روتدی اے۔

اک بدل چڑھیا سی
 وسیا نہ کھل گیا
 بہرا پھل سی سرے دا
 پیراں دج رل گیا
 اوہ دیوا کیہ بلدا
 جدا تیل ای ڈل گیا

رو کے دی دیکھ لیا
 اوہ ہس کے تر گیا نی
 چھلاں دج سوہنی دا
 گھڑا اڑیے! کمر گیا نی

دن توں بعد رات پئی تاں وی ایہو جھورائے ایہو اکلاپا اے :
 ککے ککے رکھ نہیں تے ٹانویں ٹانویں تارے
 سکدے نہیں تیریاں دچھوڑیاں دے تارے
 ٹانویں ٹانویں تارے

لیکن فیر ”ترنجن“ دی کونج اپنے آپ نوں آپ ای دلاسه دیندی اے :

ٹاں رو اڑپے ٹاں رو نی
 ایہ موتی مڑ ہتھ نہیں آونے
 قول قرار نی بھر جاؤن گے
 اونٹھاں والے نر جاؤن گے
 درہیاں بدھی عمریں بدھی
 خوشیاں سوگی کر لیس گی
 نی جندڑی روگی کر لیس گی

ہن جن دی یاد دا رنگ بالکل دکھرا اے :

بجے میں ددھ رڑکاں

تیری یاد آوے

آکے کرے چملاں

ہن دس مینوں

تینوں یاد کراں کہ میں ددھ رڑکاں

دے میں رڑکدی ساں

دے میں کتدی ساں

دے میں گاؤندی ساں

دے میں چپ وی ساں

تیری یاد آئی

تیری یاد سی بھلیا ماہیا دے

پر اوہ توں نہیں سیں۔ (تیری یاد)

تے آخر اوہ ”مینوں یاد رکھیں“ دی سہ ہر دا اظہار کردیاں اوس رات دا چیتا کر دی ہوئی افسوس
 دا اظہار کر دی اے :

مڑا وہ رات نہ آئی

مڑا وہ جن نہ چڑھیا

مڑا وہ نور نہ کھنڈیا
 ٹوہ ٹوہ کالے شاہ ہیرے
 رو رو رات لگھائی
 مڑا وہ رات نہ آئی
 لوکاں لٹی میں چنگی بھلی آں
 اپنے لٹی شدائی
 دیکھ لے تیرے پیار نے ہیرٹی
 حالت میری بتائی

تے فیر ”دھپاں چھانواں دی چکی — وچ“ چوری چوری دے شوق ہلارے نندے جا رہے نیں:

لک لک جو وی ہینگاں پیاں
 کد چڑھیاں اسمانے
 ہسناں کے کے دے بھاگیں
 رونا ہر کوئی جانے

نتے انج کدی سیاں نوں ”پیار نہ کرن“ دا مشورہ دتا جا رہیا اے کدی فرسی جمن دا گلا شکوہ ہو
 رہیا اے۔ کدی کچ دے چوڑے نوں مخاطب کر کے محبوب دیاں شکائتاں لائیاں جا رہیاں نیں۔ تے
 آخر وچ اکھیاں توں دور دیندے جمن نوں لوکاں دے طعنے طنوڑیاں دا پھینکا کرا کے اپنی مجبوری تے
 لاچاری دا حال سنایا جا رہیا اے۔ تے انج ایسہ کتاب اک خیاب دیاں خوشیاں، غم، سکاں سدھراں تے
 جھرویاں دا عکس پاؤندی ہوئی اک ایسی تصویر پیش کر دی اے جیسا انجام المیہ تے حزنیا دا روپ دھار
 لیندا اے۔

رک رک پوے بھمار
 دے تیرے جھوٹے قول قرار
 ہاسیاں دے ونجاریا
 تینوں ہتھوآں دی کیہ سار
 میرے جیہاں ہور ہتھیریاں - تینوں ہن میری کیہ لوڑ
 بدلاں وچ لکھیا نور
 دے سانوں چھڑگیوں بناں قصور
 اکھیاں توں دور دیندیا
 دل توں وی ہو جا دور

دل تے ترنجن دے حوالے بال احمد راہی کولوں جیہڑ سبتی حاصل ہندا اے اوہ ایسہ اے:

دل رووے تے سجا ترنجن

دل سے تے وسدا
 ہس دے دل دے رنگ انوکھے
 روندنا جگ وی وسدا

ترنجن دا پہلا حصہ عورت دی حیاتی دا الیہ روپ سامنے لیاؤندا اے جد کہ اوہدے دوجے حصے دج ملکی
 ونڈ سے زباناں دے ٹال ہون والے ستم دی داستان بیان کیتی گئی اے۔

ڈاروں ، دچھڑی کونج کرلاوے
 ترنجناں ج گون والیو !

ایہ اوہ ای کرب اے جیہڑا امرتا پریم نون بے چین کیتی رکھدا سی۔ تے اوہنے وارث شاہ نون قبراں
 دچوں بولن لئی بنتی کیتی سی۔

اج آکھاں وارث شاہ نون کتے قبراں دچوں بول
 اج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورقہ پھول

احمد راسی نے اوس سے عورتاں پر ہون والے ظلم دے سیاپے کیتے نیں۔ لیکن اظہار لئی اک
 اجزن والی دھی بھین دے ہالیاں نون وسیلہ بنایا اے۔

کیویں کتاں کیویں تنباں۔ درداں والے مائے
 اج ترنجنیں پھوڑیاں دچھیاں

چوڑے دے چھنکارے
 لٹ لے گئے دنجارے
 ہاداں دے لبونی مائے

تے اہتاں بولاں دج روایت نویں معنیاں دا بانا پا کے بول رہی اے۔

اگے پچھے سج کجھے

یاں کیدویاں کھیڑے

بھناں نے لکھاں ہیراں لٹیاں

لکھاں رانجھے ساڑے

کیسوں سنداں ہاڑے۔ ہنجوآں والے مائے

نہ ہمتاں نون مندیاں لائیاں

نہ سگناں دے گانے

نہ سیاں نے ڈولیاں کائیاں

نہ بھرجائیاں سرے پائے

نہ کوئی سرہاں والا آیا
نہ ڈولی ویراں نے ٹوری
جس دے ہتھ جمدی ہانہ آئی
لے گیا زورا زوری

ہاڑے دا اک روپ ویراں نوں مخاطب کردیاں سامنے آؤندا اے۔

جتی میری لیراں کتیراں بھینتاں دیو دیو
لیکھاں اتے شاہیاں ڈلھیاں
سیوں ڈگ کے پیرس رلیاں
سیاں سوہنیاں، ہیراں - بھینتاں دیو دیو
وے جتی میری لیراں کتیراں۔

تے فیر باہل نوں خطاب اہج اے :

۱۔ سن وے باہل میرا - تیرے ٹٹ گئے سارے مان
تیری پگ پیراں وچ رل گئی مٹی وچ مل گئی شان
تیری شرہاں والی دھی نوں اہج ویکھ کے سب شرمان
سن وے باہل میرا !

۲۔ کھلے رکھیں بوہے سدا بابلا - خورے کدی مڑ آئیے
پینڈے اوکھے تے راہواں اولیاں وے
کیہیاں انہ ہنیریاں چلیاں وے
اسیں گکھوں وی اہج سولیاں وے
بیرہ کھنچ گیا وٹلا بابلا ! اوہ کتھوں لہہ کے لیاہے
کھلے رکھیں بوہے سدا بابلا خورے کدی مڑ آئیے

لیکن جدوں دچھڑیاں ہوئیاں دھیاں بھینتاں کو ششاں نال پاکستان لیاہیاں کیاں۔ تاں بعض بھرانواں
تے ماہیاں نے نموشی پاروں اوہتاں نوں قبولن توں انکار کردتا۔ تاں اوہ اہج کر لائیاں :

پہلوں چھڈ بے سارا - سانوں آپ نس آئے
پچھوں یاداں ساڈیاں ج لکھاں نیر وگائے
جدوں اسیں بوہے آئیاں
آناں یاد پیاں آن ساڈے ٹٹ گئے مان
ٹھیڈے دھکے دتے سانوں - تیس عزتاں والے
ہنجو بن بن سمے زخمی دلاں دے چھالے
دھیاں چلیاں نیں باہل لے کے زخم زالے

چمے بدل کالے

ماپے پلانہ پھران - ساڈے ٹٹ گئے مان
بوہے ہو گئے بھیرے

تے بعض شوہراں نے وی اپنیاں پچھے رہ گیاں بیویاں نوں قبولن توں انکار کردتا سی۔ ایسے موقعے
اتے جیہڑے ہاڈے سامنے آئے نیں اوہناں وچ اتناں وی کاٹا۔

جے توں مرزا ہندوں رانجیا تے میں تڑی زہر نہ پھک دی
تری کڑی کمان دے مان تے دے میں کیدو قاضی ڈکدی
توں کھیریاں نوں پیا بھدوں میں سیالاں ٹال نچمہ دی
توں بھانیز بن کے پھدوں میں ہنسی بن کے جھدی
جے توں مرزا ہندوں رانجیا دے میں خورے کیہ کھ کر دی
نہ توں بن آئیوں مردوں نہ میں بن آئیوں مردی

پاکستان مسلماناں لئی اک وطن تے آشیانہ اے جیہدی بنیاداں لکھاں شہیداں دے خون تے عورتاں
دیاں عصمتاں دے مٹی گارے اتے اسراں نیں۔ کاش سانوں اپنی ایس خداداد مملکت دی اہمیت دا
احساس ہو جائے تے ایس اپنے ایس گھردی رکھوالی تے ترقی لئی آہر کردے رہے۔ جے ایس انج
کن وچ کامیاب ہو گئے تاں سمجھو کہ احمد راہی دی ”ترنجن“ دی کے لیکھے لگ گئی۔ آؤ علامہ اقبال
دے آکھے لکھے:

اوہ فرماندے نیں:

یا تا کار ایں امت بازم
تار زندگی مردانہ بازم
چناں تالم اندر مسجد شر
کہ دل دا سینہ ملا گدازیم

یعنی آؤ۔ ایس رل کے ایس امت دا بیڑا پار کریئے۔ تے حیاتی دا کھیل مرداں وانگوں کھلئے۔
ایس شردی مسیت وچ ایس طراں آہ و زاری کریئے کہ ملاں دا دل وی اوہدے سینے وچ چھالاں مارن
ڈمہ پوے تے اوہ وی ساڈے نال رل ترے۔

سفر دی رات تے منیر نیازی

منیر نیازی ۱۹۲۸ء وچ ضلع ہوشیار پور دے پنڈ خان پور وچ پیدا ہوئے۔ بی اے تک پڑھائی کرن پچھوں لاہور آگئے تے فیر ساہیوال توں ستوارا ”سات رنگ“ کڈھیا۔ سفر دی رات منیر نیازی دیاں جدید پنجابی نظماں دا مجموعہ اے۔ بقول بانو قدسیہ احمد نظماں:

”بڑیاں بلاناواں نیں جیہڑیاں سحر ددھراں تے ادھیاں راتاں وچ اپنے ڈیریاں توں نکل کے اکلے راہیاں نوں ڈرانڈیاں نیں تے نال ای اوہناں دے دلاں وچ وسدیاں جانڈیاں نیں۔ جتاں جتاں راہی اگے ودھدا اے اوہناں ای اوہدا دھیان پشاں مڑدا اے جتاں ڈر لگدا اے اوہناں ای سواد آؤندا اے۔“

”اصل وچ منیر نیازی دی شاعری اک رت اے، اک سماں اے، اک شہر اے، تے شہر وچ دس دالی خیار تے اوہدا بلی اے۔ احمد بلی شاعر آپ اے جیہڑا رت تے سے دا پیشہ اپنیاں تاہنگاں دے سورج اگے پھرت دے دے کے لٹکارے ماردا اے۔ اسیں ترہک ترہک جانے آں، ایہہ اودھر دیکھنے آں پر سانوں اودھ اسماناں تیکر سرچ لاٹاں جیہاں ای دسدیاں نیں۔ نہ توپ لہدی اے تے نہ ہوائی جہاز۔“

(دبائے دھوں)

پنجابی زبان تے جدید شاعری: جدید شاعری اج دے دور دا تقاضا اے۔ جس طراں نکل گاڑی تے چھکڑا اج نواں روپ دھار گیا اے ایسے طراں شاعراں نے وی نویں نویں تجربے کیتے نیں تے اج جدید شاعری ہوند وچ آئی اے۔ راقم نے بڑی تحقیق تے پن چھان کر کے جدید شاعری بارے اپنی پہلی لکھت ”پنج رنگ“ وچ کچھ لکھیا سی ایتھوں میں ”قد مکرر“ دے طور تے پیش کر رہیاں داں:

”پنجابی وچ جدید شاعری دا رواج ساڈے اردو لکھاریاں نے پایا۔ ایس واسطے سانوں پہلاں اردو دی جدید شاعریوں اک جماعتی مارنی پوے گی۔ اردو وچ جدید شاعری مغربی اثر دے پاروں وجود وچ آئی ایس لئی مغربی ادب دا ذکر وی ایہدے وچ آوے گا۔ جدوں سانوں ایس پچھو کڑ (پس منظر) دا پتہ لگ جائے گا تاں اسیں ایس قابل ہو جاواں گے کہ جدید شاعراں نوں سمجھ سکے تے نالے جدید شاعری نوں گے ودھا سکے۔ پنجابی وچ جویں کہ پہلاں آکھیا گیا اے، جدید شاعری نہ ہون دے برابر اے۔ احمد بیک اے کہ ہر زمانے وچ صوفیاں نے ایمائیت راہیں اپنی گل نوں اگے ودھایا۔ پر اوہناں بھارتاں دی پائیاں۔ ایہ بھارتاں پان والا سلسلہ اردو دی دیکھا دیکھی شروع ہویا اے تے پنجابی وچ نویں ری بارے بنے وی تجربے ہوئے نیں احمد سارے اردو دی نویں شاعری نوں مڈھ من کے کیتے گئے۔ ایس واسطے پہلاں اردو دی جدید شاعری دل جماعت پائی جا رہی اے۔“

شاعری: اج تے شاعری ہر سے دی نویں ہندی اے تے اوہنوں جدید کہیا جا سکدا اے پر

اصل وچ جدید شاعری اوہ شاعری اے جیہڑی بدلے ہوئے ماحول دی صحیح ترجمانی کردی ہوئی اپنے آپ نوں بدل دیوے۔ ایہدے لئی ایہ ضروری اے کہ اوہ روایت توں ذرا پاسا وٹ کے ٹرے ڈوبے تھکے تھکے وچ اوہ روایت توں تھوڑی بہت ہانگی ہو کے ٹرے تے اپنی اک دکھری راہ بناوے جہدی حال وچ تجربے دی سنگھٹ ہووے۔

جدوں زندگی دیاں لویاں لوڑاں نوں شعور پیدا کرن تے سوچن دے ڈھنگ بدل جان، اوس دے گہو تے خیال نوں روپ دھار کے ساڈے سامنے آؤندے نیں۔ سدھراں دا نواں سورج چڑھا اے۔ نویاں قدراں پیدا ہنیاں نیں۔ تے اپنی دنیا دا قافلہ نوں راہ تے ٹر پیندا اے۔ اپنی اصطلاح وچ ایس حالت نوں ”جدید شاعری“ کہیا جاندا اے۔

۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی وچ بھانج توں بعد سارا ملک انگریز دا غلام ہو گیا تے ساڈے ادب تے مغربی اثر پینا شروع ہویا۔ اوستوں پہلاں اردو شاعری اک روایتی جہی شاعری سی۔ مولانا محمد حسین آزاد تے مولانا حالی نے لویاں تقاضیاں نوں سمجھیا تے شاعری نوں پرانی ڈگر توں ہٹا کے نوں راہ پان لئی کوشاں شروع کیتیاں۔ لاہور وچ انجمن پنجاب دی زینہ رکھی گئی۔ آزاد تے حالی ایس وچ موہرے موہرے سن۔ انجمن پنجاب دی چھتر چھانویں مشاعرے کہتے کرائے تے ایہاں بزرگ ادبیاں تے شاعراں نے ونوں ون لویاں نظماں پڑھ کے شاعری تے ادب دا رخ نوں پاسے موڑن دی کوشش کیتی۔ کرنل ہارلینڈ اوس سے محکمہ تعلیم دا ڈائریکٹر سی اوہنے سرپرستی کیتی تے ایس انجمن دے مشاعریاں وچ نظماں پڑھن والیاں نے انگریزی ادب دا اثر قبول کردیاں اردو شاعری وچ نویاں کاڈھاں کڈھیاں۔ جدید شاعری دا مڈھ لاہور وچ بھجا پر ایہ بوٹا سرسید دی تحریک دے نال تے علی گڑھ وچ دی وودھا پھلدا رہیا۔ تے حالی دی مسدس نوں نوں شاعری وچ اک ”میل پتھر“ دی حیثیت حاصل اے۔ ایہ ۱۸۷۹ء دی گل اے۔ اکبر الہ آبادی وی ایس تحریک وچ سرسید دے مخالف ہون دے باوجود برابر دے حصے دار نیں۔ جہناں اپنی شاعری وچ مٹھیاں چو نہڑاں لان دا طریقہ ورتیا۔

۱۹ویں صدی دے شروع وچ اقبال نے نوں شاعری دا مڈھ بنھیا۔ ایہ نخری لاہور نوں حاصل اے کہ اقبال نے لاہور وچ رہ کے اردو شاعری نوں جدت دے لحاظ نال اسمان تائیں اڑا دتا۔ اوہنا ہر موضوع تے گل کیتی تے زندگی دے ہر رجحان نوں دل کے اوہدا ویروا کر کے رکھ دتا۔ اقبال توں دکھ پکبست، شوق، قدوائی تے مولانا ظفر علی خاں وغیرہ دا ناں وی ایس سلسلے وچ لیا جا سکدا اے۔ اقبال تے پکبست وغیرہ توں مگروں نوں شاعری بھیتی بھیتی اگے ودھن لگ پئی تے ونوں ون رجحان ہنگرے۔ زندگی دے ونوں ون مسئلہاں نوں سامنے رکھ کے، ماحول دے مطابق اوہناں دی سگوریں ترجمانی کیتی گئی تے اوہناں دیاں من کھویاں تصویراں پیش کیتیاں گئیاں۔ اک پاسے زندگی دیاں لوڑاں، تھوڑاں دا ویروا کیتا تے دوجے پاسے رومان تے حقیقت نوں سامنے رکھ کے شاعری دے کھوڑے نوں دڑکی لوائی گئی۔ ایس سلسلے وچ جوش ملیح آبادی، علی اختر، تلوک چند مرحوم، حامد اللہ اختر، حفیظ جالندھری، روش صدیقی، عظمت اللہ خاں، منظور حسین شورتے اثر سہباکی دے ناں لیتے جا

سکدے نہیں۔ جوش ہوراں حسن تے عشق دے راگ وی گائے۔ آزادی تے انقلاب دیاں تاراں وی چھیڑیاں۔ پر اوہناں دیاں نظماں وچ رومانیت وچ رج کے ملدی اے۔
 ایس توں اگلے پرانے دے شاعراں نے وی نویں نظم نوں پکیاں بنیاداں تے کھڑا کیتا۔ اختر شیرانی تے عظمت اللہ خاں دا کلام رومانیت نال بھرا ہویا اے۔ محبت تے پیار دے گیت نہیں۔ تے سلی دیاں گلاں۔ احسان دانش نے غریباں تے مزدوراں دی حالت دے نقشے کھجے۔ کیوں جے غریباں تے مزدوری دیاں اوکڑاں اوہناں دی زندگی دا وڈلا سرمایہ سن۔ تے نویں شاعری نوں بوے حساب نال اگے ودھایا۔

۱۹۳۰ء تے ۱۹۳۵ء دے گیزوچ سیاسی کھم کھی پورے زوراں تے سی۔ دنیا دے حالات وچ دنوں دن اک انقلاب جیسا آ رہیا سی ہن شاعراں نے جذباتی گلاں چھیڑیاں تے حقیقت دے راگ چھیڑنے شروع کیتے۔ انقلاب دا نعرو اُج تے اقبال نے لا دتا سی۔ پر اوہدے وچ زور تے شدت پیدا کرن لئی ہور کئی نویں خون اگے ودھے۔ اوہناں طبقاتی تے تاریخی پن چھان کر کے انسانی قدراں نوں اچیاں کرن دا جتن کیتا۔ ایس پرانے دے شاعراں وچ تاثیر، فیض احمد فیض، جذبی، جاں نثار، اختر، مخدوم محی الدین، علی سردار جعفری، جواد زیدی، احمد ندیم قاسمی، ساحر لدھیانوی، اختر انصاری تے سلام مچلی شہری دے ناں اچھکے نہیں۔ ایہاں سمناں اپنیاں اپنیاں حداں وچ رہ کے تے بت موجب زندگی دے دنوں دن پہلوواں دی عکاسی کیتی۔ فیض ہوری زندگی دے بہت نیڑے ڈھک کے اوہدا ویروا کر دے نظر آوندے نہیں۔ اوہ انقلاب دے حامی نہیں۔ اوہ زندگی نوں بدلنا چاہندے نہیں۔ احمد ندیم قاسمی انسان دی وڈیائی تے اچیائی دے چاہوان نہیں۔ اوہ رومان دے نقشے وی کھج دے نہیں۔ تے زندگی دے حقیقی روپ وی ساڈے سامنے پیش کر دے نہیں۔ ساحر وی انقلابی ذہن دا بندہ اے تے انقلاب دے گیت گاؤنا اوہدی فطرت اے۔

جدید شاعری تے آزاد نظم: آزاد نظم انگریزی دی "ہیلنک ورس" دے نمونے تے اردو وچ اپنائی گئی۔ ایس نظم وچ اکو بحر نہیں ورتی جاندی۔ سگون مختلف بحر یا اوہناں دے نوٹے، شاعر اپنی سہولت نوں سامنے رکھ کے، اک کجے ڈھنگ نال جوڑ دا لگا جاندا اے تے جدوں اوہ اپنے دل دی گل تسلی نال کہہ لیندا اے اوہوں نظم مک جاندی اے۔ ایس نظم دی پہلاں پہلاں بڑی مخالفت ہوئی۔ پر ویلے دے نال نال ایس صنف وچ کجے تجربے کیتے گئے کہ ایہوں بہر جمان دا موقع مل گیا۔

اسے گل منی پر منی اے کہ اردو جدید شاعری وچ آزاد نظم دا رواج مغرب دے اثر پاروں ہویا۔ ایہدی ترقی دا زمانہ پہلی جنگ عظیم توں بعد دا زمانہ اے تے مغربی مٹکاں وچ وی ایس صنف نے اوہے سے وچ ترقی کیتی۔ ۱۹۱۳ء دے نیڑے تیزے انگلینڈ تے امریکہ دے کجے اچے اچے شاعراں نے متا پکایا کہ جدید نظم وچ کجے انقلابی تبدیلیاں کیتیاں جان۔ اوہناں اک مشور دا اعلان کیتا جس وچ جدید شاعری دے نویں پیمانے (سانچے) تے پانیاں دا تھوڑا بہتا گوڑا لگا دیا سی۔ اوہناں شاعراں وچ ٹی ایس ایلیٹ، آڈرا پائونڈ، جے جی فلچر ایڈنگٹن، ٹی ایس فلنٹ تے ہڈا ڈوٹل اچھیے نہیں۔ اوہناں آکھیا

ہی:

”شاعری وچ عوامی زبان ورتو۔ لفظاں نوں سجا کے پیش کیتیاں ای شاعری نہیں ہندی۔ شاعری وچ لفظاں دا پچھو کڑ (پس منظر) حالات دا پابند ہندا اے تے اوہناں دی واج شاعر دی ذہنی حالت دا نقشہ کچھ دی اے۔ اوہناں بدلے ہوئے حالات تے انسانی آزادی دے رجحان نوں سامنے رکھ کے جدید شاعری وچ آزاد نظم نوں نویں دور دے شاعراں لئی زیادہ مناسب خیال کیتا کیوں جے نویں دور دا شاعر آزاد ہو کے سوچتا چاہندا اے تے آزاد نظم ای اوہدیاں سدھراں تے پوری اتر سکدی اے۔ شاعری اصل وچ شکلاں تے مجسمیاں (IMAGES) دا ناں اے جنہاں نوں شاعر لفظاں دی شکل وچ گھر کے پیش کردا اے۔ تے جاندار شکلاں گھرنا کوئی سوکھا کم نہیں۔ ایہدے لئی ڈوگھے خیال، سوچ تے گوہ دی لوڑ اے تاں جے اچی شاعری پیدا ہو سکے۔ ایہ گوہ تے خیال شاعری وچ تاں ای سگواں تے اچھا ہو کے نظر آ سکدا اے جے شاعر زندگی دے ہر پہلو تے بھروسے نظر پانے کے، ڈو گھیاں، سوچاں دے سمندر وچ ڈب کے مقصد دا موتی کڈھ لیاوے ایس کم لئی ارتکاز (CONCENTRATION) ات ضروری اے۔ تاں جے شاعری وچ ٹھوس تے نگر خیال پیش کیتے جا سکن تے ایہو اجوکی شاعری دی لوڑ اے۔“

ایہ خیالات پورے یورپ توں نکل کے ساری دنیا وچ کھل گئے۔ ایس شاعری نوں ودھان پھلان تے انقلابی رنگ وچ پیش کرن وچ فرانس دے تمثیل نگاراں تے علامت پسنداں دا بڑا ہتھ اے۔ اوہناں نوں (IMAGIST) شاعر کہیا جاندا اے۔ ایسٹ شاعراں دا امام ”باؤ۔لییر“ نوں نیا جاندا اے۔ جسنے شاعری دے عام انداز نوں بدلن لئی چوکھا کم کیتا۔ اوہدے نال جولی لیفارج (LEFARAE) (JULES) ’آرتھر رمباؤ (ARTHUR RAMBAU) تے پال ورلین (VERLAINE) (PAUL) وغیرہ نے بھی بڑا کم کیتا۔ میری کالم نے اپنی کتاب (FROM THESE ROOTS) وچ ایہناں شاعراں نوں نویں تے آزاد نظم دا موڈھی لکھیا اے۔ ایہناں شاعراں نے حالات توں عاجز آ کے ایہ فیصلہ کیتا کہ سدھے سادے خیالاں تے انداز والی شاعری بڑی گھنیا تے عام جیسی ہندی اے۔ تے اصلی تے اچی شاعری اوہ اے جس وچ اشارے تے رمزاں ہون تے شاعر اپنے دل دی گل اشاریاں تے سیناں وچ کرے۔ ایہناں خیالاں پاروں شاعری وچ انقلابی تبدیلیاں ہوئیاں تے آزاد نظم نوں ودھان پھلان وچ فرانس دے ایسٹ (IMAGIST) شاعراں دی ایس تحریک دا بڑا ہتھ اے۔

ارو وچ سب توں پہلا آزاد شاعرہ برصغیر پاک و ہند وچ سب توں پہلاں آزاد نظم دا تجربہ عبدالحلیم شرر ہوراں کیتا سی۔ اوہناں مغربی ادب ول ویکھدیاں آزاد نظم وچ اک ڈرامہ لکھیا۔ پر اوس سے دے لوکاں اوس ڈرامے دا سواگت نہ کیتا تے نتیجہ ایہ نکلیا کہ شرر دا حوصلہ ٹٹ گیا۔ جے اوس سے دے لوک اوہدی کوشش دا سواگت کر دے تے کوئی وجہ نہیں سی کہ جدید تے آزاد نظم

اگے نہ ودھدی۔

پر جدوں حالات وچ تبدیلی آئی تے نواں ذہن آزاد نظم دل ٹرپیا۔ شرر دے تجربے دی اہمیت ہن لوکاں اگے اگھڑی۔ کھ لوہیں شاعراں نے شرر دے تجربے نوں سامنے رکھ کے اگے ودھنا شروع کیتا۔ اوہناں وچوں تصدق حسین خالد تے ن۔ م راشد دے ناں اچھکے نیں۔ جنہاں دے ناں میراجی تے علی سردار جعفری نے ایس کھیتر وچ چوکھا جیلہ کیتا۔ آزاد شاعری وچ جوہیں کہ پہلاں دسیا جا چکیا اے، ردیف تے قافیے دا ہونا ضروری نہیں نہ ایسے وچ مثنوی وانگوں اکو بحر ورتی جاندی اے۔ بلکہ ایسے وچ کئی بحر یا اوہناں دے ٹوٹے جھے ڈھنگ ناں ملاوتے جاندے نیں۔ ایس بارے ن۔ م راشد لکھدے نیں:

”قافیہ شعر دا ضروری انگ نہیں سکوں اتفاق تے ضروری عنصر اے۔ جس شاعر نوں قدرت نے آہنگ تے توازن دی حس بخشی ہوئی ہوئے۔ اوہنوں قافیے دے درتے جا کے حکم مگن دی لوڑ نہیں۔ قافیہ انھے دی لاشی اے۔ شاعر انھاں ہووے تے واقعی اوہ لاشی توں بنا نہیں چل سکدا پر سچ اوہ سہاکھا اے تے لاشی اوہدی رکھوالی تے کر سکدی اے پر رستہ نہیں دس سکدی۔ قافیے وچ سب توں دڈی خرابی ایس دے کہ اوہ بھیڑے بھیڑے شاعراں دے ہتھاں وچ ’نظم وچ ترنم تے مصرعیاں دا آپو وچ ملاپ تے اتحاد پیدا کرن دا سب توں سوکھا ذریعہ بن جاندا اے حالانکہ کئی داری ایس ترنم تے مصرعیاں دا جوڑ میل نظم دے عیبیاں نوں ڈھچ یندا اے۔ کوئی بھیڑا جیسا شاعر سکھ بند قافیاں توں لایہ لین دی پریرنا (ترغیب) توں اپنے آپ نوں باز نہیں رکھ سکدا۔ حالانکہ ایہو پریرنا کئی داری اوہدی تھاسی واسطے رستہ صاف کردی اے۔“

بہر حال آزاد نظم وچ قافیہ لیاٹا یا اوہدی پابندی ضروری نہیں ہندی پر سچ قافیہ اپنے آپ فٹ ہندا ہووے تے انج کرنا کوئی عیب والی گل نہیں، سکوں ایس طرح نظم وچ اک موسیقی پیدا ہندی اے تے اوہدا اثر ودھ جاندا اے۔

آزاد نظماں اتے دوجیاں تحریکاں دا اثر: آزاد شاعری اتے ادب تے فن دیاں اوہناں تحریکاں دا وی اثر اے۔ جیہڑیاں جنگ عظیم توں پہلاں یورپ وچ چالو ہویاں۔ اوہناں وچوں اٹلی دے شاعر ”میرینٹی“ دی مستقبل (FUTURISM) دی تحریک، ’سپیسیم‘ دے مصوراں دی تحریک (POST IMPRESSIONIST) تے فرانس دے تمثیل نگاراں دی تحریک ایمپرسیون یا علامتیت (SYMBOLISMS) تے CUBISM تے SURREALISM دیاں تحریکاں دے اثرات وی چوکھے اکھیردیں نیں۔ فرانس دا شاعر آر تھر ریمباؤ اک تھاں لکھدا اے کہ ہادیلیر توں پہلاں شاعری دا کوئی وجود نہیں سی۔ ہادیلیر توں پہلاں جنہوں شاعری کبیا جاندا سی اوہ تاں اک طرح دی متغنی نثری جیہڑا چٹکے بھلے بے وقوفاں دا کارنامہ اے۔

جدید شاعری تے ابہام ہوک کمنڈے نیں کہ ابہام یعنی لکنا چھپانا یا لکا چھپا کے گل کرنا وی اک آرٹ اے کیوں جے اوہدے وچ وی اک حسن ہندا اے۔ جے سدھی پدھری گل کریئے، اوہدے وچ کوئی اوہلا نہ ہووے تاں اوہ گل کوئی اچی گل نہیں ہندی۔ فن کار جدوں کوئی فن پارہ پیش کردا اے تاں اوہدا پیش کرن دا طریقہ ذرا نہ ہرا تے انوکھا ہندا اے جنہوں اداہنگی دا انداز کیسا جاندا اے۔ انداز تے اداہنگی وچ ای حسن اے جے انداز تے اداہنگی وچ کوئی سمین نہ ہووے تاں اوہ فن پارہ اچا نہیں گنیا جاندا۔ انج سمجھ لو کہ اک بہت سوہنی تے گوری چٹی کڑی ہووے۔ پر اوہنوں نہ بولن دی عقل ہووے نہ گل کرن دا ڈھنگ، نہ سجا دی تھمسی تے ہر کوئی اوہنوں سوہنی ہون دے باجود پھوہڑ کہوے گا۔ ایسے طرح کوئی فنکار جے اپنے فن پارے نوں من کھویں ڈھنگ نال پیش نہیں کردا جس وچ رمزاں، اشارے تے سیناں ہون تے اوہدے فن پارے دی وقعت گھٹ جائے گی۔ بھانویں اوہ ویکھن نوں سوہنی کڑی دا نگوں کناں وی ودھیا ہووے۔ ایہدا مطلب ایہ ہے کہ ابہام وی کے حد تائیں آرٹ دا حسن اے پر جدوں دا ڈھی نالوں بھماں وڈیاں ہو جان یعنی ابہام حدوں ودھ جائے تے ایہ وی سچ اے کہ آرٹ وچ کوئی کجج تے دلکشی باقی نہیں رہندی۔ سگوں فن پارہ اک قسم دا اک گورکھ دھندا جاپن لگ پیندا اے ایس واسطے فن وچ ابہام ایہاں کو ہونا ضروری اے جتاں آئے وچ لون پر جے آئے دی تھان وی لون ای لون ہووے تے اوہنوں کھان والا کتھوں آئے گا؟

ایمانیت تے ابہام: ایمانیت شاعری دا اصلی حسن اے۔ دنیا دے وڈے وڈے نقاداں نے ایمانیت (SUGGESTIVENESS) نوں آرٹ دی اک وڈیائی دیا اے۔ کوٹیلین (QUNTILLIAN) نے سب توں پہلاں ایہ آکھیا سی کہ فن دی معراج ایمانیت اے۔ گوئے کمنڈا اے کہ آرٹ وچ ہر شے نوں کھلم کھلاتے دیردے نال بیان کرن دی تھان ایہ کئی گز بہتر اے کہ ایمانیت توں کم لیا جائے۔ فیلڈنگ کمنڈا اے کہ آرٹ وچ بہت والی کیفیت ضرور ہونی چاہیدی اے۔ پر جدوں کوئی بندہ کے لطم نوں اک معرہ یا گنجل یا بھارت گھمن لگ پوے تے سمجھ لو کہ آرٹ وی حیثیت نال نہ تاں اوہ اوہنوں سمجھ ای سکدا اے نہ اوہدی تہ تک اڑ سکدا اے۔

ایمانیت فن دا اک ضروری انگ اے جس فن پارے وچ ایمانیت دا انگ جتا بہتا نمایاں ہووے گا۔ آرٹ دے لحاظ نال اوہ تھلکتی اونی زیادہ اچی سمجھی جائے گی دنیا دیاں ساریاں قوماں دے لٹریچر نوں پڑھتے پتہ لگدا اے کہ تہذیب یافتہ تے پسماندہ دونہاں قوماں دے لٹریچر وچ ایمانیت دا انگ ہیگا اے۔ ایتموں جیک کہ جنگل دے سینکاں مثلاً پوراواں (URAOON) تے ایہیاں دو جیاں قوماں دی شاعری وچ وی ایمانیت ملدی اے۔ ایمانیت تے ابہام دیاں حدیں نال نال نیں۔ فنکار ذرا کو تھوکیا تے ایمانیت دی حد پ کے ابہام وچ جا داخل ہويا۔ آرٹ دی صفت ایہ ہندی اے کہ کوئی سمجھدار آدمی اوہنوں سمجھ لوے، تے آرٹ اوہدے لئی کوئی بھارت نہ بن کے رہ جاوے۔ جے آرٹ نوں سمجھدار لوک وی نہ سمجھ سکن تے اوہ آرٹ، آرٹ اکھوان دا مستحق نہیں۔

بھارتاں تے فن: بھارتاں پان دا زمانہ لد گیا اچ دا بندہ ایہاں ویلا نہیں کہ اوہ آرٹ دیاں

گنہماں کھولن لئی سرسٹ کے بیٹھا رہوے۔ اجوکی زندگی بڑی رجمویں اے۔ ہر بندہ بڑا رجمیا ہویا اے۔ اوہنے کول ایٹاں وقت کتھے کہ ایویں چکڑاں وچ بھیا رہوے۔ اوہ آرٹ نوں صرف دماغی حکموں لاہن دا ذریعہ سمجھدا اے۔ ایس واسطے اوہدی اہم سدھر ہندی اے کہ آرٹ اوہدی طبیعت اتے بھار نہ پاوے۔ تے اوہ خواہ مخواہ گنہماں وچ نہ پھے۔ اوہ تاں اجیہا آرٹ چاہندا اے جیہڑا اوہدی دل دے گلاب نوں کھڑان وچ مدد دیوے تاں جے اوہ چار گھڑیاں لئی خیالی دنیا وچ پہنچ کے اپنا دل خوش کرلوے۔ بھارتاں بھھتاتے گنہماں کھولنا ویلے آدمیاں دا کم ایں۔ اج دا بندہ اہم کم نہیں لوڑدا۔ اوہ آرام پسند اے۔ آسانی چاہندا اے۔ اوکڑاں توں بچدا اے۔ ایس واسطے اوہنوں ابھام توں پاک آرٹ تال چوکھا لگاؤ اے۔

ابھام دی وجہ۔ اج دا انسان ابھامی آرٹ نہیں چاہندا پر فیروی اج کل دی شاعری وچ ابھام ای ابھام نظر آؤندا اے۔ اہم پنجابی یا اردو دی نویں شاعری وچ ای نہیں ملدا سگوں دنیا دے دوجے ملکاں دی شاعری وچ وی موجود اے۔ انگریزی وچ ازرا پاؤنڈ تے ٹی ایس ایلیٹ تے اوہناں دے ساتھیاں دی شاعری وچ ابھام ایٹاں ایں کہ کئی کئی گھنٹے گوہ کیتیاں دی کوئی سمجھ نہیں آؤندی۔ فرانس دا وی ایہو حال اے۔ سگوں فرانس دی شاعری وچ ابھام بہتا اے کیوں جے فرانس نوں جدید شاعری دا امام سمجھیا جاندا اے۔ تے تمثیل نگاری (SYMBOLISM) راہیں فرانس دے شاعر باؤ۔ لیر نے دنیا دے ادب وچ اک انقلاب پیدا کر دتا سی۔ ابھام نوں ٹیسی تے ایزان والا فرانس دا مشہور شاعر میلاری اے۔ جدا کلام ات گنہملا اے فرانس دی تحریک نے روس جے عوامی تے سوشلسٹ ملک دے شاعراں نوں وی ساثر کیتا تے اج دے روسی شاعراں دا کلام ابھام تال بھر پور اے۔

(بج رنگ ستمبر ۱۹۷۲ء وچ چھپی سی)

اج کل ابھام دی وجہ اہم دے کہ پہلی جنگ عظیم توں بعد دنیا دے ادب نے پاسا پلٹیا جس وچ آزادی دی گیت گائے گئے۔ عوامی ادب ہنگریا۔ جنہوں شیفٹے جہنے شاعر نہیں سن گن دے اوہنوں عوامی شاعر دا خطاب ملیا۔ عوام دی جسمانی تے ذہنی آزادی دے جھنڈے جھلائے گئے۔ زندگی دیاں نویاں قدراں جیہاں تے اوہناں دا پرچار ہویا تے ساری دنیا نوں اک نویں سدھردی چٹیک لگ گئی۔ دوجے پاسے جبر دے جھنڈے تیز ہو گئے۔ ظلم نے ہور انھی پا دتی۔ زنجیراں نوں ہور کسن دا جتن کیتا گیا۔ عوامی امتکاں نوں دہان لئی نویاں نویاں کاڑھاں کڈھیاں گئیاں۔ عوام سدھراں دے محل اسار رہے سن پر اوہناں نوں اپنی منزل لہدی نہیں سی۔ کیوں جے ہر ویلے ایہو دھڑکھو رہندا سی کہ پتہ نہیں کس ویلے کیہڑے حالات تال واہ پوے۔ ایس کر کے مہم تے چھدار ماحول وچ جمن بہن والے خیالات وی مہم سن۔ حکومتاں دے خوف پاروں فنکار مجبور سی کہ اوہ علامتی انداز وچ گل کرے۔ ایس واسطے اوس زمانے دے کئی شاہکار مہم نظر آؤندے نیں۔ آرٹ اپنے سے دا نوٹو کھدا اے۔ جدوں زباناں اتے جدرے لگے ہون تے دل دا غم ظاہر کرن لئی کدی جسے دندان بیٹھ دہانی پیندی اے تے کدی اسل وٹے یندے ہیندے نیں۔ چنانچہ جنہاں شاعراں نوں ودھن بہن لئی ۱۹۳۰ء تے اوہتوں

بعد دا زمانہ ملیا اوہناں اک طرح گنجللائے، مہم جے کھلے پلہرے (منتشر) ماحول وچ حیاتی برکتی۔ اوس سے دی حکومت مہم، لیڈراں دا نصب العین مہم، سیاست مہم، معاشرہ تے اوہدیاں قدریں مہم، کدی اہمہ کہ ہر پاسے ابہام دا جال پھیلیا ہویا سی۔ ایس واسطے اوس سے دی شاعری تے خاص کر کے جدید شاعری دا مہم ہونا قدرتی طور تے ضروری سی کیوں جے فنکار اپنے ماحول دا اثر ضرور قبولدا اے۔

فیر ایہ گل دی سی کہ ”جدید“ توں ”ہور جدید“ بن دے چاء وچ وی ہر اک نواں شاعر دوجے توں ودھ ابہام دا شکار ہندا رہیا۔ نویاں کاڈاں کڈھناں کوئی ماڑی گل نہیں پر ایسا حدوں ودھتا وی کوئی چٹکی گل نہیں۔ جدت (MODERNISM) دی تحریک شاعری وچ اک انقلاب دا پتہ دیندی اے۔ جیڈاڈھ اٹلی دے مشہور شاعر میرینی (MERINETTI) نے بنیاد۔ اوہدے خیالاں نے وی ساری دنیا دی شاعری وچ انقلاب لیا دتا۔ تے اجسے شاعر پیدا ہوئے جنہاں وچ بغاوت دے جراثیم پتے سن۔ تقریباً ہر ملک وچ باقی شاعر پیدا ہوئے۔ جنہاں انقلاب دا نعرہ لایا۔ اک نویں گیت دی واج نے ساری دنیا نوں چو نمبر جی لادتی جدا مطلب سی ”کہ سانوں اگے ودھتا چاہیدا اے۔ سانوں اٹھ کھلونا چاہیدا تے اٹھ کے اک اہمیت گانا چاہیدا اے تاں جے اسیں دنیا دی بدلی ہوئی چال تے قدریں دا ساتھ دے سکے۔“ ابہام دی اک وجہ نویں اشارت وی اے جنہوں اہجے سارے لوکی آسانی نال نہیں سمجھدے۔

امپرسیو شاعر: ساری دنیا وچ کجھ تحریکاں ہلیاں تے اوہناں نے مختلف مکاں وچ مختلف شکلاں دھار لیاں۔ مثلاً **پوسٹ ایمپرسیو** دے مصوراں نے اپنی تحریک (POST IMPRESSIONISM) چالو کیتی۔ فرانس دے تمثیل نگاراں نے (SYMBOLISM) دا راگ چھیڑا تے اٹلی دے میٹرنی نے (FUTURISM) دا پرچار کیتا۔ ازراپاؤنڈ تے نورڈ میڈوکس وینر (MEDOX HUEFFER) نے انگریزی شاعری وچ انقلاب لیا دتا۔ تے اوہناں دی شاعری نے شکلیت (IMAGISM) دا روپ دھاریا نویں شاعراں نے اوہناں تحریکاں دا اثر قبولیا۔ پہلاں اوہ شاعری نوں فونوگرامی سمجھدے سن پر ہن اوہناں ایسا نصب العین ”مصور“ نوں قرار دتا۔ اوس سے دی نویں پیری وچ مجاز، فیض، راشد، احمد ندیم قاسمی، علی جواد زیدی، عدم، جذبی تے سلام مچھلی شہری دے ناں اچھکے نیں۔ جنہاں نے شاعریوں فنکاری دا اچکا نمونہ بنا کے پیش کیتا۔ اوہناں نے ماضی نالوں رشتہ نہیں توڑیا سکوں اپنیاں جڑاں ماضی وچ گز کے اوتھوں گل (نی) حاصل کیتی تے دوجے پاسے نویاں تحریکاں دا اثر لے کے انقلابی فضاواں وچ لہرانا شروع کیتا۔ پر اوہناں توں دکھ کجھ ہور شاعراں نے اوہناں توں وی اگے ودھن دی کوشش کیتی جنہاں وچ میراجی، یوسف ظفر، مختار صدیقی تے اختر الایمان اچھکے نیں۔ پہلے گروپ وچوں راشد دیاں نظماں وچ کجھ ابہام ملدا اے تے دوجے پرانے دے شاعراں دا کلام ودھیرا مہم اے۔ جہڑا قاری لئی اک بھار بن جاندا اے۔ ایہناں وچ میراجی سب توں اگے وے۔ جیڈا کلام سمجھتا کافی اوکھا کم ایں۔ پر ایسا مطلب اہمہ نہیں کہ میراجی دی شاعری بے معنی سی کیونکہ جے

اوپنے کچھ ایسیاں نظماں دی لکھیاں نیں بیہریاں فی لحاظ نال بہت اچیاں نیں تے اوہناں نوں دنیا وڈے شاعراں دیاں نظماں دے مقابلے وچ پیش کیتا جا سکدا اے۔ ایس ایجری نے ساڈی شاعری نوں مہم بیان وچ چوکھا پارٹ ادا کیتا اے۔ شاعری صدیاں توں کیتی جا رہی اے تے ہر س دیاں کچھ خاص قدریں ہندیاں نیں۔ ساڈی تعمیلی شاعری اللہ جانے اے کھڑے کھڑے راہواں لکھے گی۔ اج ساڈی شاعری وچ ابھام دا رواج ہندا جا رہیا اے۔ کل خبرے کیسہ ہونا ایس۔ انگریزی دے اک مشہور نقاد اینڈ منڈگاس نے اک واری انگریزی شاعری بارے اک مقالہ پڑھیا سی جس وچ اوہنے آکھیا سی :

”شاعری وچ نویاں کونیاں ہر زمانے تے دور وچ بھٹیاں رہن گئیاں تے فیر اک زمانہ آوے گا جدوں انگریزی شاعری دھکے نال مہم ہو جائے گی۔ کیوں جے شاعر نویں گل کھن دی دھن وچ پہلاں توں کھیاں ہویاں گھاں نوں دہرانا مناسب نہ سمجھدا ہو یا اپنی شاعری نوں مہم بیان تے مجبور ہو جائے گا اوہ شاعری وچ سادہ تے عام جیساں گھاں بیان نہیں کسے گا۔ سگوں ڈوہنگیاں گھاں نوں فی لحاظ نال سجا کے پیش کسے گا تے جدوں میں تخیل دی دورین نال ۱۹۶۰ء تے ۱۹۷۰ء دی شاعری نوں دیکھدا واں تے حیران رہ جاناں اوہ مینوں اک اچرج شے جا پدی اے اوہ میری سمجھ وچ نہیں آؤندی تے ایسے دھوں میں اوہنوں چنگی دی نہیں سمجھدا۔“

گاس دی گل ٹھیک جا پدی اے۔ اج دے دور وچ ساری دنیا دی شاعری دا کینڈا تقریباً اکو ای اے۔ اج اردو شاعری نے جتھے نویاں راہواں کڈھیاں نیں اتھے پنجابی شاعری دی کچھ نہیں رہی۔ اوہدی بھانویں اج سانوں سمجھ آوے یا نہ آوے پر اک زمانہ آوے گا جدوں اج دی جدید پنجابی شاعری ”کلاسیکل شاعری“ دا درجہ رکھے گی۔

(پج رنگ صفحہ ۳۲۵-۳۲۶) از قدر آفاقی

جدید شاعری دا سارا پچھوکڑ سامنے لیاؤن دی ضرورت ایس لئی پیش آئی تاں جے منیر نیازی دی جدید شاعری دا جائزہ لیا جاسکے۔

منیر نیازی اک امیجسٹ شاعر: منیر نیازی امیجسٹ شاعراں وچ گنیاں جاندا اے۔ ایسیا شاعر دا غلیت دا شاعر ہندا اے۔ ایس لحاظ نال ”سردی رات“ دا غلیت دی شاعری اے جس وچ منیر نے اپنی گل ایمائیت راہیں دوجیاں تک پہچان دا جتن کیتا اے۔ امیجسٹ شاعر آپنیاں علامتاں آپوں گھڑدا اے تے قاری نوں دعوت دیندا اے کہ اوہ اوہدیاں علامتاں دے جو من آوے معنی متھ کے شاعرانہ فن پارے نوں سمجھن دی کوشش کرے۔ ایسیا طریقہ گھٹن بھرے ماحول وچ اپنا مانی الضمیر بیان لئی درتیا جاندا اے۔ سیاسی گھٹن ہودے تاں علامتاں دا رنگ ہور ہندا اے۔ اخلاقی گھٹن ہودے تاں ایسے رنگ ہور طراں دا ہندا اے۔ ایسے فنکار مختلف قسم دیاں گھٹناں دے اثر توں بچن لئی مختلف طریقے اختیار کردے نیں۔ اوہ اپنی جاچے کچھ خیالات من وچ دھار بندے نیں۔ فیر اوہناں خیالاں نوں مرکز من کے لفظاں دے تانے بانے راہیں فن پارے تخلیق کردے نیں۔ اوہناں دے تخیل وچ مرکزی

نقطہ کوئی وی ہووے۔ قاری وی ایسے فن پارے نوں سمجھن لئی اپنے ذہن وچ اک مرکزی نقطہ گھڑن
 پچھوں اوہدے لفظاں دے ڈانڈے تے کڑیاں ملا کے کجھ مقصد بھرا سٹ کڈھن وی کوشش کردا اے۔
 جے دونوں دے مرکزی خیالاں وی سانجھ رل جائے تاں گل بھیجی سمجھ وی آ جاندی اے ورنہ
 "تاری مسمول بھوسے وچ پے کے چکر کھاندا رہندا اے۔ تے شاعر اوہدے دل وکھ وکھ کے خوش ہندا رہندا
 اے۔ مثلاً منیر نیازی دا ایہ دوہہ نکو۔ تے سوچو کہ ایہدے وچوں کجھ مطلب برآمد ہندا اے۔

کھڑا	پھل	گلاب	دا
تے	چانن	ورگی	دکھ
بدل	چیت	وساکھ	دا
ایس	کڑی	دا	لک

گل کھڑے توں شروع ہوئی۔ چانن ورگی دکھ تھائیں ہندی ہوئی کڑی دے "لک" جیک جا پہنچی۔
 ایسے تخیلات وچ رومانیت دا روپ بڑا سکواں ہندا اے۔ ایس نظم یا دوہے دے پچھے کھڑی سوچ اے؟
 راقم دے خیال وچ ایہ محض پانی وچ کنکر سٹ کے لہراں پیدا کرن دی کوشش کہتی گئی اے۔ تے
 لہراں نوں تک کے خوش ہون دا جتن کیتا گیا گدا اے۔ ورنہ ایس وچ کوئی خاص گل نہیں ہئی۔
 اجئی کوشش اک بال وی کر سکدا اے۔ اک عام بندہ وی کر سکدا اے لیکن اوہدی کوشش نوں ایس
 اہمیت ایس لئی نہیں دیندے کہ اوہ منیر نیازی نہیں تے منیر نیازی نوں ایس لئی اہمیت دینے آں
 کہ اوہنے اہمیاں ڈھیماں سٹن وچ اک نام پیدا کر لیا اے۔ جیکر اک بال وی اجیہا نام پیدا کر لوے
 تاں ایس اوہدی گل نوں وی ضرور اہمیت دیاں گے۔ جیویں بازی گراں دے بچیاں نوں ایس اوہناں
 دے کرتب وکھ کے اہمیت دینے آں۔

ایہ تخیلاتی شاعری (حالانکہ ہر شاعری تخیلاتی ہندی اے لیکن اوس وچ مقصدت یا عدم مقصدت
 دی موجودگی اک دکھرا موضوع اے) جے مقصدت نال جڑی ہووے تاں بڑی اجی گنی جائیگی تے جے
 بے مقصدت دا شکار ہووے تاں بیکار اے۔

عالم بارے وی کہیا جاندا اے کہ اوہدی شاعری جدوں لوکاں دی سمجھ وچ نہ آئی تاں اوہناں
 نوں بے معنی شاعری کرن دا طعنہ سننا پیا۔ جسدے نتیجے وچ عالم نے آکھیا سی کہ میرے شعر جیکر بے
 معنی نیں تاں ہون پئے۔ تہانوں کیہ؟ لیکن ایہدی وجہ ایہ سی کہ عالم دی تخیلاتی پرواز اپنی بلند تے
 لطیف سی کہ ہر کوئی اوہنوں سمجھن وچ آسانی نال کامیاب نہیں سی ہندا۔ کیوں جے عالم نے سلوک
 تے تصوف دے سلسلے اندر وانداری طے کر لئے ہوئے سن۔ ایسے لئی اوہنے اپنے بارے آکھیا سی:

یہ مسائل تصوف یہ ترا بیان عالم
 تجھے ہم ولی سمجھتے جو نہ بادہ خوار ہوتا

لیکن اجو کے ہر شاعر بارے عالم ورگی اچ خیالی تے لطافت فرض کرنا مناسب نہیں۔ اقبال اپنے دور دا

نما سجدہ تے جدید شاعری۔ اوہنے وی اپنا رشتہ روایت نال قائم رکھ کے گل اگانہ ودھائی تے اپنی جدید شاعری وچ مقصدت دے سمندر سمودتے۔ پرانے لفظاں نوں معنیاں دے نویں کپڑے پوائے تے تماشائی نوں سوچن تے مجبور کردتا کہ اوہ جو کچھ کہہ رہیا اے اوہ بے مقصد تے روایت توں کٹ کے نہیں کہہ رہیا۔

ع سوئے قطاری کشم ناتہ بے زمام را

اج دے ایسٹ شاعراں وچ سلیم الرحمن، صفدر میر، انیس ناگی وغیرہ کئی نام نیں۔ تے منیر نیازی اہتاں وچ سب توں سرکڑھواں شاعر اے۔ جنے ایس میدان وچ اک مقام پیدا کر لیا اے تے ہن نویں نویں شاعر منیر نیازی دی تقلید کر دے نظر آؤندے نیں۔ گویا اہتاں نے منیر نیازی نوں ایس میدان وچ اپنا گرومن کے اگے ودھن دا جتن کیتا اے۔ ایہ درست اے کہ اوہ منیر نیازی دی ہر کچھوں تقلید نہیں کردے بلکہ اپنیاں فویاں راہواں کڈھ کے اہتاں اتے چلن لئی وی آزاد نیں لیکن فیروزی انج لگدا اے کہ اوہ منیر نیازی توں بہت متاثر نیں۔

امرتا پریم تے احمد راہی دی شاعری وچ روایت دے جلوے وی نیں تے پرانے لفظاں نوں نویں معنے پہنان تے نویں سہوایشن وچ اہتاں دی جڑت دا بجا تجربہ وی اے۔ لیکن منیر نیازی نے اپنا بالکل دکھارت کڈھیا اے۔ بیسرا ابھام تے بے مقصدت نال پر اے۔ مثلاً اوہ کہندا اے :

ورعدے مین وچ تریا جانواں رات سی بہت ای کالی
اپنے ای پرچھانویں کولوں دل نوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رکھ پل دے انھیاں کردیاں داواں
اوس رات تے ہتے لوکی بھل گئے گھر دیاں راہواں

ایس نظم دھوں کہی لہدا اے۔ سوائے مختلف فرضی تصورات دے۔ ایہو فرضی تصورات منیر نیازی دی شاعری دا سرمایہ نیں۔ اوہ کدی ڈیناں تے چڑھاں دا ذکر کردا اے تے کدی لہو دا۔ کدی موت دا، کدی گھپ ہیرے دا، کدی سپ دی شوکر دا۔ غرض اوہدے کول خیالات دی رنگا رنگی اے۔ اوہ اک خوف تھلے آیا ہوا لگدا اے :

اک پکی رات

گھریاں کندھاں اتے دن چھناں۔ لال پھوار دیاں
ادھی رات بوہے کھڑکن، ڈیناں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں کجھے پار دیاں
ایدھر ایدھر لک لک ہن شکلاں شردوں پار دیاں
روحان دانگوں کولوں ننگھن مکان باسی ہار دیاں
قبرستان دے رتے دن کولوں پھردار دیاں

انج گدا اے کہ منیر نیازی احمد ڈراوے خواب ایس لئی دکھاندا اے کہ لوک اوس نون بمادر تسلیم کر لین۔ مثلاً اک فکاری جگل دے ہولناک قسے سنا کے اپنی بمادری دا تھکے جھانا چاہندا ہندا اے۔ اک جرنیل جنگ دا ہولناک سین پیش کر کے اوس وچوں اپنی بمادرانہ کارکردگی نون اکھاڑن دی کوشش کردا اے وغیرہ۔ ایسے طراں منیر نیازی معاشرے وچ اپنے مخصوص کردار نون کھیردے اپنی اہمیت جتان دی کوشش کردا جا پدا اے۔ بعض دوستاں دا خیال اے کہ منیر ڈریا ہویا اے یا بزدل اے۔ حالانکہ احمد گل نہیں بلکہ اوہ بڑی چالاکي نال ڈر ڈراوے دی چھتر چھانویں اپنی بمادری تے بے باکی منوان دا چاہوان اے۔ ایس بے معنی شاعری نون جیڑے مرضی معنے پہنا تو۔ کوئی روک ٹوک نہیں۔ کسے نے اک عیالی تون پچھیا۔ دھرتی دا مرکز کتھے اے۔ اوہنے اپنی لاشی اک جگہ گڈ کے آکھیا "ابتھ" اوہنے پچھیا۔ ثبوت؟ آکھیا "کراں پالے" ہن پینائش کون کرے؟ ایہو حال اجکل دی جدید مہم شاعری دا اے۔ ایس وچوں جیڑے مرضی مطلب کڈھیا جا سکدا اے۔ جے آکھئے کہ احمد مطلب کس طراں برآمد ہندا اے تاں اگوں "کراں پان" دی تڑھی سن کے کوئی دی قاری مٹھسو بن لئی تیار نہیں۔

لمی	رات	فراق	دی
جیویں	ٹھنڈی	سل	
چڑھیا	چن	اسمان	تے
کنبن	لگا	دل	

(فراق دی رات)

گویا فراق دی رات ٹھنڈی سل درگی اے۔ پر اسمان تے چن چڑھیا دیکھ کے دل کیوں کنبن دا اے؟ چن تاں روشنی دی علامت اے۔ روشنی دیکھ کے دل نون کانبا چھڑپوے۔ حیرت دی گل اے۔ شاید ایس لئی کہ چاننی رات وچ اوہدے محبوب نون کوئی دیکھ کے پہچان نہ موڑ دیوے تے انج فراق دی رات وصل تون وانجی نہ رہ جائے۔ گویا ہیری رات زیادہ بہتر سی۔ کیوں جے چانیاں راتاں وچ چوری یاری ذرا اوکھی گل اے۔ بہر حال ایس لطم نون جدھر مرضی لے جاؤ۔ اوہ تانہ نہیں کرن گی۔ "بے زبان" جو ہوئی وچاری۔

ایسے طراں "وحشی عورت" دا حلیہ تے ماحول ذرا نکو۔

گوڑھے بدل شوکدیاں واداں

کالے کٹھن پہاڑ

مندے ورگے لال منجھے

ہرے تھوہردی واڑ

ڈب کھڑا جسم اوسدا

کھڑا وانگ بار

ہتھ دے اشارے نال بلاوے

چیتے ورگی نار

میرے لہو دی بونے اوہنوں

داناں کھلار

جیویں دشمن دے ہتھان وچ

پھڑی ہوئی تلواری

اکھاں سن یا تیر قضا دے

چلن نوں تیار

ایس نظم دے اندر جھاک کے دیکھو۔ عورت۔ وحشی؟ گوڑھے بدل۔ شوکدیاں داواں۔ کالے کٹھن پہاڑ۔ ہرے تھوہر دی واڑ۔ منڈی ورگے لال بھنچے۔ ڈب کھڑا جسم۔ بہار ورگا کھڑا۔ چیتے ورگی نار۔ لہو دی بو۔ تلواری۔ قضا دے تیر۔ اہمہ علامتاں ایس نظم دا سرمایہ نہیں۔ ہر علامت مبہم اے۔ کوئی سینت بھارت توں گھٹ نہیں۔ جس دانشور ولوں قوم نوں اہمہ تحفہ ملے اوہ قوم کھڑے پاسے جا سکدی اے۔ سوائے انتشار دے کیوں بچے ہر کوئی اوہدا مطلب اپنی مرضی موجب کڈھے گا۔ گویا یقین۔ دی دولت لٹی گئی۔ شک دا بھانڈی بچ گیا۔ ہر کوئی شک دا شکار ہو جائے گا۔ ایہو وجہ اے کہ ساڈے شاعراں نے دانشوراں دا کلام پڑھ کے ساڈی قوم ”مغلوب گناں“ ہون و جہوں تھلے ای تھلے جا رہی اے۔ اہمہ تے ایس طراں دی ہور شاعری گویا قوم نوں انتشار، پس ماندگی، بے یقینی، تشکیک، تے مہمل بھوسیاں دے تحفے دے رہی اے۔

البتہ ایہو جتی جدید شاعری نوں شاعری دی ”الیکٹرانکس“ دا درجہ دتا جا سکدا اے۔ اپدیاں جدید علامتاں گویا الیکٹرانک دے چھوٹے چھوٹے پرزے نیں جنہاں وچ کچھ خامیتاں ”میموری“ کردتیاں کیناں نیں نے جدوں کدی رب سہی اہمہ علامتی پرزے کے چنگی ترتیب نال جز کے اپنا آپ دس تاں گل بن جاندی اے لیکن الیکٹرانک نظام وچ وی کوئی باقاعدگی ہندی اے جد کہ جدید قسم دی مبہم شاعری وچ کوئی خاص اصول نہیں لہدا۔ اگر کوئی اصول اے تاں اوہ ”ابہام“ دا اصول اے تے ابہام ”عقل و تخمین“ توں ودھ کچھ دی نہیں جد کہ:

عقل و تخمین سے ہاتھ آتا نہیں آہوئے تاتاری

لہذا بے اسیں جدید مبہم شاعری نوں ترقی دینی اے تاں انہوں کم از کم ”الیکٹرانک“ دے اصولاں وانگ کچھ اصول گھڑ کے اپدیاں علامتاں دے کچھ معنی تصور کر کے ای کامیابی کھٹ سکاں گے۔ جس طراں زبان پہلا جنم لیندی اے تے اوہدی گرامر دے قاعدے تے اصول بعد وچ گھڑنے چنیدے نیں۔ ایسے طراں سانوں ”جدید شاعری“ نوں ہوند وچ آؤن دیندے رہنا چاہیدا اے۔ جدوں ایہدا ڈھیر لگ جاوے گا تاں فیر اسیں دیکھاں گے کہ اوہے اندر کوئی موتی، کوئی چنگاری وغیرہ ہیگی اے کہ نہیں۔ تے بے داڑھی نالوں پھماں لیاں ہون تاں فیر اہمہ سودا دارا نہیں کھان لگا۔ منیر نیازی بارے سرفراز

حسین قاضی "نویں نظم" وچ لکھدے نیں:

"منیر نیازی ساڈھے معاشرے دا شاعر اے۔ اوہناں نے زندگی نوں نیرے ہو کے دیکھیا تے شریف کنجائی وانگوں ڈر گئے۔ جذبات دی شدت تے سوچ دا دھارا بہہ نکلیا تے اوہناں نے اوہنوں روکن یا ڈکا لاؤن دی کوشش نہیں کیتی۔ بلکہ رخ بدل دتا۔ مستقبل نوں چھڑ دتا تے ماضی وچ گواچ گئے۔ (نویں نظم ص ۷۹)

بانو قدسیہ دا منیر نیازی دی شاعری بارے خیال اے:

"بیسرے لوکی ایہ کہندے نیں پئی منیر نیازی دی شاعری جتاں بھوتاں تے چڑیاں دی شاعری اے اوہ یا تے کسے کپلیکس دا شکار نیں یا اوہ ثانی ہوراں دے ویلے دے نیں۔ منیر دی شاعری وچ ابے ہوراں دے اخبار توں لے کے ساڈھے کاکے تے اوہدی ہون والی سنگ دے "راکٹ" میک اپ" ویلے تیکر دیاں گلاں نیں۔ (رباچہ: سفر دی رات)

سرفراز قاضی بانو قدسیہ دے ایس لیکھ بارے لکھدے نیں:

"بانو قدسیہ دا اہم بیان دی منیر نیازی ہوراں ورگی شاعری ورگا ای اے۔ جے کسے شاعری بارے کوئی رائے دتی جاوے تے کسے دوجے بھرا نوں پسند نہ آوے تاں اوس نوں کاپلیکس نہیں آکھیا جاندا بلکہ سوچ اک دکھرا زاویہ ہندا اے۔ ہر آدمی اپنے انداز وچ اپنی سوچ دے دھارے استوار کردا اے۔ اکو چیز نوں ویکھن والے دو مختلف بندے اوہدے بارے مختلف رائے رکھن گے۔ اہد مطلب گھٹو گھٹ میری سمجھ وچ تاں اہم نہیں آؤندا کہ اوہناں وچوں ہر کوئی دوجے نوں کپلیکس دا شکار بنا دیوے۔" (نویں نظم ص ۷۸)

اج دے نقاداں نے وی منیر نیازی نوں جدید شاعر تسلیم کر لیا اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری دے بقول:

منیر نیازی پنجابی شاعری وچ اوہ نوکل آواز اے جس نے بہت ہمچیتی لوکاں دا دھیان اپنے دل کھچ لیا اے۔ اوہناں دے دلاں تے دماغاں اتے اجیہا جادو کر دتا اے پئی اوہ پتھر دے ہو گئے نیں تے دھون گھما کے کسے ہور پاسے نکلن جوگے نہیں رہے۔ منیر نیازی دی نوکل شاعری دا اوہناں اتے ایہ اثر ہویا پئی دوجے سکالی شاعراں دا کلام اوہناں نوں گھٹ چن لگ پاتے منیر نیازی دا کلام سن کے اوہ آپ ہمارے واہ واہ کرن ڈھمکے پئے۔ (نویں زاویے ص ۳۲۳ ایڈیشن ۱۹۹۲ء)

ڈاکٹر اسلم رانا موجب:

منیر نیازی چالو سے دا اک اجیہا مزاج شاعر اے جس دے فکرتے فن دے قدماں نوں ضابطیاں تے اصولاں دی مٹھی وچ بند کر کے دیکھنا تے دکھانا ہوں اوکھی گل اے۔ بھانویں اہم ضابطے یا اصول نویں ہون یا پرانے۔ ہاں اک گل اے جے اوہدے فکرتوں گھن تے محسوس تے اوہدے توں

سواد لین لئی کچھ ضابطیاں تے اصولاں توں کم لینا پوے تے پھیرا اہمہ ضابطے تے اصول اوہدے فن دے روایاں وچوں کڈھنے پین گے۔ منیر نیازی دیاں نظماں پڑھئے تے کچھ مورتاں بار بار نظراں سامنے آؤندیاں نیں جنہاں وچ 'شر' 'جکل' 'لو' 'اجنبی' تے ڈراؤنیاں شکلاں 'سرتے رتے' پرائے 'محل' 'اجزیاں' 'حویلیاں' 'سورج' 'دھیر' 'جن' 'رات' تے 'جکل' پھریاں (چٹلاں) وغیرہ تے اہتاں ساریاں دے نال اوہدی اپنی ذات اے جہدے چوگردے اہمہ نظارے تھمبر پاؤندے پھر دے نیں۔ ایتھوں اوہدے فکر دی گڈھ کھولن واسطے اک کھرا لہدا اے۔ پی منیر نیازی زرگیت دا اک نمونہ پیش کردے نیں۔ منیر (اپنے فکر بارے) آپوں کہندا اے پی اک تخلیق کار اپنے رب وانگر آزاد ہندا اے تے فطرت وانگر بے حساب تے بے کنار تے اوہ اپنے "موجود" دے خلاف لڑا بھڑدا اے۔ کسے نظریے دے پچھے لگن دی تھاں اوہ (منیر نیازی) اپنے آپ نوں نظریہ ساز سمجھدا اے تے اپنے واسطے اک خوبصورت شہر بنا یندا اے جتھے کوئی ناہمواری نہ ہوی۔ نہ اوتھے گناہاں دیاں سزاواں ہوسن۔ منیر نیازی نوں اہمہ پکا یقین اے کہ اوہ پنہیراں وانگر حق دا اعلان کرن لئی جیسا اے تے موجود دے شہر نوں توڑ بھن کے اپنا اک وکھرا شہر اسار سکدا اے۔" (ریگ سنگ ص ۴۳-۴۴)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دا خیال اے کہ:

منیر نیازی اپنی شاعری وچ اپنے تخیل دی مدد نال جیہڑیاں تصویراں پیش کردا اے اوہ اوہدی شاعری دا اک خاص امتیاز اے۔ منیر نیازی دے علامتی نظام نوں گھن لئی دو مشکلاں پیش آؤندیاں نیں۔ پہلی اہمہ کہ ایس توں پہلے ایس طراں دا کوئی علامتی نظام ساڈی نوں نظم وچ موجود نہیں جہدے سارے ایس منیر دی علامت نگاری نوں سمجھ سکے۔ دوجی مشکل اہمہ ہے کہ اہتاں علامتاں دی اپنے طور تے کوئی معنوی تشریح نہیں کہتی جا سکدی جہدے نال ایس اوس تیکر اپڑ سکے جتھوں منیر دی شاعری نوں تحریک ملدی اے۔ اوہدے لئی ساڈے کول اکو ای رستہ رہ جاندا اے کہ ایس اہتاں ساریاں علامتاں دے نال اہمہ دیکھئے پی شاعر دی ذات دا اہتاں نال تعلق اے۔ غور کریئے تاں ساڈے شاعر دی ذات اک مرکزی حیثیت نال نظر آؤندی اے تے اہمہ ساریاں علامتاں اوہدے گرد گھمیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ ایس مشاہدے دے دوران اوس نوں اپنی ذات توں علاوہ ہر شے اپنے آپ دے مقابلے تے نیویں لگدی اے۔ ایسے لئی اوہ کہندا اے۔

وہم نہ رکھیا جان دا نہ دنیا دا غم
فکر نہ فاقد ہوو دا کلم کلا دم

یا

کدے نہ رک کے کڈے کڈھے زخم کدی نہ سیتا میں
کدے نہ پچھے مڑ کے گیا کوچ جدوں دی کیتا میں

اہمہ اوہ رویہ اے جنہوں زرگیت نال تعبیر کیتا جاندا اے۔ اہمہ درحقیقت اک نفسیاتی مسئلہ

اے جسدے پچھے بندے دے بچپن یا لڑکھن دے اوہ حالات ہندے نیں۔ یا اوہ نامناسب حالات پاروں
 نفرت یا ظلم تے محرومی دا شکار ہو چکے ہندے نیں تے (آزادی ملدیاں سار) اوہ اپنی ذات وچ موجود
 کی نوں دور کرن لئی اک تاں دوجیاں نوں اپنی کولوں پرانہ رکھن دا جتن کردے نیں تے اپنے آپ
 نوں اک سپرمن دے روپ وچ سامنے لیان دے سمانے خواب و -کھن لگ پیندے نیں تے زندگی
 بارے اوہناں دا رویہ توڑ پھوڑ تے تخریب کاری بن جاندا اے۔ اجمیے بندے جرم دے ارتکاب اتے
 قتل جانڈے نیں تے (اپنے آپ نوں سب توں وڈی شخصیت سمجھ کے وی بندے یا قانون توں بے
 خوف ہو کے) اوہ وڈے توں وڈا جرم کر گزردے نیں۔ قاتلان یا لٹیریاں دی اک وڈی تعداد ایہو جیے
 حالات دی پیداوار ہندی اے۔ (تے کھ بچے حدوں ودھ لاڈ پیار و جہوں ضرورت توں زیادہ خود اعتمادی
 وچ گم ہو کے خود نوں دوجیاں نالوں بہتر تے بہادر خیال کردے نیں) تے اوہناں دا ایہ رویہ دوجے نوں
 خاطر وچ نہیں لیاؤندا چنانچہ اپنے فیصلے نوں حتی تے آخری سمجھدیاں ہویاں دوجیاں نوں اوہدا پابند
 کرنا چاہندے نیں۔ تے جدوں خواہاں دے شیش محل باہر دیاں پتھر ورگیاں مضبوط حیصیاں نال ٹکرا
 کے چکنا چور ہوندے نیں تاں اوہ اوہناں حیصیاں نال لوہا لین دی بجائے اپنی ذات دے اندر لکھن دا
 جتن کردے نیں۔ اوہ بمقابلہ مشکلات اتے قابو پان لئی رومانوی حربے لہدے نیں تے ساری زندگی
 اوہناں دے سارے ای گزارن وچ عافیت سمجھدے نیں۔ تے منیر نیازی دی شاعری - دا تعلق تصویر
 دے دوجے رخ نال (جاپدا) اے۔

(ادب سمندر تلخیص ص ۲۹۰ تا ۲۹۲)

گوہ کریئے تاں پتہ لگدا اے کہ منیر نیازی کدی کدی بے حد مختصر نظماں لکھدا اے۔ مثلاً ایہ نظم
 دیکھو:

جہر دے مکان
 اپنے ای ڈر توں
 جڑے ہوئے نیں
 اک دوجے دے نال

جس وچ اک سوچ بیان کیتی گئی ملدی اے۔ ایسے طرح "کھ کرو" وچ اوہ کہندا اے:

سرتے گھپ ہیر تے دھرتی اتے کال
 پیرن کنڈے زہر دے لو وچ بچے وال
 جتن کرو کھ دوستو۔ توڑو موت دا جال
 پز مری اوئے رانجیا کڈھ کوئی کھی جوتان
 مار کوئی تیر اوئے مرزیا کھج کے ول اسمان

ایس نظم وچ تمہیجات دا جھولا وی اے۔ جدت دا احساس وی۔ مرزا کہندا ہندا سی۔

میری مکی توں ڈرن فرشتے
تے میتھوں ڈرے خدا --

گویا حضرات مرزا صاحبان گاڈن ویلے جدوں ایس مرطے تے پہنچدے سن تاں کہندے ہندے سن کہ مرزے نوں نکجے لے ڈیا۔ منیر نیازی وی موت دا جال توڑن لئی آپو کھ نہیں کر سکدا۔ دوستاں نوں واج دیندا اے۔ رانجے نوں ملی وچوں کھی تاں کڈھن لئی کہندا اے تے مرزے نوں اسمان ول تیر چلان لئی۔ بہر حال ایہو جیہاں کھیاں نظماں اپنے اندر اک نوکلا پن، اک انفرات تے اک ندمرا پن رکھدیاں نیں۔ اک ہور مکی جیہی نظم دیکھو۔

سویر ویلے

ہولی جیہی چوڑا چھنکایا
چوڑھی وڈھ کے مینوں جگایا
میں دیکھاں تے اکھ نہ ملاوے
چوری چوری ہدی جاوے

اسمہ غالباً "گرمیاں دی صبح دا منظر اے۔ جدوں کھلے ویڑے وچ ستا بندہ۔ نماز ویلے نہ اٹھے تاں دھپ چڑھ کے اوہنوں جگا دیندی اے تے جد اوہ اکھاں ملدا ہویا سورج نال اکھ ملان دی کوشش کردا اے تاں اکھاں میٹ لیندا اے۔ کیوں جے سورج نال اکھ ملانا سوکھا نہیں تے مغلوب انداز وچ منیر اپنی کمزوری کے ہور دے سر مڑھ دیندا اے۔ ایسے طراں دیاں اختصاری نظماں نویں رت، سوچن دی سزا، فراق دی رات، دہہ، تے سردی رات دی بڑیاں اہم نیں۔ بہر حال منیر نیازی مختصر لفظاں وچ گلاں کرن دا عادی اے تے مختصر نظماں لکھ کے تے چپ وٹ کے لوکاں ول تحسین طلب نظراں نال لکھن ڈیہہ پیندا اے تے کھ نہ کھ لے ڈگدا اے۔

کچے گھڑے دی فکری تے فنی پختگی

باقی صدیقی دا اصل ناں سائیں محمد افضل سی۔ ۱۹۰۹ء وچ ٹیکسلا دے لاگے اک پنڈ سیہام وچ پیدا ہوئے۔ چھوٹی عمر وچ پو دا سایہ سرتوں چکیا گیا۔ تہی وچ پڑھائی کیتی۔ میٹرک کر کے سکول وچ ماسٹر لگ گئے۔ فیر بمبئی جا کے علمی دنیا ناں یاری گنڈھ لئی۔ فیر فوج وچ بھرتی ہو گئے۔ ۱۹۳۹ء تک کئی کھکیاں وچ کم کر دے رہے۔ ۱۹۳۶ء وچ پنجابی وچ شعر آکھن دا آغاز کیتا سی۔ اک ہفت روزہ راہ و منزل راولپنڈی ناں دی جڑے رہے۔ اپنے زمانے وچ اوہناں دی اردو شاعری چنگے چنگے معیاری رسالیاں وچ چھپ دی رہی۔ اردو نظماں دا پہلا مجموعہ ”جام جم“ ۱۹۳۳ء تے دو جا ”دارورسن“ ۱۹۵۱ء وچ چھاپے چڑھیا جد کہ تبا ۱۹۶۸ء وچ ”زخم بہار دے“ نام ناں بھپیا۔ ”راہ و منزل“ ناں جرن توں بعد باقی صدیقی ریڈیو پاکستان وچ چلے گئے سن۔ اوتھے اوہناں نے سرکاری خدمات توں وکھ علمی تے ادبی کم دی انجام دتے۔ پنجابی وچ آپ دیاں دو کتاباں زخمی پارتے کچے گھڑے بھپیاں۔ آخر باقی صدیقی ۸ جنوری ۱۹۷۲ء نوں دل دی حرکت بند ہون پاروں اگلے پاسے چلانا کر گیا۔ انا للہ وانا الیہ راجعون ○

کچے گھڑے باقی صدیقی دیاں پنجابی نظماں دا مجموعہ اے۔ ایس وچ چتالی نظماں نیں۔ آغاز ایس طراں ہندا اے۔

وقت	سندر	چھلاں	مارے
کڈے	اتے	کلی	حیاتی
کچے	گھڑے	الارے	

کچے گھڑے دے حوالے ناں اگلا شعر اپنا تعلق حیاتی ناں انج جوڑ دا نظر آؤندا اے :

رنگ رنگ چن تے ون سونے سنگ
پانی جلیاں پھیر کے کچے گھڑے تے رنگ

کچے گھڑے دی زبان باقی صدیقی دے آبائی پنڈاں ناں تعلق رکھدی اے جنہوں پوٹھوہاری کہیا جاندا اے۔ اہم پنجابی زبان دا اک باوقار لہجہ اے۔ کچے گھڑے نام دے کچھوں ”کچ“ دا پیامی اے لیکن فکری تے فنی پختگی دے لحاظ ناں اہم مقام بہت اچھا اے۔ باقی صدیقی دیاں نظماں فنی تے تکنیکی کچھوں بڑیاں سونیاں تے معنوی کچھوں بڑیاں اچیاں تے ستمیاں نیں تے لفظاں دی چون کرن ویلے باقی نے بیہوشی محنت کیتی اوس دا صلہ اوہنوں ایہ ملیا اے کہ اوہدے پنے ہوئے لفظ جدوں تکنیکی جڑت راہیں ابھر کے سامنے آؤندے نیں تاں اوہناں دے کئی کئی پرت ہو جاندے نیں تے جیوں جیوں اوہناں دیاں تہاں اچڑ دے جائیے نویں نویں معنوی روپ کھڑے کے سامنے آؤن لگ پیندے نیں۔ ایس بات نوں منیر احمد شیخ ہوراں اپنے لفظاں راہیں انج اجاگر کیتا اے :

”باقی صدیقی دی شاعری نوں میں اک توں بتیاں سٹھاں اتے محسوس کیتا اے۔
 اہدی وجہ ایہ وے کہ شاعر نے لفظاں نوں ورتیاں ہویاں اوہناں نوں اک ٹالوں
 بتیاں تہواں دتیاں نیں۔ پڑھیاں ہویاں انج جاپدا اے جیویں لفظ کنیاں وانگ
 ہولے ہولے اتے پئے دسدے نیں تے پڑھن والا اوہناں رنگاں وچ نہاتا جاندا اے
 جیڑے چھوٹے چھوٹے مصرعیاں وچوں ڈلہ ڈلہ پیندے نیں۔ جے تہس مینوں
 مصوری دی اصطلاح استعمال کرن دی اجازت دیوتاں میں کھواں گا کہ باقی صدیقی دی
 شاعری واٹر کلر۔ یعنی پانی رنگیاں تصویراں نیں۔ جنہاں وچ کتے کتے تیز برش لا کے
 ڈوٹھے جذبے نوں کھاریا گیا اے۔ عام طور تے اوس نے ہلکے نمے نمے رنگ ای
 استعمال کیتے نیں۔ جنہاں ٹال جذبیاں دے سوہنے تے کدی کھائے ہوئے تے کدی
 دکھاں غماں دے کھڑے اکڑ کے سامنے آؤندے نیں۔ ونکاں دی چٹک دل دے
 ہیئت کھولدی اے تے سرمہ اکھیاں وچ ہدا اے تے ہتھاں دی مندی کھ کھندی
 اے تے گلاں وچ ٹپے، ماہچے تے ڈھولیاں دا رنگ اے تے فیر آہیاں ساریاں
 روپاں نوں جوڑ کے اوہ اک روپ بنا دیندا اے۔ باقی صدیقی دے چھوٹے چھوٹے
 مصرعے بلدا ہویا بھانیز نیں بلکہ دھندیاں ہویاں چنگاریاں نیں جیڑیاں سواہ تے
 دھوئیں بیٹھ لوکاں دیاں نظراں توں ادھلے اپنی اک وچ ای چکاں مار دیاں رہندیاں
 نیں۔ باقی صدیقی دا اہمہ مجموعہ ذات توں لے کے تے جگ دی پوری داستان اے
 (ایس وچ) بدلے ہوئے معاشرے دے رنگ دی نیں تے دل دریا سمندروں ڈوٹھے
 دے ہیئت دی۔ (منیر احمد شیخ ہوری باقی صدیقی دی شاعری نوں بھیبویں حس دی
 شاعری کھندے نیں) پنجاں حساں والیاں نوں جے اہدے وچوں بھیبویں حس دی مل
 جائے تاں میں سمجھاں گا کہ اوہناں نے باقی نوں لہ لیا اے۔“

(دیباچہ وچوں۔ یاز منیر احمد شیخ)

کچے گھڑے وچ۔ ہڈی بتی تے جگ بتی دے حوالے: کچے گھڑے وچ

ذات توں لے کے سارے جگ دی گل بات دے لٹکارے سموئے ملدے نیں۔

”میں تے میں“ وچ ذات دے حوالے ٹال باقی صدیقی کھندا اے:

میں انسان۔ مینڈے کئی پچھاویں (پچھاویں)

ہک پچھاواں دنیا کے

ہور پچھاویں میرے اندر شوکن

لیکن اہدے اندر ذاتی توں اگے نکل کے اک آفاقیت دا تصور دی ملدا اے۔

اجیہا ذاتی حوالہ — باری وچ بیٹھا نکاں وچ دی ملدا اے لیکن بعد وچ ایہدا کھلار جگ نوں

ولاناں پالیندا اے:

جی	چادر	ہوئی	میلی
مٹی	اڑنی	کلی	کلی
سک	نہ	چمک	پھمک
سک	بیٹھا	وج	باری

کسی	ڈوٹھی	حیاتی	درد
سی	کھنی	نی	اسہ
سک	نہ	چمک	چمک

ذاتی حوالے نال اک ہور جگہ باقی صدیقی انج اپنے دل دے جمرویں ظاہر کردا اے۔

تدہ غلابی (گلابی) جتی رنگی

میں غلابی پک

دو دلاں نا (دا) اتنا طنا

تک نہ سکیا جگ

ابتہہ دی گل بات ذات توں چلی سی۔ لیکن جگ دے کھے تیراں نے اپنا کم دکھا دتا تے انج اسہ گل بات دی جگ نال سانجھ رلا بیٹھی۔ ایسے طراں اپنی محبت دا لشکارا اوہ انج سدا اے کہ اوس نال ہر کھے دی سدھر، بھیلی جا پدی اے۔ اسہ دی گویا ذات توں چل کے۔ لوکائی نال سانجھ رلان دا سفر اے:

راہے	وج	کڑی	ہک	کلی
ارماں	نی	چڑھنی	دھکی	دھکی
انگ	انگ	وج	جوہن	دے
جیوں	سہیاں	نی	گندل	رے
سر	تے	جتی	کھل	نہ
مست	جوانی	مٹل	نہ	سکے
چار	قدم	کڑیاں	توں	اگے
ٹہنی	پھنی	سوہنی	لگے	لگے

صوفیانہ رنگ دے شہسی تے تشیلی انداز وج باقی صدیقی حیاتی دا آفاق نظریہ کدی کدی اپنی شاعری دھوں انج الار دا اے:

زندگی

چرخہ ڈاہ کے بیٹھی اے

پونی پونی تے دل کھنکھنے

درد ترکلا لوں لوں کھلے

تند غماں نی (دی) ودھنی (ودھدی) ونجے (جاوے)

کہ اجئی کیفیت ایتھ وی پیش آرہی اے :

۱- اچیاں لیاں ٹاہلیاں وچ دریا دے

بیسدھروں جھولا آئے وچ کلجے لگے

کس کولوں پچھاں پنڈا اے کتنا اگے

۲- بھری جوانی شکر دوپہراں

سیاں لائے سوہے ساوے

میں ارمان ہنڈائے

۳- دل مہراں نا پنڈا تا پے

مار غماں نی (دی) ڈوٹھھی بکل

لمی کہانی -- پائے

”دل دریا سمندروں ڈوٹھھے - کون دلاں دیاں جانے ہو۔“

دل دی وسعت بے انت اے - اوہدیاں دستاں دا کوئی حساب نہیں - رب دی ذات لامحدود اے

تے کائنات محدود - جویں

دونوں جہاں کہاں تری وسعت کو پا سکے

میرا ہی دل ہے وہ کہ جہاں تو تا سکے

تے اقبال اوس ذات نوں مخاطب کر کے کہندے ہیں :

نہ تو اندر حرم گنجی نہ در بت خانہ ی آئی

و لیکن سوئے مشاقاں چہ مشاقانہ ی آئی

ساویں توں حرم اندر نہ بت خانے دے وچ آویں

پر اپنے پار مشاقاں دے دل نت پھیریاں پاویں (قدر آفاقی)

کہ ایسے طراں دی گل اپنے انداز وچ باقی صدیقی نے کیتی اے :

دل عمراں نا - پنڈا نا پے
مار غماں نی - ڈو تھسی بکل
لمی کہانی - پائے

دل دی مگری وچ سالاں، صدیاں تے لہیاں دی کوئی اہمیت نہیں ہندی کیوں جے دل جدوں لامکان
نال تعلق رکھدا ہووے۔ تاں اوہدیاں دستاں، ربی دستاں نال متعلق ہو جائیاں نیں۔ آسمان کناں
وڈا اے۔ جد کہ اوہدے مقابلے وچ اکھ دی کالی دھیری لگی جی اے۔ لیکن اکھ ایڈے وڈے آسمان نوں
آسانی نال دیکھ سکدی اے۔ گویا ایہ کرشمہ :

ع فلک جس طرح آنکھ کے تل میں ہے۔ (اقبال)

دی مثال نال واضح ہندا اے۔

اپنی محبت دے حوالے نال باقی صدیقی کجج پیا لکن مٹی کھیڈدا اے۔ ذرا نکو۔

میں پنے نے سامنے
کھلتی اکھاں نوٹ
توں پھلاں نے اولڑے
چھپا کر کے چھوٹ
جد میں اکھیاں کھولیاں
کوئی - ہسیا دور
نہ اوہ جنن نہ چاننی
نہ اکھیاں نا نور
ولاں آر ہلمیاں
ڈھکی ڈھکی میں
فیروی رہی آں چور ای
چھوہ نہ سکی میں۔ (چھین چھوٹ)

باقی صدیقی جیڑے حالات وچوں لنگھیا۔ جس جس طراں اوہنوں اوکڑاں نال واہ پیا تے جیاتی
دے لکھتے وچ اوہ جس طراں اپنے آپ نوں "Misfit" محسوس کردا سی۔ اوہدا کڑتن بھرا اظہار اوہ
انج کردا اے۔

بک گڈی چلے

اگے تا (دا) پیہ پچھے

پچھے تا (دا) پیہ اگے

ہر ڈھیری ڈنگی

ہر پرزہ ڈھلا

چلے تے سارا بجر ہلے

اک گڈی چلے

انسان اکلا گزارہ نہیں کر سکا۔ اوہنوں کے نہ کے نال ضرور بنا کے رکھنی پیندی اے۔ بھانویں
ایسے تعاون خود غرضی دی بنیاد اتے ای کیوں نہ اسرا ہووے۔ ایتھے ساڈا فنکار سچ بول دا ہویا دونماں
دھراں دی منافقت دا اعتراف کر لیندا اے۔

توں تے میں

توں	دی	ہک	سوداگر
میں	دی	ہک	یو پاری
سودا	کرے	آپنا	
دوئے	وارو	واری	
نہ	توں	صدقے	ونجھیں
نہ	میں	واری	جاواں
ایویں	کوڑے	ہاسے	
تینڈے	نال	وٹاواں	

بظاہر ایسے ذاتی حوالہ اے لیکن لوکاں نال اک سانجھ نے ایہنوں جگ جتی دا حوالہ وی بنا دتا اے۔
”باری وچ بیٹھا تکان“ دے حوالے نال اوہ اک کیمرو مین بن کے سانوں آپنیاں کچھیاں ہویاں
تصویراں ٹکاندا اے تے جدوں اوہ ”کوڑی“ تے اٹی ڈنہ جیسا کھیڈاں دا ذکر چھوہندا اے تاں اوہ حیاتی
دی بچھن دی دلگن دھوں نکل کے وسعت بھری حیاتی دے اسمان ول اڈاری مار جاندا اے۔

اٹی ڈنہ۔ اج اک کھیڈ تے کل اک ہاسے
کھیاں کھیڈن آپ تے وڈیاں وقت کھڈائے
گاس چڑھے سدھراں نی اٹی -- ہوش بھلانے
اٹی اسمان وچ تارا - لہمیاں جتھ نہ آئے

کچے گھڑے وچ لوک گیتاں دا رنگ : لوک میت ہر عمر دے انسان دیاں سدھراں دے
پیانے نال گوزھا تعلق رکھدے نیں۔ کیوں جے اہتاں دے پچھے کھلوتے صدیاں دے انسانی جذبے

آپنیاں ساریاں کانکاں صاف کر کے تے شیشے وانگوں لٹک کے ساڑے سامنے آون لئی جماتیاں مار رہے ہندے نیں۔ لوگ گیت اپنے اندر اک موہ پیار رکھدے نیں۔ جدا تعلق دلاں دیاں گہرایاں نال ہندا اے۔ ایسے کر کے اک بال لوری دا رسیا ہندا اے جو ان ماسھے دا تے بڑھا صوفیانہ انداز دے معرفت بھرے بولاں دا۔ باقی صدیقی ریڈیو پاکستان نال منسلک ہون توں بعد عوام نال گوڑھا رابطہ رکھدا سی۔ اوہ جان دا سی کہ شاعری کئی وی جدید ہووے جے اوہ اپنے اندر لوک گیتاں دا رنگ وی رکھدی ہووے تاں اوس دا جس کئی گنا ودھ جاندا اے۔ چنانچہ اسیں دیکھنے آں کہ اوہ ”تاہنگ“ وچ اپنے جذبیاں دا اظہار اس طرح کردا اے کہ سالوں اوہدی ایسہ نظم اک لوک گیت جا پدی اے۔

اچے اچے بوٹیاں تے نمی نمی چاننی
 رات چنار ریشمی دوپٹہ پئی تان نی (دی)
 چنے (چند) وچوں تھی اک نار مینڈے ہان نی (دی)
 اکھاں نیاں (دیاں) بھجینی (بھدی)
 تے دلاں نیاں (دیاں) جان نی (دی)
 انگ انگ سنا (سدا)
 تے رنگ رنگ بولنی (بولدی)
 دلاں نیاں گنھلاں جوانی پئی کھولنی (کھولدی)
 ایویں پئی جھلنی (جھولدی۔ جھلدی) تے ایویں پئی ڈولنی (ڈولدی)
 اچے اچے بوٹیاں تے نمی نمی چاننی

ایسے طراں دا لوک گیتاں بھرا رنگ ”سرگھی ناں ویلا“ وچ نظر آوندا اے۔

سرگھی نا (دا) ویلا ہویا۔ جاگ پیاں گلیاں
 کسے آں (نوں) بلان پیاں اوٹھاں نیاں مٹیاں (گھنٹیاں)
 بیتیاں کیہ دلاں اتے
 کون ایسہ سوال پچھے
 لوئی آئے تارے کولوں
 کوئی مینڈا حال پچھے
 دلاں نیاں بتیاں
 بھیاں نہ بلیاں
 سرگھی نا ویلا ہویا۔ جاگ پیاں گلیاں

”ڈک ڈک ڈھولک وچی“ عنوان دی نظم وچ وی رواں لوک گیتاں والا رنگ تے ساڑے پینڈو

دسیپ دے لشکارے ملدے نیں۔

کڑیاں دل کے مندی گھولی
 رولا سن کے ماسی بھولی
 جھوٹی موٹھی - گچی
 ڈمک ڈمک ڈھولک دتی

سردار و اگی تاواڑا
 منگے اچالماں لاڑا
 منجی لگا - اتی
 ڈمک ڈمک ڈھولک دتی

صفتاں کڑیاں وچ نہ ہوسے
 منجی اتے لیتی رہوسے
 سرے بنہ کے دتی
 ڈمک ڈمک ڈھولک دتی

لوک گیت روایت نال جزی ہوئی ایسہ نظم دی ذرا دیکھو کیڈی سوادی اے :

اچیاں لیاں ٹاہلیاں - وچ گھگھی بولے
 کیہڑے پاسوں آن ہوانے (دے) تے جھولے
 گلیاں اچ سدھراں نے (دے)
 اڈدے پھرن پنہلے - گلیاں وچ سدھراں نے

باقی صدیقی کول لوک رنگ نال مالا مال جدید شاعری دی دولت اے - بیدار مل امل ذوق ای پا
 سکدے نیں - ”ونجارے“ نوں کون نہیں جان دا - بے کر کے نوں پتہ نہ ہووے تاں تو تعارف حاضر
 اے -

میں ونبجارا ----
 دل ونگاں تا (دا) کھارا
 میں ونبجارا ----
 مینڈا ونبج نیا را -- میں ونبجارا
 گلیاں چپ تے کوٹھے لگے
 کتھے بہواں تے کتھے لاہواں کھارا
 میں ونبجارا ----
 میں نکاں ونگاں نی قسمت

دنیا کے دنیاں نا (دا) لٹکارا

میں ونبجارا ———

مینڈا درد کوارا — میں ونبجارا۔

باقی صدیقی نے ایس رنگ دی شاعری وچ جذبیان نوں سمون دا جیہڑا جتن کیتا اے تے ایس کارن جیہڑی فنی تکنیک ورتی اے۔ اوس پاروں اوہدیاں نظماں اک شہکار گن گن پنڈیاں نیں۔ اوہدی گل جدید دی اے تے اپنے اندر قدیمی روح دا تڑفات وی رکھدی اے۔ لوکاں دیاں سدھراں دے گیت وی نیں تے ادویوں بھرے ہاڑے وی۔

۱۔
پنے چودھیں رات مسافر آئے نیں
کس آن (نوں) دن سارے لوک پرانے نیں
پنے چودھیں۔ رات مسافر آئے نیں
بجرے بجرے پھل سدھراں نے (دے) دے نیں

۲۔
دگنا پیا سواں ڈھولا

چھوڑ نہ دیویں بانہ ڈھولا

میں کھوہے تے پانی گئی آن
توں کیا تے میں ہس پئی آن
گھر گھر پانیاں ڈھولا
دگنا پیا سواں ڈھولا

دنیا پل پل رنگ دتائے
دھپ غماں نی چڑھنی (چڑھدی) آئے
کر شملے نی چھاں ڈھولا
دگنا پیا سواں ڈھولا

باقی صدیقی مرحوم نے اپنی شاعری وچ جدت طرازیان توں دکھ فنی پختگی دا وی رجحان رچایا اے۔ اوہدی شاعری وچ موسیقی گنتھی ہوئی ملدی اے۔ جس وچ کدی ”بولیاں“ دا رنگ ہندا اے۔ کدی ککلی دا، کدی ماہی دا، کدی گدے دا۔ اوہدی شاعری وچ روم۔ دی بھے تے فیر اوس روم دا روایتی نال تعلق ہون پاروں، جہڑا نوکلا پن اکھڑا اے۔ اوس نے باقی صدیقی نوں قدیم تے جدید دے

تے یا کھڑا کیتا اے۔ اوہدی شاعری۔ اج دے بعض جدید شاعراں وانگ ”بے معنی“ نہیں گدی۔
 آصف خاں دے بقول اوہدا تجریدی تجربہ۔ اوس تصور نال میل نہیں کھاندرا منے کورے کاغذ اتے۔
 کیت تے گاں۔ داکیشن جڑ دتا سی۔ تے جدوں کے نے پچھیا سی گاں کتے آ؟ تاں اوہنے آکھیا سی۔ ”
 چن گئی اے۔“ اوہنے پچھیا کیت کتے آ؟ تاں جواب ملیا۔ گاں چہ گئی۔

باقی صدیقی دی شاعری وچ سانوں کم از کم معنی تے مقصدی لحاظ سے نال اہمی صورت حال نال
 واہ نہیں پیندا۔

بھرا	پانی	میں
بیرا	تا	سدرہاں
تیرا	نہ	نہ

شیا	کھارا	میں
دنا	توں دکھ	کچھ
پٹیا	لوکاں	کچھ

ڈاہی	منجی	میں
گدی	نہ کیز	توں
ماہی	ایں	چنگا

نظم دا ایسہ انداز نہ ماہیا اے۔ نہ ہانگیو۔ بلکہ اپنی طرز دی عجیب اک مثلث اے۔ ایسہ اک
 نواں تے سوہنا تجربہ اے۔ جدیاں جڑھاں روائت وچ تے شاخاں جدت دی فضا وچ پھیلایاں ہوئیاں
 نہیں بلکہ باقی صدیقی دی ساری شاعری تداامت تے جدت دی آمیزش دا حسین شاہکار اے۔

سماجی تے ثقافتی تے ساڈی رہتل دے حوالے نال باقی صدیقی دی لشکویں
 شاعری : کچے گھڑے دیاں بہتیاں نظماں ایس حوالے دا سگواں روپ نہیں۔ ہک بوٹا، پرنا لے، گڈی،
 کھوہ پیاؤ گے، ماہی مہراں، دادو مل نا گھٹھو توں لا کے، پیار نے وین، تاہنگ، ڈھولک وچی چھپن چھوت،
 کوڈی، سرگھی نا ویلا۔ تے مار گلے تے بدل لکھے تیکر دیاں نظماں وچ پونھوہار دی سماجی تے ثقافتی زندگی
 دے جھلکارے ملدے نہیں۔ جہناں دا کھٹار اوڑک سارے معاشرے نوں اپنی دلگن وچ الے کے،
 اوہدی نمائندگی دا حق ادا کرن ڈسہ پیندا اے۔ ایسہ حوالے اوڑک انسانی حیاتی دیاں آفاقی قدراں نال
 سانجھ جوڑ دے نظر آوندے نہیں تے انج ایسہ حوالے علاقائی دلگن توں نکل کے آفاقی دل الے

و یکھدے نیس تے قاری بھانویں کسے وی علاقے داہو دے اوہ اپنے جذبات تے شوق دے جھلکارے
 ”کچے گڑے“ وچ تک کے خوش ہو جاندا اے۔
 داو۔ اک بدمعاش اے۔ اوہ :

اچا شملہ رکھے
 چٹے کپڑے لائے
 نرنا پھرنا قندہ
 ستیاں کلاں جگائے
 کوئی کم نہ چھوڑے
 راتی سٹمان لائے
 فزیریں (بجریں) گراں تے
 بسہ کے کھیڈے تاش۔ داو ہک بدمعاش
 کئے دڈے سارے
 اس نے اگے ننگے
 راہ وچ کھل کے پانی
 کڑیاں کولوں منگے

ایس دا نتیجہ آخر ایہہ ہویا :

کسی (ندی) دھوں فزیریں
 لہی اس نی لاش۔ داو ہک بدمعاش

داؤد جسے بدمعاش ہر علاقے، ہر صوبے تے ہر ہر ملک وچ نظر آؤندے نیس لیکن اوہدا ایہہ انجام
 ہر جگہ گھٹ ای نظر آؤندا اے صرف اوہناں مکاں یا علاقیاں وچ ای داو ایہہ انجام نوں چھنڈا اے
 جتھے دے لوک باغیرت ہون۔

ماہی مہراں۔ زمانہ سازتے سارے پتاں دی تارو اے۔ چڑھدی جوانی۔ کراہے پیندی تک کے اوہ
 چتاؤنی دیندی اے :

سن فی کڑیے
 کوٹھے تے کھلتی (کھلوتی)
 کس آں (نوں) نکلیں
 چھوڑا ایہہ بمانے
 اکھ نہ مل
 مانہ (مینوں) نہ مچل

مینڈا دل رازاں فی گور (قبر)

گلیاں (اکلیاں) چایا

کس حشے تا بہار

راتیں آویں مینڈے گھار

تے انج وچولن بن کے ماسی مہراں بلیک میننگ راہیں اپنا الو سدھا کر یندی اے۔ اجئے بلیک میلر
ہر معاشرے وچ مل جانڈے نیں۔ ”مل نا مٹھسو وجیا“ وچ وی سماجی تے ثقافتی لشکارے لہہ جانڈے نیں

شاداں پھکے آئی

کوٹھے تے گلیاں نی روئتی

”نورا“ لاڑے وانگوں بجا

مل نا مٹھسو وجیا

بھاگو۔ جیتی ماسی

گھر گھر گلاں گھر گھر ماسا

ہک پردہ چایا اک کجیا

مل نا مٹھسو وجیا

علامہ اقبالؒ نے فرمایا سی۔

ہے دل کے لئے موت مشینوں کی حکومت
احساس مروت کو کچل دیتے ہیں آلات

انسانی حیاتی دے نویں دور دیاں لوڑاں تھوڑاں بارے چائن پانڈا ہویا باقی صدیقی انسانی شعور تے
لاشعور دیاں لاشاں اتے بک بک رونداتے ہر کھ کردا جا رہیا اے۔

انجن	کھٹ	کھٹ	چلے
دل	لوہے	ٹال	ہویا
نیر	کھکا	پیٹ	رجیا
مل	تا	مٹھسو	وجیا

غریبی تے مفلسی دی ماری ہوئی اک سوہنی تے من سوہنی نیار۔ جنوں اپنی عزت دی عزیز اے

تے اور ترقی دا شوق وی رکھدی اے۔ پر کوئی اوہدی بات ای نہیں بھدا۔ انج سمجھو تو جویں اک پڑھیا گنیا، جیلا بانکا گھرو۔ ڈگریاں لے کے وی بیروزگاری پاروں دھکے کھاندا پھر رہیا اے تے اوہدے مقابلے وچ۔ بانہواں والے گھدے گھٹ لیاقت والے دی۔ سفارش یا وڈھی پاروں اسچے بوہے مل کھلونڈے نیں۔ ہائی صدیقی توں پہلاں راقم وی اک اردو نظم۔ پڑھو۔ ایس وچ وی ایسی کیفیت ملے گی۔

تو نے بھی اکثر سوچا ہوگا

تو نے بھی اکثر سوچا ہوگا۔ میری خاموشی کا باعث

میں نے زمانے بھر کو دیکھا

ہر اک کو بیگانہ پایا

سارے یہاں مطلب کے بندے

کوئی نہیں ہمدرد کسی کا

میرے لئے — مسدود تھیں

راہیں —

اور میں ایک —

حقیر سا بندہ —

زور نہیں تھا۔ زر۔ نہ سفارش

کیسے کسی کو اچھا لگتا؟

اپنے لئے ہموار اسی اک

خاموشی کی راہ کو پایا

تو نے بھی اکثر سوچا ہوگا۔ میری خاموشی کا باعث

میں نے جن میں گھاس کے تنکے

پھول کا روپ بدلتے دیکھے

”اہل کرم“ کے رحم و کرم پر

چڑھتے سورج ڈھلتے دیکھے

اپنے ارماں تیرے ارماں

دیکھے۔ خوب مچلتے دیکھے

کنا سنا شور مچانا

میرے بس کی بات نہیں تھی

تو نے بھی اکثر سوچا ہوگا۔ میری خاموشی کا باعث

میں نے جو احسان کئے تھے

لوگ انہیں احسان نہ سمجھے
 تیرے میرے ارمانوں کو
 لوگ کبھی ارمان نہ سمجھے
 میں تو انہیں انسان ہی سمجھا
 پر وہ مجھے انسان نہ سمجھے
 مجھ سے بات تلک بھی کرنا
 وہ شایان شان نہ سمجھے
 میں نے خاموشی کے دم کو
 ان حالات میں بہتر جانا
 تو نے بھی اکثر سوچا ہوگا
 میری خاموشی کا باعث۔ (نذر آفاقی)

تے باقی صدیقی اک خیال دے مومنوں اوہدی جوانی تے سکھراپے دا مرہیہ انج پڑھواندا اے :

سن نی مینڈیے مائے
 لوکاں گھار دی دھیاں عیاں
 لوکاں گھار دی سرا بنہ کے
 آئے پتر پرانے۔
 میں تھی اسانوں ڈٹھی؟
 یاں توں کدھریوں منگ کے آندا؟
 کوئی نہ لیکھے لائے —!
 نہ چجھاں دے گئے سونے
 نہ سترے نی چادر دی
 نہ رشتے کم آئے —
 بھری جوانی شکر دھپراں
 سیاں لائے سوچے ساوے
 میں ارمان ہنڈائے —
 اچیاں رنگ مھلاں اندر
 انھی دنیا پیار دلاں نے (دے)
 سونے نال دتائے
 سن نی مینڈیے مائے

ایسا ای اپنا اک مرہیہ اک ہور خیال پڑھ کے اپنی امبریہ نوں پئی شانڈی اے۔ جنہوں اوہدی سن

مرضی دے خلاف پرناہیا جا رہا ہے۔ اسے وی ساڑھی ثقافت کا اک متقی پرت ہے :

مینڈا داج بنا نہ امبرٹے
 میں کوئی چیز نہ منگی
 ماہنہ گنے دس نہ امبرٹے
 میں بسی بھانی چنگلی —
 اسے ریشم کٹھے پوڑ سی
 اسے گونا لاسی اک
 مینڈا جوین چیکاں ماری
 تے ہس سی، تک تک جگ
 توں اپنے ہنسیں رول نہ
 مینڈے پیو نی اجی پگ
 توں جتنا داج کھلار سین
 میں اتنی ہوساں نگی —
 — میں بسی بھانی چنگلی —
 جے توں این مینڈی امبرٹی
 مینڈے ننگے سر آں (نوں) کج
 مانہ نال رنجہینے نور دے
 رکھ مینڈے پیار نی لچ

تے جتھے ڈاہڑیاں دا تھیں ویسے سو ہووے اوتھے باقی صدیقی دھارا کیہ کرے۔

ڈاہڑے نال بھیلی
 منکاں حاصل کڈھے گالی
 سکے مٹ بھڑولے خالی
 بھکے دانداں گل پنجالی
 ایویں کنکاں ماری لالی
 نی بھیمانہ چنیا

باقی صدیقی دیاں نظماں تہ دار تے پرت در پرت نیں۔ اوہناں دے پرت کھولن لئی اوہناں نوں
 وقفے وقفے نال پڑھنا چنیا اے تے ہر داری اک نواں پرت سامنے آکھلویا اے۔ ہر پہلے پرت
 نالوں ذرا دکھرا بندا اے۔ ”کھوہ پیا وگے“ دوج اسے پرت کئی روپاں دوج سامنے آوندے نیں۔ مثلاً
 ”پوستہ رہ شجر سے امید بہار رکھ“ والا پرت۔ ایس بند دھجوں بھٹدا اے۔

پٹی پٹی پانی جائے
 بنی بنی ڈکالائے
 اوہا بوٹا پھلے پھلے
 جس بوٹے آں پانی گئے
 کھوہ پیا وگے

اگر کھوہ۔ فلک افلاک والا کھوہ وی اے۔ تے رہٹ وی۔ وقت دی رفتار نہ کدی تیز ہندی اے
 نہ دم پیزی اے۔ صرف ساڈا اپنا شعور ای اوہدی تیزی یا آہستگی دا پیمانہ بن جاندا اے۔ بقول
 اقبالؒ

میں نے وصل کے گزریوں کی صورت اڑتے جاتے ہیں
 مگر گزریاں جدائی کی گزرتی ہیں مہینوں میں
 باقی صدیقی ”کل“ بارے کہندا اے:

اج لگھ گیا۔ تے کل آسی
 وقت اُج ای آئے تے جائے
 اج نے (دے) ساگے دھوں
 کل نی انکاری کڈھے
 نویں اگ لائے
 کل نے بھروسے بندہ
 سارے دکھ جھلے
 تے سارے بھار چائے
 کل بک نویں آس
 کل بک مٹھا دھوکھا
 دوروں دوروں چنے (چاند) آر
 من پر چائے
 پر کل۔۔ کل ای رہوے
 تے اج ہتھ نہ آئے

فاصلے زمان دے ہون یا مکان دے فاصلے ای ہندے نیں۔ باقی صدیقی دی گل بات دا آفاقی انداز
 ذرا دیکھو جہاں ذات دی اکھ نال تعلق رکھدیاں وی لوکائی دے جذبیاں دا ترجمان اے:
 توں کوٹھے اتے۔ میں بونہ (بوہے) کھلوتا

اس وقتاں اندر - ہک دنیا دے

میں ہتھ ودھاواں -----

تے کڑ کڑے -----

اکلاپے دا مسافر

عارف عبدالستین دے شعری مجموعے دا نام ”اکلاپے دا مسافر“ اے۔ انسانی حیاتی وچ ہر انسان اکلا اسی آؤندا اے تے حیاتی بھا کے اکلا اسی چلانا کر جاندا اے۔ ہر انسان اک اکائی اے۔ مرد ہووے یا عورت حیاتی نوں اگے چلان لئی مثبت تے متنی طاقتاں دے ملاپ نال ایسہ گڈی اگے رڑھدی رہندی اے۔ لیکن ایسہ اک الگ معاملہ اے۔ عارف عبدالستین۔ حیاتی دے ایسے بچے سفروج اپنے آپ نوں اکلاپے دا شکار محسوس کردا اے۔

تیری یاد دی تیرے وانگوں مینوں چھڈ کے چلی گئی
کلم کلا طے کردا ہاں میں جنڈی دا سجا راہ

ملاپ دے قہے مکدیاں سار ہر کوئی اکلاپے دا مسافرین کے سامنے آؤندا اے حتی کہ:

بجائ دے سنجوگ دے قہے کس نوں ویل (فراغت) اے کون نے
اکلاپے دی کھوہ (غار) وچ بہہ کے اپنے زخم توں آپے دھو

تنہائی توں لابھ کھٹ دیاں عارف عبدالستین ایہو مت دیندا اے:

ساری دنیا نوں سمجھانا تیرے دس دا روگ نہیں
عارف کلا بہہ کے اپنے آپ نوں توں سمجھا کے دیکھ

تنہائی وچ معرفت دا احساس اوہوں اپنے اندروں دوہرے جلوے کھنڈاندا نظر آؤندا اے۔

میں اسمان تے میں اسی دھرتی کیہ پچھتا ایں میری بات
میری ذات وچ بکھے ذاتاں سبہ ذاتاں وچ میری ذات

تے جدوں آپو دھاپ تے نفسا نفسی دا عالم ہووے اوہوں ہر کے اتے کیہ بیتی اے:

شر نوں آگ نے گھیر لیا تے مچ گئی ما ما کار
آپو دھاپ اچ کوئی کے دی مول نہ لیندا سار

تے اپری وجہ غالباً ایسہ ہے کہ انسان اچے اپنی تلاش وچ اسی ایہو اودھر بھوندا پھر رہیا اے۔

عارف کون بچانے میری ذات دیاں گھرایاں نوں
میں ہاں اودھ سمندر بہرہ آپے لہے اپنی تھاہ

اجئے سو فیانہ وچار اکلاپے دے حوالے نال عارف عبدالستین کول چوکھے سارے مل جاندے نیں:

- ۱- اس مگج ہر چہ دا جیوں روپ گواچا ہویا اے
سوج لکھے جانن اپنا تارے ڈھونڈن اپنی لو
- ۲- رب ورگے میرے رنگ تے ڈھنگ
کون رے گا میرے سنگ؟
- ۳- میں منزل تے کیوں اپڑاں لکھ توں ہوویں نال
میرا اپنا آپ اے میرے رستے دی دیوار
- ۴- دل دے شیشے نوں چکایا کھوہ وچ کر کے سوچ دھار
بوڑھ دے ہتھ تپسیا کر کے 'تن من وار کے لمبی مت
- ۵- کڈے جج کے پھلاں دے آگن دی امید نہ رکھ
جو کھ جندڑی دے پیالے وچ آپ نچوڑیا ای' آپے چکھ
- ۶- بند ہوا دے ساگر د-لوچ اپنا آپ ڈوئے گا
جھکڑ جھلیا تے ہر پتا چیکاں مار کے روئے گا
- ۷- اندر دی اکھ کھول کے عارف دیکھ اچ نچ زمانے دی
سدا نہ پرت بھارے بندے' سدا نہ ہولے بندے گھ
- ۸- غیا تیرے چار چوہیرے ڈاڈا گھور ہیرا اے
اپنے لو دی لالی دے نال اپنا کھ چکا کے دیکھ
- غزلاں توں بعد عارف عبدالستین دیاں نظماں دل جھاتی ماریئے تاں اوتھے وی اکلاپے دا تصور اکھڑ
کے سامنے آؤندا اے۔ مثلاً "انت دا قصہ" وچ اوہ کہندا اے۔

میں تڑا ہاں کلم کلا

جندڑی دے بچے رستے تے

اگے پچھے

بجے کجے

میرے اپنے آپ بناں

کوئی نظر نہیں آؤندا

ایسویز گیت تے خود پسندی اک ہور جگہ اچ جھلکارے مار دی نظر آؤندی اے۔ بھاندرے الیہ
دق آفاقیت دا تصور وی گہرائی وچ موجود اے۔

میں جگ اندر سبھ توں دکھرا
 میرا جمنڈا سبھ توں اچھا
 کراں میں دھرتی دیاں پڑھولاں
 ست آسمان میں پل پل ٹولاں
 وچ خلا دے اوڈن والا
 جن تیکر جا اپڑن والا
 اپنی ہمت دیکھ دیکھ کے
 اپنی قدرت دیکھ دیکھ کے
 میری اپنی عقل وی دنگ اے
 میرا نوکلا رنگ تے ڈھنگ اے

عارف دی "میں" وچ اک آفاقیت وی ملدی اے تے نالے اوہدا اکلپا وی اپنے اندر آفاقیت
 سمونئی بیٹھا اے۔ جدوں اوہ عوامی پدھرتے لوکاں دے جذبیاں دی ترجمانی کردا ہویا ایسے کہندا اے تاں
 اوہ اپنے نال نال لوکائی دی گل کر رہیا ہندا اے :

۱۔ میرا ہردا پھوڑے وانگوں دکھدا اے
 میرا اندر
 نمی نمی آگ دے کارن دھندا اے

۲۔ جس پتھرنوں ہتھ پاناں ہاں
 اوہو ڈگ ڈگ پیندا اے
 آسے پاسے دور تے نیڑے
 ڈاڈا گھپ ہیرا اے

۳۔ میرے چار چوہیرے ویری
 میں کلم کلا دچکار
 میرے اک ہتھ دے وچ ڈھال
 دوجے ہتھ دے وچ تلوار

۴ اپنے انت (انجام) دا محرم ہاں میں
 سٹاں فیروی کیوں ہتھیار
 لڑویاں ہویاں مرنا سوکھا
 اوکھا ڈر کے فنی ہار

۵۔ ستم سنجیاں راہواں اتے
 کلم کئے پھردیاں ہویاں
 مینوں اکثرانج لگدا اے
 میں دی جیویں
 اہتاں دا، اک حصہ ہوداں

اوہ شہرنوں اک جنگل تصور کر کے کہندا اے:

میں	جنگل	دج	کلم	کلا	میرے	چار	چوہیرے	رکھ
رکھاں	ٹال	کیہ	دکڑے	پھولاں	اہتاں	نوں	کیہ میری	سار
دھرتی	اتے	شیر	تے	چیتے	لغراں	اتے	بھینتر	سپ
دشماں	چیرے	جان	دا	سینسا	اپر	ڈنگے	جان	دا
میرے	ہتھ	دج	تیر	نہ	نیزہ	کول	میرے	کوار
میرے	ٹال	کیہ	بیتن	والی	رکھاں	نوں	دنا	بیکار

کھ ایہو جیسن کیفیت اک ہور نظم دج ملدی اے:

شکر اے توں نہیں میرے ٹال
 اگے میرے ڈونگھا ساگر
 پچھے میرے تپدا تھل
 پٹاں پیر تے میں ڈب جاواں
 بے پرتاں تے جاواں بل

اکلاپا اج دے دور دا اک روگ اے کیوں بے حتی پئی دینی اقدار نہیاں تے مٹھیاں پیندیاں
 جانڈیاں نیں۔ دیندار آدمی نوں اکلاپا کھ نہیں کہندا کیوں بے:

تم مرے پاس ہوتے ہو گویا

جب کوئی دوسرا نہیں ہوتا

چنانچہ جدوں اللہ والے اگلے ہندے نہیں تآں اوہ رب دی یاد تے اوہدیاں قدر تآں بارے گھریاں
سوچاں وچ ڈبے رہندے نیں۔ اجینے شاعر بہت گھٹ نیں جیہڑے الا بذکر اللہ تطمئن القلوب دل
دھیان دلا سکے۔ ایہدی وجہ اہمہ ہندی اے کہ اوہ دینی تعلیم ولوں عموماً "آپو کورے ہندے نیں۔ یا فیر
اوہ غالب وانگوں مشاہدہ حق دی گفتگو نوں وی "بادہ و ساغر" دیاں علامتاں نال بیان کرن دے عادی ہو
جاندے نیں تے سدھی طراں کن نوں ہتھ لان دی تھان ہتھ ولا کے کن پھڑن دی کوشش کر دے
نیں۔ دوجے لفظاں وچ ساڈے شاعر اپنی جاچے شاعری نوں "وعظ" دی صف دچوں کھیرے کے اپنی گفتگو
کر دے نیں۔ اک پاسے اوہ شاعری نوں ردیف قافیے توں آزاد کرن لئی جتن کر رہے نیں کیوں جے
اہمہ پابندی اوہ تآں دے مانی الضمیر نوں کھل کے بیان کرن وچ رکاوٹ بن دی اے۔ دوجے پاسے اوہ
کھل کے گل کرن دی بجائے بھارتاں پان دی کوشش کر دے نیں تے آزاد نظماں وچ وی اوہ عموماً
گھمبھل بھوسیاں دا شمار دسدے نیں۔

عارف عبدالتین ایس گلے بہتر طرز اظہار دا حامی اے۔ شعلی نظم وچ گویا اوہ اج دے لادین
معاشرے وچ انسانی واردات دا نقشہ کھچ رہیا اے :

اکلاپے دا مسافر

میرا ہردا پھوڑے وانگوں دکھدا اے
میرا اندر نی نی اک دے کارن دھدا اے
میں نروان دا کھوتی ہاں
جنگل جنگل بیلے بیلے
کتی ڈھونڈدا پھردا ہاں

جس طراں کہ اپر دیا گیا اے۔ اج دا انسان بے چینی تے لارنیت وی دلدل وچ گل گلی تیکر کھبا ہویا
اے۔ اوہ مانت پرستی وچ امن تے سکون لہمن دی کوشش کردا اے۔ لوک انہوں دسدے نیں کہ علم
بڑی دولت اے۔ لیکن جدوں اوہدا غیر نافع علماں دیاں گنہگلاں نال واہ پنیدا اے تآں اوہدیاں ساریاں
کوششاں بیکار ہو جاندیاں نیں۔ اوہ لکھاری ہووے یا قاری اکو گل اے۔ اوہدا حال ایہو اے :

مد تآں تیک کتاباں پڑھیاں
چھین نہ ملیا اک وی پل
پوتھیاں لکھیاں لکھ ہزاراں
لکھ لکھ پوراں ہویاں شل
کنے لے لے پیڑے

لے کبترے نیں 'اپنے' تیرے 'بھ دے سنگ

سکہ دی شہہ گھڑی اک چھلپا
منزل منزل جاوے مجھل

چنانچہ اج دا لادین انسان ییکورزم وچ سکون لہدا لہدا ہف گیا اے۔ لیکن اوہنوں سکون نہیں
مل سکيا۔ راقم دی اک نظم ایس سلسلے وچ گوہ گوہری اے :

سکون دا سورج

لا دینی دے جھکھراں وچوں

پھنے کویں سکون دا سورج

کیوں بے اوہدا

دل وچ سوما

پر لاوتیاں دی دنیا وچ

دل اک لہو دی بوٹی

منگے کپڑا - روٹی (قدر آفاقی)

اج دا انسان روٹی کپڑا تے دنیا دے مال اسباب نوں ای حیاتی دی معراج جان کے اوہدے چھے
شکاری کتے وانگوں دوڑیا جا رہیا اے۔ لیکن دولت نے اوہنوں بے سکونی تے بے چینی دے تحفے دتے
نیں۔ عارف عبدالمتین دے بقول :

گو تم، عیسیٰ اتے محمد صلی علیہ وسلم

جس پرست توں ہر دم مینوں

اپنی اور بلاندے نیں

اوس تے چڑھیاں چڑھیاں

میرے پیر اکھڑدے جاندے نیں

ساہ وی پھلدا جاندا اے

ابتہ عارف عبدالمتین دین تے ایمان دی ضرورت محسوس کراندا اے۔ لیکن حالات نے ایساں
ہنر پایا ہویا اے کہ اج دا انسان جدوں وی حق سچ دل سفر شروع کردا اے تاں ناکامیاں اوہدا سواگت
کردیاں نیں کیوں بے چار چوہیریوں اوہوں مایوسی ودھان والیاں آوازاں نال ای واہ پیندا اے چنانچہ
اوہ دسدا اے :

جس پتھر نوں جتھ پاتاں ہاں

اوہو ڈگ ڈگ پیندا اے

آسے پاسے دور تے نیڑے

ڈاڈا گھپ ہیرا اے

اللہ دل جاؤن والا رستہ۔ اج دے انسان نوں سکھاندا نہیں تے جدھر اوہ لگا جا رہیا اے اوہ ہستی
دا مسافرین کے سز کر رہیا اے۔ جویں کے نامعلوم سیانے نے آکھیا اے۔

If the going seems easy you are going down-hill.

”دین“ حق دیاں قدراں نوں زندہ کرن دا نام اے۔ حق سچ دے دشمن چوکھے نہیں تے جن نہ
ہون دے برابر۔ ایس لئی گوتم تے عیسیٰ دی گل دل دھیان دیون والے سچے لوک لد گئے حتی کہ حضرت
محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دا دور نبوت آگیا۔ آپ دا رستہ انسانی حیاتی لئی نجات تے فلاح دا رستہ
ضرور اے لیکن — ایساں سوکھاوی نہیں۔

یہ شہادت کہ الفت میں قدم رکھنا ہے
لوگ آسان سمجھتے ہیں مسلمان ہونا

زرا کلمہ پڑھ لینا ای مسلمان نہیں بلکہ حیاتی لوں اوس راہ وچ وقف کر کے سوہنے انجام والی بازی
جتنا ای ”دین“ اے لیکن اج کل آبادی دا چوتھائی ہندیاں وی خصوصاً ”مسلماناں دی حالت زار۔ بہت
پتلی اے تے دوجے عام انساناں دا ہور وی بھیڑا حال اے۔ بقول عارف عبدالستین :

کون لوے ہن سار مری

ہن کس نوں جند پکارے

میں تے اپنے آپ نوں ’تینوں‘ سارے جگ نوں

بوہت پچھے چھڑ آیا ہاں

ایہ ”لوئے لوئے بھانڈا“ نہ بھرن دا نتیجہ اے کہ اج دا انسان حیاتی دے سفروج اپنے آپ نوں
”بے منزل“ پا کے رونداتے کراندا جا رہیا اے۔ اوہ لکھاں کروڑاں بلکہ ارہاں انساناں دے نال
دیب رکھ کے وی اکلاپے دا شکار اے کیوں جے تنائی وچ اوہدے نال بہہ کے گلاں کرن والا کوئی
نہیں جیکر اوہدی ہکل وچ کوئی ”چور“ لکھا ہندا تاں اوہ وی بے شاہ دانگوں پرسکون ہندا۔ لیکن ایسھے
بھگا چوڑ ہویا کھڑا اے۔

”کافی ہاؤس“ وچ ایہو کیفیت ایکی گنی ملدی اے۔ عارف ”کافی ہاؤس“ نوں اک بھینجی نال
شیشہ دیندا اے۔ جسدی ہرکیاری ون سونے پھلاں نال جی پھی اے تے جھکھڑاں تے موساں دا
اوس اتے کوئی اثر نہیں ہندا۔ اوہ سدا بہار۔ پھل ہر سے کھڑ کھڑ ہدے تے کناں وچ رس گھولدے
محسوس ہندے نیں۔ لیکن حقیقت ایہہ ہے کہ :

پر جے دیکھو

ایساں دی اکھ وچ

اوس (شیم) دا موتی کوئی نہیں
تے جے سنگھ

اوہناں دے پے اک رتی خوشبوئی نہیں

عارف عبدالستین دی سوچ چتا بھری سوچ اے۔ کدی اوہ ماں دے مقدس رشتے دے حوالے نال
وقت ضائع کرن توں ٹھاکدا اے تے کدی ”بیوی“ دے حوالے نال حیاتی دے سردی اک ٹھاہرول
اشارہ کردا اے تے کدی دھی دے حوالے نال حیاتی دے ان کتے سردول بھائی پاؤندا اے۔ مرحومہ
ماں خواب وچ آ کے عارف نوں کہندی اے:

اٹھ دے پتر اپنے کھیت نوں پانی لالے
میری بھین دے سر تے چنی پاندیاں ہویاں کہندی اے
اٹھ نی دھیئے چرخہ کت لے

بیوی والا رشتہ اک مقدس رشتہ اے۔ عارف چرکا گھر آؤندا اے تاں اوہدی بیوی فکرمند ہو کے
وجہ بھکدی تے اپنی چتا ظاہر کردی اے۔ تے عارف سوچدا اے کہ اج تھوڑی جی دیر ہو گئی تاں
اسے حال ہو گیا لیکن:

کل جے مینوں
جانا پے گیا ایسی تھاں -- جتھے جا کے
پرت کے وی کدے آؤندے نہیں
فیر مری تویں تے بچیاں دا
خورے کیہ حال ہودے گا
میرے بچھوں، اہتاں دے، ایس پار دے ہتھوں
اہتاں نال کیہ بیٹے گی۔

تے دھی دے حوالے نال اوہ بیٹی دے لاڈاں توں لے کے اوہدی شادی تیکر دے سردا ذکر کردا
اے تے فیر اوہنوں اپنی بیوی یاد آگئی۔ جدوں اوہ:

تن تے سوہے لڑے پا کے متھے تے جھومر نوں سجا کے
ایس ویڑے وچ آئی سی نال باراں لیاں سی
اپنے باہل دے ویڑے نوں ات سجا کر آئی سی

عارف حیاتی دے رشتیاں دا منکر نہیں۔ لیکن اوہ ایس حیاتی نوں بے مقصد وی نہیں سمجھدا۔
نروان دا کھوج انہوں ہر ویلے فکرمند رکھدا اے۔ اوہ بھری دنیا وچ اکلاپے دا ماریا ہویا اجیہا مسافر اے
جیرا ہمت تے اوم دے سارے تیر چلا کے آخر تک جاندا اے۔ کیوں جے انسانی حیاتی اپنے فطری

انجام لوں پہنچدی جا رہی اے۔

وہیلے دا گھوڑا مونہ زور
 میں اوہدا کڑیل اسوار
 داگاں کھچاں — اڈی ماراں
 جس پاسے چاہواں لے جاواں
 وہیلے دا گھوڑا مونہ زور
 ہر دم چاہوے
 میٹھوں اپنا آپ چھڈاوے
 پر اوہدی کچھ پیش نہ جاوے

لیکن اک وقت آرہیا اے :

جس دن اہمہ گھوڑا مونہ زور
 داگاں توڑ کے نئے گا
 دھرتی دے مارو پھراں اتے
 ننوں سٹ کے سے گا۔

(ویلاتے میں)

عارف عبدالستین۔ ستھری تے سچھی سوچ دا مالک اے۔ اوہدی سوچ سدھی پدھری اے۔ اوہ ابہام
 دا شکار نہیں۔ اوہدی سوچ قلفیانہ گنچھاں توں وی پاک اے۔ اوہدیاں سوچاں وچ آفاقی قدراں دا
 پھیرا تورا نظر آؤندا اے۔ اوہنوں پتہ اے کہ گوتم دا دور بیت گیا۔ عیسیٰ دا دور دی پرانی گل اے۔
 تے صرف محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا دور ای اج دا دور اے لیکن اوہ دوجیاں دا دل رکھن
 لئی عیسیٰ تے گوتم دا ناں وی لیندا اے۔ جس انداز نال اکلاپے دا ماریا اہمہ مسافر سفر کر رہیا اے۔
 اوہدے پاروں کے انقلاب دی اوس توں امید نہیں رکھی جا سکدی۔ البتہ اجھے دور دی تمنا کرن دا حق
 ہر کے نوں حاصل اے تے عارف عبدالستین تمنا دی وادی وچ کے توں پچھے نہیں۔ بقول ڈاکٹر سرفراز
 حسین قاضی :

”عارف عبدالستین ہوری جے موت دے ڈر دے نال نال اپنے اتے دنیا دا خوف
 سوار نہ رکھدے تے فیر آکھیا جا سکدا سی کہ حضرت باوا فرید گنج شکر توں بعد اوہ سب
 توں وڈے تے اپنے صوفی شاعر نہیں۔ جہاں نے آون والی دنیا دے دکھ نوں سینے لا
 کے حقیقت دی تلاش وچ سچا سخت تے لما سلما پیڑا کیتا اے۔ جیہڑی شے اوہناں
 نوں صوفی بنن توں روک گئی اے اوہ مادی محبت تے دنیاوی پیار اے۔ نہ تے اوہ
 مہذب نہیں، نہ ای اوہ خالص مادہ پرست تے دنیا دار۔ اوہ ایہو جیسے دورا ہے اتے
 کھلوتے ہوئے نہیں جیہدے اک پاسے ڈراؤنی موت — (اے) تے دوجے پاسے
 — من موہنی دنیا دے ہتھاں وچ سولاں بھرے پھلاں دے ہار —“ (نویں نظم

صفحہ ۹۵)

اج سک متراں دی ودھیری اے

ایہ حضرت مر علی شاہ گولڑوی رحمۃ اللہ علیہ دی اک نعت دے مطلع دا پہلا مصرع اے۔ ایہ نعت اتنی پیاری اتنی مقبول تے اتنی متاثر کرن والی اے کہ اوہدے اک اک شعر وچوں عشق نبی دے نوارے پھٹے نظر آؤندے نیں۔ ایس نعت دا جملکارا ذرا لکھو:

اج سک متراں دی ودھیری اے کیوں دلڑی اداس گھیری اے
 لوں لوں وچ شوق چگیری (چنگ) اے اج نیناں لایاں کیوں جھڑیاں
 کھ چند بدر شطانی اے متھے چکے لاث نورانی اے
 کالی زلف تے اکہ مستانی اے مخمور اکھیں ہن مدھ بھریاں
 دو ابد قوس (کمان) مثال دن جیں توں نوک مڑہ دے تیر چھن
 لبیاں سرخ اکھاں کہ لعل یمن چنے دند موٹی دیاں ہن لڑیاں
 اس صورت نوں میں جان آکھاں جان آکھاں کہ جان جمان آکھاں
 سچ آکھاں تے ربدی شان آکھاں جس شان توں شاناں سب بنیاں
 دے صورت راہ بے صورت راہ توبہ راہ کیہ عین حقیقت دا
 ہر کم نہیں بے سو بھت دا کوئی دریاں موٹی لے تریاں
 حلیک ربک داس تاں فترضی تھیں پوری آس اسان
 لچ پال کسی پاس اسان دا شفع شفع صحیح پڑھیاں
 لاہو کھ تھیں مغلط بر دین من بھانوری جھلک دکھاؤ جن
 اوہاں مٹھیاں گالیں الاڈ مٹھن جو حرا وادی سن کریاں
 ایسناں سکریاں تے کرلانڈیاں تے لکھ واری صدقے جانڈیاں تے
 ایسناں بریاں (غلام) مفت دکانڈیاں تے شالا وت آون اوہ گھڑیاں

سبحان اللہ ما اجملک ما احسک ما اکملک

کتے مر علی کتے تیری ٹا گستاخ اکھیاں کتے جا لڑیاں

ایس نعت دے مطلع دے پہلے مصرعے وچوں حقیقت تائب ہوواں اپنی جھتاں بھری کتاب "سک متراں دی" دا نام اخذ کیتا اے۔ جس طراں ایس وچوں عشق رسول دی سک آؤندی اے ایسے طراں "سک متراں دی" وچوں عشق رسول دا نور ڈھکاں مار رہیا اے۔

بقول اشفاق احمد اک سچے تے اپنے شامردی پرکھ ایہ ہے کہ اوہدے موضوع نے وی اوہنوں اوسے طراں قبول کر لیا ہووے جویں اوہنے اپنے موضوع نوں دل نال لایا ہندا اے۔ حقیقت تائب اوہناں خوش قسمت شاعراں وچوں اے۔ بڑے ایس قول تے پورے اتردے نیں تے جس طراں حقیقت نے نعت نوں دلوں بجانوں قبول کر کے اوہدے اگے سیس نوایا اے ایسے طراں نعت نے وی

اونوں قبول فرمایا اے تے بڑے مان آور نال قبول فرمایا اے۔“ حفیظ تائب پنجابی شاعری دا اوہ درویش شاعر اے جہڑے بستیاں دیاں ٹھنڈیاں لسیاں کالیاں راتاں وچ گلی علیاں وچوں ہولی ہولی بانی پڑھا بے معلوما جیسا لنگھدا جاندا اے۔ اوہی بانی سن کے بھانویں کوئی بوہے تے آوے یا نہ آوے پر اہرا نما نما پر چھانوواں بوہے باریاں دے دیویاں نال اوہ گل ضرور کر جاندا اے جنوں سیانے سخن دا دارو آکھدے نیں۔“ تے سلیم طاہر دے بقول:

لوک آکھدے نیں کہ حفیظ تائب نے نعت نون بہت کجھ دتا اے پر میں کہتاں ویاں کہ نعت نے اونوں بڑا فیض پہنچایا اے۔ نعت نے اوہے لوں لوں وچ وچ دس کے اونوں رنگ لا دتے نیں۔ نعت اوہی جان پچھان بن گئی اے۔ رب کرے اوہ حشر و سہاڑے دی اپنے آقا صلی اللہ علیہ وسلم دیاں نظراں وچ منکور ہون والے شاعراں دی صف وچ کدھرے ضرور کھلوتا ہووے۔“

ایس کتاب دا روایتی انداز وچ کوئی رباچہ نہیں لکھیا گیا۔ بلکہ ادب تے محبت نون سامنے رکھدیاں سورہ الحمد لله رب العالمین دا پنجابی ترجمہ ”الفاطمہ“ دے نام نال بطور آغاز پیش کیتا گیا اے:

سجہ تعریفاں تیرے لئی نیں سوہنیا ربا
ہر جگہ دی ہر شے نوں پالن والیا ربا
توں رحمان رحیم تے توں ای حشر دا مالک
ہر کوئی صرف عبادت تری کردا ربا

تے فیروا تھی انداز اختیار کردیاں۔ حمد باری تعالیٰ پیش کیتی اے:

سچے رب دیاں اچیاں شاناں آ نہیں سکدیاں وچ بیاناں
گن سکن اوہدے فضلاں نوں کد اس قابل ہین زباناں
اوہی قدرت دے گن گاؤں جیساں اندر وسدیاں جاناں
تے فیراوہ رب تعالیٰ تے حبیب کبریا صلی اللہ علیہ وسلم دی بارگاہ وچ حاضری بھردے ہوئے
آکھدے نیں:

مان میں کس تے کراں تیرے بتاں
کون اے میرا سائیاں تیرے بتاں
ہاجم تیرے کس دے دروازے تے جاں
کوئی دی نہیں میری تھاں تیرے بتاں
جن لئی میں تیرے پیارے دی ثنا
کس ایوہ سوجھاں عیشیاں تیرے بتاں
سیدا دیندا اے روجھاں نوں قرار
بعد رب دے کس دا ناں تیرے بتاں

پھکیاں راہواں ترے قدموں دے مال
 سنجیاں سن منزلاں ترے ہماں
 چتاں جاگو میٹیاں دوج آ کدی
 کھان راتاں کالیاں ترے ہماں
 تے فیر علامہ اقبال دا اک نعتیہ قاری قطعہ پیش کیتا اے۔

ہر کجا جینی جہان رنگ و بو
 آنکہ از خاش بحدید آرزو
 یا ز نور مصطفیٰ اورا بہا است
 یا ہنوز اندر تلاش مصطفیٰ است

ایس توں اگے اتالی مہتاں پیش کیتیاں نیں۔ تے فیر خلفائے راشدین صدیق اکبر، عمر فاروق، عثمان غنی تے علی المرتضیٰ دیاں منتقبات تے حضرت امام حسین تے شہدائے کربلا دی بارگاہ دوج سلام پیش کیتے نیں۔ ”کربلا دے مسافر“ دے عنوان پتہ حسینی ماہیا وی پیش کیتا اے۔ نالے محبوب سبحانی حضرت غوث الاعظم جیلانی دی بارگاہ دوج حاضری بھری اے۔ تے آخر دوج:

”مصطفیٰ جان رحمت پہ لاکھوں سلام“

شع بزم ہدایت پہ لاکھوں سلام

دی طرز تے بارگاہ رسالت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دوج انج سلام پیش کیتا اے

دین دنیا دے سرور تے لکھاں سلام

آمنہ دے پتر تے لکھاں سلام

سبھ جہاناں دی رحمت تے لکھاں سلام

سبھ جہاناں دی رحمت تے لکھاں درود

ساری خلقت دے رہبر تے لکھاں سلام

جس دے خلقاں نوں رب نے صلاحیا بڑا

اوس دو جگ دے رہبر تے لکھاں سلام

اوپرے صدیق تے اوپرے فاروق تے

اوپرے عثمان تے حیدر تے لکھاں سلام

اوپرے ازدواج تے اوپرے اولاد تے

اوپرے شبیر شبر تے لکھاں سلام

حفیظ تائب کے تعارف دے محتاج نیں۔ آپ نے ۱۴ فروری ۱۹۳۱ء نوں احمد نگر ضلع گوجرانوالہ

دوج حاجی چراغ دین صاحب قادری سروری دے گمراہ کھولی۔ تعلیم ایم اے تک۔ اے شعبہ پنجابی،

پنجاب یونیورسٹی ہال منسلک نیں۔ تے طالب علماں لئی علم و عمل دا نور متارا نیں۔ آپدیاں تصنیفاں دا

چکاواں

پہل کھڑے نہیں غلق نئی دے آسے پاسے چار چوہیرے
اپنے غبے دہڑے نوں میں کیوں نہ فر گزار بتاواں
ذکر اوہدا جد جان اے میری ایو جان پچان اے میری
ایو دعا اے تائب جگ توں ذکر ایو ای کردا جاواں
(۲) کتھے اوہدی صفت ثاتے کتھے میرے اکھر
اکھر لیکاں ' غش نہ ہندے جے اوہ نور نہ ہوندا
اکھراں دج مطلب نہ ہندا جے نہ ہندے اکھر
درداں والی تار چھڑے تے جھکن گنگے جذبے
یاداں والی لو گے تاں ہکھن انے اکھر

(۳) پیار نئی دے پر لائے نہیں شعراں نوں
بخشی نویں حیاتی میریاں سوچاں نوں
اوسے دا دستور مبارک سی برہ
پوریاں کرسی ہر ویلے دیاں لوڑاں توں
اوسے دی اک جھات دے اکھر طالب نہیں
دیتاں بخش زباناں جس نے روزاں نوں

ایس پرانگے دج جتھے غزل دا سوادمانن نوں ملدا اے اوتھے لفظاں دی ورتوں دے رنگ برنگے
روپ دی بڑے من کچھویں نیں - مثلاً "ایہ نعت دیکھو - اپنے اندر کنیاں شاماں" تے کتے جلوے
رکھدی اے۔

رب دیا پاریا ! مدح تری خس خس سو مو پیا کردا
تیرے سوہنے قد دیاں گھاں سو سو پیا کردا
عشق تیرے نے چنیے وانگوں اندر مکھ چایا
کلی والیا ! نظر کرم دی -----! اج ہر گھا بندہ
بے قدری دیاں پالیاں دے دج ٹھو ٹھو پیا کردا
مک اجیرے غلق ترے دی غلق نوں پچھے لاندی
جگ جگ گ راہ تیرے دا --- کرو کرو (قدم قدم) پیا کردا
تیرا عکس نظر آؤندا اے مرشد باہو اندر
اج وی جس دی واز دے اتے جگ سو سو پیا کردا

کچھ عتلاں دج فریاد تے حسن طلب دا عنصر اکھڑواں اے تے نالے اوہ ہیئت دے نویں تجربے دی
اپنے اندر رکھدیاں نیں۔

(۱) بے یار تے بے وس دے مدد گار تھی او
 غم کھاہدی ہوئی جان دے خزار تھی او
 (۲) اپنے عیبیاں دتوں دیکھاں تے میں دجو دوج سنگاں
 سخیاں دا شاپا ----- میتھوں کیہ کھ سنگاں
 سانوں کافی نہیں ----- درد خزانے - جیب ربانے
 لے کے مکتاں دی ڈالی - آئے در تے سوالی
 ساری دنیا دے والی!- سانوں ٹوریں نہ خالی
 ایو کندے نہیں نہیں نمانے --- جیب ربانے!

(۳)

ہر پاسے خوشی آج دسدی اے ہر شے دنیا دی ہس دی اے
 ہس ہس کے ایہ گل دسدی اے دلداراں دا دلدار آیا
 جس دکھیاں دے دردی نوں پچھے سرداری دوجک دی
 دھرتی تے آج دے دن تائب اوہ دوجک دا سردار آیا
 سنت دا جدید تجربہ "باراں ماہ میرت" دوج دی نظری آؤندا اے:
 ۱- چڑھیا جن محرم والا-

اکھیاں اگے
 کیوں حضرت دی
 دل دجوں اک
 بھرے ادم آہر
 جاپیا جذبہ
 فرس لویں آباد کرن
 جتھے عدل دا
 جتھے خیر دا
 لکھ سلام نیما
 ۲- چڑھیا جن محرم جدم-
 پھریا فتنہ
 دا ہجرت
 سورج سورج
 دا سورج
 اندر
 دا کن
 وچے ڈنکا
 ہودے چھپا
 تے سرور تے

یاد جماد دی
 لکھ سلام نیما
 ۳- ماہ ربیع الاول آیا
 لکھ سلام نیما
 دلاں دلاں پاندا ہویا

تھاں تھاں چانن لائرا ہویا
 آیا جگ دا سوتا ہادی
 جتاں انساں دا ہادی.....
 لکھ سلام نی سرور تے
 ۳۔ آیا آیا مہ فواج دا

جج نیئا دا چتے آیا
 قصوی اتے عرفات اندر
 خطبہ دیدا سی پیغمبر.....
 سبھ توں پچھوں آون والا
 حشر سے تیکر دا ہادی.....
 لکھ سلام نی سرور تے

تے انج ایہ باراں ماہ سیرت اپنے اندر اک نو سہلی دکھ رکھدے نیں۔ ایسے طراں کدھرے میلاد
 دا ذکر اے۔ کدھرے قرآن پاک دی شان بیان ہو رہی اے کدھرے معراج شریف دے حوالے نال
 آپ دے اچے مرتبے دا ذکر کیتا گیا اے۔ کدھرے قدر دی رات جہنی سوغات دا ذکر اے۔ کدھرے
 مدینہ منورہ دی حاضری دی کیفیت الکی گئی لہدی اے۔

اکھیں شہر مدینہ ڈٹھا پر انجے جیوں سفتا ڈٹھا
 اوہ ہر دن سی گھڑی برابر جس جس دن میں روضہ ڈٹھا
 سجیاں لئی تھاں لہ نہ سکی جدوں ریاض الجنہ ڈٹھا
 کدھرے مشرقی پاکستان دے ہتھوں نکلن دی فریاد اے۔ کدھرے امت مسلمہ دی محرومیاں دا
 دکھو اے تے بارگاہ رسالت وچ نظر کرم دی التجا اے۔ کدھرے تصور وچ صحابہ کرام دے دور دے
 جھلکارے نیں:

- (۱) مصطفیٰ دی دعا دا اثر دیکھا سر نوا کے کھلوتا عمر دیکھا
- (۲) جے صدق یقین رفاقت وچ صدیق دا جانی نہیں لہدا
 تے غیرت عدل جلال دے وچ فاروقؓ دیاں نہیں ریاں
 ایثار سخاوت ' نرمی وچ عثمانؓ جیسا جے کوئی نہیں
 شہزوری ' فقر و لالت وچ مولا حیدرؓ دیاں نہیں ریاں
 جے صبر ' رضا تے جرات وچ شبیر دا کوئی وی جوڑ نہیں
 تے علم شرافت تقویٰ وچ مولا شہر دیاں نہیں ریاں
- (۳) حنظلہ معتبہ عبداللہ نون دامن دے وچ
 باغ ڈٹھا سلمان ہوراں دا

ہر رکھ بھاگیں بھرا ڈنھا
 بیج خیالاں پاک نئی نوں ہر تھاں نڑا پھردا ڈنھا
 ڈنھا ہر پتھر آہ بھردا ہر زورہ ساہ یندا ڈنھا
 ہر تھاویں لو گلی ڈنھی ہر تھاویں جن چھیا ڈنھا
 حنیف تائب ہوراں دیاں مٹتاں پڑھ کے قاری اک عجیب سرور بیج ڈب جاندا اے۔ اوہ اپنے
 آپ نوں عینہ منورہ بیج چلدا پھردا تے زیارتاں کردا ہویا محسوس کردا اے۔ تے کدی خیالاں تے
 تصور بیج اوہ اپنے آپ نوں صحابہ دے نال سفر کردا ہویا دیکھدا اے تے کدی حضور دے اچھے اخلاق
 دا ذکر آپدے اسوہ حسنہ دی بیرونی کرن لئی بہانہ بن کے سامنے آؤندا اے:

- (۱) اوہدی سیرت سدھا رستہ دے گی
 حشر سے تک آون والیاں نساں نوں
- (۲) اوہدا اسوہ کافی اے ہر دور لئی
 ہن نہیں لوڑ کے رہبر دی لوکاں نوں
 اوہے دا دستور مبارک ہے ہر
- (۳) پوری کرسی ہر ویلے دیاں لوڑاں نوں
 ک ک مچی کالے تے گورے دی تمیز
 اللہ اللہ آپ دی الفت دا رنگ
- (۴) شکل کئے اوہے آن غلامی دے
 جیون دا حق دتا سب مجبوراں نوں
- (۵) راکھا کمزوراں دے حق دا
 عمل انصاف دے باغ دا مالی
- (۶) دردی سارے درد منداں دا
 رب دا بندہ جگ دا مولا
- (۷) سوا سعادتاں دا اے رحمت حضور دی
 رٹاں دا سلسلہ اے شریعت حضور دی
- (۸) ہر مسئلے دا اس حل دیا۔ سب نوں جیون دا دل دیا
 اوہے حکماں اتے چل کے میں آدم دا مان ودھاواں

حنیف تائب ہوراں دی مٹتاں بیج اک بے ساختگی، اک ایل، اک محبت، اک شوق، اک جذبہ
 اطاعت، بیرونی دی اک سک، حضور اتے قربان ہون دا اک شوق، افراد تے ملت دی بہتری لئی
 سدھراں دے دیوے ہالن دی فریاد، آپ دی صفت تے شان تے خلق عظیم دے سوہلے۔ غرض ایسے
 کچھ سوئے ملدے نہیں کہ قاری بیان کہتی گئی کیفیت بیج ڈب کے رہ جاندا اے۔ حنیف تائب نے فی
 جہل دے جہڑے چراغ روشن کیتے نہیں تے نالے عقیدت بیج مہانے توں پاساوت کے جس احتیاط

تے حسن ادب دا مظاہرہ کیتا اے - اوہدا وی جواب نہیں چنانچہ اسیں دیکھنے آں پئی روموں نوں سوز
گداز تے سکاں سدھراں دان ہو رہیاں کیفیتاں تے جذبے وٹے جا رہے نیں - آساں تے مرادوں
سرے چھدیاں نظر آ رہیاں نیں - باروں ماہ سیرت وچ بخت توں لے کے آخری خطبہ تک دے
واقعات سموئے ملدے نیں -

حضور علیہ السلام دے دور مبارک نوں صحابہ کرام دے دور توں وکھ نہیں کیتا جا سکدا - کیوں
جے امت مسلمہ لئی اکیاں سے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی حیاتی نمونہ اے تاں دوجے پاسے "اسحابی
کالنجوم" دے حوالے تاں صحابہ کرام دی اہمیت وی گھٹ نہیں تے ایس دور دے سالار تے نمائندہ
حضرت صدیق اکبر، عمر فاروق، عثمان غنی، تے علی المرتضیٰ رضی اللہ عنہم نیں - نیر امام حسین علیہ
السلام نے اسلام دی روح نوں قائم تے دائم رکھن لئی جہاد کردار نبھایا اے اوہوی اک ایسا نور منارا
اے جمدی لواج وی سالوں آپنیاں مٹاں سدھیاں رکھن وچ مدد دیندی اے - ایہو وجہ اے کہ حسین
علیہ السلام نوں سلام پیش کر کے ہر کسے نوں اک سکون ملدا اے -

(۱) کیدا دکھ ہر ویلے بھرا اے کدے غم وچ اتھو رکدے نہیں

اوہ لال ہے زہرا بی بی دا جمدے فیض دے جھٹے کدے نہیں

کرل دی دھرتی دے ذرے ایہو پیغام ساندے نیں -

عمران مک جانڈیاں نیں تائب پر عشق دے پینڈے کدے نہیں

ایسے طراں حسینی ماہیے قارئین نوں اپنے رنگ وچ رنگ بندے نیں - نوٹ الا عظم عبدالقادر

جیلانی دی منقبت وچ غلو تے مبالغہ بالکل نہیں - بلکہ شاہ عبدالحق محدث دہلوی والا رنگ جھلکارے مار
رہیا اے:

اللہ اللہ مرجہ بغداد والے پیر دا - دم بھرن سب اولیا بغداد والے پیر دا
ایس دنیا دے شہنشاہاں نوں کھ نہیں جان دا - جہاد بن جائے گا بغداد والے پیر دا
کدی گل ایہ پئی حنیظہ تائب دیاں مٹاں دا مقام اجدے دور دی فقیہ شاعری وچ بڑا بلند اے
جس وچ عاجزی تے عقیدت، عشق تے محبت تے انفرادی تے اجتماعی طرز فکر و احساس دے جھلکارے
سموئے ملدے نیں -

لا تر فحوا دے حکم نوں ہر ویلے یاد رکھ
کلیاں توں سول جان طبیعت حضور دی

مواعظ نوشہ پیر

حضرت نوشہ پیر دا نام حاجی محمد نوشہ تے لقب گنج بخش سی۔ آپ سید حاجی علاؤ الدین دے گھر شیر شاہ سوری دے پتر سلیم شاہ عرف اسلام شاہ دے وارے وارے پرے یکم رمضان المبارک ۹۵۹ (مطابق ۲۱ اگست ۱۵۵۲ء) نوں موضوع گھوگاوالی تحصیل پھالیہ ضلع گجرات وچ پیدا ہوئے۔ والدہ دا نام بی بی جیون صاحبہ سی۔ حاجی نوشہ علوی سادات دے چشم و چراغ سن تے مڈھلے دور توں ای آپ دے وڈکے تبلیغ اسلام لئی اپنا کردار ادا کر دے آرہے سن۔

حاجی محمد نوشہ ہوراں مڈھلی تعلیم موضع جاگو تارڑاں دے دینی مدرسے (جیسرہ ۱۲ اچ کل دی موجود اے) وچ حافظ بڑھانے حافظ قائم الدین ہوراں توں حاصل کیتی۔ قرآن پاک حفظ کرن توں بعد معقول تے معقول علماں دی سند لئی۔ اسی سال دی عمر وچ قادری سلسلے دے بزرگ حضرت سخی شاہ سلیمان نوری دے ہتھ تے بیعت کیتی جنہاں ۱۰۳۳ھ وچ چلانا کیتا تے بھلولال وچ آپدا مزار لوکاں لئی فیض دا سوا بنیا ہویا اے۔

حاجی نوشہ پیر نوں خلافت تے ارشاد دی اجازت دان ہوئی تاں آپ نے چناب دے کنڈھے نوشہ تارڑاں وچ ڈیرا لا لیا۔ ایس جگہ نوں بعد وچ موضع ساہن پال دا نام ملیا۔ اسے پنڈ وچ آپ ہوراں ۸ ربیع الاول ۱۰۳۳ھ (۱۷ جنوری ۱۶۵۲ء) نوں وفات پائی تے ایتھے ای دفنائے گئے۔

آپ دی تبلیغ بارے فرانسسی مستشرق گارسن دتاسی دا کھوج اہم ہے کہ آپ دے ہتھ اتے کوئی دو لکھ غیر مسلم اسلام دی دولت نال رتے رتے۔ آپ نوشاہیہ سلسلہ دے بانی سن۔ جمدے پیر و کار اچ وی لکھاں دی گنتی وچ موجود نیں۔ حضرت نوشہ پیر اردو تے پنجابی زبان وچ تبلیغ کر دے سن۔ احمد حسین قلنداری تے شرافت نوشاہی دے کھوج موجب پنجاب وچ سب توں پہلی اردو نظم آپ دی ای ثابت ہوئی اے۔ لیکن حافظ محمود شیرانی نوں آپ بارے علم نہ ہو سکیا چنانچہ ”پنجاب میں اردو“ نامی کتاب وچ آپ دا ذکر نہیں ہیگا۔

پنجابی دا پہلا نثر نگار: پنجابی دا پہلا نثری نمونہ آپ دے نثری مواعظ نوں نیا جاندا اے۔ اسے مواعظ — مواعظ نوشہ پیر یا نوشہ پیر دیاں سبھاؤنیاں کر کے مشہور نیں۔ اسے مواعظ ۹۹۰ھ (۱۵۸۲ء) وچ لکھے گئے۔ مواعظ دا کھوج کمر سید شرافت نوشاہی ہوراں اپنے ذاتی کتب خانے تے پنجاب یونیورسٹی لائبریری دی پڑھول کر کے کڈھیا تے غیر کتابی شکل وچ شائع کیتا۔ ایہناں دا لکھت ساں شرافت نوشاہی ہوراں گویز نال ۹۹۰ھ متھیا اے تے دلیل اسے دتی اے کہ ۲۹ سال دی عمر وچ یعنی ۹۸۸ھ وچ آپ نے بیعت کیتی تے بیعت توں کچھ عرصہ بعد ای آپ نوں خلافت مل گئی سی تے چونکہ ایہاں وصال وچ شریعت اتے عمل کرن دی ترغیب دتی گئی اے لہذا اسے مڈھلے دور وچ لکھے گئے ہون گئے۔ بہر حال ایہاں دا لکھت ساں ۹۹۰ھ ہووے یا دو چار سال بعد دا۔ اسے گل تسلیم شدہ اے کہ

مواظف نوشہ ہر پنجابی نثر دا ہن تک کھوجیا جان والا سب توں پہلا نثری نمونہ نیں تے دو جا نثری نمونہ
 پکی روٹی (خود) اے تے اوس توں بعد پنجابی دا نثر نگار حافظ برخوردار توں نیا جاندا اے جنہاں نے
 ۱۱۳۶ھ وچ بولل نماز لکھی تے ایہہ کتابی ۱۹۷۳ء وچ پروفیسر احمد حسین قلعاری ہوراں چھپوا کیتی
 ی۔

تصنیفات : حضرت نوشہ ہر صاحب کرامت بزرگ سن۔ پنجابی ادب دی کمائی (ص ۲۲۳) وچ
 عبدالغفور قریشی لکھدے نیں کہ شاہجہاں بادشاہ دے وارے پرے آپ دی دعا نال بادشاہ نوں اللہ
 تعالیٰ نے قدحار اتے فتح دتی تے اوس نے دو پنڈ موضع ٹھنہ ٹھان تے بادشاہ پورقا خانقاہ دے لکڑ
 خرچ واسطے نذرانے دے طور تے پیش کیتے۔

آپ دے چار وعظ پنجابی نثر وچ ملدے سن۔ غیر شرافت نوشاہی ہوراں کھوج کمرے توں بعد
 دو جے ایڈیشن وچ پنجویں وعظ دا اضافہ کیتا۔ آپ نے اک نکا جیہا رسالہ ہندی نظم وچ لکھیا جیہدا نام
 گنج الاسرار اے۔ ایس وچ اپنے سلسلے دے اذکار تے اشغال درج فرمائے نیں۔ ایہہ چیتا رہوے کہ
 نوشہ ہر دے سے اندر پنجابی زبان نوں ہندی آکھیا جاندا سی (ایضاً ص ۲۲۳)

بابا حاجی نوشہ ہر ہوراں کل اک سو چھٹی (۱۳۶) رسالے لکھے جنہاں نوں کلیات نوشہ دے
 سرانویں وٹھ شائع کر دتا گیا اے۔ کلیات دے شعراں دی گنتی چار ہزار اے۔ ایہہ نو سو چھ صفحات
 ۹۰۶ اتے پھیلے ہوئے نیں۔ آپ ہوراں اپنے ظہیر کلام وچ ۳۷ وزن قول درتے نیں تے کلام نوں
 مختلف عنواناں وٹھ ترتیب دتا اے۔

آپ دے کلام دا نمونہ ایہہ ہے :

۱۔	نوشہ	دین	نہ	چھڑیے	چھڑیے	دسہ	(بدن)	پران
	اگے	پچھے	مرنا	---	کیوں	چھڑیے	ایمان	!
۲۔	نوشہ	دخوں	بدلیاں	عمر	نہ	دوڑی		ہوئے
	مرشد	سندے	راہ	مر	تے	چ		کھڑوئے
۳۔	جو	چاہے	جگ	جیونا	تو	جاگ	اندھاری	رات
	اندھیرے	میں	پایے	نوشہ	آب			حیات

(پنجابی ادب دی کمائی ص ۲۲۳)

آپ دے فارسی کلام دا نمونہ ایس طراں اے :

منادی است در کوچہ سے فروش کہ امروز در ہر کہ پابند ہوش

گہرائی گیرند و دامن کشند کشاکش بدایون مستان برند

مواعظ نوشہ پیردے متن دے نمونے

پہلا وعظ: بسم اللہ الرحمن الرحیم

بابا! (لوکاں نوں مخاطب کرن دا انداز اے) سائیں والیاں (اللہ والیاں نے) فرمایا ہے۔ جو سائیں (اللہ تعالیٰ) خود مختار ہے۔ جو (اوس نوں) من دا حس۔ سو بندہ حس۔ (اے) اوہ جویں رکھے توں رخصتے۔ اوس تے کے دا حکم ناپیں۔ اوہ سب دا حاکم ہے۔ کون سائیں نوں آکھے ایوں نہیں تے ایوں کر۔ تے کون سائیں نوں پچھے جو ایوں کیوں کیتو۔ سائیں دا حکم ڈاڈھا ہے۔ کافراں دی جند اوہناں دی (موت دے ڈر پاروں انج لک دی پھر دی اے) جویں کوئی ندی وچ ٹھی مار کے اپنے آپ توں لکائے۔ توں لوں لوں دے بیٹھ تے نونہ نونہ دے بیٹھ تے کئی کوٹھڑیاں د۔ لوچ ڈر دی ہچھدی لکدی پھر دی ہے۔ پر ملک الموت اوس دی ٹھی نال ٹھی کھا کے جا اڑ دا ہے۔ تاں تے وڈا عذاب ہویا۔ تے مومنوں دی جند سوکھی سکھالی نکل کے اپنے اصلی دیس مقام نوں جا پہنچدی ہے۔ کیوں جے اوہ تاں دنیا دے عاشق مشتاق ناپیں۔

بابا! فرشتے نال ایس دنیا دے کماں سنوارن نوں کئی بے انت درگاہوں مقرر کیتے ہوئے نیں۔ جو کم کار بن دا تے سور دا ہے سو ملائک کر دے نیں۔ مارن تے پھیر جو اون اہمہ بھی حکم نال ہندا ہے۔ حساب عملوں دا تے جزائیں۔ اہمہ بھی امر نال ہے۔

بابا ابھت (موجود چیز) نعمت (نامعلوم شے) سارے اسرائیل دا عمدہ ہے۔ ..... اوڑک (بالاخر) بیج نوں جیت (بیج) تے کوڑ نوں ہار ہندی رہی ہے۔ جویں موسیٰ جاں وادی مقدس نوں سدھائے تاں آواز اہویا۔ جو (کہ) اے موسیٰ! توں فرعون دل جاہ تے اوس نوں بیج آکھ۔ ..... تاں حضرت موسیٰ جے جتہ وچ عصا پکڑ کے فرعون دل گئے تے معجزہ عصا والا دکھایو نیں تے حق دے راہ دل سدھو نیں پر فرعون نے حضرت موسیٰ نوں جھوٹا لیا تے (اوہ) نہ منیا ..... توڑے (اگرچہ) دل وچ ڈریا تے دھکیا۔ تاں تے حضرت موسیٰ دلوں پٹھ کر کے۔ ..... مڑ گیا۔ تے (عوام تے خواص نوں) اکٹھے کرن دے آہر لگا۔ جاں سمسا فرعون دیکول آکٹھے ہوئے تاں اپنی بول آکھیوس ”میں جو سائیں (رب تعالیٰ) وڈا تساڈا ہاں۔“ تس ویلے خدائے نوں جلال آیا تے۔ ستر لکھ کافراں فرعون دریا وچ غرق کر ماریا تے اوسے پانی وچ آگ دے عذاب نوں ڈھویا۔ ..... بابا ..... پہلا اسمان زمین تھوں بیج سے (۱۰۰) درمے دے راہ تے اچا ہے۔ تے ٹھلے (موتائی) دی اوسدا ایڈا ای ہے۔ تے دوجے اسمان وچ مڑاویں بیج سے درمے دا پندہ ہے۔

بابا! کوئی رات دل دیکھو جو کوں سارے جہان نوں گلوہیر (انہیر وچ چھپانا) کر بندی ہے تے سکھ

سواندی ہے —

بابا! پہاڑاں، پرتاں، ردھال (سرسبزی روئیدگی) سکھراں (پہاڑاں ویاں چوٹیاں) دل دیکھو۔ پر بابا
جو کھ سائیں بنایا ہے سو تاں تہاڑے بھلے، نفع واسلے کیتا ہے۔ تے امہ احسان سائیں دا جانو تے
منو۔ بابا لوکو! دنیا ساری ہک ساعت وانگ ہے۔ اس دے کوڑے مرے کھ تاہیں۔ اوڈک قیامت نوں
سہ کھ معلوم ہو جاسی۔ (پسلا وعظ)

دوجا وعظ: بابا جو کوئی نت منداںی (برے عمل) کدا ہے تہا دے ہاؤں (دل) تے وساری (بھلائی)
غفلت کرنا) دا کٹ (زنگ۔ کالی =) ہولیکھے ودھدے ودھدے بھج جاندا ہے۔ تے ہاؤں کالا کر دیندا
ہے۔ تاں بھائی ہوڈی (اپنی مرضی کرن والا۔ ضدی، اڑیل، رب رسول، ہل متھالان والا) انت بھاء وچ
پس سی تے اوکھیاںیاں (تکلیفاں) سسی۔ (دوجا وعظ)

تیجا وعظ: بابا! جے توں واٹ (رستہ۔ پندہ، سفر) پئی، سدھی، سولی (اچھی چیز جیہڑی کہ گھٹ قیمت
دوچ مل جائے۔ سستی) سوکھی (آسانی نال حاصل ہون والی چیز) سائیں والیاں (اللہ والیاں) دی ملیں
(اختیار کریں) تاں کدیوں (کبھی بھی) نہ تھڑیں (کئی آڈنا) تے کدی تاں تھڑیں (لغزش کھانا۔ ڈنگھانا) پر
امہ واٹ سائیں والیاں (اللہ نال ملیاں) سچے ساتھ رلیاں (خلوص دل نال ساتھی بننا) پھیاں
گلاں خیاں کھیاں، پھیاں دے آکھے لگ نیاں چلیاں (پھیاں دے آکھے لگ کے ٹردے چلے جانے
بغیر وقفے دے تے بغیر کے شک و شبہ وچ پھین دے) لہدی اے۔ ایویں سکھال (آسانی نال) نہیں
لہدی تے امہ جو لوک ہور بھلے (راہوں کھننے، گمراہ ہو گئے) بھری (دہم وچ پے کے بے یقینی تے
شک دا شکار) ہوئے، اپنی کسمجھی (غلط سوچ) نال کھنکدے (بھلے پھردے) ڈولدے (تذبذب دا شکار)
کدی ایہہ کدی اودھر) رولدے (بھلے پھردے) ہین، راہواں کراہ ہوئے پھردے نہیں) پھردے ہین
سے (سو، پس، اودھ) دھردے (روز ازل دے، مذہ قدیم دے) لکھے نال (تقدیر لکھی جان پاروں) بد قسمتی
پاروں) کھننے (راہوں کھننے پھرنا) یا بھلایاں بھلے ہین، (کھ دی اے اودھ) وڈیاں بھلاں وچ پھاتھے (پھسے
ہوئے، جکڑے ہوئے، قید کھینٹے ہوئے) ہوئے ہین۔ تے گھنیاں (ہمت ساڑا، بھلوایاں) بھول بھلیاں
کھلیکھے، چکھرازی) دے مونہ آئے ہوئے ہین۔ ایہناں نوں کوئی سار (خبر، علم) سدھ (ہوش)
تاہیں۔۔۔ تے پئی ایہو گل ہے۔ ہور کھانیاں بھل (بھل وچ پاون والیاں) تے پھلاناں (غور تے کھل
وچ پھسان والیاں) تگھنیاں (بے گن، بیکار) ہین۔۔۔ تاں بابا سچا ہوئے، پھیاں نال مل، سچ مر
(حق سچ اتے ایمان لیا) سچ کہہ سچ نال جیولا، سچ من، سچ جان، سچ بھخان (سنہ معنی شام دا اودھ وقت)
جدوں کھ کھ ہیرا اے تے کھ کھ لو لگی ہندی اے۔ سنہ توں مصدر بھخانا معنی پھچاننا بنیا اے
تے کوڑ دلوں مونہ نوں ہٹائے لے۔

کی بیس پھاکوڑ تھوں
کی بیس پھاکوڑ تھوں

کھ جان ہوئے نہ دھوڑ تھوں
 کی لیس پھا کوڑ تھوں
 جو دے سو ٹھرے نہیں (جو نظر آؤندا ہے اوہ ہمیشہ باقی رہن والا نہیں)
 بن سائیں (اللہ تعالیٰ) ہو دھر (بھروسے لائق پناہ دیون والا) ہے نہیں
 ایتھ رہنا کھ چہ ہے نہیں
 کی لیس پھا کوڑ تھوں۔ (تجا و عطا)

چوتھا و عطا بابا! جاں حضرت صالح پیغمبر نے ثمود تے قوم اوسدی نوں کفر تھوں ہکھیا سی تاں
 اوہناں وڈیائی دے غرور تال اوہناں نوں کھ نہ جاتا (کھ نہ ہکھیا) تے دیر پئے (دشمن بن گئے) تاں
 کھاوون (ایسا کم کرنا جس تال دوہے نوں غصہ چڑھے) لگے تے دکھاوون (ایڈ رہنا۔ تکلیف پہچانا) لگے۔
 ڈاچی پیغمبر دی سواری والی نوں پانی پو نوں جھلیو نہیں (مار کے یا ڈرا کے دور ہٹا۔ موڑنا۔ روکنا) تے
 کوہ (کوہتا = ذبح کرنا) کھاوون دی صلاح کیتو نہیں۔

تاں بابا! سائیں تے سائیں والیاں تال ڈھکیائی بھلی ناہیں۔ (اللہ تالی تے اللہ والیاں تال ڈنگا تے
 پھا ورتارا چنگا نہیں ہندا) جو اکڑ سی (اک جگہ گڈ کے رہ جانا) سو اکڑ سی (پیراں توں لکھتا) کے
 وڈیائی (وڈا رقبہ جیہڑا کہ رب نے دتا ہویا ہووے) تے بھلئے ناہیں (غرور نہیں کرنا چاہیدا) پڑھ کلمہ سچ
 دا:-

لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ

(چوتھا و عطا)

پنجابی نثر دا ارتقا: ایہہ نہیں اقتباسات پنجابی زبان دی پہلی (معلومہ) نثر دے۔ ایس توں اندازہ
 کیتا جا سکدا اے کہ پنجابی نثر دا ڈول کناں سدھا پدھرا اے۔ ایہہ انداز نوشہ پیر توں پہلے بزرگاں
 نے دی اپنایا سی لیکن اوہناں دی نثر لکھتی شکل وچ موجود نہیں۔ میری جاچے کسے وی زمانے دی کسے
 وی زبان دی نثری نثر دیکھنی ہووے تاں اوس زمانے دی شاعری نوں نثر وچ ڈھال کے دیکھ لو۔ اوس
 سے دی نثر دا موہنہ مہاندرا نظر آ جائے گا۔ مثلاً "جیکر پورن بھگت (۱۹۷۰ء تا ۱۹۷۰ء) دے زمانے دی
 پنجابی نثر دا اندازہ کرنا ہووے تے ایہہ دیکھنا ہووے پئی پورن بھگت کس طراں دی پنجابی نثر لکھدے،
 جیکر اوہناں نوں نثری لکھت لکھن دا موقع ملدا تاں اوہدی شکل ایس طراں دی ہونی سی۔

نثر

نظم

درویس سوئی جو درد پچھانے (اے) (بہرے) قدرت	پچھانے	درد	جو	ہوئی	درویس
دیکھ (کے) حیران رہ گیا۔ اللہ۔ عالم سچ سہا	حیرانے	رہا	دیکھ	قدرت	
(اے) بولت (بولدا) دسدا اے پر (اپنا) ورن	سہا	سچ	عالم	اللہ	
چھپایا (اے) سادھ شگت کی جو مت پاوے۔	چھپایا	پرودن	دیے	بولت	
سوئی (رب دے) در (جناب وچ) جائے سادے	پاوے	جو	مت	شگت	سادھ
	سادے	جائے	در	سو	

(پورن بگت۔ رچنا پران سنگی بحوالہ پنجابی ادب دی کہانی ص ۱۹۱)

بابا فرید گنج شکر (۵۶۹ھ تا ۶۷۳ھ) دے بعض شلوک تے نثر دا ستھرا نمونہ نیں: مثلاً

- ۱۔ اٹھ فریدا وضو ساج (ساز) صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نویں سو سر کپ اتار
- ۲۔ فریدا! جے تیں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لکھ
اپنے گریبان میں سر نیواں کر کے دیکھ
- ۳۔ فریدا امیں کئی بنگھیں تھل ڈگر بیوم
اج فریدا کوجرا (کجا۔ لوٹا) سے (سو) کوہاں تھیوم

(اے فریدا اہتاں کھیاں تاں نال میں تھلاں وچ تے لیاں راہواں تے بھوندا رہیاواں لیکن اج پدھاپے نے ایہاں کمزور تے بیکار کر دتا اے کہ وضو والا لوٹا (بکڑا) مینوں سو کوہاں تے دسدا اے) امیر خسرو (متوفی ۷۲۵ھ) دیاں بعض بھارتاں نظم دے نال نال بہترین نثری نمونہ دی نیں مثلاً

- ۱۔ کھیت وچ اگے تاں سبھ کوئی کھائے
گھر وچ ہودے تاں گھر رڑھ جائے

(پٹ)

- ۲۔ اک تار و کمن وچ ہری۔ اندروں ساری لہو نال بھری
جو کوئی اوہدے نال شگت کرے۔ اپنے ہتھ لہو نال بھرے

(ہندی)

- ۳۔ اک پرکھ اوہ سبھ لہو بھاوے
بنا سے کوئی ہتھ نہ لاوے

(پکھا)

چنانچہ ایسے طراں جیوں جیوں اگے پیر ودھایے پنجابی نثر دے لٹکارے ڈاڈے سوہنے ہندے
جانڈے نیں۔ شاہ برہان الدین (متوفی ۹۰۰ھ) دے سے دی پنجابی نثر دا اندازہ ایس شعرتوں ہو سکدا
اے۔

الف ایمان اللہ پر لیاؤ مانی سب حکمت بتایا
ایسی قدرت ہو بھانت رچیا آپس آپ چھپایا

گورونانک جی میر کردے کردے کدھرے ایراہیم فرید مانی نوں مل پئے۔ دونماں بزرگاں وچکار گل
بات اوج ہوئی۔

سوال بابا نانک پڑھتے پڑھتے دند مھے کے نہ کیتی ہو

جواب شیخ ایراہیم اکیو حرف پریم دا پڑھے سو پنڈت ہو
متھے تیوڑی دور کر تپاں (غصہ۔ گری) شیں دھو

سوال بابا نانک صاحب دیاں دو حدان
کنوں کھڑاں کنوں چھڑاں

جواب شیخ ایراہیم صاحب کی دو حد
جج نوں پکڑ کوڑ نوں چھڑ

ایس گل بات توں دی پنجابی نثر دا گوڑا لگ سکدا اے۔

ایس توں بعد نوشہ سمج بخش ہوراں دے وعظاں ول دھیان ماریے تاں پتہ لگدا اے کہ اہمہ وعظ
پنجابی دی باقاعدہ نثری بنیاد منے گئے نیں۔ کیوں جے ایس توں پہلاں دی اجسی کوئی لکھت نہیں ملدی۔

اہناں وعظاں دی زبان : اہتاں وعظاں دی زبان علاقہ بار دی ٹھینہ پنجابی زبان اے تے اکبر
بادشاہ دے سے دی پنجابی نثر دا پکا پیزا نمونہ اے۔ گل بات دا ڈھنگ بزرگانہ، مشفقانہ تے محبت بھرا
اے۔ جس توں اک سبق حاصل ہندا اے اوہ سبق اہمہ ہے کہ انسان بدی نوں تیاگے تے نیکی نوں
چھ دل ٹال اپنائے۔ سائیں اللہ تعالیٰ دی ذات اے تے سائیں والے اللہ والے نیں تے انساں دی
بھتری لئی بیڑے اللہ والے مختلف سمیاں اندر آؤندے رہے اوہ اللہ دے بھیجے ہوئے نبی علیہم السلام
سن۔ حضرت محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم توں بعد اولیائے کرام نے اہمہ فرض بھایا۔ جویں کہ حضور
علیہ السلام دا ارشاد اے :

العلماء امتی کالانبیاء بنی اسرائیل

(یعنی تبلیغی مقصد دے لحاظ نال) میری امت دے علماء (اولیائے کرام) بنی اسرائیل دے انبیاء دانگ
نیں۔

اوتھاں وعتاں توں بعد سکھاں دے گرد صاحبان تے سکھ لڑیچر وچ ملن والیاں جنم ساکھیاں نیں،
اوتھاں دی نثر دا نمونہ ایج اے :

بابا نانک جی جنمیا کالو کھتری جات ویدی دے گھر جنم لیا۔ کجک وچ بابا نانک ناؤں دھرایا۔ آپنا پنٹھ
چلایا۔ کجک وچ ست ۱۵۲۶۔ بابا نانک جنمیا، دساکھو دن تیجے چاننی رات ارت ویلے، پھر رات رہدی
(رہندی) جنمیا۔

(جنم ساکھی سری گورو نانک دیو جی مرتبہ ڈاکٹر پیار سنگھ ص ۳۳)

اورنگ زیب عالمگیر دے سے اندر پنجابی زبان نوں اسلامی تعلیمات دی تبلیغ لئی خوب ورتیا گیا۔
تے فارسی لڑیچر نوں پنجابی وچ ترجمان دی ریت چل پئی۔ خاص کر کے فارسی وچ اسلامی علم تے ادب
نوں پنجابی وچ ڈھالن دا کم ارنہیا گیا۔ تے زیادہ تر پنجابی نظم نوں ایس کم لئی ورتیا گیا۔ تے ایسے سے
اندر پکی روٹی (خرد) رچی گئی۔ اسے کتاب جیدے مصنف دا کوئی پتہ سر نہیں گدا۔ نوشہ پیر دے
وعتاں توں بعد دی تالیف اے۔ تے ایس توں بعد پنجابی نثر دا بہترین نمونہ ”بول نماز“ اے جیدے
لکھاری حافظ رانجھا بر خوردار نیں۔ اسے تیراں سنگھاں دی کئی جینی کتاب اے۔ جیڑی ۱۱۷۶ ھ
(۱۷۶۳ء) دے لاگے شاگے لکھی گئی گدی اے۔ اہی نثر دا نمونہ اسے ہے۔ (اسے رسالہ احمد حسین
قلعداری ہوراں ۱۹۷۴ء وچ چھاپا)

”چچے محمد خدائیدے“ اتے درود محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بول نماز دا رانجھا بر خوردار من دا
پاپے فرضاں دے۔ فرض وضو دے چار نیں۔ اول مونہ دھونا والا ندے جمنے تھیں کھادی تاکر۔ اتے
دوونہ کناں وے وچ۔ فرض ہے۔ دو جھا ہتھاں دا دھونا۔ ارکاں (کھنیاں) تاکر فرض ہے۔ تریجا مسح
(سردا) چوتھا حصہ کرنا فرض ہے۔ چوتھا پیراں دا دھونا گھیاں تاکر فرض ہے۔

(بول نماز مرتبہ احمد حسین قلعداری ص ۵۱)

بعض حضرات پکی روٹی (خرد) نوں بول نماز توں بعد وی رچنا کہندے نیں۔ لیکن میری جاچے اسے
بول نماز توں پہلے دی تالیف اے۔ تے بول نماز ایس نوں سامنے رکھ کے نویں انداز وچ رچی گئی۔
پنجابی نثر دا اک ہور نمونہ مرہیہ خوانی وچ ملدا اے۔ اسے مرہیہ خوانی بیجا پورتوں شروع ہوئی سی پنجاب
وچ غلام سکندر حکمردی دے نظمیہ مرثیے بہت مشہور نیں تے نثریہ وی اک نثری مرہیہ دا نمونہ حاضر
اے۔

”اے عجان شبیر جیڑے ویلے منگور فرزنداں امیر مسلم دیاں کون قید کتوں چھوڑیا۔ پس معصوماں
کوں گھر قاضی شرع دے پہونچایا گیا جو اسے شہزادے غمگین نہ تھیوے۔ ہک قافلہ مدینے در تیار اے۔
تساں کوں نال سکت قافلے دی راہ چھوڑیاں۔ پس قاضی بسترا عجائب وچھالکے، طعام کھوا کے سمجھایا
تے آکھوس، سجاگ رہیو۔ جس وقت آوازہ الریل الریل دا یعنی کوچ قافلے دا تھیوے۔ میکوں خبر
کریو۔ شہزادیاں کوں خندر آگئی۔ قافلہ کوچ کر گیا۔ خبر نہ رہی۔ قاضی سو جاگ تھیا تاں شہزادیاں کوں
جگا کے، انگل لا کے باہر کوفے دے آکے دور کتوں دھوڑ قافلے دی ڈیکھا کے آکھوس۔ خبردار! شہر

جفاکار، ستم شعار ہے۔ آرام نہ کرو۔ جلدی ٹرو۔ ٹال سکتا قافلے دے دل پرو۔ (دوچہ ماتم جزو دوم حصہ نمبر ۱۳ ص ۳۳ مطبوعہ ۱۳۷۱ھ)

تے فیر پکی روٹی خرد دی دیکھا دیکھی نثری ”روٹیاں“ کافی لکھیاں کہیاں تے فیر اوہ وقت دی آیا جدوں پنجابی نثر نے لکھ دے مقابلے وچ بڑی اہمیت حاصل کر لئی۔ پنجابی نثر وچ تاریخ لاہور رچی گئی۔ عیسائی مشنریاں نے انجیل نوں پنجابی نثر وچ ترجمایا تے بائبل سوسائٹی ولوں ایہ ترجمہ کئی واری کدی لدھیانے تے کدی لاہور وچ چھاپے چڑھیا۔ تے فیر پنجابی وچ رسالے نکلنے شروع ہو گئے تے ایہ اک الگ موضوع اے۔

نوشتہ پیروے و عطاں دی ادبی حیثیت: اہتاں دی ادبی حیثیت بولی تے معنیوں ولوں دیکھئے تاں ایہ وعظ بڑے جامع تے مختصر نہیں۔ اکثر قرآنی آیتاں دا ترجمہ پنجابی نثر وچ کیتا گیا اے۔ نثر بڑی رواں تے سلیس اے تے اپنے زمانے دے لحاظ ٹال بہت حد تک صاف تے سدھ پڑھری اے۔ قرآنی آیتاں دا ترجمہ ذرا دیکھو۔

فکنب و عصی ○ ثم ادبر یسعی ○ فحشر فناہی ○ فقال انا ربکم لاعلی۔ (نازعات ۲۲-۲۳)

فرعون ڈریا تے دھکیا۔ تاں تے حضرت موسیٰ ولوں ہٹھ کر کے مڑ گیا تے (ساحراں وغیرہ نوں اکٹھا) کرن دے آہر لگا۔ تے تقریر کردیاں آکھیا۔ میں آں تہاڈا سب توں وڈا رب۔ ایس طراں مواعظ دی بنیاد قرآن، حدیث تے فقہ دے نئے پرمنے اصولاں اتے رکھی گئی ملدی اے اللہ والیاں کول اللہ رسول دا پیغام ای ہندا اے جنوں اوہ لوکاں دی زبان وچ لوکاں تک پہچاندے نہیں۔ تے اللہ دی حاکیت دا بھیت لوکاں نوں کھول کے سمجھاؤندے نہیں تاں جے لوک اپنی اڑی بھن کے رب رسول اگے نیوں جادوں تے نجات کھٹن۔ ادب سکھن سکھان دا اصل مقصد وی انسانی اخلاق دی تہذیب تے پاکیزگی اے۔ پنجابی کلاسیکی نثری ادب دے ایہ شہ پارے اپنے اندر ایسے مقصدیت نوں سوئی کھلوتے نہیں۔

پکی روٹی (خرد) اتے بھرویں جھات

مصنف : پکی روٹی دے مصنف دا اہجے تیکر کوئی کھوج نہیں لگ سکيا۔ ایہ کئی جیئی کتابی اسلامی فقہ حنفی دے مسائل بارے کوئی دو ڈھائی سو سال پہلے کے اللہ دے بندے نے لکھی۔ تے فیر اہدیاں نکلاں پنڈو پنڈ پھیلا دتیاں گئیاں تاں جے عام ”ان پڑھتا“ دے سے اندر اسلامی فقہ دے مسئلے سامنے رکھ کے اہل اسلام اپنی حیاتی سنوار سکن۔ ہن تیک ہونے کھوج موجب پکی روٹی خرد وارث شاہ دے زمانے دے لاگے شاہ کے ۱۷۶۶ء لکھی گئی اے۔ اسدا ثبوت اس حقیقت توں وی ملدا اے کہ اورنگ زیب عالمگیر دے زمانے وچ اسلامی تعلیمات نوں عام کرن لئی چوکھا کم ہویا جتھے۔ فتاویٰ عالمگیری جیہاں اچیاں پیمیاں تے مستند کتاباں لکھیاں گئیاں اوتھے عوام واسطے چھوٹی پدھراتے اسلامی تعلیمات دے پرچار دا وی لہاں چوڑا بندوبست کیتا گیا۔ تے ایس کم لئی مقامی زبانوں نوں ترجیح دتی گئی۔ جنہاں وچوں پنجابی وچ پکی روٹی بڑی اہم تصنیف اے۔

پکی روٹی دے ماخذ : ڈاکٹر شہباز ملک دی پرکھ پڑپول موجب پکی روٹی (خرد) رسالہ قاضی قطب جہڑا کہ فارسی وچ سی، توں پنجابی نثر وچ ماخوذ جیہا ترجمہ اے۔ ایہ رسالہ اسلامی درس گاہواں دے نصاب وچ وی شامل سی۔ جہدا ذکر وارث شاہ نے اپنی کتاب ”ہیر وارث شاہ“ وچ وی کیتا اے

قاضی قطب تے کتز، انواع ہاراں مسودیاں جلد سواریا نہیں

رسالہ قاضی قطب وچ مسائل فقہ فارسی نثر وچ سوالا ”جوابا“ ایس طراں رچے گئے سن مثلاً ”رسالہ قاضی قطب دا دوجا مسئلہ : (بحوالہ رسالہ قاضی قطب لاہور۔ مطبوعہ لالہ بوٹال تاجر کتب ص ۲ سن اشاعت نہیں لکھیا)

سوال۔ اگر ترا پرسند کہ ارکان ایمان چند است!

جواب بگو، دو است، اقرار باللسان فتصديق بالقلب

پکی روٹی خرد وچ ایہ ستارھواں مسئلہ اے جنوں ذرا وضاحت نال پنجابی نثر وچ سوالا ”جوابا“ انج رچیا گیا اے۔

جے کوئی پچھے۔ رکن ایمان دے کتنے ہین؟ توں آکھ جی۔ دو۔ اقرار باللسان فتصديق بالقلب۔ اقرار کیتا میں نال زبان دے تے سچ کر نیا نال دل دے خدا ہک ہے۔ خدا دا بھیجا ہویا حضرت محمدؐ برحق ہے۔

پکی روٹی (خرد) دا دوجا ماخذ فارسی نثر وچ قاضی قطب رسالے درگی اک کتاب ”بیت الاسلام“ اے جہدا اک پھیا نسخہ (۱۸۸۸ء دا) ملدا اے کہ ایہ 12 صفحے دی کتاب وی سوالا ”جوابا“ اے۔ تے تہجی کتاب مہمات المسلمین (فارسی) اے جہڑی مجموعہ ”چهار کتاب“ دا حصہ اے پکی روٹی فقہ حنفی دی پنجاب دے لوکاں دی دینی ضرورتاں نوں سامنے رکھ کے سوالا ”جوابا“ لکھی گئی اک مختصر جہنی کتاب

اے۔ جس وچ بڑیاں مفید علی گلاں سمویاں ملدیاں نیں تے ایہ پنجابی نثر وچ اے۔ اہدے مختلف ایڈیشن دا مقابلہ کرن توں بعد ایہ گل نثر دی اے کہ ایس دی نثر وچ وقت دے نال نال کچھ نہ کچھ تبدیلیاں دی ہندیاں رہیاں۔ چونکہ اہدے مصنف دا کوئی پتہ نہیں، ایس لئی ایہ لا وارث کتاب، ہر سے اندر وقت دیاں لوڑاں تھوڑاں موجب نویں انداز وچ سامنے آؤندی رہی۔ حتیٰ کہ اہدی الما دی جدید توں جدید تر کر کے پیش کیتی جاندی رہی۔ مثلاً

۱۔ چراغ دین تاجر کتب لاہور دی نسخ خط وچ ۱۸۸۳ء دی چھپی پکی روٹی دا آغاز اے۔

جیکو چھی بسم اللہ دی معنی کھڑے ہین، توں آکھ جی ایہ شروع کرنا ہاں میں

ایس کتاب نوں نال نام خدا تعالیٰ دے، جہڑا روزی دیندا ہے ہر جی نوں وچ دنیا دی

اتی بخشے گا موتاں نوں، نہ کافراں نوں دھاڑی قیامت دے۔

یعنی ایس وچ یائے مجہول دی جگہ یائے معروف عام ورتی گئی اے نالے کیہڑے نوں کھڑے کر کے لکھیا گیا اے۔

لیکن شیخ غلام حسین تاجر کتب لاہور دا چھپا نسخہ ایس طراں شروع ہوندا اے:

جے کوئی پچھے کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم دے معنی کیہڑے ہن۔ اتے توں

آکھ جی، ایہ شروع کرنا میں ایس کتاب نوں نال نام اللہ دے جو بہت ہی مہربان ہے

اوہ جہڑا روزی دیندا اے ہر ایک جی نوں وچ دنیا دے اتے بخشے گا موتاں نوں،

نال کافراں نوں، دھاڑے قیامت دے۔

انہاں دونوں اقتباساں دی الما اول دھیان ماریاں پتہ لگدا اے کہ بعد وچ چھپن والی پکی روٹی دی زبان وی جدید ہو گئی اے تے الما وی۔ انہاں دے مقابلے وچ پروفیسر احمد حسین قریشی قلعہ داری کول اک بہت پرانا نسخہ اے۔ جس دا لکھت سماں کوئی ۱۸۲۳ء دے نیڑے تیزے بن دا اے۔ ایس نسخے دی الما تے زبان پرانی اے جس وچ ث، پ، ژ وغیرہ دے حرف ججی نہیں درتے گئے۔ بنیادی طور تے ایہ نسخہ دی زبان وچ لکھی گئی سی۔ لیکن بعد وچ ضرورت موجب الما وغیرہ تبدیل کیتی جاندی رہی۔

دینی تعلیم دے لحاظ نال پکی روٹی دی اہمیت: ایس چھوٹی جیسی کتاب وچ اسلامی عقائد تے فقہ دے ضروری مسئلے آسان طریقے نال بیان کیتے گئے نیں۔ جنوں پڑھ کے اک عام آدمی اسلام بارے جان پہچان حاصل کر لیندا اے۔ پچھلے سماں اندر ایہ کتاب اسلامی تعلیم دا اک معیار گنی جاندی سی تے عورتاں نوں قرآن حکیم دی تاثرہ تلاوت دے نال نال پکی روٹی وی پڑھائی جاندی سی تے ایس اتے فخر کیتا جاندی سی۔ ایس کتاب وچ البتہ گہرے فلسفیانہ مسئلے نہیں آئے۔ تے نہ نماز دا متن وغیرہ آیا اے۔ البتہ ہور ضروری مسئلے تے عقائد چنگی طراں بیان کیتے گئے نیں:

پکی روٹی (خود) وچ دتے گئے مسئلے

۱۔ بسم اللہ الرحمن دے معنی

رب پاک دا
حضرت محمد دی
چونہ یاراں - یعنی صدیق اکبر عمر فاروق
عثمان غنی جے علی المرتضیٰ
آدم علیہ السلام دی
ابراہیم خلیل اللہ دی
مسلماناں دے
امام اعظم ابو حنیفہ دے
چار - امام اعظم امام شافعی امام مالک
دا جے امام احمد بن حنبل دا -
چار - محمد بیٹا عبداللہ دا ، اوہ بیٹا
عبدالملک دا ، اوہ بیٹا ہاشم جے
ہاشم بیٹا عبدالمناف دا
روز میثاق دا
(جدوں روحاں کولوں است بر کم دا وعدہ لیا سی)

بیچ

- ۱- مقبول - پیغمبراں دا ایمان
- ۲- متبوع - فرشتیاں دا ایمان
- ۳- معصوم - مومناں دا ایمان
- ۴- موقوف - بدعتیاں دا ایمان
- ۵- مردود - کافراں دا ایمان

ایس طراں پکی روٹی وچ چالی توں ودھ مکے بیان کہنے گئے نیں۔

پنجابی دے دینی ادب وچ ”روٹیاں“ لکھن وی روایت : پنجابی نثر وچ فقہی مسائل دا بیان سب توں پہلے پکی روٹی (خرد) وچ لہدا اے فیرا ہدی ریا رسی نثر جے نظم وچ پکیاں روٹیاں درگیاں کئی کتاباں لکھیاں گئیاں مثلاً ”حافظ برخوردار رانجھانے بولل نماز لکھی جدا لکت سہاں انواع دے انی رسالیاں وچوں اک رسالے بحر العلوم وچ تصنیف دا سال انج آؤندا اے

یاراں سے سال چہتر گزرے ہجرت بچھ
تاں تسبیح مرتب ہوئی لعل جواہر کھ

(پکی روٹی مرتبہ ڈاکٹر شہباز ملک نواں ایڈیشن ۱۹۸۷ء ص 25)

شعر وچ بہتر اے نہ کہ چہتر لیکن ڈاکٹر شہباز ہوراں ۱۹۷۶ء دے حوالے نال گل بات کہتی اے)

- ۲- تو بندہ کس دا ایں
- ۳- امت کس دی ایں ؟
- ۴- دوستدار کس دا ایں

- ۵- اولاد کس دی ایں
- ۶- ملت کس دی ایں ؟
- ۷- دھڑے کس دے ہیں ؟
- ۸- مذہب کس دے ہیں
- ۹- سب مذہب کتنے ہیں

۱۰- رسول پاک دیاں کتیاں
پڑھیاں جاننیاں فرض نیں ؟

۱۱- توں کدوں دا مسلمان ایں

۱۲- ایمان کتنے نیں ؟

بہر حال رسالہ بول نماز ۱۷۶۰ یا ۱۷۶۳ء توں کوئی دو چار سال اگے پچھے لکھیا گیا ہوی ایہہ رسالہ
پروفیسر احمد حسین کلہاری نے ۱۹۷۳ء وچ پرانے زمانے دی اطا دے کس دے نال نال اجدے زمانے
دی اطا وچ اتہہ کے چھاپ دتا سی۔ (ایضاً ص ۲۶)

بیان ڈھنگ وزن کرن والے معروف سبکی پائیاں نال جوڑیا گیا اے۔ مثلاً "ٹوپا۔ پڑوپا۔ پڑوپا"
پائی وغیرہ راہیں۔ گنتی ظاہر کیتی اے۔ وضو دیاں سنتاں۔ تھراں نوں ترے پائیاں تے اک ٹوپا سنتاں
دا۔ یعنی ۳۵۳ = ۳ * ۱۱۳ = ۱۱۳ اسٹراں کل تھراں سنتاں وضو دیاں دسیاں نیں۔ (ایضاً ص ۲۶)
گنتی دا ایہ طریقہ اگے توں ہور کسے نے اکا نہیں اپنایا۔ شاید ایس لئی کہ ٹوپا۔ پڑوپا دا دائرہ
محدوسی۔

(۱) - پکی روٹی کلاں : (صفحات ۹۶ - مصنف - مولوی محمد دین چوہڑکانوی مطبوعہ ۱۸۶۳ء
مطبع ناصری شاہدرہ ضلع میرٹھ)۔ ایس وچ فقہی تے شرعی مسئلے زیادہ تفصیل نال تے کتاباں
دے حوالے دیکے بیان کیتے گئے نیں۔

(۲) - پکی روٹی کلاں : (بخ باب) (از مولوی غلام رسول قلعہ میہاں سنگھ والے)۔ ایہ
پکی روٹی دی طرز اتے لکھی گئی اے۔ عام پکیاں روٹیاں وچ چار باب ہندے نیں۔ جد کہ
ایس وچ پنج باب نیں۔ تے پنجویں باب وچ "بدعت" بارے گلاں باتاں نیں۔ مولوی
صاحب الہمدیٹ مسک۔ نال تعلق رکھدے سن۔ ایس لئی اوہناں نے پر چلت پکی روٹی
(بہرہی کہ فقہ حنفی دے مطابق اے) دی طرز تے پنجویں باب دا اضافہ کرنا ضروری سمجھیا۔

(۳) - مٹھی روٹی : ایہ مولوی قادر بخش احمد آبادی دی تصنیف اے۔ آپ مولوی غلام
رسول قلعہ میہاں سنگھ والے دے ہانی سن۔ اپرا اک ایڈیشن ۱۹۰۳ء وچ چھپیا ایس کتاب
نوں نثر وچ لکھیا گیا اے۔ تے سوال جواب دا طریقہ نہیں اپنایا گیا بلکہ بیانیہ انداز اپنایا گیا
اے۔ ایہ بڑی ضخیم کتاب اے جس وچ اکاسی عنواناں بیٹھ اسلامی فقہ دے مسئلے مسائل
بیان کیتے گئے نیں۔ ایس وچ ترکہ تے میراث دے مسئلے وی بیان ہوئے نیں۔

(۴) - پکی روٹی : مصنف امام بخش ۱۸۷۷ء وچ چھپی۔

(۵) - پکی روٹی : از قاضی محمد ضیاء اللہ ۱۹۲۶ء وچ چھپی۔

(۶) - مولوی حبیب اللہ کبوتہ نے منظوم پکی روٹی لکھی بہرہی ۱۹۲۲ء وچ چھپی۔

(۷) - مفتی حسن دین نے وی منظوم پکی روٹی لکھی بہرہی کہ سوالا "جوابا" لکھی گئی اے۔

(۸) - مسی روٹی : مصنف سید میر حسین ہزاروی۔ ایہ نظم وچ اے۔ ۱۸۹۸ء مطابق
۱۳۲۱ھ وچ لکھی گئی تے فیر چھاپے چڑھی۔

(۹) - مٹھی روٹی : مصنف حاجی محمد دین قادری (ولادت ۱۸۵۷ء)۔ ۱۹۲۳ء وچ چھپی۔

برہی کہ ترویج اے۔

اک اچھی گل : ساڈے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم اُمّی سن۔ صحابہ نوں وی "امین" کہیا گیا اے۔ (قرآن) (بعث فی الاممین رسولاً منهم) اپرا مطلب ایہ ہے کہ مسلمان ہون لئی بی اے ایم اے پاس ہونا ضروری نہیں بلکہ اک ان پڑھ شخص وی اسلام اتے پوری طراں عمل کر سکدا اے کیوں جے اہلے بنیادی معاملے توحید تے رسالت صرف دو نہیں۔ باقی انہاں دیاں شاخاں نہیں۔ حضور علیہ السلام دا ارشاد اے کہ جینے سچے دل نال لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ پڑھ لیا اوہ جنتی اے حدیث شریف وچ آیا اے کہ ایہ ارشاد جدوں حضرت عمر تیک پہنچیا تاں اوہ مترد ہوئے تے پن چھان کیتی۔ تے آخر انہوں حتی چھی پایا۔ لیکن نال امی اوہاں نے اسلام دے علمی تے عملی پاسیاں دل دھیان دین اتے زور دتا تاں جے لوگ نرا کلمے اتے ای بھروسہ کر کے نہ رہ جان۔ مطلب ایس گل کتھہ دا ایہ ہے کہ اسلام اک گھٹ توں گھٹ عقل تے علم رکھن والے شخص واسطے وی اوسے طراں ذریعہ نجات اے جسراں اک عالم تے فاضل اجل واسطے۔ اپرا اک سرا زمین اتے تے دو جا آسمان اتے ہے۔ تے انج پکی روٹی (خرد) دی اہمیت ہور وی واضح ہو جاندی اے جس وچ اسلامی نقد دے ضروری مسئلے دیروے نال بیان ہوئے نہیں۔

پنجابی نثر وچ سیرت دی کتاب

پچی سرکار

دا جائزہ

عبدالکریم نثر مرحوم قوی درد نال رے جے اللہ والے سن۔ آپ اردو شاعری دی بڑی اپنی کردے سن۔ آپ دا نعتیہ کلام بڑا من کچھو اں تے مقبول اے۔ پروفیسر وقار عظیم موجب ”نثر صاحب جب شعر کہتے ہیں تو شعر کے تمام آداب کو مد نظر رکھتے ہیں چنانچہ ان کے کلام میں تغزل کی کیفیت بھی ہے۔ ترنم اور عمدگی بھی۔ غم جاناں بھی اور غم دوراں کے ساتھ فلسفیانہ خیالات کی آمیزش بھی پائی جاتی ہے۔“

نثر مرحوم اک غریب لیکن شریف خاندان وچ اچھرہ ضلع لاہور وچ ۱۹۰۴ء وچ پیدا ہوئے۔ ماں پیر ان پڑھ سن۔ لیکن اسلامی تعلیمات دے دلدادہ تے پابند سن۔ پرائمری پاس کر کے ٹیکنیکل سکول توں ڈرائیو میں دا ڈپلوما لیا تے ریلوے وچ ملازمت کر لئی۔ تے تعلیم حاصل کرن دا سلسلہ اپنے طور تے جاری رکھیا۔ حتیٰ کہ فاضل فارسی، پنجابی فاضل تے حکیم حازق دے امتحان پاس کیتے۔ شاعری وچ قدرتی طور تے دستگاہ حاصل سی۔ کسے دی شاگردی اختیار نہیں کیتی۔ البتہ اپنے دوست نصر اللہ عزیز دے آکھن تے مولانا سیماب اکبر آبادی کولوں کدی کدی اصلاح لئی تے فیروماتاں نے فارغ الاصلاح قرار دے دتا۔

تصانیف : آپ دیاں تصنیفاں ایہہ نیں۔

زندگی، کاخ بلند، لوح و قلم، شعروالہام، ستر حجاز، شاخ سدرة، نقوش قدسیہ، احسن تقویم، گیاه و گل، مکتوبات، سگراں (پنجابی وچ نظماں تے بحثاں)، پچی سرکار۔ (پنجابی نثر وچ سیر نبوی)

شروع وچ آپ نے سیاست وچ وی حصہ لیا تے انج عبدالرب نثر نال گوڑھی یاری ہو گئی۔ چنانچہ سیکرٹریٹ یا گورنر ہاؤس جا کے نثر نوں ملن بارے اوہناں اتے کوئی پابندی نہیں سی۔ آپ مورخ ۱۸ فروری ۱۹۸۹ء نوں رات دس بجے انتقال فرما گئے تے اچھرہ دے قبرستان وچ دفن کیتے گئے۔ انا اللہ وانا الیہ راجعون۔

(فضل الرحمن فضل بخالوی دا مضمون نوائے وقت لاہور مورخ ۵ جولائی ۱۹۹۲ء)

عبدالغفور قریشی اپنی کتاب پنجابی ادب دی کہانی وچ عبدالکریم نثر بارے لکھدے نیں کہ اوہ ۱۹۰۸ء وچ پیدا ہوئے۔ اسلامیہ ہائی سکول بھائی گیٹ توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ نعت خوانی دا بچپن توں شوق سی۔ آپدیاں نظماں زیادہ تر اخلاقی تے مذہبی رنگ وچ رنگیاں نیں۔ پہلا مجموعہ کلام ۱۹۳۶ء وچ چھاپیا تے اردو تے پنجابی اتے پورا عبور سی۔ پنجابی نثر تے نظم اتے دی پورا عبور حاصل سی۔

کلام دا نمونہ:

قومی دردوا اک جھلکارا

افسوس اوسے قوم دے تارک صلوة و صوم دے
 اوسے نبی دے امتی اس مصلی دے امتی
 ہوئے گدا بیکار نہیں بے آن منت دار نہیں
 ہویا خدا دا قمر اے کہ موکلا کل شر اے
 جہ ٹھوٹھا رتی شرم دی نہ آس رہ معنی کرم دی
 صدقہ عمر مصطفیٰ کردے کرم اپنا خدا
 بے غیرتاں بے کاراں نوں تندرستاں نوں مکاراں نوں
 کھ آن دی توفیق دے کھٹ کھان دی توفیق دے

منظر نگاری:

بدلیاں اتے شفق نے چا سنرا ڈولیا
 دگدے پانی اتے گویا اک دھاوا بولیا
 بلبلے دی اکھ دج جھولا گلابی پے رہیا
 مست ہو ہو کے نشہ آج ٹال لہراں کھسے رہیا

دعائیہ انداز:

تیتھوں تینوں منگے سائیاں لی کر کر جھولی
 ہر دم نام دھیادے تیرا جیسے بڑی بڑولی
 دھر دے ویری جن میرے لو دی کھینڈن ہولی
 ان ہونی اہے ہونی شکر دج پیازے گھولی

اردو کلام دا نمونہ:

ابلیس سیاست کا فرمان

قول و عمل فریب سیاست میں ڈال دو
 کمر فریب کی مرے کوئی مثال دو
 جن کو نہیں ہے میری صدارت پہ اعتماد
 ان منکروں کو وعدہ فردا پہ ٹال دو
 مانا کہ ارض پاک کا پنجاب ہے داغ

دل میں کھٹک رہا ہے یہ کاٹنا نکال دو

سازش مرا اصول ہے فطرت مری فرار
میت وقار کی مرے کاندھوں پہ ڈال دو
جس باغبان نے خون سے سینچا تھا یہ چمن
اس باغبان کو صحن چمن سے نکال دو
عرف و ضمیر بیچ کے آئے جو میرے پاس
اس بے نوا کو منصب جاہ و جلال دو
جس گلستان کے لالہ و گل ہوں مرے خلاف
اس گلستان سے لالہ و گل کو نکال دو
گل ہوں چمن بدوش اور کانٹے ہوں گل بکھت
تم اک نگاہ شوق جو گلشن پہ ڈال دو
جس قوم کے صدور و سادس میں امیر
اس قوم کو پھر جذبہ سوز بلال دو
مجھ سے حقیقتوں نے تقاضا کیا ثمر
ہم کو اٹھا کے شعر کے سانچے میں ڈال دو

(حکیم عبدالکریم ثمر کے شعری مجموعہ لوح و قلم سے 'نوائے وقت ص ۱۱ مورخہ ۹۳-۷-۱۱)

پہلی سرکار عبدالکریم ثمر مرحوم دی پنجابی نثر وچ سیرت دی کتاب اے کل صفحات دو سو نہیں تے
اے سولہ ابواب اتے پھیلی ہوئی اے۔ اہلے مضامین تے ہر باب دے اصل صفحات دا دیروا انج
اے:

پہلا باب عرب تے مکہ معظمہ بارے معلومات تے حضرت اسماعیل علیہ السلام دی مکہ معظمہ وچ
دسوں تے ابرہہ دے واقعہ تک دا احاطہ کرا اے۔ (صفحات ۱۱ تا ۱۹ یعنی ۹ صفحے)
دوہے باب وچ حضرت محمد مصطفیٰ دی پیدائش، پرورش، والدہ ماجدہ تے دادا عبدالمطلب دی وفات
توں لے کے شام دے پہلے سزبارے معلومات فراہم کیتیاں گئیاں نیں۔ (صفحات = ۸)
تیسرے باب وچ خانہ کعبہ دی تعمیر، سنگ اسود، مقام ابراہیم، علیہ شریف، بی بی خدیجہ نال نکاح تک
دے مختصر حالات نیں۔ (صفحات = ۱۰)

چوتھے باب وچ نبوت تے پہلی وحی توں شروع ہو کے اپنے خاندان دے لوکاں نوں تبلیغ تک دے
واقعات نیں۔ جس وچ اہل ایمان دے ابتدائی حالات تے کفار مکہ دلوں اسلامی تعلیمات دی مخالفت دا
ذکر اے۔ (صفحات = ۱۱)

پنچویں باب وچ صحابہ کرام دے دکڑے تے اونٹاں دی ثابت قدمی دا ذکر اے۔ نالے کفار مکہ دی
مخالفت دا زور دار اظہار ا یکیا گیا اے۔ (صفحات = ۲)

چھٹیوں باب وچ حبشہ ول ہجرت، حضرت امیر حمزہ تے مژدے اسلام قبولن دے حالات نیں۔
(صفحات = ۷)

ستویں باب وچ شعب ابوطالب وچ حضور تے ساتھیاں دا ویسا، حضرت ابوطالب دی وفات،
حضرت خدیجہ ذی وفات تک دے حالات نیں۔ (صفحات = ۳)

اٹھویں باب وچ طائف دا تبلیغی سفر تے ہور قبیلیاں نوں اسلام دی دعوت، یثرب وچ اسلام دی

روشنی، حضرت عائشہ سے فیر سورہ مال حضورؐ دا نکاح سے معراج شریف دے حالات نہیں۔ (صفحات = ۱۰)

نواں باب، ہجرت، غار ثور وچ قیام، مدینہ نون سنز، سراقہ دا واقعہ، ام معبد دا ڈیرہ، آپ دا علیہ سے عادتوں وغیرہ بارے حالات اتے مشتمل اے۔ (صفحات = ۶)

دسویں باب وچ مدینے دی زندگی، مسجد قبا دی تعمیر تے اسلامی بھائی چارہ قائم کرن تک دے حالات نہیں۔ (صفحات = ۵)

گیارھویں باب وچ مدینے دے یہودی، تمویل کعبہ، قتمہ کالسٹ، منافق لوک تے اوہناں دے کارنامیاں بارے جانن پایا گیا اے۔ (صفحات = ۵)

بارھویں باب وچ جناد، جنگ بدر، بنت رسول، حضرت رقیہ دی وفات، مال غنیمت، کفار مکہ دی شکست، بی بی فاطمہؑ دا نکاح، عمیرؓ دا ایمان لیا، غزوہ بنی سلیم، جنگ احد، شہادت حمزہؓ، ابی بن خلف دا قتل وغیرہ بارے روشنی پائی گئی اے۔ (صفحات = ۲۰)

تیرھویں باب وچ ۲۴ دے حالات تے واقعات نہیں یعنی حضرت خبیبؓ تے زیدؓ دی شہادت، بئر معونہ دے ستر درویش صحابہ دی شہادت، بنو نضیر دا محاصرہ تے انصار دا ایثار وغیرہ (صفحات = ۵)

چودھویں باب وچ ۵۵ دے حالات وغیرہ یعنی مریح دی جنگ، حضرت جویریہؓ مال حضورؐ دا نکاح، واقعہ اٹک، منافق اعظم عبداللہ بن ابی دی موت، نبوت دی گواہیاں، غزوہ خندق، صلح حدیبیہ، بادشاہواں دے نام خطوط، خالد بن ولید دا اسلام قبول تے غزوہ خیبر لکھے گئے نہیں۔ (صفحے = ۱۵)

پندرہویں باب وچ موت دی جنگ، فتح مکہ، غزوہ حنین، نماز خوف، بنو ہوازن نون معافی بارے معلومات نہیں (صفحات = ۱۳)

سولھواں تے آخری باب تبوک دی جنگ، مسجد ضرار، پہلا اسلامی حج، مکے دا درویش، پاک نبی دی انقلابی تعلیم، مجلسی زندگی، جمہوریت، حجتہ الوداع، آخری خطبہ، موت دا سنز، مقصودہ شریف، حسرت دا واقعہ، روضہ پاک وچ سرنگ لگان دی سازش وغیرہ حالات بارے جانن پاندا اے۔ (صفحات = ۳۷)

تے انج اہمہ کتاب کل ۱۶۶ صفحات دے مواد اتے مشتمل اے۔ ایس کتاب دی نثر بڑی خوبصورت اے۔ اختصار تے جامعیت دا اچا سچا نمونہ اے۔ لفظاں دی چون بڑی پیاری اے تے ایس دچوں عقیدت تے عشق رسولؐ ڈلہ ڈلہ پیدا اے۔

ایس کتاب دے عنوانات تے موضوعات دی فہرست پچھے دتی جا چکی اے۔ جس توں ظاہر ہوندا اے کہ اختصار نون سامنے رکھ کے اہمہ کتاب لکھی گئی اے۔ واقعات تے حالات گیاراں مستند کتاباں دچوں اخذ کینے گئے نہیں جنہاں دا ذکر کتاب دے آخر وچ موجود اے۔

ایس کتاب دی وڈی صفت ایہدی سادہ تے ہلکی پھلکی نثر اے۔ جیڑھی بہت پیاری اے۔ نکلے نکلے فقرے موتیاں دے ہار کھلے پئے نہیں۔ مثلاً آپؐ دے آخری خطبہ دا اک اقتباس دیکھو:

”کملی والے آقائے کعبے دا طواف کیتا۔ عرفات دے میدان وچ اپنا آخری خطبہ دتا

تے فرمایا: دنیا تے عمل انصاف، حق برابری، رواداری تے نیکیاں دا دور دورہ ہو گیا اے۔ لوکو! رب جانے آؤندے ورھے میرا تماڈا ایس میدان وچ میل ہووے یا نہ ہووے اج توں تماڈے واسطے کسے نال ظلم کرنا، ناحق خون کرنا حرام اے۔

مسلمانو! اک دن خدا دے سامنے حاضر ہو کے اپنے عملاں دا جواب دینا ایس۔ اوتھے رتی رتی دا حساب ہونا ایس، تماڈے تے زباناں دا حق اے۔ اپنا نال مہربانیاں کرد تے حرام حلال پہچانو۔ اجیراں تے غلاماں دے حق دا خیال رکھو۔ جیہو جیہا آپ کھاندے تے پن دے او اوسے طراں دا اوتناں نوں دیسو۔“ (ص ۱۷۸)

غار ثور وچ تشریف آوری بارے شمر مرحوم نے لکھیا:

”کیوں دو میل ثور دی غار سی۔ سورج تے جن، کلی والا تے ابوبکر دونوں پندھ مار دے راتوں رات ایس غار وچ آن لکے۔ ابوبکر نے ساری تھاں صاف کیتی۔ کھڈاں بند کیتیاں تے آرام نال بہہ گئے۔ ایسے غار جتھے حضور پاکؐ نے قیام کیتا سی۔ کوئی اٹھ فٹ مربع اے۔ ایس تھاں ہور وی کئی غاراں نیں۔“ (صفحہ ۸۱)

جنگ بدر بارے اک اقتباس:

”رات جدوں سارے مسلمان سکھ دی نیندر سوں گئے۔ لولاک دے مالک، دو جاناں دے بادشاہ ساری رات، سجدے پے کے دعائیں کردے رہے تے رب کولوں مدد منگدے رہے تے اپنے مولا نوں کہندے رہے۔ یا رب! اپنی امداد دا قول اقرار پورا کر۔ جے ایسے تیرے عاجز تے مسکین بندے اج کافراں کولوں ہار کھا گئے پھیر حشر توڑی تیرا نام لین جوگا کوئی نہ رہوے گا۔ توں اپنا فضل تے کرم کر۔“ (پہلی جگہ کار صفحہ ۱۰۶)

آپؐ دی پیدائش دا ذکر کردیاں شمر مرحوم لکھدے نیں:

”لوح محفوظ تے لکھیا پاک کلمہ، جیہدا دوسرا حصہ محمد مصطفیٰ دا نام سی۔ رب نے فیوں نور دا نقشہ کھینچا سی تے اوہو نور حضرت آدمؑ توں حضرت ابراہیمؑ تے پھیر حضرت اسماعیلؑ دی آل اولاد وچ پھیر پھیر ہندا قریش دے اک نیک جوان عبداللہ بنک پہنچیا۔ بی بی آمنہ نوں روز رات نوں بشارت دتی جانے لسی۔ ”تیری گودی وچ امتاں دا سردار اے۔“ عبدالطلب نے سفنہ ویکھیا سی کہ اک نور ساڈے گھرانے تے نازل ہو رہیا اے۔ اوڑک رب دیاں رحمتاں جوش وچ آئیاں تے حضرت عبداللہ دی موت توں چار مہینے پچھے، ساری کائنات تے بہار آگئی۔ زمین دی جمولی بھر گئی۔ کلیاں ہس پان۔ ہر پاسے ساڈے پیلے تے قرچی رنگ پھل کھڑ پے۔ تارے ڈلکن لگے، جن تے سورج نے نویں سروں پھکن دا دل سکھیا۔ زندگی نوں نواں چولا مل گیا۔ سویر دی ہوا دے ٹھنڈے بلے مست ہو کے ممکن لگ پئے۔

تھلاں دی ریت چکارے مارن لگ پئی باغاں وچ بہاراں آگیاں۔ زمیناں دے دو تارے راگ الاہن لگ پئے۔ چڑھدے دلوں نور بھکیا تے ۹ ربیع الاول ۲۰ اپریل ۱۹۷۱ء، پیر دے دن، سویر ویلے اجن چیت اسماناں توں فرشتیاں دا اتار شروع ہو گیا۔ حوراں صلوا تے سلام دے مہار گاؤن لگ پیاں تے عرشاں توں آواز آئی۔

(۳۸)

دھن دھن بی بی آمنہ جس پاک محمدؐ جایا

ایسے طراں آپ دا حلیہ شریف دی ثمرہوراں بڑا سوہنا کر کے ایکیا اے۔

”اوس قریشی جوان دا قد میانہ“ تے ڈاڈا بن دا تن دا ’رج کے سوہنا‘ رنگ جویں آئے وچ سندھور گچھا ہووے، ’متھا اچھا‘ بھروٹے پتلے، تے تلواریں وانگوں خمدار، ’متھے دی و پکھاری ناڑا بھری ہوئی‘ چہرہ کتابی، اکھاں موٹیاں تے پکاں لسیاں، پتلیاں کالیاں، اکھاں وچ لال ڈورے، ’جیا ٹال اکھیاں نیویاں تے شرم حضور‘ گھماں دا رنگ لو بھناں، دند موٹیاں دے دانے، جدوں گل کردا تے چکاں مار دے تے پھل کردے، ’آواز رعب والی لب پتلے، جیوں گلاب دیاں پتیاں، ڈاہڑی سنگھنی، دھون پتلی تے لمی، ’آواز رعب والی‘ سرودا، ’وال تھوڑے تھوڑے چھلیاں والے تے نین نقش کھے۔

(جی سرکار صفحہ ۸۴-۸۵)

جی سرکار بارے بعض لکھاریاں دی رائے:

(الف) ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد اپنی کتاب ادب سمندر (پہلا ایڈیشن مطبوعہ ۱۹۸۹ء) وچ ”سیرتی ادب دی بہترین کتاب“ دے عنوان بیٹھ لکھدے نیں:

- ۱- ”عبدالکریم ثرودی ایس کتاب دی پہلی اہم خوبی ایسے اے کہ اوہناں نے سیرت نگاری دیاں مستند تے اہم کتاباں نوں اپنا ماخذ بنایا اے۔ اوہناں کتاباں وچ سیرت ابن اسحاق، سیرت ابن ہشام، طبقات ابن سعد، جذب القلوب، تاریخ فرامین، تاریخ مدینہ منورہ، تاریخ حرمین، مرآة الحرمین، سیرت ابنی (شیلی)، سیرت ابنی (سلیمان ندوی)، رحمۃ للعالمین از محمد سلیمان سلمان منصور پوری تے نعیم صدیقی دی کتاب محسن انسانیت شامل نیں۔“ (ادب سمندر صفحہ ۳۷۳)
- ۲- مضامین دی فہرست دا ذکر کرن توں بعد زاہد ہوری لکھدے نیں:

”جی سرکار دے اوہناں موضوعات توں صاف پتہ چلدا اے کہ مصنف دی نظر اسلامی تاریخ اتے کئی گہری اے۔ اوہناں واقعات نوں پڑھ کے اسلام دی پوری تاریخ دا اک اجمالی بیہا نقشہ ساڈے سامنے آ جاندا اے۔ اگرچہ ایسے کتاب نثر وچ لکھی گئی اے۔ پر کیوں جے ثمر صاحب شاعر دی نیں، ایس لئی اوہناں دی نثر وچ شاعرانہ آن بان دی پیدا ہو گئی اے تے اہلے نال نال عقیدت دا رنگ وی ہر تھاں جھلکدا اے۔ اوہناں دے ایس انداز یا اسلوب توں پڑھن والا، اکو ویلے (نثر تے شاعری) دونوں دا ہوادمان دا اے۔“ (ایضاً صفحہ ۷۶-۷۵)

- ۳- ”لکھاری نوں زبان اتے پوری طراں عبور اے تے اوہ بڑے سچے تے لفظاں وچ کئے کئے عملیاں راہیں وڈیاں وڈیاں حقیقتاں نوں بیان کرن دا ڈھنگ بڑی سوہنی طراں جان دا اے۔

اوس نے نہ تے عربی فارسی لفظاں دی بھرا توں کم لیا اے۔ تے نہ ای پنجابی دے پرانے تے مشکل الفاظ نوں ڈھونڈ ڈھونڈ کے لیا اے۔ سگوں روزمرہ دہی گل بات دی زبان نوں اپنایا اے۔ مجموعی طور تے اہمہ کتاب جے اک پاسے رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دی زندگی مبارک اتے اک ”سند“ دی حیثیت رکھدی اے تے دوجے پاسے اک عظیم ادبی نثر پارہ وی اے۔ جنوں پنجابی سیرتی ادب وچ ہمیشہ اک نمایاں مقام دتا جاندا رہوے گا۔ (ایضاً صفحہ ۳۸۰)

(ب) محترمی جناب حفیظ تائب ہوری لکھدے نیں:

۱۔ ”نبیاں دا سردار“ تے ”بچ ہادی“ بچوں حکیم عبدالکریم شمردی ”بچی سرکار“ پہلی واری ۱۹۶۲ء وچ چھپکے سامنے آئی جیڑی نصابی ضرورتاں نوں کھ رکھ کے لکھی گئی اے۔ اہدا دوجا ایڈیشن کئی ورہیاں بعد ۱۹۸۱ء وچ آیا۔ پنجابی نثر وچ سیرت نگاری دی ایس روایت وچ بچی سرکار واقعات دی صحت تے جامعیت، زبان دی صفائی تے بیان دے سادہ، پر سوہتا ہون پاروں خاص اہمیت رکھدی اے۔ عبدالکریم شمردو تے پنجابی دے بڑے اچے شاعر نیں تے اوہناں دے شاعرانہ مزاج نے اوہناں کولوں اچھی سوہنی نثر لکھوائی اے جہدے تے ایس مان کر سکنے آں۔“ (سرت سویر صفحہ ۲۳۶)

۲۔ ”بچی سرکار دا املا معیاری“ زبان رواں دواں، بیان دل کچواں تے واقعات معتبر نیں۔ ایس لئی انہوں پنجابی دے سیرتی ادب وچ بڑا اچا تھاں دتا جاندا اے تے ایہ کتاب مستقبل دے سیرت نگاراں واسطے نور منارے دی حیثیت رکھدی اے۔“ (ایضاً ص ۲۳۱)

(ج) ڈاکٹر سید اختر جعفری صاحب ایس کتاب بارے لکھدے نیں:

”عبدالکریم شمردو راں نے ”بچی سرکار“ پنجابی نثر وچ لکھ کے ایس (پنجابی نثر وچ سیرت نگاری دی) تھوڑ لوں پورا کرن دا چارہ ماریا اے۔ اوہناں نے ایس نوں ۱۹۸۰ سنیاں دی مکی جیسی کتاب وچ رسول اللہ (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دی وسیع پاک سیرت نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ عبدالکریم شمردو راں نے تھوڑے جیسے سنیاں وچ حضور (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دی پوری حیاتی دے مشہور تے موٹے موٹے واقعات نوں سمیٹ کے کجے وچ دریا بند کر دتا اے۔ تے ایہو ایس کتاب دی خوبی بن گئی اے۔ (نویں زاویے ص ۵۰۱-۵۰۲ ترمیم شدہ ایڈیشن ۱۹۹۳ء)

(د) جناب ڈاکٹر محمد اسلم رانا سیرت نگاری بارے وسعت بھرا تذکرہ کرن توں بعد لکھدے نیں:

۱۔ ”ایس جیش بہا تحقیقی تے یادگار سرمائے نوں سامنے رکھنے تے پھیر ”بچی سرکار“ اک چھوٹی جیسی کاوش نظر آؤندی اے۔ پنجابی زبان وچ اہدی اہمیت ایس وجہ نال زیادہ ہو جاندی اے کہ نثر وچ اہدے توں پہلاں یا قرعہ زمانے وچ صرف حبیب اللہ فاروقی دی کتاب ”نبیاں دا سردار“ توں دکھ ہوو کوئی کتاب نہیں ملدی۔“

(حرف حقیقت صفحہ ۲۷)

۲- ”چی سرکار“ (وچ) عبدالکریم ثرہوہراں نے اپنے موضوع دے حساب نال بڑی شستہ صاف تے عام فہم پنجابی زبان ورتی اے۔ اہدے وچ نہ تے کے مقامی لہجے دا محاورہ یا روزمرہ ادبی شکار دے طور تے استعمال کیتا اے تے نہ ای عربی فارسی دے اوکھے اکھر ورتے نیں۔ (ایضاً ص ۲۸)

۳- ”اوتناں دی کوشش ایہہ رہی اے کہ ہر واقعہ نوں مختصر اکھراں وچ تے پوری پوری صحت نال بیان کر دتا جاوے۔ باقی جے اسیں ایہہ آکھئے کہ چی سرکار وچ حضور اکرم دی حیاتی دے ہر پہلو نوں پیش کر دتا گیا اے تاں ایہہ کہنا مصنف نال وی زیادتی ہووے گی تے موضوع نال وی۔ (ایضاً ص ۲۹)

۴- ”کدھرے کدھرے لفظاں دے انتخاب دی وی بے احتیاطی ہو گئی اے۔ مثلاً جدوں سارے عرب وچ اسلام کھل گیا تے مصنف دے قول دے مطابق حضور دی بادشاہی دا ڈنکا سارے عرب وچ وچ رہیا سی تے لہندے چڑھدے کھلی والے واسکھ چل رہیا سی۔ ایس موقعے اتے عنوان ”کے دا درویش“ حضور دی اوس شان نوں مد نظر رکھ کے قائم کیتا گیا اے جس نوں حفیظ جالندھری نے اک مصرعے وچ ایس طراں بیان کیتا سی۔

ع سلام اس پر کہ جس نے بادشاہی میں فقیری کی

پر ایس کیفیت نوں کے دا درویش یا بادشاہی دا ڈنکا درج کرن نال ذوق اتے کھ گراں گزردا اے۔ کتاب وچ اجسے مقامات وی ملدے نیں جتھے فصاحت تے بلاغت نے جذبے دا پورا پورا ساتھ دتا اے تے نثر وچ شعر دی کیفیت پیدا ہو گئی اے۔ چی سرکار پنجابی دے نثری سیرت ادب وچ اک اہم مقام رکھدی اے۔“ (ایضاً ص ۳۱-۳۲)

مکدی گل ایہہ پئی ”چی سرکار“ عبدالکریم ثرہوہراں دی کوئی تیسہ درمے پہلاں لکھی ہوئی سیرت رسول پاک دے موضوع بارے اک مختصر جامع تے بڑی سوانہی تحریر اے۔ خاص کر کے اوتناں نے ایس وچ بڑی پیاری نثر ورتی اے۔ اختصار نوں ہر ویلے سامنے رکھیا گیا تے گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ اک بہت وڈے موضوع بارے کامیاب سوانہجھری تحریر کیتی۔ اللہ تعالیٰ مرحوم نوں ایس لکھت دا سرمدقہ جنت الفردوس وچ اچا سچا مقام عطا کرے۔ آمین۔

(قدر آفاق عفی عنہ)

قدر آفاق دی لکھی ہوئی پنجابی ترویج سہ ترین سے صدارتی ایوارڈ یافتہ سیرت نبویؐ

مکی مدنی ماہی (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم)

مکی مدنی ماہی دے دباچے وچ ممتاز نعت گو شاعر تے دانشور جناب پروفیسر حفیظ تائب ہوری لکھدے نیں:

انسانی تاریخ وچ جے کسے زندگی دا کئے توں نکاتے خاص توں خاص پہلو وی پورا دا پورا محفوظ تے چڑھے دن وانگوں روشن اے تے اوہ ساڈے حضور پاک (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) دی مبارک زندگی اے۔ اہمہ نور بھری حیاتی اوہ اچا سچا معیار تے سبھ توں سوہنا نمونہ اے جہدے توں انسانیت قیامت توڑی رہبری حاصل کردی رہے گی۔ جے ایس نور خزانے دا کوئی حصہ وی گواچ جاندا تے انسانیت نوں بڑی تھوڑ آجاندی۔ ایسے لئی اللہ کریم نے ایدی سانہہ دا خاص اہتمام فرمایا تے قرآن مجید دیاں ۱۱۳ سورتاں وچ ایدے ضروری حصے آپ بیان فرمادے تے تاں جے کوئی شک شبہ باقی نہ رہ جائے۔ آپ دی مذہبی زندگی، تہیسی، غریبی، جوانی وچ مالی فراغت، حق دی بھال، بعثت، نزول وحی، دعوت تے تبلیغ، کفار دی مخالفت، اسلام دا وادھا، معراج، ہجرت حبشہ، ہجرت مدینہ، قبلے دی تبدیلی، مشہور غزوات (بدر، احزاب، حنین، تبوک تے فتح مکہ) خاندانی زندگی، اخلاق تے کردار بارے کئی پیڑی معلومات ایس کتاب توں ملدی اے، جہدی حفاظت دا ذمہ کمال قدرت والے رب نے آپ لیا ہویا اے۔ ایس لئی خالص قرآن نوں بنیاد بنا کے سیرت پاک دیاں کئی کتاباں ترتیب دتیاں جا چکیاں نیں۔ دو جے پاسے حضور پاک (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) دے سنگیاں تے اوتھاں توں پچھوں آون والیاں لوکاں نے آپ دی مقدس حیاتی دے واقعات آپ دے ارشادات، تعلیمات تے ہور کارنامیاں نوں جس احتیاط، ذمہ داری تے فرض شناسی نال جمع کرن دا آہر کیتا۔ اوہدی کوئی مثال تاریخ وچ نہیں ملدی۔ آپ دے قول تے فعل بارے روایتاں دی پرکھ واسطے اک پورا فن ہوند وچ آیا جیہڑا مسلماناں دا خاص اعزاز بنیا تے جس دے وچ روایت دے نال دراست تے نقل دے نال عقل نوں خاص اہمیت دتی گئی۔

حضور پاک (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) دی مبارک سیرت بارے قدیم ترین تالیف محمد بن اسحق دی "المبعث والغازی" منی گئی اے۔ پر ڈاکٹر محمد حمید اللہ نے محاکمہ سیرت ابن اسحق وچ دستنویز دی جرمن کتاب "مورخین عرب" دے حوالے نال ابن اسحق توں پہلے ہون والے ستائی عرب تاریخ نگاراں دا ذکر کردیاں ہویاں اپنی طرفوں کچھ ہور سیرت نگاراں دا وادھا وی کیتا اے۔ ڈاکٹر ہوراں اہمہ وی لکھیا اے کہ ایدے وچ کوئی شک نہیں کہ ابو عبد اللہ عروہ بن زبیر بن عوام (۲۳ ہجری - ۹۳ ہجری) مدینے دے ست مشہور قیساں وچوں نیں۔ اوتھاں دیاں کتاباں جنگ حہ دے زمانے وچ ضائع ہو گیاں۔ اوہ مغازی بارے سبھ توں پہلے لکھن والے سن۔ اوتھاں دیاں تحریراں دے اقتباس بعد دیاں کتاباں وچ ملدے نیں۔ ابن سعد نے "طبقات" وچ اوتھاں دے متعلق لکھیا اے۔ "اوتھاں کول

مغازی توں علاوہ کوئی حدیث لکھی ہوئی نہیں سی تے مغازی دا مواد اوہناں امان بن عثمان بن عفان توں حاصل کیتا سی۔ ایسے محاکے وچ ایسہ دس وی پائی گئی اے کہ رسول اللہ (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے مغازی بارے دہب بن منبہ (وفات ۱۱۰ یا ۱۱۳ ہجری) وی اک کتاب لکھی۔ جیہدا اک قطعہ مچل تے لکھیا ہویا ہائیڈل برگ یونیورسٹی دے کتب خانے وچ موجود اے۔

ایتھوں ایسہ ستر نکلا اے کہ سیرت نگاری دا سلسلہ پہلی صدی ہجری وچ ترپا سی۔ جیہڑا ویلے دے نال نال ہر زبان وچ پیرو پیرو ودھدا جا رہیا اے۔ کیوں کہ سیرت نگاری دے نویں نویں انگ تے امکان سامنے آرہے نیں۔ ساڈی قومی زبان ایس سلسلے وچ بڑی نیک نصیب اے۔ ایسے وچ سیرتی ادب دا پہلاں وی بڑا سرمایہ موجود سی جیہدے وچ قیام پاکستان پچھوں ایسا ودھا ہویا اے کہ اردو سب زباناں توں اگے نکل گئی اے۔ پنجابی تے دوجیاں پاکستانی زباناں وی ایس معاملے وچ پچھے نہیں رہیاں۔ پنجابی وچ منکوم سیرت نگاری وی روایت ودھیری پرانی سی۔ جیہڑی اکبری سے دے نئے پرمنے قیہ مولانا عبداللہ لاہوری دے ہتھوں باقاعدہ فن بن وی نظر آؤندی اے۔ مولانا عبداللہ نے فقہ دے مشہور رسالیاں ”باراں انواع“ وچ پنج معراج نامے تے دوجے نعتیہ شعراں وچ وی سیرت پاک دے پچھل مضمون بیان کیتے۔ ایسہ روایت نور نامیاں، مولود نامیاں، معراج نامیاں، معجزات نامیاں، وفات نامیاں، حلیہ شرفاں، شامک شرفاں تے سیرت پاک دے پچھل واقعات دے بیان وچ برابر ودھدی نظر آئی۔

۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی پچھوں زندگی نے اک نواں پاسہ پریتا۔ آزادی دے جہاد وچ ناکامی توں اک بڑے وڈے انقلاب دا ڈھ بجا۔ ایسہ انقلاب نویں احساس دی شکل وچ ظاہر ہویا تے ایسے پورے برصغیر دی علی تے اہلی زندگی تے بہت ڈونگھا اثر پایا۔ ایسہ جسے حالات وچ حضور پاک (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دی مبارک سیرت ول دھیان جانا قدرتی جیسی گل سی، کیوں جے ایتھوں ای ہر مشکل وچ اک نواں حوصلہ تے نویں ہمت ملدی اے۔ ہن سیرت پاک دے واقعات زبانی ترتیب تے تسلسل نال لکھن دا رواج ہویا تے آپ دے طور طریقے، آپ دی تعلیم، آپ دے خلفاء تے آپ نال تعلق رکھن والے دوجے لوکاں دے تذکرے نوں وی سیرت دا حصہ بنایا گیا۔ سیرت دی پہلی مکمل کتاب ”گلزار محمدی“ اے جیہڑی مولوی محمد مسلم نے ۱۲۸۱ ہجری وچ مکمل کیتی۔ ایسہ کتاب اصل وچ اک وڈی کتاب ”مجاہد القصص“ دا چوتھا حصہ تے ایسے پہلے تن حصے ”گلزار آدم“، ”گلزار موسیٰ“ تے ”گلزار سکندری“ نیں۔ گلزار محمدی پنج باباں وچ ونڈی ہوئی اے۔ پہلا باب حضور دی پیدائش توں ہجرت جتے دے حالات بارے اے تے دوجے باب وچ معراج شریف دا بیان اے۔ تیسرے باب وچ ہجرت توں نبی پاک (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے وصال تک دے واقعات آؤندے نیں۔ چوتھا باب حضور دے جمال کمال دے بیان نال شروع ہوندا اے تے ایس باب دے سرناویں نیں۔ ”حلیہ شریف“ اخلاق، مبروہ علم، سخاوت، شجاعت، قوت، حیا و شرم، شفقت، ہمت، عبادت، اسما، واجبات، حرام و مباح، صفت، شرف، معجزات، اولاد، ازواج مطہرات، امام، خادمان، غلام آزادگان، کاتبان، حارسان

رسولان (پیغام لے جان والے) 'موزناں' شاعران' جدات' اسباب اور وفات تے برامت حق آنحضرت (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) 'بجواں باب حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ دی خلافت توں شروع ہو کے حضرت امام حسین رضی اللہ عنہ دی شہادت تے مکدا اے۔

پنجابی وچ سیرت دے گھیرنوں ہور موکلیاں کرن واسطے کچھ فارسی عربی کتاباں دے ترجمے وی کیتے گئے۔ مولوی غلام نبی کلانوری نے ۱۳۰۱ ہجری وچ مولانا معین الدین فراہی دی مشہور کتاب معارج النبوة دا منظوم ترجمہ شروع کیتا، جسیر ۲ کہ تن جلدیاں وچ مکمل ہویا۔ پہلی جلد ۱۳۰۹ ہجری وچ چھپی تے ایسے وچ نزول وحی تیکر دے حالات نیں۔ دوجی جلد ۱۳۱۶ ہجری وچ مکمل ہوئی تے ایسے وچ ہجرت مدینہ دے دوہے سال تیکر دے واقعات نیں۔ تریجی جلد ۱۳۳۱ ہجری وچ چھپی تے ایسے وچ غزوات، جہاد تے وفات تیکر دے احوال نیں۔ آخری جلد دے پھیکڑ وچ حلیہ شریف، روضہ و مسجد نبوی تے ذکر فہم و الم آنحضرت (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دا باب مدارج النبوة مصنفہ شاہ عبدالرحمن دہلوی وچوں ترجمہ کر کے شامل کیتا گیا اے۔ ایسے کتاب وڈے ساڑ دے ۱۳۵۰ صفحیاں وچ پھیلی ہوئی اے۔ ۱۳۳۰ ہجری وچ مولوی ولی محمد نے "غزوات اسلامیہ" ناں دی کتاب لکھی۔ حضور پاک (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے زمانے دے انی (۱۹) جنگاں دا تذکرہ الواقدی دی کتاب المغازی توں اخذ کیتا گیا اے۔ ایسے کتاب ست حصیاں وچ ونڈی ہوئی اے۔ پہلے حصے دا سرناواں "خون اول تحت محمدی" اے۔ خون دوم، سوم، چہارم تے پنجم دے سرناویں تحت صدیقی، "بستان فاروقی" خلافت عثمانی تے شجاعت حیدری تے ایسناں حصیاں وچ خلفائے راشدین دے دور دیاں جنگاں دا ذکر اے۔ خون ششم دا سرناواں مصائب حسینی رکھیا گیا اے۔ تے ایسے وچ کر بلا دے واقعات تے عبداللہ بن زبیر دی خلافت دا حال درج اے۔ امویاں، عباسیاں تے عثمانیاں دیاں حکومتاں دا ذکر وی ایسے خون دے اخیر وچ ملدا اے۔ خون ہفتم وچ ہندوستان تے غزنوی دیاں عملیاں، پچھوں غیاث الدین، علاؤ الدین، شہاب الدین غوری، امیر تیمور دیاں دلیاں دے حالات تے اخیر وچ سید احمد بریلوی دے ہلیاں دا تذکرہ اے۔ انج ایس کتاب وچ مولوی ولی محمد نے پوری تاریخ اسلام سو دتی اے۔

دوجیاں منظوم مکمل سیرتاں وچوں "شان حضور" منظوم سیرت کملی والا (حکیم عبداللطیف عارف) 'سیرت الحبيب (چوہدری فضل حق نصیر) 'حبيب الثقلين (مولوی حبیب اللہ) 'شاہ نامہ (ملک غلام سرور کنجاہی) 'کبل پوش (اقبال دائم) 'اللہ والا (عنایت اللہ صوفی پسروری) 'رحمتہ للعالمین عرف سراج منیر (نذیر احمد بٹ) 'سوانح حیات سرور عالم (محمد یعقوب سنری) تے سوانح عمری حضرت رسول مقبول یعنی گلزار محمدی (حاجی چراغ دین جونیکے والا) خاص شہرت رکھدیاں نیں۔

حکیم عبداللطیف عارف نے شان حضور وچ جتھے جتھے ایسے محسوس کیتا اے کہ نظم وچ واقعات دا صحیح بیان نہیں ہو سکے گا اوتھے اوتھے نثری ٹکڑے لکھ دتے نیں۔ تے اوہناں دی ایسے کوشش نوں پنجابی وچ نثری سیرت نگاری دا مذہم سمجھتا چاہیدا اے۔ نثری سیرت دی باقاعدہ پہلی کتاب "حضرت محمد صاحب دا پوتر جیون" دی جاندی اے، بیرونی سیوا سنگھ امرتسری دی لکھت اے۔ ایسے کتاب برٹش

انڈیا لائبریری لندن وچ موجود اے۔

پہلی نثری سیرت جیڑھی ساڈے کول موجود اے۔ اوہ حبیب اللہ فاروقی دی کتاب ”نبیاں دا سردار“ اے۔ ایہ کتاب پہلی واری ۱۹۴۲ء وچ چھپی سی۔ ایہ کتاب لکھن دے مقصد مصنف نے ایہ بیان کینے نہیں:

(۱) پنجابی بھی حضور کی سیرت کے فخر سے محروم نہ رہ جائے۔ (۲) دنیا میں دل کا سرور اور عقبتی میں شفاعت حضور حاصل ہو (۳) اور بلا لحاظ مذہب و ملت سب منصف مزاج ناظرین فائدہ اٹھائیں۔ ایس کتاب دا احتساب انج اے:

ع: جس دا ذکر ایس کتاب اندر ایہ نذر اے اوہدی جناب اندر

کتاب وچ مستند واقعات لکھے گئے نہیں تے ایہدی زبان رواں صاف تے عام فہم اے۔

تمام پاکستان پچھوں نثری سیرت دیاں درجن بھر کتاباں سامنے آ پکیاں نیں۔ ہنساں دی زمانی ترتیب انج اے۔ (۱) بیج ہادی (ڈاکٹر فقیر محمد فقیر) (۲) جی سرکار (عبدالکریم ثمر) پچیاں واسطے رسالے (۳) جڈاں رسول کریم بال ہن (۴) جڈاں رسول کریم نیگر ہن (۵) جڈاں رسول کریم نبی ہن (دشاد کلانچوی) (۶) حضور دی حیاتی (پروفیسر سمیع اللہ قریشی) (۷) حضور پر نور (پروفیسر ڈاکٹر سعید اختر جعفری) (۸) امت دا والی (حمید اللہ شاہ ہاشمی) (۹) جن عربوں چڑھیا (سلیم خاں گمی) (۱۰) کونین دا والی (ڈاکٹر مر عبدالحق) (۱۱) الہادی (ڈاکٹر عبدالرشید) تے (۱۲) سیرت النبی (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) (بزبان سرائیکی) وقار عنایت اللہ، دشاد کلانچوی دے تے رسالے، ڈاکٹر مر عبدالحق دی کتاب ”امت دا والی“ تے وقار عنایت اللہ دی کتاب ”سیرت النبی“ سرائیکی لہجے وچ نہیں جد کہ ”الہادی“ ہندکو وچ پہلی سیرت دی کتاب اے۔ اودھر منظوم سیرت نگاری دی روایت دی برابر اگانہ ودھ رہی اے۔

سیرت نگاری تے پنجابی سیرت نگاری دا پچھو کڑ بیان کرن دا مقصد ایہہ سی کہ قدر آفاقی نوں ”نبی آریاں نوں“ آکھیا جاسکے، جیڑھے ایس بھرے بھنڈار وچ محبت تے تحقیق دا شاہکار ”سکی مدنی مائی“ لے کے آئے نیں۔ قدر آفاقی پنجابی ادب دے پرانے خدمت گزار تے سلسلہ عالیہ نقشبندیہ مجددیہ دے فیض یافتہ صوفی نیں تے اوہناں ایہہ ودھیری شان والی کتاب اپنے روحانی پیشوا میاں شیر محمد صاحب شرق پوری رحمۃ اللہ علیہ دے اشارے تے لکھی اے جیہدا ذکر اوہناں ”تالیف دا سبب تے نام دا ماخذ“ دے سرٹانویں بیٹھ کیتا اے جدوں اوہناں ایہہ کتاب لکھن دا ارادہ کیتا تے ۱۳۹۱ھ وچ رجب الاول شریف دی بارھویں راتیں اللہ تعالیٰ دی جناب وچ اک تحریری عرض گزاری، جیہدے وچ اپنا علی، بے مانگی تے ناجزی دے اظہار پچھوں ایہہ دعا کیتی گئی سی۔

”یا ہادی مطلق! توں میری رہنمائی کرتاں جے میں تیرے پیارے رسول (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے حالات صحیح صحیح پیش کراں۔ توں مینوں طاقت بخش کہ میں ایس سچے کم نوں کدھرے وچ چھڈ نہ جاواں۔ رہا! توں میری ہر طرح مدد فرماتے ایس کم نوں سوہنے طور توڑ اپڑاتے فیر میری ایس کوشش نوں تیری بارگاہ وچ تے تیرے محبوب (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے دربار وچ قبول

دی سند حاصل ہو کے قبولت عامہ سے نامہ حاصل ہووے تے حشر دہاڑے ایس اوگن ہار نوں تیری رحمت تے تیرے پیارے حبیب (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دی کملی دے سائے پٹھ امان لہ جائے۔“ میرے اندازے موجب ایس دعا دا پہلا حصہ تے قبولیت و شرف حاصل کر چکیا اے تے دوجے حصے تے میں عاجز ”آمین ثم آمین“ آکھناں۔ پہلے حصے دی قبولت دا ثبوت میری نظر دوج اسمہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے قدر آفاقی نوں اوس ذوق شوق، لگن تے ادم آہرناں نوازیا، جسدے سر تے اوہ بارہ سال دن راتیں محنت کر کے اسمہ کتاب کھل کرن دوج کامیاب ہوئے۔ ایس کم دے سرے چڑھیاں ای اوہ ۲ صفر ۱۳۰۴ ہجری نوں پنجواں دی نمھی نمھی پھوار دوج اپنے آقا تے مولا (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے سامنے کھ عرضاں لے کے پیش ہوئے۔ اوہ عرض کر رہے سن ”قدر نے اہ پھل جیویں کیویں تے جتھوں کتھوں پنے نہیں اللہ تعالیٰ تے اوہدا رسول بہتر جان دے نہیں۔ تے انج آکھنا سوہنے صحابہ دی سنت اے۔ تماڈی سنت اتے چلایاں منے وی اوس اتے ڈورپاں ستیاں اوہنوں ہور کسے دی محتاجی نال واہ نہیں پیندا۔ تمانوں پتہ اے کہ میں اسمہ گلدستہ بڑی محنت، پوری ایمان داری تے نیک نیتی نال ترتیب دتا اے۔ کتے وی بددیانتی، بد نیتی توں کم نہیں لیا۔ صرف حق سچ نوں ظاہر کرنا مقصود سی ہمت، بت تے ملت موجب پورا ٹل لایا۔ مینوں اسمہ احساس اے کہ ایس کم دوج پورا نہیں اتر سکیا۔ یا رسول اللہ (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) اسمہ گلدستہ قبول فرماؤ۔ نمانے دا مان ودھاؤ۔ عالم اسلام اتحاد، اتفاق تے اپنائیت دی لڑی دوج پرچ کے اسلام دی سرپندی دا کارن بنے۔ بھلے سدھے رستے چن۔ دلاں دی کالکھ دھپ جائے تے ہر مسلمان اپنے ایمان دی روشنی نال دنیا نوں روشن دا جتن کرے۔ یا رسول اللہ! ایہ گل ایڈی اوکھی تاں کوئی نہیں۔ جس امت دا نبی سرور کونین تے مقبول بارگاہ الہی ہووے اوس امت دا مقدر اچ و رگی ذلت تے محتاجی نہیں ہونا چاہیدا۔ یا رسول اللہ (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دعا فرماؤ۔ یا رسول اللہ (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دعا فرماؤ۔ یا رسول اللہ (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دعا فرماؤ۔“

اسمہ اقتباس پیش کرن دا مطلب اسمہ سی کہ پڑھن دانیاں نوں قدر آفاقی دے اوس جذبے، احساس تے ملی درد دا اندازہ ہونکے، منے اوہدے کولوں ایڈا وڈا کم ایڈے سوہنے طریقے نال کروایا اے۔

کتاب تن حسیاں دوج دعویٰ ہوئی اے۔ پہلے حصے دوج سوہنے نبی (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے ۶۰ ہئے دیس عرب دا جغرافیہ تے تاریخ پیش کردیاں ہویاں حضرت آدم علیہ السلام توں لے کے حضرت اسماعیل علیہ السلام تیکر دے زمانے دے حالات تے کعبتہ اللہ دی اساری تے آبادی توں لے کے مسجد حرام دی موجودہ صورت تک دا بیان اے۔ ایسے باب دوج ”مکی مدنی مامی“ بارے خوشخبریاں تے شادتاں تے آپ دے خاندان دا تذکرہ، واقعہ لیل توڑی اے۔ دوجے حصے دوج حضور پاک (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دی ولادت مبارک توں وصال توڑی سب حالات تے واقعات دا بیان اے۔ ایسے حصے دوج ازواج مطہرات تے آپ دی آل اولاد دا ذکر مبارک اے۔ ترتیبے حصے دوج حضور پاک (صلی اللہ

علیہ و آلہ وسلم) تے نازل ہون والی نورانی کتاب بارے ضروری معلومات نہیں۔ کچھ سورتاں تے آیتاں دیاں قبیلتاں دسیاں گئیاں نہیں۔ قرآن پاک دے خاص خاص پیغام، حکم تے دعاواں وی شامل کیتیاں گئیاں نہیں۔ دعا وی، فضیلت، قبولیت دے سے تے تھاں، مسنون دعاواں، اسوہ حسنہ بارے مستند معلومات، رسول پاک (صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم) دے چار سو توں ودھ مبارک نانواں، خاص خاص وصفاں تے معجزیاں دے نال نال حدیث پاک دا اک سوہنا انتخاب وی پیش کیتا گیا اے۔ درود و سلام دی فضیلت بارے وی بڑی مستند معلومات اکٹھی کیتی گئی اے۔ قرآنی آیتاں تے حدیثاں دا پنجابی ترجمہ (بیرہ مصنف نے اپنی طرفوں کیتا اے) بڑا صاف، سوہنا تے رواں اے۔ ایس حصے وچ کئی اسیاں مٹھاں وی چھیڑیاں گئیاں نہیں، جنہاں نال لوکاں نوں ہمیشہ دلچسپی رہی اے۔ کئی اختلافی مسئلیاں بارے متوازن ذہن دے علماء دا نقطہ نظری ساٹنے لیاندا گیا اے تاں جے دور ہونڈے ہوئے لوک نیڑے ہو سکن۔

عرض مولف وچ قدر آفاقی دے خیالات تے جذبات ات نگرے روپ وچ سامنے آئے نہیں جس وجوں مذہبی تے علاقائی تعصبات مٹان تے ملی ایکتا نوں پروان چڑھان دی سدھر ڈلہ ڈلہ پیندی اے۔ گلدستہ نعت اک نوکلا انتخاب اے جس وچ عربی، فارسی، اردو، ہندی، پنجابی، سندھی تے پشتو نعتاں دا چودہ سو سالہ انتخاب در انتخاب پیش کیتا گیا اے۔ بھانویں اسے انتخاب جگہ دی تھوڑو بہوں بڑا محدود اے، فیروڈی آپ دی امت دے بعض لکھاریاں دا عقیدت بھریا اسے ہدیہ نعت تے درود و سلام پڑھ کے ایمان تازہ ہو جاندا اے۔

ایس کتاب وچ مسلم، غیر مسلم، ملکی غیر ملکی، نویں، پرانے، مقلد، غیر مقلد، روایت پسند، اجتہاد پسند، عالماں تے دوجیاں محققاں کولوں بڑے کھلے دل نال استفادہ کیتا گیا اے۔ اپنا نقطہ نظری دسیا گیا۔ کئی تھاں تے بزرگاں دے غیر محتاط انداز تے تنقید وی کیتی گئی اے۔ پر نیک نیتی دے نال بہر حال اتحاد تے ایکتا دا جذبہ ہر تھاں نظر آؤندا اے۔ جتنوں جتنوں کوئی روایت یاں کوئی حصہ لیا۔ اوہدا حوالہ ضرور دتا گیا اے تے انج تحقیق تے دیانت داری دے تقاضے پورے کیتے گئے نہیں۔ کتاب دی فہرست تے نظرماریاں ای اندازہ ہو جاندا اے کہ مولف دی نظرسیرت پاک دے چھوٹے وڈے تقریباً ہر موضوع تے گئی اے۔ کتاب دے تفصیلی مطالعے توں اسے گل وی نتر جانندی اے کہ فاضل مولف نے ہر موضوع دا حق ادا کرن دی پوری پوری کوشش کیتی اے تے ایس کوشش وچ اوہ ودھیرے کامیاب وی رہے نہیں، اسے دکھری گل اے کہ کوئی وی بندہ ایس کم دا پورا پورا حق ادا نہیں کر سگدا۔ تحریر دا رنگ سوہنا تے گل کرن دا ڈھنگ نوکلا اے۔ اوہ چیتا کرانا ضروری جاچدا اے کہ مولف نے انجیل برتاباس وچوں حضور دے ذکر مبارک تے آپ بارے کھلیاں ڈھلیاں بشارتاں دے اقتباساں دا ترجمہ تے ایس بارے مولانا مودودی دی ریسرچ تے تحقیق بھری گل بات لئی چالی صنفی وقف کیتے نہیں۔ تے اوہ گل بات بڑی اہم اے۔ بیرونی پڑھن نال تعلق رکھدی اے تے ہر گل جس دا ذرا جتاں وی حضور نال تعلق بن دا اے ایہہ درج کر دتی گئی اے۔

میںوں بڑی خوشی اے کہ ایسے کتاب دے دارمے نال پنجابی وچ سیرت نگاری دی روایت اگانہ،
 بت اگانہ، بت عی اگانہ ودمی اے۔ میری دعا اے کہ ”کی مدنی مائی“ رب العزت تے اوہدے
 حبیب پاک صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دی بارگاہ وچ مقبول، منظور ہو کے قبولیت عامہ تے نامہ حاصل
 کرے، جیویں قدر آفاقی نے کئی ورہے پہلاں اہمہ آرزو کیتی سی۔ آمین۔

۱۹ اگست ۱۹۸۵ء

حفیظ تائب

شعبہ پنجابی

یونیورسٹی اور فیل کالج، لاہور

(رباچہ کی مدنی مائی، ص ۲۳ تا ۳۱)

مکی مدنی ماہی دے مضمونوں دی فہرست

انتساب ص ۳، حمد ص ۴، الحجا ص ۵، در مدح میاں شیر محمد صاحب شرپوری ص ۶ تا ۷، در مدح حضرت غلام اللہ صاحب ص ۸، فہرست ۹ تا ۱۳ سید اختر حسین اختر دی رائے ص ۱۵، عرض مولف ص ۱۷، دیباچہ "بسم اللہ" جناب حفیظ نائب ولوں ص ۲۳، پنجابی املا بارے اشارے ص ۳۲، تالیف دا سبب ۲ نام دا ماخذ ص ۳۵، کلام اقبال ص ۳۸، یا اللہ (مولف اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ) ص ۳۹، یا رسول اللہ (مولف رسول اللہ دی بارگاہ وچ) ص ۴۱، میاں عبدالرشید دی رائے کتاب بارے ص ۴۶

پہلا حصہ

سوہتا نبی رحمت دا سایہ (نعت) ص ۴۷، ذوق شوق ص ۵۰، سوہنے نبی دا ویس عرب ص ۵۱، آباد دنیا دا مرکز ص ۵۲، اجداد عرب ص ۵۳، عرب توماں تے قبیلے ص ۵۴، شجرہ بنی سام ص ۵۷، شجرہ بنی قحطان ص ۵۹، شجرہ عدنانی قبائل ص ۶۱، شجرہ آل مالک بن نضر ص ۶۲، پرانیاں عرب حکومتاں ص ۶۳، عرباں دی تہذیب وغیرہ ص ۶۶، مشہور بت ص ۶۹، ابراہیم دا مذہب ص ۷۶، دین ضیف عرب وچ توحید ص ۷۸، جاہلیت سے دوجے ملکاں دا حال ص ۸۱، عیسائیت دا حال ص ۸۲، حضرت اسماعیل دی لڑی ص ۸۵، ذبح کون سن ص ۹۰، قرآنی دا مقام ص ۹۳، انجیل برناباس وچ قرآنی دا واقعہ ص ۹۶، مکہ معظمہ ص ۹۸، کعبے دی اساری ص ۱۰۰، تاریخ کعبہ ص ۱۰۳، کعبے دے قدیمی نام ص ۱۰۵، غلاف کعبہ ص ۱۰۶، ضمیمہ کعبتہ اللہ بارے ص ۱۰۷، نور محمد دے لشکارے ص ۱۱۲، نور محمدی دا ذکر قرآن وچ ص ۱۱۹، ہر ہر شے وچ نور محمد (بے مثال عددی کمال) ص ۱۲۶، حضور دا شجرہ نب ص ۱۳۰، قریش ص ۱۳۳، آپ دے دارے تے ادایاں اک نظر وچ ص ۱۳۸، شجرہ آل عبدالمطلب ص ۱۴۲، حضرت عبداللہ دا ویاہ ص ۱۴۳، حضرت مائی آمنہ دا خواب ص ۱۴۴، جناب عبداللہ دی بزرگی بارے تازہ گواہی ص ۱۴۶، برناباس دی انجیل وچ آپ بارے بشارتاں تے وڈیاںیاں ص ۱۴۷ تا ۱۸۶، [انجیل برناباس بارے ویروا] ص ۱۴۹، تے مولانا مودودی دی رسرچ (۱۵۰) تے پیشین گوئیاں ص ۱۵۷ تا ۱۸۶، واقعہ لیل ۱۸۶ تا ۱۹۰

دوجا حصہ

میلا دالتبی - بہاراں مسکرا پیاں ص ۱۹۳، تاریخ پیدائش ص ۱۹۷، تاریخ پیدائش بارے نکیر ص ۱۹۸، شد توں مٹھا محمد نام ص ۲۰۲، دودھ مانواں حلیمہ سعدیہ ص ۲۰۳، شق صدر دی تعداد ص ۲۰۵، والدہ دی وفات، عبدالمطلب دی کفالت ص ۲۰۶، ابوطالب دی کفالت تے آپ دا بچیاں چارنا ص ۲۰۷، بحیرا نال ملاقات، شام کا پہلا سفر ص ۲۰۸، دوجا سفر ص ۲۱۰، نسور اراہب ص ۲۱۳، مولانا مودودی تے بحیرا والا واقعہ (اک نکیر) ص ۲۱۵، با محمد ہوشیار ص ۲۲۳، جنگ فجار ص ۲۲۴، لقب الفضول ص ۲۲۹، کعبے دی اساری ص ۲۳۱، نبوت توں پہلے دے کچھ واقعات تے آپ دے یاریں ص ۲۳۲، رب نال یاری ص ۲۳۳، نبوت تے رسالت دا سویرا ص ۲۳۶، فترت وحی، نماز دا حکم تے تبلیغ ص ۲۳۸، علانیہ تبلیغ وغیرہ ص ۲۳۹، اسلام دا پہلا شہید ص ۲۴۲، مسلماناں نال ظلم ص ۲۴۶، حضور نال

ورد حکمیاں ۲۳۹، ظلی کیٹیاں، اجاز رسول ۲۵۰، حزۃ تے عزت اسلام قبولنا ۲۵۱-۲۵۲، کعبے وچ نماز۔
جش ول بھرت ۲۵۳، قریش دا لالچ دنا ۲۵۴، ہور دھمکیاں ۲۵۸، قصہ غرائق ۲۶۰، شعب ابوطالب دا
دای ۲۶۳، نیر تبلیغ ۲۶۳، وفات ابوطالب ۲۶۵، حضرت خدیجہؓ دی وفات ۲۶۷، ہور تنگیاں، طائف دا سفر
۲۶۸، آپؐ دی دعائے قبائل نوں تبلیغ ۲۷۰، ایاس بن معاذ تے اک جادوگر دا اسلام قبولنا ۲۷۲،
معراج دا واقعہ ۲۷۳ تا ۲۸۹، نبی دیدار دا مسئلہ ۲۹۰ تا ۳۰۱، طفیل بن عمرو تے ابوذر غفاری دا اسلام
قبولنا ۳۰۲، کعبے وچ آپؐ دا اخیرا دور ۳۰۳، انصار دا اسلام ول آنا ۳۰۵، بیعت عقبہ اولیٰ تے ثانیہ
۳۰۶، سعد بن معاذ دا اسلام قبولنا ۳۰۷، آپؐ دے باراں نقیب ۳۰۹، ہجرت دی اجازت ۳۱۰، آپؐ دی
ہجرت ۳۱۳، غار وچ قیام ۳۱۳، غار توں کوچ ۳۱۳، انعام تے سراقہ ۳۱۵، ام معبد دا ڈیرا ۳۱۶، طیبہ
مبارک ۳۱۷، مکہ تا مدینہ منزلاں ۳۱۹، قبا وچ اتارا ۳۲۰، مسجد قبا دی تعمیر ۳۲۱، پہلا جمعہ تے خطبہ جمعہ
۳۲۳، مدینے آؤن تے جشن ۳۲۵، مسجد نبویؐ دی تعمیر ۳۲۷، مہاجر تے انصار بھائی چارہ ۳۲۸ تا ۳۲۹،
اذان تے اصحاب صفہ ۳۳۱، مدینے دے یہودیوں نال معاہدہ ۳۳۳۔

سن ۱ھ دے ہور واقعات ۳۳۵۔

سن ۲ ہجری قبلہ بدلی ۳۳۶، غزوات عبداللہ بن ابی۔ قریش دیاں چالاں ۳۳۸، غزوہ بدر ۳۳۰،
ذوالفقار ۳۳۹، جنگ وچ فرشتیاں دی مدد ۳۵۲، مدینے دے یہودی ۳۵۳، غزوہ سویق۔ حضرت بی بی
فاطمہؓ دی شادی ۳۵۳، واج۔ غزوہ بنو قینقاع ۳۵۵، کعب بن اشرف دا قتل ۳۵۶، سلام بن ابی الحنفیہ
دا قتل ۳۵۷۔

سن ۳ھ غزوہ احد ۳۵۷-۳۶۱، حضرت امام حسنؓ دی پیدائش تے حضرت مائی حنفہؓ نال حضورؐ دا
نکاح ۳۶۷۔

سن ۴ھ بنو اسد تے چڑھائی۔ مسلماناں نال فریب ۳۶۷، اک ہور فریب ۳۶۹، ایمان دیشان اجیری
۳۷۰، غزوہ بنو نضیر تے آپؐ دے قتل دا منصوبہ ۳۷۱، غزوہ ذات الرقاع ۳۷۳، غزوہ بدر ثانی ۳۷۳،
امام حسینؓ دی پیدائش وغیرہ ۳۷۴۔

سن ۵ھ غزوہ دومتہ الجندل تے بنو سعلت ۳۷۵، واقعہ حضرت جویریہؓ ۳۷۶، واقعہ اٹک ۳۷۷،
غزوہ احزاب یا خندق ۳۷۸، بنو قریظہ دا گھیرا ۳۸۳، سعد بن معاذ دا فیصلہ ۳۸۶، حی بن اخطب
۳۸۶، سن ۵ھ دے ہور واقعات ۳۸۸۔

سن ۶ھ عینہ بن حصین دی غداری تے بنو بکر دا کھوٹھنا ۳۹۰، عمرہ ۳۹۱، اسلامی جاسوس ۳۹۲،
رسولؐ اللہ دی برکت تے صلح حدیبیہ ۳۹۳، بیعت رضوان ۳۹۵، شرائط صلح حدیبیہ۔ ابو جندل دا واقعہ
۳۹۷، فتح مہین ۳۹۹، سن ۶ھ دے اچھے واقعات، خالد بن ولید دا ایمان لیا نا ۴۰۱، سن ۶-۷ ہجری
بادشاہواں تے بعض حاکماں دے نام آپؐ دے خطوط ۴۰۲، کچھ حاکماں دا اسلام قبولنا ۴۱۶۔

سن ۷ھ فتح خیبر ۴۱۷، بنو فزارہ تے بنو خیبر تے ۴۱۸، کنانہ بن ربیع دا قتل۔ حضرت صفیہؓ نال
حضورؐ دا نکاح ۴۲۳، جش دا قافلہ ۴۲۵، باغ فدک وادی القریٰ تے فدک ۴۲۶، عمرے دی ادائیگی

۴۲۹ ماسی دا درجہ۔ سورہ دی جنگ ۴۳۱، جنگ قضاعہ ۴۳۶، فتح مکہ، بنو بکر دی ودھیکی ۴۴۷، حضرت عباس دا اسلام قبولنا ۴۴۲، حضورؐ دا تاریخی خطبہ ۴۴۷، بیعت ۴۴۸، مائی ہندہ دا اسلام قبولنا ۴۴۹، حضرت یوسفؑ تے رسول اللہ دی زندگی دی مماثلت ۴۵۱، بت توڑنا ۴۵۵، کعبے دے بت ۴۵۵۔

سن ۸ ۵ غزوہ حنین ۴۵۶، جنگ اوطاس تے طائف دا محاصرہ ۴۶۰، کے شریف دا پہلا مسلمان گورنر ۴۶۵، مدینے واپسی تے عروہ بن مسعود دا اسلام قبولنا ۴۶۶۔

سن ۹ ۵ غزوہ واقعہ ایلا تے تغیر ۴۶۷، غزوہ تبوک ۴۶۹، جزیہ تے آپؐ دا اک تاریخی خطبہ ۴۷۳، نذا یحادیں دی وفات ۴۷۷، کعب بن مالک وغیرہ دا امتحان ۴۷۸، مسجد ضرار ۴۸۱، بعض قبیلیاں دا اسلام قبولنا ۴۸۲ تا ۴۸۶، سن ۹ ۵ دے ہور واقعات ۴۸۷۔

سن ۱۰ ۵ مختلف ونداں دا حضورؐ دی خدمت وچ آنا ۴۸۸، مباہلہ عیسائیاں تال تے حجۃ الوداع ۴۹۰، خطبہ حجۃ الوداع دا ۴۹۵، موئے مبارک دی وند ۵۰۳، خطبہ غدیر خم ۵۰۳۔

سن ۱۱ ۵ وفات شریف ۵۰۶، اسامہؓ دی سرداری وچ لشکر ۵۰۷، جھوٹے نبی میلہ وغیرہ ۵۰۸، آپؐ دا اک خواب ۵۰۹، تاپ ۵۱۰، ڈاڈا تاپ ۵۱۱، ابوبکرؓ نون امامت دا حکم ۵۱۱، آپؐ دی اک دعا ۵۱۳، کفن دفن بارے آپؐ دی وصیت تے واقعہ قرطاس ۵۱۳، آخری دن تے دیدار ۵۱۶، سیدہ فاطمہؓ نون بشارت ۵۱۷، وفات توں کچھ پہلاں ۵۱۷، تاریخ وفات دا اثر ۵۲۰، غسل ۵۲۳، کفن، دفن ۵۲۳، قبر مبارک تے نماز جنازہ ۵۲۵، روضہ اطمر ۵۲۷، نقش روضہ مبارک ۵۲۷۔

قبر مبارک دی حفاظت ۵۲۹، صدیق و عمر دے جسداں دی حفاظت ۵۳۱، مسجد نبویؐ تے اہدی توسیع ۵۳۲، آپؐ دی پاک عیساں تے آل اولاد۔ حضرت خدیجہؓ ۵۳۳، حضرت سوزہ ۵۳۶، حضرت عائشہ ۵۳۷، حضرت حفصہؓ ۵۴۰، حضرت زینبؓ خزیمہ ۵۴۱، حضرت ام سلمہؓ ہند ۵۴۲، حضرت زینبؓ بنت جحش ۵۴۳، حضرت ام حبیبہؓ ۵۴۶، حضرت میمونہؓ ۵۴۷، حضرت جویریہؓ ۵۴۸، حضرت صفیہؓ ۵۴۹، حضورؐ دیاں کیزیاں ۵۵۱، حضورؐ دی اولاد ۵۵۱ تا ۵۶۲۔

تیجا حصہ

قرآن مجید (زندہ معجزہ) بارے معلومات ۵۶۵ تا ۵۶۷، مکی تے مدنی سورتاں تے اہتاں دی پہچان تے ایس بارے معلومات ۵۶۸ تا ۵۷۱، حروف مقطعات تے قرآن دیاں ست منزلاں ۵۷۲، قرآن مجید دے حروف، الفاظ، کلمات، سورتاں وغیرہ بارے تفصیل ۵۷۳ تا ۵۸۳، تلاوت دے آداب ۵۸۳، دعائے ماثورہ ۵۸۵، حامل قرآن دی پہچان ۵۸۶، قرآن دا چیلنج تے اسلوب ۵۸۷، فصاحت تے بلاغت ۵۹۰، قرآن دی حفاظت ۵۹۲، ہمہ قرآن در شان محمدؐ ۵۹۳، بیان قرآن اپنے بارے ۵۹۳، وحی تے پیغمبری بارے ۵۹۷، توحید بارے ۶۰۰، فرشتیاں بارے ۶۰۲، بتات بارے ۶۰۳، قرآنی دعاواں ۶۰۷ تا ۶۱۵، ختم قرآن ۶۱۶، مسنون دعاواں تے دعا دی فضیلت ۶۱۸، ذکر دی فضیلت ۶۱۹، دعا دے آداب ۶۲۲، قبولیت دے سے ۶۲۳، قبولیت دیاں تھانواں ۶۲۳، جہناں دی دعا ضرور قبول ہندی اے ۶۲۵، اسم اعظم ۶۲۵، اسمائے حسنیٰ ۶۲۷، صبح شام دیاں دعاواں ۶۲۸، ترض تے رنج دور ہون دی دعا ۶۳۱، رات دیاں دعاواں

۶۳۱ 'ڈر' نیند' پاخانہ بارے دعاواں ۶۳۳ 'دعائے نور' آنت الکرسی تے تسبیح ۶۳۴ 'کھانا کھان بارے
۶۳۵ 'کلا' گدھے تے کتے تے چند و کمن بارے دعاواں۔ شب قدر تے تھکاوت دی دعا ۶۳۶ 'غصہ'
سپ وغیرہ تے سرورد بارے ۶۳۷ 'دنداں تے "لا حول" دی فضیلت بارے اک ہور دعا ۶۳۸ 'ڈر'
خوف' نیند' بے چینی بارے ۶۳۹۔

قرآنی احکام : رسول اللہ پر ایمان لیان تے اطاعت بارے ۶۳۰ تا ۶۳۵ 'نماز۔ زکوٰۃ تے صدقات
بارے ۶۳۶ 'روزے تے یلتہ القدر بارے ۶۳۹' حج تے عمرہ بارے ۶۵۰ 'مومن کافر انھے تے سچاکھے
برابر نہیں ۶۵۱' پورا تولن تے ہمت موجب کردار بھان بارے ۶۵۲ 'انسانی فطرت' مزاج تے پیدائش
وغیرہ بارے ۶۵۳ تا ۶۵۷ 'بعض قرآنی سورتاں تے آیتاں دے فضائل ۶۵۸ تا ۶۶۴' رسالت تے
اہلے احکام نوں من والے چار گروہ ۶۶۳ تا ۶۶۶ 'انبیاء علیہ السلام تے علم غیب ۶۶۷ تا ۶۹۰' محمد
مصطفیٰ سلطان عالم ۶۹۱ تا ۶۹۴ 'حدیث دی روشنی وچ آپ دے علمی معجزے ۶۹۵' آپ دے اسماء
مبارک ۷۰۲' آپ دے ۴۰۰ توں ودھ نام ۷۰۵' آپ دے خاص خاص وصف ۷۱۰' بعض اہل حدیث
بزرگاں دی تحقیق۔ شان مصطفیٰ بارے ۷۱۷ تا ۷۳۳' آپ دے بعض معجزات ۷۳۴۔

اسوہ حسنہ : لباس بارے ارشادات ۷۴۵' جتی پان بارے ۷۵۱' نیشن' لیٹن' سون بارے ۷۵۳'
آداب مجلس ۷۵۳' کنگھی تے خوشبو وغیرہ ۷۵۵' کھان پین بارے ۷۶۰' رحمت تے شفقت دا بیان
۷۶۷' جہاد دی فضیلت بارے ارشادات ۷۷۱' جمعہ دی فضیلت ۷۷۸' سلام علیکم ۷۸۹' سود اداسی تے
غصہ ۷۸۳' غرور تکبر ۷۸۴' درود و سلام دا بیان ۷۸۶ تا ۷۹۵' حدیث شریف وچوں انتخاب ۷۹۶۔

حاجی امداد اللہ مہاجر کی دے رسالہ "فیصلہ ہفت مسئلہ" وچوں پنج اچھے مسئلے مولود شریف ۸۱۰'
فاتحہ مروجہ ۸۱۶' عرس و سماع ۸۱۹' غیر اللہ کو پکارنا ۸۲۲' حضور دی حیاتی وچ شہادت کھٹن والے صحابہ
دے نام مبارک ۸۲۵ تا ۸۳۲' اسلام وچ عورت دا مقام تے اک توں ودھ شادیاں ۸۳۳ تا ۸۳۴'
قیامت توں پسلاں دے مختصر حالات ۸۳۵ تا ۸۵۲' قیامت' حشر' نشر' بدلہ' میزان وغیرہ ۸۵۳ تا ۸۵۷'
حوض کوثر تے شفاعت ۸۵۸ تا ۸۶۴۔

مختصرات : عشرہ مبشرہ' رسول اللہ دے چودہ نگہبان۔ خوشخبری' اولیٰ قرنیہ' آپ دے غلام ۸۶۳'
آپ دے پریدار ۸۶۵' آپ دے موزن ۸۶۶' آپ دے کاتبان وحی ۸۶۷' آپ دے سزا کار' امانتدار
تے خد منگزار ۸۶۸' آپ دیاں خد منگزاراں ۸۶۹' رسول خدا تے شاعری ۸۶۹' دربار نبوی دے شاعر
حسان بن ثابت' عبداللہ بن رواحہ ۸۷۰' کعب بن مالک ۸۷۱' آپ دے خطیب ۸۷۱' آپ دے
گھوڑے ۸۷۱' آپ دے خچر تے کھوتے ۸۷۲' آپ دی اونٹنیاں تے بکریاں تے تلواراں ۸۷۳'
زرہاں' کماناں تے ڈھالاں ۸۷۴' آپ دے وڈے خچرے تے سرنوہ ۸۷۵-۸۷۶۔

گلدستہ نعت : عقیدت دے پھل تے ہدیہ درود و سلام بحضور سرور کونین ۸۷۷' حضرت عائشہ
صدیقہ ۸۷۸' حسان بن ثابت ۸۷۹' امام زین العابدین ۸۸۰' امام ابوحنیفہ ۸۸۱' شرف الدین بو میری

۸۸۳، شاہ ولی اللہ دہلوی ۸۸۵، شاہ رفیع الدین ۸۸۶، شاہ عبدالعزیز ۸۸۷، احمد رضا خان بریلوی ۸۸۸، اشرف علی تھانوی ۸۹۰، حافظ شیرازی ۸۹۲، نواب صدیق حسن بھوپالی ۸۹۳، فرید الدین عطار ۸۹۵، سعدی شیرازی ۸۹۶، نظام الدین اولیا ۸۹۷، عبدالرحمن جامی ۸۹۸، مرزا غالب ۸۹۹، شاہ ابدال پھلواری ۹۰۰، میر تقی میر ۹۰۱، انشا اللہ خان انشاء ۹۰۲، محمد اسماعیل شہید دہلوی ۹۰۳، نظیر اکبر آبادی ۹۰۳، قاسم نانوتوی ۹۰۵، امداد اللہ مہاجر کی ۹۰۶، ممتاز جہاں گنگوہی ۹۱۱، علامہ مناظر احسن گیلانی ۹۱۲، شاہ عبداللطیف بھٹائی ۹۱۳، پیر محمد سلیم جان مجددی ۹۱۳، منظر فریادی ملاکوری ۹۱۵، سید وارث شاہ ۹۱۶، مولوی غلام رسول عالمپوری ۹۱۷، پیر مرعلی شاہ گولڑوی ۹۱۹، مک چک ۹۲۰۔

حسن اتفاق تے حسن اختتام

ایس کتاب دے کل صفحات ۹۲۰ نیں۔ سفر دور کیتیاں عدد ملیا = ۹۲ تے م ح م د (یعنی محمد دے ابجدی عدد وی ۹۲ نیں)

سبحان اللہ و بحمدہ سبحان اللہ العظیم۔ صلی اللہ علی محمد و علی آلہ و اصحابہ وسلم
سید اختر حسین اختر چیف ایڈیٹر ماہنامہ ”لہرا“ لاہور کی مدنی مائی صلی اللہ علیہ و آلہ
وسلم بارے انج اظہار خیال فرماؤندے نیں :

من بہ امیدے رمیدم سوئے تو

مکی مدنی مائی قدر آفاقی ہوراں دی اک ایسی کاوش اے جس وچ سیرت رسول بارے تحقیق
دے نال نال عشق رسول دے لشکارے بھرویں انداز وچ ملدے نیں۔ ایس اک ایسا شاہکار
اے جس وچ تمانوں تعصب تے تنگ نظری بالکل نہیں ملے گی۔ قدر دی سوچ واقعی آفاقی تے
غیر متعصبانہ اے۔ اہل طرف بڑا کھلکا اے۔ اوہ خوبیاں دا شکاری اے۔ انہوں جتھے وی کوئی
خوبی دی اپنے بڑے خلوص نال اپنی کتاب وچ لکھنے وانگ جڑ لئی۔ احمد رضا خان بریلوی دی
نعت لم یات نظیرک فی نظر دے نال تمانوں مولانا اشرف علی تھانوی دی نعت ”یا رسول اللہ
الا الہ بابک لی“ تے نال ای نواب صدیق حسن بھوپالی مرحوم دا قصیدہ ”یا رحمت اللعالمین
بکائی“ اگڑ پچھڑ نظر آون گے۔ تھان تھان اقبال دے حکیمانہ اشعار دے جھلکارے وی ملن گے۔
ع ادب پہلا قرینہ ہے محبت کے قرینوں میں --- دے صداق --- قدر ہوراں ادب دا
دامن حتی الوسع کدھرے وی ہتھوں نہیں چھڑیا۔ غیر مسلم اقوام نے بیسہ تشکیک دی پالیسی
راہیں مسلماناں دے دلاں وچوں عشق رسول دا بوٹا پنن دی بڑی کوشش کیتی۔ پر ساڈے علمائے
حق نے ایہاں دیاں کوششاں نوں بیسہ ناکام بنایا۔ قدر آفاقی بارگاہ رب العزت وچ پنچے تان
خلوص بھریاں نگھیاں دعاواں منگیاں تے جدوں اوہ بارگاہ رسالت ماب وچ حاضر ہوئے تان
اقبال دا ایسہ شعر پڑھدے ہوئے ۔

اے پناہ من حرم کوئے تو

من بہ امیدے رمیدم سوئے تو

تے اوتھے وی اہتاں جے اپنے واسطے حسن طلب وا مظاہرہ کیتا تاں پوری ملت بیضا نوں وی نہیں بھلایا جتھے اوہ جدت پسند نہیں اوتھے اوہ روایت پسند بلکہ روایت نوں زندہ کرن تے اگانہ ودھان والے وی نہیں مثلاً پنجابی لکھاریاں دا شیوہ رہیا اے کہ حمد و نعت تے منقبت خلفائے راشدین توں بعد اپنے پیرومرشد دا ذکر وی کردے من تے اسمہ روایت سانوں نویں دور وچ ختم ہندی نظر آ رہی سی۔ پر قدرہوراں پرانی روایت نوں قائم رکھدیاں اک نویں روایت وی قائم کیتی یعنی پنجابی نثر دی کتاب وچ حمد و نعت تے منقبت اردو تے فارسی (نظم) وچ لکھیاں تے عرض مولف وی اردو وچ تحریر کیتی اے۔ جس توں اسمہ پتہ لگدا اے کہ قدر ہوری جس طرح دینی لحاظ ناں غیر متعصب نہیں اوسے طراں اوہ لسانی تے صوبائی تعصبات دے وی قائل نہیں تے اسمہ گل تانوں گلدتہ نعت وچ وی نظر آئے گی۔ جتھے عربی، فارسی تے اردو نعتاں دے ناں ہندی۔ سندھی، پشتو تے پنجابی نعتاں وی موجود نہیں۔

میں پوری کتاب نوں لفظ بہ لفظ تاں نہیں پڑھ سکیا پر جتھے وی نظر ماری مینوں بڑا کچھ بھاتے ایس گل وچ کوئی مبالغہ نہیں کہ سیرت رسولؐ تے اہدے ناں متعلقہ موضوعات دا جتان کھلار ایس اکو جلد وچ تفصیل، اختصار تے جامعیت ناں سمویا گیا اے ایہدیاں مثالوں اردو وچ وی گھٹ ای ملن گیاں۔ میں قدر ہوراں نوں ایس مٹھی تے نٹھی پیش کش اتے مبارک باد پیش کراں گا۔ میری دعا اے کہ رب للعالمین اہتاں وی ایس کوشش نوں اپنی بارگاہ وچ شرف قبولیت عطا فرمائے۔

ایں دعا از من و از جملہ جہاں آئین باد

(کئی مدنی مائی ص ۱۵-۱۶)

سید اختر حسین اختر

لاہور۔ یکم اکتوبر ۱۹۸۵ء

ایس بارے جناب پروفیسر صاحبزادہ سید محمد کبیر احمد صاحب منظر شعبہ عربی پنجاب یونیورسٹی لاہور ایس طراں رقمطراز نہیں:

کئی مدنی مائی کا مختصر تحلیلی جائزہ

چلو دیکھئے چہل سپاہی نولاس ”کئی مدنی مائی“ نوں

بسنے موہ لیا ذات العلی نولادہدے صدتے صدتے جائے

آؤ ساریاں حوراں نی آپاں رمل منگل گایے

اج رات معراج دی اے نی کئی والے دی زیارت پائیے

نعت نبویؐ کے یہ پر تاثر بول ایک دانشور کے ظلالہ شعور نے ۱۹۵۳ء میں جذب کئے

جواٹھارہ سال بعد ۱۹۷۱ء میں اس کے ذہن میں سیرت نگاری کا ایک عنوان بن کر ابھرے حتیٰ کہ اگلے چودہ سال کی بحث و تحقیق کے بعد ۱۹۸۵ء میں ایک مستند اور ضخیم کتاب مکی مدنی ماضی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کا روپ دھار گئے۔ اس کتاب کا مصنف (بشیر احمد) قدر آفاقی (ولادت ۳ نومبر ۱۹۳۸ء) پنجابی زبان کا ایک نامور ادیب اور تنقید نگار ہے۔ وہ ایک عرصہ پنجابی ماہنامہ ”لہراں“ سے بھی وابستہ رہا۔ نیز پنجابی تنقید پر اس کی دو کتابیں ”پنج رنگ“ اور ”پنجابی افسانہ تے ڈرامہ“ اہل فن اور طلبہ دونوں کے ہاں مقبول ہیں۔ قدر آفاقی کا نیا کارنامہ ”وارث شاہ بولنا بھیت اندر“ ہے جو ہیر وارث شاہ کے عارفانہ رنگ کی سب سے پہلی شرح و تفسیر ہے۔

قدر آفاقی اردو، پنجابی اور کسی حد تک فارسی کا شاعر بھی ہے اور فن شعر گوئی میں جناب محمد یامین خاں میخ دہلوی سے تلمذ رکھتا ہے جو جناب حیدر دہلوی کے شاگرد خاص ہیں اور آج کل کراچی میں مقیم ہیں۔

قدر آفاقی کی شناخت کے لئے شرق پر شریف کی نقشبندی خانقاہ کی طرف رجوع ناگزیر ہے جس سے وہ وابستہ ہے اور جہاں سے اسے قدر (Value) اور آفاقی (Universal) ہونے کا یا قدر آفاقی (Universal Value) بننے کا ذوق اور رجحان عطا ہوا۔ یہ محبت کیش اور درویش صفت آدمی جو نرم دم گھنگو اور گرم دم جستجو کا مرقع ہے۔ اپنی بلند پایہ تصنیف ”مکی مدنی ماضی“ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کی بدولت بڑے مصنفین اور عصری محققین کی صف میں شامل ہو گیا ہے اور یقین سے کہا جا سکتا ہے کہ وہ اس زندہ جاوید کتاب کی وجہ سے انشاء اللہ ہمیشہ زندہ رہے گا اس کے بے تعصب نکتہ نگاہ اور آفاقی مزاج کا پتہ اس کتاب کے مراجع و ماخذ کی فہرست کے مطالعہ سے چلے گا جسے اس نے بخوف طوالت (جان بوجھ کر) نظر انداز کر دیا تھا۔ دیکھئے مکی مدنی ماضی ص ۲۲ اپنی بے تعصبی کے بارے میں اس نے لکھا کہ میں نے ہر کتب فکر کی متعلقہ تصانیف کا مطالعہ پوری دیانتداری اور غلوں کے ساتھ کھلے دل سے کیا اور اور پھر بلا جھجک صدقہ متعقدہ اور کافی حد تک متفقہ باتیں بحوالہ اخذ کیں۔ ”مکی مدنی ماضی ص ۱۹) اور پھر تعصبات سے مزید بیزاری کا اظہار بقول اقبال یوں کیا :

درویش خداست نہ شرقی ہے نہ غربی گھر میرا نہ دلی نہ صفاہاں نہ سمرقند
کتا ہوں وہی بات سمجھتا ہوں جسے حق نے ابلہ مسجد ہوں نہ تہذیب کا فرزند
اپنے بھی خفا مجھ سے ہیں بیگانے بھی ناخوش میں زہر ہلال کو کبھی کہہ نہ سکا قد
چنانچہ قدر آفاقی نے قدیم و جدید مشرق و مغرب اور عربی، فارسی، اردو اور پنجابی کے ان تمام منابع سے استفادہ کیا ہے جہاں تک اس کی رسائی ہو سکی، مکی مدنی ماضی کی فہرست کتابیات جو میں نے صرف چیدہ چیدہ کتب کے بارے میں اکٹھی کی ہے ذیل میں ہدیہ قارئین ہے جو اس کے آفاقی اور بے تعصبانہ

مطالعہ کی وضاحت کرتی اور شہادت دیتی ہے مثلاً "اس میں جہاں انسائیکلو پیڈیا آف برٹانیکا اردو دائرہ معارف اسلامیہ" ولیم میور کی لائف آف محمد فارٹر کا خلاصہ جغرافیہ عرب جیسی جدید کتب سے استفادہ کیا گیا ہے۔ وہاں سیرت ابن ہشام، ابن خلدون، سیرت علیہ اور مدارج النبوة جیسی معتبر قدیم کتب سے بھی فائدہ اٹھایا ہے۔ علاوہ ازیں ابن قیم، نواب وحید الزمان، نواب صدیق حسن بھوپالی اور مولانا ابوالاعلیٰ مودودی جیسے اکابر کی کتب سے بھی بھرپور فائدہ اٹھایا ہے۔ لہرت کتب یہ ہے۔

کتب ترجمہ و تفسیر قرآن

۱۔ اردو ترجمہ قرآن مجید	حضرت شاہ عبدالقادر	۲۔ اردو ترجمہ قرآن مجید	احمد رضا خان
۳۔ کنز الایمان	صدر الافاضل نعیم الدین	۴۔ تجویب القرآن	علامہ وحید الزمان
۵۔ تفسیر حسینی (فارسی)	حسین واعظ کاشفی	۶۔ تفسیر الدر مشور	جلال الدین سیوطی
۷۔ تفسیر روح البیان	اسماعیل حقی	۸۔ تفسیر روح المعانی	شہاب الدین آلوسی
۹۔ تفسیر الکبیر	امام رازی	۱۰۔ تفسیر خازن	علی بن ابراہیم بیضاوی
۱۱۔ تفسیر بیضاوی	قاضی ناصر الدین بیضاوی	۱۲۔ معالم التریل	ابن مسعود القراءہ بغدادی
۱۳۔ التفسیرات الاحمدیہ	ملا جیون	۱۴۔ الصاوی علی الجلائین	احمد بن محمد
۱۵۔ الاتقان فی علوم القرآن	علامہ سیوطی	۱۶۔ تفسیر ابن عباس	ابن عباس
۱۷۔ مدارک التریل	عبداللہ بن احمد النسفی		

کتب سیرت (عربی و فارسی)

۱۔ السیرۃ النبویہ	ابن ہشام	۲۔ الشفا بتعریف حقوق مصطفیٰ قاضی عیاض
۳۔ المحصن الکبریٰ	جلال الدین سیوطی	۴۔ المواہب للدرینہ
۵۔ زرقانی علی المواہب	علامہ زرقانی	۶۔ الوفا باحوال المصطفیٰ
۷۔ جواہر البحار	یوسف نبائی	۸۔ جوامع السیرۃ
۹۔ سعادت الدارین	ابراہیم بن عثمان	۱۰۔ مدلول کل النبویہ
۱۱۔ مدلول کل النبویہ	ابو نعیم	۱۲۔ محمد رسول اللہ
۱۳۔ مدارج النبویہ	شیخ عبدالحق	۱۴۔ معارج النبویہ
۱۵۔ السیرۃ الخلیہ	برہان الدین الحللی	

کتب سیرت (اردو پنجابی)

۱۔ سیرت النبیؐ	شکیل نعمانی	۲۔ سیرت سرور عالم	ابوالاعلیٰ مودودی
مختلف جلدیں	وسید سلیمان ندوی	۳۔ رحمت للعالمین	سلیمان منصور پوری
۴۔ سیرت رسول عربیؐ	نور بخش توکلی	۵۔ سیرت پاک	محمد اسلم قاسمی
۶۔ شان حبیب الرحمن	مفتی احمد یار	۷۔ آئینہ نبوت	محمد منیر سیالکوٹی

۸۔ نثر الیب	۹۔ الذکر الحسین	اشرف علی تھانوی	محمد شفیع اوکاڑوی
۱۰۔ خطبات نبوی		محمد عبداللہ نقوش	محمد طفیل
۱۱۔ فضائل درود و سلام	۱۲۔ نیماں و اسرار	محمد سعید شبلی	حبیب اللہ قاروقی
۱۳۔ عجمی سرکار		عبدالکریم ثمر	

کتب حدیث۔ تاریخ اسلام و دیگر موضوعات

۱۔ کتب صحاح ستہ۔ سنن دارمی۔ موطا امام مالک۔ مشکوٰۃ شریف۔

۲۔ مجمع الزوائد	۳۔ کنز العمال	ابن جریر	شیخ علی متقی
۴۔ اشعۃ اللمعات	۵۔ شرح سفر السعادت	شیخ عبدالحق	عبدالحق محدث
۶۔ کشف الغم	۷۔ حجتہ اللہ بالغہ	عبدالوہاب شعرانی	شاہ ولی اللہ
۸۔ اردو ترجمہ صحن حسین	۹۔ الاستیعاب	ترجمہ عبدالکیم ندوی	ابن عبدالبر
۱۰۔ اسد الغابہ	۱۱۔ سیر اعلام النبلاء	ابن اثیر	علامہ ذہبی
۱۲۔ الاصابہ	۱۳۔ الطبقات الکبیر	ابن حجر عسقلانی	ابن سعد
۱۳۔ تجمیرۃ التساب العرب	۱۴۔ فتوح البلدان	ابن حزم	ابن الاذری یورپ
۱۴۔ تاریخ الخراسان و الملوک	۱۵۔ تاریخ یعقوبی	الطبری یورپ	یعقوبی یورپ
۱۵۔ تاریخ ابن خلدون	۱۶۔ تاریخ اسلام	اردو ترجمہ	اکبر شاہ خان نجیب آبادی
۱۶۔ خلاصہ تاریخ عرب	۱۷۔ عرب کا تاریخی جغرافیہ	سید یو	فارشر
۱۷۔ ارض القرآن	۱۸۔ تاریخ قرین شریفین	سلیمان ندوی	عباس کرارہ
۱۸۔ انجیل برتاباس	۱۹۔ جلاء الافہام	آسی ضیائی (اردو ترجمہ)	ابن القیم
۱۹۔ معجم البلدان	۲۰۔ تحذیر الناس	یاقوت حموی	قاسم نانوتوی
۲۰۔ المحدث علی المفند	۲۱۔ مثنوی معنوی	طبع دیوبند	مولانا رومی

۳۰۔ مکتوبات امام ربانی مجدد الف ثانی

۳۱۔ مسلک مجدد الف ثانی	۳۲۔ امداد الشاق	میاں جمیل احمد	شائم امدادیہ امداد السلوک
۳۲۔ الثماتہ الغبریہ	۳۳۔ ڈکشنری آف بائبل	نواب صدیق حسن	ہیشنگ
۳۳۔ لائف آف محمد	۳۴۔ انسانی کلچر پینڈیا برٹانیا طبع یازدم	ولیم میور	
۳۴۔ اسلامی انسانی کلچر پینڈیا	۳۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ	فشی محبوب عالم	

لاہور ۱۹۳۹ء

(مختلف جدیدیں) پنجاب یونیورسٹی

۳۹۔ علاوہ ازیں متعدد اخبارات اور جرائد کتب

یہ فہرست کتابیات شاہد عادل ہے کہ قدر آفاقی نے بحث و تحقیق کی وادی کی سیر کی ہے اور وہاں سے گلہائے رنگارنگ کو اکٹھا کر کے ایک حسین گلدستہ ترتیب دیا ہے وہ اس راز سے بھی واقف ہے گلہ سیرت نگاری کے فن میں بنیادی عنصر عشق رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ہے جس سے عاری

زبان و بیان فصل ایمان کے لئے غیر مفید اور نقصان دہ ہے۔

در دل مسلم مقام مصطفیٰ است آمودئے مازنام مصطفیٰ است

چنانچہ اس نے قلم کو عشقِ نبیؐ میں ڈبو کر اور ادب کی لگام دے کر رواں کیا ہے۔ اس طرح اس کتاب میں رحمت للعالمین، سیرت رسولِ عربی اور مدارج النبوت کی جھلک نمایاں ہو گئی ہے بلکہ خود کتاب کا نام ”مکی مدنی مای“ اور اس کا ۹۲۰ صفحات کے عدد پر اہتمام جس کا مفرد دور کرنے سے اسم محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کے اعداد ۹۲ رہ جاتے ہیں۔ اس کتاب کے مصنف کے پر محبت اسلوب تحریر کا منہ بولتا ثبوت ہے۔

البتہ اس کتاب کی علمی جلال اور شان کو برقرار رکھتے ہوئے عشق و محبت کے معنی برغلو اور ناشائستہ طرز اظہار سے کلی اجتناب کیا ہے۔ چنانچہ اس نے طبعی شاہ کا یہ راگ نہیں الاپا۔

احمد احمد وچ فرق نہ کوئی اک رتی بھیت مروڑی دا

بلکہ علی الاعلان کہا ہے۔

طبعی شاہ دا رنگ وجودی قدر دے شوق دا رنگ شہودی

”عشق بھنا اخلاص نسلایا“ سوہنا نبیؐ رحمت دا سایہ

قدر آفاقی نے سیرت نبویؐ کو عصری مسائل کے تناظر میں بھی دیکھا ہے۔ اس طرح کہ اس کتاب کو پڑھ کر محسوس ہوتا ہے کہ حضور صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ہمارے ساتھ ساتھ چلتے ہیں اور راہنمائی فرماتے ہیں۔ ایسے مواقع پر سیرت سرور عالم اور سیرت التبیٰ جیسی کتابوں کا پرتو نظر آتا ہے۔

قرآن مجید پر بحث کرتے ہوئے مصنف نے معلومات کا انسائیکلو پیڈیا فراہم کر دیا ہے یہی حال حضور صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم سے متعلق شخصیات کے بارے میں ہے بلکہ پوری کتاب ہی جہاں تحقیقی بحث کی امین ہے وہاں شاریات کا خزانہ بھی ہے۔ یہاں گنجائش نہیں ہے کہ اس سے نمونے کے اقتباسات دیئے جا سکیں تاہم ایک اقتباس درج ذیل ہے۔

”روزنامہ نوائے وقت لاہور (جلد ۳۸ شمارا ۲۲۲ آخری صفحہ کالم ۸- پنج ستارے والا ایڈیشن) مورخہ ۱۱ صفر ۱۳۹۸ھ مطابق ۲۱ جنوری ۱۹۷۸ء مطابق ۸ ماگھ ۲۰۳۳ بکری موجب پچھے سے مسجد نبویؐ دی توسیع دیلے حضرت عبداللہ دی قبر دی کھدائی کیتی گئی تاں بے جسد اقدس توں کے ہور تھاں دفن کیتا جائے چنانچہ آپ دا جسد مبارک بالکل اصلی حالت وچ برآمد ہویا۔ خبر دی سرٹی تے متسن امر اے۔“

”چودہ سو برس بعد حضرت عبداللہ بن عبدالمطلب کا جسد مبارک قبر سے صحیح حالت میں برآمد ہوا“

سات صحابہ کرام کے جسد مبارک بھی اصل حالت میں تھے۔“ (مکی مدنی مای ص ۱۶۳)

حقیقت یہ ہے کہ اخبارات کی خبروں تک سے استفادہ بغیر ایک خاص قسم کے ذوق کے ممکن نہیں

جس کا فناء اس ہستی والا سے متعلق ایک ایک شے سے کمال و ابھل کے سوا کچھ اور نہیں۔

مجھے یہ دیکھ کر بھی حیرت ہوئی کہ مصنف نے قرآن مجید کے اسلوب پر بحث کرتے ہوئے حضرت شاہ ولی اللہ کے راج کھنڈہ سے اختلاف کیا ہے اور اسے مکتوب نگاری کے اسلوب کی بجائے کلام اور بات چیت کا اسلوب قرار دیا ہے۔ (ص ۵۸۹) حقیقت یہ ہے کہ قرآن مجید خدا کا کلام ہے۔ خدا کا مکتوب نہیں اور یہ ہی درست نقطہ نگاہ ہے۔

یہ کتاب ۲۳ x ۱۵ سم سائز کے ۹۲۰ صفحات اور تین حصوں پر مشتمل ہے۔ (۱) ولادت شریف سے پہلے کے حالات (۲) سیرت طیبہ از ولادت تا وفات (۳) قرآن مجید کا اعجاز۔ اسوہ حسنہ۔ حضور سے متعلق شخصیات کے اعداد و شمار اور گلدستہ نعت۔

کتاب کا پیش لفظ سید اختر حسین اختر ایڈیٹر ماہنامہ ”لہراں“ اور پروفیسر حفیظ تائب نے لکھا ہے۔ یہ ایک حقیقت ہے کہ اتنی محققانہ، اتنی ضخیم اور اتنی دلکش کتاب پنجابی زبان میں نہیں لکھی گئی۔ بلکہ اس کا وجود سیرت نبویؐ کے لڑیچ میں ایک خوب صورت اور معتدبہ اضافہ ہے۔ یہی وجہ ہے کہ علاقائی ادب میں سیرت نگاری کے مقابلہ میں اسے انعام مل چکا ہے اس باغ و بہار کتاب کے مطالعہ سے جہاں دل کے سامنے ابواب جنت وا ہوئے، یہ احساس شدت سے ہوا کہ مصنف کو قدردان ناشر نہیں ملا اور اس نے فرط شوق سے اپنی بے بضاعتی کی پونجی ہی سے اسے زیور طباعت سے آراستہ کیا۔ دوسرا احساس یہ ہوا کہ ایسی علمی اور محققانہ تصنیف علاقائی زبان کے لبادہ میں ہونے کی وجہ سے اسے اپنے قدردان قارئین سے محروم نہ رہ جائے۔ لہذا اگر اس کا اردو یا انگریزی زبان میں ترجمہ کر دیا جائے تو آفاقی سطح پر لوگ اس سے مستفیض ہو سکیں گے اور یہ کتاب ہاتھوں ہاتھ لی جائے گی۔ علاوہ ازیں میری تجویز یہ ہے کہ مصنف آئندہ ایڈیشن میں اس کے آخر میں مصادر و ماخذ کی فہرست مندرجات تفصیل سے جلی اور صاف انداز میں لگائے تاکہ کتاب اپنے ان جملہ محاسن کے ساتھ سامنے آئے جن کی وہ مستحق ہے۔ آخر میں دعا ہے کہ اللہ تعالیٰ قدر آفاقی کو جزائے خیر سے نوازے اور کتاب کو حسن قبول عطا فرمائے۔ آمین۔

(سید محمد کبیر احمد مظہر۔ لاہور۔ ۱۹ ستمبر ۱۹۸۷ء)

مکی مدنی مائے وحوں حضور صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دی ولادت بارے اک اقتباس

بہاراں مسکرا پیاں

اج رب دی رحمت جوش وچ اے۔ ظلم، جھوٹ، مکر، فریب، کفر، شرک تے گناہواں وچ ڈبی دنیا نوں سدھے رستے پان والا اج تشریف لیا رہیا ہے۔ اج دنیا وچ اوہ آ رہیا اے جس نوں رب نے فرمایا ”سوہیا جے تینوں پیدا نہ کردا تاں کچھ وی پیدا نہ کردا۔“ اج اوہ ذات جس نوں رب نے کائنات دی ہر شے توں پہلا توری شکل وچ پیدا فرمایا سی تے اپنا حبیب بنایا سی۔ ختم المرسلین بن کے، اسدے دین دی تکمیل واسطے آ رہیا اے۔ اج نبیاں دا سردار آ رہیا اے۔ جدیاں دعاواں آدمؑ نے منگیاں، ابراہیمؑ نے منگیاں۔ جیدی سدھر موسیٰؑ نے کہتی، جیدی خوشخبری عیسیٰؑ نے دتی۔ اج اوہ ”نبیاں دی مراد“ تشریف لیا رہیا اے۔ اج جہانن دا اوہ سردار آ رہیا اے جیدی سروری تے سرداری وچ شک کرن والا رب دے غضب دا نشانہ بن جاندا اے۔ اج اوہ امی آ رہیا اے جیدی اذیک وچ اسماں چکراندے رہے، زمین گھدی رہی، سورج چند ستارے آپنیاں وائاں وچ گم ہو کے سدھراں دے دیوے بالدے رہے۔ آمنہ دا لال، عبداللہ دی روح دا قرار، عبدالمطلب دے قبیلے دا در یتیم، قریش دے سردا حقیقی تاج، ابراہیمؑ دی اکھیاں دا تارا، اسماعیلؑ دے دل دا سہارا، نبی بی ہاجران دا راج دلارا، بیت المقدس تے کعبے دی عظمت دا رکھوالا، حق دا مان، غربیاں دا حمایتی، نمازیاں دا ساتھی، ماڈیاں دا زور، غلاماں دا بلی، ستمناں دا باپ، بڑھے ٹھیریاں دا خدمت گزار، مائیاں بڑھیاں دا بیبا پتر، سچ دی روح، حق دی جان، رب دا بندہ، رب دی شان، رب دا رسول، پیارا مقبول، اچا تے عالی خلقاں دا والی، محمد مصطفیٰ احمد مجتے صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دو عالم دی رحمت دا چولا پا کے، سر لولاک کا سرالا کے، قرآن دا حامل تے عامل، نبی، رب دی ایکنوں اچیان، حق سچ دا نام روشن، انھی دنیا نوں نور تھیں بھرن، خوشیاں دے ڈا، رحمتاں لٹاندا، رب دے فضل دے بدل ورھاندا، بھلیاں نوں سمجھان، کراہاں نوں رابے پان، اڑی بازاں نوں رب دے غضب توں ڈران، بشیر و نذیر تے سراج منیر بن کے ایس دنیا وچ تشریف لیا رہیا اے۔ اج بہاراں مسکرا رہیاں نیں۔ چڑیاں چھچھا رہیاں نیں۔ بلبلان خوشی دے گیت گا رہیاں نیں۔ پچھی خوشی نیں، ہوا خوش اے، فضا خوش اے، زمین خوش اے، زمان خوش، مکان تے لامکان خوش، سمندر خوش، پہاڑ خوش، وادی خوش، اجاڑ خوش، نباتات خوش اے۔ جمادات خوش اے، کائنات خوش اے، فرشتے خوش نیں، حوراں خوش نیں، لوح و قلم تے فرش وی خوش، رب دی کرسی، عرش وی خوش۔

اج کے دیاں گلیاں خوشی نال مگن نیں۔ کعبہ اپنیاں کندھاں وچ خوشیاں پاروں میاؤندا نیں۔ اج عرب و عجم دی روح خوشی دے نغمے گا رہی اے۔ حجاز مقدس نوں اک امی لقب غنچے دی خوشبو آرہی اے۔ ریح الاول دی بارھویں رات دا جن اپنے جلوے دکھا کے، سردی چادر لپیٹ رہیا اے۔ پیر دا

دن تے فجر دا وقت اے۔ تارے اچے جھلاندے پئے نیں۔ امہ شہر مکہ اے، کوچہ ارقاق وچ بنی ہاشم دے محلے دی سوڑی گلی اے۔ جس وچ محمد بن یوسف دامکان اے۔ ایتھے بی بی آمنہ دی رہائش اے۔ بی بی آمنہ اک کوٹھڑی وچ نیں۔ کول اک مائی شفا بنت عوف بن عبدالمحارث زہری اے، امہ دائی اے، اک ہور مائی عثمان بن ابوالعاص الشعمی دی ”ماں جی“ دی ایتھے موجود اے۔ دو جماناں دا والی ماں دی گم وچوں باہر تشریف لیا اے۔ دونوں تھ زمین تے رکھ ہوئے نیں۔ سر اسمان ول پکیا ہویا۔ بدن بالکل پاکیزہ، سگوں بدن وچوں کستوری جیسی تیز خوشبو آ رہی اے۔ ریلوں ای خنتہ وی کیتا ہویا اے تے ناف دی کٹی کٹائی اے۔ کھڑا چودھویں دے جن ہار روشن، اکھیاں وچ اللہ دی قدرت دا سرمہ تے دونماں موڈھیاں دے وچکار سیب وانگوں مہربوت دا نشان ظاہری پیا دسدا اے۔“ (مکی مدنی مائی ص ۹۵-۱۹۳)

مکی مدنی مائی وچ ہر گل بات مستند حوالے نال کیتی گئی اے۔ بغیر حوالے دے کوئی گل نہیں کیتی گئی۔ ایس نوں رحمتہ للعالمین تے سیرت النبی تے دوجیاں سیرت دیاں کتاباں دے مقابلے وچ رکھ کے نکیا جاوے تاں رب دے فضل نال امہ اپنی حیثیت منوان گئیاں ذرا جہنی وی نہیں بخندی۔ حتی کہ دوجیاں کئی کتاباں پڑھ کے بیہرہی معلومات حاصل ہندیاں نیں۔ اوہ ایس اکو اک کتاب وچ بڑے سلیقے نال سمودتیاں کئیاں نیں۔ و باللہ التوفیق۔ لیکن ساڈے بعض لکھاریاں نے آپنیاں لکھتاں وچ ایس بھرویں کتاب دا ذکر کرنا پتہ نہیں کیہڑی گلے مناسب نہیں سمجھا۔ حالانکہ اوہناں دیاں لکھتاں ایس دی اشاعت توں ڈھیر چہ پچھوں شائع ہوياں نیں۔ البتہ جناب ڈاکٹر محمد اسلم رانا ہوراں ایس بارے کلمہ گھاں ضرور کیتیاں نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

۱- ”امہ گل اپنی تھاں تے ٹھیک اے کہ شہر ہوراں دی کتاب ”پچی سرکار“ جناب قدر آفاقی ہوراں دی سیرت بارے لکھی کتاب ”مکی مدنی مائی“ توں سوا دوجیاں کتاباں نالوں ذرا کھلا دیں اے۔ زبان تے بیان وچ اک شاعرانہ انداز وی اے۔“ (حرف حقیقت ص ۳۰)

۲- ”پچی سرکار دے بعد ہن تیکر بیہرہیاں کتاباں لکھیاں کئیاں نیں اوہ اپنے مواد تے ضخامت دی حد تائیں پچی سرکار دے مقابلے تے کوئی بہتا وڈا کارنامہ نظر نہیں آوندا۔ سوائے قدر آفاقی دی ”مکی مدنی مائی“ دے جسدے وچ زیادہ تفصیل نال حضور دی مبارک حیاتی دے واقعات نوں پیش کیتا گیا اے۔“ (ایضاً ص ۲۸)

۳- ”قدر آفاقی دی کتاب ”مکی مدنی مائی“ اہماں سمناں وچوں اپنی ضخامت، اپنے مواد، حالات تے واقعات دی صحت تے مستند حوالیاں دی وجہ نال اک مکمل تے جامع سیرت پاک اتے لکھی گئی نثری سیرت نگاری دی کتاب اے، بیہرہی ۱۹۸۵ء وچ شائع ہوئی تے ایس کتاب نے کسے حد تیکر پنجابی دی ایس صنف نوں وی دوجیاں زباناں دے نال لیا کھلاریا اے۔“ (حرف حقیقت ص ۲۸)

کسے حد تیکر شاید ایس لئی کہ سیرت النبیؐ اٹھ جلدوں وچ اے۔ رحمتہ للعالمین تن جلدوں وچ مدارج النبوة دو جلدوں وچ، معارج النبوة تن جلدوں وچ وغیرہ وغیرہ جد کہ مکی مدنی مائی اکو جلد وچ اے۔ ویسے نور بخش توکلی ہوراں اکو جلد وچ ”سیرت رسول عربیؐ“ لکھی اے تے اوہ اک بھرویں کتاب منی جانندی اے۔

(قدر آفاقی)

خطبات اقبال و پنجابی ترجمہ

علامہ اقبال دی سوچ تے فکر اسلامی امہ واسطے کے تعارف دی محتاج نہیں۔ علامہ اقبال نے جتھے شاعری راہیں اپنا ماضی الضمیر بیان کیتا اے اوتھے اوتھاں نے اپنے انگریزی خطبات راہیں علم کلام وغیرہ بارے پرانے تے نویں دور دے مفکراں دی فکرنوں سامنے رکھ کے چائن پاپا اے تے اوہدا جوڑ میل موجودہ دور دے تقاضیاں نال قائم کرن دی کوشش کیتی اے۔ پنجابی نظم وچ علامہ دے نظمیہ کلام نون ڈھالن دا کم کافی عرصے توں جاری اے ایس سلسلے وچ خلیل آتش مرحوم تے عبدالغفور اظہر مرحوم وغیرہ دیاں کوششاں سراہن جوگیاں نیں تے ہور بلی وی ایس میدان وچ اپنی اپنی ہمت موجب حصہ پاؤندے رہے نیں۔

محترم شریف کنجای ہوراں خطبات اقبال نون پنجابی نثر دا روپ دتا تے اوتھاں دی اہم کوشش لکھتی شکل وچ ۱۹۷۷ء وچ علامہ اقبال دے صد سالہ جنم سال (۱۸۷۷ء) دے حوالے نال مجلس ترقی ادب لاہور ولوں پیش کیتی گئی۔ ایس کتاب وچ خطبات اقبال وچ دتے گئے ست مقالات جہزے کہ انگریزی زبان وچ نیں 'دا پنجابی ترجمہ پیش کیتا گیا اے۔ اوتھاں ست مقالات دے پنجابی عنوانات ایچ نیں:

- ۱۔ علم تے عرفان
- ۲۔ کشنی و تک تے عقل دی کنڈی
- ۳۔ خدا کیہ اے تے دعا کیہ اے
- ۴۔ انسانی ایگو دی آزادی تے بے فتائی
- ۵۔ اسلامی ثقافت دی روح
- ۶۔ اسلام وچ اجہتا
- ۷۔ مذہب دا مستقبل

ترجمہ کرنا بڑا اوکھا کم اے۔ خاص کر کے کسے علمی زبان توں اک نویں پنجر دی زبان وچ علمی معاملات نون ترجماناں ہوروی مشکل ہندا اے۔ تے نالے ترجمے وچ کسے زبان دے لفظاں دی ڈھلک تے اوتھاں دے پچھو کڑوں دوسری زبان وچ اسطراں ڈھالنا کہ اصل زبان دی لفظالی دا سارا عکس لوین زبان دی لفظالی (ترجمے دی زبان) توں ڈلہ ڈکھ پوے، کئی واری مشکل ای نہیں بلکہ نا ممکن دی ہندا اے کیوں جے کسے اک زبان دے لفظ نون ادا کرن لئی، ضروری نہیں کہ ترجمے دی زبان وچ دی اوسے گوڑ، اوسے تھلہ اوسے تھلہ، تے اوسے تھلہ دے الفاظ موجود ہون۔ ایس لئی ترجمہ کرن ویلے ایہ ضرورت بری طراں محسوس ہندی اے کہ جے کر ترجمہ مختصر لفظاں وچ لوکاں دی سمجھ دے نیزے نہ ڈھک سکدا ہووے تاں اصل زبان دے لفظاں دی مقصدت نون واضح کر کے قاری تک ضرور پہنچایا

جائے۔ جیکر کوئی مترجم انج نہیں کرا بلکہ اوہ اپنے کولوں نوياں اصطلاحواں گھر کے تے اوہناں نوں قاری دے اگے رکھ کے بکدوش ہون دی کوشش کرا اے تاں اوہ قاری نال دھرو کرا اے۔ پنجابی زبان کوئی ایڈی علمی زبان نہیں۔ ایہ اک عام بول چال دی زبان اے جنوں اسلامی حکومتاں دے قائم ہون توں بعد ساڈے بزرگاں نے تبلیغی مقصدواں لئی ورتیا۔

ترجمہ کرن دا مقصد: کے لکھت نوں ترجمان دا مقصد ایہ ہندا اے کہ اوہ لکھت اوپری زبان وچ ہون و جوں عوام توں دور ہندی اے۔ ایس لئی ترجمے راہیں اوس لکھت دے متن نوں لوکاں دی سمجھ دے نیڑے لیان دا آہر کیتا جاندا اے۔ اک پنجابی لکھت نوں انگریزی وچ ڈھالن دا مقصد ایہ ہندا اے کہ جنوں پنجابی نہیں آؤندی اوہ انگریزی دان پنجابی لکھت دی مقصدیت نوں سمجھ سکے تے ایسے طراں اک انگریزی لکھت نوں ترجمان دا مقصد وی بالکل سدھا پدھرا اے چاہے اوہ کسے وی زبان نال متعلق ہووے۔ یعنی ترجمہ ایساں سرسواد دا ہونا چاہیدا اے کہ اک عام پڑھیا لکھیا بندہ اوہنوں پورے طور سمجھ سکے۔ لیکن جے کہ ترجمہ ایہو جیا ہووے کہ اوہنوں سمجھ لئی پہلاں پڑھنے پینا پوسے تے فیر نویں ڈگری حاصل کرن توں بعد اوہ سمجھ وچ آسکے تاں ایہی ترجمے نالوں بہتر اے کہ بندہ اصل زبان ول رجوع کر کے لایجھ کھٹن دا سوچے۔

شرف کنجاہی دا مختصر تعارف: آپ دا ناں محمد شریف تے قلمی نام شرف کنجاہی اے ۱۳ اکتوبر ۱۹۹۵ء نوں کنجاہ وچ جے تے میٹرک دا امتحان اپنے پنڈوں (کنجاہ توں) پاس کیتا۔ تے فیر گجرات دے زمیندارہ کالج وچ داخل ہوئے لیکن تعلیم جاری نہ رکھ سکے تے استاد لگ گئے تے فیر پرائیوٹ طور تے ایف اے، بی اے، ایم اے تک دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ تے انج سکولوں کالج وچ آگئے تے آجکل رٹائر ہو کے اپنے پنڈ چلے گئے نیں آپ شاعر، ادیب، نقاد مترجم تے محقق وی نیں۔ پنجابی لسانیات نال گولامی یاری اے۔ جگڑا تے شاعری دی کتاب اے۔ جمائیاں تنقیدی مضموناں دا مجموعہ اے۔ جاوید نامہ (اقبال دا پنجابی ترجمہ ایسے نام نال کیتا اے۔ پنجابی شاعری دا انتخاب کر کے اوس نوں اردو وچ ترجمایا اے مختلف قرآنی سورتاں دا پنجابی وچ ترجمہ وی کیتا اے۔ تے خطبات اقبال نوں وی پنجابی روپ وچ پیش کیتا اے۔ شرف کنجاہی اردو تے پنجابی دے سانجھے شاعر نیں لیکن اوہناں پنجابی نوں ترجیح دتی۔ تے زیادہ کم پنجابی دے حوالے نال ای کیتا اے۔ اوہ واقعی شریف آدی نیں تے ایسے لوکاں وچ گئے جاندے نیں جنہاں نوں اسم با مسمیٰ کندے نیں۔ جدید شاعری دے حوالے نال اوہ نویں پنجابی شاعر دے موڈھی گئے جاندے نیں۔ نہایت بزرگ تے قابل صد احترام شخصیت نیں۔ اللہ اوہناں نوں حیاتی دیوے۔ آمین۔

ترجمہ خطبات اقبال تے شرف کنجاہی: شرف کنجاہی ہوراں خطبات دا ترجمہ کرن ویلے ایسی پنجابی زبان ورتی اے جہڑی مرکزی یا نکسالی ہون دے نال نال اپنے اندر علاقائی اثرات وی رکھدی اے۔ مثلاً "گا۔ گے۔ گی" دی جگہ "دا۔ دے۔ دی" ورتیا گیا اے مثلاً:

(۷) - لوریا - دا مطلب اے - دودھ دیکھدی مجھ یا گاں یا بکری وغیرہ - لیکن خیال نوں لوریا آکھنا
 --- کجھ پھدا نہیں - ایتھ لوریا "FRUITFUL" دا پنجابی ترجمہ اے (ص 15) -

(۸) - "Concepts" دا ترجمہ چیتراں "Non Conceptual" اچترے کیتا گیا اے
 - حالانکہ اہناں نالوں سوکھے لفظ وی موجود سن

(۹) - "ذہب دا اوہ پاس جدا تعلق" منوتیاں "نال اے عقل دی ترکڑی نہیں تو لیا جا سکدا
 " (ص 17) لفظ "منوتیاں" - "عقائد" لئی درتیا گیا اے - منوتیاں تے عقائد وچوں زیادہ
 بہتر لفظ کہہرا اے قاری آپو اندازہ کرن -

(۱۰) - "Individualities" دا ترجمہ "اکلاپاں" کیتا گیا اے - (واحد اکلاپت)

(۱۱) - "Individuality" دا ترجمہ "اکلا" کیتا اے حالانکہ اپر والے اصول موجب "اکلاپت" ہونا چاہیدا سی -

(۱۲) - "Point of View" نوں "اکھ دھرائیاں" دے لفظاں نال ظاہر کیتا گیا اے -

(۱۳) - بنیاد یا افتتاح واسطے "پیر دھرائی" دی پنجابی اصطلاح سامنے لیاندی گئی اے مثلاً "تے
 ایس توں میری" تک " (مقصد) ایسی اے جے بحث نوں اگاں ٹورن واسطے پیر دھرائی ہو جائے
 " (ص ۲۳) -

نوٹ: پیر دھرائی درگی ترکیب اسم ظرف مکان پنجابی وچ نہیں ورتی جاندی بلکہ اسم معاوضہ دے طور
 تے استعمال ہندی اے مثلاً "مونجی لوائی" واک پھرائی" جھنڈ لہائی وغیرہ۔ لہذا ایتھ پیر دھرائی غلط اے۔
 (۱۴) - عیسائیت وچ وڈی گل اوس دا باطنی زندگی لئی کوئی "اپنا" (Independent) مفہوم
 تلاش کرنا اے (ص ۲۳-۲۴) - ایتھ - "اپنا" دا لفظ پنجابی زبان وچ دھکے نال سمون دی
 کوشش کیتی گئی اے - حالانکہ ایجا لفظ پنجابی وچ نہ پہلے موجود اے تے نہ اہدی لوڑ اے -
 ایس دے مترادفات ہور وی بہت نہیں -

(۱۵) - "زمانہ ای خدا اے" تے "کال تھاں" دی ایہ دڈ ساری ای اپنے اندر ایہ دلاہ
 رکھدی اے جے کدے انسان ایس نوں پوری طراں وس وچ کرلے دا (ص ۲۷) زمانے نوں "کال
 تھاں" دا پنجابی روپ وینا پنجابی نال کوئی چنگا سلوک نہیں - "زمانہ" دا لفظ پنجابیاں واسطے
 صدیاں توں اوپرا نہیں - لیکن اک معروف لفظ ہندیاں ہویاں "ات اوپرا" لفظ ورتنا مناسب
 نہیں -

(۱۶) - "Career" دا ترجمہ "کرم پنڈہ" کوئی پھدا نہیں انگریزی اردو لغت وچ اہدے
 مترادفات انج ملدے نیں - (۱) "Race Course" یعنی گھوڑ دوڑ کامیدان (۲) دوڑ زمانہ
 (۳) طرز زندگی "جھڑے پنجابی لئی وی اوپرے نہیں تے کرم پنڈہ" نالوں لغت وچ دتے لفظ
 زیادہ بہتر طریقے نال سانوں اپنا مفہوم سمجھا دیندے نیں -

(۱۷) - "Beginning" دا ترجمہ "موہر" کیتا گیا اے مثلاً "ایس وچ کوئی شک نہیں جے

اوس دے ”کرم پندھ دی اک موہر دی اے“ - اہے مقابلے وچ ”شروع“ ”مڈھ“ ”بھنے
لفظ وی ورتے جا سکدے نیں۔ ”موہر“ ”موہرے“ دے لحاظ نال اگرچہ درست اے لیکن
سنن والے دا دھیان فوراً ”مر“ ول جاندا اے۔ ظاہر اے کہ موہرتے مہر وچ بڑا فرق اے

(۱۸) - ”Empirical“ دا ترجمہ ”ورت پریمی“ کیتا گیا اے (ص ۳۴) حالانکہ ’ تجربے وچ
آئی یا مجرب یا واردات یا تجرباتی وغیرہ ورگے عام فہم الفاظ زیادہ بہتر سن۔

(۱۹) - کائنات دیاں گر مٹی سچ پیمیاں ساڈی ہستی نوں نت نواں رنگ قبول کرن تے مجبور کر
دیجی آں نیں۔ ..... ساڈی گپت اکھ (بصیرت) نوں وی تیز کر دی اے ..... جے اسی
”سکھی واہ“ دے اچھوہے ”اچھوہے پاسے آں“ وچ زیادہ استادی نال دخل دے سکے۔
(ص ۳۵)

ابتہہ گر مٹی سچ پیمیاں، گپت اکھ، سکھی واہ جیسے الفاظ پنجابی لئی چنگے بھلے اوپرے لگدے
نیں جد کہ اسیں اہتاں دی تھاں پرچلت آسان لفظاں نوں زیادہ سوہنے ڈھنگ نال ورت کے بہتر
مقصد حاصل کر سکتے آں۔

(۲۰) - ”ایہ ناٹہ چونکہ نیچر دی آں (دیاں) طاقتاں نوں دس کرن دا اک ذریعہ ہو سکدا اے۔
اس کر کے غلبہ پان دی ناپاک خواہش پاروں نہیں، معنوی زندگی دی بے روک اتانوی اڈاری
دے پاکیزہ مقصد دی خاطر ایسے ناٹے کولوں پورا پورا فائدہ اٹھانا چاہی دا اے۔ ایس واسطے
حقیقت کل دا پورا دیدار حاصل کرن دی چاہ وچ ”حس کیز“ دا اوس کیز نال گھانا پورا کرنا
ضروری اے جس نوں قرآن وچ فواد یا قلب آکھیا اے۔“ (ص ۳۶)

ایہ اقتباس کیہ بھلا پنجابی زبان دی شاندار نمائندگی نہیں کردا۔؟ ضرور کر دا اے سوائے
اک دو لفظاں دے پنجاب دے لوک اپنے ”ان پڑھ“ نہیں ہیکے کہ اوہ خدا نخواستہ اپنے آلے
دوالے توں بالکل انجان نیں۔ کیوں جے ساڈے بزرگاں نے پنجابی زبان نوں عربی تے فارسی
لفظاں نال چوکھا سارا رجا گھتیا اے لہذا ترجمے واسطے نامانوس تے ”کولوں گھڑیاں ہو یاں“
اصطلاحواں ورتن دی تھاں علم کلام بارے اسلامی دنیا وچ رائج اصطلاحواں توں استفادہ کرنا
چاہیدا سی۔ تے جتھے کدھرے پرانی اصطلاح اپنے اندر نویں زمانے دی سائنسی اصطلاح دا بھار
پکدی نہ دے، اوتھے دوچار وضاحتی لفظاں دا وارھا کر کے پورن گل قاری دے پلے پاؤن دی
کوشش کرنی چاہی دی سی۔ اہے نال پنجابی دی شان گھٹ نہیں سی جانی۔ زمانہ بڑی ترقی کر
گیا اے۔ تے ایہ سفر بڑے زور نال چالو اے۔ اسیں اکپاتے جدید سائنسی بین لاقوامی
اصطلاحواں نوں اصل شکل وچ پڑھن تے اوہتاں نوں اپنان دا آہر کرنے پئے آں۔ تے دوجے
پاسے ”نزول پنجابی“ دی آر وچ اسیں وقت دی رفتار دا ساتھ دین دی تھاں کچھے نوں جارہے
آں۔ ساڈا ایہ کردار تاں اسطراں دا کردار اے جویں اسیں ریل گڈی چھڑکے کے باہر لے

ملکوں منگوائے ہوئے گڈے اتے چڑھ بئے تے اپنی جاچے خوشیاں منائیے کہ سانوں ریل گڈی دی کوئی لوڑ نہیں۔ ساڈی اجسی سوچ وقت نالوں نکھرن تے اپنے آپ لوں دھوکھا دین والی گل اے۔ افسوس تاں ایس گل دا اے کہ ساڈا لسانی عالم جدوں کوئی چنگا یا مندا تجربہ کردا اے تاں ساڈے ناقد حضرات وی مصطلحات دا شکار ہو کے راہوں کھنچ جانڈے نیں تے اوہ ”واہ عنی واہ“ بلے وئی بلے، اکھے وئی اکھے ”کہ کہہ کے لوکاں نوں ہمیل بھوسے وچ پا پھڑدے نیں۔

حق گوئی تے بے باکی توں پاسا وٹن دی ایس ریت نے سانوں ڈاڈا نقصان پچایا اے راقم نے ’جدوں وی موقع ملیا‘ اپنے بزرگ تے قابل احترام لکھاریاں دا پورا احترام رکھدیاں چھی گل کرن توں کدی وی شرم نہیں کیتی۔ اک نقاد صرف لکھاری دے حق حقوق لکھاری دے حق حقوق دا رکھا ای نہیں ہندا بلکہ اوہ اپنے معاشرے تے اپنے قاری دے حق حقوق دا رکھوالا وی ہندا اے جینے اوس لوں ایس ریت وچ اپنا مری بنایا ہندا اے جے اوہ صرف لکھاری دا کچھ یا اوہدے حقوق دا نا جائز دفاع کردا ہویا۔ قاری تے معاشرے دے حقوق نوں نظر انداز کر دیندا اے۔ تاں میری۔ جاچے اہیا نقاد۔ دیانت تے امانت دا کھرا نہیں۔ ایس انجھک تنقیدی دھارے دی تھوڑ نے ساڈے معاشرے دے ہر شعبے دیاں بیڑیاں وچ وٹے پائے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ اجدا تاجر ’ہودے‘ یا گاہک ’سیاست دان ہودے‘ یا عوامی نمائندہ یا ووٹر استاد ہودے یا شاگرد۔ گل کاہی جی۔ جھڑے وی میدان ول جھاتی مارو د۔ کھن والا آپو کھن کھن جاندا اے۔ کیہ مجال اے جے اوہ لوک ذرا وی شرمان جھناں ول تک کے د۔ کھن والا پانی پانی ہوندا جا رہیا اے۔ ایس بے حسی نے اک قوم تے ملت دی حیثیت نال ساڈا بیڑا غرق کردتا اے۔ تے معاشرے دے سچے لوک حیران نیں کہ ایس دے سدھار دے ذمہ دار لوک کیوں اپنیاں ذمہ داریاں نہیں بھاندے۔

خطبات اقبال دے پنجابی روپ دے حوالے نال ایس ”تلخ نوائی“ دی معافی چاہتاں۔ حقیقت ایہ ہے کہ کے اوپری زبان وچوں ترجمہ کرن دا مقصد ایہ ہندا اے پئی قاری اپنی زبان وچ اوس گل بات نوں آسانی نال سمجھ سکے۔ لیکن جے اپنی زبان عام ورتوں دی زبان نالوں ودھیری اوپری بنا کے پیش کیتی جاوے۔ تے فیر اوس نوں کھن لئی ترجمہ کیتی کتاب وچ نہ کوئی وضاحتی نوٹ تے نہ نامانوس تے ان گھرت اصطلاحواں نوں وقت دے دھارے نال ملا کے جوڑ مل کیتا گیا ہوے تاں اجسی صورت حال وچ گویا قاری ’اوس توں وی گیا‘ جو اوہدے پلے سی۔ اپر دتیاں مثالاں توں اڈ ’بیٹھ دتے“ پنجابی ”الفاظ تے اصطلاحواں ول ذرا غور کردے۔ تے اندازہ کردے کہ ایس جے کر جینے ترجمے ای کر دے تے پڑھدے پڑھاندے رہے تاں ساڈا کیہ بنے گا۔“ :

انگریزی	پنجابی ترجمہ	انگریزی	پنجابی ترجمہ
Concrete	تھوہی	Natural	سجادک
Religious Expreience	وچل واپر	Competing	دورودمی
Out Look	نکواڑ	Life process	جیون چل
Dogmas	منوی آں	Piece Meal	لوکواں
Experience	واپر، شعوری دنگ	Psychologist	سن و گیانی
Response	پرنا	Imagination	کلپنا
Serial	ڑیے	Sucession	لڑ پھڑی
Space	تھیہ	Position	مکان
Acts	کرتاں	Scholastic	فلامیاں
Reflection	مراقبہ	Contemporaries	رتمانیاں
Devotional Sufism	بھگتی پنہ	Audibles	سنگ
Ends	اوڑکاں، متھاں	Life-History	بیون چر
Super man	مسا پرش	Operative	نکاڑے
Time span	کال پاٹ	Pessimist	فراش وادی
Tention	تڑ	Optimist	آس وادی
Eternal	ہمیشی پرت	Secret Doctrine	گپت عقیدے
Costodian	سانھی	Dynamic Factory	مترانا کارندہ
Genius	ات سرتے	Unity	انگ برا۔ اکان
Redemption	بھرت	Modern	مادی
Nature	پراکرت	Eternal Recurrence	ہمیشی پرت
Inner Experience	وچل واپر	Vital	مترانی (حیات بخش)
Biological	جدوکا	Human experience	سنگسی واہ
Socialism	ناسک سماج وار	Totality	پہچا

پچھے دتے ”پنجابی“ وچ مترادفات کتے کو مانوس نہیں۔ یا اہتاں دا پنجابی نال کتاں کوں تعلق اس
 قارئین آپو اندازہ لا سکدے نہیں۔ پنجابی زبان وچ ضروری نہیں کہ عربی قاری دے لفظ ضرور در
 جان۔ میں ایس حق وچ اکا نہیں بیگا۔ لیکن ایس دے باوجود سوچن والی گل ایہ ہے کہ جیکرا جہنی پنجابی
 ”تحلیق“ کرنی شروع کر دیئے جنوں ”پنجابی“ کہنا مشکل ہو جائے تاں اوہ پنجابی دی تھاں کوئی ہر
 شے ہو دیگی۔ شریف کنجاہی اک بزرگ تے پرانے لکھاری نہیں۔ میں ابتہ ”جمائیاں“ دچوں اوہ
 دی تنقیدی پنجابی دے کچھ اقتباس پیش کر رہیاں تاں بے اندازہ ہو سکے کہ اوہ کیہو جہنی زبان لکھد
 لکھدے کدھرونوں موندہ کر بیٹھے نہیں:

(۱) - ”پنجاب دی اک پنڈو جہنی تھاں دا جم ہون کر کے میرے کتاں‘ سب توں پہلاں پنجابی
 بولاں دا سوار پکھیا۔ لوریاں توں لگ کے لوک گیتاں تک تے خورے اوسے دا اثر اے۔
 عمر دے ودھن نال ایہ سودا وی ودھدا گیا۔ ہن اکھاں تے ہوٹھ وی کتاں نوں ہتھ پوان لگ
 پئے تے ۱۹۳۵ء وچ پہلی داری اہتاں سواداں وچ دوجیاں نوں وی شریک کرن دی کوشش کیتی
 جدوں سیف الملوک دے کرتا میاں محمد ہوراں دے بارے اک لیکھ لکھیا۔ اس توں پچھے
 سلسلہ چلدا گیا۔ تے اج جمائیاں دے روپ وچ آپ دے سامنے دے۔“

(۲) - ”پاکستان دے پڑھے لکھے پنجابیاں وچ ایس ویلے بہت لوک ایس خیال دے ہو گئے نیں
 جے ملک دیاں دوجیاں علاقائی زباناں وانگ پنجابی نوں اوس دا حق ملتا چاہیدا اے..... فیروز
 بد قسمتی نال اہے اہتاں دی کمی نہیں جہڑے اپنی پھوکی وڈیائی لئی ایس (زبان) وچ گل بان
 کرنا یا ایس دے لڑچر نوں پڑھنا اپنی شان دے خلاف سمجھدے نیں۔ کاش اوہ سمجھن جے
 دی ہور کوئی ”وعدہ“ نہیں جتھے مادری زبان نوں مندا جاندا ہو۔ تے دنیا دی کوئی زبان نہیں
 جہڑی شروع توں ای بیچ پھلاں رانی سی۔..... اسی جیوں جیوں وڈے ہونے آں‘ ساڈا
 دوالا موکھا ہندا جاندا اے تے بے شمار عورتاں نال ساڈا واہ پیندا اے اہتاں دچوں کئی رج
 سونیاں ہونیاں نیں تے ات بھلیاں‘ متھے وٹ نہ پان والیاں۔ پڑھیاں لکھیاں دی ملدیاں
 نیں پر اہتاں دچوں کوئی وی ماں دی تھاں نہیں لے سکدی۔ ایسے طراں دنیا بھر دیاں زباناں
 دچوں کوئی اک زبان وی مادری زبان دی تھاں نہیں لے سکدی۔ ایہ ہو سکدا اے جے
 ہور زبان دا علمی ذخیرہ چوکھا ہوے۔ پر کیہ سانوں اپنی ماں نال صرف ایس کر کے پیار نہیں
 چاہیدا جے اوہ ساڈے گواہنڈی دی ماں درگی پڑھی لکھی نہیں!“ (جمائیاں ص ۵ تا ۸) ہن ذرا
 شریف کنجاہی ہوراں دے پنجابی ترجھے دی زبان ول جمائی پاؤ۔ میں ایہ نہیں سمندا کہ اہتاں
 نے ساری لکھت ای ”ادری“ زبان وچ لکھی اے۔ لیکن ایہ ضرور آکھناں کہ ایہ طریق
 اسطراں دا اے جیویں کوئی بندہ سواہرا چلدا چلدا ٹھنڈے کھان لگ پوے۔ تے تھوڑک
 تھوڑک ڈگے۔ ایہ ٹھنڈے کھا کے چلنا تے سواہرا چلنا۔ اکو جہیا نہیں اکھوا سکدا انج لگدا اے
 کہ جناب شریف کنجاہی ہوری بھوپنے وچ تے نادانستہ طور تے کسے ایسے مشیر دے ڈھائے چ

گئے بننے اپنے کلمہ مقصد دی بدوق نوں مشوریاں دی شکل وچ شریف کنجانی دے موڈھے اتے رکھ کے فائر کیتے نیں۔ بے ایہ گل نہیں تاں شریف کنجانی ہو ری پوری ذمہ داری لے کے ذرا دل وچ سوچن جمدی دعوت میں ہر قاری نوں وی دتا داں ' پچی کیہ بھلا علامہ اقبال بے جیوندے ہندے تاں اوہ اپر دتے انگریزی لفظاں دے شریف کنجانی دے اختیار کیتے گئے مترادفات نوں پنجابی زبان دے مترادفات من بندے؟

بچ بچھو تاں ایہ ادبی طریق کار اے بہرہ مشرقی پنجاب وچ پنجابی زبان دا ہولی ہولی حلیہ وگاڑن لئی رکاری پدھرتے ورتیا جا رہیا اے تے جمدے خلاف سکھ حضرات جہاد کر رہے نیں۔ لیکن بھارت کار دی پالیسی ایہ ہے کہ پنجابی نوں ایہاں بدل دیو کہ اوہ حروف جارتے افعال ناقصہ توں علاوہ پنجابی لگے۔ ایہ طریقہ ساڈے کچھ معزز لکھاریاں نے نزل پنجابی دی تحریک دی آڑ وچ چلایا سی۔ تاں ایس طعنے توں بچیا جاسکے کہ پنجابی وچ اردو لفظاں دی بھرمار اے۔ حالانکہ اردو پچاری کول اپنا لفظی ذخیرہ نہیں ہیگا۔ بلکہ چند لفظاں تے محاوریاں توں علاوہ اوہدی ساری لفظی منگوس اے۔ لئی عربی دا لفظ اے۔ کوئی فارسی دا، کوئی ہندی دا، کوئی سنسکرت دا، کوئی ترکی دا، کوئی انگریزی دا۔ پنجابی دا تے کوئی پشتو دا وغیرہ وغیرہ تے انج ایہ لفظ جوڑ کے ہندی افعال ناقصہ تے حروف جارتے ہیں اردو تحریراں تخلیقات جاندیاں نیں۔ لہذا صحیح بولے تاں بولے (اردو والی) چھاننی پنجابی زبان مانگت ہون والہنہ کیوں دے سکدی اے۔ لہذا پنجابی لکھاریاں نوں علمی میدان وچ کم کرن ویلے بنا فارسی زباناں دیاں من کھویاں اصطلاحواں تے مانوس الفاظ اختیار کرن گکیاں شرماتا نہیں چاہیدا

پنجابی زبان بارے ایہ حقیقت تاں ہن کھل چکی اے کہ ایہ مسلماناں دے پنجاب وچ آؤسن توں ای وجود وچ آئی سی۔ تے اہا کارن ایہ ہویا کہ مقامی زبان وچ عربی تے فارسی وغیرہ زباناں دے لفظ آن رلے۔ تے اسلامی تبلیغ لئی وی ساڈے صوفیاں نے ایس زبان توں چنگا بھلا کم لیا۔ چنانچہ زبان نوں مسلماناں وچ بڑی مقبولت ملی تے غیراں نے وی انہوں عوامی سطح اتے پرچلت تے ہر من دی من کے اپناتا شروع کر دتا۔ ایہو معاملہ ہندوستان وچ اردو نال ہویا۔ چنانچہ اردو تے پنجابی دی جدی ہوئی مقبولت نوں ڈکا لاؤن لئی متعصب ہندواں نے اردو نوں زنجیماں تے عورتاں دی زبان کہہ کے ننڈنا شروع کر دتا تے اسلامی لفظاں دے غلبے توں چھٹکارا پان لئی اردو دے مقدمہ وچ ہندی تے ہنگری رسم الخط نوں زندہ کرن دیاں تحریراں چلایاں۔ تے اردو نوں ملیا میٹ کرن دے منصوبے لے۔ جنہاں نوں دھروں اکھاڑن لئی سرسید احمد خان تے دوجے مسلمان سیانیاں تے مفکراں نے ہندی بازی لادتی۔ تے مسلم لیگ دی بنیاد رکھن دا کارن وی ہندواں دی ایہو متعصبانہ پالیسی بنی۔ جمدی چھتر چھاویں اوڑک پاکستان وجود وچ آیا پاکستان بنن مگروں ہندوستان وچ اردو دی ایسی تہیسی ہندی گئی حتی کہ اجکل اردو ہندی والے رسم الخط وچ لکھی پڑھی جاندی اے تے فارسی رسم الخط دا بچ اوتھے واجبی جیہا رہ گیا اے۔

اردو دی ایسی تھیں پھیرن دے نال نال ہندو مہاشے پنجابی دے پچھے وی پے گئے تے اوہناں سرکاری پدھرتے ایس وچوں عربی فارسی الفاظ تے اصطلاحواں وغیرہ نکھیز نکھیز کے باہر کڈھن اوہناں دی تھیں پنجابی وچ نزل ہندی تے سنکرت دے الفاظ تے اصطلاحواں جڑن واکم ا، نہیا۔ متا ایہ پکایا پئی ہر سال کچھ ہزار لفظاں دی اتھل پتھل ضرور کرنی اے چنانچہ مشرقی پنجاب وچ اوہ نے ایس میدان وچ کامیابیاں وی حاصل کیتیاں نیں۔ لیکن بزرگ سکھ حضرات نے جدوں اپنی ز دا حلیہ وگڑدا ویکھیا۔ تاں اوہ ٹھنڈے تے ہوئے تے ایہ سلسلہ اجے تک چالو اے اودھر مقبہ کشمیر وچ ”مسلمان بچوں کے ذہنوں میں اسلامی تعلیمات کے نقوش مٹانے کے لئے۔ ایسی درسی منظور کی گئی ہیں جن میں رحیم، نبی اور پیغمبروں کی بجائے رام کرشن، ماہا بھارت اور دیوی دیوی کے من گھڑت قصے ہیں“ (کے۔ ایچ۔ خورشید نوائے وقت لاہور یکم اکتوبر ۹۳)

غالباً ایس توں اثر لے کے مغربی پنجاب وچ وی کچھ بلی پنجابی زبان وچوں عربی فارسی لفظاں اصطلاحواں نوں خارج کرن لئی جٹ پئے۔ تے بہانہ ایہ بنایا کہ پنجابی وچ منگوس لفظ نیں ہا چاہیدے حالانکہ اوہ بلی ایہ گل بھل گئے کہ پنجابی تاں پنجابی اکھوان دی مستحق ای تاں ہوئی سی اودھے وچ ہولی ہولی عربی فارسی لفظاں دا ذخیرہ سمویا گیا سی ورنہ ایس توں پہلاں اوہ پنجابی نہیں ہندی یا کوئی ہور سی۔ لیکن اوہناں نے آپنیاں کوششاں جاری رکھیاں۔ ایس سلسلے وچ ”سیدہ سامنے آئی۔ جس وچ سوچ تے زبان دے حوالے نال اچرچ تجربے کیتے گئے سن تے راقم نے پہلی تنقیدی لکھت ”بچ رنگ“ وچ ایس رویے دی ڈٹ کے مخالفت کیتی سی حتی کہ میں ایس نوں راجہ پورس دے سے دل دا سفر قرار دتا سی فیر ایہ ہویا کہ ”نزل پنجابی“ دے جھنڈا چکاں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وچ دی عزت آور مل گئی۔ تے انج اوہ نزل پنجابی ول اپنے واسطے کوششاں کر دے رہے۔ میری جاچے شریف کنجای ہوری وی ایس میدان وچ نزل اصطلاحواں دے چاء وچ مار کھا گئے۔ ورنہ اوہناں دیاں ہور ساریاں لکھتاں وچ تاں اہمی ”جہ لفظالی دی ورتوں نہیں ملدی شریف کنجای دیاں بے لوث خدمتاں تے اوہناں دی بزرگ حیثیت لئی وی بڑی اہمیت رکھدی اے۔ تے ”خطائے بزرگان گرفتار خطا است“ داوی مینوں ڈاڈا اے لیکن بڑے ادب نال میں اتھے شریف کنجای ہوراں دے خطبات اقبال دے پنجابی ترجمے کچھ فقرے دے رہیاں ایس دا مقصد خدا نخواستہ اوہناں دی تحریر وچ کیرے کڈھنا نہیں بلکہ ان رویے دی نشان دہی کرنا اے۔ کہ کسراں دانستہ یا نادانستہ طور تے پنجابی دا حلیہ وگاڑن دی کیتی گئی اے۔ تے فیر مینوں نقاداں دے اوس ٹولے اتے وی افسوس اے، ہرے بڑے اے ہون دے باوجود پنجابی نال کجھی دشمنی دے ایس رویے دی نکھیدی تاں اکپا سے ’اہدی وکالت رسی زبان ورتدے نیں۔ حالانکہ خود شریف کنجای جھاتیاں وچ ہند سرکار دے کیکنی دیاں مراداں پوریاں کرن دے آہردی شکایت کر چکے نیں (دیکھو جھاتیاں ص

فا اعتباراً یا اولی الابصار

اقتباسات

- (۱) - ایہ ٹھیک اے جے تصوف دے چوکھے ول دل ہنتھاں اسلام دے اندر وچل واپر دے ارتقا لوں ڈولن تے راہے پان دے سلسلے وچ بڑا کم کیتا سی۔ (ص 4) (صرف دو لفظ)
- (۲) - مذہب دی تاریخ وچ صوفیاں تے کلامیاں دے شریکا رکھدے ٹولے آں دا ہونا ظاہر کردا اے کہ ”چت ایر“ مذہب دا لازمی حصہ اے (ص ۱۱) (صرف اک لفظ)
- (۳) - ارسطو دے پچھے لگ کے اوہ (ابن رشد) کرتاری بدھ اکال دے نظریے ول ٹرمیا (ص ۱۵) (”صرف اک اصطلاح“) (عجیب گل اے کہ ابن رشد ”کرتاری بدھ اکال“ ول ٹرمیا؟)
- (۴) - ایسے کر کے حقیقت کل تک اپڑن دے ”اچترے“ طریقیاں ول گوہ نہ کیتا تے مذہب نوں نرا منطقی ”چیراں“ دا اک نظام بنا دتا۔ نتیجہ ایہ نکلیا جے ہوندا ہوندا اوہ اک خالص متقی الار بن کے رہ گیا۔ اوہ ایہ نہ دیکھ سکے جے علم دی دنیا وچ (اوہ علم سائنسی ہودے کہ مذہبی) سوچ دا بالکل ”حس اپرنا“ ہونا ممکن ای نہیں۔ (ص ۱۳) (تن لفظ)
- (۵) - مذہب دا اوہ پاسا جدا تعلق ”منوتیاں“ نال اے عقل دی ترکیبی نہیں تو لیا جا سکدا۔ (ص ۱۷) (اک لفظ)
- (۶) - اسطراں جا پدا اے جے انسانی ذہن ”کال تھاتے“ کارتا، ورگیاں پنیاں سب توں زیادہ بنیادی دھراں بتوں اکاں نکدا جا رہیا اے (صرف دو لفظ)
- (۷) - عیسائیت وچ وڈی گل اوس دا باطنی زندگی لئی کوئی اپرنا مفہوم تلاش کرنا اے (ص ۲۳) (اک لفظ)
- (۸) - ماحول دا کوئی روپ ایڈا سترانا، ایڈا ابھارن والا، ایڈا سوہتا نہیں جیڈی انسان دی اپنی ”اندرتا“ (Spirt) (روح) اے (ص ۲۹) (صرف دو لفظ)
- (۹) - اک صوفی یا نبی اپنے الہام دے تانے پٹے دی جو تاویل کردا اے اوہ تاں ”اکھوتراں“ دی شکل وچ دوجیاں تیک اپڑائی جا سکدی اے۔ (ص 45) (صرف اک لفظ)
- (۱۰) - عرفانی کیفیت دی دنیا دی اوئی ای حقیقی اے جہی کوئی ہور ”منگھی واہ“ دی دنڈہ دیکھدے ایہاں دوچار نمونیاں توں اندازہ لگ سکدا اے کہ کتنی آہنگی نال سانوں ہندی تے شکر ت زور پنجابی اپنان لئی تیار کیتا جا رہیا اے تاں جے ساڈا علمی، اپنی، مذہبی تے علم کلام نال تعلق رکھن، والا اوہ اسلامی سرمایہ جہدی صدیاں توں اسیں سمبال کر دے آرہے آں ہولی ہولی ساڈے کولوں کھو لیا جاوے حتی کہ پچھے جئے پنجابی نوں گور کھس رسم الخط وچ لکھن دی تحریک دی چلی سی۔ علم کلام، منطق، فلسفے تے تصوف وغیرہ وچ بے شمار اصطلاحواں موجود نہیں۔ امام گھیری دے زمانے تک تصوف وغیرہ وچ جڑیاں اصطلاحاں قائم ہو چکیاں سن اوہ ایہ نہیں:

کھوں	اوزاں	کھوں	اطوار	کھوں	401	کھوں	مرش	کھوں	تہوں
کھوں	جان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	انسان	کھوں	حیوان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	عایشان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	مکان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	آن	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	گمان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	وجدان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	حیران	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	عرفان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	آن	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	سبحان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	نقصان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں
کھوں	نشان	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں	کھوں	تہوں

(۲)

ڈٹھم	یار	ڈٹھم	کل	ڈٹھم	دیدار	ڈٹھم	ہر	ڈٹھم	صورت
ڈٹھم	مخمر	ڈٹھم	کتہ	ڈٹھم	ظہور	ڈٹھم	کتہ	ڈٹھم	ہلن
ڈٹھم	جول	ڈٹھم	انسان	ڈٹھم	عقول	ڈٹھم	ارواح	ڈٹھم	نفوس
ڈٹھم	انکار	ڈٹھم	اقرار	ڈٹھم	منقول	ڈٹھم	معقول	ڈٹھم	منقول

(۳)

جان	نوں	جان	سب	شی	کشلہ	لیس
فان	شے	فان	باقی	ریک	وجہ	یبقی
ایمان	دین	ایمان	ساذا	اللہ	سواہ	لاموجود

(۴)

دا	اصل	دا	دل	دا	مکان	دا	دل
ہجائے	کھ) کوڑ پلال	دا	بیا	دا	زمان	دا	دل

(۵)

ملکوتی	دے	ملکوتی	وج	ناسوتی	دے	وج
اسبائے	سب	اسبائے	دل	لاہوتی	اتے	جہوت

(۶)

کیوں توں فرد تے خبر سڈاویں توں کئی توں کل
 باغ بہشت دا مالک تو ہیں خود بلبل ، خود کل
 روح ، مثال ، شہادت توں ہیں سمجھ سبجان ، نہ بجل
 دنیا ، عقبی ، برزخ اندر ناہیں تہڈا تل
 یار ، فرید ہے کولے (کول) تیرے نہ بیہودہ رل

(۷)

غیب الغیب دے دیوں آیا شہر شہادت ڈیرا لایا
 احدیت دا گھنڈا اتار تھیا اخلاقوں محض مقید
 اوہ دلبر بے چون ، چگونہ ناہیں جس دا مثل نمونہ
 تس دا پیگ ہے تکرار دنیا ، عقبی ، جلا ، مشد

(۸)

صاف مبرا ، غیر خیالوں پاک عیالوں آلوں مالوں
 راح وجدوں ، ذوقوں ، حالوں واہ واہ مستندی مستی
 ازل ابد ہک جان واقف لعنت رحمت سمجھیں عارف
 بوجھن مکاشف محض مرادف کیا بالائی پستی
 سٹ محبت ، رکھ خلوت عزت موت ارادی توں پانزہٹ
 سوزہرتاں حال فریدی مذہب ملت ہس توحید
 میل کھیلا شکل جریدی خوش و سدا پر دی دستی

(۹)

میڈا عشق وی توں میڈا یار وی توں میڈا دین وی توں ایمان وی توں
 میڈا جسم وی توں میڈا روح وی توں میڈا قلب وی توں جند جان وی توں
 میڈا ذکر وی توں میڈا فکر وی توں میڈا ذوق وی توں وجدان وی توں
 میڈا حسن تے بھاگ ساگ وی توں میڈا بخت تے نام و نشان وی توں
 میڈی وحشت ، جوش ، جنون وی توں میڈا گریہ آہ و فغان وی توں
 میڈا اول ، آخر ، اندر ، باہر میڈا ظاہر تے پنہان وی توں
 میڈا فردا تے دیروز وی توں الیوم وی توں ، الان وی توں
 جے یار فرید قبول کرے سرکار وی توں ، سلطان وی توں
 تاں کتر ، کتر ، احقر ، ادنی لاشے لامکان وی توں

خواجہ فرید ہوراں جہڑیاں اصطلاحاں ورتیاں نیں۔ اوہ ساڈے صوفیانہ تے مشکمانہ لٹریچر تعلق

رکھدیاں نیں - تے ذراوی اوپریاں نہیں جا پدیاں - اوہ ” ہمہ اوست “ دے فن والے سن تے وجودی توحید اوہناں دا مطمح نظر سی - لیکن بطور مسلمان اوہناں نے اسلامی اصطلاحاں نوں چھڑ کے ہندی یوگ وغیرہ دیاں اصطلاحاں نہیں ورتیاں ایہو حال مولوی غلام رسول عالمپوری دا اے تے - کوئی مسلمان اپنے جنازے نوں ار تھی کتا پسند نہیں کر سکدا ، اللہ نوں بھگوان کتا وی اوہدی سوچ دے خلاف اے نماز نوں پر ارتھنا تے حمد نوں بھجن دا نام دتا وی اوہدے لئی آسان نہیں - لیکن شریف کنجاہی ہوراں صدیاں توں چلدی آرہی مسلمان ریت دا اکا خیال نہیں رکھیا تے اکدم اسمانوں لہ کے دھرتی اتے وی نہیں آئے سگوں اک اجسی ڈوٹھھی کھائی وچ پھال مار کڈھی اے جس وچوں انسانیت نوں باہر کڈھن لئی ساڈے بزرگ صدیاں توں کوششاں کر دے آ رہے نیں - اللہ سانوں نیکی دی ہدایت دیوے - آمین

پنجابی اک علمی تے عام زبان دنیا دیاں زبانیاں پر خیاں تے وڈیاں زباناں دے کھلار نوں دیکھئے تاں گوہ کیتیاں پتہ لگدا اے کہ اوہناں نوں ایہ کھلار تے وسعت ایویں نہیں مل گئی بلکہ مختلف شعیساں نال واہ پین و بہوں عام لفظاں نوں ای اپنی اہمیت دے وئی جاندی اے کہ اوہ اصطلاحی شکل اختیار کر کے خاص معنیاں دا بھار چکن دے قابل ہو جاندے نیں - تے اسلراں اک زبان معنوی لحاظ نال اپنی امیر ہو جاندی اے کہ اوہ ہر قسم دے معاملات نوں بیان کرن دی صلاحیت حاصل کریندی اے -

ساڈے بزرگاں نے پنجابی زبان نوں علمی ، ادبی ، منطقی ، فلسفیانہ تے ایہات جئے مضامین دیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی پنجابی واسطے بہرہ لفظی بھنڈار تشکیل دتا اے اوس وچ سب توں ودھیا تے نرول توحیدی معنویت پنکھوں حصہ پان والے مولوی غلام رسول عالمپوری نیں - خواجہ فرید دا ذکر چھجے آ گیا اے - دوجے بزرگاں نے وی ایس کم وچ ہتھ ضرور وٹھایا اے لیکن مولوی غلام رسول عالمپوری نے ایس سلسلے وچ بہرہ کم نبھایا اے پنجابی زبان وچ اوہدی مثال گھٹ ای ملے گی - بہرہ پیغام اگلی صدی وچ علامہ اقبال نے خودی دا پیتا کرا کے اہل اسلام نوں دتا - مولوی صاحب اوی پیغام ۱۳۹۰ھ وچ انج دے گئے نہیں ایہ گویا اپنے آپ نوں پہچانن دا سبق اے -

توں پرشان دلاور ، ہینغم ہوویں آپ نتاں
خود لوں جان شغال کینہ جینھوں چھوڑ نکاتاں
مت وسواس ظلم تے جملوں ، واگ تیری کھلیارے
ظلم کماویں ، جمل ہنڈاویں ، پاویں مقصد بھارے
ظالم جاہل جے نہ ہندوں نہ پوندوں وچکارے

اسیہ (ظالم تے جاہل دا خطاب) ہے مدح مذمت ناہیں اس وچ ناز اشارے
توں شیشے وچ دریا وگیں ، جوہر ہیں اوہ کاری

جیس دج کل مطلوب جکت دیاں نوری لراں جاری
 توں قائم جس جدوں غافل ، صورت تہ نہ کائی
 دس ترے دج جاری ہر شے ، توں اپنے دج پائی
 جہول پیر دھرے رخ تیرا ، اپنی صفت دکھاوے
 جاں توں خام ، جمال فردزاں تینوں نظر نہ آوے
 تہں دج انور گوہر عالی نہ کرگرد آلودہ
 چاہ ترقی ، چھوڑ رزالت ، مریں نہیں بیہودہ
 ہر دم وقت دہاندا جاندا ایہ مڑ ہتھ نہ آوے
 قول پکا کچھ کر لے مشقوں جو تہں نال سدھاوے

ایہ تاں جملہ معترضہ خواہ مخواہ دج آن دڑیا ۔ ورنہ گل مولوی غلام رسول عالیپوری دے حوالے
 نال علمی لفظالی دی ہو رہی سی ۔ مولوی صاحب نے پنجابی زبان نوں علمی پدھردے سارے شعیاں لئی
 علمی اصطلاحاں نال نوازیہ اے ۔ جیکر ساڈے مترجم حضرات مولوی صاحب دی احسن القصص ای دل
 نال پڑھ لین تاں اوہناں نوں علمی لفظالی دے بھنڈار لئی کافی مواد مل سکدا اے ۔ میں ایتھے مختصر طور
 تے کچھ گھاں بیان کراں گا ۔

احسن القصص دے حمدیہ اشعار دج اسلامی فکر ، سوچ ، منطق ، فلسفہ تے ابیات وغیرہ بارے
 مشہور تے معروف اصطلاحاں دا ذکر بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا گیا ملدا اے ایتھے خواجہ فرید والا
 رنگ نہیں کہ وحدت الوجود دے حوالے نال

مسجد مندر بکڑو نور

آکھیا جاسکے بلکہ مولوی صاحب نے شریعت دج رہ کے طریقت حقیقت تے معرفت تے راز
 کھولے نہیں تے آپ نے وجودی توحید دی تھاں توحید شہودی دا رنگ روپ دج حج کے تے مدلل
 طریقے نال ظاہر کیتا اے ۔ نو ذرا غور کرد کہ علمی تے صوفیانہ اصطلاحاں نوں مولوی صاحب کج
 استعمال کر گئے نہیں تے اوہ دی پنجابی زبان دج ۔ تے اوہ دی اسطران کہ ایہ دقیق اصطلاحاں پنجابی
 زبان دج گیمیاں ہار جگمگ جگمگ لہکارے مار رہیاں نہیں ۔ حالانکہ مولوی صاحب ضلع ہوشیار پور دے
 وسنیک سن تے اوہ ہندو متھالوئی توں آسانی نال کم لے سکدے سن ۔ لیکن اوہناں دی غیرت اسلامی
 نے اوہناں نوں اسلامی راہ ریت نالوں اپنا رشتہ توڑن دی کدی دی اجازت نہ دتی ۔ چنانچہ اوہناں فرمایا
 اے :

ازل	ازالی	ابد	آبادی	حمد	دوام	دوای
دج	دربار	دجوب	غنا	دے	ایہ	سر سبز
کل	مراتب	حقی	خلقی	تنزی	شیشی	
مظہر	حمد	حمید	حقیقی	ایہ	مکھوف	بدی

قدر نعم تمیں حمد الہا ہر حامد محمودوں
 ہر معلوموں ' ہر موجودوں ' ہر ساجد ' مسجودوں
 حمد چراغ دلاں تاریکاں ' مشعل شب مجبوروں
 ہر ہر ذرہ جس تمیں بھکیا وچ اقرار قصوروں
 پاک منزہ خالق عالم باجمہ مثال نظیروں
 اس وا شکر نہ قدر بندے وا عقلاں دی تدبیروں
 حادث کیا قدیموں جانے جے لکھ اڈے ہوائیں
 وچے ڈب مرتدیاں عقلاں حیرت دے دریائیں
 نور ورہے جیں عشقوں سینے حال کہاں کی گذرے
 گزر امکانوں دگن اشارے ' معذوروں وچ عذرے
 صیر الی اللہ لا الہ الا اللہ تک سارا
 ادبا سینے جلوہ کردے جیں دل ہر ورتارا
 اکانور زمین اسمانے جس دے کارے سارے
 مبداء فیض احدیت کولوں نور کھلے چمکارے
 ایہ مصباح صفات زجاجیوں لاث بلے بن تارے
 وچ مشکوٰۃ قلوب عشاقاں جگمگ نور کھلارے
 نور و نور ہویا نورانی عالم دی گلزارے
 چنگے تمیں چنگیائی آئی - عدموں نقص تارے
 وحدانیت ' حق بدیعی ملے شہود کمالوں
 توڑ صور دی بند جو تہیں حاجت استدلالوں
 لہ ادبا جیں کلمہ نہ صورت تقصوں نام نہ عیبوں
 میث اکھیں دل کھول دو ساعت راز کھلے کلمہ خیسوں
 ہر محسوس تیرا تک دیکھیں سب مکوس افعالوں
 تے افعال ظلال صفاتوں صفتاں ذات کمالوں
 عاکس مکسوں ہر جا اقرب ' اسدی ذات احوالوں
 اوہ اقرب تمیں اقرب جس تمیں شورش حسن جمالوں
 اثر طول ' اتحاد نہ سمجھیں تے ناکیف بیانوں
 جے پادیں حق ' پادیں جیوں کرہے منصوص قرآنوں
 تے تا لازم کریں خدا تے حکم متانی شانوں
 شکر کفر وا نام نہ اوتھے جتھے ' نور ' ایمانوں

زرے قلفے دی منڈیا کر دے ہوئے مولوی صاحب فرماندے نہیں کہ عمل توں بغیر درست علم دی بیکار
اے:

بامحوں جان ' نہ قال منافع قال دا ہتھ خالی

ہو خالی سدواوے عالی ' ایہ ہے طبع رزالی

الست والا وعدہ یاد کر انڈیاں تے علم کلام دا نچوڑ پیش کر دیاں ہویاں مولوی صاحب کھندے نہیں۔

لا یاری ' پر پوری ساری جیوں ہوپوں اقراری

جے اقراروں ہیں انکاری ' ایہ ہے انت خواری

یار جدا کد تھیں عاقل لہہ دراڈا تاہیں

دعویٰ جھوٹھ قسم کر پھڑس ' جھور مرں مت آہیں

فضل بڑا اس ہادی سندا خود ول شوق لگائے

جیں اس شوقوں تاہ نصیباً عاقل اوگت جائے

تے تقدیم اوسے درباروں ہر ہر خود ناتانے

دیکھ یحبہم دی رمزوں ول ول کھڑے دھگانے

میرے کار حوالے تیرے یا ستار غفارا

عدل کریں تاں پکڑیا جاواں ' فضل کریں چھٹکارا

اتھ اقرار نبیاں سندا لا احسی وچ آیا

کنہ تیری کوئی پا نہ سکے توں بے مثل خدایا

عتلاں دی اتھ پیش نہ جاوے جے لکھ لاون واہاں

اتھ عاقل بے عقل تمامی ' رہن سکے وچ راہاں

عادت عقل دراڈی وگناں تے توں نیزیوں نیزے

خود تھیں نیزے عقل نہ پاوے تے نہ راز کھیرے

عقل خیالوں ' وہم گمانوں تیریاں منفاں عالی

خالق مالک جان جہاں دا توں عالم دا والی

تے آخر نبوت تے رسالت دی ضرورت تے اہمیت تسلیم کر دیاں گل ایہہ آن مکائی اے:

قدم نیا دے کچھے سانوں یارب راہ چلائیں

اندر قوم نبیاں کیتا توں سرور جس تائیں

ایس توں بعد اسلامی ایبات بارے گل بات نعت سید المرسلین وچ دی ملدی اے تے فیر یوسف زینا

دے سارے قصے اندر ایہو قلفہ نہایت موحدانہ انداز وچ سمویا گیا ملدا اے تے جہڑے زا علی

بھٹاں وچ ای عمران گزار دیندے نہیں تے ہتھیں کچھ نہیں کر دے اوہناں دی ناکامی ظاہر کیتی اے۔

بقول اقبال:

عقل گو آستان سے دور نہیں
اس کی تقدیر میں حضور نہیں
گذر جا عقل سے آگے کہ یہ نور
چراغ راہ ہے منزل نہیں ہے

چنانچہ فرمایا:

جوہر مرض وجود خلاق اصل اصول کمال
امت خیر ام دا والی نام محمدؐ عالی
گم گیاں نوں راہ دکھائے ' روگ کئے بیماراں
تاریکی وچ چلایاں تائیں ملیاں شمع ہزاراں
بے خبراں دیاں بے وس جاں بھیاں وچ حیرانی
ہو غافل وچ نفس امارے رس مس ہویاں فانی
اصل بھلا ' گم گیاں سب تھیں اندر سرگردانی
نفسوں ذات گواہی بھردیاں گوہر توڑ انسانی
اچاچیت طیب روحانی کھولے راز نہانی
دل دل موڑ ' دلوں گراہی ' نور دتے عرفانی
واگاں دل مقصود (اللہ تعالیٰ) چلایاں موڑ کراہوں اودیں
واہ سید فکین محمدؐ تر گئے عالم دونویں

گویا بقول اقبال:

تیری نگاہ تاز سے دونوں مراد پا گئے
عقل غیاب و جستجو عشق حضور و اضطراب

علامہ اقبال دے خطبات دے حوالے نال ایہ لی چوڑی گل بات ایس لئی کرنی پئی کہ جدوں راقم نے خطبات اقبال دے پنجابی روپوں نکھاتے پڑھیا تاں مینوں ایس دے اندروں اقبال دی اسلامی فکر تے سوچ اتے ہندو ازم وچ مقبول لسانی تے اصطلاحی چھاپ بڑی گہری تے پکی پیڑی نظر آئی۔ بہنوں دھون لئی وضاحتی پانی دے دو چار قطرے ناکانی سن۔ تے ویسے وی کھلے پانی نال ای چنگی صفائی ہندی اے۔ اللہ قبول کرے تے لیکھے لاوے۔ آمین۔

اقبال دے خطبات دا خلاصہ:

ہن میں مختصر لفظاں وچ علامہ اقبال دی سوچ اذاری قارئین تیکر پہچان دا آہر لراں گا۔

۱۔ علم تے عرفان (صفحات = ۴۸):

ایس مقالے وچ کائنات دی ترتیب تے اوس نال انسان دے تعلق تے ابدی حیثیت بارے۔ گل بات کہتی

گئی اے۔ شاعرانہ الہام راہیں حاصل ہون والا علم ذاتی جیسا ہندا اے تے دو ٹوک نہیں ہندا۔ مذہب شاعری نالوں بہت اگے نکل جاندا اے تے اوس دا مقصد ”حقیقت کل“ تک پہنچانا قرار دتا گیا اے۔ فلسفہ بڑی بے باکی نال حیصہاں دا کھوج کھرا لاؤن والا علم اے پروفیسروائٹ ہیڈ مذہب نوں سچائیاں دا نظام کھندا اے جس نوں سچے دلوں نیاں، انسانی زندگی وچ انقلاب آ جاندا اے۔ مذہب دا دور عقل پرستی دا دور ہندا اے۔ لیکن اہل مطلب ایہ نہیں کہ فلسفہ جمہدی بنیاد وی عقل پرستی اتے قائم اے، نوں مذہب توں اچھا درجہ دے دتا جاوے۔ اسلام وچ عقلی بنیاداں دی تلاش حضور علیہ السلام دے دور وچ ای شروع ہو گئی سی تے قرآن نے وی عقل دی اہمیت نوں نیا اے۔ مثلاً ”افلانا تعلقون۔ کیہ بھلا تہاڈی عقل کم نہیں کر دی؟“

یونانی فلسفے نے مسلماناں دی سوچ نوں وسعت دتی تے اوہناں نے کائنات دا مطالعہ کرن ول دھیان دتا۔ یونانی فلسفے نوں رد کرن لئی جدوں مسلمان مفکراں نے آپنیاں کوششاں تیز کیتیاں تاں ابن رشد درگے مسلمان فلسفی اہلے اگے ہک ڈاھ کھلوتے۔ ابن رشد علامہ اقبال دی جاچے اجئے فلسفے دا مہر سی جہڑا حیاتی نوں ودھان پھلان دی بجائے لسا ای کردا اے۔ بہر حال اشعریاں دیاں کوششاں نال اسلام یونانی فلسفے دے گمراہ کن عملیاں توں محفوظ رہیا۔ معتزلہ حضرات دا فلسفہ البتہ دین نوں نقصان پہنچا گیا۔ لیکن علامہ اقبال امام غزالی دے استدلال نوں دلوں جانوں من دے نہیں کہ اوہدی دلیل بازی وچ جرمن فلاسفر کانت وانگوں اک پیغمبرانہ رنگ سی تے غزالی نے اسلامی عقائد نوں عقل دی سکڑی وچ تولن توں انکار کر دتا۔ تے بقول اقبال دوجے لفظاں وچ ایہ آکھیا۔

عقل قریاں کن بہ پیش مہمطفہ

غزالی دا فلسفہ لادینیت دیاں جڑھاں پٹ کے رکھ گیا۔ اقبال موجب کانت تے غزالی وچ ایہ فرق اے کہ کانت رب دے وجود دا اقراری نہ ہو سکيا جد کہ غزالی باطنی تجربے راہیں تصوف دی وادی تھانیں لنگھ کے ربی دیدار نوں انسانی حیاتی دا مقصد قرار دیندا اے علامہ اقبال موجب پچھلے پنج سو سالوں وچ اسلام اندر مذہبی سوچ نے کوئی ترقی نہیں کیتی۔ ایہو وجہ اے کہ پہلے مغربی دنیا اسلام کولوں عقل فکر دی روشنی یندی رہی تے ہن اسلامی دنیا عقل فکر بارے مغرب دی محتاج ہو گئی اے کیوں جے مغرب نے اسلامی اصولاں نوں اگے رکھ کے ترقی لئی چنگا بھلا کم کیتا اے۔ تے انج اوہ مسلماناں نوں پچھے چھڈ گیا اے۔ اج انسانی ذہن زمان و مکان توں لازمان، لامکان تیکر اڈاریاں مار رہیا اے۔ مغربی دنیا دی علمی تے فکری پدھر دی ترقی نے مسلماناں دی نویں پود نوں ٹھیا اے کہ اوہ اپنے ایمان بارے نویں سوچ وی روشنی وچ پڑتال کرن۔ لیکن اجئے نازک وقت وچ اسلامی تعلیمات دے بنیادی عقیدیاں ول دھیان کرن دی زیادہ لوڑ اے۔ قرآن چاہندا اے کہ انسان دے اندر خدا تے کائنات نال دوسرے تعلقات بارے اک اچھا سچا شعور جگا چھڑے۔ بقول اقبال اسلامی تعلیم دی نتیجیابی نوں گوٹے وی تسلیم کر دا اے تے کہندا اے کہ دنیا بھر دے مفکر تے مختلف ازماں دے بانی اسلامی نظام توں ودھیا نظام پیش نہیں کر سکدے۔ منطوق نے فلسفہ کائنات دے نظام وچ چالو وحدانیت دا سرچر

نہیں لہ سکے۔ جد کہ قرآن کہندا اے کہ اسماں تے زمین تے جو کھ اہتاں وچ اے، ایویں ہاے کھیڈے پیدا نہیں کیتا۔ بلکہ اک خاص مقصد دی خاطر پیدا کیتا اے۔ نالے قرآن کائنات دے ڈونے ڈونے نشاں (رات دن، زمین آسمان دی تخلیق وغیرہ وچ نظنداں لئی نشاںیاں نہیں جہزے ہر ویلے کائنات بارے سوچاں سوچدے رہندے میں عنی ایہ کائنات بے مقصد نہیں رچی گئی (مفہوم = (بقرہ - 188)

اقبال انسان نوں کائنات دا مرکزی کردار من دے میں۔ تے کائنات نوں جامد دی تھاں متحرک قرار دیندے میں جدا سفر کسے ویلے وی ساہ کڈھن دا روار دار نہیں۔ تے اسدا رشتہ رب نال جڑیا ہویا من دے میں۔ تے قرآن دے نزدیک ایس کائنات دی تخلیق دا اک خاص مقصد اے۔

دل بارے علامہ اقبال نے فرمایا اے کہ ایہ اک قسم دی ساڈی باطنی اکھ اے۔ جہڑی بقول رومی سورج دیاں شعاعاں توں روشنی یندی اے۔ دل ای روحانی وارداتاں دا مرکز اے۔ قرآن وچ دل لئی قلوب تے فواد دے لفظ ورتے گئے میں۔ دل وجدانی علم دا مرکز اے۔ تے دماغ استدلالی علم دا دل دا وجدان معرفت دی روشنی دیندا اے۔ تے دماغی علم عقلی مجھاداں دی دس پاؤندا اے۔ دل ربی رازاں دے مشاہدے کراندا اے تے دماغ مادی رازاں توں پردے ہٹاندا اے تے عرفان ای حیاتی دا مقصد اے۔ جد کہ کائنات دا علم حیاتی نوں قائم رکھن لئی وسیلہ بن دا اے۔

علامہ اقبال دا ایہ پیکر کوئی پنجاہ صفیاں اتے مشتمل اے۔ جس وچ بڑے کھارنٹاں ظاہری تے باطنی تجربے تے انسان، تے کائنات تے اوس دے مجھے اصولاں تے نیچر وغیرہ بارے پرانے تے نویں علماں نوں سامنے رکھ کے گل بات کیتی گئی اے۔ تے روح نوں لافانی حقیقت دے جلوپاں دا اشکارا من کے اوسدی ہیئتگی بھری حقیقت نوں اجاگر کیتا گیا اے۔ تے کائنات دی مقصدیت دا انت رب دی ذات نوں قرار دتا گیا اے۔ تے انہوں کدی حقیقت کل دا نام دتا اے تے کدی کوئی ہور۔

۲۔ کشفی وٹک تے عقل دی کنڈی

دوجا مقالہ علم کلام دے حوالے نال خدا دی ہستی بارے دلائل دے ذرائع دی نشاندہی کردا اے ایہ تن قسم دیاں دلیلاں میں۔

۱۔ تکوینی (Cosmological)

۲۔ فشاہی (Teleological)

۳۔ وجودی۔ ہستائی وجود مطلق نال متعلق (Onto logical)

ایہ دلیلاں وجود مطلق دی طلب نال تعلق رکھدیاں میں لیکن بقول اقبال اہتاں اتے منطقی اعتراضات دی پوری پوری گنجائش اے۔ تے علت نے معلول دا سلسلہ آخر وجود مطلق اتے وی لاگو کرنا پیندا اے جد کہ وجود مطلق ایس توں بری اے۔

اصل بات ایہ ہے کہ سوچ تے عقل نری ایس دنیا دی چیز نہیں بلکہ ایہ روحانی دنیا نال تعلق دی رکھدی اے۔ تصور وچ نیزے تے دور دا تصور نہیں پایا جاندا۔ بندہ سوچ راہیں ہنہ زمین اتے ہندا

اے تے اکہ ممکن توں پہلاں سوچ راہیں اوہ عرش معلیٰ تے پہنچیا ہوندا اے ہنہ لاہور اے تے ہنہ امریکہ وچ - اہدی وجہ ایہ ہے کہ انسانی روح اک ایسا توشہ اے جدا تعلق فانی بجائے اوس ذات مطلق نال اے جنوں علت تے معلول دیاں جداں وچ قید نہیں کیتا جا سکدا - ایہو وجہ اے کہ روح نوں لا فانی نیا گیا اے - تے ایہ قرآن موجب امر ربی اے - قل الروح من امر رسی - فعا التیتیم من العلم الا قلیلا (قرآن) تے ایس بارے انساناں نوں علم دتا ضرور گیا اے - پر تھوڑا جیہا تے اسطراں سوچ تے وجود اصل وچ اکو کھ نہیں - تے قرآن ظاہری تے باطنی واردات نوں اوس ازلی اہدی حقیقت دی اک رمز سمجھدا اے جنوں اوہ "اول" آخر" ظاہرتے باطن" قرار دیدا اے - رسل کنہدا اے "عام سمجھ مطابق مادہ اک ایہی چیز اے جہڑی زمان وچ مستقل اے تے مکان وچ حرکت کر دی اے - پر جدید اضافتی طبیعیات دے اگے ایس گل دے پیر کوئی نہیں - ہن مادے دا اک ٹوٹا بدلدیاں حالتاں والی کوئی رہن ہار شے نہیں رہیا - بلکہ آپو وچ نتھی واقعات دا اک نظام ہو گیا اے اوسدا پرانا پیڑاپن ختم ہو گیا اے - تے اوس دے نال ای اوسدیاں اوہ گلاں باتاں دی (ختم ہو گیاں نہیں) جنہاں دے سبب مادہ پرست دے نزدیک مادہ اڈارو سوچاں نالوں زیادہ اعلیٰ سی" - (ص 69)

پروفیسر دائیٹ ہیڈ موجب نیچر کوئی ساکن چیز نہیں جہڑی کسے بے حرکت کھوکھ (خلا) وچ پئی ہوئی اے بلکہ واقعات دا اک ایہا ڈھانچہ اے جس وچ سواہری تخلیقی روانی دی خاصیت اے تے سوچ ایس نوں مختلف اثرنیاں (ظاہراں) وچ کٹ دیدی اے جنہاں دے آپسی تعلقات وچوں زمان تے مکان دے تصور پیدا ہوندے نہیں - گویا ایہ سوچ برکے دے تجربیاں دی ساتھی لگدی اے جنہوں کسے زمانے وچ سائنس دا دشمن آکھیا گیا سی - نیچر نوں خالص مادی چیز سمجھنا نیوشن دی ایس رائے توں بعد شروع ہويا کہ مکان اک خود بخود موجود خلا اے - جس وچ چیزاں نکلیاں ہوئیاں نہیں - یونانی فلاسفر زینو موجب مکان دے بے انتہا حصے کھینے جا سکدے نہیں - لہذا ایس وچ حرکت ممکن نہیں کیوں جے اڈا تیر اصل وچ چل نہیں رہیا ہندا بلکہ اپنی اڈاری دے دوران اوہ کسے نہ کسے نقطے اتے نکلیا ہوندا اے - تے اسطراں حرکت گویا اکہ دا دھوکھا اے تے حرکت دا بے حقیقت ہونا ایس گل دی دلیل اے کہ مکان دے قائم بالذات ہون دی کوئی حقیقت نہیں اشعری سوچوان زمان تے مکان دی ایس لا انتہا تقسیم دے قائل نہیں سن - تے انج اوتہاں نے حرکت دا وجود ثابت کیتا سی - ابن حزم نے اہناں دے نظریے نوں - رویا - تے جدید ریاضی دان وی ابن حزم دی تائید کر دے نہیں - آئن سٹائن موجب کائنات کسے لا انتہا مکان وچ اک جزیرے وانگوں نہیں بلکہ ایہ اپنی تھاں محدود وی اے تے غیر محدود دی کہ اوس توں پرہاں کوئی خالی جگہ نہیں - مادہ نہ ہوے تاں کائنات سگڑ کے اک نقطے اتے آ جائے - میری (اقبال وی) جاچے آئن سٹائن دی اضافیت وچ زمانے دے بے حقیقت ہون دی اوکڑ پیش آؤندی اے - جہڑی "زمان" نوں "مکان" دی اک حساب نال چوتھی گٹھ ٹھہراندی اے - تے انج مستقبل نوں دی ماضی درگی کوئی متھی متھائی چیز منتا پوے گا جد کہ وقت اک آزاد تخلیقی لہراے -

دائیٹ ہیڈ کائنات نوں ساکن دی تھاں واقعات دی ایہی لڑی سمجھدا اے کہ اوہ گویا اک مسلسل

خلیقی لہر اے اقبال موجب وقت دے اندر فطرت دے تسلسل دا ایہ گن غالباً " اوی اے جنوں قرآن حکیم واقعات دے سبب دا سب توں اہم پہلو قرار دیندا اے تے ایہ قرآنی آیتاں (اگے آرہیاں نیں) حقیقت کلی دی اصلیت نوں جانن لئی سب توں ودھیا کھوج کھرا مہیا کر دیاں نیں۔

(۱) - " اوی اے جینے دن رات نوں آگڑ پچڑ کیتا - اوتناں واسطے جرے اوس (حقیقت کلی دا)

ذکر کرنا چاہندے نیں تے نالے اوتناں واسطے جہزے اوس دا شکر کرنا چاہندے نیں (۲۵:۲۳)

(۲) - توں دیکھدا نہیں کہ اللہ ای اے ۳۳ رات نوں دن دی جھولی پاؤندا اے تے دن نوں

رات دی جھولی - تے جینے سورج تے چند آہرے لائے ہوئے نیں - تے سب اک متھے ہوئے

نشانے ول سفر پئے کر دے نیں - ایہ اوسے دے سیوں اے کہ رات دن اتے چڑھی آؤندی

اے تے دن ' رات اتے چڑھیا آؤندا اے - (۳۹:۷)

(۳) - دن رات دا ایہ پاڑا اوسے دی وجہ توں اے - (۲۳:۸۲)

قرآن موجب ساڈا وقت دا حساب کتاب لگانا اضافی اے جدا مطلب ایہ وی ہو سکدا اے کہ

شعور دیاں ہور انجانیاں پدھراں وی موجود ہو سکدیاں نیں - جدید سوچو اتناں دھوں برگساں نے وقت

دے تسلسل اتے خوب غور کیتا اے - جے اسیں تخلیق دج رکھی گئی ثور نوں باہروں دی تکتے تے

ذہنی طور تے گھمن دی کوشش کریئے تاں ایہ اک ہزار سالوں دج کھلایا ہویا تسلسل جا پدا اے کیوں

جے قرآن موجب اللہ دے نزدیک اوسدا اک دن ساڈی حیاتی دے ہزار ورھیاں دے برابر اے - جے

پاسیوں نظر کریئے تاں ہزاروں سالوں دے تسلسل دی حامل ایہ بل جل اپنے اندر اک وحدت دی

رکھدی اے تے اکھ دے جھمکارے وانگ ترکھی وی اے - وقت اپنے اندر ایہ خاصیت رکھدا اے کہ

اوہ ماضی دے نال نال حال دج ایس طراں چلدا رہندا اے کہ مستقبل توں وی اوہ دکھ نہیں ہندا بلکہ

مستقبل نال اوہدا امکانی وارداتاں دے لحاظ نال گورھا تعلق ہندا اے جنوں قرآن تقدیر کہندا اے -

دوجے لفظاں دج وقت دے اندر جہزے امکانی واقعات لکے ہوئے نیں ' اوتناں دے بے نقاب ہون دا

روپ تقدیر اے - تے حقیقت مطلق وی زندگی دج ہر لمحہ بازہ ترازہ اے - جویں قرآن دج آیا اے -

کل یوم ہونی شان - سارا سارا دن اوہنوں بڑا کم رہندا اے - اوہ نت ہور ای رجھ دج رجھا ہوندا

اے اک ماہر حیاتیات حیاتی دی مشین ورگی تشریح دے پچھے پیا ہویا اے لیکن اصل دج کائنات اک

آزاد تخلیقی تے مسلسل حرکت اے - تے " انت حقیقت " نزول زمانی تسلسل اے جس دج سوچ '

زندگی تے مقصد اکدوجے دج سماندے ہوئے اک اگے ودھدی وحدت بن جاندے نیں - نیچر تے ذات

الہی دج اوہ ای تعلق اے ۳۳ انسان تے اوس دے کردار دج اے جنوں قرآن سنت اللہ کہندا اے

- نیچر دا علم خدا دی سنت دا علم اے تے نیچر دا مشاہدہ کر دے کر دے اوڑک اسیں " اتائے مطلق "

دے نیڑے ڈھکن دی کوشش کر دے آن تے ایہ وی عبادت دی اک شکل اے - " حقیقت کل "

دی اصل فطرت غیر مادی تے اوس نوں اک ایگو دے طور تے ای تصور کرنا چاہیدا اے - فلسفہ چیزاں

نوں عقل دی عینک نال و۔ لیکن دا نام اے۔ فلسفہ گویا حقیقت کل نوں دوروں دوروں دیکھدا اے
جدکہ مذہب اوس دے نیڑے ڈھکن دی کردا اے۔ فلسفہ زبانی جمع خرچ اے تے مذہب ترا عمل تے
زندہ واردات اے، گوہڑ پیار اے تے ایہ گوڑہ پیار حاصل کرن لئی سوچ اڈاری نوں اپنی موجودہ تھاں
توں ہور وی اتانہ ہونا چاہی دا اے تے ایہ گل ذہن دے اک اجینے مہاڑ نال ای ہو سکدی اے
منوں مذہب نے دعا آکھیا اے تے جس ہارے پیغمبر اسلام صلی اللہ علیہ وسلم دا ارشاد اے کہ دعا
عبادت دا مغز اے۔

۳۔ خدا کیہ اے تے دعا کیہ اے

ایہ مقالہ ۵۴ صفحاں اتے مشتمل اے۔ جس وچ خدا تے دعا دے تصورنوں اجاگر کیتا گیا اے
۔ سورۃ اخلاص دے حوالے نال اوس خدا دیاں صفتاں ایہ بیان ہوئیاں نیں۔

(کہہ دے سوہنے نبی! توں کہدے)

”کہہ اوہ اللہ کلم کلا

ڈاڈا بے پرواہ اوہ اللہ

نہ اوہدا کوئی جاتک شاتک

نہ اوہ آپ کے دا جاتک

تے نہ کوئی وی اوہدے جوڑ دا

(وچ مین آسمان

اوہ سر بنھارا

اوہدیاں اچیاں شاناں

اوہ سب تھیں نیارا)

(قدر آفاقی)

قرآن موجب خدا دے تصور وچ ”لامحدویت“ اوس دی شدت وچ اے۔ وسعت وچ نیں۔
اک لا انتہا تسلسل دا لازمی نتیجہ تاں ہے دے لیکن آپو اوہ تسلسل وچ محدود نیں۔ خدا دی ذات
رہنہار اے، جاننہار اے، قادر مطلق اے، ازلیت تے ابدیت نال رتی جچی اے۔ اشعری کہندے
نیں کہ خدائی قوت دا تخلیقی انداز ایسی اے۔ جویں کہ قرآن وچ آیا اے:

”تے کوئی وی شے نیں جدے خزانے ساڈے کول نیں تے اسیں ہر چیز نوں منی تولی بھیجنے آں

۔“ (۱۵: ۲۱) بھرہ کتب فکر دا بانی ایس حوالے نال ابو حشم سی تے بغدادی فکری سوچ دا

سری ابو بکر باقلانی (۱۰۱۲ء) سی۔ فیر تیرھویں صدی دے شروع وچ اک یہودی دانشور موسی بن میمون

نے، اپنی کتاب ”دلالت الحاریرین“ وچ ایسی نظریے نوں ذرا وضاحت نال پیش کیتا جدہ ترجمہ منک

نے ۱۸۶۶ء وچ فرانسیسی زبان وچ کیتا۔ تے امریکی پروفیسر میکڈا نلڈ نے کھلے متھے ایہ گل تسلیم کیتی

اے کہ اسلامی ایٹمی نظریے درگی کوئی چیز یونانی سوچ اندر نہیں ملدی۔ جس توں اسلامی سوچ دی حقیقت 'ماہیت' تے اوہدی انفرادیت واضح ہندی اے۔ اشعریاں نے کائنات دے بنیادی مواد توں "جوہر" کیا اے۔ جنوں ایٹم کہنے آں۔ چونکہ خدا دا تخلیقی عمل لا انتہا اے۔ لہذا اوس دے لٹماں دی وی کوئی حد نہیں۔ ہر گھڑی لٹماں دی تخلیق تے ٹٹ بھج جاری اے جس پاروں کائنات مسلسل ودھ رہی اے۔ گویا وجود ایٹم نوں خدا ولوں ملیا ہویا اک گن اے۔ تے ایہ گن صفتی شکل دھارن توں پہلاں خدا دی تخلیقی قدرت وچ گویا گھوک ستا پیا ہندا اے۔ جنوں ایٹم دیکھ نہیں سکدے۔ لیکن گن والی صفت ملدیاں سار اوہ سانوں نظر آؤن لگ پیندا اے۔ لٹمز گویا رل کے "مکان" نوں وجود بخدے نیں۔ ابن حزم دا نظریہ وی ایسی سی کہ جنوں ایٹم شے کہنے آں اوہ اصل وچ ایٹمی اعمالاں دا مجموعہ ہندی اے۔ تے پروفیسر ایڈ گن دا جھاؤ ایس پاسے ہے کہ الیکٹرون دا ظاہر ہونا ایٹم دی وجہ توں اے۔ خدا رب العالمین اے۔ تے اوہ ہر شے دی تخلیق توں لے کے اوہدے فنا ہون تیکر تے فنا توں بعد وی ہر شے دی ربوبیت دیاں لوڑاں پوریاں کرنا اپنی ربانی ذمہ داری دے طور تے بطور رحیم ہر ویلے جاری رکھدا اے۔ تے رب دی ربوبیت دا صدقہ ایٹم دا مسلسل عمل گویا سورج وچ جاری عمل وانگ اے جس وچ خود کار تخلیقی تے فٹائی نظام ارباں سالوں توں چالو اے تے ایس نظام نوں ربوبیت دی طاقت ہر ہر آن رب ولوں دان ہندی رہندی اے۔ جویں سورۃ رحمان وچ آیا اے کل یوم ہو فی شان سارا سارا دن اوہنوں بڑا کم رہندا اے۔ تخلیق دی ایس تصویر دی اک پہلو "عرض" اے۔ جیکر عرضاں دی تخلیق دا سلسلہ اللہ تعالیٰ روک دیوے تاں ایٹم دی ہستی وی بس ہو کے رہ جائے۔ تے انج ایہ سلسلہ اوڑک روحانیت دل چلا جاندا اے پہلے ہیگل تے فیرلارڈ ہالڈین نے لا محدود حقیقت نوں اک ایگو "یعنی کلی ایگو" خیال کیتا اے جس توں ایگو ای ایگو بھدے نیں (جویں سورج توں کرناں)۔ ہر جاندار تے بے جان شے اندر ایسے "کلی ایگو" دے جھلکارے نیں تے انسان دا وجود انہاں لٹکاریاں دا مظہر اتم اے ایسے لئی اللہ انسان نوں چتار دا اے کہ میں تیری شہ رگ توں وی ودھ کے تیرے نزدیک آں۔ تے حیات الہی (حی و قیوم دی صفات) دے دگدے دریا وچ ایس ہست و بود دیاں منزلاں طے کردے لگے جانے آں۔ علامہ اقبال نے ایس مقالے وچ کھل کے گل کردیاں ایہ کھیر وی کیتا اے کہ آدم علیہ السلام نے مائی حوا دا جنت جئی پابریکت حالت توں ڈگ پینا اصل وچ مرد عورت دے آپس وچ مباشرت کرن دا نتیجہ سی۔ (ص ۱۵۲)۔ تے فیراوتناں نے قرآن مجید تے انجیل وچ ایس قصے بارے لکھتاں دی وضاحت کیتی اے۔ تے دسیا اے کہ اگرچہ مباشرت دا لفظ کسے جگہ وی درتیا نہیں ملدا لیکن اصل قصہ ایہو ہویا سی۔ لیکن راقم (قدر آفاتی) دی پرکھ موجب قرآن حکیم وچ اک شجر دا ذکر اے۔ کہ تیس دونوں (آدم تے حوا) ایسے نیڑے نہ جانا۔ باقی جنت دھوں جو مرضی کھاؤ لیکن ولا تقربا ہذہ الشجرہ فتکونا من الظالمین (اعراف ۱۹) (بقرہ = ۲۵) ورنہ تیس (نورانیت دی تھاں) خلعت تے ہیرے دا شکار ہو جاؤ گے۔ تے ایہو اعتراف آدم تے حوا نے ایس واقعے توں بعد کیتا۔ رینا ظلمنا انفسنا فان لم تغفر لنا وترحمنا

لنكونن من الخاصرين ( ) يعنى اے اللہ اسیں واقعی اپنے نفس (دی نورانیت گوا بیٹھے آں تے اوس) نوں انہیاں کر بیٹھے آں تے جیکر توں سانوں معاف نہ کیتا تے اپنی رحمت نہ کیتی تاں فیر اسیں لازماً ”گھانا کھائے ای کھائے“۔

اوہ درخت کک داسی یا کوئی ہو۔ اس بحث وچ چین دی لوڑ نہیں۔ لیکن اوسدا پھل کھانڈیاں سارا آدم علیہ السلام تے مائی حوا کولوں نورانیت کس گئی تے بشریت دا انھیرا غالب آگیا۔ تے اعضا جاگ پئے۔ جہدا نتیجہ ایہ نکلیا کہ اوہناں دونہاں اتے اپنے عیب کھل گئے۔ قرآن وچ اہرا ذکر انج آؤندا اے

فلما ذاقا الشجرہ بدت لہما سوا تہما وطفقا یخسفن علیہما من فوق الجنۃ ط۔ یعنی جدوں اوہناں دونہاں نے اوس درخت (دے پھل) نوں چکھیا تاں اوہناں اتے اوہناں دیاں برائیاں (شرم گاہواں) ظاہر ہو گیاں تے (نالے دلاں وچ نور دی جگہ ہیرا چھا گیا تاں اوہناں نوں احساس ہو گیا کہ اللہ تعالیٰ نے ایس رکھ تو کیوں منع کیتا سی تے انج) شرم پاروں اوہ دونوں (ہمیشہ واسطے ایس کم وچ جٹ گئے کہ) اپنے ستر کھن لئی ہشت دے (درختاں دے وڈے وڈے) پتے لپٹین لگ پئے۔ (اعراف - ۲۲)

(تے ہن تائیں اوہناں دی اولاد کپڑے پاؤندی اے)۔

تے ایس توں پتہ لگدا اے کہ اوہناں نے جنت وچ مباشرت نہیں سی کیتی۔ بلکہ صرف ایسا پھل چکھ لیا سی جس نال اوہناں اپر انسان دا جنسی پہلو روشن ہو گیا۔ تے جنت دی نورانی تے بشریت توں ماورا کیفیت وچوں اوہ باہر نکل آئے چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اوہناں دونہاں نوں تے نالے اوہناں نوں ورغلان والے (شیطان) نوں ہتھوں کڈھ کے زمین اتے بھیج دتا۔ تے دسیا کہ :

ولکم دفی الارض مستقر فمتاع الی حین ○ قال فیہا تحیون فیہا تموتون و منها تخرجون (اعراف ۲۴-۲۵) نسیم زمین اتے اک عرصے تک نہہر کے زندگی نبھالو گے جتھے تہانوں سب کجھ ملے گا۔ فرمایا نسیم ایتھ (زمین اتے) ای زندگی کڈھ کے 'ایتھ ای مرو گے تے اہرے وچوں ای (حشر دے دن) کڈھے جاؤ گے۔ (تاں جے تہاڑی کیتی کتری تہاڑے پلے پائی جا سکے)۔

تے مباشرت دا سلسلہ زمین اپر آؤن توں بعد شروع ہویا۔ تے اپنی نسل نوں قائم رکھن لئی ایہ جیلہ اللہ دی ذات نے انسان دے مقدر وچ لکھ دتا ہویا اے۔

تے ایس توں ایہ نکھیزا دی ہوندا اے کہ انسان غلطیاں کر کے ہی اپنی منزل دل رواں کر سکدا اے۔ تے ٹھڈے کھا کھا کے ہی اوہ کراہوں 'راہے پے سکدا اے یا راہوں کراہے پے جاندا اے۔ تے اک ربی طاقت اوہنوں ہمیشہ اپنے دل بلانڈی رہندی اے۔ کدی دل وچ اپنی چینک لاکھ تے کدی خارجی انداز راہیں کدے رب دے کسے بندے دے ذریعے تے رب دا قرب بندے نوں جس طریقے نال حاصل ہو سکدا اے اوہ دعا اے تے نفسیاتی اعتبار نال دعا دی ضرورت انسان دے اندر جماندرو طور تے موجود اے نماز وی دعا اے۔ جماعت نال نماز گویا اجتماعی رنگ دی دعا اے۔ تے اسلام دی دعوت انسانی عالمگیر برادری دی بھیلیائی وچ لکی ہوئی اے۔ تے قرآن موجب قوماں قبیلاں

صرف پہچان قائم کرن لٹی گھڑے گئے نیں۔ ورنہ انسان سارے اکو کو نیں تے سب توں عزت والا
صرف ادبی انسان اے۔ ہر اپنے رب توں بتا ڈر کے زندگی بھائے۔ تے ساری انسانیت نوں اک
برادری جان کے اوہدا بھلائی گئے۔ ایہ بھلائی گویا دعا اے تے جس توں بھلائی گئی اے اوہ خدا اے۔

۴۔ انسانی ایگودی آزادی تے بے فتائی

ایہ مقالہ اکونجہ منجیاں اتے مشتمل اے۔ ایس وچ اقبال نے ایہ دیا اے کہ انسان ساری
کائنات وچ اک بے مثال مخلوق اے تے ہر فرد اپنی جگہ کھل اے۔ چنانچہ اپنی مثال آپ ہون کر
کے اوہ کے ہور دا بھار نہیں چک سکدا۔ تے قرآن حکیم عیسائیاں دے فلسفے والے عقیدے نوں رد
کرا اے انسانی حیاتی دے تن مقصد قرآن نے دے نیں۔

1۔ ایہ اللہ دا خلیفہ اے (2-28) 2۔ انسان اللہ دا منتخب کیتا ہویا اے (20-122)

3۔ انسان نوں محض آزادی دی امانت سوہنی گئی۔ جنہوں اوس نے خطرے مل لے کے قبول
کر لیا۔

”اساں اپنی امانت اسماناں نوں“ زمین نوں تے پہاڑاں نوں پیش کیتی۔ پر اوہ یرک گئے تے ایس
بھار چکن توں انکاری ہو گئے۔ (تے) انسان نے انہوں تہہ پالیا اوہ واقعی بڑا بے انصاف تے بے سمجھ
نکلیا (33-72)۔

اسلامی فلسفہ حیات بارے علامہ اقبال نے تصوف دے کھوج دی تعریف کیتی اے جدی مشاہداتی
اڈاری علاج دے نعرے ”انا الحق“ تے جا مکدی اے تے بعد وچ ہمہ اوست والیاں ایس دی تشریح
کیتی، لیکن علاج دا ہر کلام فرانسیسی مستشرق موسیو میسونوں نے سودھ کے چھاپیا اے اوس موجب
علاج نے خدا دی وراء الوراہیت توں انکار نہیں سی کیتا۔ تے نہ اوہ اک قطرے دا دریا وچ ملتا مراد
لیندا سی۔ بلکہ علاج نے انسانی ایگودی حقیقت نوں پالیا سی تے فیراک لا محدود مال باری نے محدود
نوں لازوال کر چھڑیا سی۔ علاج دا بول علم کلام دے مفکراں دے خلاف اک لکار سی۔ جدید
سوجھناں وچوں بریڈلے ”ایگو“ نوں اک حقیقی چیز ثابت کرا اے۔ اپنی کتاب ”اخلاقی مطالعے“ وچ
اوہ آتما (روح) دے حقیقی ہون نوں تسلیم کرا اے۔ تے اپنی اک ہور کتاب ”مجاز تے حقیقت“ وچ
اوہ ایگونوں ”مایا ای مایا“ کہندا اے تے روح نوں غیر حقیقی کہہ کے پاسا پرت جاندا اے۔ ساڈی
جسچ روح دا معائنہ سوچ دے قوانین راہیں نہیں کیتا جا سکدا۔ فیردی بریڈلے نوں کہے نہ کہے
صورت وچ ایہ تسلیم کرنا پیا کہ روح وچ حقیقت دا کوئی نہ کوئی رنگ ضرور موجود اے (تے قرآن
انہوں امر ربی کہندا اے) انسانی ایگو دا تعلق کہے نہ کہے وند وچ حقیقی تے لا قہائی ایگو مال اے
صوفی حضرات انسان نوں عالم صغیر کہندے نیں۔ جس وچ پوری کائنات سمٹ کے آگئی اے۔

اقبال موجب ہر انسان اک ایگو اے۔ اپنی جگہ کھل اے۔ تے اوہدے دکھ سکھ، اوہدے
احساس، اوہدیاں نظریاں، اوہدیاں عبتاں، اوہدیاں آرزواں تے خواہشاں، کہے ہور دیاں نہیں ہو
سکدیاں البتہ کچھ خوشیاں تے خواہشاں سانجھیاں ضرور ہو سکدیاں نیں تے ہر انسان اپنی ”انا“ یعنی

”میں“ وچ گم اے۔ تے سوال ایہ ہے کہ میں دی کیہ اصلیت اے۔

غزالی موجب ایگو اک سادہ، کھل وحدت دی شکل وچ کدی تبدیل نہ ہون والا روحانی جوہر اے۔ ہر ساڈیاں دماغی حالتاں دے گروہ توں بالکل مختلف اے۔ ایگو اتے وقت دی گذران دا کوئی اثر نہیں پیندا۔ علامہ اقبال ایہاں گنہماں نوں بے قاعدہ دس دے نہیں۔ جدید ماہر نفسیات ولیم جیمز شعور نوں سوچ دی اک ندی کہندا اے۔ ایگو دی دنیا وچ ماضی حال تے مستقبل اک مک ہندے نہیں۔ پرنکل ہٹسین عربی زبان دے لفظاں امر تے خلق نوں انگریزی لفظ (Creation) دے مقابلے وچ زیادہ اہمیت دیندے نہیں۔ کیوں جے خلق اللہ دیاں تخلیقی قوتاں دی دس پاندا اے تے۔ امر توں مراد راہے پانا اے تے قرآن وچ آیا اے۔ **فَلله الخلق والامر (۵۴:۷)** یعنی تخلیق تے ہدایت دینا اللہ دے ہتھ دس اے۔ علامہ اقبال روح نوں ”امر“ دے حوالے نال ”ہدایت والی فطرت“ قرار دیندے نہیں تے ایگو یعنی روح اک ایسا امر ربی اے جس بارے قرآن وچ رب تعالیٰ نے سینہ واحد متکلم ورتدیاں انسانی بدن وچ اوہدے پھونکے جاون دی انج دس پائی اے۔

وَنفَخَتْ فِيهِ مِنْ رُوحِي - اتے میں اوس (دے بدن) وچ اپنی روح پھونکی۔ تے ایس حوالے نال اقبال کہندے نہیں کہ روح نوں اک نوں کی تے مخصوص چیز سمجھنا چاہیدا اے۔ تے اوس دی وحدت دے کھلار، توازن تے تاثیر وچ دی ساری فرقا فرقی سمیت:

كُلَّ يَمْعَلِ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ فَرِيكُم اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْلِي سَبِيْلًا (۸۴:۱۷)

ترجمہ: اتے ہر کوئی اپنے اندر والیاں امکانی طاقتاں دے مطابق ای عمل کر کے ودھ پھل سکدا اے۔ سو تیرا رب خوب جان دا اے کہ سب توں سدھے رستے پر کون پیا چلدا اے۔

انسان دی شخصیت دی تھاں اوہدا عمل ای اصل چیز اے۔ لہذا جتاں عمل اخلاص بھریا ہووے گا انسانی شخصیت اونی اچی جی گنی جائیگی تے جتاں کوئی عمل گھٹیا ہوویگا اتنی ہی کوئی شخصیت گھٹیا منی جائیگی۔ اہدا مطلب ایہ ہے انسانی حیاتی عمل دے اخلاص دا نام اے۔ بیکن علامہ ہوری فرماندے نہیں

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی

یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ تاری ہے

ایگو تے زمانے دا تعلق: ایس بارے قرآن وچ (۳۲: آیت ۱۳ تا ۱۶) انسان دی پیدائش دا ذکر آیا اے کہ کج اللہ تعالیٰ انسان نوں مختلف مرحلے طے کروا کے بدن نال نواز دا اے۔ ایہ بدن رب دا حکم من والے ”ایگو آں“ دی اک مگھی اے۔ جتاں اتے حقیقی ایگو (قادر مطلق) ہر ویلے اپنا سایہ کیتی رکھدا اے۔ روح تے بدن بارے اقبال دا خیال اے کہ جسم روح دی عادت یا اوس دی کرنی دا بول اے تے ایسے کر کے اوس نوں اوس توں دکھ نہیں کیتا جا سکدا۔ ایگو کوئی بے چک شے نہیں۔ بلکہ سے اندر اوہ اپنے کرتباں راہیں کوئی روپ اختیار کر لیندا اے تے بصیرت ایگو دی چیزاں دے زمانی مکانی وغیرہ تعلقات دے حوالے نال ایہ احساس ولا دیندی اے کہ میں (گوشت پوست دا انسان) وی کارکردگی دے پھول کے عمل دخل دا مالک آں۔ انسانی ایگو بالکل آزاد تے ذاتی وی اے تے اوہ

اوس حقیقی ایگو دی آزادی تے زندگی وچ شریک وی اے جینے اوہنوں پہنکن دا موقعہ دتا تے خود مختاری نال وی نوازا جنوں قرآن انج بیان کدا اے :

(۱) - (اے نبی!) فرما دے کہ تیرے رب کول تاں سچ ای سچ اے - سو جدا دل کرے ایمان لے آوے تے جدا دل کرے نہ لیاوے (۲۸:۱۸)

(۲) - جے تیس چنگا عمل کماندے او تاں - اپنے واسطے ای چنگا کر دے او تے جے بھیڑ کماندے او تاں اوہ وی اپنے لئی - (۱۷:۷)

ایس توں کہے وی سے اندر ' ہر اک اک ایگو نوں لے ' انسانی ایگو دے حوالے نال ' آزادی عمل دا تصور کھڑدا اے - تے تقدیر انسانی ایگو نوں مثبت تے منفی عمل دیاں طاقتاں عطا کرن دا دوجا نام اے - تے حضور علیہ السلام دے ارشاد موجب اسلام دا مقصد ایہ ہے کہ انسان اپنے اندر ربی اخلاقیات پیدا کرن دا جتن کرے - تے ایس قلبی واردات نوں کدی انا الحق ' کدی انا اللہ (میں زمانہ ہاں) ' کدی انا قرآن ناطق (میں بولدا قرآن ہاں) تے کدی ما اعظم شانی (میں وڈیاں شاناں والا ہاں) ورگے بوللاں راہیں اظہار دا موقع ملیا اے ایہ گویا تصوف وچ کے محدود والا محدود دی محبت بھری جیھی وچ آون دے مترادف اے -

قرآن حکیم موجب انسانی ایگو دی اک زمانی ابتدا اے - تے اوہ آواگون (نظریہ تناخ) دی نفی کدا اے - تے قیامت والے دن ہر اک نے رب دے سامنے حاضری بھرنی اے - تے جینے انسانی ایگو نوں پختگی دتی ہووگی اوہ نجات کھٹ جائیگا تے کچے رنگ دے حامل اپنی دھوڑ پٹا نیٹھن گے - اہدی مثال اقبال انج دی دیدے نیں کہ موسے علیہ السلام اک لشکارا تک بے ہوش ہو گئے جد کہ حضورؐ نے معراج دی رات رب دا دیدار "ما زاغ البصر و ما طفی" دی شان نال کیتا -

موسے ز ہوش رفت بیک جلوہ صفات
توہین ذات ی مہری و در تہمی

جیکر انسان کائناتی مقصدت دا حصہ بن کے امر ہو جائے تاں وی اوہ آزاد اے تے جیکر اوہ انج نہ کرے تاں وی اہدی مرضی اے - کچھ وی ہووے انسان خود مختار وی اے تے مجبور وی - لیکن انسانی ایگو یعنی روح دے حوالے نال اوہ لافانی وی اے - اوہدے عمل وی اپنے اندر لافانی اثرات رکھدے نیں - نیکی یا بدی ہر طراں دا عمل اپنے اندر اک پختگی دے اثرات رکھدا اے جنتی ہوے یا دوزخی دونماں واسطے خالین فیہا ابتدا" دے الفاظ قرآن مجید وچ آئے نیں تے انسانی ایگو دی لافانیت گویا ایہی اے -

۵ - اسلامی ثقافت دی روح

ایہ مقالہ سینتی صفیاں اتے بھیلیا ہویا اے - جدا آغاز انج ہویا اے کہ حضرت عبدالقدوس گنگوی (اک صوفی) فرماندے نیں کہ محمدؐ مصطفیٰ عرش مطے تے جا کے واپس آ گئے - اللہ دی سونہ جے میں اوتھے پہنچیا ہندا تاں پرتن دا کدی وی نام نہ لیندا" - ایس توں علامہ اقبال اک نبی تے

صوفی دے نفسیاتی شعور دا فرق قائم کر دے نہیں کہ اک نبی ایس لئی واپس آجاندا اے تاں جے اوہ وقت دے دریا وچ آپو ٹھل کے ارباناں دی اک نویں دنیا پیدا کرے۔ جد کہ اک صوفی لئی وصل توں اگے ہوو کوئی سدھر نہیں ہندی۔ تے اس لیکچر وچ اگل گل چھیڑن توں پہلاں اقبال نے ”ختم نبوت“ دے عقیدے دی ثقافتی اہمیت نوں واضح کیتا اے کہ انسانی حیاتی دی قدامت تے جدت، دونہاں پکھاں توں حضور علیہ السلام سانوں قدیم تے جدید دنیا دے وچکار کھلوتے دسدے نہیں۔ اونہاں دے الہام دا سرچشمہ قدیم اے۔ لیکن اوہدی الہامی روح جدید ترین اے۔ چنانچہ اسلام دی شکل وچ پیغمبری اپنے کمال تک پہنچ گئی۔ تے اوہنوں ایہ راز مل گیا کہ دنیا نوں ہن اسلام دے ہندیاں سندیاں نویں پیغمبر دی کوئی لوڑ نہیں رہ گئی۔ بلکہ ہن اسلامی تعلیمات نوں سامنے رکھ کے انسان آزادی نال جتھ ہر مارے۔ تے لایجھ کھٹے۔ اسلام وچ نہ تے پاپائیت دا تصور اے تے نہ موروثی بادشاہت دا تے قرآن حکیم عقل تے سرت توں کم لین لئی بار بار کہندا اے تے نالے اوہ فطرت اتے گوہ (لاغور) کرن لئی کہندا اے۔ اسدا مطلب ایہ ہویا کہ قرآنی تعلیمات دے بعد نبوت دا سلسلہ ختم ہو گیا اے۔ البتہ صوفیاں دیاں وارزاتاں اپنی تھاں اہم نہیں۔ تے انہاں نوں حتی کھن دی بجائے پیغمبر اسلام دے ارشادات دی روشنی وچ پرکھ کے ای اگے ودھنا چاہیدا اے۔ البتہ باطنی واردات یعنی کشف انسانی علم دا اک ذریعہ ضرور اے۔

شرع وچ مسلمان سوچواناں نے یونانی فلسفے نوں الفوں پے تک ٹھیک من لیا۔ تے قرآن حکیم دا مطالعہ یونانی فلسفے دے حوالے نال کرن لگ پئے۔ لیکن یونانی فلسفہ نرا گاڑی تے باتونی سی۔ جد کہ قرآن دا فضا مشاہدہ تے عمل اے۔ اس کر کے بڑی بھیتی اسلامی مفکر ایہروں مونہ موڑ گئے۔ تے اسلامی کلچر دی صحیح روح نوں اجاگر کرن وچ جٹ پئے تے ایہو قرآن حکیم دا فضا اے۔ ابن تیمیہ نے اپنی کتاب ”نصیحت الایمان فی رد علی منطق یونان“ (یا احمد آرام موجب لفظ المنطق) وچ یونانی فلسفے نوں ردیا اے۔ ابن حزم نے وی اپنی کتاب ”الاستیعاب فی حدود المنطق“ وچ علم دا ذریعہ الہام یا وحی نوں دسیا اے۔ تے الکندی، انبیرونی، تے ابن حزم وغیرہ نے یونانی فلسفے نوں تنقیدی مار دے کے اسلامی سوچ نوں آگے ودھایا۔ اقبال موجب ایہ کہنا غلط اے کہ تجربات طریقہ یورپ دی ایجاد اے۔ بلکہ ایہ اسلامی مفکراں تے سائنسداناں دی کاڈھ اے۔ جہناں توں راجر بیکن ورگیاں نے تعلیم حاصل کیتی تے فیر کتاباں لکھیاں جدوں یورپ نے مسلماناں نوں پچھے پادتاں یورپی مائٹاں نوں اوہ تجربات طریقے دا مری آکھن لگ پئے۔

اسلامی کلچر بارے گل کردیاں علامہ اقبال کہندے نہیں کہ یونانی فلسفے نے قرآن بارے وی غلط تاثر دین دی کوشش کیتی لیکن فیر اسلامی مفکراں نے ایس نال لڑائی وڈ کے آپنیاں حقیقی راہواں کڈھیاں جہناں اتے یونانی فلسفے دے اثرات بالکل نہیں سن۔ علم دا مذہ شہود تے عقلی پکڑ توں بھدا اے۔ تے قرآن انسانی عملی کوششاں دے امکاتی پہلو نوں انج اجاگر کر دا اے:

”اے جنات تے انساناں دے گردو! جے تیس اپنی جوگے ہیجے او کہ اسماناں تے زمین دیاں

حداں نوں پار کر سکو تاں پار کر جاؤ۔ لیکن تیس ڈاڈے زور ہا محسوس ایہ کرن جوگے نہیں (۳۳=۵۵)۔
 تے قرآن موجب ”بلاشبہ تیرے رب ول ای آخری حد اے (۳۳:۵۴) یعنی ستاریاں ول آخری حد
 نہیں بلکہ آخری حد تاں اوس لا محدود ہستی تے روحانیت ول اے جنہوں ”لیس کمثلہ کمنڈے نیں
 تے اسلامی تصوف اوسے بے انت تے لا محدود دے نیرے ڈھکن دا ذریعہ بن دا اے۔ قرآن اوس
 ذات نوں کے خاص ست، جگہ یا مکان وچ نہیں متھدا۔ بلکہ جدھر موندہ کرد۔ فشم وجہہ اللہ
 دے لشکارے ملن وی خوشخبری دیندا اے۔ روح جسم دے اندر اے نہ باہر، تال اے نہ دکھ، لیکن
 ایس دے باوجود جسم دے اک اک ذرے تال اوسدا پیوند اک حقیقت اے۔ تے ایہ پیوند کیسو جیہا
 اے اہدا تصور وی نہیں کیتا جا سکدا جد تک راج دے حسب حال اوہدے واسطے کوئی تھاں نہ تھی
 جائے۔ اقبال مکان دیاں تن قسماں گنوائدے نیں۔ (۱)۔ مادی جساماں دا مکان (۲)۔ غیر مادی ہستیاں
 دا مکان (۳)۔ خدا دا مکان۔ مادی جساماں دے مکان دیاں وی تن قسماں نیں۔ مگر جساماں دا مکان
 ۲۔ ہواتے آواز جینے جساماں دا مکان ۳۔ نور دا مکان۔ تے ہر مکان لطیف واسطے لطیف اے تے
 کثیف لئی کثیف۔ عراقی دے خیال وچ ایسے طراں خدا لئی وی کے نہ کے رنگ وچ اک مکان ضرور
 اے جویں کہ قرآن حکیم وچ ذکر آیا کہ تن جنے گلاں کر دے ہون تاں اونہاں وچ چوتھا خدا ہندا اے
 ’بے پنج جنے ہون تاں پھیواں خدا ہندا اے۔ ایڈوں گھٹ ہون کہ ددھ‘ جتھے وی ہون اوہ وی اوتھے
 ضرور موجود ہندا اے (مجاولہ۔ ۷) (تالے دیکھ ۳/۱۵/۵۰)

نظر شیشے وچدی لنگھ جانندی اے۔ فرشتے پتھراں نوں پار کر جانڈے نیں X-Rays دا وی ایہو
 حال اے۔ ایس دا مطلب ایہ ہویا کہ لطافت دے حساب تال ہر شے لئی دکھرے اصول نیں۔ جد کہ
 اللہ ”شے“ نہیں تے نہ اوہ کے شے ورگا اے لہذا اوہدا مکان وی کے شے دے مکان ورگا نہیں ہو
 سکدا۔ جس طراں خدا لئی کوئی مثل مثال نہیں ایسے طراں اوہدے مکان لئی کوئی مثل مثال نہیں۔
 تے ساڈے سمجھان لئی جہڑیاں مثالاں خدا نے درتیاں نیں اونہاں دی حقیقت توں وی اوہ آپ ای
 واقف اے۔ ساڈی سوچ اڈاری اوس کہ پنج ای نہیں سکدی۔ گرم پانی وچ آگ دا اثر ہندا اے
 لیکن ات گرم پانی تال وی آگ نہیں لگ سکدی۔ گویا اتھے پانی تے آگ دا ملاپ بڑا عجیب اے۔ ہر
 شے وقت یا رفتار تال ضرور تعلق رکھدی اے۔ لیکن اللہ دی ذات ایس توں پاک اے کیوں جے اوہ
 ہر زمان تے ہر مکان تال رہ کے وی لا محدود تے دکھرا اے۔

آخر وچ اقبال نے مغربی مفکراں فلٹ تے شینگلر دے خیالات دا تارا کیتا اے تے دیا اے
 کہ پہلے سارے مذاہب دے فن والے اک آخری مسیح یا زرتشت، یا نبی دے اڈکیوان سن۔ جد کہ
 اسلام نے ختم نبوت دا نظریہ دے کے آگے واسطے سچے الہامی تصور دا رستہ بند کردتا اے تے اسلام نے
 قرآن حکیم نوں بطور مجزہ تے رہبر اعظم تے رسول فکلین دی دائمی نبوت تے رسالت دا نظریہ دے
 کے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم توں بعد اسلام دے اندر کے اتے وحی نازل ہون دے من
 گزرت خیال نوں ہمیشہ واسطے رد کردتا اے۔ تے شینگلر دی ایہ سوچ غلط اے کہ پیغمبراں دی تعلیم

دا نچوڑ مجوسیت آلودہ سی تے ہے دے اسلامی ثقافت دی روح وچ ختم نبوت، دا عقیدہ بنیادی اہمیت رکھدا اے۔ پچھلے مذاہب تے مجوسیت وچ زرتشت دے ان جے پتراں دے آون دا تصور موجود سی تے عیسائیت دیاں نظراں اک فار قلیط ول گیاں ہوياں سن۔ تے اسلام نے محمد مصطفیٰ تون بعد اذیک والے تصور اگے کندہ اسار دتی اے۔ ایس لئی اسلامی ثقافت اک دکھری، نو سکی تے حق وچ دیاں راہواں اتے اپنے آپ اگے ددھن دی طاقت رکھدی اے۔ جرہی کے ”آون والے“ دے حکماں دی محتاج نہیں۔ کیوں جے آون والا آکے اپنا مشن مکمل کر گیا اے۔

۶۔ اسلام وچ اجتهاد

ایہ مقالہ ستونجہ صفحات اتے مشتمل اے۔ جس وچ علامہ اقبال نے اسلام تے اوس روح ول اشارہ کیتا اے جرہی ہر طبقے تے ہر خطے دے انساناں وچکار سانجھ سلوک دی بنیاد بن سکدی اے۔ تے اوہ شے خونی رشتیاں تے جغرافیائی سرحدوں وچ قید نہیں کیتی جا سکدی بلکہ اوہ روح غیر مادی اے۔ تے چونکہ انسانی حیاتی اصل وچ روحانی اے (نہ کہ نری مادی) ایس لئی انساناں دی ایکٹا تے وحدت دا اسلامی تصور روحانیت دی بنیاد اتے قائم اے۔ تے روحانیت چونکہ لافانییت دی نمائندگی کر دی اے ایس لئی انسان وچ دی لافانییت دے لشکارے لہدے نیں۔ تے اوہدی حیاتی مرن نال ختم نہیں ہو جاندی بلکہ چالو رہندی اے عیسائیت وچ رہبانیت نے انسان نوں مادی حیاتی تون دکھ کرن دی کوشش کیتی لیکن کامیاب نہ ہو سکی۔ دنیا دیاں تہذیبیں صدیاں تک اسردیاں رہیاں۔ لیکن اندروں کھوکھلیاں سن کیوں جے سوروٹی بادشاہت تے بے حقیقت پرانے رسماں رواجوں دا پول دنوں دن انسانیت نولہ کھیرو کھیروں کر رہیا سی۔ تے انسانی نسل نوں پھاوون لئی ایسی تہذیب تے ثقافت دی لوڑ سی جس وچ اگے ددھن لئی اپنی طاقت ہووے جرہی انساناں نوں لوں سروں اک مٹھ کر سکے۔ زمانے دی روح وجدانی طور تے وقتی تقاضیاں نوں تاڑ جاندی اے تے نالے اوہ نازک وقتاں وچ اپنے ولوں رہنمائی وی دیندی اے۔ تے مذہب دی زبان وچ ایس چیز نوں پیغمبری الامام آکھیا جاندا اے۔ اسلام نے عرب وچ وچ وچ وچ قوم نوں الہامی نور نال روشناس دتا جینے دنیا دیاں تہذیبیں دا اک ادھا جھلکارا دی صدیاں تون نہیں سی تکیا۔ تے ساری دھرتی دے ایس مرکزی علاقے وچوں انسانی میل ملاپ تے ایکٹا دیاں رشتاں بھٹیاں جنہاں دی بنیاد لسانی، جغرافیائی یا خونی رشتے نہیں سن بلکہ ربی ایکٹا دے حوالے نال انسانی ایکٹا دا تصور سی۔ تے فیر ایس علاقے تون جرہ قانون انساناں دی فلاح تے ایکٹا لئی چنگیا۔ اوہ اپنی تھاں مگروی سی۔ تے وقت دے نال نال اجتهادی لچک راہیں اپنے رستے پر قائم رہن دے قابل وی۔ لیکن اک وقت آیا کہ اسلامی فقہ دا رستہ روک دتا گیا۔ جمہوری وچ، غیر مسلم یورپی مفکر ترکاں دا اثر دسدے نیں لیکن علامہ اقبال دا خیال اے کہ اہدی وچ عباسیاں دے دور وچ عقل پرستی دی لہری سی۔ جینے فضول بحثاں بحثاں دا مڈھ بھٹیا۔ مثلاً ”دو ٹولے قرآن دے“ ”مخلوق“ تے ”غیر مخلوق“ ہون تے لڑن ڈیہ پئے۔ عقل پرست قرآن نوں مخلوق من دے سن۔ جد کہ روحانی ٹولہ ایس نوں غیر مخلوق، نال فانی، تے ہمیشہ رہن والا من دا سی۔ کیوں جے اوہناں دی جاچے عقل پرست قرآن دی بیچلی دا انکار

کر کے اسلامی سماج دیاں جڑھاں کھوتر رہے نیں۔ چنانچہ عقل پرستان نوں روں لئی تے اوہناں دی بے ہماری تے حقیقتوں ہنویں سوچ نوں ڈکا لاؤن لئی روحانی ٹولے نے اسلامی نظام دی چنگلی نوں قائم رکھن لئی تے اوہدی روح نوں بچان لئی عقل پرستان نوں شریعت وچ قانون سازی توں ڈکن دا جتن کیتا۔ (تے ایہ اوس ویلے دا تقاضا وی ہے سی)۔ کیوں جے نظام ورگے علماء ابو ہریرہ تے اوہناں دیاں حدیثاں نوں ”بے اتاریاں“ آکھن لگ پئے سن۔ جد کہ قرآن تے حدیث نوں چھڑ کے اسلام وچ قانون سازی دا تصور نری گمراہی سی۔ چنانچہ فقہ دے کچھ کتب سامنے آئے جنہاں نوں لوکاں نے اپنے اپنے حساب نال من لیا۔ تے آپنیاں سوچاں نوں نگرے لا چھڑیا۔ علامہ اقبال موجب بغداد۔ دی جہاں توں بعد ایہ سلسلہ ہوز وی پکا پیڑا ہو گیا۔ کیوں جے اسلامی مرکز اجڑن نال اسلامی شریعت تے فقہ نوں جھٹکا لگن دا ڈر سی اک ابن تیمیہ دی سی جینے اسلامی فقہ دے کتباں کے خلاف بغاوت کیتی تے اسلام وچ اجتہاد دی منگ کیتی حالانکہ اوہ ضعیلی ماحول وچ ودھیا پھلیا سی لیکن ابن حزم وانگھوں اوہنے حنفیاں دے قیاس تے اجماع دے اصولاں نوں من توں انکار کر دتا۔ سولھویں صدی وچ سیوطی نے اجتہاد دے ایس حق دی منگ کیتی تے ایس خیال دا اضافہ کیتا کہ ہر صدی دے شروع وچ اسلام وچ ’اک مجدد ضرور آؤندا اے۔ لیکن ابن تیمیہ دی تعلیمی لہروچوں اٹھارھویں صدی وچ بخند دے تھلاں وچوں اک تحریک اٹھی۔ جنوں میکڈانڈ نے وی بڑا صلاحیا اے۔ عبدالوہاب نجدی 1700ء وچ پیدا ہویا۔ دینے وچ تعلیم پائی۔ تے اوڑک اوہدی تحریک نے ساری اسلامی دنیا وچ اگ لا دتی۔ اقبال موجب بھانویں ایہ لہروی اپنے اندر پرانی طرز دا رنگ ڈھنگ رکھدی سی لیکن ایہ فقہی کتباں دے خلاف بغاوت وی سی۔ تے حدیثاں دے سہارے اگے ودھدی سی۔ علامہ اقبال نے ترکی سوچ دے حوالے نال اوتھے دی مذہبی تے نیشنلسٹ پارٹیاں دا ذکر کر کے اوہناں دیاں دھڑاں نوں مناسب نہیں خیال کیتا۔ تے دسیا اے کہ: زمان تے مکان دے حوالے نال دیکھیا جائے تاں روح ای اے جہڑی مادے دا روپ دھار یندی اے۔ اوہ وحدت جس نوں انسان کیسا جاندا اے، جسم اے۔ اسلامی نظام ’انسانی آدرشی اصولاں نوں زمان و مکان دیاں قوتاں وچ ڈھالن دا اہتمام کردا اے۔ قرآن موجب موجودات دی اصل روحانی اے تے روح نوں مادی ’طبعی تے دنیاوی حدوں وچ آ کے ای اپنے اظہار دے موقعے ملدے نیں۔ اقبال موجب ترکی دی سیاسی تے مذہبی سوچ اتے عیسائیت دا اثر اے۔ جہدی بنیاد اتے یورپ دی سیاسی زندگی قائم ہوئی۔ ابن خلدون اسلام دی عالمگیر خلافت بارے تن سوچاں پیش کردا اے۔

۱۔ عالمگیر امامت اک ربانی ادارہ اے جہد اوجود ضروری اے۔

۲۔ ایہ نرا ساڈی اپنی سولت دا معاملہ اے۔ (ایس لئی ضروری وی اے تے نہیں وی)

۳۔ ایہ ادارے دی ڈھوں لوڑ ای نہیں

اقبال موجب ”موجودہ“ ترک حکومت نمبر دو سوچ ول الرکھی اے۔ تے معتزلہ دا وی ایہو خیال

سی۔ کہ عالمگیر امامت صرف وقتی تے کم چلاؤ جیہا تصور سی۔ تے ترکان نے وی ایہوں ایس لئی اپنا

لیا کیوں جے گمیاں گمیاں خود بخار اسلامی حکومتاں قائم ہو چکیاں سن۔ ہنناں لے اسلامی عالمگیریت دے تصور نوں (کم از کم وقتی طور تے سہی) کچھ پادتا سی۔ ایران خلافت عثمانیہ دے خلاف ایس پاروں سی کہ اوہدا مذہبی عقیدہ ہور سی۔ مراکش دو نماں توں باقی سی۔ عرب اپنے خیالی پلا پکا رہے سن۔ تے اِنج اقتدار دی ہوس نے اسلامی عالمگیریت دی عمارت وچ تریزاں پادتیاں۔ تے وقت دا تقاضا ساتھوں منگ کرا اے کہ سربراہ مملکت دے قریبی ہون دے تصور نوں ہن چھڑ دتا جاوے جدا ساہ ابن خلدون جیہا نو سکا مفکر وی بھردا سی۔ لیکن اوہنے وی آخر ایہو ”نتوی“ دتا سی کہ قریبی حکومت دے زوال توں بعد بہرہ کوئی وی طاقت راہیں اگے ودھ کے اسلامی امامت نبھان دا بیڑا چک لوے اوہنوں ای امام من لیا جاوے۔ تے اقبال موجب اِنج ابن خلدون دی رائے زیادہ صاف ہو کے ساڈی رہنمائی کر رہئی اے۔

ابنہ علامہ اقبال ترکی دے قوم پرست شاعر ضیا دی اک نظم دا خلاصہ اِنج پیش کر دے نیں۔ ”اسلام وچ کوئی صحیح معنیاں وچ با اثر سیاسی اتحاد پیدا کرن لئی سارے مسلمان ملکاں نوں پہلے تاں خود مختار ہونا چاہیدا اے تے نیررل مل کے اوہناں نوں اپنا اک خلیفہ منتخب کر کے اوہدے ماتحت ہونا چاہی دا اے۔ تے کیہ بھلا ایس ویلے ایہ گل ممکن ہے دے؟۔ جے نہیں تاں سانوں انتظار کرنا چاہی دا اے۔ تے ایس عرصے وچ خلیفہ نوں چاہی دا اے کہ اوہ اپنے گھرنوں درست کرے۔ تاں جے اسطراں اک چل سکن والی ریاست دی بنیاد رکھے۔ بین الاقوامی دنیا وچ کمزور دا کوئی وی دردی نہیں ہندا۔ تے ہر کوئی ڈاڈے نوں سلماں کرا اے۔“۔ اقبال موجب اسلام نہ تے قومی راج اے نہ سامراج بلکہ قوماں دی اک مجلس اے۔ برہمی عارضی جغرافیائی حدواں نوں وی تسلیم کر دی اے تے نسلی اختلاف نوں وی۔ لیکن ایس دی ایکتا دی ضمانت سا بھسی روحانی سدھراے جس وچ مختلف خود مختار مسلمان ریاستاں پرو ہو کے اک لڑی بن سکدیاں نیں۔ ایسے شاعر دی شاعری دے حوالے نال اقبال مادری زبان دی اہمیت واضح کر دے نیں۔ کہ حسین وچ مہدی محمد بن طومرٹ نے اقتدار اتے قابض ہو کے قرآن دا ترجمہ لوکاں مادری زبان ”برہمی“ وچ کرن دا حکم دتا سی۔ تے نالے معاشرے وچ عورت دے کردار دی اہمیت واضح کیتی۔ کیوں کہ جیکر عورت دی صحیح قدر کیتی جائیگی تاں معاشرے وچ سدھار پیدا ہوویگا لیکن ضیا دے خیالات ایہ وی نیں کہ:

”جد تک دراشت وچ عورت مرد توں ادھی کجھی جائیگی تے ویاہ وچ چوتھے حصے دی مالک۔ اودوں تک نہ خاندان ای اچا ہو سکے گا تے نہ ملک ترقی کر سکے گا.....“۔

دو جے لفظاں وچ اگرچہ شاعر۔۔۔ ضیا صاحب نے نص دے خلاف گل کیتی اے لیکن اوہنے ایہ نہیں دسیا کہ نص دے خلاف جاوون دی ضرورت اِنج کیوں پیش آ گئی۔؟ کیہ بھلا عورت اِنج اوہ عورت نہیں رہ گئی برہمی قرآن دے نازل ہون سے سی۔ کیہ اوہدا اِنج ویاہ نہیں ہندا تے اوہ بچیاں دی ماں بن کے گھردی مرکزی شخصیت نہیں بن دی؟ تے پو دے مقابلے وچ اولاد واسطے اوہدے پیراں وٹہ جنت دی خوشخبری خدا نخواستہ اِنج کے بدخبری وچ بدل گئی اے؟ کیہ ایہ بے انصافی نہیں کہ

عورت اکپاسے ماہیاں دے گھروں بھرا نالوں لوہا حصہ دینا دی حقدار اے۔ دوجے پاسے نویں گھر دی مالک تے بھار اے تے حق مردی دی مالک اے خاندان دا مرکزی نقطہ وی اے۔ تے خاوند دی دراشت وچ وی حصے موجب حق پاندی اے۔ کہ اللہ دے بنائے ہوئے اصول کافی نہیں؟ میری (قدر آفاقی) جاچے جدوں اسیں اجتہاد دی آزادی دا مطلب قرآنی حدوں انگنوں جا تے قرار دینا لینے آں تاں اوہوں اسیں انتہائی ترقی پسند ہون دے باوجود پشروی توں لہہ جانے آں۔ جس طراں آج وی بھین تے دھی نال ویاہ نہیں رچایا جا سکدا ایسے طراں قرآن وچ دیتاں اسلامی قانون دیاں حدوں نوں انگھنا گویا اللہ تے رسول دے بنیادی ارشادات نوں تجدید راہیں ملیا میٹ کرن دے برابر اے جدی کسے دی دور وچ، کسے وی سطح اتے، کسے وی وڈے مفکر دے کہن نال، حماقت نہیں کہیتی جا سکدی۔ باقی فردعات بارے اجتہاد دا دروازہ بند کرن دی لوڑ نہیں۔ لیکن ایہ حق اہل علم تے اہل دل توں علاوہ ہاری ساری نوں دینا آج ای اے جویں ایٹم بم کسے ناسمجھ تے نادان دے حوالے کر دتا جائے۔ چنانچہ علامہ اقبال ایس گل دا تارا ایس طراں کر دے نیں:

”قرآن دا انداز حرکت پسند اے۔ پر سانوں ایہ نہیں بھلنا چاہی دا کہ زندگی نرا پرا بدلے جانا ای نہیں۔ ایسے دے اندر اپنے آپ نوں سانجھ کسے رکھن دا انگ وی موجود اے۔۔۔۔۔ زندگی اپنی کڈ اتے اپنے ماضی دا بھار چک کے چلدی تے کسے سماجی تبدیلی بارے کوئی نظریہ قائم کردیاں ہویاں تبدیلی گوارا نہ کرن والیاں طاقتاں دی اہمیت تے اوہناں دے عمل دخل دلوں آکھ نہیں بھوائی جا سکدی۔“ (ص ۲۸۶) چنانچہ ترکی شاعر ”نیا“ دے اسلامی قانون بارے غلط خیالات دی علامہ اقبال نے آگے جا کے اپنے انداز وچ نفی کہتی اے۔ تے اسلامی قانون دے وڈے ماخذاں، ”قرآن حدیث“، اجماع، قیاس وغیرہ بارے لوڑ موجب بحث کہتی اے۔ تے مسلماناں دی مادی تے روحانی لوڑاں دی اہمیت نوں تسلیم کردیاں گل ابتہ نبیزی اے کہ:

”مسلمان واسطے زندگی دی غیر مادی بنیاد اک اعتقادی معاملہ اے۔ جس دی خاطر علم دا سب توں گھٹ چائن رکھن والا مسلمان وی اپنی جان قربان کر سکدا اے تے اسلام دے ایس بنیادی خیال نوں سامنے رکھدیاں کہ انسان نوں پابند کرن لئی ہن کوئی وحی نہیں اترے گی، سانوں دنیا اتے سب توں زیادہ آزادی حاصل کیتیاں توہاں وچوں ہونا چاہیدا اے۔۔۔۔۔ اجدے مسلمان نوں اپنے ایس مقام نوں پہچان کے (قرآن تے حدیث دے) بنیادی اصولاں دی روشنی وچ اپنی سماجی زندگی نوں مڑ کے اسارنا چاہیدا اے۔ تے اسلام دے ہن تک اوہ پچھہ حاصل ہونے مقصد نوں (مسلماناں دی) اوس روحانی ایکن راہیں سرے چاڑھنا چاہیدا اے جو اسلام دا اصل مقصد اے۔“ (ص ۳۱۷)

نوٹ: اقتباسات وچ صرف مفہوم نوں سمجھن سمجھان لئی اپنے دلوں دی کجھ الفاظ گھٹ ودھ کہتے گئے نیں۔ نرا پنجابی ترجمہ ”Quote“ نہیں کیتا گیا۔۔۔ (قدر آفاقی)

۷۔ مذہب دا مستقبل

ایہ مقالہ آتالی صفحات اتے مشتمل اے۔ علامہ اقبال مذہبی زندگی دی وینا آج کر دے نیں۔

۱۔ فن دا دور

۲۔ سوچن دا دور

۳۔ کھوجن دا دور

اک سماں اجیا ہندا اے جدوں انسان لئی ایسوی بات فائدہ مند ہندی اے کہ اوہ اکھاں میٹ کے بغیر کے نانہ کنانہ دے مذہب اتے ایمان لے آؤندا اے۔ تے ایہ بات اوہدے اتے فرض ہندی اے تے ایہ رویہ کے قوم دی سیاسی تے سماجی زندگی اتے بڑے اچے اچے اثرات پاؤندا اے۔ دو جا دور مذہب نوں عقل دی ٹھڑی تولن دا دور ہندا اے۔ جس وچ مذہبی زندگی دی بنیاد مابعد الطبیعیات اتے رکھن دا مذہب بنھیا جاندا اے۔ جس وچ خدا نوں وی اک مقام حاصل ہندا اے تہا دور مابعد الطبیعیات دی تھاں اپنی روح تے روحانیت بارے پرکھ پڑچول نال تعلق رکھدا اے۔ تاں جے ہر پیروکار ذاتی طور تے زندگی دی حقیقت توں واقف ہو کے ”اصل حقیقت دا قرب کھئے۔ تے ربی قرب دی آرزو اک ایسی منزل اے جتھے پہنچ کے فرد ایک آزاد شخصیت دا مالک ہو جاندا اے۔ تے ایس رستے دا پاندھی اپنے شعور دیاں گہرائیاں وچ کھب کے زندگی دی حقیقت نوں پا جاندا اے اجسی کیفیت نوں علامہ اقبال شاعری دے حوالے نال انج بیان کردے نیں۔

اپنے من میں ڈوب کر پاجا سراغ زندگی

تو اگر میرا نہیں بنتا نہ بن اپنا تو بن

ایہ منزل اسلامی تصوف راہیں طے کرنی ڈاڈھی سوکھی اے۔ جویں اک مسلمان صوفی آکھدا اے۔ کہ قرآن حکیم نوں اوس ویلے تک سمجھیا ای نہیں جا سکدا جد تک اوہ فن والے اتے انج نہ اترا جا پے جویں رسول کریم اتے نازل ہو یا سی۔

یہ گھاں کر کے علامہ اقبال مذہب بارے تصوف دے حوالے نال گل کتھ کردے نیں۔ تے تصوف نوں بڑی اہمیت دیندے نیں حالانکہ تصوف بارے ایہ خیال کیتا جاندا اے کہ اوہ دماغ دا ایسا رجحان اے جہڑا حیاتی دے خالص عملی پہلو دلوں کئی کتراندا اے۔ تے ایس دے باوجود ’علامہ اقبال موجب‘ مذہب دا اچیرا روپ‘ جہڑا ودھیری وسعت بھری حیاتی دی تلاش دا نام اے۔ اصل وچ اک دگدا دریا اے جہدی ضرورت انسان نے سائنس دی بنیاد بھجن توں پہلاں ای محسوس کر لئی سی سب توں پہلے کانٹ نے کسے ”عالم غیب“ دے ممکن ہون دا سوال چکیا سی۔ جہدا جواب اوہنے ”نانہ“ وچ دتا سی۔ لیکن اوہدی نانہ اج دے سائنسی فتویاں دے حوالے نال فلفہ ہو جاندی اے۔ مثلاً:

سائنس مادے دی اصلیت نوں ڈکیاں ہوئیاں نوری لہراں قرار دیندی اے ’یا کائنات نوں اک خیالی تصور دا عملی روپ کہندی اے۔ تے زمان تے مکان نوں محدود ٹھہراندی اے۔ وغیرہ۔ چنانچہ علامہ اقبال موجب عقل دیاں بنیاداں تے اسرے الہیاتی نظام دا مقدمہ ایڈا کمزور نہیں۔ جڈا کانٹ نے سمجھیا سی۔ کانٹ دا سوال تے جواب اپنی جگہ لیکن بقول اقبال ابن عربی نے بڑے پتے دی گل کیتی اے کہ خدا ادراکی (Percept) صورت اے تے کائنات ذہنی (Concept) صورت۔ اک

ہو رہا ہے۔ صوفی عراقی نے زمانے کے مکان کی کثرت (Plurality) کے زور دیا ہے۔ دو بے
 لفظوں سے خارجی دنیا کی ذہن کی اختراع ہے۔ تے مذہب کی اوہ طریقہ مہیا کر دیا ہے۔ ہر حقیقت
 کل دا قرب حاصل کرن وچ مدد دینا ہے۔ سائنس مابعد الطبیعیات دے تصور نوں بقول لائگے اک
 شاعرانہ خیال وی کہہ سکدی ہے۔ کیوں جے اوہنوں کوئی فرق نہیں چنیدا۔ لیکن ساڈے شعور دا تعلق
 اوہناں قدریں نال وی ہے جنہاں نوں احساس تے مقصدیت کہیا جاندا ہے۔ چنانچہ اسیں حواسی
 شعور دے پچھے سفر کر دے خارجی دنیا دل جا نکلے آں جس بارے سائنس بحث کر دی ہے۔ تے
 جدوں اپنی ہستی دے غیر حواسی اجزا دے پچھے لگ ٹرنے آں تاں اوہ سانوں زمان و مکان دیاں حدیں
 پار کر دے کہہ رہے ہوں تھیں لے جان دے نہیں۔ سائنس سانوں فطرت دی تسخیر وچ انسانی کامیابی دی
 خوشخبری ضرور سنائی ہے۔ پر انسان دے مستقبل بارے اوہدے کول کہہ نہیں سگیا۔ چنانچہ آج دا
 انسان روحانیت توں خالی رہ گیا ہے۔ اوہ خارجی دنیا دے اقتصادی لالچ وچ رجھا رہے کے جدوں اپنے
 اندر جھانکی ماردا ہے تاں اوہدی روح دی بے چینی اوہنوں توڑا کھوئی لادیندی ہے۔ چنانچہ ناامیدی
 اوہنوں گھیرا پالیندی ہے۔ کھلے نوں وی مادہ پرستی دے ایسے انجام دا فکر کھائی جاندا ہے۔ مشرق وچ
 تصوف دی اوہ لہر جننے وسطی سمیاں اندر مذہبی حیاتی دیاں اچیاں اڈاریاں راہیں لندے چڑھدے دھملاں
 پائیاں سن، عملی طور تے آج نکمی ہو گئی ہے۔ کیوں جے اوس دے اندروں قوی تے ملی سیکھتی نوں
 قائم رکھن دی طاقت کم گئی ہے۔ چنانچہ ترکی، مصر تے ایران دے مسلمان آج کل وطن تے قوم
 پرستی دے تھانوں پوجن ڈھم پئے نہیں۔ حالانکہ وطن پرستی تے قوم پرستی نوں ٹھٹھے نے وی نری
 بیماری تے بے وقوفی دا نام دتا ہے۔ تے نالے انسانی کلچر دی سب توں وڈی ویرن۔ حالانکہ اسیں
 مذہبی طریقے اپر چل کے ای اپنی سوچ تے دلولے نوں وسعتاں دے کے زندگی تے اقتدار دے دائمی
 سرچشے تیکر اڑ سکے آں۔

بقول اقبال اجدی بے خدا اشتراکیت وچ آج تے اک نویں مذہب والیاں ساریاں وسعت بھریاں
 سنتاں موجود نہیں لیکن اوہدے پچھے اوہناں لوکاں دا فلسفہ کم کر رہیا ہے جہڑے ہنگل دے باغی مرید
 سن۔ ایس لئی اشتراکیت اوسے جڑھ نوں وڈھ رہی ہے جہڑی اوہنوں طاقت تے مقصدیت دے
 سکدی ہے۔ ناامید انسانیت دا دارو نہ وسطی دور والے تصوف کول ہے تے نہ قوم پرستی تے لادینیت
 بھری اشتراکیت کول۔ چنانچہ مذہب ای اجدے انسان دیاں اخلاقی لوڑاں دی حکمت تے پیاس دور کر
 سکدا ہے۔ کیوں جے اجدی سائنسی ترقی دے سیوں ایہ حکمت پیاس دنوں ودھ رہی ہے تے مذہب
 دا ایمان بھریا رویہ جمدے پاروں اک انسان اک شخصیت دا مالک وی بن سکدا ہے ' ای اوہنوں
 تسکین دے سکدا ہے۔ اجدے ٹٹے بچے معاشرے دی ایس حکمت پچی وچ انسانی شخصیت دیاں
 کھلپیاں طاقتاں نوں اک مٹھ کرن لئی عقلی تے علمی لحاظ نال مذہب اک ایسی حقیقت ہے جس دی
 افادیت توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ غالباً ٹنگ دی امد گل درست ہے کہ مذہب دی اصل
 حقیقت تحلیل نفسیات دے وس دی گل نہیں۔ ساڈیاں نفسیاتی تے سائنسی تھیوریاں دی تان ابھ

لہدی اے کہ مذہب انسانی انگوٹوں اوسدی ذات توں علاوہ کے ایسی حقیقت نال نہیں ملاندا جسدا تعلق خارجی دنیا نال ہووے۔ تے ڈنگ موجب ایس جدید نفسیات دی رونال عیسائیت اپنا دور حیاتی ہما بیٹھی اے۔ تے ہن انسان نوں اوہدی لوڑ نہیں۔ بقول اقبال انسانی انگوٹے دی نشوونما نوں جدید نفسیات نے مدہی حوالے نال اہجے ہتھ ای نہیں پایا تے اوہ مذہب دے باطنی تجربے دی رنگا رنگی تے رج رجاتوں بڑی دور اے۔ چنانچہ علامہ اقبال شیخ احمد سرہندی (مجدد الف ثانی) رحمۃ اللہ علیہ دے صوفیانہ مسلک دے حوالے نال اوہناں دے اک مکتوب وچ لکھی ہوئی انسانی انگوٹے دی سر بلندی تے لا قنابیت دا ذکر بطور مثال کر دے نیں کہ جدوں اک شخص عبدالمومن نے اپنی باطنی حالت شیخ مجدد اگے انج بیان کیتی کہ:

”میرے واسطے آسمان تے زمین، عرش تے کرسی تے دوزخ تے جنت کے شے دا وجود نہیں رہیا۔ جد میں دوالے نکناں۔ مینوں اوہ کدھرے نہیں سدے۔ جد میں کے دے سامنے کھلوناں۔ میں کے نوں اپنے سامنے نہیں دیکھدا۔ حتی کہ میری اپنی ہستی وی میرے واسطے نیست ہو گئی اے۔ خدا بے انت اے۔ اوس نوں کوئی گھیرا نہیں پا سکدا۔ روحانی کشف تے تجربے دی ایہ آخری حد اے۔ ایس توں اگے کوئی صوفی نہیں جا سکدا۔“

ایس کیفیت نوں واچ کے شیخ احمد سرہندی (جہڑے کہ ستارہویں صدی دے اک مسلمان صوفی سن تے جنہاں دا تصوفانہ مسلک ہندوستان دیاں حدوں انگلہ کے پنجاب، افغانستان، ایشیائی روس، ترکی تے عرب وغیرہ تک پہنچیا سی) نے ایہ جواب دتا سی:

”جس کیفیت دا ذکر کیتا گیا اے اوسدی جڑھ قلب دی ہر ویلے بدلدی زندگی وچ اے تے مینوں انج جا پدا اے کہ جس نال ایہ کیفیت ورتی اے اوہ اہجے قلب دے ان گت مقاموں دا چوتھا حصہ دی نہیں نکھیا۔ روحانی زندگی دے ایس پہلے مقام دیاں وارداتاں نوں ختم کرن واسطے باقی دے 3/4 حصے وچوں دی نکھنا وی ضروری اے۔ تے ایس مقام توں اگے ہور مقام وی نیں۔ جنہاں نوں روح، سرخنی، تے سراخنی کندے نیں۔ ایہ سارے دل مل کے عالم امر اکھواندے نیں۔ تے اہتاں وچوں ہر اک مقام دیاں حالتاں تے وارداتاں نیں۔ اہتاں مقامات وچوں نگھ کے ای حق دا طالب ہوی ہولی اسمائے الہی تے صفات الہی دیاں تجلیاں دا نظارہ کر سکدا اے تے سب توں آخر وچ ربی دیدار دی دولت کھٹ دا اے (ص 339-340) (مفہوم تے مقصد)

بقول اقبال ایس نکھیزے توں اسلامی تصوف دے باطنی تجربات دی کائنات دا تانا بانا اگھڑا اے۔ تے ”عالم امر“ دی دس پاندا اے جس توں ”راہے لاؤن والی قوت دی دنیا“ مراد اے۔ بقول اقبال کھٹے دی حیاتی دیاں بعض سرریساں صوفیاں دیاں وارداتاں وانگر سن۔ جنہاں نے اوس دے اندر اک قسم دی پیغمبری ذہنیت پیدا کر دی سی۔ لیکن ایسی باطنی واردات حاصل کرن دے باوجود اوہ کھے وی نہ کر سکیا۔ تے اہدی ناکامی دا سرا شوہنار، ڈارون تے لائے ورگے سیانیاں دے سراے۔ جنہاں نوں اپنے مہی خیالی۔ اصل وچ کھٹے نوں اہدی روحانی زندگی وچ کوئی کامل مرشد نہ مل سکیا۔

چنانچہ اوہ ناکام رہیا۔ حالانکہ اوہدے جن اونوں اوس دیس دا واسی قرار دیدے سن ' جتھے بدے
نہیں سدے۔ چنانچہ قسے آکھدا ہندا سی:

" میں حیاتی دے جگل وچ گواچ گیا داں۔ میوں اینتھ مرشد دی لوڑاے۔ نالے مریداں دی۔
کیوں جے اس (پیر) مرید والے) تعلق وچ بڑا جس جا پدا اے۔"

ایو جتے کے فلسفی ہارے علامہ اقبال نے آکھیا سی۔

اگر ہوتا وہ مہذب فرنگی اس زمانے میں

تو اقبال اس کو سمجھاتا مقام کبریا کیا ہے

چنانچہ علامہ اقبال ایس مقالے راہیں گل بات دا ٹچوڑ کڈھیاں ایس نتیجے اتے پہنچدے نہیں کہ
سائنس تے مذہب ' دونوں دی منزل اک اے۔ تے دونوں اوس " اصل حقیقت " تک رسائی
چاہندے نہیں تے مذہب راہیں اوس تیکر اپڑنا سائنس نالوں زیادہ سوکھا اے تے بقول اقبال:

" بلاشبہ پوری طراں غیر جذباتی تجربے نوں ہتھ وں کرن لئی گھنو گھٹ اسلامی تصوف دی کھنیک
ہت زیادہ احتیاط کر دی اے کہ عبادت وچ راگ نوں نہ ورتیا جائے۔ اوہ روز دی باجماعت نماز دی
لوڑاے زور دیدی اے۔ تاں جے اکلے برہ کے گیان دھیان نال دوجیاں توں پرھاں کرن والے
جہزے اثرات دے پیدا ہو جاوےں دا امکان ہووے ' اوہناں دا توڑ کیتا جا سکے "۔ تے ایس لحاظ نال
مذہب اسلام دا مستقبل بڑا روشن اے۔ برہ انسانی ایگو دی حفاظت کر دا ہویا اونوں عمل راہیں اک
ایسی ڈگر تے چلا دیدا اے جہدا غٹا لگا تار عمل اے۔ تے جہدی حد کوئی نہیں۔ کیوں جے اوہدا رستہ
اوس " حقیقت کل " ول جاندا اے۔ برہی لا انتہا اے۔ تے قرآن وچ آیا اے انا للہ وانا الیہ
راجعون یعنی اسیں رب ولوں آں تے اوسے ول پرت کے جانا ایں۔ (بقرہ ۱۵۶)

تے سورۃ یاسین وچ آیا اے فسجن النی بیدہ ملکوت کل شئی والیہ ترجمون (۸۶/۸۳) یعنی ہر
شے دی واگ اوس پاک ذات دے ہتھ وچ اے تے تیس اوسے ول پرتائے جاؤ گے۔ گویا قرآن
حکیم اجدے انسان لئی اک بے مثال توشہ اے۔"

مٹھ دا تنقیدی جائزہ

غلامی بری بلا اے - شیروی غلامی سے بچرے وچ تڑکے لوڑ موجب نچن تے مجبور ہو جاندے نیں
 مٹھ ساڈے دور غلامی بارے چانن پاؤن والا ناول اے - ڈاکٹر محمد باقر مرحوم دی ایہ رچنا پنجابی ناول
 نویسی وچ بڑی اہم گنی جاندی اے - ایس ناول وچ پنڈو وسیب دے جھلکارے وی ملدے نیں - شہری
 حیاتی دا پرانا رنگ ڈھنگ وی اے - تے پرانے دور دے ہندوستان تے انگلستان دے تہذیبی تے ثقافتی
 لٹکارے دی - تے آزادی توں بعد پاکستان بنان دی مقصدت نال دھوکے دا ذکر وی اے -

اہلے وچ عام کردار وی نیں - خاص وی تے خاص الحاص وی - ایس ناول دی کہانی اک
 پنڈو احمد مجید عرف اچھے دی حیاتی دے آلے دوالے چکر لاؤندی ہوئی آخر اوہدے نال ای ختم ہو
 جاندی اے - اچھے دا سفر مکدیاں ساراں کہانی دے ساہ پورے ہو جاندے نیں - تے اپنے کچھے اوہ
 اک ہوک ' اک افسوس ' اک ہوکا ' اک اورپوان تے اک دھچھا چھڑ جاندی اے -
 ایس کہانی دا ہیرو - اچھا - بقول لکھاری مٹھ دا بوا پکا اے - تے اوہنوں اوہدے اک ہندو استاد
 نے نصیحت کہتی سی :

حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہیدا اے - سجا وچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تے

گل نہیں بن دی -

گل تاں ایہ ٹھیک ٹھاک لگدی اے - لیکن اقبال نے آکھیا اے -

اچھا ہے دل کے پاس رہے پاسبان عقل

لیکن کبھی کبھی اسے تما بھی چھوڑ دے

چنانچہ حیاتی نری وڈے جگرے ناں نبھا کرن دی آڑ وچ ٹھیڈے کھاندے جان دا نام ای نہیں
 کے ویلے دیوانہ وار ہمت دی کرنی پنڈی اے تے ہر ۱۲ ایس اڈیک وچ رہندا اے کہ کوئی ہوہ اوہدے
 واسطے کھ کرن لئی اگے ودھے گا - اوہ اپنے مقصد توں محروم رہ جاندا ہندا اے - کیوں جے :

کہ بڑھ کر جو اٹھا لے ہاتھ میں مینا اسی کاہے

ناول بارے مڈھلیاں گلاں : ناول انگریزی زبان دا لفظ اے ایہ انگریزی توں اردو تے فیر
 پنجابی وچ آیا - ایہ کے موضوع بارے بھرویں کہانی ہندی اے - ایس دے لکھاری نوں اپنے دل دی
 گل بیان کرن وچ اچھی کوئی تنگی محسوس نہیں ہندی - جس طراں دی تنگی نال اک شاعر یا ڈرامہ نگار
 نوں واہ پنیدا اے -

ناول تے لمی کہانی : لمی کہانی وچ طلسمی ' تے مافوق الفطرت واقعات وی ہو سکدے نیں - لیکن
 ناول وچ انسانی حیاتی دے اوہی واقعات الیکے جاندے نیں جنہاں دا تعلق عام سجا نال ہندا اے -
 ن دے واقعات اصلی حیاتی دے بہت قریب ہندے نیں - اوہ امکانی سچائیاں دا لٹکارا ہندے نیں

بھانویں جوٹھ تے من گھڑت ای ہون۔ ناول وچ ماضی، حال تے مستقبل تیاں زمانیاں دی گل کیتی جا سکدی اے۔ ایس وچ ایمانییت وی ورتی جا سکدی اے۔ تے اوڑک ناول دا قاری اوس حقیقی کہانی دے نیرے اپڑ جاندا اے۔ بھری کہ لکھاری سدھے طریقے نال کہن دے قابل نہیں ہندا۔

ناول دیاں قسماں:

- (۱) - مذہبی ناول دینی پرچار لئی رچیا جاندا اے۔ پنجابی وچ بھائی ویر سنگھ دے پہلے تن ناول سندری، بچے سنگھ، تے ستونت کور۔ مذہبی قسم دے ناول سن۔
- (۲) - سوانھی ناول وچ کہے دی حیاتی نوں ناولانہ تفصیل نال بیان کیتا جاندا اے
- (۳) - تاریخی ناول وچ تاریخی واقعات سموئے گئے ہندے نیں۔ لیکن نزول تاریخ بیانی دی بجائے کچھ کچھ مرچ مسالہ وی لایا جاندا اے۔ رومانی انداز وی اختیار کرنا پیندا اے۔ اردو وچ نسیم حجازی دے ناول ایس دی ودھیا مثال نیں۔ ایسے طراں واقعاتی ناول وچ واقعات اتے بہت زور دتا جاندا اے۔ واقعاتی ناول معاشرتی ناول نال وی گھنڈیاں جا ملاندا اے۔
- (۴) - معاشرتی ناول دو قسماں دا ہندا اے۔ اک معاشرتی تے اخلاقی اصلاح کارن لکھیا جاندا اے۔ تے دوجا بازاری یا عام جیسا ہندا اے۔ جس وچ کوئی معاشرتی تصویر محض ناول دی اشاعت ودھان کارن پیش کیتی گئی ہندی اے۔ ایس دے کردار اخلاقی قدراں دے پابند نہیں ہندے اوہ کھلے تے آزاد خیال ہندے نیں۔ کدی ایہنے کردار سامنے آؤندے نیں جہڑے اتوں صاف سھرے تے اصل وچ گندے ہندے نیں۔ معاشرتی ناول دی کھپت عام طور تے زیادہ ہندی اے۔
- (۵) - نفسیاتی ناول وچ نفسیات دے حوالے نال کھول کے ویردا کیتا گیا ہندا اے۔ ایہنے ناول شعوری تے لاشعوری جذبیاں دے حوالے نال انسانی حیاتی نوں ضرب لاندے نیں۔ مثلاً "کے منڈے کڑی دی منگنی ٹن دا نتیجہ ایہ نکلیا کہ اوہناں وچوں اک، یا دونہاں نے خود کشی کر لئی۔ یا بچن والے نوں پوری حیاتی وچ کھڑے نفسیاتی باحول نال واہ پیا؟..... وغیرہ وغیرہ۔
- (۶) - پروپیگنڈا ناول کہے خاص نظریے یا فلسفے نوں بیان کرن لئی رچیا گیا ہندا اے۔ ایس ناول وچ لکھاری ایہ کوشش کردا اے کہ قاری نوں پتہ وی نہ لگے تے اوہ اپنی مقصدت دی چھاپ قاری دے ذہن تے دل اتے کامیابی نال لاگتے۔
- (۷) - علامتی ناول معاشرے وچ گھٹن سے لکھے جاندا اے نیں۔ تاں جے حکومتی ادارے قانونی شکنجے وچ نہ لے سکے۔ لکھاری نوں ایس کم لئی کچھ علامتاں گھنڈیاں پیندیاں نیں۔ جنہاں راہیں اوہ اپنا مدعا قاری تک پچاندا اے۔
- (۸) - رومانی ناولاں وچ عشق محبت تے دل دے قصے کہانی دا ویردا ہندا اے۔ تے ایہنے ناول وقت لطف اندوزی دا سامان مہیا کر دے نیں۔ اوہناں وچ پختگی گھٹ ای ہندی اے۔ لیکن

ضروری نہیں کہ اکسرومانی ناول پختگی توں بالکل ای خالی ہووے۔

(۹) - جاسوسی ناول - کھلم دار کہانی تے پچ در پچ حالات تے واقعات دیاں کڑیاں نوں ملاندے چلے جان دی تصویر پیش کر دے نیں۔ تے جدوں ناول ٹیسی تک پہنچ جاندا اے تاں اک کھلم کھلدی اے۔ تے فیر ہولی ہولی ساریاں کھلم کھلم دی لام ڈوری لگ جاندی اے۔ تے قاری - لکھاری دیاں سوچاں دی داد دیندا رہ جاندا اے۔

(۱۰) - سائنسی ناول سائنسی معلومات تے آلات بارے چائن پان لئی رچے جاندے نیں اپدے وچ زے فرضی آلات نال کم نہیں چلدا۔ بلکہ ناول نگار دا سائنس بارے مشاہدہ ہونا وی ضروری اے۔

(۱۱) - مزاحیہ ناول وچ طنز مزاح دی مٹھاس سموی گئی ہندی اے۔ مزاح کدی لفظاں راہیں کدی کرداراں دیاں حرکتاں راہیں تے کدی کرداراں دے وصفی تضاد راہیں پیدا کیتا جاندا اے۔

ناول دا پلاٹ :

۱- ناول دے پلاٹ وچ دلچسپی دا انگ چوکھا سارا ہونا چاہیدا کہ اکواری پڑھن بیٹھے تاں اوہنوں ختم کر کے ای اٹھے۔

۲- ناول امکانی سچایاں دا حامل ہووے۔ جے سچ نہ ہووے تاں سچ درگا ضرور ہووے۔

۳- ناول وچ کوئی نویں گل ہونی چاہیدی اے۔ اکو ڈگر دے پلاٹ قاری نوں بور کر دیندے نیں۔

۴- ناول وچ سہنس دا ہونا وی لازمی اے۔ تاں جے چیک لگی رہوے۔

۵- کرداراں دی تعمیر فطری انداز وچ کرنی پیندی اے۔ ناول وچ ڈرامائی انداز بتا کم نہیں دیندا۔ مرکزی کرداراں توں علاوہ وقتی کردار وی ناول وچ سموئے ہندے نیں۔ تاں جے کہانی مربوط تے متحرک رہ سکے۔ وقت تے جگہ دا تعین وی ناول لئی ضروری اے کیوں جے زمان و مکان توں باہر رہ کے کوئی واقعہ، کوئی قصہ، کوئی کہانی جڑ نہیں پکڑ سکدی۔

فنی فکری تے اصلاحی پکھوں ہٹھ دا جائزہ : ایہ ناول احمد مجید عرف احمے دے سردی کہانی اے۔ اوہ وزیر آباد دے لاگے اک پنڈ وچ پرائمری تک پڑھا رہیا۔ اوہدے پونے اگے پڑھان توں انکار کر دتا۔ لیکن اوہدی والدہ نے ماراں کٹاں کھا کے وی احمے نوں پڑھان لئی اڑی بنھ چھڑی۔ آخر اوہ اجی پڑھائی لئی شہر آ گیا۔ اوتھے رحمت خان تے رحمت بی بی دے گھر رہ کے اوکھا وقت لنگھایا۔ ایتھ اوہدی اپنے ہم جماعت حضور سنگھ نال یاری ہو گئی۔ رحمت بی بی تے رحمت خان دی دھی ” اچھی ” (محبت) نے اوکھے ویلے احمے دا ساتھ دتا۔ میٹرک کر کے احمے لاہور آ گیا۔ ایم اے کر کے وی کوئی خاص نوکری نہ لہ سکے۔ تے کسے اچھن کولوں قرضہ لے کے انگلینڈ پڑھائی کرن چلا گیا۔

اوتھے بڑی محنت نال مقالہ لکھیا۔ لیکن انگریزاں دی ددغلی پالیسی دجھوں غصے وچ آ کے اپنے مقالے دا اک خاص حصہ ساڑ دتا۔ اوتھے نہ کوئی اوہنوں ماں نے چھیٹی پائی نہ بیونے۔ نہ اوہدی اپنی تعلیم دا کسے نوں چاء ای چڑھیا۔ ولائٹوں واپس آ کے اوہ دغلی وچ کدھرے نوکر ہو گیا۔ پاکستان بن رہیا سی۔ فرقہ وارانہ فسادات نے ہندوستانیاں نوں اکدوہجے دا دشمن بنا دتا سی۔ آزادی دی تحریک کامیاب ہو گئی سی۔ پاکستان بن گیا۔ دلی دے لوک۔ پاکستان آؤن لگ پئے۔ لیکن احمہ۔ ایس انتظار وچ سی کہ اوہنوں پاکستانی حکومت بلاوے گی ماں آویگا۔ ایسے چکر وچ اوہدے بال بچے وی قتل کر دتے گئے۔ آخر اوہ اکلا ای دلیوں بذریعہ ریل لاہور آ گیا۔ پاکستان کا مطلب کیا۔ لا الہ الا اللہ دی مقصدت دی خاطر اوہنے پاکستان دی سر زمین وچ پیر دھریاں سار اک اطمینان محسوس کیتا۔ لیکن ایتھ آ کے دی اوہنوں جہاں پاکستانیاں نال واہ پیا اوہ پاکستانی گھٹ تے بے ضمیر انسان بتے سن۔ جہاں دے سامنے انسانی قدراں دی کوئی اہمیت نہیں سی بلکہ دولت تے مال حاصل کرنا ای اوہناں دی حیاتی دا مقصد ہو گیا سی۔ تے آخر پاکستان بنان دی مقصدت توں ایتھ دے دینکاں دا مونہ موڑ لینا۔ احمہ لٹی بڑے دکھ دی گل سی۔ اوہ پاکستان دی مقصدت نال اہل پاکستان دی بے وفائی پاروں سڑھ سڑھ کے اک دن کے پاسے مونہ کر گیا۔

معاشرتی تے نفسیاتی ناول: ایہ ناول اک واقعاتی معاشرتی نفسیاتی تے اصلاحی جیسا ناول اے۔ ایس وچ اپنے وقت دے معاشرے دی بھروسے عکاسی کیتی گئی اے۔ پنڈو معاشرہ کس نوہ تے خاندان دے دوالے گھدا اے۔ احمہ دی والدہ نال بھیڑا سلوک اوس سے دے اک برے روپے دی نکھیلی کردا نظر آوندا اے۔ گورستان۔ نکہ۔ اوتھے سکون دا ملنا۔ سکول وچ ہندو مسلم مشترک استادیاں نال واہ۔ پڑھن پڑھان ول لوکاں دی گھٹ توجہ۔ مثلاً ”اچھی“ وزیر آباد وچ رہ کے دی ان پرہ رہی۔ ایسے طراں حضور سگہ دیاں بھیٹاں سکولے نہیں جانڈیاں۔ احمہ نے پرائمری توں بعد پڑھنا چاہیا تاں پونے انکار کر دتا۔ لیکن اوہدی والدہ نے مہیتاں جھل کے اوہنوں شہر بھجوایا۔ ایہ صورت اجکل وی پنڈاں تھانواں وچ ملدی اے۔ جدا اپا ضروری اے۔

شہر وچ۔ سرکاری افسراں تے اہلکاراں دا حال۔

وزیر آباد تے لاہور وچوں معاشرتی نا انصافیاں دے کچھوں لاہور بست اگے ودھیا ہویا سی۔ الجبرے دے استاد نے احمہ نوں اک روپیہ صفحہ دے حساب نال معاوضہ دیون دی جلدہ اوہنوں اک تعریفی سرٹیفکیٹ دے کے نرزا دتا۔ وزیر آباد وچ عبدالرحمان عرف مہانا مہم۔ یونین جیک نوں سلامی دیون ویلے ہس پیا۔ تاں گورے اہلکار نے اوہنوں اپنی کٹ چاہڑھی کہ اوہ بے ہوش ہو گیا۔ ہسپتال وچ ڈاکٹر نے اوہدا علاج ایس لئی نہ کیتا کہ متاں گوری سرکار اوہنوں نوکری توں کڈھ چھڑے۔ ارملاتے پرلا دے کردار دی اوس معاشرے دا حصہ سن کالی جیسی عیسائی لڑکی ارملہ کالج دے پرنسپل دی دھی اینگو انڈین ہون دے ناطے انگریزی نوں اپنا گھردا مضمون سمجھ دی اے۔ تے صرف احمہ نال ٹیوشن دے بہانے ”کینی“ دی خواہشمند اے۔ تے اوس نال دھکے نال ڈانس کرن لگ پندی اے۔ پرلا گوری

جٹی ہندو لڑکی پروفیسر رائے صاحب دی بیٹی ہے۔ - بننے اپنی کوٹھی وچ بنے ہوئے سومنگ پول وچ دھکے
 ٹال اچھے کولوں اک ہننے وچ ترنا سکھا۔ کیوں جے اوہدے ماپے کدھرے باہر گئے ہوئے سن اچھا
 معاشرہ اوس سے اندر۔ قدرتی گل سی۔ جدوں اچھا اکلینڈ گیا تاں اوتھے گلڈس ٹائی انگریز لڑکی ٹال
 اوہنے سیاست بارے خوب گلاں کیتیاں۔ تے جدوں اوہنے اپنے تحقیقی مقالے وچ انگریزاں دی علمی بد
 دیانتی تے لٹ مار دا رونا روایا۔ تاں اوہدے انگریز پروفیسر نے ڈاڈے فھے دا اظہار کیتا۔ جدا نتیجہ
 ایہ ہویا کہ اچھے نے اپنے مقالے دے خاص خاص حصے چھانٹ کے احتجاجاً ساڑ گئے۔ اچھا چاہندا سی
 کہ ہندوستان آزاد ہو جائے۔ لیکن بعض سیاستدانوں تے لیڈراں دا کردار خود غرضانہ سی۔ ایسے طراں
 ولایت وچ اک شاہی مسلمان افسر پاکستان دی تحریک لئی چندہ دین لئی اپنا نام ایس لئی پوشیدہ رکھنا
 چاہندا سی تاں جے اوہدی نوکری نوں کوئی خطرہ نہ پیش آ جائے۔ جد کہ احمد مجید عرف اچھا اوس کولوں
 چندہ ایس لئی قبول کرنا مناسب نہیں سی سمجھدا کہ کل نوں اچھے ٹوڈی حضرات پاکستانیاں نوں طعنے دیوں
 گے کہ اساں چندے دے دے دے کے پاکستان بنایا سی۔

اچھے واقعات تے معاشرتی حالات نوں سامنے رکھئے تاں ایہ معاشرتی تے واقعاتی ٹال دے طور
 تے سامنے آؤندا ہے۔ لیکن انہاں حالات دا اثر اچھے نوں نفسیاتی مریض دی بنا دیندا ہے۔ اوہ
 اسطراں کہ جدوں اک واری اوہدی والدہ نوں کٹ پے رہی سی۔ تاں اوہ باہنواں کنج کے اوہنوں
 پچان لئی اگے ودھیا۔ لیکن گھر والیاں نے اوہنوں وی دھر لیا تے چنگی بھلی کٹ چاہری۔ تے اوہ حیران
 سی لوک چھی کارکردگی یا چھی گل کن والے دے ویری کیوں ہو جاندا ہے۔ اچھے صورت حال
 اوہنوں ہور وی کئی جگہ پیش آئی۔ لاہور وچ اک اخبار وچ نوکری سے اوس کولوں پورا مہینہ
 پروفیشنری طور تے کم لینا عجیب علم سی۔ اخبار دے مالک دا نوجوان بیٹا اک غلط کردار دی عورت
 ٹال موندہ کالا کر دا اے لیکن اوس ٹال واپسی تے اک چوانی دا جھگڑا پائیندا ہے۔ اچھے نوں ایس گل
 دا پتہ لگا تاں اوہ بڑا حیران ہویا تے آخر اوہنے اپنی جیب وچوں اوس عورت نوں چوانی دے کے معاملہ
 رفع دفع کیتا۔ ارطالتے پر ملا ٹال ملاپ سے وی اچھے اتے نفسیاتی اثرات مرتب ہوئے سن۔ آخر اوہ
 ایہاں حالات توں بچ آ کے کسے انجمن کولوں قرضہ لے کے ولایت چلا گیا تاں جے اچھی تعلیم توں بعد
 واپس آ کے اوہ ملک دی خدمت کر سکے۔ لیکن اوتھے وی اوس نوں نفسیات دے حوالے ٹال کئی
 معاملیاں بارے بھیڑے تجربات ہوئے۔ چھی گل ایہ ہے کہ فحشی پر تاب نے جہڑی گل پرائمری سکول وچ
 اچھے دے ذہن وچ بٹھائی سی کہ اوہ مار کھا کھا کے زندگی گزارے۔ ایہ اوہدی نفسیاتی بیماری دا مذہ
 بندہ گئی سی۔ بننے ہمیشہ اچھے نوں مار کھا کے ڈر وٹ جان دا ای سبق دتا۔ اچھے نے کدی وی ایس
 نفسیاتی حالت توں باہر آن دی کوشش نہیں کیتی کیوں جے اوہدے کول جرات رندانہ والا توشہ نہ ہون
 دے برابر سی۔ اوہدے اندر مار کھا کھا کے ڈر وٹن والے فلسفے نے امید دا دیوا منی انداز وچ روشن
 رکھیا۔ اوہ امیدوں دے سارے اگے ودھیا رہیا۔ لیکن جتھے کدھرے عقل تے جرات توں کم لین دی
 ضرورت سی اوتھے اوہ بزدلی دکھا جاندا رہیا۔ مثلاً "اوپنے بڑی محنت ٹال مقالہ لکھیا۔ جنوں اوہدے

انگریز استاد نے ناپسند کیا۔ تاں اوہنے غصے وچ آ کے اوس مقالے دے مغزاتے مشتمل مواد نوں ساڑ دتا۔ ایترہ احما سانوں اک نفسیاتی مریض لگدا اے۔ اوہدا حال اوس مائی بڑھی والا اے جہدا ذکر قرآن حکیم وچ آیا اے کہ اوہنے محنت نال کتیا ہویا سوتر آخر وچ بھیستی بھیستی کر چھڑیا سی۔ اچھے دا ایہ فیصلہ اوسدی داخلی کیفیت ظاہر کردا اے۔ کہ اوہ کناں مایوس ہو چکیا سی۔ حالانکہ اوس مواد نوں اوہ جیکر اپنے کول سانجھ کے رکھدا تے واپس آ کے کسے ذریعے نال اوہنوں منظر عام اتے لے آؤندا تاں ایس طراں اوہ اک قومی خدمت انجام دیدا۔ ایہ سارا کچھ وی غالباً فشی پر تاب ہوراں دے پڑھائے ہوئے اوس سبق دا نتیجہ سی کہ:

بچو! حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہی دا اے سجا وچ صبر تے حوصلہ نہ ہوے تاں گل نہیں بن دی۔

اپنے موقف اتے قائم رہنا۔ تے اوہدی خاطر حوصلے نال تکلیفاں جرتا بڑی چٹل گل اے۔ لیکن اپنے مقصد وچ ناکامی دا شکارا دیکھیاں ہوش گوا بہتا ہمت تے حوصلے دے خلاف اے۔ ایہ درست اے کہ احما اپنے سفر وچ اگے توں اگے ودھدا رہیا۔ لیکن اوس وچ زندہ دلاں والی کوئی گل نہیں نظر آؤندی۔ اوہ ساری عمر فشی پر تاب دے سنبھ دی وگن دھوں باہر کدی وی نہ نکل سکیا۔ البتہ ساری حیاتی وچ صرف اک موقعے اتے اوہنے جرات رندانہ دا مظاہرہ کیتا کہ جدوں کالج وچ مباحثہ سی تے ہونگ کرن والے اوہنوں تقریر کرن توں ڈکنا چاہندے سن لیکن اوہ دس ڈاہ کے اڑیا رہیا۔ اوہنے تقریر جاری رکھی تے اوڑک انعام دا مستحق قرار پایا۔ انگلینڈ وچ کلیڈس نال گلاں کرن دیلے اوہ کھندا ہندا سی کہ آزادی توں بعد ہندوستان دے وڈیرے جاگیردار نواب تے راجے عوام دا استحصال کرن گے۔ لیکن ایہاں دے خلاف اوہ کوئی حکمت عملی اختیار نہ کر سکیا۔ سگوں کئی وار مایوسی دا شکار ہو گیا۔ اچھے نے ہمیشہ ہٹے توں کم لیا۔ حکمت عملی توں کم نہیں لیا۔ انج گدا اے کہ اوہ اک سدھا سادا نوجوان سی لیکن سدھے سادے نوجوان نوں سادہ لوح نہیں سی ہونا چاہیدا۔ پی ایچ ڈی کر کے وی اوہ حالات دا صحیح تجزیہ نہ کر سکیا۔ اوہ واپس آیا تاں اوہدی والدہ نے اوہدی شادی کر دتی۔ دو بچے دی ہو گئے دلی وچ اوہدی بیوی نے خطرہ محسوس کر دیاں اپنی جاناں بچا کے نس جان دا مشورہ دی دتا۔ کیوں جے ہندو غنڈے اوہاں دے کواڑ اتے خاص قسم دا نشان لگا گئے سن۔ لیکن احمد مجید نے سرکاری نوکری نوں زیادہ اہمیت دتی تے ایس اڈیک وچ رہیا کہ حکومت پاکستان دلوں اوہنوں سدا آویگا۔ تاں اوہ جاہیگا۔ لیکن حالات اکدم خلاف ہو گئے۔ اوہدے ہال بچے شہید کر دتے گئے۔ آپو اوہ دوجے مہاجراں نال لال قلعے دے کیمپ توں اٹھ کے بذریعہ ریل پاکستان آ رہیا سی کہ ریل امرتسر آ کے کھلو گئی تے اوس دے اکثر مسلمان مسافراں اتے حملہ کر کے ریل نوں لہو نال بھر دتا گیا۔ آخر رات دے ہیرے وچ اوہ ریل گڈی لاہور پہنچی۔ احما لاہور شیشن اتے اتریا۔ اوہنوں اوہدا اک کلاس فیلو رفیع مل گیا۔ اوہ راشن دا افسر لگا ہویا سی۔ اوہنے اچھے دے تاں اک کونھی الاٹ کردا دتی۔ تے تھوڑے دنوں بعد اوہی کونھی اپنے کسے عزیز دے نام لوا کے اچھے نوں اوہنوں چک دتا۔ تے

آخر اچھا ہارش وچ رفیع صاحب دے گھروں وی کھل تریا سرد ہوا پاروں اچھا کھین ڈیہ پیاسی - پراوہ نوکری لیمن اگے توں اگے زردا گیا..... -

کہانی دے لحاظ نال ایہ اک مربوط کہانی اے - واقعات اگے توں اگے چلے جانے نہیں - مختلف کردار رستے وچ آؤندے نہیں - تے لوڑ موجب لشکارا سٹ کے اگے ودھ جانے نہیں - بعض کردار معاشرے دے گھٹاؤنے روپ وی عکاسی کردے نہیں - مثلاً "جھوٹی پھری مریدی دے حوالے نال ایکی گئے معاملے - ایسے طراں واسین اک پنڈت دا دھوئی رمان بارے کھیجا گیا ملدا اے - بہرہ وقتے وقتے نال اٹھیتی اتے کوئی خوشبو دھوڑا سی - جس نال آسے پاسے بیٹھے مداح معطر ہو جانے سن -

اصلاحی پکھوں ایس ناول وچ واقعات دی ایسی لام ڈوری نظر آؤندی اے کہ اوہناں دا کوچ دیکھ کے خواہ مخواہ حالات دی اصلاح دی سدھر منوں بھڑدی اے - ہٹھ دے مصنف دی ایس کوشش دے اندر گہرائی وچ جھاتی مارے تاں انج لگدا اے کہ مصنف پاکستان بنن توں بعد پاکستان وچ بے انسانی تے ظلم دیاں یساں دیکھ کے بڑا غمزہ رہندا سی - اتے اوہنے اپنے اندر دے ساڑنوں اتھے دی شکل وچ ظاہر کیتا - ایہ کہانی - اتھے دی کہانی ہون دے نال ڈاکٹر باقر مرحوم دی اپنی کہانی وی لکدی اے - اوہناں اگرچہ بڑی کامیاب زندگی گزار لیکن استحصالی معاشرے دی ڈگر دیکھ کے اوہناں دا دل ہمیشہ کڑھدا ای رہیا - ایس ناول وچ انگریزاں دے خلاف بغاوت دے واقعات دا وی ذکر ملدا اے - مادو بد معاش گاندھی دی اپیل موجب انگریزی تعلیم دے بائیکاٹ دا مہری بن کے اتھے دا بستہ اک پاسے رکھوا دیندا اے تے فیر اوہ دونوں بازار ول گئے - بیچ سوڑ سوار گورے طے - اوہناں نے اوہناں نوں اٹاں ماریاں - چار گورے نس گئے - اک نوں وٹا سر وچ لگا اوہ زخمی ہو گیا - لوک اکٹھے ہو گئے تے پنجن لگ پئے - کھنناں نے توبے تے گالز پھڑے ہوئے سن تے اوہ کھڈاراں رچاندے گارہے سن

نہیں رہنی سرکار تیری نہیں رہنی

تے فیر لوک جلوس دی شکل وچ شیشن ول چلے گئے - اچھا وی انگریزاں دے خلاف دل وچ بڑا غصہ رکھدا سی کیوں جے اوہناں نے ہندوستان دے لوکاں نوں غلام بنا لیا سی -

تعلیم دی کمی : اتھے دا دادا کہندا ہندا سی کہ جدوں انگریز نہیں سن آئے اوہوں ساڈے ملک وچ تعلیم یافتہ لوکاں دا تناسب بیس فیصد سی - کیوں جے تعلیم اپنی زبان وچ ہندی سی - ہر کوئی مسیتے یا مندر وچ جا کے پڑھ سکدا سی - انگریزاں نے مسجد تے مندر دے سکول بند کروا دتے - تے سرکاری سکولاں راہیں جہڑی تعلیم دتی - اوہدے لئی اپنی فیس مقرر کیتی - تے انگریزی پڑھیاں نوں نوکری ملدی سی -

ڈاکٹر باقر مرحوم نے ڈاکٹر گراہم بیل دی کوٹھی نوں اک لگان دے واقعے دا ذکر وی ایس ناول وچ کیتا اے - کہ کسٹراں لوکاں نے اوہدا سامان بھن توڑ سنیا تے فیر اوہوں اک لادتی کہندے نہیں کہ ۱۹۳۷ء دے فسادات وچ گراہم بیل دا قیمتی کتب خانہ وی ساڑ دتا گیا سی - تاہم ڈاکٹر باقر ہوراں کتب خانے دا نام لے کے اوہوں ساڈن دا خصوصی ذکر نہیں کیتا - البتہ گول مول بہنی گل کیتی اے ویسے

کیا جائے کہ گراہم بلی ڈاکٹر محمد باقر دے استاد دی سن۔ اسلراں دیکھا جائے تاں ہٹ وچ کلمہ
آپ بیتیاں تے کلمہ جگ بیتیاں دا جھولا پیندا اے۔

معیاری زبان : ناول وچ درتی جادون والی زبان بڑی معیاری اے۔ تے اسیں اہنوں اجوکے دور
دی روز مرہ دی زبان کہہ سکتے آں۔ انگریزی نقلاں دی درتوں وی لوڑ موجب کیتی گئی ملدی اے۔
عربی فارسی نقلاں دی درتوں، جنی کہ عوامی سطح اتے رواج پا چکی سی، ایس وچ بڑی بے ساختگی نال
درتی گئی اے۔

مکدی گل : ایہ ناول احمے دی ناکام زندگی دا مرہیہ اے۔ جدا ڈھ اوہدے ہندو استاد نے بنھیا سی
کہ مار کھائی جاؤ تے صبر کرو۔ علامہ اقبال نے قوم نوں ایسے حالت وچوں کڈھن لئی خودی دا سبق دتا
سی۔ پچھلے سے دے لوک آکھدے سن۔

زمانہ باتو نہ سازد تو با زمانہ ساز۔ یعنی زمانہ تینوں موافق نہ آوے تاں توں آپو زمانے نال موافق آجا۔

لیکن علامہ اقبال نے سبق دتا :

زمانہ باتو نہ سازد تو باز زمانہ ستیز

یعنی زمانہ تیرے موافق نہ آوے تاں اوہنوں اپنے موافق کرن لئی اوس نال لڑائی کر
ایتھ بڑے افسوس نال ایہ گل اجاگر کرنی پیندی اے کہ ایس ناول وچ ہمت تے جرات دے
ایسے چراغ روشن کرن دی کوشش کیتی گئی اے جہڑے اوڑک مایوسیاں دی تیز ہواواں نال بجھ جانڈے
نیں۔ احما جتھے وی گیا اوہنے مار ای کھاہدی۔ کیوں جے اوہدے ہندو ماسٹر نے اوہنوں مار کھان دا سبق
ای دتا ہویا سی کاش اوہ کے مسلمان استاد دا شاگرد رہیا ہندا۔ جہڑا اوہنوں شیراں ہار جیون دا بیج دسدا۔
کاش اوہ ماں دی اوس نصیحت اتے عمل کردا رہندا کہ کلمہ پڑھن تاں بلا نل جاندی اے۔ لیکن ساری
عمر وچ احمد مجید دے دین نال لگاؤ بارے اک واقعہ دی کدھرے ا لیکیا نہیں ملدا۔ علامہ اقبال دی
ولایت گئے سن تے آکھیا سی۔

زستانی ہوا میں گرچہ تمی شمشیر کی تیزی

نہ چھوٹے مجھ سے لندن میں بھی آداب سحر خیزی

لیکن احما بابو۔ لندن جا کے اللہ رسول داکدی وی ذکر کردا نظر نہیں آؤندا۔ بلکہ معنف نے شروع
وچ ای جعلی پیر تے اوہدے مریداں دا نقشہ کچھ کے احمے نوں تصوف تے مذہب دی دنیا توں متنظر کرن
دی کوشش کیتی اے۔ احمے نے سائنس دا مضمون رکھیا۔ تے عربی چھڈ دتی۔ ہو سکدا اے کہ کبھی
نیشن ای ایسا ہووے کہ یاں عربی پڑھو یا سائنس تے فیر عربی دے ماسٹر دا احمے نال غلامانہ سلوک ”
مولوی“ دے خلاف اپنے درجے دی نفرت پیدا کر دیندا اے۔ ہو سکدا اے کہ مولوی صاحب دے
مونہوں ’ عربی دا مضمون تیاگ کے ’ سائنس رکھن ویلے ’ احمے دے حق وچ جبری بد دعا نکلی سی۔
اوہدی وجہ توں ای احما ساری عمر ٹھیڈے کھاندا رہیا ہووے اوہنے آکھیا سی۔“

” لعتیا! توں مہلی چھڑ دتی اے۔ جادغ ہو جا۔ تیرا کدی بھلا نہیں ہووگا “

احما مشن سکول دا طالب علم سی۔ اوتھے عیسائیت دی تعلیم لازمی سی راقم نوں لدھیانے مشن سکول وچ پڑھن والے اک دڈے آدمی دا ذاتی طور تے پتہ اے۔ کہ اوہ اوتھے بچپن وچ عیسائیت دی تعلیم پانے اسلام توں باقی ہو گیا سی تے ذہنی طور تے عیسائیت قبول کر چکا سی۔ حالانکہ حیاتی وچ سارے کم مجبوراً اوہوں مسلماناں والے کرنے پندے سن۔ انگریز نے مسلماناں وغیرہ نوں عیسائی بناؤن لئی مشن سکول تے مشن ہسپتال چالو کیتے سن جد کہ مسلمان علماء تے استاد ایس سازش نوں مسلماناں دے خلاف ناکام بنان لئی جٹ گئے سن۔ اوہناں نے ایس مقصد دی خاطر کالے پانی دی سزا تاں قبول کر لئی لیکن کے مسلمان نوں عیسائیت قبول کرن دی اجازت کدی نہ دتی۔ چنانچہ عیسائیت قبولن والے اکثر غیر مسلم اچھوت سن۔ یا ہور توہاں دے لوگ تے مسلمان اپنے گھٹ سن کہ نہ ہون دے برابر۔ عربی دا مولوی وی ایہنے استادان وچوں اک جا پدا اے جد ا مشن ایہ سی کہ مسلمان طالب علم عربی پڑھ کے اپنے علمی ورثے دے محافظ بنن۔ تے انگریزی پڑھ کے جدید علماں دی روشنی وچ جھوٹے مشناں دا مقابلہ کرن۔ لیکن احمے نے سائنس دان بن لئی سائنس دا مضمون رکھ لیا تے عربی چھڑ دتی۔ تے اوڑک اک دل جلے مولوی دی بد دعا اہوں لے کے برہ گئی۔ احما سائنس تاں اک پاسے، کسے وی میدان وچ کامیاب انسان دے طور تے کدی وی اگے نہ ودھ سکیا، کامیاب مسلمان تاں دور دی گل اے۔ بظاہر ہٹھ توں ”عزم بالجزم“ دے معنی نتر دے نیں۔ لیکن احمے دا ”عزم“ کدی کدی ”اڑی بازی“ بن کے ساڈے سامنے آکھلندا اے۔ ایہ کہنا کہ حالات ای بہت ناسازگار سن۔ ایس لئی احما زندگی وچ ناکام رہیا۔ درست نہیں۔ حالات تاں سمناں لئی اکو جینے ناسازگار سن۔ علم انسان نوں حکمت عملی تے تدبیر دا سبق دیندا اے۔ منصوبہ بندی دل پر پردا اے۔ زامار کھا کے چپ وٹن دا نام ای ہٹھ کیوں رکھیا جاوے۔ جے کے نال دو دو ہتھ کرن دا موقع ملے تاں کوئی چار مارے تاں تیس اک دو ای مارو۔ ایہ تاں عیسائیت دی تعلیم اے کہ:

جے کوئی تہاڈی کلمہ اتے اک تھپڑ مارے تاں تیس اوہدے اگے اپنی دوجی کلمہ وی کر دیو۔
مسلمان نوں تاں اللہ تعالیٰ نے ایہ تعلیم دتی اے:

ولکم فی القصاص حیاہ یا اہلی الاباب لعلکم تتقون (بقرہ - ۱۷۹)

اتے بدلہ لین وچ تہاڈے لئی زندگی (دا پیغام پوشیدہ) اے۔ اے عقلمندو! تاں جے تیس رب تعالیٰ توں ڈر کے حیاتی بھاندے ہوئے جیو جاگو۔

ساڈے ملک وچ نصاب تعلیم دیاں بنیاداں بڑیاں کچیاں نیں مڈھلی سطح توں لے کے اچیاں کلاساں تک دے طالب علماں نوں جو کچھ پڑھن تے مجبور کیتا جا رہیا اے۔ اوس نال اخلاقی قدراں اسرن دی تھاں ڈھے ڈھے جاندیاں نیں۔ رہندی کھو رہندی کسر امتحاناں دے نظام نے پوری کر دتی اے۔ بوئی ماڈیا توں لے کے پرچیاں دی اولاد بدلی راہیں۔ سٹھیاں نوں اتے تے اٹکیاں نوں بیٹھ کرن دا جادو ہن تاں اخباراں دی زینت وی بن دا جا رہیا اے۔ پرانے زمانے وچ ایہ شعر بڑا مشہور سی

گر ہمیں کتب و ہمیں ملا
کار مظلماں تمام خواہ شد

اوس زمانے دے ملاں تے کتب بدنام سن - حالانکہ اوساں دناں درج تعلیم دا معیار ایٹا نیواں
نہیں سی جتاں اجکل دے تعلیمی اداریاں دا اے - ہن تاں - اللہ ای حافظ اے - سارے اپنی اپنی
چوہدراہٹ دے کپیگیس دا شکار نہیں - طالب علم بغیر پڑھائی کیتے ڈگری دے چاہوان نہیں - استاد تے
ملازم بغیر کم کھتے تنخواہ دی اڈیک رکھدے نہیں - ایہ کیہ ہو رہیا اے - ساڈیاں سوچاں نوں سیونک
کیوں لگ گئی اے - ایس حق سچ دا اعتراف کرن توں کیوں جھکنے آں کیہ ساڈا ایمان ایٹا کمزور ہو گیا
اے کہ ایس معاذ اللہ رب تعالیٰ نوں انعامورا سمجھ کے جو من آؤندا اے کری جانے آں تے صرف
ایس لٹی کہ کوئی جھمن والا نہیں رہ گیا - - - - ؟ - - - - کیہ بھلا رب نے اپنے انصاف دی ٹکڑی توڑ
چھڑی اے ؟ بے نہیں ؟ تاں فیر ایس کیوں سدھے راہ دل نہیں آؤندے ؟ کدوں تک ایس خالی
ڈبے وجا وجا کے غلط قدراں دیاں تعریضاں دے پل بنھ دے رہواں گے - وٹا کسے دا متر نہیں ہندا -
اوہ چلدی ندی وانگ اے - سانوں احمیاں دی بجائے اہل عزم و ہمت جواناں تے پہلواناں دی لوڑ
اے جہڑے مار دی سکدے ہون تے مار جھل دی سکدے ہون - حقائق دا اعتراف نہ کرن والے
بھانویں دانشور ہون ' یا عام لوک - اکدن مار کھان ای کھان - رب دی لائٹی بے آواز اے - اپنا اپنا
کردار دیانتداری نال نبھانا ای اصل کامیابی اے :

مرا طریق امیری نہیں فقیری ہے
خودی نہ بیچ غریبی میں نام پیرا کر

اچھے دے کلاس فیلو رفیع نے اک کوٹھی اچھے دے نام ہارشی طور تے لوان توں بعد اوسے کوٹھی
نوں اپنی بھابی دے ناں لوا دتا - تے فیر اچھا رفیع دے گھر آئیا - اچھا بڑا دلھی ہویا - آخر اوہ رفیع دے
گھروں دی کھل تریا - رفیع تے اوہدی سوانی دروازے ول کھدے پنے سن - باہر ہن سخت بارش ہون
لگ پئی سی - جھکڑ جھلیا ہویا سی - جھکڑ وچ رلدا ہویا اچھا باؤ روز گار تے بناؤ لہمن لئی رفیع صاحب
دے گھروں کھل گیا فشی باری وچوں کھدا پیا سی تے کہہ رہیا سی :

” ایہ انسانیت دی عزت پئی ٹر دی جائدی ہے - جدوں تک ایس دنیا وچ ایہناں
جئے لوک جمدے تے دڈے ہندے رہن گے - انسانیت نوں کسے کولوں لچ (شرم
حیا) نہیں آؤن گی -“

” اچھا اگانہ اگانہ ای نڈا گیا - پتہ نہیں فشی ہو ری کھتاں لوکاں دی گل پنے کر
دے سن -“

ٹاہلی دے تھلے تے اشفاق احمد

اشفاق احمد ساڈے اک بہت وڈے دانشور تے لکھاری نیں۔ ٹاہلی دے تھلے اوہناں دے ٹی وی ڈرامیاں دا مجموعہ اے۔ ایہ چھ ڈرامے کاہدے، بقول اشفاق احمد، ڈرامیاں نیں۔ جہناں وچ ایہنے کردار نیں، کہ اوہناں نال سانوں روز روز واہ پیندا اے۔

ڈرامے وچ کہانی بیان کیتی جاندی اے لیکن انداز ایسا ہندا اے کہ کردار سامنے آکے گلاں کردے نیں۔ اوہناں دیاں گلاں۔۔۔۔۔ اپنے آپ کہانی نوں پچھے مہیا کردیاں نیں تے انج کہانی بغیر کے بیانیہ انداز دے اپنے آپ رڑھدی رہندی اے۔ پرانے زمانے وچ تھیٹر وچ یا نقلاں راہیں ڈرامے پیش کیتے جاندے سن۔ لیکن سٹیج دا ماحول بھیجی بھیجی بدلنا ممکن نہیں ہندا ایس لئی کدی کدی وضاحتی گل بات دی لوڑ وی پیندی سی۔ لیکن جدوں دائی وی آیا اے۔ منظر دی تبدیلی و جہوں کہانی اپنے آپ سفر کر دی اگے توں اگے چلدی رہندی اے تے ڈرامہ نگار بڑی آسانی نال محض مکالیاں راہیں اپنی مقصدت نوں اجاگر کر سکدا اے۔

ریڈیو دے ڈرامے وی نویں دور دی ضرورت بن کے سامنے آئے۔ اشفاق احمد نے ایس میدان وچ کافی کم کیتا تے اردو تے پنجابی دونوں زبانوں وچ بڑا سونہا کم نبھایا۔ ”تلقین شاہ“ ریڈیو توں اردو تے پنجابی دا مشترکہ ڈرامائی پروگرام کئی دہاکے توں جاری اے۔

ٹاہلی دے تھلے ”پلاٹ“ دے ڈرامے نیں۔ یعنی پلاٹ وچ انجام توں آغاز ول سفر کیتا جاندا اے۔ تے انج کہانی نوں ترتیب زمانی دی بجائے اوہوں پٹھا گیر لاکے کہانی دے مختلف پرتاں توں ہولی ہولی پردہ سرکایا جاندا اے تے آخر جتھوں گل چھڑی سی اوتھے ای جا کدی اے تے ساری کہانی سامنے آ جاندی اے۔ اشفاق احمد نے اہناں ڈرامیاں دے کرداروں نوں ”کرکٹر سٹڈیاں“ دا نام دتا اے پہلا ڈرامہ طفیل نے نوری دی پیار کہانی دے دوالے گھدا اے۔ اچانک دونوں دی ملاقات ٹاہلی دے تھلے ہو جاندی اے۔ دونوں دے عشق بارے لوکاں نے پہلے توں افواہاں اڑایاں ہندیاں نیں۔ حالانکہ اہناں دونوں نے اکدوجے نوں تکھا وی نہیں ہندا۔ لیکن افواہ سازاں دیاں گلاں سن سن کے دونوں ڈاڈے تنگ پئے گئے ہندے نیں۔ اچانک ملاقات ویلے تکھ تکھ مکالیاں راہیں دونوں نوں اکدوجے دی پہچان ہندی اے تاں طفیل کہندا اے کہ ”اچھا!۔۔۔۔۔ توں ایس اوہ نوری۔۔۔۔۔؟“ تے نوری اگوں جواب دیندی اے:

نوری۔ ”اچھا توں ایس اوہ بھیڑی بوتھی والا؟!“

طفیل۔ میرا تے کھیال سی چچیاں جیہاں اکھاں والی بھیڑی جیہی، کوچی جیہی نوری ہونی ایس

نوری۔ بلے دے جوسفا۔ (یوسفا۔۔۔۔۔!)

طفیل۔ جوسف تے کھیر نہیں۔ پر اوہو جیہا وی نہیں جیہو جیہا توں سمجھدی ہونی ایس۔

نوری - (ہس دی ہوئی) اوہدے نالوں تے کھیر جرا کو چنگا ای ایس -
تے انج ایس ملاقات وچ اوہ مچی مچی اگدوہجے نوں پسند کر یئدے نیں - تے ایس گل نوں دھماں والے
کردار - اپنی اپنی شان دکھا کے پاسے ہو گئے ہندے نیں -
ایہ گل مہراں نے کریموں نے پھیڑی سی - جدوں اوہ گھاہ دیاں پنڈاں سٹ کے ٹاہلی تھلے ساہ لین
گیاں سن باگو نے اوہناں دی گل دی تائید کہتی کہ اوہنے طفیل تے نوری نوں پیار بھرے گانے
گاؤندے دیکھیا اے سکندر (لمبزدار) تے صوبا وی اپنی جگہ ایس پیار کمانی دیاں افواہواں سن کے
یقین کہتی بیٹھے سن کہ واقعی طفیل دا پو وی عاشقانہ مزاج رکھدا سی تے طفیل وی گھٹ نیں ثابت ہو
رہیا - ایہ ساری گل بات چلدی چلدی اک ایسے موڑ تے پہنچ گئی کہ نوری تے طفیل دی اچانک
ملاقات ہو جاندی اے تے - ایتھ گویا ڈرامہ پیدا ہندا اے - تے آخر اوہ دونوں ”بے گناہ“ ہندیاں
ہویاں وی افواہ نوں سچائی دا چولا پستان لئی اگدوہجے نال قول قرار کر یئدے نیں دوجا ڈرامہ مزاجیہ
انداز رکھدا اے - دو شیشی کمال تے فیروز ٹاہلی دے تھلے اپنی ترنگ وچ گھاں کٹ رہے ہندے نیں کہ
اک موڑ سائیکل سوار شکاری آ جاندا اے - جنوں شکار دا چاء سب کچھ بھلا دیندا اے حتی کہ اوہ
سانوں اک سادہ لوح کردار گندا اے - تے اوہ نشے بازاں دیاں گھاں اتے پورا یقین کر یئدا اے کہ
اوہناں دیاں بیویاں وی شکارناں نیں - اپنے وچ دونوں زنانیاں جنتے تے نوریاں اپنے خاوندناں نوں لہمن
لئی آ گیاں - اوہنے اوہ شکاری نوں دیکھ کے ایہ سمجھ بیٹھیاں کہ ایہ بندہ ای اوہناں دے خاوندناں
نوں نشہ سپلائی کردا اے - اوہناں نے شکاری کولوں اوہدا تھیلا کھوہ لیا - کمال تے فیروز اپنیاں زنانیاں
نوں دیکھدیاں سار پہلاں ای نس گئے سن - شکاری زنانیاں دے اڑکے چڑھ گیا - تے آخر آخر اوہناں
دونہاں نے اوہدی اک نہ سنی تے تھیلا اوس کولوں کھوہ لیا تے اوہنوں بھجا کڈھیا - تے اوہ وی لاجول
وئا قوتہ پڑھدا پڑھدا موڑ سائیکل شارٹ کر کے تتر ہویا -

تیجا ڈرامہ دولت دی پوجا دے خیال دوالے گھدا اے - ”دتہ“ سورتی جیسا گھرو جدا پو تازہ تازہ
فوت ہویا اے - ایس دا مرکزی کردار اے - صوباں اوہدی سنگیترا اے - شادو تے رتھے دو ہور
نیاں نیں بہریاں بہت چالاک بن دیاں نیں - اوہ دتے نال گل بات کر کے وی راضی نیں - لیکن
اچانک ایہ افواہ دھم گئی کہ دتے دا پو ہزار روپیہ چھڑ کے فوت ہویا اے - چنانچہ اوہ دونوں ہزار روپے
دے لالچ وچ اگدوہی نالوں اگے ودھ کے دتے دا دل جتن دی کوشش کردیاں نیں تے ہر اک ایہ
ثابت کر دی اے کہ اوہ دتے نال شادی واسطے بالکل راضی اے - دتہ دونہاں نوں راضی دیکھ کے
دونہاں نال شادی بارے سوچن ڈیہ پنیدا اے - تے فیر اپنی منگ صوباں دا ذکر کر بیٹھدا اے - صوباں
دا نام سن کے دونوں چارے کھرچک کے ’ اوہنوں پے جانیاں نیں - دتہ ڈر دا ڈر دا اوہناں دی ہاں و
چ ہاں ملاندا اے - تے صوباں دے خلاف وی گھاں سن کے چپ رہندا اے - حالانکہ صوباں توں
دی اوہ بڑا ڈر دا ہندا اے - آخر رتھے تے شادو نوں پتہ لگدا اے کہ دتے دا پو کوئی پیسہ چھڑ کے نہیں
مرا - چنانچہ اکدم اوہناں دا رویہ دتے نال سخت ہو جاندا اے - اتھے تاں اوہ دونوں اوہدے نال

شادی لئی تیار سن - اے ناں ہن ایہ حال اے کہ :

شادو - جاوے ! دفع ہو بھیڑی بو تھی والیا -

رہتے - کولیا - بے ایمانا ، تینوں شرم نہیں آؤندی -

دے - میں تیرے (شادو دے) میں (باپ) ناں سیری لگن چلیا آں -

شادو - میرے میں دا ناں لیا ای ناں ترماراں گی مونہ تے !

دے - کیوں رہتے - (میں تیرے میں ناں گل کراں گا ؟) -

رہتے - دفع ہو جاوے کالے مونہ والیا !.....!

دے - میں بھلا تیرا کیہ گویا اے - (دے ترے

ترے کردارہ جاندا اے تے ....)

آخر اوہ دونوں دتے نوں نولدریاں نولدریاں پنڈ نوں چلیاں جاندریاں نہیں تے بقول ساحر لدھیانوی

وہ افسانہ جسے انجام تک لانا نہ ہو ممکن

اسے اک خوبصورت موڑ دیکر چھوڑنا اچھا

چوتھا ڈرامہ شہری تے سماقی اقدار بارے چائن پاندا اے - شہر وچ پانی دی مل وکدا اے جد کہ

پنڈ دے لوک اج وی ایہار تے قربانی نوں اپنا شیوہ بنائی بیٹھے نہیں -

رضیہ ، ناہید تے جمیل شہری حیاتی دا سہیل نہیں - اوہ کار وچ جا رہے نہیں کہ ٹاٹلی دے تھلے پہنچ

کے کار دی ہوا نکل گئی - دتے اک پنڈو جوان خدمت گار بن کے اوہناں دی دلوں جانوں مدد کردا اے

- پر دونوں شہرناں جوانی دا لالچ دے کے اوس کولوں کم لین دے خیال وچ گمن نہیں - ایسے وچ پنڈ دا

لبڑ دار کھیرا آ گیا - اوہنے دتے نوں کچھ سمجھا کے پنڈ گھل دتا - تے اپنی پٹ لاہ کے دونہاں کڑیاں

دے نیسمن لئی دچھا دتی - اللہ دتے پنڈوں مڑیا ناں اوہدے کول کچھ سامان سی - کھیرا دتے کولوں لے

کے دو دو روپے تے اک اک دوپہ رضیہ تے ناہید نوں دھیاں سمجھ کے دان کردا اے - لیکن اوہ

کھیرے نوں گھنیا سمجھ کے ایہ تھنے لین توں انکار کر دھندیاں نہیں - ایسے وچ کار ٹھیک ہو گئی - رضیہ

تے ناہید نے دتے نوں بلایا تے نار وچ ہوا بھرن دی مزدوری سمجھ کے اک جوانی پیش کیتی - دتے جوانی

نہیں لیندا - آخر اوہ چلدی کار وچوں جوانی وگاہ کے دتے دل سٹ جاندریاں نہیں - ایتھے گویا ڈرامہ پیدا

ہوندا اے کہ کھیرا اجنبی کڑیاں نوں قوم دیاں دھیاں سمجھ کے اوہناں نوں دوپے تے روپے دان کردا

اے - تے اوہ دتے نوں اک بھرا دی بجائے مزدور سمجھ کے اک جوانی پیش کر دیاں نہیں ایہو شہری تے

پنڈو زندگی دا فرق اے - تے خریدین دتے نوں کہندا اے کہ ایس جوانی نوں ہتھ نہ لاویں - بے کر

ایہ جوانی پنڈ پہنچ گئی ناں اوتھے نفسا نفسی پے جائیگی - لیا میرے دل کسی میں ایس جوانی نوں ایتھے ای

ڈونگھا ٹویا کڈھ کے دب چھڑاں -

بچوں ڈرامے وچ اک وہی خاوند "مولو" نوں ہر ویلے اپنی بے قدری دا جھرواں لگا رہندا اے

کہ اوہدی بیوی (نوراں) اپنے پتر سبیلے دا خیال زیادہ کر دی اے تے مولو دا گھٹ - اوہنوں ایہ وی

اے تاں اوہ لڑن مرن لئی تیار ہو جاندا ہے۔ ضابطے خاں فوجی دی لوکاں دا مہری بن کے بیلداراں دا راہ ڈک کھلوندا اے۔ اپنے وچ چودھری دی آجاندا اے۔ تے اوہ ایس ٹاہلی دی سانی انج سناندا اے کہ۔ اصل وچ چودھری شروچ اک پلے وار (ہاڈی) سی۔ اوہدی گھروالی کپڑے بن کے گزارہ کر دی سی۔ فیر اوہ پنڈ آ گئے اوتھے اوہدی دو مہی نوں کڑی جی۔ کڑی تاں بچ رہی لیکن چودھری دی بیوی اللہ نوں پیاری ہو گئی۔ ایہ ٹاہلی پنڈ آوندیاں سار اوہدی بیوی نے لائی سی۔ انج چودھری نے دسیا کہ ایہ ٹاہلی اوہدی دھی دی ہم عمر اے۔ ایہ کہانی من کے پنڈ دے سارے لوک تے سرکاری بیلدار دی ٹاہلی نوں وڈھن دے خلاف ہو گئے۔ بھانویں اوہناں نوں اپنی نوکری توں جواب ہی کیوں نہ ہو جائے۔ ڈرامہ ایسٹھ اپنی ٹیسی تے پہنچ جاندا اے۔ کوئی پتہ نہیں گدا کہ ہن کیہ ہووی گا۔ ایسے وچ ڈرامہ اکدم الارول سز کردا اے۔ چودھری اک بیلدار کولوں کھاڑا منگ کے ٹاہلی نوں بڑھن لگ پیندا اے کیوں جے ایس نوں کھڑی رکھن دا مطلب ایہ سی کہ پنڈ دیاں فصلوں تے درختوں نوں سخت نقصان پہنچے گا۔ چودھری دے ٹال دوسرے لوک وی شامل ہو جاندا ہے۔ تے انج اے۔ جذباتی فضا پکھل کے اجتماعی مفاد دا روپ دھار لیندی اے۔ ایہ جوش تے ہوش دی کہانی بن کے جوش نوں ہوش توں کم لین دا سبق دے جاندا اے۔

ڈرامے بارے کجھ ضروری گلاں

Play is a just and lively image of human nature,
representing its Passion and humour and the
change of the fortune to which it is subject for
the delight and instruction of manhood.

گویا۔ ادب وغیرہ توں مراد خوشی، واقفی تے تعلیم اے۔ جدا تعلق اک بندے ٹال نیس بلکہ پوری انسانیت ٹال ہندا اے۔

ڈرامے دے دو انگ تسلیم کیتے گئے نیں
یعنی تمثیلی۔ تے ادبی

تمثیلی رنگ بت پرست معاشریاں (مثلاً یونانی ہندی وغیرہ) وچ بہتا ملدا اے جس نوں مذہبی پرچار لئی ورتیا جاندا رہیا اے۔ یونان دا پہلا ڈرامہ نگار اسی بور (AESIBY BUR) ڈرامے نوں مذہبی ڈگر اتے چلاندا رہیا۔ جس وچ صرف دو کردار ہندے سن۔ اوس توں گھروں سوفو اسیس (ELSE SOPHO) نے کرداراں دی تعداد تن تک ودھائی۔ جہناں مکاں وچ دیو مالائی نظام نیس سی اوتھے ڈرامہ اول تے ملدا ای نہیں۔ جے ملدا اے تاں پھس پھسا جیسا اے یا بڑی نیویں پدھراتے۔

ادبی ڈرامے نے زندگی دے ہر شعبے دی عکاسی نوں اپنا مقصد قرار دتا۔ یونان وچ ادبی ڈرامے دا موڈھی اہل پیڈس سی۔ ہننے ڈرامے راہیں پر چلت اخلاقی قدراں نوں اجاگر کرن دی کوشش دی کیتی۔ ایہ تے حزیہ ڈرامے وچ غم دا رنگ چوکھا گڑھا ہندا اے۔ یا اوہدا انجام غمزہ کردین والا ہندا

ے تے غم پیدا کر کے لوکاں نوں اک غلط بات دے خلاف اکسا کے اک مقصدت نوں اکیرنا ہندا
ے۔

طریہ ڈرامے وچ خوشیاں بھرا انجام ہندا اے۔ رستے دیاں اوکڑاں جرن وچ اک سواد تے
میابی نال اوس نوں بھانا بڑا چنگا لگدا اے۔ تے جدوں آخر وچ کامیابی حاصل ہندی اے تاں پچھلے
اوسے دکھ بھل جاندے نیں۔

اجکل ڈرامے وچ عموماً "الیہ تے طریہ کمائی۔ نال نال چلدی اے۔ اکو کمائی وچ غم تے
شیاں نال نال سفر کردے نیں۔ انہوں حزن انگیز طریہ یا طرب انگیز حزنیہ۔ دا نام دتا جا سکدا اے
ڈرامہ تصادم یعنی کھراڈ نال پیدا ہندا اے۔ ایکشن ڈرامے وچ سب کچھ کر کے دکھایا جاندا اے
کہ پلاٹ ڈرامے وچ سب کچھ کرن دا جھلکارا دتا جاندا اے۔ تے اداکاراں دی حرکات و سکنات تے
کالیات راہیں گل بات اگے توں اگے چلائی جاندی اے۔

اشفاق احمد دے ایہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے نیں۔ تے بقول اشفاق احمد کھیاں کھیاں کرکٹر
لریاں نیں۔ اشفاق احمد ڈرامے راہیں اخلاقی سدھار دا کم یندا اے۔ بلکے پچھلے انداز وچ
اشرے اتے چوٹاں کرا اے۔ اوہدے ہاسیاں دے پچھے اک دکھ بھری ٹیس ہندی اے۔ اوہ اکثر منفی
انداز دیاں گلاں کرا کرا ایٹاں اگے چلا جاندا اے کہ اوہدیاں گلاں وچوں مثبت نتیجے پھٹنے شروع ہو
دے نیں۔ ہاسے۔ ہوکیاں دی شکل دھار بندے نیں تے ہوکیاں دے پچھے کدی کدی ہاسے تے
ٹیاں لہرا رہیاں ہندیاں نیں۔

اشفاق احمد کرداراں دی تخلیق بڑے ماہرانہ انداز وچ کرا اے۔ اوس دے ڈرامیاں دے اکثر
دوار مستقل حیثیت دے حامل ہو گئے نیں۔ مثلاً تلقین شاہ نامی پروگرام دا ہدایت اللہ دوامی شہرت
بٹ گیا اے۔

اشفاق احمد دی وڈی خوبی ایہ اے کہ اوس دے ڈرامے حزن و طرب دا مرقع ہندے نیں۔ تے
مائی اصلاح تے فلاح دا مقصد اوہ کدھرے وی ڈبن نہیں دیندا۔ زبان اوہ بڑی اہم ورتدا اے کچھ
دوار خالص اردو یا پنجابی بولدے نیں۔ کچھ گلابی قسم دی زبان بولدے نیں تے کچھ ٹھیٹھ پنجابی یا
تخلیق قسم دی اردو استعمال کر دے نیں۔ تے انج کئی داری اکو ڈرامہ زبان دے پکھوں کئی طراں دی
ماردا اے۔

ٹھیٹھ پنجابی بولی دا ستھرا نمونہ پہلا ڈرامہ پیش کرا اے۔ مہراں تے کریموں دیاں گلاں سنو۔ یا
یا کنندر یا صوبے دے مکالے۔ اک ستھری پنجابی زبان دا احساس ابھردا اے تے خاص کرے
تے نوری دے مکالے وی ایس کچھ دا بڑا ستھرا نمونہ نیں۔ مثلاً
ی۔ نال ایمان دے۔ میں تاں تینوں دیکھیا ای اج اے۔ ایہ ساریاں اشت بازیاں
توں کئی ای پھڑیاں نیں۔

ی۔ سونہ رب دی میٹوں تاں پچھ ای ہن لگا اے عی تیرا نال نوری اے تے توں ای

ایہ ساریاں کمائیاں اپنیاں سہلیاں اگے پائیاں نیں۔ کیوں ٹھیک اے ناں!؟

نوری۔ ناں ایمان دے مینوں تے پتہ ای ہن لگا اے عی توں طفیل ایں۔

طفیل۔ دیکھیں ناں نوریئے! جرہی گل بنی سی اوہ تے گئی اے بن! تے ہن اسیں کیوں

دھیل بہ رہے۔ میں ٹپے تے جا کے گاؤن کڈھیا کراں گاتے توں بدوق لے کے اک

چکر کھودو لے لایا کریں۔ (تیجے ڈرامے دا وی ایہو حال اے)

خالص اردو تے خالص پنجابی دے مشترکہ نمونے دو بے ڈرامے وچ ملدے نیں۔ کمال تے فیروز

شیشی نیں۔ اوہ تے اوہناں دیاں بیویاں ٹھیندے قسم دی پنجابی بولدیاں نیں۔ جد کہ شکاری صاحب

اردو بولدے نیں۔ ایہ گویا اوہ اثرات نیں کہ جدوں دلی ولوں مہاجر حضرات پاکستان آئے۔ تے اوہناں

دا واہ پنجابیاں ناں پیا۔ ناں پنجاب دے دستیک پنجابی بولدے ہندے سن تے اوہ اردو۔ انج دونوں

اپنی اپنی زبانوچ اک دو بے ناں گلاں کر کے ابلاغی مقصدت دا مان رکھ لیندے سن۔ مثلاً:

سوار۔ آپ کی بیویاں!؟ وہ بھی شکار کھیلتی ہیں کیا؟

فیروز۔ تو اوہناں ای تاں سانوں ایہ شوق لایا اے

سوار۔ مرغابی وغیرہ کا شکار تو خوب کھیلتی ہوں گی؟

فیروز۔ (اوہ ناں اک اک گولی ناں دو دو بگھیاڑ مار لیندیاں نیں)

سوار۔ حد ہو گئی صاحب عقل نہیں مانتی!

کمال۔ اوئے بھیزا!۔۔۔ عقل نوں کیہ کرنا اے۔ ایہ بھلا اگے وی کدی منی اے؟

سوار۔ تو چلے نا! آج بھی ہو جائیں مرغابیوں سے دو دو ہاتھ۔

چوتھے ڈرامے دی زبان شہری پنجابی تے پینڈو پنجابی دا ستھرا نمونہ پیش کردی اے۔ جمیل

تے رضیہ دی زبان اوہ زبان اے۔ جرہی عبدالمجید سالک ہوراں دی جاچے ترقی یافتہ دا درجہ رکھ

اے جد کہ دتہ تے کھیرا پینڈو بولی دے نمائندہ نیں۔ شہری زبان دا انداز ایہ ہے:

ناہید۔ چھوٹا جیہا گاؤں اے

رضیہ۔ دیہاتی لوک اسی طرح رہندے ایں۔ گھسڑ کے۔ بڑی "Cathy living"

اے اہتاں دی۔۔۔۔!

جمیل۔ عی تسیں لوک ایتھ آرام ناں بہ جاؤ

رضیہ۔ تسیں کتھے چلھو؟

جمیل۔ میں کاریریٹر کھول کے دیکھن لگا آں ہی تیل کیوں رکدا اے۔

ناہید۔ لیکن۔۔۔۔ ہوا۔۔۔۔؟

رضیہ۔ اوہ کسے دیہاتی کولوں بھروا لاں گے۔ اک دو آنے دے دے کے 'دچارے بڑے'

ہند۔ نہیں پنڈ دے رہن والے!

ناہید۔ بھاء بی۔۔۔۔! پپ کتھے اے؟

جیل - ڈگی وچ اے - میوں زیادہ پریشان نہ کرو - میں کم کر رہیا آں -
 دوسرے پاسے کھیرے تے دتے دی زبان ٹھینٹھ پینڈو اے - حتی کہ ناہید تے رضیہ جدوں خریدین لہڑ
 ر نال گلاں کردیاں نیں تاں اوہ اوتھے وی ”شہری پنجابی“ بولدیاں نیں - جد کہ خریدین - سدھی
 شہری پینڈو پنجابی وچ گل بات کر دا اے -

میرا - برہ جاؤ پتر - نالے ایہ دسوئی لسی پوگے کہ ددھ؟

ناہید - شکر یہ بابا - ساڈے کول چاء دی تھر مس اے -

میرا - تیس پنڈ نہیں چلے؟

جیل - مہربانی! ---- ایس وقت تے مشکل اے فیر کسی وقت سی -

تے آخری (مھیواں) ڈراے وچ ضابطے خان دی گلابی اردو تے گلابی پنجابی اوس لشکری دور
 دا چیتا کرا دیندی اے - جدوں لشکراں دیاں علاقائی پلٹتاں دے میل طاپ نال اک نویں
 زبان ہنگری سی تے جہنے پہلاں پنجابی دا روپ دھاریا تے فیر جدوں اوی پلٹتاں - دلی ول
 گیاں تے اوتھے اردو نوں جنم دتا - سرکاری بیلدار - ٹاہلی وڈھن آگئے - تے ضابطے خان
 اوہناں نوں کہندا اے:

ضابطے خاں ایہر ہم کو فکر نہیں - کوئی ہمارے پچھے بناں کم نہیں کر سکتا - تم کو انواری
 بول دیا کہ آڈر کے بغیر کسی جہج کو ہتھ نہیں لگا سکتے ہمارے پنڈ کی -

بیلدار - اوئے یار - ایس کیڑے ایویں آگئے آں - ایس وی تاں سرکاروں آڈر تے ای
 آئے آں کہ!

ضابطے - جب ہم نے انواری ہلٹ بول دیا - فیر سمجھ کر لو - تم کیوں اس کے پیچھے پے گئے
 ہو -

لو - آہندے نیں ٹاہلی نوں کیڑا پے گیا اے - تے شان دا ڈراے -

ضابطے - ہمارے ہون سے شان نہیں ہو سکتا - ہم مینے کی ہور چھٹی لے سکدا اے .... -

تے ایس طراں اشفاق احمد دے ڈراے اپنے اندر اجماعیت دے نال مقصدت وی رکھدے نیں -
 اوہ دور حاضر دے مسائل ول سچے دل نال اصلاحی مقصدان کارن 'اخلاقی بلندی لئی جھات پاؤندا اے
 اوہ داعط نہیں لیکن داعط نالوں گھٹ وی نہیں - اوہدا سمجھان دا طریقہ بڑا سکواں تے من کچواں
 لے اوہ سوشلزم دی بجائے اقبال وانگوں تصوف نوں ای اسلامی دنیا دے مسلیاں دے حل واسطے بطور
 راج اپناتا چاہندا اے - گویا اوہ اک ڈرامہ نگار صوفی اے یا صوفی ڈرامہ نگار -

کالیاں اٹاں کالے روڑ بارے گل بات

انور علی ۱۸ اپریل ۱۹۳۲ء نوں اکبر علی شیخ دے گھر لدھیانے وچ پیدا ہوئے۔ ۱۹۳۲ء وچ گورنمنٹ کالج لدھیانے توں بی اے پاس کر کے روزی دی تلاش وچ شملے گئے۔ ۱۹۳۶ء وچ لاہور راشٹک دے دفتر وچ آ گئے۔ فروری ۱۹۴۷ء وچ پاکستان ٹائمز لاہور دے کارکن بن گئے۔ بطور کارٹونسٹ "نخا" دے کارٹون بنا کے معاشرے نوں کھوراں لاؤن دا کم اربھیا۔ ایہ کم اوہ دے زمانے توں شوقیہ کر دے سن۔ فیر اوہ روزنامہ "ڈان" دہلی نوں وی اپنے کارٹون بھیج دے۔ تے جدوں کارٹون بنا کے کھوراں کرن اتے اک طراں پابندی لگ گئی تاں اوہناں نے کمائیاں لکھ اپنے دل دی بھڑاس کڈھی۔ کالیاں اٹاں کالے روڑا جیہاں کمائیاں دا پراگہ اے جہڑا پہلی وار جنوری ۱۹۷۲ء وچ بھجیا۔

شفقت تنویر مرزا ہوری کالیاں اٹاں کالے روڑ دے دباچے وچ لکھدے نیں:

"انور علی دیاں کمائیاں ہیٹھ ۱۹۴۷ء دے آلے دوالے توں شروع ہونیاں نیں تے اوہ ساڑھے اتے آکے مک جانڈیاں نیں جس بارے انور آپی لکھدا اے:

اوس دن وی مینوں انج لگا جیویں میں اسی ہیر گھپ بن بوہے والے گول کمرے وچ وڑیا تے چڑھلاں دے ہاسے تے چیکاں ایس ہیرے دیاں کالیاں کندھاں ٹال نکراں مار دیاں میرے چوہیروں لنگھدیاں نیں۔ جدوں ایہ چیکاں 'ہاسیاں دا تانا بانا کیا جاندا تاں میرا ساہ گھٹیا جاندا۔ ویلے میں چیکاں مار کے جاگ پیندا۔"

"ایہ پاکستان دا قیامت والا دہاڑا نہیں۔ اوس توں پہلاں چوہی ورھے دا ہر دہاڑا اے۔ گھپ ہیرا تے بن بوہے والا گول کمرہ اوس دن خاص طور تے ہور وی ڈراؤنا ہو گیا جدوں خاکی ور تے وڈے بوٹاں والیاں انور دے دفتر وچ ہنکڑیاں نوں انج کھڑکایا جیویں ایہ وکاؤ مال ہووے.....

(دباچہ ص ۷-۸)

مرزا صاحب لکھدے نیں:

"انور کارٹونسٹ توں کمائی کار کیوں بن گیا..... لوک ننھے دے انور نوں جاہلاں دی زبان کمائیاں پاؤندے دیکھ کے شرما گئے تے کھ غصہ کھا گئے۔ اوہ آپی اک جگہ لکھدا اے:

"کمائیاں لکھن وچ پیدا ہوندى تے میں زراعت دے ٹکھے وچ کلرکی کیوں کدا۔ ایہ تے مار اے تے کسے پیر فقیر دی بد دعا اے کہ بندہ لکھار بن جائے۔"

"ایہ ربہری مار ۱۹۵۸ء دے گھروں ایس ملک نوں پئی تے انور جو اپنے کارٹوناں راہیں اپنے دیاں گلاں کر لیندا سی۔ اپنے دل دیاں گلاں دوجیاں نوں سنا لیندا سی..... اوہو کارٹون ہن اوہدے دی پوری گل نہیں سن کر سکدے..... تے فیر انور ننھے دی شکل بتاندیاں بتاندیاں اپنے اندر لکھدے۔"

نیاں کرو۔" (شفقت شوہر مرزا لاہور یکم جنوری ۱۹۷۲ء)

انور علی نے "ہیرا پھیری" دے عنوان وٹھ مصنف دی طرفوں ایس کتاب بارے گل بات کر دیاں لکھیا:

جدوں توں میں کمائیاں لکھنیاں شروع کیتیاں میری مائی (بیوی - عورت) تے نیانے بڑے خوش نہیں۔ ایس توں پہلاں میں ہمیش اوہناں نوں کھاؤن وڈھن نوں پیندا ساں۔ ہمیش توں میرا مطلب اے ۸ اکتوبر ۱۹۵۸ء دے بعد توں ..... اللہ مغفرت کرے سکندر مرزا ہوراں اوس دن پاکستان اتے مارشل لاء لاوتا سی ..... پر سب توں پہلاں مارشل لاء نے سکندر مرزا نوں ای پاکستانوں کڈھیا۔ تے میں بڑا خوش ہویا۔ پھیر میں سوچن لگ پیا کہ سکندر مرزا نوں ولس نکالا دین والیاں 'اوپدے نال مندا کیتا یا چنگا۔ پر میرے کارٹون بنان والے ہتھ میرے پچھے بنھے گئے سن تے اگے گپ ہیرا سی۔ جدوں میریاں سوچاں اپنے ہڈاں دی حوالات دیاں کندھاں نال سر مار دیاں تے میرے سروچ جندرے کھڑکے تے میں اپنی مائی (بیوی) تے نیانیاں نوں کھاؤن وڈھن نوں پیندا راتاں میریاں جاگدیاں لنگھدیاں ..... گھوڑیاں اتے شرطوں لاؤن لئی میرے کول پیسے نہیں سن۔ نہ ای تاش کھیڈن جوگے۔ تے میں کمائیاں لکھنیاں شروع کر دیتاں ..... میری اپنے نبر نال کھاؤن وڈھوں گھٹ گئی ..... پر ..... ہن مینوں سمجھ پئی کہ کمائیاں لکھتا تاں بڑا ای اوکھا کم اے۔ ایس توں پہلاں میں سمجھدا ساں کہ ایہ کہانی کار اک اوت جئے لوکی نہیں۔ جنہاں نوں تائیاں نال ویر اے (لیاں قلمناں تے لے وال تے پساں ورگی شکل بنا کے رکھنا اوس سے اندر ترقی پسندی دی علامت گنی جاندی سی۔ تے جدیاں قلمناں لیاں نہ ہندیاں اوہنوں رجعت پسند یا اسلام پسند کہیا جاندا سی) اتے کم چوراں دا چاء دیاں دکاناں تے ودھ جی لگدا اے۔ پر ہن میں اہناں دی بڑی عزت کرداں۔ ..... تیس اک کہانی حضرت آدم علیہ السلام توں شروع کر لوو۔ تے اکھاں مٹی نر دے جاؤ۔ پر جد تیس 8 اکتوبر ۱۹۵۸ء تے اپڑ دے او۔ تاں اگے پھانگ بند ہندا اے۔ تے کہانی نوں ڈکا لگ جاندا اے ..... کمائیاں بندے نوں سولی اتے وی تنگ دیندیاں نہیں تے گٹو قسم دیاں وی ہندیاں نہیں۔ یعنی چڑیاں کانواں کتیاں دیاں کمائیاں جنہاں نوں 8 اکتوبر ۱۹۵۸ء نال کھ فرق نہیں پیندا ..... میں طوطیاں کتیاں تے کھیاں بارے کمائیاں لکھیاں۔ بیت گئے ویلے دیاں گلاں کتیاں۔ تے ویلا چنگا لنگھدا گیا پر ہولی ہولی میریاں جندرے ماریاں سوچاں چوراں پھریں 'میریاں کمائیاں راہیں باہر آؤن لگ پیاں۔ ایہ فکر والی گل سی۔ تے اک دن (پنجابی ادبی) شکت دی پیشکوں بعد راجہ رسالو (سیکرٹری پنجابی ادب شکت) نے اگلے اتوار لئی کہانی دا پچھیا۔ تاں میں اپناں لکھا دتا۔ تے نال ای کہیا۔ راجیا! ایہ میری آخری کہانی اے۔ ایس توں بعد کہانی لکھاں تے جو حال چور دا سو میرا۔ اجکل مینوں اہناں کمائیاں دی لکھائی چھپائی نے ڈاڈا وخت پایا ہویا اے۔ تے ایس روئے وچ جندریاں دے کھڑکے مینوں سنائی نہیں دیندے ایہ کتاب جس دن چھپ گئی اوسے دساڑے میں ڈاکٹر کول پھیر جاواں گا۔" (انور علی - ۱۱ نومبر ۱۹۷۰ء)

کمائیاں بارے گل بات: انور علی دیاں کمائیاں پاکستان وچ ودھن بھلن والے معاشرے

دیاں کمائیاں نیں۔ گڑدی بھلی اک مہاجر خاندان نال تعلق رکھدی اے۔ ہر ہجرت توں پہلے تلی سی تے کولھو واہندا سی نکا جیہا گھر۔ جتھے موٹے موٹے کوڑے ہر ویلے مصیبت پائیر کھدے سن۔ آخر اوہناں توں جان چھڑان لئی جمالے تلی تے اوہدی بیوی نے گھردی اک گھر وچ کوڑیاں نوں چوگا پادتا تے فیراک دن دس من سرہوں خرید لئی۔ اگلے دن سرہوں دا بھاء دوجی جنگ عظیم لگدیاں سارا سان نال گھاں کرن لگ پاتے انج جمالا تلی (کوڑیاں دا سر صدقہ خیال کر کے) بوا امیر ہو گیا۔ تے اوس دن اوہنے کوڑیاں دے بھون اتے گڑدی بھلی چڑھاوا چڑھائی محلے وچ اوسے خبر پھیل گئی کہ کوڑیاں والی جگہ کسے بزرگ دی قبر ہندی سی چنانچہ ایس برکت تے رزق دی ترقی و بھوں بابا کوڑے شاہ دی کرامات دی مشہوری ہو گئی۔ تے لوک چڑھاوے چڑھاؤن لگ پئے۔ تے جمالا تلی۔ کولھو وغیرہ چھڑ کے ایس ”درگاہ“ دا سجادہ نشین بن گیا۔ تے اک حجرے وچ بیٹھ کے ”اللہ اللہ“ کرن دا معمول بنا لیا۔ اپنے دو پتریاں نوں اوہنے وڈے بازار وچ دکائیاں پادتیاں۔ خلیفہ مام دین دی جوان دوہٹی بے اولاد سی۔ اوہ کوڑے شاہ دے مزار تے آئی۔ نوراں نے چالی دن راتاں ’حجرے اندر و خلیفہ کیتا تے رب نے اوہوں بیٹا دتا۔ مام دین نے کوڑے شاہ دے مزار اتے دیگاں چاڑھیاں۔ تے اوسے دن مولوی احمد دین کلانوری نے قبر پرستی تے شرک بارے مسینے وعظ کیتی۔

نوراں دی گود ہری ہون گھوں جمالا تلی۔ سید جمال الدین شاہ بخاری بن گیا۔ تے اوہدا بٹریئر تے آل مبارک اپنی نویں حویلی آستانہ شاہ وچ دن لگ پئی۔ تے کوڑے شاہ دا مزار تے روضہ بڑا سوہتا کر کے تعمیر کیتا گیا۔ انگریزی سرکار نے سید جمال الدین شاہ نوں خان بہادر دا خطاب دتا تے ڈپٹی کمشنر سمتہ ہوراں شاہ صاحب دی اولاد نوں دو راشن ڈپو الاٹ کردتے۔ مزار اتے چڑھاوے لئی۔ اک ہور صندوق ترقی دی رکھی گئی جس اتے جنگ عظیم واسطے ”وارفنڈ“ لئی چندہ دین بارے شاہ جی دا پیغام لکھیا گیا۔ ضلع کانگریس دے صدر سینٹھ چرن داس ننگے پیرس آ کے درگاہ اتے سلام کیتا تے شاہ جی دے پیراں نوں ہتھ لائے۔ ہر جمعرات نوں مزار اتے سلامیاں دا موقع ملن لگ پیا۔ ضلع مسلم لیگ دے صدر خان غیاث الدین تے مجلس احرار دے صدر مولانا ثناء اللہ انصاری نوں مزار دی عظمت بارے بشارتاں ملیاں۔ اوہناں شاہ جی نوں پیر پھڑ لیا۔ تے انج شاہ جی نوں سیاست وچ آون جان دا موقع ملن ڈیہ پیا۔ تے رب نے بڑی عزت دتی۔ شاہ ہوراں وی ہندو مسلم اتحاد تے ایکن تے بھرین لئی نصیحاں کرنیاں شروع کردتیاں تے۔ چڑھاوے وی دنوں دن ودھدے گئے۔ فیر اللہ دی مہربانی نال پاکستان بن گیا۔ لیکن لدھیانہ پاکستان وچ نہ آسکیا۔ شاہ ہوری ہجرت کر کے پاکستان آ گئے۔ ایتھہ آ کے پندراں سیر سونے دا غم لے بیٹھا۔ ہر ہجرت شاہ ہوری لدھیانہ وچ چھڑ آئے سن۔ نالے ”درگاہ“ دا ہجر مار داسی والٹن دیاں بھیکاں وچ کیہ رکھیا سی مریداں نوں پتہ لگاتاں اوہ والٹن پہنچے۔ تے فیر شاہ ہوراں بے پرتاپ سنگھ دی جائیداد اپنے مرید تحصیلدار راہیں جدا رقبہ پندراں سوکے سی۔ اپنے نام لکوا لئی۔ تے فیر اوتھے ”بہ شریف“ دا بورڈ لگ گیا۔ تے شاہ ہوراں مڑ کے پیری مریدی دا کم ریڑھ لیا۔

شاہ جی نے کلیم نہ دتا " نہ مشرقی پنجاب توں محبتدیاں آئیاں - چنانچہ بے پرتاپ سگھ دے پندراں سگھلے اک اے ڈی ایس جناب ایم کے نقوی نوں الاٹ ہو گئے کیوں جے اوہ بارہ بجی وچ چھپی سو ایکڑ دا باغ چھڑ آیا سی - تے سرکاری طور تے اوس علاقے دے مہاجراں لئی محبتدیاں دی شرط ضروری نہیں سی چنانچہ ایس بارے پنجاب دے مہاجر اوس پاسے دے مہاجراں نوں مذاق ناں " ہمارے ادھر پودینے کے باغ تھے " دے طعنے دیندے ہندے سن - ایسے نقوی اصل وچ احمد دین کلانوری سی - لیکن اوہنے زمین دیکھی تاں دل نہ نیا تے الاٹمنٹ منسوخ کردا لئی تے عارف والے دے لاگے زمین جا الاٹ کردائی - تے ایس طراں بے پرتاپ سگھ سید جمال الدین کول ای رہ گیا تے ایس طراں اک تیلی جمالا - پاکستان بن دا سر صدقہ بہت اچے رتبے اتے پہنچ گیا حتی کہ کئی ملاں دا مالک بن گیا تے اوہدی آل اولاد اچے لوکاں ناں ملن ورتن پاروں ترقی یافتہ تے مہذب گئی گئی - ایس کہانی وچ " اختلاجات ہیں زمانے کے " دی تصویر کشی کیتی گئی اے - انور علی دی زبان وچ ایس کہانی دا کچھ لشکارا نکلن دے قابل اے - اوہ لکھدے نیں :

اسہلیاں تے دفتر ایں وچ حضرت شاہ ہوراں دا ناں بڑے ادب ناں لیا جان گیا ..... زمیندار ' مزارع آپس وچ پیار ناں رہن لگ پئے - جے کوئی مزارع کسے غریب زمیندار نوں تنگ کردا تاں مزارع دی دھی کڈھی جاندی - تے حضرت چوتھے پنجویں (دن) تھانیدار نوں سینا بھیج کے مزارع نوں حوالا توں منگوا لیندے - آپ دی دعا ناں مزارع دی دھی وی آپو گھر مڑ آؤندی ..... صاحبزادہ علاؤ الدین شاہ بخاری تے صاحبزادہ تاج الدین شاہ بخاری ہوراں دے پتر ہن) اسپس کالج دیاں اچیاں جماعتاں وچ اپڑ گئے سن - حضرت ہوراں ..... گلبرگ وچ اکتالی کنال دا ٹکڑا لے کے اک آستانہ لاہور وچ دی بنا لیا تے اک بھاگ بھری چنچل ہائی نوں حرم وچ شامل ہون دی عزت بخشی ..... ہن ..... اوہ (بہتا وقت) چنچل ہائی کولوں مجاز دے گیتاں وچ حقیقت دے راز سن دے ..... ہر شامیں سفارت خانے دا اک بندہ آؤندا تے اک بکس دسکی تے چاکلیٹ تے کینڈی دے ڈبے چھڑ جاندا - حضرت ہوراں دے چھ پوتے تے اوہناں دے پندراں ویہ یار بنلی امیر افسراں دیاں تہ چالی دھیاں ناں رات بھر ٹوٹ کر دے - تے دو بجے دن فجرے فجرے نوکراں دے نیانے ریز دے غباریاں توں لڑ دے

.....

ایسے معاشرتی جھلکارا جہزے روگ دی دس پا رہیا اے - اوہ انور علی توں علاوہ ساڈے عوام توں وی اوہلے نہیں -

توں عید کتھے پڑھی : ایس کہانی وچ انور علی انسانی اقدار دا ماتم کردا اے - اوہناں داحرہ پڑھا اے کہ ایس ہر شے دی ظاہری شکل نوں ای اہمیت دینے آں تے اوہدی روح نوں تیاگ چھڈیا اے - ایس کہانی وچ عبادت نوں اک مذاق بنان دا ذکر اے - جینے اوڑک انور علی نوں نماز توں ای متنفر کردتا - حتی کہ اوہ عید دی پڑھن توں منکر اے - ایس کہانی وچ سچ رنگی حقیقت یا امکانی سچائی نوں بہت گھٹ دخل اے - تے اہلے وچ کوئی جان نہیں دسدی - مصنف سانوں عجیب ذہنی انتشار دا

شکار لگدا اے مثلاً ” اوہ لکھدا اے : ” جدوں وی میں عید پڑھا سی اووں باقی دے کل عید پڑھن والیاں اہمہ تھی ہوئی سی جے مینوں عید نہ پڑھن دئی جاوے۔ وعدہ لا شریک دی قسم اے جے میں اہتاں لوکاں دا کھہ وگاڑیا۔ پر اہتاں نوں میرے نال اک رب واسطے دا ویر سی۔ تے ایہ مینوں عید پڑھن توں باز رکھن لئی ایڈیاں کینیاں حرکتاں کر دے جے میں دساں تاں تیس توبہ توبہ کر اٹھو۔ اہمہ گلاں دسدیاں مینوں آپوں شرم آوندی اے..... جد پہلی بھگیر بعد میں ایدھر اودھر دیکھدا جے ہتھ بیٹھنے چاہیدے یا نہیں۔ تے میرے جے والا میرے ہتھاں ول د۔ کھن لگ پیندا۔ میں اپنے کجے دل دیکھدا تے اوہ اپنے کجے دل د۔ کھن لگ پیندا۔ میں اہتاں لوکاں دی کینگی بارے سوچ ای رہیا ہندا کہ اگلی بھگیر ہو جاندی..... ”۔

سائیکل دا فریم : ایس کمائی وچ کراہیہ دار حضرات تے مالکان دے وسیب بارے چانن پایا گیا اے۔ شیخ محمد حسین مالک مکان سی تے ” شیخ منزل ” وچ کئی دکاناں، چوباریاں اتے رہائشی کمرے، درمیان وچ کھلا ویڑا۔ شیخ دا تعارف ذرا دیکھو :- قرآن تے حدیث اوہنوں اسلراں حفظ سن کہ جے تیس موگی دی دال بارے گل کردتے کوئی تر تالی حدیثاں تمانوں سنا دیوے۔ تے جے کوئی اوہدے ہتھ چڑھ جاندا تاں حافظ اوہنوں اللہ تے اللہ دے پیارے رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے احکام اووں تیکر سناندا رہندا جدوں تیکر اوہ بھائی ایہ کہہ کے نہ تھ ! ٹھدا جے، حافظ جی ! میری نانی گڈی تھلے آکے مر گئی اے تے میں اوہدا کفن لیاؤنا اے۔ ”۔

سائیکل دا فریم ایس کمائی وچ مرکزی بے جان کردار اے۔ اوس سے سائیکل دی بڑی اہمیت سی۔ سائیکل چوری کر کے اوہدے باقی پرزے وچ لینا تے فریم جس اتے نمبر ہندا اے، کدھرے سٹ دینا اوس سے دا در تارا سی۔ شیخ منزل دے کراہیہ دار ہنسی خوشی مل کے گزر اوقات کر رہے سن کہ اچانک احاطے اندر سائیکل دا فریم دیکھ کے سارے گھر د گھری وڑ کے بیٹھ گئے کہ متاں پولیس چوری دے الزام وچ پھڑ کے لے جاوے۔ بقول انور علی :

ایہ سائیکل دے فریم دی گل اوہتاں دتاں دی گل اے جدوں سیاست دانان ہنیر پایا ہویا سی۔ تے اوہتاں دی شہ اتے پولیس تے سول سروس والے اہتاں توں ودھ من آئیاں کر دے سن تے اہے تیکر ساڈے پیارے صدر مملکت فیلڈ مارشل محمد ایوب خاں ہوراں دا انصاف تے سچائی دا سورج نہیں سی چڑھیا..... ایہ فریم جالے پہلوان دے بندیاں دا کم سی جے پہلوان نوں کہیا جاوے تے شاید کسے بندے نوں کہہ کے فریم چکوا دیوے۔ پر پہلوان نال گل کون کرے؟ پتہ نہیں اوہ اپنے ڈیرے ہووے کہ نہ۔ پتہ نہیں اوہ کسے ڈی ایس پی، ڈی آئی جی دے دفتر بیٹھا سیاست، ایکشن تے امن قانون بارے گلاں کر رہیا ہووے۔ پر اک گل پکی سی جے قانون مطابق مینوں ایس فریم دی اطلاع پولیس نوں ضرور کرنی چاہیدی سی۔ (پر سوال اہمہ سی کہ) میری ضمانت کون دیوے گا تاں جے پولیس والے رہٹ لکھوان والے نوں چور توں ودھ مشتبہ سمجھدے نہیں۔ میری ضمانت کون دیوے۔ کوئی صاحب جائیداد میرا مالک مکان..... دو جے دن میں دفتر جان لئی..... چوراں پھیرس احاطے وچوں باہر

کل گیا اوس دن سکندر چھٹی تے سی۔ تے دو بجے چڑھاسی میرے کمرے وچ وڑن توں ڈر دے سی۔۔۔۔۔ مینوں آپوں ایس کمرے توں ڈر لگدا سی۔ ایس اک کمرے دے چار کونیاں وچ اک اک فریم کھڑا سی۔ اک میری میز اتے ستا پیا سی۔ میں بڑا جگرا کر کے اپنا سر زور زور نال جھٹکیا تے اوہ (فریم) اٹھ کے فرش اتے جا کے لماں پے گیا۔ میں ہولڈر پکیا تے فریم میرے ہتھ وچ آ گیا۔ میں دروازہ کھولیا تاں اوہ کاغذاں وچ پیا سی۔ میز ہتھاں پیا فریم گھڑی گھڑی میرے بوٹاں نال کھنڈا سی۔ جد میں حوصلہ کر کے اوہنوں ٹھڈا ماریا۔ تے اوہ اڈ کے چھت نال جا لگا۔۔۔۔۔ اوس شام میں دیر نال پہنچیا۔۔۔۔۔ اوس رات میں ڈیڑھ بجے تیکر سائیکل دے فریماں دے بسترا تے پیا چلے ماردا رہیا تے فریماں دے کونیاں نکراں میرا سریر لہو لہان کر دتا۔۔۔۔۔ بانگی نجر دی بانگ دتی۔۔۔۔۔ تے میرے دل نے اپنی زبان وچ پتہ نہیں اوس پاک پروردگار نال کہہ گیا کیتیاں پر جد میری اکھ کھلی تاں دن دے ساڈے نوج گئے سن۔ احاطے وچ بڑا رولا سی۔ بچے کرکٹ کھیڈ دے پئے سن۔ تے میں فصے نال اٹھ کے احاطے دل گیا تاں جے اہتاں حرامیاں نوں جھڑک کے گھرو گھری بھیج دیاں۔ جتھے کل سائیکل دا فریم کھڑا سی۔۔۔۔۔ اج نہیں سی۔ درختاں اتے چڑیاں چوں چوں کردیاں سن۔ تے دکاندار سڑک اتے کرسیاں ڈاہی بیٹھے اچی اچی کے گل اتے ہس رہے سن۔۔۔۔۔ میں جس ویلے دی کلا بیٹھا ہونا واں اوہ سائیکل دا فریم میرا نمبر بن کے مینوں کہنی ماردا اے تے کہندا اے ”توں چور۔ توں قانون شکن! توں سائیکل دے فریم دی ربٹ کیوں نہیں سی لکھوائی۔۔۔۔۔؟ تے مینوں مڑ تریلی آ جاندی اے۔“

ایہ انور دے احساس دی کہانی اے۔ جس توں اہدی احساس طبیعت بارے چائن ہندا اے تے لطیف انداز راہیں اوہنے اپنے ضمیر دی ترجمانی کیتی اے۔ تے لطیف احساس نوں کثافت دی شکل سائیکل دے اک فریم راہیں دے کے گل اگے ودھائی اے۔ تے ایہ اوس زمانے دی گل اے جدوں سیاستدان تے پولیس تے افسر شاہی نے انھی مچائی ہوئی سی۔

”طوطے“ دی ایہنے احساس دا اک لشکارا اے۔ پہلا طوطا سلیم ”لکھاری“ دا کلاس فیوس سی۔ اوہ (طوطے نکا) بڑا ذہین سی۔ مانیٹر بنن گھروں اوہدا ٹوہرودھ گیا۔ تے آخر اوہ وڈا ہو کے ولایت چلا گیا۔ تے انگریزاں دے بچیاں نوں انگریزی پڑھان لگ پیا۔ ”لکھاری“ دے پچھے ”طوطے“ لا گیا۔ چنانچہ لکھاری دا واہ طوطیاں نال خوب پیا۔ تے اوہ اہتاں ہتھوں بڑا زچ ہویا۔ کیوں جے سلیم دی مانیٹری سے اوہدیاں شکاستاں لا لا کے اوہنوں ماسٹر جی کولوں سزا دلواندا رہندا سی۔

پاکستان بنیا تاں اوہ گڈی دی چھت اتے بیٹھ کے پاکستان آ رہیا سی۔ جتھے کتھے گڈی رکدی۔ اوہ اپنی بیوی کولوں اپنے بیمار بیٹے نوں گڈی دے ڈبے وچوں۔ چک کے باہر دی ہوا لواندا۔ اک مسافر مائی کول اک طوطا سی۔ اوہنے فرمائش پادتی کہ اوہدے پنجرے تڑے طوطے نوں دی ذرا ہوا لوادے۔ ہوا لوان ویلے گڈی نال سڑ کر دے بلوچ سپاہی اپنی رفلان دے کندے دکھا دکھا کے ”لکھاری“ نوں کہندے:

اوسے طوطے باؤ! جان دی خیر چاہتا ایں تاں گڈی اتے چھیتی نال چڑھ جا۔

اسٹراں لکھاری نوں دو بے طوطے ہتھوں اوکے ہونا پیا۔ فیر اک پاری گوانڈھی ہجرت کرن لگا
تاں اوہنے پرانا فرنیچر لکھاری اگے و جکن دی پھٹکس کیتی تے ناں ای اپنا اک "طوطا مفت دان کرن دا
اعلان کیتا۔ کیوں ہے ایہ طوطا۔ انھا وی سی تے بڑھا وی۔ لکھاری نوں خیال آیا کہ ایہ طوطا وی خیر
دی علامت نہیں۔

فیر اوہدا بیٹا گھگھو اکدن کدھریوں دو طوطے لے آیا۔ تے اپناں دونوں طوطیاں دی خدمت خاطر
وچ لکھاری نوں بڑا کھ جرتا پیتے آخر اہر دونوں طوطے تنگ کر کے۔ اک دن گھڑوں لہ گئے۔
چنانچہ:

"وقت لنگھدا گیا۔ تے میں طوطیاں نوں بھل جیا گیا۔ کدے کدے میں ایہ دی گھمن لگ پیا
جے طوطے مینوں بھل گئے پر اک دن میں غسٹھانے وچ نماؤن توں پہلے "اچی اچی گا کے بے خبر سی
نوں جگان دی کوشش کر رہیا سی جے اوی "نیں نہیں" دی آواز میرے کنیں پئی۔ مینوں کانپا چھڑ پیا
۔ نایوں بتاں ای میں باہر نکل آیا"۔ نوکرانی نوراں نے تولے ناں اک طوطا پھڑیا ہویا سی۔ تے سکی
بٹی "مانے" رو رو کے کھندی سی "چھڑ دے، چھڑ دے" پر نوراں دے پھڑن تے دی طوطا۔ گھر
ای رہیا۔ تے اہرے بیٹے "گھونے" دی منجی تھلے جاڈیا۔ "گھونا" اوہنوں پھڑن لگا تاں۔ طوطے
نے بول کے اپنا نام "میاں مٹھو" دیا۔ جدوں پچ لگا کہ ایہ طوطا گھاں کدا اے۔ تاں بچیاں دی ماں
بڑی خوش ہوئی۔ آخر گھونا۔ اہرے لئی اک پنجرہ لے آیا۔ مینے دی چھبی تاریخ نوں اک دم
لکھاری دا خرچہ بیج روپے ہو گیا۔ چنانچہ لکھاری موجب:

"ہن ایس طوطے نوں میری سویر دی چاء توں پہلے چوری ملدی اے۔ اوہ کا کے تے مانے نوں
کول بٹھا کے "میں میاں مٹھو۔ چوری کھانی اے" تے ہور اسٹراں دی بکواس کدا اے۔ میں کولوں
لنگھاں تاں اوہ کھنڈا تے بیٹیاں ماردا اے۔ کوئی "سلیم" نوں پچھے جے کے دی اولاد نوں ناں ملا
کے اوہنوں تنگ کرنا کیتھے دی شرافت اے۔ (آخر) کیتھی دی (وی) کوئی حد ہندی اے"۔

امریکہ وچ: ایس لیکھ وچ لکھاری نے اپنی رہت بہت تے امریکہ دی بود و باش دے حوالے ناں
گھاں کیتیاں نہیں۔ گھاں گھاں وچ چونہزیاں لائیاں نہیں کہ امریکہ تے پاکستان وچ کناں فرق اے۔
"اوتھے بیماراں دا ایکسے بالکل مفت کیتا جاندا اے۔ تے بڑے آہر ناں۔ جد کہ پاکستان وچ
کوئی چھدا ای نہیں۔ لکھاری دسدا اے کہ: کیلے فورنیا وچ اک تھاں اے "ٹاپا ویلی"۔ اوتھے کوئی
بے تھاشا ای "وائسریاں" ہن تے اوہ لوک ستر ای طرح دے انگور اگانڈے نہیں تے اک سو
چھیانوے طراں دیاں شراباں کڈدے نہیں"۔ فیر اوہ امریکی تے پاکستانی معاشرے دا فرق نکھیز دا
اے۔ ایتھے کارپوریشن والے غریباں دیاں چھابڑیاں کھو کے لے جانڈے نہیں۔ جد کہ امریکہ وچ بڑی
کلمہ ڈلہ اے۔ ایتھے کاریگر اپنی روزی کمان لئی فٹ پاتھاں اپر ورکشاپاں لاکے بہہ جانڈے نہیں۔
جنہاں نوں کارپوریشن دے ٹرکاں والے ملازمین محبت بھرے منیجر وٹڈ دے رہندے نہیں۔ "پچی گل
اے۔ ساڈے ملک وچ ہندی کوئی قدر نہیں۔ امریکہ وچ....."

چلھا چونکا : وی پاکستانی معاشرت دی کمائی اے۔ عبدالغفور کھانے دی دعوت دیندا۔ اٹھ دس مہمان ہندے نیں۔ تے سارے آپنیاں بیویاں نال اوتھے اپڑ جاندے نیں۔ اوتھے کھانے دے نال ”پینے“ دا بندوبست وی ہندا اے کیوں جے ڈاکٹراں نے پرمٹ راہیں اجازت دتی ہندی اے کہ جے پیار لوک دارو نہ پین گے تاں مرجان گے۔ ایہ کمائی ایس دعوت دے آلے دوالے گھدی گھماندی تے کیڑے کھانڈی اپنی سوسائٹی دے روگاں دا پتہ دیندی چلی جانڈی اے۔ انور علی بڑی پھرتی نال کمائی نوں ہلپٹے مرواندا تکھ تیراں ہار معاشرتی روگاں نوں سدا تریا جاندا اے :

ہر دسویں پندرھویں میرے ٹیلیفون دی ٹلی کھ ایس طراں وجدی اے کہ اوہدے وجوں طرح طرح دے مصالجاں دی خوشبو آندی اے۔ ایہ ہندا اے عبدالغفور دا شام دے کھانے دا بلاوا۔ اجی شامیں اوہ کوئی اٹھ دس مہمان ہور بلاؤندا اے۔ عبدالغفور آپو‘ میں تے ایہ اٹھ دس مہمان ایس سارے ای کھ ہمار شمار رہندے آں۔ تے سانوں ساریاں نوں ڈاکٹراں ایہ دیا اے کہ جے ایس سارے کلیاں کلیاں چھ چھ بوتلاں دارو دیاں ہر مینے خالی نہ کیتیاں تے ساڈی موت واقع ہو جاوگی۔ تے فیر اوہ ذمے دار نہیں ہون گے۔“ کھانے دی میز تے جدوں عبدالغفور دی پکائی ہوئی ہانڈی دا ڈھکنا لندا اے تاں اوہدے وجوں کھ اجیاں لپٹاں اٹھدیاں نیں کہ ہر کوئی اپنا ساہ روک لیندا اے۔ تے دارو دا اک ہور گلاس بھرن لئی دو جے کمرے (وچ) چلا جاندا اے۔ گرمی ہووے سردی ہووے۔ عبدالغفور دی مائی (بیوی) کل بوہے باریاں کھول کے پورے زور نال پکھا چلا دیندی اے.....“۔

پٹیاں بنھے ہتھ : وچ راجاں تے مزدوراں دی ہڑ حرامی دا رونا رویا گیا اے کہ کسٹراں اوہ کم شروع کرن توں بعد ٹڈیاں پھکارن ڈیہ پیندے نیں‘ تے کم دی لام ڈوری۔ کمن دا نام ای نہیں لیندی۔ مثلاً ”چھت دی لپائی توں کم چالو ہوندا اے تے فیر گل سفیدی کران تے باریاں وچ شیشے جڑان تک جا پہنڈی اے۔ تے بندے دا کونڈا ہو جاندا اے۔“

شاہکار کمائی : وچ دو حوالاتی اپنے اپنے بارے اکدوجے نوں دسدے نیں۔ گویا ایہ گل بات انور علی دی آپ جتی اے۔ ایسے لئی اہدا نام شاہکار کمائی رکھیا گیا اے دو جا حوالاتی کمن لگا:- نہیں گامیا! کمائیاں لکھن وچ پیدا ہونڈی تے میں کلرکی کیوں کردا ایہ تے رب دی مار اے۔ کسے پیر دی بددعا اے کہ بندہ لکھاری بن جاندا اے۔..... میں کالج چھڈ توں بعد بڑی دیر تیکر کوئی اجیا کم لوڑ دا رہیا۔ جمدے نال سوکھیاں نام پیدا کر سکاں۔ پر کھ نہ بھیا۔ اک دن اک بلی مینوں کمائیاں لکھن دی صلاح دتی۔ تے چچ چھ انگریزی دیاں پرانیاں کتاباں لیا دتیاں.... (میں ترجمہ کر کے کمائیاں چھپوان لگ پایا)۔ پڑھے لکھے لوکی مینوں اچا لکھاری من لگ پئے۔ اکدن چاء دے بل اتے اوس بلی نال جھگڑا ہو گیا۔ (تے) لوک رسالیاں اخباراں وچ میرے خلاف لکھن پئے۔ تے چور ڈاکو وی کمن پئے۔ مینوں کھنگ تاپ نے گھیرا پالیا۔ ڈاکٹر کول گیا تاں انہوں ساری گل بات دی ڈاکٹر نے دوائی دی دتی تے نالے آکھیا۔ ”کمائیاں لکھدا رہ۔ ایہ دنیا کمائیاں نال بھری ہوئی اے۔ ایتھے ہر گھر ہر سڑک بازار وچ

کمانیاں ای کمانیاں نیں۔ ڈاکٹر دی گل انور علی دے دل لگی۔ تے اوہ کمانیاں دی تلاش وچ ایڈمر اودھر جھاکن لگ پیا۔ اوہنے سوچ دی اکھ نال خواب کئے۔ اک گھر دے حالات دی 'دور بین نال۔ جاسوسی۔ دو مہینے جیکر کردا رہیا۔ اک ایکٹر۔ اوبدی دوہٹی تے اک بچہ۔ ایہ خاندان سی۔ جنہوں حوالاتی نے کمانی لہمنی سی۔ ایکٹرنوں سوہ لگ گئی کہ "لکھاری" اوہناں دی جاسوسی کر رہیا اے چنانچہ اکدن اوہنے تے اوبدی دوہٹی نے ڈرامہ رچایا۔ آپو وچ لڑ پئے۔ تے ایکٹر نے اپنی بیوی نوں ڈرامے ڈرامے وچ قتل کر دتا۔ لکھاری۔ تھانیدار نوں بلا لیا یا۔ کہ ایس گھر وچ قتل ہو گیا اے۔ پن چھان گھروں۔ اک ہور ڈرامہ وچوں مہٹیا۔ کہ دراصل ایکٹر دی بیوی چوہی توں ڈر گئی سی تے اوہنے اوہ چوہی ماری سی تے اسٹراں۔ پرانے گھر جھاتیاں مارن 'اوبدیاں سوہاں لین' تے جاسوسی کن دے جرم وچ لکھاری ہوری حوالات وچ بند کر دتے گئے۔ لکھاری نے اوتھے دی بھڑ تھو پادتا۔ تے فیر "عمر دے کرے وچ اک سپاہی آکے کمن لگا۔" حوالدار دی۔۔۔! دور بین والے بابو بڑا رولا پایا ہویا اے۔ اوہنوں قلم کاغذ 'دے کیوں نہیں دیندے؟' کہ اوہ اپنی کمانی لکھ لوے۔"

ایہ گویا انور علی دی درخواست سی۔ کہ اوہنوں بطور تنخوا۔ اپنا فرض بھان دی اجازت دے دیو کدھرے اوہ کمانیاں لکھدا لکھدا۔ کسے ہور پاسے ای نہ کھل جاوے۔

ہمیرے ایس کمانی وچ اوس سے دے شرابی معاشرے دے کھلے ڈلھے جھلکارے نیں۔ "اچھے" لوکاں دی کرتوتاں دے لٹکارے نیں۔ احمد دے ڈڈ وڈیرے خاندانی رئیس سن۔ پر اوہ غر۔ برہ۔ جد ادھے مربع دا مالک رہ گیا۔ تاں رئیس وی دم توڑ گئی تے اوہنے کدھرے سرکاری نوکری نہ لئی۔ فیر خاندانی رئیس دی یاد تازہ کن لئی دوجے تیجے مہینے اک لمی چوڑی پارٹی دا انتظام کن دا وٹیرا اپنا لیا۔ بھانوس اہدے لئی اوہنوں پختاں کولوں قرضہ ای کیوں نہ لینا پیدا۔ بقول انور علی:

"اہتاں پارٹیاں اتے اوہ مادے نال آکڑے افسراں تے سفیراں توں لے کے ٹٹیاں چٹاں والے شاعراں تے میلیاں بشرتاں والے اخبار نویساں نوں وی بلاندا اے۔ اوبدی مائی (بیوی) نوں پونجھ دی نہمی ہوئی اے۔ ..... (اک ہفتہ پہلے دی) اوبدی ایس پارٹی اتے "مس تے جمیل" اوبدی ایس پونجھ (پونجھل) دے دو پرساں ..... جمیل شعر کہندا اے تے اوبدی شعراں دی اک کتاب دی چھپ چکی اے۔ جمیل نوں امید سی کہ کتاب چھپن توں بعد اوہ گھنو گھٹ لکھ جی ضرور بن جائے گا تے فیر کلرکی چھڈ کے اپنا چھاپہ خانہ لا لوے گا تے کل غریب لکھاریاں دیاں کتاباں مفت چھاپے گا۔ ایس پارٹی تے احمد نے کھالے دے نال پن پلان دا وی چنگا چوکھا بندوبست کیتا ہویا سی۔ احمد دی پارٹی تے جمیل۔ اوٹھہ واگنوں اگلی پارٹی تیکر دا "کوٹا" پی جاندا اے۔ لوکی ایہ جان کے کہ اوہ شاعر اے اوبدی تعریف کر دے نیں۔ سکی تعریف ای نہیں۔ سگوں ہر کوئی اوہنوں احمد دی شراب دا اک گلاس دی پیش کردا اے۔ جس ویلے اوہ میرے کول آ کے بنددا اے تاں پندراں ویہ گلاس اوبدے اندر ہوندے نیں ..... میرے کول بیٹھ کے دی اوہ ہر گلاس والے نوں روک کے 'اوہنوں اپنا خالی گلاس پھلواندا اے تے بھرا چک لیندا اے۔ احمد جدوں لوکاں نوں ایس بے رحمی نال اپنی شراب پیندیاں

دیکھا اے تاں اوہ دی اپنی پارٹی نوں غیر دی پارٹی جان کے گلاساں والیاں دا بھار ہولا کرن لگ پیندا اے۔ احمد دی مائی (بیوی) نوں رب نے بڑی سمجھ بوجھ بخشی اے۔۔۔۔۔ اوہ (جیل) پھیر اپنے گلاس ول بکھدا اے۔ تے نالے گلاساں والے بندیاں ول (تے کچھ نہ ملن بعد اوہ گلاس توڑ دیندا اے تے غیر دھڑام کر کے دھرتی اتے وچہ جاندا اے)۔

احمد دی بیوی احمد دی توجہ جیل دی حالت ول دواندی اے۔ احمد آپوں شراب وچ مست اے۔ لیکن جیل دی بری حالت دیکھ کے اوہدا نشہ ہرن ہو جاندا۔ تے جیل دیاں اکھاں دھرتی تے اسان دے جوڑ دے کول کوئی شے (ہیر) ڈھونڈ رہیاں ہندیاں نیں احمد کہندا اے:

”جیل، جیل، جیل! تیرے چاچے دے کلیم دا فیصلہ ہو یا کہ نہیں؟ جیل اوہ دیکھ نیازی کھڑا اے۔ چل اٹھ اوہدے نال گل کریئے۔ جیل چل اٹھ نیازی نال گل کریئے“۔

احمد بڑی دیر تیکر بے کیاں گلاں کر کے جیل نوں ورچاندا اے ”تاں بے کے طراں جیل اوس غر۔ بڑی ہیر دا کھیرا چھڑ دیوے۔ احمد دیاں دھیاں کباب تے کوفتے لیا کے جیل“ نوں سگھاندیاں رہیاں۔ تے آخر (لکھاری) بیہوش جیل نوں اپنی کار وچ سٹ کے اوہدے گھر دے باہر وگاہ کے اپنے گھر چلا جاندا اے۔

ایس کمائی وچ اوسے سے دے نو دو لقبے تے جھوٹے رئیسوں دے کجھے معاشرتی روگاں دی دس پائی گئی اے اوس ماحول وچ بعض شاعر حضرات تے لکھاری پین پلان نوں اپنا پیدائشی حق سمجھدے سن۔ غالب وی پیندا ہندا سی لیکن ادھار تے ادھار دی مفت ورگا:

مفت کی پیتے تھے ے اور جی میں کہتے تھے کہ ہاں
رنگ لائنگی ہماری فائدہ مستی ایک دن

تے ساڈے بعض غریب لکھاری اہمٹی تقریبات دا سرمدتہ رج رج پیندے سن۔ تے بے ہوشی دی حالت وچ ”ہیر“ دی سدھروی اوہتاں دا ”پیدائشی حق“ ہندا سی۔

اسلم: ایہ اک غیر مستقل مزاج شخص دی کمائی اے۔ ہر ۲۰ کسے وی کم نوں مستقل مزاجی نال بچھ پاؤن دی بجائے نت نویں کم سیرڈا رہوے تے نتیجہ صفر نکلے۔

اسلم دا باپ اوہنوں ویاہن گیا تے اسلم یاراں دوستاں دی فوج بطور بارات لے گیا تے اگلے پاسے روٹی تھڑ گئی۔ پو مویا تاں اوہدی ساری پونجی ونڈ کے اپنے حصے دی دولت کھمرے اڑا کے مکا دتی۔ تے نالے بدکاری راہیں اجڑ گیا۔ بچی کچی دولت نال اوہنے دو بساں خرید لیاں لیکن اوہ وی بڑی بھیمیتی نہہ کیاں۔ قرضہ سرچڑھ گیا تاں اوہنوں لاہن لئی اپنا رہن شدہ مکان تک وچ دتا تے بیوی نوں بچیاں نے اوہدی ماں دے حوالے کر کے کسے پاسے نوں موہ کر گیا۔

لوک کہندے نیں کہ اسلم نے سنیاسی بن کے روزی کمائی شروع کر دتی سی۔ غیر اکدن اوہ شہر وچ سہپ دا تماشہ کردا دیکھیا گیا۔ تے فیر کئی سال غائب رہیا۔ مڑ کے آیا تاں اک مکان کرائے تے لے کے بیوی بچیاں نال رہن لگ پیا۔ اوہنے نیاری دی ریڑھی لائی۔ پر بڑی بھیمیتی اصل زروی

کھا پڑا گیا۔ فیر اوہنے سلائی مشیناں دی مرمت دا کم ارنہیا۔ جے "اسلم انجینئرنگ ورکس" دا بورڈ لاکے دکان پالئی۔ پر کم نہ چلیا۔ فیر اوہ منجیاں پڑھیاں ٹھوکن دا ہوکا دے کے پھیری لاؤن لگ پیا۔ فیر اپنے "اسلم واچ ہاؤس" نام دی دکان پالئی۔ پر کم نہ چل سکیا۔ فیر اوہنے منٹ کیرے راہیں فونو گرانی شروع کر دئی۔ ایہ وی کم نہ چلیا تاں اوہنے "آرٹس تے پیئٹر" نام دی دکان کھول لئی۔ تے تن سال تک ایہ کم ریڑھا رہیا۔ پر گل نہ بن سکی۔ فیر اوہنے۔ توہت گڈے دا کم شروع کیتا تے لوٹے پھیر کے چوریاں دس لگ پیا۔ جس پاروں نت گھرو گھری لڑائیاں ہون لگ پیاں۔ فیر اوہنے ایہ کم چھڈ کے سڑکاں کٹن والے انجن دی ڈرائیوری کر لئی۔ لیکن ایس نوکری توں وی اوہنوں جواب مل گیا کیوں جے اوہ روز شام نوں انجن اپنے گھروے باہر لیا کے کھڑا کر داسی۔ تے بقول انور علی:

"ہن میں اپنی پڑھائی مکا کے اک سرکاری دفتر وچ کلرک بھرتی ہو کے دلی چلا گیا۔ ستموں بعد سنیا اے کہ اسلم اپنے بال بچ لے کے سندھ چلا گیا۔ ایس گل نوں ورھے ای بیت گئے پر ایوں لگدا جیویں کل دی گل ہووے۔ کل شامیں جد میں دیر نال گھر پہنچیا تاں میری ماں بڑی ناراض ہوئی۔ تے کہن لگی۔ اسلم تینوں اڈیک کے چلا گیا۔ میں پچھیا۔ "بی بی۔ (جانندھرتے) لودھیانہ وغیرہ نلییاں وچ والدہ نوں "بی بی" کہہ کے بلان دا عام رواج سی (اجکل اسلم کیہ کردا اے؟" کہن لگی۔۔۔۔۔ پتر! اوہدی جیب وچ اک ڈاکٹراں والی ٹوٹی سی۔"

ہمزاد: بقول انور علی:

میںوں عبدالرحمان نال اک کم پے گیا اے۔ پتہ نہیں اوہ پاکستان۔ سنوں بعد لدھیانوں کتھے ٹر گیا اے۔ ایہ عبدالرحمان اک ترکھان سی لوک اہدے کولوں یوسف زلیخا سندے۔ کچھ لوکی ایہ وی کہندے جے اوہنے جن قابو کیتے ہوئے نیں۔ یوسف زلیخا توں دکھ اوہدے کول اک ہور کتاب دی سی جدا تاں سی "بنگل کا جادو"۔ جس وچ اک نسخہ ہمزاد نوں قابو کرن دا وی سی "چنانچہ" لکھاری "نے ہمزاد قابو کرن والے نسخے اتے عمل کرنا شروع کیتا لیکن۔ دو تن دن بعد ایہ سلسلہ مجبوراً روکنا پیا۔ تے انج ہمزاد دی تسخیر نہ ہو سکی۔ بلکہ لکھاری دی جاچے اوہدا ایہ عمل پٹھا پے گیا۔ کیوں جے پو پھینٹی چاہڑا سی۔ زندگی دے نال نال "ہمزاد" اک کھی بن کے ہر ویئے اوہنوں تک کر دا چلا گیا۔ چنانچہ اوہنے اپنی ہر ناکامی "ہمزاد" دے سر مڑھ دئی۔ حتی کہ بیج مر جیاں دے مالک سکھ سردار دی دھی کتار کور۔ بھڑی کہ "لکھاری" اتے مائل ہوئی پھردی سی 'صرف ہمزاد دیاں شرارتاں دجوں اوہدے ہتھوں نکل گئی۔ ہور وی ہر مرحلے تے ہمزاد اوہدی شکست دا سبب بن دا رہیا۔ آئی سی ایس دے امتحان ویلے ہمزاد نے پرچے خراب کر دتے۔ تے انٹرویو وچ وی لیل کر دتا۔ چنانچہ اوہ درخواست کر داسی کہ:

جے کے پڑھن سنن والے نوں عبدالرحمان دا پتہ ہووے تاں اوہ میںوں ضرور اوہدا پتہ لکھے جے کر اوہ آپو پڑھے یا سنے تاں آپو میںوں ہمزاد دے اٹھے ہو جان دا اپاؤ لکھ بھیجے۔ میں تے میری آل اولاد اوہنوں دعاواں دیواں گے۔"

موتی: اک کالا ڈیزہ گٹہ اچاتے کوئی سواد گٹہ لیا کتا سی۔ جنوں بچے کدھروں پھڑکے لیائے سن پر اپنے گھر رکھن لئی کوئی وی تیار نہ ہویا تے لکھاری نے ایس کتے نوں اپنے گھر رکھ لیا۔ حالانکہ کتے والے گھر رکت دا فرشتہ نہیں وڈا۔ کریم پورے دے منڈے موتی نال کھیڈ دے رہندے۔ ظفر۔ نے ایس اتے اپنا دعوے بتایا۔ پر موتی نے اوہدی سلوار پاڑ دتی۔ تے اوج کتا۔ جہدے گھر آ گیا او سے دا رہیا۔

فیر محلے دے احراری تے دیو بندی مولوی غلام رسول نے ٹاپیٹا، حافظ نوں کڈھ کے میت سنبھال لئی۔ تے اوتھے اک پرائمری سکول دی چالو کر لیا۔ اوہدا خرچہ پورا کرن لئی جمعے دے جمعے چندے دی اکراہی کیتی جاندی۔ فیر اسلام دی سر بلندی لئی لدھیانے دے محلے کریم پورے وچ اک انجمن نوجوانان اسلام قائم ہو گئی۔ تے ہر محلے وچ اجہنی اک اک دکھری انجمن قائم کیتی گئی ایہ انجمن ہر جمعے توں بعد جلوس کڈھیاں احراری تے جمعیت علمائے ہند دے مولوی وی نال نال ہندے۔ تاں جے کانگریس نال مل کے ملک نوں انگریزاں توں آزادی کھٹی جائے۔ ظفر تے اوہدے کھے ساتھی موتی نوں وچ کے اوہدی قیمت نال جلوس لئی جھنڈے تے بیٹیاں خریدن دے چاہوان سن۔ ”لکھاری اپنے پیو دی حمايت و جہوں موتی نوں اپنے گھر رکھن وچ کامیاب رہیا۔ حالانکہ مولوی غلام رسول دیو بندی نے ایس معاملے بارے تقریراں وی کیتیاں۔ ”انور علی“ موجب اوہدے ناکے احراری سن تے داد کے۔ مسلم لیگی۔ بہر حال ”لکھاری“ ہن وڈا ہو کے بی اے پاس کر کے شملے جا کے نوکری کرن لگ پیا سی۔ کئی سال لگھ گئے۔ اک دن اوہنوں پیو دا خط ملیا کہ موتی فوت ہو گیا سی۔ تے اوہنوں قبرستان وچ سپاں والے سائیں دی قبر کول قبر کڈھ کے دفنا دتا سی۔ ایہ چشمی پڑھ کے ”انور علی“ دیاں اکھیاں بھر آئیاں۔ لیکن۔ اوہ اکھاں جھپکا کے۔ اپنے اگے پئی فائل دے ورتے پھولن ڈیہ پیا کیوں جے اک وڈا سارا بھائی روندنا چنگا نہیں لگدا۔

ایس کہانی وچ۔ موتی دے حوالے نال محض احراریاں تے دیو بندی علماء دی اوس سوچ بارے جانن پایا گیا اے کہ اکیسے تاں اوہ انگریز نوں کافر کہہ کے اوہتوں آزادی حاصل کرنا چاہندے سن تے دوجے پاسے ہندو کافراں نوں اپنا آگوس من کے ہمیشہ لئی اوہتاں دی غلامی قبول کرن لی تیار سن۔ تے جہڑے لوک یعنی مسلم لیگی ایس معاملے وچ اوہتاں نوں سدھے راہ پان دی کوشش کر دے سن۔ اوہتاں دے خلاف اوہ خدا تے رسول دے حوالے نال تقریراں کر کے مخالفت دے پہاڑ کھڑے کر دیندے سن جس طرح کردار دے لحاظ نال اصحاب کف دا ساتھ دیون والا کتا اوس سے دے لوکاں نالوں رب دی بارگاہ وچ بازی لے گیا سی۔ ایسے طراں انور گویا نا سمجھ لوکاں دے کردار اتے اک طراں چوٹ کر دا اے تے موتی دے ایس کردار دی تعریف کر دا اے کہ اوہ کئی واری پاکستان دے مخالف حضرات دیاں سلواراں پاڑ گتدا سی۔

چشمی: ایہ کہانی بہی اے۔ بس اپنے اک غیر ملکی دوست نوں پاکستان دے حالات بارے دس پان دی علامتی کوشش اے۔ جوں امریکہ وچ اے۔ تے انور اوہنوں پاکستان بارے دسدا اے:

جولی..... جد مینوں کوئی بہتا ای دکھ ہندا اے تاں میں کلب چلا جاں تے شراب پی پی کے اپنی مت مار لیناں۔ تے دو بجے دن پھیاں دا دکھ ہور ودھ جاندا اے۔“

کلب وچ جان دی لوڑ۔ ایس لئی پیندی اے کہ وڈے لوکاں نال صاحب سلامت قائم رکھ کے پچھاں نوں وڈے کالہاں وچ داخلہ دلویا جاسکے۔ ایہ کمائی یا گل بات داخلے دے دوالے گھدی ہوئی کلب دے مہراں بارے وی لٹکاری سڈی اے۔ اک مہر ۳۲ کہے دفتر وچ نوکرا اے۔ ایڈا خدا ترس اے کہ اوہنے اک غریب پنجن گاؤں والی عورت دا وکیلہ اک وڈے بھائی دی تھواہ توں ودھ رقم دے برابر لایا ہویا اے۔ تے نالے ڈرائیور سمیت اک کار لے کے دتی ہوئی اے تاں جے اوہ غریبہ بی بیساں وچ دھکے نہ کھاندی پھرے جولی نوں پاکستان دی افسر شاہی بارے انور خط وچ بڑا کچھ لکھدا جا رہیا اے۔ تے دسد اے کہ ایہ مہر بلا نوش قسم دا شرابی اے ۳۲ اوس دن پتہ نہیں کئے گلاس چاہز بیٹھیا سی۔ تے پیندا وی سکاٹ لینڈ والی سی۔ چنانچہ ساری رات ایہ شغل کلب وچ جاری رہیا جدوں ” لکھاری“ ایس افسرنوں مروت وچ ای اپنی کار وچ سٹ کے اوہدے گھر چھڈ کے واپس اپنے گھر آیا تاں فجر دی اذان دا وقت ہو گیا سی۔

بقول انور علی :

”میں اپنی مائی (بیوی) نوں جگا کے اچی اچی تے بھیتی بھیتی ایہ کل گلاں اگل دتیاں تے ہلکا ہو کے سوں گیا۔ سویرے اوہنے جگا کے مینوں چا دتی تے اک پوری پنڈ، گلاں دی سنا کے چلی گئی۔ میں اپنے نال وعدہ کیتا۔ کہ آج توں دوائی (شراب) اکی بند۔ (ڈاکٹر بھانویں کچھ آکھے) پہلا کم داتا صاحب نوں جا کے سلام کرنا اے۔ تے داڑھی رکھ لینی اے۔ پر عادت نے بناں میرے پچھیاں، بناں میرے جانیاں، میری داڑھی من دتی۔ کار نے میری روز دی راہیں لگی نے مینوں دفتر پچا دتا۔ داتا صاحب مینوں اڈکدے ای ہون گے اتے شامیں سورج پچھیاں تیکر میرے دوائی نہ پین دے وعدے دا کہہ بن دا اے؟ میں ایس بارے کچھ نہیں کہہ سکدا۔۔۔۔۔!“

”ہاں جولی۔ توں پچھیاں پاکستان دا کہہ حال اے۔ دیکھ گل ایویں ای لی ہو گئی اے..... میں اگلی چٹھی وچ ضرور تینوں پاکستان بارے لکھاں گا۔“

کالیاں اٹاں کالے روڑ: ایہ کمائی۔ پچھلیاں کمائیاں دی عمارت دی آخری اٹ اے۔ ایس وچ کئی کمائیاں نیں۔ ہر کمائی دے کئی پرچھانویں نیں۔ ہر پرچھانویں دے پچھے کئی روپ سروپ نیں۔ ہر روپ سروپ دی تہہ وچ کئی سکاں، سدھراں ہوکے، تے بنجوں نیں۔ آپنیاں مجبوریاں نیں۔ انسانی اٹا دے مرثیے نیں، غریب دی بے نیازی دے ڈھول دا پول اے۔ جمالت دے نور بھرے لٹکاریے نیں جنہاں وچوں ہیرے جنم لیندے نیں۔ تے معاشرے نوں انھی پان دا موقع دیندے نیں۔ ایتھہ سرکار دی ظالمانہ روش دا روٹا رویا گیا اے۔ لوکاں دی نا سکھی اپر آنسو دہائے گئے نیں۔ غریب تے مفلسی دا ڈھنڈورا پٹیا گیا اے جدا کوئی علاج کرن دی بجائے سرکاری اہلکار اپنی ظالمانہ کرتوتاں دا موہنہ کھول دیندے نیں۔ بقول انور علی :

” اج میں پنجابی اکٹھ دی مینگ وچ کمانی پڑھنی سی۔ جدوں وی کمانی سوچداں تاں مثل مثل کے تے سگرٹ پی کے سوچداں۔ سگرٹ دا ٹوٹا شن لئی میں کوٹھے توں دشاں جھاتی ماری تے سڑک دے ارلے کڈھے اٹاں دی پشزی لمی پئی سی..... اوہدے کول کر کے ”نہو“ بیٹھدا سی تے ہن وی بیٹھدا اے (ایہ نام اوہنوں شتوگنڑے منڈیاں دتا سی).....“

چنانچہ جدوں نہو نے بارہ آنے دی دھاڑی بنا لئی تے اوہنے کے دے گھر جا کے بوہیاں دے کڈھے لاؤن توں انکار کر دتا۔ ایہ گویا قناعت دی دلیل سی۔ جد کہ ”لکھاری“ دی بیوی بارہ سو روپے ماہانہ تنخواہ وچ وی گزارا نہیں سی کر سکی۔ دو جا اک بندہ ایس پشزی اتے سٹے بھن کے وچدا سی۔ اوہ وی بڑا قناعت پسند تے انا والا بندہ سی۔ چھلیاں دا موسم لنگھیا تاں اوہنے سگترے مالٹے تے مسالے دیاں گڈیاں وچنیاں شروع کر دتیاں۔ اوہدا چھ سالہ بیٹا اوہدا ہتھ دینڈاںدا سی۔ اک دن کارپوریشن دا ٹرک آیا تاں اوہتاں دا کل مال اسباب چک کے لے گیا۔ ایہ بندہ کدی کے اگے سوالی نہیں سی ہویا۔ بلکہ ہمیشہ اپنی حکم ننگ نال ای صبر سنتو کہ کے گزارا کر دا سی۔ لیکن جدوں کارپوریشن دے اہلکاراں اوہدا سامان کھڑیا تاں اوہنے اپنی انا نوں پچھے سٹ کے بڑے ترلے پائے۔ اپنی ٹوپی اوہتاں دے پیراں تے رکھی پر کوئی اثر نہ ہو سکيا ایہ حکمے شیردی مثال اے کہ حکم ننگ بڑے بڑے بہادراں نوں پانی بھرن تے مجبور کر دیندی اے عید والی شامیں اک عورت ٹی وی پروگرام وچ سیراں مونہ سوہنے تے بڑے مہنگے کپڑے پا کے پچیاں نوں عید دے رہی سی۔ تے لکھاری دی بیوی۔ لکھاری نوں اوہتاں گھنیاں دے نام دس لگ پئی تے اوہتاں دی قیمت گویزن ڈسہ پئی۔ بقول انور علی:

” میں اپنی جوان دھی ول دیکھیا تے میریاں انگلیاں میٹھوں پچھے ہتاں ای میری جیب وچ پئے نیڈی پیسے گن لگ پیاں۔“

” پچھلے دنیں منڈے تے پولیس والے آپس وچ اٹ کھڑا کھیڈ دے سن..... اہتاں شتوگنڑیاں دھوں کے نے بوڑی پشزی دی اک اٹ کڈھ کے ساڈے گھر دے بیٹھلی (بوٹاں دی) دکان (دے شوکیس) وچ کڈھ ماری۔ (تے شوکیس وچ رکھے ہوئے اک اک بوٹا نوں لے کے نس گئے)۔“

کے شتوگنڑے نے بوٹا تے گرگایاں دے دے خالی ڈبے دکان اندر رکھ کے اگ لا دتی۔

اک دن ”لکھاری“ دیر نال دفتر اپڑیا تے اوتھے سرکاری بندے جھکڑیاں نوں کھڑا رہے سن۔ پتہ نہیں سرکار نوں کے مخبری کیتی سی کہ ایس اخبار دے دفتر وچ اسلحہ تیار ہندا اے۔ تے سرکار نے ملک تے قوم نوں بچان لئی ایس اخبار اتے قبضہ کر لیا..... باہر شیخ اپنے مونہہ اتے پیلا رنگ ملی کھڑا سی۔ میں کہیا شیخ جی! طبیعت تے ٹھیک اے؟ ”کھن لگا۔ جا۔ جا کے اپنا مونہہ شیشے وچ دیکھ“..... اوس دن..... لکھاری قسم دے کھ بندے دی اوتھے دیکھے گئے۔ جہڑے (چوہڑکانہ) سانجھ مل تے چھو کی ملیاں دے رسالیاں وچ ہچدے سن اپنے کل چھپے تے ان چھپے مضمون بڑے بڑے تھیلیاں وچ پائی ساڈے دفتر دے برائیاں وچ پیلاں پاؤندے پھر دے سن۔ اہتاں نوں دیکھ کے پتہ نہیں مینوں کھماں کیوں یاد آ گئیاں پر جہڑا سرکاری افسر سرکار نے ساڈے اتے لایا سی۔ اوہ بڑا نیک سی۔

اوپنے سانوں ..... اکٹھے کر کے کیا - اخبار چھپدا رہوے گا - تے تماڈیاں نوکریاں بر قرار ----
 آبد کہ (دوبے سرکاری افسر کاں کاں کر دے اوہدے پچھے پے گئے - اوہ جٹ تے نہیں سی (جٹ دی
 اڈی ول اشارہ اے) پر اپنی گل اتے اڈیا رہیا ..... کہ جیکر ساڈی تھاں ہور بندے رکھ لے گئے تاں
 لوکی کہن گے (ہی) اخبار سرکاری ہو گیا اے - (چنانچہ) کیوں نہ اہتاں بندیاں کولوں ای اوہ کم لیا
 پاوے جہڑا سرکار چاہوندی اے ..... اخبار دا اصلی مالک (مارشل لاء ریگولیشن دے خلاف)
 عقدے لڑا ..... مر گیا - " بقول انور علی :

" (ایہ گڑ سکر سن کے) مینوں پتہ اے ' اکٹھ والیاں کہنا اے کہ اٹاں روڑ کیہ اکٹھے کر چھڑے
 نیں - اٹاں روڑاں نال دی کدی کہانی بنی اے - کھنناں ایہ کہنا اے کہ ایہ کہانی نہیں - اہنوں کھ
 ہور کہہ تو - تے جیکر اوہ بھائی وی اج آیا جہڑا ہمیش گل شروع کن گیاں کہندا اے - " پردھان
 جی ! مینوں تاں اوہدے وچ کوئی شے نظر نہیں آئی " ---- تاں مرزیا پھیر؟ " ..... میرے کول تاں
 ایہی اٹاں روڑ نیں ..... جہڑی مینوں ات دہی میں اوہنوں چک کے جھولی وچ پالیا - جہڑا مینوں روڑ
 پنجا - اوہنوں میں اکھاں نال لا لیا - ایہ اٹاں ایہ روڑ تیرے سامنے نیں مرزیا - اج توں میری لاج
 رکھنی اے ---- دیکھیں کتے توں دی ..... " -

آخری جھات : کالیاں اٹاں کالے روڑ - اپنی طرز دیاں منفرد کہانیاں نیں - ایہ کریکٹریاں کہانیاں
 نہیں بلکہ اخلاقی قدراں دی بھیج ٹٹ تے حق سچ دیاں رہتاں رساں دی روح دے دگاڑ دیاں تصویراں
 نیں - تے انور علی زرا کیمرو میں ای نہیں بلکہ اوہ ایس پس منظر وچ ہر جگہ اپنی موجودگی دا احساس
 دلاندا رہندا اے - لدھیانہ - اہتاں کہانیاں دا پیکا - گہراے تے بعض کہانیاں دے تانے بانے ایسے
 شردے دوالے گھدے رہندے نیں - اسلم - ہزاد ' طوطے ' موتی ایس سلسلے دیاں کہانیاں نیں - گڑ
 دی بھلی - لدھیانے توں شروع ہو کے پاکستان دے نویں دولتندیاں دیاں کرتوتاں ظاہر کر دی ہوئی -
 ذاتاں بدلن تے ابن الوقتی دے پرچھانویاں تسموں نگھدی ہوئی - جمالے تلی دے سید جمال الدین
 بخاری دی کارخانے داری اتے جاگدی اے - باقی کہانیاں مثلاً " توں عید کتھے پڑھی - سائیکل دا فریم '
 چلنا چونکا - شاہکار کہانی ' ہیرتے کالیاں اٹاں کالے روڑ - پاکستان تے اوتھے جنم پن والیاں نا
 انصافیاں دے لشکارے اپنے اندر رکھدیاں نیں - جد کہ امریکہ وچ - تے " چٹھی " مشرق تے مغرب
 دے تقابلی جائزے دے کھ جھلکارے اپنے اندر رکھدیاں نیں - تے نالے جبر دے خلاف گھنویں
 ساہواں دی کہانی پیش کردیاں نیں - لیکن اہتاں کہانیاں دا روپ نہ تاں کہانی دی ستر اتے پورا اترا
 اے - نہ ایہ انشائیے نیں - بلکہ کدی کہانی تے کدی انشائیے بن کے سامنے آوندے نیں - کھ دی
 ہووے اہتاں کہانیاں وچ ساڈی کے نہ کے دکھ دی رگ اتے ہتھ ضرور رکھیا گیا اے - کہانی وچ کوئی
 تواتر تے تسلسل بالکل نہیں ہیگا زماں تے مکان دے لشکارے دی استقلال توں خالی نیں - لیکن ایس
 دے باوجود جدوں پڑھئے تاں ہر واقعہ تے اوہدا لشکارا اک پاسیوں طلوع ہندا اے تے دو بجے پاسے
 غروب ہو جاندا اے تے کدی کدی ادھی رات توں سورج چڑھن دا جھولا پن لگ پندا اے - تے ایہ

کیفیت آخری کمائی - کالیاں اماں کالے روڑ وچ - - - زیادہ محسوس ہندی اے - "ہیر" وچ ساڑے دانٹوراں دے پھوکے معاشی لبادے نوں اتار کے پرانہ رکھ دتا گیا اے - تے ایس حمام وچ مختلف طبقات ننگے ہو کے سانوں پھکراں کردے نظر آؤندے نیں -

اہناں کمائیاں دی - ستر کھ ایس قسم دی اے کہ قارئین کے کمائی نوں پڑھ کے اونوں کلاوے وچ لین دی ناکام کوشش کردے نیں - تے جدوں ساریاں کمائیاں پڑھن توں بعد اک مجموعی تاثر قائم کرن دا جتن کرن لگدے نیں تاں ایہ کمائیاں مچھلیاں وانگوں تلک کے ذہن دی پکڑ توں جھٹ آزاد ہو ہو جاندیاں نیں - تے قاری خالی ہتھ ایہر اودھر نکدا رہ جاندا اے - طنز دے ایہ نثر سوادہی وی نیں - تے دکھاں بھرے وی - دلاں لوں وی ساڑ دے نیں تے عجیب جہنی کک بھریاں چونبھڑاں وی لاندے نیں - شاہکار کمائی ڈرامائی انداز دی ترجمانی کردی ہوئی انور علی دے اک نوٹکے ڈھنگ نوں ظاہر کردی اے - جی گل احمد دے کہ ساریاں کمائیاں - سارے انشائیے "ایہ سارے طنزیہ نثر - خود انور علی دے دوالے کھدے ہوئے کارٹونٹ "نخے" دے دل تے دماغ اتے جتن والیاں مختلف لمبیاں دیاں کھیاں کھیاں داستاں نیں - بھریاں صرف تے صرف پڑھن دے قابل نیں -

تنویر اللغات (پنجابی سے اردو)

تنویر اللغات جناب سید تنویر بخاری (جو پنجابی ادب کی کثیر تعداد کے مصنف ہیں) نے ترتیب دی ہے۔ انہوں نے مذکورہ لغات کو ترتیب دیتے وقت جہاں پنجابی کی بے شمار کتب سے استفادہ حاصل کیا وہ نئے الفاظ کی تلاش میں گاؤں گاؤں جا کر مختلف بزرگوں سے ملے۔ تاکہ نئے الفاظ پنجابی لغت میں شامل کر سکیں۔

مذکورہ لغت بخاری صاحب کی ان تھک محنت کا ثمر ہے۔ اس نادر لغت کا ہر گھر میں ہونا ضروری ہے۔ اس کا مطالعہ آپ کے علم میں اضافہ کرے گا۔ انشاء اللہ اپنے قریبی کتب فروش سے طلب کریں یا ہمیں لکھیں۔

نیوبک پبلس اردو بازار لاہور فون نمبر: 7224925

شاکسٹ فاروق سنز الکریم مارکیٹ اردو بازار لاہور

سیدھاں دا ویروا

نجم حسین سید دی کتاب سیدھاں تنقیدی میدان وچ بڑی اہم گئی جاندی اے۔ نجم حسین سید ۱۹۵۷ء وچ گورداسپور وچ ۲۷ اکتوبر ۱۹۲۷ء لوں جنے۔ گورنمنٹ کالج لاہورتوں بی اے پاس کر کے ۱۹۵۷ء وچ انگریزی دا ایم اے کیتا تے لیکچرار ہو گئے۔ لیکن بعد وچ سی ایس ایس کر کے پاکستان آؤٹ اینڈ اکاؤنٹ سروس وچ شامل ہو گئے۔ کچھ عرصہ پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی نال وی نتھی رہے۔ پنجابی زبان تے ادب نال چوکھا پیار اے کئی کتاباں دے مصنف تے مرتب وی نیں۔ تنقیدی نگاری وچ سیدھاں تے ساراں سامنے آ پکیاں نیں۔ پنجابی زبان بارے آپ دا نظریہ ہمیشہ انہوں نزلوں دی شکل وچ پیش کرنا رہیا اے۔ لیکن آپدی پنجابی نثر عام پنجابی توں ذرا پاسا وٹ کے آہیاں راہواں گھڑی نظر آؤندی اے۔ نزول پنجابی لکھن والیاں وچ کئی نام بڑے اچھے نیں۔ مثلاً "تور بخاری" غلام یعقوب انور مرحوم تے ارشد میر مرحوم۔ تے جماعتاں دے حوالے نال شریف کنجاہی۔ وغیرہ ارشد میر مرحوم دا خاص مقام اے کیوں جے اوہ عربی فارسی لفظاں دی حدوں گھٹ ورتوں کر دے نیں۔ مثلاً "اوہناں دی ایہ تحریر دیکھو:"

"بندے لئی کدی سینت تے کھوتے لئی ڈنڈا متھیا جاندا سی۔ پر ہن بندہ کھوتا دوی ڈنڈے والے پاسے ساناں ای تل گئے نیں۔ البتہ بندے والی لائے اک خدشہ ضرور ہندا اے کہ بندے بنے شک اپنے کرتیوں دو ترے واری ڈنڈے دا بھار ضرور بھل جانے نیں۔ پر جے کوئی ڈنڈے نوں گھڑی مڑی ورتتا شروع کر دیوے تے فیر اوہ اپنی آئی تے آ کے چٹلی بھلی ڈنڈا ای نہیں پاندے، سگوں ڈنڈیاں پیش قائم ہو کے اوہا اپا وی کر دے نیں"۔ (ارشد میروی کتاب چونڈھیاں وچوں "ڈنڈا پیراے")

ایس ٹوٹے وچ عربی تے فارسی لفظ بہت گھٹ آئے نیں لیکن ایس دے باوجود ساری زبان عوامی تے پرچلت زبان اے۔ پھٹھتے نزول دی اے۔ لیکن کیر مجال اے کہ ذرا وی اوپری جا پے۔ ایہ گل بات سیدھاں بارے گل بات کرن پھلے ایس لئی کرنی ضروری سی کہ سیدھاں دی زبان راقم دی جاچے عام پنجابی نالوں کھڑی تے اوپری جھئی اے۔ نجم حسین سید دیاں ہور لکھتاں ایہناں اوپریاں نہیں جتی سیدھاں لکھی اے۔ ایس کتاب بارے بھرویں گل بات کرن توں پہلاں میں تنقید تے پرکھ بارے اپنے دھار پیش کراں گا۔

تنقید یا میر کھدے اصل معنی عیا کہ نیں۔ ادبی تنقید خود وی ادب دا درجہ رکھدی اے بشرطیکہ اوہ تخلیقی تے معیاری ہووے: "ادب جے زندگی دی تشریح اے تے تنقید اوس تشریح دی تشریح اے۔ تنقید ایس واسطے وی ادب اے کہ ایہدے وچ مصنف دی ذات دا جھلکارا ہندا اے۔ اوہدے بارے معلومات ہندیاں نیں۔ اوہدی زندگی، کردار، سوچ گوہ تے دھار بارے ویروا ہندا اے۔ نقاد مصنف دے نظریات دی نو وچ زندگی دی تشریح کردا اے تے انج اک طرح نقاد آپ دی زندگی دا مفسر ہندا

اے۔ ایس واسطے اسیں ادہدی تنقید نوں مصلحتی کم کہہ سکے آں۔ (بج رنگ ص ۴۳۹ از قدر آفاقی)
 تنقید دی مخالفت وچ بہت کمہ کہیا گیا اے۔ لیکن "تنقید دی اچھ توں انکار نہیں کیجا جا سکدا
 - پر ذرا گوہ کرپئے تے سانوں پتہ لگدا اے کہ ایہدے مزاج وچ تنگ نظری اے ایس واسطے تنقید
 دے خلاف آواز چکی گئی۔ تے کیریاں طور ایہدے وچ ایہ عیب کڈھے گئے :-

۱۔ تنقید ماضی دی پوجنا اے۔

۲۔ نویں تجربیاں توں نفرت کھاندی اے۔

۳۔ ادیب تے شاعر دے رستے وچ روڑے اٹکاندی اے۔

ایس واسطے ہر انقلابی دور وچ ادب تے تنقید دا آپو وچ ٹاکرا رہیا اے۔ ایس ٹاکرے دی وجہ ایہ
 وے کہ ہر نقاد ادیب یا شاعر نہیں ہندا۔ تنقید ہر پڑھن سنن والا کر سکدا اے اوہ اپنے خیالاں نوں
 ظاہر کر سکدا اے۔ بھانویں اوہ ادب یا شاعری دے پیمانے تے ناپاں تولاں توں واقف ہووے بھادیں
 ناں۔ مثلاً "اک جٹا بندہ کوئی شعر سن کے پھڑکدا اے تے ادہدی تعریف کردا اے جے جس نہ آوے
 تے کہہ سکدا اے کہ "لد کر چھڑی او" اوہوں کوئی نہیں روک سکدا۔ بھانویں اوہ شعر فن دے
 لحاظ ناں کوئی "شہ پارہ" ہووے۔

جدوں کوئی ادیب یا شاعر تنقید دا فرض نبھاندا اے۔ تاں ایہ ٹاکرا جدا پر ذکر آیا اے گھٹ
 جاندا اے جیویں انگریزی وچ آر نلڈ تے ورڈز ور تھ ادیب دی سن تے نقاد وی۔ یا اردو وچ حالی، شبلی
 نعمانی، آل احمد سرور، فراق گورکھ پوری، اثر لکھنوی وغیرہ دا ایس حال سی تے اج دے بے شاعر۔
 تے ادیب، نقاد وی نہیں۔ ایس لئی ایہناں دیاں تنقیداں اچیاں پچیاں، بھردیاں، تے جاچیاں تولیاں
 ہندیاں نہیں۔ جس ناں ادب تے تنقید وچکار ٹکرا بہت گھٹ جاندا اے۔

راقم دی تحقیق موجب:

تنقید دا نقصان: "تنقید دا سب توں وڈا نقصان ایہ ہندا اے کہ اوہ قاری تے لکھاری دے
 وچکار کندھ بن کے کھلو جاندا اے کیوں جے پڑھن والا، لکھاری تے ادہدی لکھت نوں پڑھتا چاہندا
 اے۔ جد کہ نقاد ادہدے اگے لکھاری بارے تنقید دا پردہ کھڑا کر دیندا اے۔ فیر تنقید دا رواج دنوں
 دن ایٹاں ودھ رہیا اے کہ جویں ورکھاسے ڈڈاں دے بچے۔ ناں ای ایہ گل دی چیتے رکھن جوگ اے
 کہ تنقید ور تنقید دا رستہ کھل رہیا اے مثلاً "اک تنقیدی مضمون اج کے نے لکھیا۔ اوہدا جواب اک
 ہور نقاد نے دتا تے نوں پتہ لگاتے اوہنے دی دل دیاں لاہیاں۔ انج ایہ سلسلہ محبوب دیاں زلفاں توں
 دی لما ہو جاندا اے۔ تے پڑھن والا لکھاری بارے کمہ جانن دی تھاں ادہدے پر کیتی گئی تنقید ناں
 ای دھم بھرن تے مجبور ہندا اے۔ قاری جتاں جہ مصنف نوں نہ پڑھے اوہ پچی گل دا گوڑ نہیں لا
 سکدا کیوں جے نقاد اپنی گل رکھن لئی کئی واری پٹریوں لہہ جاندا اے کیوں جے ایہہ تنقیدی سلسلہ نت نویں جن
 والا تنقید دے چکر وچ پے کے گمراہ دی ہو جاندا اے کیوں جے ایہہ تنقیدی سلسلہ نت نویں جن
 چڑھاندا اے۔ مثلاً "شبلی ہوراں دی تنقیدی کتاب شعرا لہم حصہ اول اتے حافظ محمود شیرانی ہوراں

تقید کہتی ہے۔

ایس کر کے ماہراں دا فتویٰ اے کہ پڑھن والا نقاد دے مگر لگ کے تے اوہدی ڈنگوری نال جے لکھاری نوں لہنا چاہوے تے اوہ ناکام رہوے گا۔ اوہ لکھاری نوں پہچان نہیں سکے گا۔ چنانچہ ایس ات ضروری اے کہ قاری سدھا پدھرا لکھاری نوں پڑھے۔ تے ایس پڑھائی ویلے اپنے گوہ 'دھار' عقل سمجھ 'تے لور (وجدان) توں وی کم لوے۔ انج اوہنوں بھیتی چانن لگ جاوے گا۔

پرانج دے رنجے سے وچ ایس ممکن نہیں کہ ہر بندہ ہر مصنف نوں الف توں لے کے ی توڑی پڑھ سکے۔ ایس واسطے مجبوراً "اوہنوں نقاداں دا سارا لینا پیندا اے۔ کیوں جے ہر پڑھن والے کول ہر اک پدھر دے لکھاری نوں پورے طور پڑھن لئی وقت تے کئی داری دماغ وی نہیں ہندا۔ ایس کر کے مجبوراً "اوہ تشریح کرن والیاں تے نقاداں دا محتاج ہندا اے۔

تقید و فائدہ: اک ستر نقاد لکھاری نوں سمجھن لئی پڑھن والے دی پوری پوری مدد کردا۔ اے تے اجیہاں گٹھاں دی میر کر دیندا اے جدھر یا جتھوں تک اوہدا دھیان یا دماغ شاید نہ اپڑ سکدا۔ نقاد یا پارکھ ڈولھے مطالعے راہیں ایمائیت تے سمجھے اشاریاں دی گنڈھ کھول کے قاری نوں مصنف دے نیڑے کرن وچ مدد دیندا اے۔ پر نقاد اتے انھا بھروسہ وی نہیں کرنا چاہیدا۔ سگوں اوہدی تقید نوں پرکھنا تے اوہدی دیانتداری نوں پڑچولنا وی ضروری ہندا اے۔ نہیں تے بندہ دھوکھا کھا سکدا اے۔

تقید و مقصد: ادبی تقید دا اصل مقصد ادب دی تشریح کرنا ہندا اے۔ تے فیصلہ پڑھن سنن والیاں تے چھڑ دیندا اے۔ ویسے ایسہ طریقہ بڑا جموری جیہا اے۔ جسے پڑھن سنن والا گل دی دھنگھبائی تک اپڑ سکدا ہووے تے چنگے سٹے دی امید اے۔ پر کئی داری دیکھیا گیا اے کہ ہر ذہن کے تشریح کیتی گل توں وی ٹھیک فیصلہ کڈھن دی قابلیت نہیں رکھدا۔ تے اوہ ٹانک ٹوئیاں مارن لگ پیندا اے۔ ایس لئی ایسے قاری دی رہنمائی کارن جے کوئی نقاد پوری ایمانداری نال اک مصنف تے اوہدی تصنیف دا سٹ وی کڈھ دکھاوے تے ایس طرح دوہرا فائدہ ہو سکدا اے۔ یعنی جنوں فیصلہ کن دی جاچ نہیں اوہ آسانی نال ساری گل سمجھ جائے گا۔ تے جنوں جاچ اے۔ اوہ اپنے فیصلے دی روشنی وچ نقاد دے محاکے اتے ہور محاکے کر سکے گا۔ (بج رنگ از قدر آفاقی ص ۲۳۰-۲۳۱)

تقید دے طریقے

راقم نے تقید بارے تحقیق کردیاں ایہ سید کڈھیا سی کہ تقید مختلف طریقیاں نال کیتی جاندی اے۔ جدا ویرا انج اے:

استقرائی تقید: ایسہ طریقہ مولن دی کاڈھ اے۔ جس وچ ادب نوں سائنس دے اصولاں تے پرکھیا جاند اے۔ استقرائی تقید وچ اصولاں دی پابندی نہیں کیتی جاندی سگوں مصنف دا مطالعہ کن لئی اصول تے ضابطے گھڑتے جاندے نیں۔ مثلاً میکسیکو دے ڈرامیاں نوں جاجن لئی پرانے

اصول تے قاعدے کم نہیں سن دے سکدے۔ ایس واسطے نویں اصول گھڑے گئے۔ ایس تنقید وچ گرامر، عروض بیان تے معنیاں دے اصول بیکار ہو جاندے نیں۔

تشریحی تنقید: ایس تنقید وچ نقاد نوں تشریح تے ویرا کرن دے نال نال فیصلہ کرن دا حق وی ہندا اے۔ نئی نقادوں حیاتی دا ماہر سمجھدا اے تے میکانے نقادوں اک ہتھیار بند بادشاہ دا درجہ دیندا اے جیہڑا مصنفان نوں اوہناں دی صحیح کرسی اتے بیٹھن لئی کھندا اے۔ پر کجھ جے توں نقاداں وچ اک اچر جھگڑا چل رہیا اے تے مصنف وچارے کھلوتے کھلوتے تھک جاندے نیں۔ پر اوہناں نوں کوئی کرسی وی نصیب نہیں ہندی۔ جے اک نقاد اک مصنف نوں اک کرسی تے بٹھا دیندا اے تے دوجا اپنے تنقیدی کمال نال اوہنوں اوہنوں اٹھا بس کردا اے اج اک تماشا لگا ہویا اے۔ کرسیاں خالی پیاں نیں۔ مصنف کھلوتے تماشا دیکھ رہے نیں۔ نقاد آپو وچ جے ہوئے نیں۔ کتے کجھ جن چڑھ رہیا اے، کدھرے کوئی انھی پئی ہوئی اے۔ جدے نال جمہوری طریقے موجب چار بچے بیٹھے نیں۔ اوہدی واہ واہ اے۔ اوہنوں وقتی طور تے کرسی وی مل جاندی اے۔ تے جیہڑا غریب کفلیراں دا بھار نہیں چک سکدا اوہدا حال کوئی نہیں سمجھدا۔ کوئی سفارش اے تے مصنف نوں انعام وی مل سکدا اے۔ جے طبیعت اکھمی تے غیرت والی اے۔ تے فیر اللہ ای رم کرے۔ اج دا نقاد وی مقصدی تنقید کردا اے اوہ اپنے سامنے اک نظریہ رکھ لیندا اے تے تنقید نوں اوہدے پرچار دا ذریعہ بناندا اے۔ تشریحی تنقید وچ دوئی وڈی گل ایہ ہندی اے کہ ایہدے تنقیدی اصول اخلاق تے سیاست اتے اسرے ہندے نیں۔

تنقید دا معیار: تنقید اج تے ادب لئی نقصان دہ گنی جا سکدی اے۔ کیوں جے ایہہ ادبیاں نوں نقاداں دے ڈرتوں اکو ڈگرتے چلن لئی مجبور کر دیندی اے۔ مثلاً "ٹیکسٹر دے ڈراے اک مدت توڑی فرانس وچ پسند نہ کینے گئے۔ تے انگلینڈ وچ وی کجھ نقاداں نے اوہناں دی وڈیائی (عظمت) تے اچی پدھرتوں انکار کیتا۔ پر اک بجائے نڈھڑک ادیب نقاداں دیاں گلاں نوں کناں پچھے مار کے اپنی لگن وچ گن تھلیتی راہواں اتے دوڑدا چلا جاندا اے۔ تے اک زمانہ اوہ آؤندا اے جدوں نقاد اوہدے اگے جھک جاندے نیں تے اوہدی عظمت نوں من لیندے نیں۔ ایہ نڈھڑک تے دلیر لکھاری ادبی دنیا دا وڈا سرمایہ ہندے نیں۔ جیہڑے ادبی تنقید دے نویں معیار قائم کر دے نیں۔ ایس واسطے ادبیاں نوں چاہیدا دا اے کہ اوہ مقصد دی پچی لگن وچ گن رہ کے اپنا کم جاری رکھن تے نقاداں دیاں گلاں دل ذرا گھٹ دھیان دین۔ کیوں جے ہو سکدا اے کہ اوہناں دے نظریے دی سچائی لوکاں نوں اپنے دل پریر لوے۔ تے اوہ ادب دے امبراں تے تارا بن کے بھکن لگ چن۔ ایس بارے کجھ مثالیں پیشاں دتیاں جا رہیاں نیں۔

مشہور مصنفان بارے نظریات دی تبدیلی: انگریزی دا بٹرنکار (Bunyan) ستارہویں صدی وچ ہویا اے۔ اوہدی تصنیف (Pilgrims Progress) اپنے زمانے وچ کوئی اچھ

- جدا حال والثیرتے میکالے دی ٹٹن بارے رائے توں ظاہر اے ۔

تاریخی تنقید : تاریخی تنقید دا موڑھی اسکیزر (Scherer) سی ۔ اوہ مولٹن دے نظریے نال اتفاق رکھدا اے تے تنقیدی دیر دے توں بعد فیصلہ قاری تے چھڑ دیندا اے ۔

مولٹن تے اسکیزر وچ فرق صرف ایہاں ایں ۔ کہ مولٹن مصنف دی ذات نوں تنقید وچ نہیں لیاؤندا ۔ جد کہ اسکیزر ایہہ گل ضروری سمجھدا اے ۔ اوہ مصنف دے ماحول 'سیاسی حالات' نظریات تے دوجے اثر اں نوں گواہ نال پرکھدا اے ۔ تے تنقید دی گھوڑی نوں دڑ کی لوان توں پہلاں مصنف نوں پویئے پاندا اے ۔

جمالیاتی تنقید : ایہدا پرچارک آسکروانڈ اے ۔ ایس تنقید دا معیار ایہ ہے ۔ کہ کسے تصنیف یا تخلیق نوں پڑھ کے یا دیکھ کے کوئی کیہ اثر قبول کردا اے ۔

نفسیاتی تنقید : ایہہ تنقید فرائڈ دے نظریے تے قائم اے ۔ جس وچ مصنف دا نفسیاتی مطالعہ کیتا جاندا اے ۔ اوہدا کہن ایں کہ جس طرح "آئس برگ" دا تھوڑا جیہا حصہ پانی توں باہر نظر آؤندا ہندا اے تے بہتا حصہ پانی دے اندر لکھا ہویا ہندا اے ۔ ایسے طرح مصنف دی اپنے ادب راہیں تھوڑا جیہا ساڈے سامنے آؤندا اے تے باقی اوہ اپنے آپ وچ لکھا ہندا اے ۔ تے اوہنوں پرکھنا تے پڑھوٹنا ضروری اے تاں جے اوہدی عظمت دا پورا پورا گویڑ لگ سکے ۔ تاں اوہ انسانی زندگی وچ جنسی جذبے نوں ای سب کچھ سمجھدا اے تے اوہنوں انسان دی ہر حرکت وچ جنسی سدھر نظر آؤندی اے ۔ مگدی ایہہ کہ بھانویں کسے وی تنقیدی طریقے نوں درتیا جاوے تشریحی تنقید دا پھیرا ٹورا اوہدے اندر ضرور موجود ہودے گا اچ کل ایہو تنقیدی طریقہ بڑی حد تک چالو اے ۔

ذمہ دار نقادویاں صفتاں :

- ۱- اوہ غیر جانبدار ہودے ۔
- ۲- زمانے دے مختلف علماں بارے جان پہچان رکھدا ہودے ۔
- ۳- ذوق سلیم تے ادبی لورتوں اوہنوں حصہ ملیا ہودے ۔
- ۴- حق سچ تے فطرت دے اصولاں دا جانو ہودے ۔
- ۵- اخلاق دا اچا تے حوصلے والا ہودے ۔
- ۶- تنقید دا جواب برداشت کر سکدا ہودے ' تے ٹھیک گل نوں منن وی اخلاقی جرات وی رکھدا ہودے
- ۷- اوہ جیہڑی وی رائے قائم کرے اوہ سدھی پدھری ہودے ۔ اوہدے وچ کوئی گنجل یا ابہام نہ ہودے ۔
- ۸- اوہ حاضر داغ ' صلح کل ' اچی سوچ اڈاری والا ' تے ڈاڈھا ذہین ہودے ۔
- ۹- آرٹنڈ موجب اوہ چیزاں نوں اوہتاں دے اصلی روپ وچ دیکھن دے قابل ہودے ۔

۱۰۔ نقاد مصنف دے دم دھمکے، اپنی تعلیم کے شان گمان دے رعب تھلے نہ آوے۔
 ۱۱۔ متعصب نہ ہووے۔ مثلاً "جانن اپنے من پسند معنفاں یعنی پوپ کے ایڈسن دی بڑی تعریف کرا اے۔ پر اوہنے لٹن نال سیاسی تے گرے نال ادبی اختلاف رکھن پاروں اوہناں دی بڑی کھیدی کیتی اے۔ اردو وچ اثر لکھنوی نے فراق گورکھپوری دیاں رباعیاں نوں "کوک شاستر" آکھیا گیا اے۔ تے محمد حسین آزاد اپنے استاد ذوق نوں غالب توں زیادہ اچا کہندا اے۔

۱۲۔ پارکھ یعنی نقاد نوں دوجیاں زبانوں دے ادب بارے واقعی ہونی چاہیدی اے تے اوہ نوں تے پرانے ادب دیاں قدراں دا جانو ہووے۔ (میتھو آر نلڈ)
 ۱۳۔ مغربی تے مشرقی علماں بارے واقعی نقاد نوں وسیع النظر بنا دے گی۔ (میتھو آر نلڈ)
 ۱۴۔ ایڈسن کہندا اے کہ کے تصنیف وچ عیب ڈھونڈن نالوں منتاں ڈھونڈنا ودھیرا چنگا اے۔ پر جینری ایذا مخالف اے اوہ تنقید نوں تنقیص سمجھدا اے۔ تے اوہنے تنقیدی ادب نال بڑا دھرو کیتا اے۔

۱۵۔ نقاد نرمی نال مصنف دیاں غلطیاں تے خامیاں دی ظاہر کرے۔ تاں جے اگے نوں اوہنوں کن ہو جان۔ اہم نہ ہووے کہ اوہ تنقید توں چل جائے تے اگے نوں اوہدیاں تخلیقی طاقتاں نرم پے جان۔ (بج رنگ ص ۴۴۲ تا ۴۴۳ از قدر آفاقی ترمیم تے اضافے نال)
 ڈاکٹر اسلم رانا دی تحقیق موجب ڈرائیڈن دا خیال اے کہ وقت دے نال نال تنقید دے اصول دی بدلے رہندے نیں کالرج ادب نوں فلسفیانہ سطح اتے سمجھن دی کوشش کرا اے تے نالے اوہ تنقید وچ ذوق سلیم دی تربیت اتے زور دیندا اے۔ مغرب دے سائنسی رویے دے حوالے نال گل بات کردیاں ڈاکٹر اسلم رانا دسدے نیں کہ "سانت بو" موجب ادب نوں سمجھن لئی قاری نوں کوئی تخلیقی نویں سرے توں آپو تخلیق کرنی پیندی اے، میتھو آر نلڈ ادب نوں حیاتی دی تنقید کہندا اے۔
 نالسانی دا فتویٰ اے کہ خاصا لئی تخلیقیا ہویا فن جھوٹا ہندا اے تے عظیم فن اوہ اے جہڑا علماں خاصاں سمناں دی سمجھ وچ آوے۔ تے اوہ اپنی طاقت نال کسے قوم دی حالت بدل کے رکھ دیوے۔
 مشرقی نظریے موجب ادب تے تنقید معاشرتی تربیت دا حصہ نیں چنانچہ مشرق وچ شروع توں ای ادب نوں تہذیبی، معاشرتی، علمی، جذباتی تے روحانی سطحاں اتے انسانیت دا خد منکرار سمجھا جاندا سی۔ تے ایہ نظریہ مغربی مفکر "ایڈگر الین پو" نے اختیار کیتا اے تے تنقید گویا ادب نوں مقصدیت دی پنہری توں لہن نہ دیون لئی اک جتن اے۔ (ادب کہانی وچوں مفہوم) حافظ عبدالمجید سرشار اپنی لکھت "ادبی رشتاں" وچ پرکھ نوں اک فطری عمل قرار دیندے نیں تے تخلیق وچ اوہدے حسن اتے بڑا زور دیندے نیں۔ بشرطیکہ اوہ (حسن) سچائی دا مرقع دی ہووے۔ اوہناں دی جاچے پرکھ اک تجزیاتی عمل اے جہڑا کسے ادبی تخلیق دے دکھ دکھ حواصل تے محرکات نوں سامنے رکھ کے اوہدی حقیقت تے اصلیت دی بھال کرا اے۔ حافظ صاحب "تجزیے" وچ توازن تے ہم آہنگی اتے دی زور دیندے

نیں۔ اوہ تنقید نوں فن تے سائنس وی قرار دے نہیں تے تنقید نوں نظریاتی تنقید تے عملی تنقید
 وچ ونڈ کے اوہناں دی تشریح ایس طرح کردے نہیں کہ نظریہ ہر ادبی تخلیق وچ موجود ہندا اے۔ جد
 کہ عملی تنقید تجزیے دے عملی پہلوآں بارے چائن پاؤندی اے۔ تے فیر اوہناں دی جاچے اہناں
 دونماں دے دیکار اک تعلق وی موجود اے۔ (ادبی رشتان وچوں مفہوم اخذ کیتا۔ قدر آفاقی) ادب
 تے تنقید بارے گل بات کردے جائے تاں اہدے لئی وڈی کتاب درکار ہوو گی ایس مختصر مضمون وچ
 ایچی ای گنجائش سی۔ آؤ ہن نجم حسین سید دی تنقیدی لکھت سیدھاں بارے جانن دی کوشش کریئے

سیدھاں اپراک تنقیدی جہات

۱۔ پنجابی شعریت دے سدیویں سجھاتے بلھے شاہ	صفحہ اتوں ۲۲ توڑی	(۲۲ صفحے)
۲۔ شلوک فرید	" ۲۳ " ۳۸ "	(۱۶ صفحے)
۳۔ پرکھ بارے میاں محمد بخش دا دھار	" ۳۹ " ۵۹ "	(۲۱ //)
۴۔ وارث شاہ دی نقل (ڈرامہ یا کہانی)	" ۶۰ " ۷۷ "	(۱۸ //)
۵۔ قادر یار دے پورن دا جوگ	" ۷۸ " ۱۲۳ "	(۳۶ //)

پنجابی شعریت دے سدیویں سجھاتے بلھے شاہ

نجم حسین سید نے ایسے مضمون سنکرت دے پر سدھ سیانے اے۔ سی ولنردے اوس قول توں
 شروع کیتا اے۔ جیہڑا اوہنے لا جوئی راما کرشنا دی کتاب " پنجابی صوفی پویشس " دے سرلیکھ
 (سباچ) وچ لکھیا اے۔

" پنجابی شاعری دی موہ دکھری اے " ایہدی زبان اردو ہندی کولوں ودھیر پرانی اے۔ تے فیر
 نجم حسین سید نے پنجابی شاعری بارے عام سوچ نوں طعنہ ماریا اے کہ اوہ گھٹ ای ایہناں چوداں
 لفظاں توں اگے لکھی اے تے فیر اوہناں سیانیاں دی وی تہنیا کیتی اے :

" جیہڑے عمراں گال کے ایسے سٹ کڈھدے نیں پئی، حفسیاں تھانواں تے پنجابی ' شاعری وارنگ
 اردو فارسی دی شاعری نوں ہتھ پادوں لگ پیندا اے تے اپنی گل دی گواہی لئی کے اک کتاب وچوں
 منتھتاں ' ترکیباں تے ' تعزل دے نمونے جن کے داد منگدے نیں "۔

نجم نے بعد وچ ولنردے قول وچلے دو لفظاں موہ (Charm) تے پرانی (Archaic) دا ویردا کر
 کے دوہری سوچ والے لوکاں دا ذکر کیتا اے۔ یعنی موہ (Charm) والے رے نوں " تعزل دے
 نمونے " لکھن والیاں دے ہتھ وچ دیا اے۔ جیہڑے اپر دسیاں پنج چار منتھتاں دا ہار پنجابی شاعری
 دے گل وچ پا کے ثواب کھدے نیں۔ تے پرانی (Archaic) دا ناں لے کے پنجابی شاعری دی
 تاریخ تے اوہدا پھوکر جاجن دی پریرنا کیتی گئی اے۔ اوہ کہندا اے کہ شاعری دی ریت اک رکھ دی

مثال اے تے ہر سے دی امہ سجا دکھ دکھ شاعراں دیاں لکھتاں وچ آپے ای آپ لہردا رہیا اے تے
کدی کے نوں اینوں کھیرڈ کے دس یا پرچارن دی لوڑ نہیں پئی۔

دو جا سجا امہ کہ شاعر ہڈورتی دی سنگدہ والی شاعری کردا اے۔ جس وچ لوکاں دے جیون دا وی
جھلکارا ہندا اے۔

تجا سجا امہ کہ شاعر ”کہانی“ دی تھاں اپنا مقصد سمجھان لئی رہیں (ڈرامہ) کھیڈ کے دکھاندا
اے۔

چوتھا سجا امہ پئی د۔ کہن نوں شعر سدھ پدھرا جا پدا ہندا اے کیوں جے شاعر جگ درتی نوں بیان
کردا اے۔ پر امہ سدھڑا پدا اصل وچ شعر دیاں اوتناں کنجھاں اتے اک پردہ ہندا اے۔ جتھے کلا
دا تھ جذبے تے وچار دیاں مین کنجھاں نال پیا نبھدا اے۔

تے پھیکرلا نیا پر نیا سدیاواں سجا امہ ہے کہ ”ہر چیلے شاعر دا واہ ڈھلے تے اتلے سوالاں نال
رہندا اے۔ ایس سجا دی پہچان بہتی عام اے تے ایسے لئی ایس دی سمجھ بہتی عام نہیں۔ بہتا ایہو
کھیا جاندا اے پئی شاعر حیاتی توں باہری کے کہانی وچ چت دھری بیٹھا اے..... شاعر دی ڈھلے تے
اتلے ست دی ٹوہ کوئی سوچ وی پھوکی اڈاری نہیں امہ روز دی ہڈورتی دے ونوون پکھاں نوں کے
معنیاں دی اک لڑی وچ پرون دا جتن اے۔ ایس جتن کچھے بندے دا اوہ ہٹھ (عزم) اے بیہڑا
اوتھوں حیاتی دی کھیڈ دے پورے معنی بھالن وچ لائی رکھدا اے۔ ایسے کر کے ڈھلے تے اتلے ست
بارے شاعر دی چتا سمجھو (گویا) حیاتی دی عام رہت بہت بارے ای ہندی اے۔ جتاں جیون درتی
وچوں اکڑ دیاں سوالاں نال شاعر دا بندھ (تعلق) گوہڑا اے ادنی ای چتا گھروڑ دیں اے۔“

ایہ گلاں کر کے نجم حسین سید ہوری بلے شاہ نوں تاریخ دے دچکارے سے دا شاعر قرار دیندے
نیں کہ بلے شاہ دے کلام وچ اپر دتے سجاواں دا مماندرا بہت ای گوہڑا اے۔ چنانچہ اوہ لکھدے
نیں:

”بلے شاہ ہوراں دی کرت بہتی کافی دے روپ وچ اے..... باہروں دیکھے تاں بہتیاں کافیاں
دی ستر وچ‘ لوک گیتاں وچ رہی روز دی درٹی والا مماندرا دس لگ پیندا اے۔ اگلے گھر دے
معالے پنڈھن لئی ماں کڑی دا سجا (مزاج) پئی سودھی اے:

کرتن	دل	دھیان	کڑے
توں	سدا	نہ	ہیکے
پاس	امڑی	دے	نہ
بھا	انت	وچھوڑا	پنا
دس	پویں	گی	س
کرتن	دل	دھیان	کڑے
توں	ستیاں	رین	گزار

مڑ	آؤنا	دعنی	دار	نہیں
پھیر	بہا	الہیں	بھنڈار	نہیں
وچ	اکو	بیڈے	ہان	کڑے
کر	کتن	دل	دھیان	کڑے

تے فیر اوہ صوفیانہ شاعری بارے اپنی سوچ انج ظاہر کر دے نیں :

” اک وڑی ادھت ایہ اسے پئی اسیں شاعر دیاں بولاں دے کھلارتوں ڈر کے بھجیتی بھجیتی اپنی تھسی ہوئی سوچ دا لمبہ اوہدے اتے الد دیندے آں۔ ہن بے شاہ دی سوچ دا حیاتی نال کڈا سچا تے گوہڑا سبندھ اے۔ جنوں اسیں رب تے بندے ’ روح تے پنڈے والے پرانے صوفی نسخے وچ دلھیت کے اک پاسے رکھدیجے آں..... ہن لفظ ” صوفی ” بے شاہ تے جنھیاں ہور شاعراں نوں سوچوں بنا سلاہن والیاں دے کم دی آؤندا اے تے سوچوں بناں مدن والیاں دے کم وی۔ اہمہ ماں ہوئیاں بے کجی دیاں گلاں ’ پر کھوج تے پرکھ دیاں سیانیاں پدھراں دل وی بندہ سرت سنبھال دی آس نہ لاوے تے ہور کتھے لاوے۔“

فیر نجم حسین سید نے ” پنجابی صوفی پوٹس ” وچ رچی ہوئی ایس سوچ۔

” بے ہوراں ازلی محبوب دے بارے اک سچے سالک ہار بڑے پاک تے روحانی رنگ وچ گل کیتی۔ کیوں جے اوہناں نوں مالک کل نال عشق سی۔ ایس کر کے اوہناں نوں دنیا دی محبت اکا ای ادپری نظر آؤندی سی۔ اوہناں دی شاعری وچ واہنا رنگ اصلوں نہ ہون دا ایہو پھلاتے وڈا کارن سی۔“

نوں انج ننڈیا اے :

” ایہ اک دکھالی سی اوس پکڑ دی جیہڑی صوفی نسخے ساڈی سوچ اتے کیتی رکھی اے۔ سوچاں اتے اجیہاں پکڑاں ہندیاں (ہویاں) بندے دے روح تے پنڈے دا میل کدی نہیں ہو سکدا۔ بھانویں بے شاہ تے اوہناں جے ہور شاعر ایس میل دیاں رمزاں سمجھان لئی حیراں گال دین۔ جتھے کوئی اجیہا شاعر دیا جیہڑا بندے دی کہانی نوں وچوں پھول کے دے ’ اوہدے اتے صوفی دا ٹپ لگ جاندا اے تے مڑ نسخے موجب کڑی ہوئی (مقید) روح بندے دا۔۔۔۔۔ تے کونت خدا ہويا تے دوہاں دا میل موت۔۔۔۔۔ باقی ماں شریعت تے سس ننان منکر نکیر تے ایسے رنگ وچ ہور کئی ویر دے۔“

تے فیر آپ لکھدے نیں :

” ریت ہن دے شاعر دی حیاتی دا وسیلہ تاں ہے دے ’ اوہ ہن دے شاعر دا بھونکے دیاں لکھیاں سدھراں نال تے سے دیاں وسریاں گیزاں نال جوڑے جوڑ دی اے پر اوہ ہن دے شاعر دی کلا والے لفظاں ’ تالاں یا مضموناں دی کے اک چون (انتخاب) دا بنہ نہیں مار دی ریت ہن دے شاعر نوں پھلیریاں شاعر دی کرت (کلام) وچ کجھ سدھویاں سجاواں (دائگی قدران) راہیں اپنا آپ دکھاندی اے۔ کرت دی ایہ سدھویں سجا لوکائی دے اپنے اندر لے دیاں سدھویاں سجاواں دا اک روپ ای

ہندے ہن جے ہن دے شاعر نوں تاریخ دیاں ایہناں ہمیش لہراں دی پہچان اے تے نال اوہ پھلیریاں
 دے کہتے نوں دی جان ڈانے تے فیر اوہوں شعر ریت دی پوری سرت اے۔ ایس سرت توں ہاجہ
 شاعری نویں نہیں ہو سکدی پر جے شاعر پھلیریاں دے ہندے ورتے ڈھنگ ایکن لگ پوے تاں
 ریت دا پالن نہیں ہندا سگوں ریت اگے اوہیاں پرانے سکبھاں دا ڈھیر لا کے اوہدا راہ ڈکن والی گل
 ہندی اے۔ ریت نال جے بندھ سچا ہووے تے اوہ اپنے آپ اندرے اندر لہروی اے تے ہر
 نگہدی گھڑی دے ویاہ موجب نت نوٹکے انگ محمدی رہندی اے۔“
 بقول نجم حسین سید:

”ایہناں دوہاں وچ کوئی اجیہا بندھ متہیا ہندا اے پئی اک نوں دوجے توں اڈ دیکھنا چاہو دی
 تاں دیکھیا نہ جاوے۔ شاعر لفظاں تالاں تے رمزاں نوں شعر دا سنگھار کر کے نہیں ورتدا۔ ایس کر
 کے شعر دی ستر دا کوئی اک کچھ وی پوری ستر وچوں دکھرا نہیں ہو کھلوندا۔ شعر کلا داتے جیوں دا
 (قرب) ہون کر کے پڑھن سنن والیاں عام ایہو جاتا پئی بے شاہ ہوراں ویاہ دے روپ وچ موت دی
 کمائی کہتی اے۔ تے بندے نوں آون والی اوکھی بھیڑ توں ڈراوا دے کے اوہوں چکیریاں عملاں دا
 درس دتا اے، پڑھن سنن والیاں اسہ نہ دیکھیا پئی موت تے آپ ایتھ اک رمزاں۔ شاہ
 ہوراں موت تے ویاہ دیاں دوہاں رمزاں راہیں اصلو اسلیں حیاتی دی کمائی کہتی اے۔“

راقم دی جاچے غالباً ”نجم ہوری اسہ کہتا چاہندے نیں کہ بے شاہ نے کافیاں راہیں موت بارے
 گل نہیں کہتی صرف ایس جہان دے دکھان نال نینوں دا سبق دتا اے۔ اوہتاں دیاں کافیاں وچوں
 آخرت ”دل دھیان کرن دا مطلب کڈھنا صوفیاں دے پرانے خیالاں دے پچھے ٹرن والی گل اے۔
 ایس واسطے تسلسل جدوں وی کوئی صوفیانہ کلام پڑھو اوہدے اندر توں صرف ”ایس حیاتی“ دے دکھان دا
 دارو لہیا کہ آخرت تے کسے نے دیکھی ای نہیں ایس واسطے اوہدے بارے صوفیاں دے کلا
 جموٹھی موٹھی ”مطلب کڈھنے اصل وچ“ بے گہی دیاں گلاں نیں۔“
 اگے چل کے نجم ہوری کافی دا اسہ بند لکھدے نیں۔

کت کڈھے نہ وت کڑے چلی لہ بھروٹے گھت کڑے
 تیرے باہل گڈھیں پایاں اجے نہ تینوں سرتاں آیاں
 دن تھوڑے تے چاء مکایاں گھر پیکیاں دے دن ست کڑے
 کت • کڑے نہ وت .. .. .

کت، وت، گھت تے لہ دیاں سینتاں وچ دہکا وی اے تے کامل (پہچیتی) وی:

لہا شوہ گھر اپنے آوے چوڑا بیڑہ سب سہاوے
 گن ہوی تاں گلے لگاوے نیں روسی نینس رت کڑے
 کت کڑے نہ وت کڑے چلی لہ بھروٹے گھت کڑے
 فیر آکھیاں:

” اندر لے جیوں دا اہمہ پڑا (پڑاؤ) دیکھو، کیتی دا روپ رنگ پکیرا ہو کے پیا دسدا اے پر بندہ ہونی دے دندے تے کھلوتا اپنے اندروں سچ تے ہٹھ پیا پھر مل پھر مل لہدا اے۔ اہمہ تاں کوئی نہیں آکھ سکدا پئی شوہ کیہ اے تے کیہڑا اے؟ ہاں انج گدا اے جیویں شامروں آؤندیاں گھڑیاں دھوں اک اچھی گھڑی دی اڈیک اے، جیہڑی اوہدی کیتی ورتی تے ہونی نوں اوہدے ظاہر تے باطن نوں، اوہدے آپ سبندھ نوں تے جگ سبندھ نوں میل کے اک کر جاسی۔“

میں کنبرہ جن جن ہاری نی
میں کنبرہ جن جن ہاری
ایس کنسے دے کڈے حلیرے اڑ اڑ چنڑی پاڑی
ایس کنسے دا حاکم کرڑا ظالم ہے پٹواری
میں کنبرہ جن جن ہاری
ایس کنسے دے چار مقدم معاملہ منگدے بھاری
ہور تاں پگیا پھوپھو جیہڑیاں بھر لئی پٹواری
میں کنبرہ جن جن ہاری
جن جن کے میں ڈھیری کیتا تھے آن پٹواری
ادھی گھائی مشکل پنڈا سر تے سگھڑی بھاری
میں کنبرہ جن جن ہاری

ایس بارے نجم حسین سید کہندے نیں:

” کافی دا مضمون دی اپنے اندر لے تے اپنے دوالے دا سبندھ ای اے۔ ہڈورتی دی کھیڈ لفظاں وچ انج کھیڈی اے پئی سمجھو کافی دی ستر اوہدے مضمون دی اک رمز بن گئی اے۔ بندے دے اندر لے دا دوالے نال ٹاکراتے سبندھ بلے شاہ ہوراں کافیاں وچ زڑو چاریا تے پڑچولیا اے..... ایس کافی وچ اندر لے دی رمز کنسے دا چوگ اے تے دوالے دیاں رمزاں حاکم، پٹواری، مقدم تے پٹواری ہویاں..... کڑی کے ہور کم لئی پھل ہکن دے جفر جالیدی اے پر وصیے دی اکھ باہر واروں اوہدی کیتی نوں اپنے دہار ورتارے دالے رنگ وچ دیکھدی تے پرکھدی اے پر ایس پرکھ وچ اندر لا گن یا تے اوگن کھیا جاندا اے یا وکاؤ جنس۔“

بلے شاہ دی مشہور کافی ” میری بکل دے وچ چور “ بارے نجم ہوری آکھدے نیں:

” بکل دا چور عام ورتارے وچ اندر لے کجھے کوڑ نوں آکھدے ہن۔ شاہ ہوراں اوہے مثال نوں پرتا کے اپنے نوٹھکے سچ لئی ورتیا اے ایس پرتا دالے ہنترے وچ ڈاہڑی کاٹ اے جھوٹھ دی تصویر دھوں سچ دی شکل دکھاون والی ایہ رمز سنن دالے دے لوں لوں نوں سجاگا کر جاندی اے۔“

تے فیر ایس کافی دا اک بند لکھ کے آکھدے نیں:

” ایہ کوڑ پھر ولدیاں سچ دا لشکارا ہن والی حیرانی اے۔ جیہڑی بندے دے ججے سریر نوں گال کے

اک کردی اے تے ظاہر دیاں اپریاں حد بنیاں نوں ڈھا ڈھیری کر جاندی اے۔“
 مسلمان سویاں تھیں ڈر دے ہندو ڈر دے گور
 دونوں ایسے دے وچ مردے ایہو دونماں دا کھور
 کتے رام داس کتے فتح محمد ایہو قدیمی شور
 مٹ گیا دونماں دا جھگڑا وچوں کلل پیا۔ کوئی ہور
 نی میری بکل دے وچ چور .....
 بیٹھ لکھے کلڑے بارے نجم حسین سید دا ویر دا انج اے:

عرش منور لمیاں بانگاں سنیاں تخت لہور
 شاہ عنایت پایاں گھنڈیاں لک چھپ کھدا ڈور
 نی میری بکل دے وچ چور .....
 ”تجی سردی (شاہ عنایت پایاں گھنڈیاں) آواز وچ الفاں دا الار
 تے غنیاں دے گھیرے ملکڑے گھنڈیاں بنا کے جال لاؤندے لگدے نیں
 - چوتھی سطرے ”لک چھپ“ تے ”کھج“ دیاں لفظاں دا ورتارا اجیا
 اے پئی کھن والا لکیا وی پیا لہدا اے۔ تے ڈور کھن دی آواز وی
 پئی سیندی اے نالے ایسے سطر وچ جال نال پھاہے جان والے دی کھج
 تان وی اے۔ گھنڈیاں لاون توں پھڑے جان والے دے پھڑکن توڑی
 سارا کم دونماں سطران وچ مکا چھڑو نیں۔“

شلوک فرید

نجم حسین سید نے اپنے ایس مضمون وچ صرف بیٹھ لکھے دوہریاں
 یا شلوکاں بارے گل کتہ کہیتی اے۔

- (الف) کالے مینڈے کپڑے نکالا مینڈا ویس
 گناہیں بھرا میں پھراں لوک آکھن درویش
 (ب) گلیں چکڑ دور گھر نال پارے نیونہ
 چلاں تان بھجے کھلی رحماں تے ٹے نیونہ
 (ج) بھجو بھجو کھلی اللہ ورسو مین
 جائے ملاں تھماں بجاں تے ناہیں زین
 (د) فریدا برہ برہ آکھئے برہ توں سلطان
 جت تن برہ نہ اجئے سوتن جان مسان

- (د) خاتی دھوتی سنہیستی آئی پنہند
 فریدا ری سوہیڑی ہنگ دی گئی کتھوری گندہ
 (و) رات کتھوری وٹھیے ستیاں ملے نہ بھاء
 جہناں نین منہ راولے تھناں ملن کواء
 (ز) فریدا راتیں وڈیاں دکھ دکھ اٹھن پاس
 دھرگ تھناں دا جیوناں جہناں وڈانی آس
 (ح) نہ اج ستی کنت سیوں انگ مڑے مرحمائے
 جا بچھو ڈوہا گئی تم کیوں رین وٹائے
 (ط) گھڑیے گھڑیے ماریے پھریں لئے سزائے
 سوہیڑا گھڑیاں جیویں ڈکھیں رین وٹائے
 (ی) کوک فریدا کوک توں جیویں راکھا جوار
 جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کوک پکار

نالے حضرت پلے شاہ دے بیٹھ دتے شعر دا ذکر وی کیتا گیا اے :

پی شراب تے کھا کباب بیٹھ بال ہڈاں دی آگ
 ہلہیا بھن گھر رب دا ، ایس ٹھکان دے ٹھگ نوں ٹھگ

شروع وچ نجم ہوراں ایس تارے نوں اوکھیرا دیا اے کہ باوا فرید دے شلوکاں دی اسہ پچھان
 کیوں کیتی جائے کہ اوہناں وچوں بارھویں تیرھویں صدی دے شلوک کیتھے نہیں تے پندرھویں
 سولہویں صدی دے کیتھے۔ کیوں جے ایس مدت وچ سائوں پنجابی دا ہور کوئی کلام نہیں ملدا تے
 نالے جہناں دا اسہ کم سی۔ اوہناں ایسوں ویلے سر نہیں کیتا۔ تے دوجی گل اسہ ہے کہ :

” فرید گنج شکر دا اپنا ناں اک صوفی سنت دا ناں اے جہدے دوالے لوک فتا دے چانن نے
 اچرج کمائیاں دا جھمر کھتیا ہویا اے۔ پر ایس جھمر دی لو اوہناں دے شاعری والے مہاندے تے پل
 دی پل ای پندی اے تے و۔ کھن والے لئی ہیرا ہور گوڑھا کر جاندی اے۔ و۔ کھن والیاں دی بھل
 اپنی ایس کہ اوہ شاعری والے مہاندے اتے ” اکھراں تے بولاں اتے آکھ نہیں ٹکاؤندے۔“

تجی گل اسہ ہے کہ ” جہناں نوں خلقت سنت دے درجے کردی اے اوہناں دیاں کمائیاں لوکاں
 دیاں اپنیاں کمائیاں ہندیاں ہن۔ اوہناں دیاں اچرج کاریاں (کرامتاں) دے چرچے بیٹھ ساڈیاں آہنیاں
 ر بھماں دے ڈرکے ہندے نیں۔ فرید ’ ناک ’ حسین تے پلے شاہ دیاں کمائیاں ای گوہ جوگیاں تے
 رمز رتیاں ہن جیویں ہیر تے رانجھے دی کمائی ، پورن دی کمائی ، آکھنا اسہ سی پچی و۔ کھن والے نہ
 کمائی نوں تھان سر کر کے دھیاندے ہن تے نہ شاعری نوں۔ اک پڑھن سنن والے شعر سن کے
 جہدے کمائی دل نس پندے ہن تے جس ویلے کمائی دی رمز گوڑن دا ویلا آؤندا اے تے مڑ شعر ول
 پرت جاندے ہن تے گل دو نہیں پاسے نہیں سرے چرحدی۔ ہاں پڑھن سنن والے نوں انج گلدیا

وچ آواز مت یا سکھیا دی ضیں - ہڈورتی دی آواز اے تے اوہ وی تے تا - کرن نہ کرن ' ہون نہ ہون دلیلاں دے موند آئی کڑی دی آواز ایتھہ دونماں سطران وچ دلیلاں دی کھج تان لفظاں نوں کسے سانویں قول قول کے ونڈدی اے - لفظاں دیاں کھیاں کھیاں کھیاں اتے آواز کھلوندی تے کھلو کے سوچاں دیاں کھکھیریاں وچ گواچدی جاچدی اے دوتی سطر دے دونویں ٹوٹے انج ٹکرے کھوتے ہن - جیویں دودلیلاں دی سانویں پکڑناں کڑی دے پیر پھرا گئے ہون تے اوہ نہ اگے جان جوگی ہودے تے نہ پرتن جوگی - پر چپ چان دا اہمہ وٹ جیدے کچھے دلیلاں دیاں آریاں دی سواہری رگڑ ہودے بہتا چ نہیں جریا جاندا اک پاسے پیر پاؤنا ہی پیندا اے -"

بجو محو کملی اللہ ورسو مین
جائے ملاں تنہاں جتاں ٹے ناہیں مین

کڑی اگانہ دل پیر چک کے چپ چان دا وٹ تروڑیا اے - ایس دوہڑے وچ لفظاں دیاں کھریاں دا سانواں قول نہیں رہیا بجو ' محو ' ورسو والیاں شاں دلیلاں دا جادو بھن چھڑیا اے - تے اندر لے ادم دے ڈکے کھول دتے ہن - ایہناں دے کھل دیاں دوجا مصرعہ ہٹ داہڑہ ہو کے نکلیا اے - دیکھو جائے ملاں " وچوں اگڑی آواز دی لہریاں آپ مہاری تے انجھک " جتاں " والے کنڈھے نال جہا ہلمدی اے ..... کلی وسیعے دے وہار دی رمزاں ایتھوں لنگھیوں باجھ گزارا نہیں مین یارت سے دے نت وگدے روڑھ دی نشانی اے - ایہدے اگے وی کسے دی واہ نہیں ایہناں دونماں دی پکڑ وچ رہندیاں دی اوس توں چھٹ جان والے ورلے اوہ ہن جتاں نے کملی نوں وجود توں دکھ کر سیا نیاں"

فیر نجم ہوری طبعے شاہ دے ایس دوہڑے بارے گل کردے ہوئے آکھدے نیں:
پی شراب تے کھا کباب ہٹ ہال ہڈاں دی اک
ہلمیا بھن گمر رب دا ایس ٹھکان دے ٹھگ نوں ٹھگ

" ایتھہ دوہڑے دا سچا (سانچہ) شاعر دی آواز دے اچھل نال بڑکدا لگدا اے آواز دیاں انکاں ایتھہ جتان ہو کے لفظاں دیاں کھریاں نوں اک دوجے نال پیاں بھڑاؤندیاں ہن - شاہ ہوراں دی آکھنی ایس دوہڑے وچ ہور دیر وے نال دیکھ لے تاں شلوک فرید وچ دوہڑیاں دا سبھاوی ددھیرے نتر جادے شاہ ہوری اپنے آپ نوں اوہناں کاریاں لئی ونکار دے نیں جیہڑے جگ دی دیکھنی نند دی تے رد دی اے - تے پی ' کھا ' ہال ' بھن ' ٹھگ ' دیاں سینتاں اندر زاکرن دا امرای نہیں کورتن دی مل دی اے " - تے فیر ایس دوہڑے دیاں رمزاں دا مقابلہ فرید دے دوہڑے دیاں رمزاں نال کردیاں آکھیا اے:

" حیاتی دی ایس مھمبر کھیڈ نوں شاہ ہوراں اپنی کلا (فن) راہیں اک دوہڑے وچ کھیڈ دکھایا اے - طبعے شاہ دے معنی فرید دیاں دوہڑیاں دیاں معنیاں توں ڈھیر دوراڈے نہیں پر سبھاوے فرق نال دونماں شاعران دے ٹورے دکھو دکھ ہو گئے ہن " -

دا ویروا کرن دی کھیل کرن دا اکو ثواب ہو سکدا اے۔ اوہ ایہ کہ لفظی گورکھ دھندیاں وچ نا سمجھ
 فہماں نوں پھسا کے صوفیاں دے اچے سچے اصلے تبلیغی مقصد نوں مات کیتا جاوے۔ سیدھاں پڑھ
 کے اندر تے باہر دیاں رمزاں دا گویز لا کے اندر تے دوالے دیاں سبداں دا ویروا کر کے، ایسوں گل
 پلے پیندی اے۔ حالاں کہ صوفی شاعراں دے کردار تے اوہناں دی شاعری دل گوہ کرینے تے اوہدے
 وچ ازلی محبوب دی محبت بناں کھ ڈھونڈ ٹاپکار اے، باقی رہی ایس دنیا وچ وسیبے دی گل
 ----- اج تائیں کوئی صوفی (مسلمان صوفی) ایسا نہیں ہوا جسے دنیا نوں چھڈن دا سبق دتا ہووے
 ۔ اصحاب صفہ توں وڈا صوفی کون ہو سکدا اے اوہ لوک دی ویہلے ویلے جنگل وچوں لکڑاں وڈھ کے
 لیاؤندے تے وچ کے گزارہ کر دے سن۔ حالانکہ دینی تبلیغ دی خاطر صحابہ تے حضور علیہ السلام نے
 اک طرح اوہناں بزرگاں دی روٹی دا ذمہ آپ چکیا ہویا سی۔ دینی تعلیم لئی تیار ہون والے ایسے معلم
 'جتنے وی لوڑ پیندی' جاندے سن۔ اوہناں توں بعد بنے وی سچے صوفی آئے اوہناں دنیا وچ رہ کے ای
 دنیا وی اوکڑاں جریاں تے اپنا کم بھایا۔ اوہناں زندگی دا بھار کے دو بچے اتے نہیں پایا۔ اوہ اپنی روٹی
 دا بندوبست آپ ای کر دے رہے باقی رہ گئے روٹیاں توڑن والے "صوفی" -----؟ اوہ صوفی
 اکھوان دے حقدار ای نہیں، نالے ایسے گل وی گوہ جوگ اے کہ جنہاں صوفیاں دی گل ایتھو ہو
 رہی اے اوہناں دونہاں وچوں (پلے شاہ تے بادا فرید) کے نے وی روٹیاں توڑن والا کم کدی نہیں
 اپنایا۔ اوہ تے محبوب دی سک وچ سک کے کنڈا بن گئے۔ اوہناں دی کرت دا ایہ سٹہ اے کہ اج دنیا
 دی ہر گٹھے اللہ دے ناں دا دیوا جگ رہیا اے۔ ایس لئی صوفیاں دی شاعری دا ویروا ایس طرح کرنا۔
 جویں حساب دے سوال کڈھی دے نہیں۔ دل والیاں دا کم نہیں۔ ایہ تے اوہناں "پردانیاں" دا کم
 اے بیہڑے شہریاں جگدیاں جیاں و۔ کھن گئے سن تے مڑ کے آکے اوہناں دسیا سی کہ آہو جیاں جگ
 رہیاں نہیں"۔ (قدر آفاق دا تبصرہ پنج رنگ مں ۳۶۶ تا ۳۶۸)

نجم حسین سید موجب:

"شلوک فرید دیاں بھتیاں دوہڑیاں وچ جیہڑا بندے دے سریر دی رمز نوں کے نہ کے رنگ ورتیا
 گیا اے اوس توں ایہ وی صحیح ہندا اے پئی فرید دیاں گھاں وچ ہڈورتی دارس ڈھیر سکھنا اے۔ تے
 اوہدی ہڈورتی اصل تن جھاگی اے جیہڑیاں داتاں سکندھوں سکھنیاں (خالی) ہن اوہناں وچ تن جاگی دا
 روپ دیکھو:

(ز) فریدا راتیں وڈیاں دکھ دکھ اٹھن پاس

دھرگ تھان دا جیوٹاں جنہاں وڈانی آس

یاں ایہ دوہڑا وی:

(ح) اج نہ ستی کنت سیوں انگ مڑ مرھائے

جا پچھو ڈو ہانگی تم کیوں رین دھائے

"ایتھ رات نال سریر دے ٹاگرے دا ہور روپ دکھایا اے ایتھ پنڈا سکندھ دی سک دے سک

دج د حکدا تے مرکدا اے جیویں کنت ملا دے باجھوں نار دے انگ - دونوں دوہڑیاں دج پہلی پٹی
دچھوڑے دے دکھ دی اک شکل دکھاؤندی اے تے دجی پٹی ایسے دکھ دی ہات لے کے ایسے بے
انت ڈونگھ دل سینت ماری اے - سریر نوں اک ہور رمزدے روپ دج دیکھو -

(ب) گھڑیے گھڑیے - ماریے پیریں لے سزائے

سوہڑا گھڑیاں جیویں ڈکھیں رین دہائے

”ابتھ سرنوں گھڑیاں آکھیا اے تے سے دا وھاگ (رفقار) گھڑیاں اتے شاں بن کے در حد اے
..... گھڑیاں دا جگراتا سنگدھ دی اڈیک والے جگراتے کولوں کھ ہنواں جیہا تاں ہو جاندا اے پرہے
اوسے وا ای اک ڈھیر گوہڑا روپ - فرید دی کرت دج بندے دے وجود دی گھی پیڑی کہانی دے ایہ
دو سرے - ہن - ایہ دونوں سرے مل دی جان دے ہن :

(ی) کوک کوک فریدا کوک جیویں راکھا جوار

جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کوک پکار

”گھڑیاں والی گل دج بیہڑی رمز تھی سی ..... ابتھ اوہ گل گل گئی اے ابتھ بندے نے
اپنیاں کوکاں نوں بگھن تے سے نال بگھن دا جتن کیتا اے - - - - - جد توڑی ٹانڈا کچا رہوے
راکھے دا تراہ کوکاں بن بن کے نکدا رہندا اے - کوک دے لفظ دج اک اوم دی لہروی اے پئی فرید
سے دے وھاگ نوں سمجھ سیان کے قبولیا اے - ابتھ ایسے گل د - بگھن والی اے پئی جوار والی رمزدج
دن وجود دے ای دو روپ دے گئے نیں - بندہ آپ ای باہروں راکھاتے اندروں ٹانڈا اے انج ایسے
رمز اندر باہر دی دول نوں وی نیڑ گئی اے -“

پرکھ بارے میاں محمد دا وچار

میاں محمد بخش مرحوم دے تنقیدی معیاری نوں خراج عقیدت پیش کر دیاں نجم حسین سید حیرانگی
ظاہر کر دے نیں کہ اک نئے جہنے پنڈ دے وسنیک ہون دے باوجود میاں صاحب دا تنقیدی معیار بڑا
بلند اے -

رحمت دا مینہ پا خدا یا باغ سکا کر ہریا

بوٹا آس امید مری دا کر دے میوے بھریا

بقول نجم حسین ایس شعر دج باغ ”اندر لے“ نوں آکھیا گیا اے جتھے شعردی کلا اگدی اے - تے :

”اندر لے دی ایہ تصویر مناجات والے پورے ٹوٹے دی زینہ (بنیاد) جانو ..... مناجات دے پہلے

اوسے (دج) اوہ اپنی کلا دے پردان ہون لئی ربی فیض دا مینہ پئے سنگدے نیں - تے دوجے پاسے

بھیکر لے اوسے (دج) ادھتاں نوں اپنے پڑھن سنن والیاں اندر پرکھ فہم دا گھاٹا کھائی جاندا اے :-“

بال چراغ عشق دا میرا روشن کر دے سیٹاں

دل دے دیوے دی روشنائی جاوے وچ زباناں
 ایس شعر دی اپنے انداز وچ تشریح کر کے گل اپنے مکائی اے :
 ” مکدی اہمہ پئی میس ہوراں دی جاچے بندے دا اصل رستہ اندر لی لگن تے اوم دا رستہ اے
 ۔ جیڑا ربی فیض دی لوئے نظرس پیندا اے پر اہمہ پیندا تہ توڑی پگیا نہیں جا سکدا جد توڑی بندہ اپنی
 لگن نون ہورناں سرراں وچ کھنڈان دا جتن نہ کرے ۔ اہمہ جتن انج دا نہیں پئی دوجیاں دیاں
 سوچاں اتے اپنے وچاراں دی چھاؤنی چاڑھتی جاوے ۔ سگوں انج پئی اپنی اندر روتی دی کھٹی (کماٹی) ۔
 (منافع) وچ دوجیاں نون سا بھسی کر لیا جاوے ۔ محمد بخش ہوراں دی اندر دنی لگن کیہ اے ایسوں اومتاں
 عشق دی لاٹ وی آکھیا اے تے عقل دا چانن دی :

لاہ ہیرا جمل برے دا چانن لا عقل دا

ایس توں بعد نجم ہوراں اہمہ شعر نقل کہتے نیں :

ودھنی نون کتاب میری نون جو بن دے سنگھاریں
 پاک نظر دے ویکھن والے ندی عشق دی تاریں
 جے کوئی میلی اکھیں سکے عیب دھکا نے لاوے
 اوہ وی عدل تیرے دے گھر تھیں کچھ سزائیں پاوے
 مر مر اک بتاؤں شیشہ مار دتا اک بھن دے
 دنیا اتے تھوڑے رہندے قدر شناس سخن دے
 اول تے کچھ شوق نہ کے کون سخن اچ سندا
 جے سن سی تے قصہ اصلا رمزاں کوئی نہ پن دا

تے دیا اے کہ :

” میس ہوراں دی نظر وچ بچے پڑھن والے دی ایسوں نشانی اے پئی اوہ سمجھ ’گڑھت‘ تے لگن
 تیاں دلوں پورن وی ہووے تے ہتھ اوہدے نیاں دا کنڈا وی ٹالے کرت لہرناں اوہنوں آپ دی واہ
 پیندا ہووے ۔ کرت لہر دا واہ جیڑا ہڈورتی نون جگ ورتی تے جگ ورتی نون ہڈورتی کر کے دکھاندا اے
 جیڑا روپ تے رس نون گت کے اکونکیوں لگھاؤندا اے ” ۔

مجلس برہ برہ گئے سیانے کر کر ہوش سنبھالے

اک دو جے نال ورتی الفت جیوں بھلیاں دے چالے

ایس شعر وچ میس ہوراں اپنے توں پہلے شاعراں دل اشارہ کیتا اے جیڑے شاعر دی کلا اگے
 اپنے آپ نون گھٹ کے نہیں بہندے سگوں چائیں چائیں اوہدے دل ال دے نیں ۔ تے ایسے
 الارنوں میس ہوری الفت آکھدے نیں جس وچ سرت تے وچار وی اے نرا الارای نہیں ۔ میس
 ہوراں اپنے مرشد دی ہتھ دی لکھی چٹھی نون انج سلاہیا اے :

حرفاں وچ سفیدی روشن جیوں پھل اندر پتیاں

نویں پا کے بندے نیں پئی لفظ اپنے جیون دی گھنڈی کھول کے اندر لے گجھے گن دی دس پاؤں۔
اپنی کتاب بارے میاں محمد ہوراں لکھیا اے۔

ہر ہر قسم خوشی دی اس وچ ہر قوم نماں دی
سنے والے پاؤں اتھوں خواہش جہناں کماں دی
آرمیاں دے راہ طریقے جن پریاں دے چالے
میش خوشی دے ساجے ساجے درد دکھاندے نالے
بادشاہی تدبیراں گھنیاں دولت فوج مثالے
بگل سخاوت ظلم عدالت غفلت سرت سنبھالے
جوش خروش ندی دے بہتے ٹاپو سر جنگل دے
رڑھتا ' ترنا ' اڈنا ڈھینا ذکر ایتھے ہر گل دے
عاجزیاں بے کیاں گھنیاں حالت دیس بدیوں
دیوں دیس عجائب اس وچ کیا بھورے کیا کھیسوں
کوہ قاناں دے چتے نشانی غاراں شر اجاڑاں
کلر شور بھنجے نالے میوے تے پھلواراں
رستم دستی حال کھستی دہشت باجھ دلیری
خوف امید محمد بخشا اس وچ گھنی گھنیری
بات مجازی رمز حقانی دن دنوں دی کاٹھی
" سفر العشق " کتاب بنائی سیف چھپی وچ لائھی
جیناں طلب قصے دی ہوسی سن قصہ خوش ہوسن
جیناں جاگ عشق دی سینے جاگ سویلے روسن
شاعر بہت پنجاب نہیں دے ہوئے دانشوالے
کانی ' باراں ماہ جہناں دے دوہڑے بیت اجالے
کہتا جوڑ کتاباں لکھیاں قصے ہور رسالے
کدھر گئے اوہ سنگ محمد کر کر دیکھ سنبھالے

" مناجات دے شعراں وچ پڑھن سنن والیاں دی جیہڑی مجلس دے اجڑن دا میس ہوراں نوں
دکھ سی اوہ مجلس کتاب دے انت وچ اوہناں آلائی اے تے اپنا کھٹیا دٹیا ایس مجلس اگے رکھ کے آپ
دی اک نکرے بہہ گئے نیں۔ ایہ گزریاں سمیاں دے جیوندیاں شاعراں دا اکٹھ اے ایہناں شاعراں
نوں محمد بخش ہوراں " سنگ " آکھیا اے تے نال ای سنبھالے والی گل کر کے ایہ وی دس پھڑیا اے
پئی نویں کلاکار نوں اپنی شاعری دی ریت دے سارے دنوں ون گناں نوں سیاننا نے جاچتا پیدا اے۔
نویں شاعر دی کرت اپنے آپ نوں پھیلیاں وڈیاں کولوں پرکھاؤندی وی اے۔ تے اوہناں نوں پرکھ

وارث دی نقل (سانگ)

نجم حسین سید نے ہیر وارث شاہ دی مقبولیت دا ذکر کر کے ایسے ویج ملاوٹی شعراں دی شکایت کیتی اے تے فیروزی اہدی مقبولیت ویج گھانا نہ آون تے حیرانی ظاہر کیتی اے تے آکھیا اے:

” ایہناں ساریاں گلاں دے پچھے ساڈے اندر لے وسیبے دی تاریخ مونہ کجی بیٹھی اے

----- ہیر دیاں پڑھن سنن والیاں دے جیڑے ترے چار کپے پیڑے دھڑے بچھے ہوئے
نیں۔ اوہناں دھڑیاں توں دکھ ہو کے پڑھن والا کوئی درلا ای نظریں پیندا اے۔ عام تاں ہیر نوں اک دکھانت پریت کہانی (ظاہری عشقیہ قصہ) گھبیا جاندا اے۔ پر اک وڑا دھڑا پورا یقین کیتی بیٹھا اے پئی اصل ویج وارث سلوک دیاں رمزاں دا ویروا کیتا سی جنہوں عاموں لوکاں قصہ کر چھڑیا اے۔ اک نکا بیہا دھڑا اوہناں سیانیاں دا اے جیڑے کہندے نیں پئی وارث (نے) اصلو اصلی کہانی راہیں لوکاں نوں چنگے ورتارے تے نیک سہادی مت دتی اے تے سانجھے وسیبے دیاں پرانیاں قانوناں دی رکھیا کیتی اے..... اک نکا (جیہا) پر ڈھیر سیانا دھڑا (گروہ) اوہ اے جیہدی نظروں ہیر اک دڈا تے سنگھنا جنگل اے۔ جیہدے ویج ہر دھڑا تے ہر جذبہ کھپ جاندا اے وارث پریت کوی وی اے تے سالک دی تے اخلاق دا پرچاری (پرچارک) دی تے ہور سبھے کھ وی۔ اوہنے ہر سہادی لوڑ پوری کرن لئی ہیر لکھی اے۔“ ایس لیکھ بارے راقم (قدر آفاق) نے پنج رنگ ویج لکھیا سی:

”نجم موجب“ ہیر“ اک نقل اے تے نقل ایہے سانگ نوں کہندے نیں جس راہیں سمجھدار فن کار جگ دے جھوٹھ نوں بھنڈ دے نیں۔ تے وارث نے وی دھاراں نوں دھاراں نال، جذبیاں نوں جذبیاں نال، ظاہر نوں باطن نال انج بھڑایا اے پئی ہاسے تے دکھ دیاں دوہریاں دا جاں پیدا ہو کے بندے نوں ہلوزن لگ پیندیاں نیں۔ وارث دی دنیا ویج ہر بندہ دوجے دا مل اک عام اوزار توں ودھ نہیں پاو سندا تے نالے دھونس توں کم لیا جاندا اے۔ تے ہر کوئی اپنے مطلب دی سوچ ویج غرق ہو کے دوجیاں لئی وی ایہو کھ پسند کردا اے۔“

”نجم کہندا اے کہ وارث سانوں تخت ہزارے لے جاندا اے۔ تے موجو چو مدری دے گھر دا ویروا کر کے دسدا اے و۔ لیکن نوں ایہہ گھر بڑا سوہنا جا پدا اے جویں زمین اتے بہشت آگیا ہووے۔ پر ایسے گھر ویج شریکا چاری دے ساڈے دوجیاں برائیاں و۔ لیکن ویج آوندیاں نیں۔“

باپ کرے پیار تے دیر بھائی ڈر باپ دے توں پئے سنگدے نیں

گھبھے منے مار کے سب دانگوں اسدے کالجے نوں پئے ڈنگدے نیں

نجم موجب ایس رمز دل گوہ کریئے تے انج جا پدا اے جویں وارث نے بہشت نوں زمین تے لاہیا تے فیروزی دے ویج سب چھڑ دتے ہون تے انج وسیبے دیاں ساریاں گلاں ساڈے سامنے آگیاں۔ لکھدا باہر تے کوجھا اندر۔ تے ہو چھا دپار۔۔۔۔۔ بھائیاں دی خود غرضی بارے وارث کہندا اے:

وارث شاہ اے غرض ہے بہت پیاری ہو ساک نہ سین نہ انگ دے نہیں
 ”آواز دی ایس کچ تے لگ وچ اک اداسی وی رکدی اے۔۔۔ گیان دی اداسی!“
 ابتھ نجم وسیے دے اک ہوو مماندرے دل جھاتی پواندا اے۔ یعنی رانجھا مسیتے رات کٹن
 جاندا اے تے اوتھے اخلاق سکھاؤن والیاں کتاباں پیاں ہون دے باوجود اوتھے دا مولوی اخلاق نال پیش
 نہیں آؤندا ظاہر تے باطن دے ٹاكرے دی اہمہ اک کجی تے ترکی مثال اے۔ ظاہری شرع دا وپروا
 رانجھا انج کردا ہویا ملاں نوں طعنے دیندا اے۔

باس طویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے مار دے ہو
 شرع چار پوش بنایا جسے روا دار دڑے گنکار دے ہو
 وارث شاہ مسافراں آیا نوں چلو چل ای پئے پکار دے ہو
 دوجی سٹروج سرپوش والی سینت (رمز۔ اشارہ) طوے دی باس دل وی اے تے مردے دی قبر
 ول وی۔ کیوں جے سرپوش دونماں نوں ڈھکا اے۔ شرع دا پھوکا بھاکسہ کھ کھن لئی کم آؤندا
 اے اکو رمزوج دس گیا اے۔“
 ملاں گھڑی گھڑائی تے پکی زبان دا پورا زور مار کے اک جگے جے پردیسی گھبروٹ نوں تراہتا چاہندا
 اے۔

گھر رب دے مہجاں ہندیاں نہیں ابتھ غیر شرع کیوں واڑے اوئے
 نیواں کپڑا۔ ہودے تاں پاڑ شئے لبیاں ہون درازتے ساڑیے اوئے
 وارث شاہ خدا دے دشمنان نوں دوروں کتیاں وانگ درکارے اوئے
 وارث اہمہ نقل لاہ کے رانجھے دے مونسوں۔

وارث شاہ میاں لڈن وڈی کہن کیا شت دا لہیا بانیاں نے ”ایس تصویر وچ دو رمزاں نہیں اک بانے
 دی دوجی کھیر دی۔ ہوراں (دوجیاں) دی رت دے ککے گھٹ کچ کے اپنا گھر بھرن لئی اہمہ
 دونویں اکونیں۔ تے اپنے کم دا پھل دونماں دے نصیب نہیں ہندا۔“ لڈن وی ایس تصویر وچ وارث
 نے تمثیل راہیں سہو کھ دکھا دتا اے۔

”کدی اہمہ پئی رانجھے ہیر دے میلوں پہلاں وارث نے مطلب دے پجاری وسیے دا نقشہ پورا
 کر چھڈیا اے۔ ایس وسیے دا مماندرا بھادیس دھیدو دے بھرواں والا ہودے بھانویں ملاں والا۔
 ایہدا اندر لڈن دا اندر اے“ نجم موجب ایس وسیے دے پردے پاڑن لئی رانجھے دا وجود گھسوٹی اے
 ۔ رانجھا ایس گھسوٹی نوں بوہے بوہے کھڑا اے پر کوئی اوہدے تے پورا نہیں اتر دا۔ جے کوئی پورا اتر
 دا اے تے اوہ ہیرا اے۔

فیر نجم نے ہیر تے رانجھے دے پہلے ملاپ بارے وارث دی گل بات دا ویردا کیتا اے۔ مثلاً
 وارث نے اک پتھ توں دوجے تیکر پندھ اک سٹروج مکایا اے۔

رانجھے اٹھ کے آکھیا ”واہ جن“ ہیر ہس کے تے مہیاں ہوئی

فیر ہیر دے ظاہری حسن و ذکر کر کے گل آگے ٹوری گئی اے تے فیر جدوں رانجھا ہیر دے پیر دا چاک (نوکر) بن جاندا اے اوہوں ہیر گھنڈ کڈھ لیندی اے تے اوہوں اپنے اتے ظاہر دا پردہ پاؤنا پیندا اے۔ تے انج کراں ہتھی دنیا وچ کم کڈھیا گیا اے۔ انج ای رانجھا وی کراں نال وقت شاندا اے۔“
- (بج رنگ از قدر آفاقی ص ۳۷۹ تا ۳۸۱) -

قادر یار دے پورن و اجوگ

” نجم حسین سید نے ایس مضمون نوں بڑی اچھ دتی اے۔ ایس توں پہلے مضموناں وچ ونوں دن گلاں سن۔ جنہاں وچ نجم اپنا ویرا ساڈے سامنے رکھدا رہیا۔ پر اوہ مضمون ایڈے لے نہیں سن جڈا اے۔ یعنی پچھلے مضموناں وچ سب توں وڈا مضمون بائی (۲۲) منیاں واسی۔ پر اے اکلا مضمون چھیاں منیاں اتے کھنڈیا ہویا اے۔ ایس مضمون نوں ایہی اچھ دین دی وجہ سمجھ وچ نہیں آؤندی۔ حالانکہ سدھی بھی گل سی۔ تے قادر یار ہوراں سدھے جسے طریقے نال اوہوں ساڈے توڑی اڑایا اے۔ پر قصہ ساڈے (مسلماناں دے) عقیدیاں نال کوئی میل نہیں سی رکھدا ایس واسطے ایہی شہرت ویلے دے نال نال گھنڈی گئی۔ تے نجم نوں اے کہنا پیا:

” اچ دے ایانے جیریاں کہانیاں پچھانڈے نیں اوہناں وچ پورن دی کہانی نہیں آؤندی۔ اچ دیاں درساں وچ جیرٹے شاعر پچھانے تے سیانے (بجھانے) جانڈے نیں اوہناں وچ قادر یار ہوری نہیں آؤندے ایس و جوں اچ پورن تے قادر یار دی گل چھیڑیے تے پہلوں چیتے دی کنڈی کھڑکاؤنی پیندی اے۔“ - (بج رنگ از قدر آفاقی ص ۳۸۳)

پورن دی کہانی : ایہ قصہ قادر یار نے لکھیا اے۔ اوہ گوجرانوالے دا دستیک سی۔ سیال کوٹ دے راجہ سلوان دیاں دو رانیاں ” اچھراں ” تے ” لوناں ” سن۔ اچھراں گھر پورن جیہا۔ لوناں خوبصورت بڑی سی۔ لیکن اوس دے گھر اولاد نہ ہوئی۔ پنڈتاں نے دسیا کہ اچھراں دا بیٹا بھورے وچ پلے تے پودے متھے نہ لگے۔ آخر بارہ سال بعد پورن باہر آیا تاں لوناں اوس اتے عاشق ہو گئی۔ لیکن پورن صدقوں نہ ڈویا۔ لوناں نے راجہ سلوان نوں کہہ کے اوہدے ہتھ پیر وڈھا دتے تے اک کھوہ وچ شادتا۔ لیکن اوہ اپنے صدق پاروں تے گورو گور کھناتھ دی مہرانی نال صحیح ہتھاں پیر نال بارہ سال بعد کھوہ وچوں باہر آ گیا۔ تے نالے اوہ جوگی بن گیا۔ اک ہور شہر دی رانی سندراں نے پورن نوں گور کہ ناتھ کولوں منگ لیا لیکن پورن اوہدے ڈھانے نہ چھ سکیا تے واپس گورو کول آ گیا۔ چنانچہ سندراں رانی نے پورن دے وجوگ وچ محل توں چھال مار کے خود کشی کر لئی فیر گورو نے پورن نوں ماہیاں کول بھیجا۔ اوہنے اک اجڑے باغ وچ ڈیرا لایا۔ اوہ باغ فوراً ہرا ہو گیا۔ لوک پورن دے عقیدت مند ہو گئے۔ راجہ تے رانی لوناں دی آئے لیکن پورن نوں پچھان نہ سکے۔ لیکن اوہدی انھی ماں اچھراں نے پورن دی آواز سنی تاں پچھان گئی۔ تے پچھیا ” توں پورن ایس؟ “ تے فیر اوہدیاں اکھاں روشن ہو گیاں راجہ سلوان تے لوناں نوں پتہ لگا تاں اوہ شرمسار ہوئے۔ پورن نے

لوناں لوں اک دانہ چول وا دم کر کے دتا جس پاروں لوناں گھر راجہ رسالو جیسا۔ چنانچہ مراداں پوریاں کر کے پورن اپنے گورو کول واپس چلا گیا۔ نجم حسین سید نے ایس کمانی بارے چھیالی صفیاں دا مضمون ا یکیا اے۔

لوناں دے شوق بارے نجم ہو ری لکھدے نیں:

”لوناں دی ترسہ اصلوں ایو ای اے ‘اوه پہلوں وی پورن دے لو دا گٹ ای بھرنا چاہندی سی۔ طریقہ فرق سی۔ پہلوں بیڑے راہوں اوه آؤنا چاہندی سی اودھروں پورن دا دھرم اوتوں ڈک کھلوتا۔ ہن بیڑے راہوں اوتے آؤنا ایں اوتے پورن دی کوئی واہ نیں۔“

راجہ سلوان بارے نجم ہو ری لکھدے نیں:

سلوان دا لکھیا ہو اے اوتوں اپنی بے سمجھی دی ماروگی ہوئی اے۔ اوتوں کوئی اکھ سگ نیں پئی اوه کیہڑیاں ادگناں دے ہتھ کھڈ نا بنیا ہوا اے۔“

رانی لوناں دے سکھان تے راجہ حکم دیندا اے:

”ایہدے ہتھ سکائی کے وڈیو بے وانگ بکرے دے ایہدی جان کے۔“

تے کندا اے ایہدی رت چھنے وچ پانیا جو۔

کندا پھیر برابری بولتا ایں کریں پھیر حرامیاں ایڈکاری

جد کہ لوناں نے پورن دا ”گناہ“ کھول کے نیں دیا صرف اشارہ ای کیتا چنانچہ راجہ آکھدا اے۔

(ن) ناں لے کھاں اوس گل دا توں بیڑی گل پورن تینوں اکھ گیا

بیڑی نال تیرے مندا بولیو سو ایس نوں دیاں پھاہے میرا پت کھا

اج نال ماواں کرے خن ایسا بھلکے دیگ کھئی مینوں کھٹ ایسا

جلاد پورن نوں لتاں بانہاں وڈھ کے اک کھوہ وچ سٹ دیندے نیں۔ پورن نوں بارھیں ورھیں گورو کورکھ ناتھ مڑ کے صحیح سلامت کر دیندا اے تے اوه جوگی ہو کے گرد دی سیوا وچ رہن لگ پیندا اے۔ ایتھے سندراں رانی دی خود کشی دا واقعہ پیش آؤندا اے۔۔۔۔۔ تے نجم حسین قصے دے اخیر لے حصے ول ساڈا دھیان انج دلاندا اے۔

”پورن جوگی بن کے سیال کوٹ آؤندا اے تے اپنے پرانے باغ وچ ڈیرے چاء لاؤندا اے۔“

باغ پورن دی برکت نال ہرا بھرا ہو جاندا اے۔“

لوکی اوہدی سیوا وچ آؤندے نیں تے مراداں پاؤندے نیں۔ راجہ نوں دی جوگی دا پتہ لگدا

اے اوه تے اوہدی رانی لوناں دونوں مراد منگن آؤندے نیں۔ اچھراں وی آؤندی اے۔ قادر یار کندا اے:

ص۔ صفت سن کے کرامات ظاہرا سارا شہر ہماں کے آؤندا اے

باراں برس گذرے لکھے کون جوگی پڑدے پائے کھ چھپاؤندا اے

بجے کوئی پاس آوے اوه مراد پاوے نام رب دے آس پچاؤندا اے

قادر یار جانے دکھ دکھیاں دے پورن انھیاں نین دواندا اے
 اگے اگے سلوان تے پچھے لوٹاں رب دنماں نوں باغ لیا اے
 پورن جانیانا ماتا تے پتا آئے جنہاں مار کے کھوے گھتوایا اے
 قادر یار میاں آگو اٹھ پورن چم چن تے سیس لوایا اے
 اپنی اپنی آدر بھادیکھ کے راجہ تے رانی حیران ہو کے کہندے نیں:

ط ' طرف تیری متھا مکنے نوں راجہ کے اسیں سوادار آئے
 آگوں اٹھ کے تہہ فقیر سائیں وڈا بھار ساڈے اتے چاڑھیا اے

راجہ بولیا:

آگن دے نہ کھینڈا اباں مینوں بچے پنے نی محل ویران میرے
 قادر یار میاں چوی برس گذرے گھر و سدی اے ناں نشان میرے
 پورن کہندا اے:

ع ' عقل اندر ساڈی آؤندا اے اک پتر تیرے گھر ہویا اے
 اوہنوں جا کے وچ اجاڑ دے جی وانگ بکے دے کے کوہیا اے

ایہ سن کے سلوان دا اندر مل گیا پر اوہنے پتر دا پاپ چیتے کرایا۔ جوگی نے آکھیا ج آکو گے تے
 مراد ملے گی۔ لوٹاں نے ساری گل دس چھڑی۔ راجہ اگے ج آگھر گیا تے اوہنوں ڈاڈا گچ چڑھیا تے
 آگن لگا:

ک ' کرم کینے تہہ ہین میرے راجہ کے لوٹاں ہساریے نی
 اجیہا پتر نہ آؤندا ہتھ مینوں تہہ مار گویا اے ڈاریے نی
 شکل دیکھ کے صدقوں بے صدق ہوئے تہمت دیکے پتر کیوں ماریے نی
 قادر یار تیری مینو خبر ہندی تیری لکھ کرا چنچل ہاریے نی

اسیے وچ اچھراں اپنے پتر دی تواج بنھاں لیندی اے ' اوہیاں اکھاں وچ نور آجاندا اے۔
 راجہ نوں وی پتہ لگدا اے تے اوہ کہندا اے:

ح ' حکم کیتا راجہ اوس ویلے گھر چل میرے آکھے لگ پتا
 کنجی پھرتوں دست خزانیاں دی پن بنھ توں حکم دی پگ پتا
 تینوں دیکھ میرا دل سادھ ہویا دلوں بھجی ہے حرم دی آگ پتا
 قادر یار کرا سلوان ترلے میں تاں اونترا سدیا جگ پتا
 پورن محلاں وچ جان لئی اکا راضی نہیں ہندا۔ البتہ اوہ اپنے پوراگے لوٹاں دی سفارش کرا اے

ل ' لکھیاں درتیاں ناں اوہدے پورن آکھیا جان دے بھوگ راجہ
 ایسے دس ناہیں ہوئی رب دلوں توں تاں ہوئی نوں بخش جوگ راجہ

چنانچہ لوٹاں شرم نال پانی پانی ہو مٹی ایتھے اپڑ کے مجھ سارے قہے لوں فیر اک واری دہرا نڈا اے
- تے فیر اوہ سندر اں رانی بارے دسا اے کہ پورن جوگی بن کے اوہدے بوہے تے گیا۔ اوہ آگوں
کندی اے:

ک' کرم کرد سو پاس میرے کھلی اک میں عرض گزارنی ہاں
اندر چلو تاں رنگ محل تائیں تو شک فرش وچھا بھاؤنی ہاں
کراں مثل جوتساں دی خوشی ہووے بھوجن کھاؤتاں تر ت پکاؤنی ہاں
قادر یار رانی کھڑی عرض کر دی گھڑی ہورتاں جیو کا پاؤنی ہاں
تے پورن پہلاں توں ڈریا ہویا اے تے کنڈا اے:

ل' لیاہے چھیا کے پورن اندر واڑ بناؤندے چورساں
اگے اک پھای وچوں لگھ آئے ہن قہے پاؤ نہ ہور ساں
میخاں وچ سہاؤندے تیس راجے اسیں جانڈے بھلے ہاں نور ساں
قادر یار پھر بھوجن دی بھکھ ناہیں سوا پھری واٹ نہ موڑ ساں
آخر رانی نے خود کشی کر لئی۔ جہدا گورد گور کہ ناتھ نوں یوا افسوس ہویا آخر وچ نجم حسین سید
نے گل انج مکائی اے:

”پورن جوگی اپنا کم مکا بیٹھا۔ آگوں اوہدے بھراتے دھرم دے پتر رسالو دے کم دی داری اے
جیرہ جوگی دی اے تے راجہ دی۔“

پورن دی کہانی جگ وچ جوگی دے کم دی کہانی ایں۔ جوگی حیاتی داست اے۔ حیاتی دا سدا بہار
ست بہرہ سے دیاں گیزاں وچ رہ کے وی سے دی ہانڈ توں باہر اے۔ بہرہ سو سو روپاں وچ رہ کے
دی ہر روپ توں دکھرا اے۔ بہرہ ساریاں باندھاں (باندھیاں) قبول کے دی ہمیش کھل (آزادی) مان
دا اے..... کدی ایسہ پئی جوگی آپے ای رکھ اے تے آپے ای پھل۔ آپے ای پندھ اسے تے
آپے ای پڑا۔ ایس کارن جوگی دا جیون ات نرالا ہندا اے تے دوروں و۔ کھن والیاں نوں دوولاتے بے
اصل جیا لگدا اے..... جگ والے آپے اوہنوں ہک کے باہر کڈھ آؤندے نیں۔ تے آپے
اوہنوں گھیر گھیر بندے نیں..... پورن (سیال کوٹ وچ) آؤندا اے تے لوکاں دے چھتیاں توں
باراں درھیاں دی دھوڑ جھاڑ کے اوہناں نوں وچ دا مونہ دکھاندا اے، اوہناں دے سکیاں سریراں وچ
اپنی ستیا پاؤندا اے جگ نوں ہور دا ہور بناؤندا اے تے آپ وی تاں ای پورن بن دا اے۔ (اپنی
کتاب پنج رنگ توں وی استفادہ کیا)

سیدھاں بارے گل بات

سیدھاں دی تعقید نوں تشریحی تعقید کہیا جا سکدا اے۔ نجم حسین سید نے ایس کتاب راہیں
صوفیانہ سوچ نوں اپنے خاص فنی ڈھنگ نال روون دی کوشش کیتی اے تے صدیاں توں چلدی آرہی
صوفیانہ سوچ نوں ”نا بگھی دیاں گلاں“ کہہ کے اوس دا راہ ڈکن دی کوشش وی کیتی اے۔ تے اپنی

تشریح راہیں صوفیانہ شاعری دہوں مادہ پرستی تے مادی دنیا دے رنگ ڈھنگ دا مطلب برآمد کیتا اے۔
ایہ خاص سیکور ذہن دی تشریح اے۔ اوہ لفظی ہیر پھیر وچ الجھ کے رہ جانے نہیں۔ شریف کنجاہی
ہوراں نے ایسے سلسلے وچ گل بات کردیاں صوفی حضرات دی سوچ نوں۔ وسیع تے ویلے دیاں
اوکڑاں توں ”فرار“ دا ڈھنگ قرار دتا سی جنہاں نال کھٹن لئی اج دا انسان پوری زور آزمائی کر رہیا
اے۔ جے نجم حسین سید۔ شریف کنجاہی دی تائید کردیاں اپنی گل بات دی بنیاد اک طراں ایسے سوچ
نوں قرار دیندے نیں تشریح کے کھنھل نوں کھولن دا نام اے نہ کہ کھنھلاں پان دا۔ بقول ڈاکٹر اسلم
رانا:

”نجم حسین سید ہوراں جیسے سچ اتے تے جیسے دھنکھیاں نال پنجابی دی کلاسیکی شاعری دا ویروا
سیدھاں وچ کیتا اے۔ اوہ اہجے عام پنجابی شاعری دے طالب علم دی سوچ تے سمجھ توں بہت اگے
اے پر ایتھے سید کولوں معذرت کردیاں ہویاں اک گل کہنی ضروری اے کہ اوہناں اپنے خالص فکری
جے نظریاتی نقطہ نظر نوں پیش کرن واسطے برہمی زبان ورتی اے۔ اوہ اہجکل دے عام پڑھے لکھے پنجابی
بولن والیاں واسطے تھوڑی جہتی اوپری اے۔ ایس گل دا فیصلہ تے اج توں پنجابہ سٹھ درمے پھلاں ہو
چکیا اے کہ نویں پنجابی ادب واسطے تخلیقی سچ اتے یاں تنقیدی سچ اتے برہمی زبان اپناکی جاگی اوہدا
تعلق کے خاص لہجے یا اوس کتابی زبان نال نہیں ہوویگا جڑی عام طور تے گورکھی وچ لکھیاں کھیاں
کتاباں وچ ورتی جاندی اے۔ ہن تے اوس زبان دا چلن ہوویگا جڑی عام پڑھے لکھے پنجابی عوام
بولدے نے سمجھدے نیں۔ ایس گل ۱۹۲۸ء وچ پنجابی دربار (جو شوا فضل دین دا پنجابی رسالہ) وچ
مولانا عبدالمجید سالک نے آکھی سی۔ ایسے لئی کدھرے کدھرے سید ہوراں دی تنقید نوں پوری طراں
کھنھن وچ اوہناں دی زبان حاکل ہو جاندی اے“۔ (حرف حقیقت ص ۱۳۲-۱۳۵)

پنجابی تنقید وچ سیدھاں اک اہم کتاب اے۔ نجم حسین سید نال فکری تے لفظاں دی تون
بارے اختلاف توں علاوہ ایس گل دا شبہ ہندا اے کہ نجم حسین سید کول اک باغیانہ سوچ اے۔ اوہ
صوفی ازم توں کھلی ڈلھی بے عادت تاں نہیں کر سکدے۔ تاہم فکری لحاظ نال مادی حیاتی تک محدود ہون
دی کوشش کر دے نیں۔ گویا آخرت دا تصور اک وہم اے۔ مسلمان صوفیاں دے مقابلے وچ اوہ
پورن نوں زیادہ اہمیت دیندے نیں۔ لیکن پورن نال واپرن والے واقعات دی مادی تشریح اوہناں دے
وس دی گل نہیں۔ تے ورتی گئی اوپری زبان اج پنجاب دی نویں پود لئی پنجابی دے کلاسیکل ادب توں
محروم ہون ول کھلے ڈلھے اشارے کر دی پئی اے۔

پنجابی ادب دی کہانی دا تعارف

ایہ کتاب عبدالغفور قریشی ہوراں دی تصنیف اے اوہ ۲۸ اپریل ۱۹۲۸ء نوں شیخ عبدالرب
دے گھر پٹیالہ وچ جے ۱۹۲۳ء وچ انڈین ائر فورس وچ ملازم ہو گئے تے پاکستان بنن مگروں پاکستان
فورس وچ آ گئے تے ۱۹۶۸ء وچ ریٹائر ہوئے۔ ملازمت دے دوران قریشی ہوراں ”پنجابی زبان دا ادب“

تے تاریخ " لکھی سی ۔ برہی پنجابی فاضل واسطے منظور شدہ کتاب سی ۔

پنجابی ادب دی کمائی پہلی وار نومبر ۱۹۷۲ء وچ چھپی سی ۔ اہدا دوجا ایڈیشن پنجابی ادبی بورڈ لاہور
دلوں اگست ۱۹۸۷ء وچ تے تچا ایڈیشن نومبر ۱۹۸۹ء وچ چھپیا ۔

ہور تذکرے : ۱۹۷۳ء وچ بادا بدہ سنگھ نے ہنس چوگ لکھ کے پنجابی وچ تذکرہ نگاری دا مذہ
نہیا ۔ ۱۹۷۲ء وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے انگریزی وچ پنجابی شاعری تے شاعراں دا تذکرہ چھاپیا
جدا نام ہسٹری آف پنجابی لٹریچر سی ۔ فیرولا محل کشتہ نے پنجابی شاعراں دا تذکرہ لکھیا جنوں آپ
دے بیٹے محمد افضل خاں مرحوم نے جنوری ۱۹۶۰ء وچ آپدی وفات گمروں چھاپیا جس وچ بادا فرید منج شکر
توں لے کے احمد راہی تیکر ۳۴۲ شاعراں دا ذکر کیتا گیا اے ۔ عبدالغفور قریشی ہوراں اہتاں کتاباں توں
مواد لے کے تے کھ آپرکھ پڑچول کر کے پہلے پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ تے بعد وچ ڈمیر
سارے واسطے کر کے پنجابی ادب دی کمائی لکھی جدے ۶۳۸ صفحات نیں ۔

۱۹۷۳ء وچ " پنجابی ادب کی مختصر تاریخ " اردو وچ احمد حسین قریشی قلعہ داری ہوراں لکھی تے مکتبہ
میری لاہوری دلوں چھپی ۔ اوہتاں نے تاریخ ادبیات پنجابی وی لکھی اے ۔
پنجابی ادب دی کمائی وچ دس لکھیاں کتاباں بارے چانن وی پایا گیا اے :

- ۱۔ پریم کمائی ۔ (بادا بدہ سنگھ)
- ۲۔ پنجابی زبان تے اہدا لٹریچر ۔ بناری داس جین)
- ۳۔ پنجاب میں اردو ۔ (حافظ محمود خان شیرانی)
- ۴۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ ۔ (ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ)
- ۵۔ پنجابی ادب (اردو) (صفحات ۱۳۲) از محمد سرور ۔
- ۶۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ ۔ (کشتہ)
- ۷۔ مکدے پھل (ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے تنقیدی مضامین)
- ۸۔ پنجابی ادب و تاریخ (اردو) از شمیم چوہدری ۔ طباعت ۱۹۶۳ء (صفحات ۲۵۵)
- ۹۔ پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (اردو) (احمد حسین قلعہ داری)

تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان د ہند (طبع ۱۹۷۱ء) مطبوعہ پنجاب یونیورسٹی لاہور۔

پنجابی ادب دی کمائی وچ اپر دتیاں کتاباں تے اوہتاں دے مصنفان بارے ترکی تے تنقیدی گل
بات وی کیتی گئی اے ۔ تے بعض کتاباں توں لایجہ وی کھٹیا اے ۔ البتہ ۳۴۷ شاعراں تے لکھاریاں
دے حالات بارے بھرویں کھیل کر کے جانکاری فراہم کیتی گئی اے ۔ پہلا شاعر گورد گورکھ ناتھ اے
تے آخری عبدالغفور درشن ۔ عبدالغفور قریشی ہوراں بے شمار نویں لکھاریاں نوں متعارف کروایا اے ۔
جس نال ایس کتاب دی اہمیت بہت زیادہ ہو گئی اے ۔ سچ پچھو تاں پنجابی شاعراں دا تذکرہ تے پنجابی
ادب دی کمائی لٹریچر وچ بنیادی حیثیت رکھدیاں نیں تے اہتاں نوں ولا کے لکھنا پنجابی ادب نال
بے انصافی دے برابر اے ۔

ایس وچ پنجابی زبان تے اوہدے ارتقا دی داستان وی اے۔ تے پنجابی زبان دے مختلف لہجے وی دتے گئے نیں۔ لسانی دیروا کردیاں پنجابی زبان پر مختلف زباناں دے اثرات وی نکھیزے گئے نیں مسلماناں دی آمد توں بعد پنجابی زبان بارے بھروس گل بات کیتی گئی اے۔

۲۔ لوک گیتاں دا ذکر کردیاں ہٹھ لکھے گیتاں دی دس پائی گئی اے۔
 لوری، تمال، کسلی، گدھا، ماہے، بولیاں، پٹے، ڈھولے، جھمر، چھلا، گھوڑیاں، ساگ،
 ٹھنیاں، چھند، کامن، سد، جھوک، کلی، الاہیاں تے سپاے وغیرہ۔
 ۳۔ پنجابی شاعری دی وند انج کیتی گئی اے۔

مذہبی شاعری: صوفیانہ شاعری، رومانی، رزمیہ، جدید تے مزاحیہ شاعری وغیرہ تے نالے ہٹھ دتے موضوعات نوں چھوہیا گیا اے:

اسلامی شاعری: حمد، نعت، منقبت، معراج، نور نامے، اشتر نامے، چوڑیٹی نامے، جوگی نامے، فخر نامے، جنگ نامے، حلیہ شریف، سلام، گلزاراں، چرخہ نامے، مرثیے، نوے، وغیرہ

اصناف سخن: مرفیہ، لوح، سی حنی، مثنوی، بیت، چومبرے، دوہڑے، دوہے، دیوڑھاں تے سوہے، (مستزاد) کافی، باراں ماہ انھوارے یا ستوارے، شلوک، بٹن پدے، کورڑا چھند، بکت، قطعہ، کنڈلی چھند، مثلت، مخمس، مسدس، وار، سرکھنڈی، رباعی، غزل، ترجیع بند، ترکیب بند، نظم، آزاد، تم، مانجھ، والی وغیرہ تے نال ای شاعری تے ادب بارے واقعی مہیا کیتی گئی اے۔ نالے اسلامی تصوف تے بھگتی لہر بارے گل بات کیتی اے پنجابی ادب دی دور وند کردیاں انج جانن پایا گیا اے۔

۱۔ صوفیاں دا دور ۲۔ اسلامی مذہبی دور ۳۔ وارث شاہ دا دور ۴۔ نواں پنجابی ادب ۵۔ پنجابی ادب دا پاکستانی دور۔

پنجاب دیاں سیاسی تے سماجی تحریکاں دے ذکر وچ سنگھ سما تحریک، انڈین نیشنل کانگریس آل انڈیا مسلم لیگ، کسان تحریک، خلافت تحریک، نذر پارٹی، اکالی لہر۔ وغیرہ بارے گل بات کیتی اے تے آخر وچ ۳۴ شعرا تے لکھاریاں دا ذکر کیتا گیا اے ایہ اک معیاری کتاب اے تے اپدی فکر دی کوئی ہور کتاب اسجے تک سامنے نہیں آسکی۔

پنجابی زبان تے اوہدے لہجے

پنجابی زبان پاکستان بنن توں بعد دو دکھ دکھ یساں اتے چل کے پر پڑے کڈھدی رہی۔ بھارتی پنجاب وچ شکر ت زور پنجابی دا زور اے جھدی وجہ بقول پرنسپل گورجن سنگھ (ٹیلنورڈ۔ یو۔ کے) ایہ ہے کہ جدوں اوتھے ایم اے پنجابی دا سلسلہ خالصہ کالج امرتسر وچ شروع ہویا تاں اہد معیار اچا کرن لئی پنجابی دے استادوں (پروفیسر تیا سنگھ، موہن سنگھ دیوانہ، تے سنت سنگھ سیکھوں) نے پنجابی وچ شکر ت لفظاوی نوں تن دا جتن کیتا۔ جس پاروں طلباء نوں پنجابی پنڈت بنان دا آہر کیتا گیا۔ دوہجے

پاسے پاک پنجاب وچ پنجابی زبان اپنی پرانی ذکر اتے چل کے ترقی دیاں منزلاں طے کر رہی اے۔ ایہ ست کروڑ پنجابیاں دی مادری زبان اے۔ جدا ڈھ کئی صدیاں پہلے مسلمان صوفیاں تے عوام نے بدعاسی۔ ایس زبان دے محنت لہجے نیں۔ لیکن مجموعی طور تے اوہ لہجے پنجابی زبان دے ای نمائندہ نیں کچھ بلی سرائیکی نوں پنجابی توں وکھری زبان ثابت کرن دی کوشش کر دے رہندے نیں۔ ایس بارے اک خیال افروز لیکھ (اردو وچ) من وعن پیش کیتا جا رہیا اے۔ جس دا عنوان اے۔۔۔۔۔ ”اردو پنجابی اور سرائیکی“ تے جنوں کرامت علی خاں ہوراں لکھیا اے۔۔ (قدر آفاقی)

”بعض اخبارات میں مندرجہ بالا موضوع پر کچھ اہل قلم نے اپنے خیالات کا اظہار فرمایا ہے۔ مجھے ان کے تجزیے سے جزوی اتفاق ہے۔ کچھ برسوں سے سرائیکی زبان اور پھر سرائیکی صوبہ کے نام سے جو لٹریچر شائع ہو رہا ہے اس میں اب پنجاب کے صوبے میں ہی خود پنجابیوں کی جانب سے استحصال کی بات کی جا رہی ہے اور دانستہ یا نادانستہ غلط فہمیاں پھیلانے کی کوشش ہو رہی ہے۔“

ریاستی، ملتان اور ڈیروی بولیوں کو جنہیں سرائیکی کا نام دیا گیا ہے ایک اہم پاکستانی بولی ہے۔ اس کی مٹھاس اور اس میں قابل قدر لٹریچر ہم سب کے لئے قابل فخر ہے۔ سرائیکی نام سے جس زبان کو موسوم کیا جا رہا ہے اس کا پہلی مرتبہ ذکر ۱۹۶۰ء میں سننے میں آیا۔ یہ ان دنوں کی بات ہے جب ڈاکٹر مر عبدالحق نے اپنا مقالہ شائع کیا۔ ورنہ پنجاب میں سابق ریاست بہاولپور کے زیادہ تر علاقے، ڈیرہ غازی خان اور صوبہ سرحد کے ڈیرہ اسماعیل خان کے بعض علاقوں میں بولی جانے والی بولیوں کو مختلف ناموں سے پکارا جاتا تھا۔ مثلاً ”ملتان اور اس کے نواح میں بولی جانے والی بولی ملتان کہلاتی تھی، بہاولپور کے علاقے میں مستعمل بولی کو بہاولپوری یا ریاستی کہا جاتا تھا اور ڈیرہ جات (ڈیرہ غازی خان اور اسماعیل خان) میں بولی جانے والی بولی کو ڈیروی کہا جاتا تھا۔ یہ تو ان بولیوں کی تین بڑی شاخیں تھیں لیکن اس کے علاوہ بھی ان سے ملتی جلتی بولیاں بعض دیگر اضلاع میں مقامی طور پر بولی جاتی تھیں مثلاً وہ بولی جو موجودہ پنجاب کے اس علاقے (صادق آباد وغیرہ) میں جو صوبہ سرحد سے ملتا ہے بولی جاتی ہے اس بولی سے قطعاً مختلف ہے جو ڈیرہ اسماعیل خان اور ڈیرہ غازی خان میں بولی جاتی ہے۔ بلکہ ان لوگوں کے لئے نا قابل فہم ہے۔ اسی طرح وہ علاقے جو صوبہ بلوچستان سے ملتی ہیں ان کی بولی میانوالی کے انتہائی شمالی علاقے کے لوگوں کے لئے نا قابل فہم ہے۔

کسی بولی کو زبان کا درجہ یا حیثیت حاصل کرنے کے لئے کئی صدیاں درکار ہوتی ہیں پھر کہیں جا کر وہ زبان اس قابل ہوتی ہے کہ اس میں علمی، ادبی، فنی و سائنسی موضوعات پر اظہار خیال کیا جاسکے۔ اردو کو پچھلی تین چار صدیوں سے باقاعدہ سرکاری سرپرستی حاصل رہی ہے پاکستان میں قومی زبان کا درجہ پالینے کے بعد کئی علمی ادارے مثلاً ”انجمن ترقی اردو (جو قیام پاکستان سے پہلے بھی موجود تھی) اردو مرکزی بورڈ، اردو سائنسی بورڈ، مجلس ترقی ادب لاہور، مقتدرہ قومی زبان اور نہ جانے کتنی تنظیمیں سرکاری اور غیر سرکاری سطح پر اردو کی ترویج کے لئے کوشاں ہیں مگر ہمارے ہاں انگریزی خواں طبقہ ایسا بھی ہے جسے اب تک اردو کے بارے میں یہ یقین نہیں آ رہا ہے کہ اس میں فنی، تکنیکی اور

سائنسی موضوعات پر اظہار بیان ممکن ہے۔ حالانکہ سابق ریاست حیدر آباد میں قیام پاکستان سے پہلے یہ بات ثابت ہو چکی تھی کہ انجینئرنگ اور میڈیکل کی اعلیٰ تعلیم اردو زبان میں دی جاسکتی ہے۔ جامعہ عثمانیہ دکن کے فارغ التحصیل بھارت اور پاکستان میں بطور انجینئر اور ڈاکٹر بڑی کامیابی سے خدمات انجام دیتے رہے ہیں۔ قیام پاکستان کے بعد تو کئی لغات اور گرامر کی کتابیں شائع ہو چکی ہیں۔ اور تو اور پاکستان میں بولی جانے والی بولیوں اور اردو زبان میں مشترک الفاظ پر مشتمل ایک ہفت زبان لغت بھی شائع ہو چکی ہے۔ اسی طرح فنی اور تکنیکی اور سائنسی اصطلاحات پر مشتمل بھی کئی لغات منصفہ شہود پر آچکی ہیں۔ جہاں تک اردو کا تعلق ہے یہ زبان پنجاب میں قیام پاکستان سے چالیس پچاس برس قبل قبول عامہ کی حیثیت اختیار کر چکی تھی اور پنجاب میں شائع ہونے والے اردو اخبارات و جرائد کی تعداد برصغیر کے دوسرے علاقوں سے کہیں زیادہ تھی۔ یہی نہیں قیام پاکستان کی جنگ بھی اس زبان میں لڑی گئی۔ پھر تجزیہ سے یہ بات ثابت ہو گئی ہے کہ اس زبان میں دوسری زبانوں کے الفاظ اپنے اندر سمونے کی استعداد دوسری بولیوں یا زبانوں سے کہیں زیادہ ہے۔

پاکستان میں ٹیلیویشن پر اردو ڈراموں میں پنجابی، پشتو، سرائیکی اور بلوچی بولیوں اور زبانوں کے الفاظ بکثرت استعمال کئے جا رہے ہیں اور اردو کے ذخیرہ الفاظ میں روز مرہ اضافہ ہو رہا ہے۔ کسی بھی زبان کی زندگی اور مقبولیت کے لئے اس میں نئے نئے الفاظ اور اصطلاحات ضروری ہوا کرتی ہیں۔ اس اعتبار سے اردو میں صوبائی زبانوں کے الفاظ کی زیادہ سے زیادہ آمیزش سے اس کی ابلاغی حیثیت بھی بڑھتی جا رہی ہے۔ اس نوعیت کا کام پاکستان کی کسی دوسری زبان یا بولی کے سلسلے میں نہیں کیا گیا۔ اگر آج بھی کسی بولی کے بارے میں یہ طے پا جائے کہ اسے زبان کا درجہ دینا ہے تو اس میں کم از کم نصف صدی درکار ہوگی۔

راقم الحروف طویل مدت تک محکمہ تعلیم سے منسلک رہا ہے۔ میں ذاتی معلومات اور تجربے کی بنیاد پر چند باتیں قارئین اور پاکستانی عوام کے سامنے پیش کرنا چاہتا ہوں۔ ۱۹۷۲ء میں جو تعلیمی حکمت عملی تیار کر کے نافذ کی گئی اس میں یہ کہا گیا تھا کہ پرائمری تک تعلیم مقامی زبانوں میں دی جائے۔ چنانچہ کچھ صوبوں میں اس پر عمل بھی شروع کر دیا گیا۔ پنجاب میں جب یہ سوال زیر غور آیا تو بہت سی فنی الجھنیں سامنے آئیں۔ سب سے پہلی بات تو یہ تھی کہ پنجاب میں بہت سی بولیاں ہیں جنہیں پنجابی کہا جاتا ہے۔ انگریزی عہد حکومت میں تقریباً "سوا سو سال قبل برصغیر کی مختلف زبانوں کا سروے کیا گیا تھا پنجاب میں بولے جانے والے لہجے تقریباً ایک سو کے لگ بھگ پائے گئے تھے لیکن وسیع تر تقسیم کچھ یوں تھی کہ پنجاب کے شمالی پہاڑی علاقوں میں پونھوہاری بولی جاتی ہے، وسطی علاقے میں وہ لہجہ مستعمل ہے جو پنجابی کی معروف لوک داستانوں میں ہے اور جنوبی یا زیریں علاقے میں ملتانی بولی جاتی تھی جسے اب کچھ لوگ سرائیکی کہنے پر مصر ہیں۔ پھر ان تین بڑے لہجوں کی لا تعداد ذیلی شاخیں تھیں۔ راولپنڈی میں جو پنجابی مستعمل ہے اس سے ملتی جلتی پنجابی صوبہ سرحد کے علاقہ ہری پور، ایبٹ آباد، مانسہرہ کے علاوہ پشاور شہر میں بھی بولی جاتی ہے جسے ہندکو کہا جاتا ہے۔ بڑے غور و خوض کے بعد یہ

محسوس کیا گیا کہ اتنے لہجوں کے لئے یہ بات قطعاً ممکن نہیں کہ انہیں ایک درسی کتاب میں اکٹھا کیا جاسکے۔ اگر اس وقت کو دور کر لیا جائے تو پچاس ہزار سے زائد پرائمری سکولوں کے لئے ایسے اساتذہ کہاں سے ملیں گے جو ہر لہجے پر دسترس رکھتے ہوں۔ اگر ان کے لئے نصاب جدا جدا رکھا جائے تو اس کا واضح مطلب یہ ہو گا کہ ہم نے صوبے کی لسانی بنیاد پر کئی حصوں میں تقسیم کر دی ہے۔ اسی زمانے میں بعض سیاسی جماعتوں نے پنجاب کو تقسیم کر کے اس کا سیاست میں کردار کم کرنے کی تمنا کا اظہار کیا تھا۔ خدشہ تھا کہ اگر اس قسم کی تجویز پر عمل کیا گیا تو صوبائی وحدت کو نقصان پہنچے گا۔ پھر یہی نہیں زبان کی بنیاد پر قومیت کی تشکیل کا ذکر بعض اشتراکیت نواز حلقوں سے بھی کیا گیا تھا اور بھارتی ریڈیو اور ٹیلیویژن تو اس سلسلے میں بار بار تبصرے نشر کرتا رہا تھا۔ قطع نظر سیاست کے کچھ علمی و تدریسی باتیں بھی تھیں جن کے پیش نظر پنجاب کی جانب سے ابتدائی درجوں میں پنجابی کو ذریعہ تدریس بنانا موزوں بلکہ انتہائی غلط خیال کیا گیا اور پنجابی کو بطور ذریعہ تعلیم نافذ نہ کیا جاسکا۔ البتہ پنجابی بطور مضمون یونیورسٹی اور کالج کی سطح پر پڑھائی جانے لگی۔ اب تو سرائیکی بھی غالباً بہاولپور یونیورسٹی میں پڑھائی جا رہی ہے۔ عوام کے درمیان ایک مضبوط ذریعہ اظہار کی بنا پر کسی کو بھی پنجابی کے ان مختلف لہجوں کی ترویج و ترقی سے اختلاف نہیں ہونا چاہئے۔

ایک سبب تو اوپر بیان کیا جا چکا ہے کہ مختلف لہجوں کی وجہ سے یہ ممکن نہ تھا کہ پنجابی میں درسی کتب لکھوائی جاسکیں جو سارے صوبے میں یکساں طور پر پڑھائی جاسکیں۔ دوسرے یہ کہ اساتذہ کی فراہمی خاصا دشوار مرحلہ تھا۔ تین ساڑھے تین لاکھ اساتذہ کی نئے سرے سے تربیت اور زبان کی تعلیم ضروری تھی جو انتہائی مشکل کام تھا۔ جہاں تک سندھ اور سرحد کا تعلق ہے اس میں یہ کام چنداں دشوار نہ تھا۔ اگر کہیں تھا تو وہ بہت معمولی تھا۔ اردو ذریعہ تعلیم رکھنے سے پنجاب کو ایک فائدہ تھا وہ یہ کہ پنجابی بھی اسی رسم الخط میں لکھی جاتی ہے جو کہ اردو کا رسم الخط ہے۔ اس لئے وہ پنجابی الفاظ یا حروف کی آوازوں کو بہ آسانی نستعلیق یا اردو رسم الخط میں لکھ سکتا ہے گویا وہ بیک وقت دو زبانوں کا رسم الخط سیکھ لیتا ہے جو اضافی فائدہ ہے۔

ان امور کے علاوہ ایک بات توجہ طلب ہے اور وہ یہ کہ پنجاب میں خاص طور پر ملتان بولی بولنے والوں کا کہنا ہے کہ اردو زبان کی ابتدا ملتان میں ہوئی یا ملتان بولی ہی اردو کی بنیاد ہے۔ اگر یہ بات درست مان لی جائے تو (جسے درست نہ ماننے کی بظاہر کوئی وجہ نہیں) اس کا مطلب یہ ہوا کہ ملتان اردو زبان کی پیش رو ہے اور اردو ملتان کی ترقی یافتہ شکل ہے۔ اندر میں حالات سرائیکی پر اصرار الٹی زقند ہی کہی جاسکتی ہے۔ اردو زبان کی ابتدا کے بارے میں کئی ایک نظریات ہیں جن میں ایک نظریہ حافظ شیرانی کا ہے۔ انہوں نے اپنے شہرہ آفاق مقالے ”پنجاب میں اردو“ میں یہ ثابت کیا ہے کہ اردو کا آغاز پنجاب سے پنجابی بولی یا زبان سے ہوا۔ یہ مقالہ قیام پاکستان سے بیس پچیس برس قبل لکھا گیا تھا۔ جہاں تک میری معلومات کا تعلق ہے کسی حلقے سے اس کی آج تک تردید نہیں کی گئی اور یہ بات بطور حقیقت تسلیم کر لی گئی ہے۔

ایک معتبر صحافی نے اپنے خیالات کا اظہار کرتے ہوئے بہت سے خدشات کی جانب اشارہ کیا ہے ہم سب جانتے ہیں کہ ان کا سیاسی میلان اشتراکیت کی جانب رہا ہے۔ قیام پاکستان سے قبل وہ تحریک پاکستان میں شامل رہے۔ ان کے میلان طبع کے باوصف میں ان کا احترام کرتا ہوں۔ جن باتوں کی جانب انہوں نے اشارہ کیا ہے اور اس تحریک کے مضمرات پر اظہار تشویش کیا ہے وہ حکومت اور اہل قلم حضرات کی فوری توجہ کے طالب ہیں۔ راقم الحروف نے چھ سات برس قبل اس ضمن میں با اختیار لوگوں سے عرض کی تھی کہ یہ مسئلہ فوری توجہ کا طالب ہے۔ با اختیار ارباب سیاست سے اس موضوع پر زبانی گفتگو بھی ہوئی اور انہیں تحریری نوٹ بھی پیش کیا کہ جو مطالبہ کیا جا رہا ہے وہ یہ ہے کہ ملک کے چاروں صوبوں کے علاقوں کو جو سرائیکی بولتے ہیں یکجا کر کے ایک الگ صوبہ بنایا جائے جو بقول مدعیان کے آبادی اور رقبہ کے لحاظ سے سب سے بڑا صوبہ ہو گا۔ مزید یہ کہ وہ اس علاقے کی محرومیوں کا تذکرہ بالکل اسی انداز میں کر رہے ہیں جیسے مشرقی پاکستان میں کیا گیا تھا۔ اس لئے اس احتیاط کی ضرورت ہے کہ کہیں اس کے پیچھے وہی ہاتھ کام نہ کر رہا ہو جو مشرقی پاکستان میں سرگرم عمل تھا۔ ہم نے ڈھیر ساری ادبی و علمی تنظیمیں و ادارے قائم کر رکھے ہیں اور یونیورسٹی میں زبانوں کے شعبوں کے علاوہ سیاسیات کے شعبے ہیں۔ کیا یہ ممکن نہیں کہ دو چار ریسرچ آفس اس کام پر متعین کر دیئے جائیں جو اس مسئلے کو کھنجال کر کوئی لائحہ عمل تجویز کریں۔ اگر یہ محض لسانی مسئلہ ہو تو کسی کو اعتراض نہ ہو گا۔ لیکن لسانی مطالبے عموماً "سیاسی رنگ اختیار کر لیتے ہیں اس لئے وطن عزیز جن حالات سے گزر رہا ہے وہ لسانی جھگڑوں اور اس کی تہ میں سیاست گری کا متحمل نہیں ہو سکتا۔ پچھلے چند برسوں میں کچھ تحریریں بھی سامنے آئی ہیں جن میں منافرت پھیلانے کی کوشش کی گئی ہے۔ بعض پنجابی کے نام سے کام کرنے والے بورڈ بھی اپنی تصنیفات اور رسالوں میں پنجاب کو گالیاں دیتے ہیں۔ ایک پنجابی کے ادبی رسالے کے میانوالی نمبر کو دیکھنے کا تین چار برس قبل اتفاق ہوا تھا جس میں ایک شاعر نے پنجاب کو گالیاں دی تھیں گویا میانوالی پنجاب میں شامل نہیں تھا۔

ایک فاضل سندھی دوست سے ایک مرتبہ بات ہوئی تھی ان کا کہنا تھا کہ ہر زبان کی ذیلی بولیاں ہوتی ہیں لیکن وہ اس بڑی زبان کے اندر ہی ایک لہجے کے طور پر شمار کی جاتی ہیں۔ سندھی کی بھی کئی ذیلی بولیاں ہیں لیکن کسی نے ان کو الگ مقام دینے کی بات نہیں کی۔ یہی حال پشتو اور بلوچی کا ہے۔ بلوچستان میں تو مسئلہ اور بھی مختلف ہے۔ وہاں علاوہ بلوچی کے براہوی بھی بولی جاتی ہے۔ سرائیکی کے بارے میں ایک دلچسپ بات یہ بھی تھی کہ قدیم سندھ کے حکمران ایک الگ زبان آپس میں بات چیت کے دوران بولتے تھے تاکہ عوام کو پتہ نہ چل سکے کہ کیا گفتگو کر رہے ہیں۔ سرداروں یا حکمرانوں کی اس زبان کا نام تھا "سائیکی" ہمارے سندھی دوست کا کہنا تھا کہ سرائیکی تو قدیم سندھی زبان کا نام تھا۔ ماہرین لسانیات سے گزارش ہے کہ اس پر روشنی ڈالیں۔ پنجاب یونیورسٹی کے شعبہ پنجابی اور بہاولپور و ملتان یورسٹی کے ماہرین لسانیات سے بھی گزارش ہے کہ وہ اس ضمن میں اظہار خیال فرمائیں

آزادی کے بعد بھارت نے قومی یکجہتی کے لئے وہاں بولی جانے والی زبانوں اور بولیوں کا رسم الخط دیوناگری کر دیا۔ کہنے کو اردو زبان کو علاقائی زبان کے طور پر تسلیم کیا گیا لیکن اس کا رسم الخط فارسی یا نستعلیق کی بجائے دیوناگری کر دیا گیا۔ اس کا نتیجہ یہ ہوا ہے کہ بھارت میں اردو بولنے والے پاکستان کی کوئی کتاب یا اخبار نہیں پڑھ سکتے۔ اب مسلمانوں کی نئی نسل اردو کے تمام قدیم ورثے سے محروم ہو گئی ہے۔ وہ پرانی علمی و ادبی کتابوں سے استفادہ نہیں کر سکتے اس کے علاوہ بھارت نے ایک منصوبے کے تحت وہاں بولی جانے والی زبانوں میں ہر سال چالیس سنسکرت کے الفاظ شامل کرنے کا پروگرام بنا رکھا ہے۔ خود ہندی میں سنسکرت الفاظ شامل کرنے کی وجہ سے ہمارے لئے ان کی نشریات پوری طرح سمجھنا مشکل ہو گیا ہے۔ یہی حال پنجابی زبان کی نشریات کا ہے۔ بھارت سے آنے والے سکھوں سے بات کریں تو ان کی پنجابی پنجابی سمجھ میں آتی ہے لیکن ریڈیو اور ٹیلی ویژن پر پنجابی خبروں کی زبان بڑی مشکل سے سمجھ میں آتی ہے۔ آزادی کے بعد بھارت نے ہر زبان میں سولہ سترہ سو سنسکرت کے الفاظ داخل کر دیئے ہیں ماہرین لسانیات یہ جانتے ہیں کہ ایک عام انسان اپنی گفتگو یا تحریر میں پانچ سو الفاظ سے کام لیتا ہے پندرہ سو سے لے کر پچیس سو الفاظ کا ذخیرہ الفاظ تو بڑے پڑھے لکھے لوگوں کا ہوتا ہے جو وہ تحریر اور گفتگو میں کرتے ہیں۔ بھارت میں سنسکرت کے الفاظ شامل کرنے کی رفتار یہی رہی تو وہاں صرف ایک زبان سنسکرت رہ جائے گی۔ باقی زبانیں اس میں جذب ہو جائیں گی۔ ہندو کی منصوبہ بندی اور ہندو زبانی دیکھئے اور اپنی صورت بھی دیکھئے کہ ہم تو اپنی صورت بگاڑنے پر تلے ہوئے ہیں۔

جہاں تک سرائیکی تحریک یا مطالبے کے سیاسی مضمرات کا تعلق ہے اہل سیاست کو بھی اس پر توجہ دینی چاہئے کیونکہ ایسی تحریکیں ملکی استحکام کے لئے خطرے کا باعث بنتی ہیں۔ زبان کی بنیاد پر قومیت کا نعرہ تو پہلے سے لگایا جا رہا ہے۔ گویا پاکستان قومیتوں نے قائم کیا تھا حالانکہ یہ بات قطعی طور پر غلط ہے۔ جیسا کہ اوپر ذکر کیا گیا ہے کہ اشتراکی روس نے پاکستان میں قومیتوں کے نعرے کو ہوا دی اور پاکستان کے اشتراکیت نواز حلقوں نے اسے ہاتھوں ہاتھ لیا۔ پھر بھارت کو بھی موقع ملا کہ وہ پاکستان کو پارہ پارہ کرنے کے لئے اس نعرے کی تائید و ترویج کرے۔ اگر ہمارے ارباب بست و کشاد یہ خیال کرتے ہیں کہ روس کی شکست و ریخت کے بعد اب پاکستان میں قومیت کا نعرہ ٹھنڈا پڑ گیا ہے اور اس سے اب صرف نظر کیا جا سکتا ہے تو یہ ان کی کم علمی ہے اور وہ حقوق کی جنت میں بس رہے ہیں۔

راقم الحروف پنجاب یا پنجابیت کا قطعاً حامی نہیں۔ میرے نزدیک ہماری صرف ایک شناخت ہے اور وہ ہے پاکستانیت۔ لیکن جس شکل میں لسانی بنیاد پر یہ سیاسی تجویز سامنے آئی ہے اس کی عملی شکل کا مطلب یہ ہو گا کہ تمام صوبوں کی از سر نو حد بندی کی جائے جو موجودہ حالات میں کسی صوبے کو منظور نہیں ہوگی اور پھر ملک میں کوئی سیاسی قوت اتنی طاقتور نہیں کہ وہ اس قسم کے حالات میں بنیادی نوعیت کا فیصلہ کرانے کی قدرت رکھتی ہو اور ہر صوبے کو اس پر راضی کر سکے۔ کہنے کو تو اس مطالبہ کے علمبردار بھی یہ کہتے ہیں کہ ہم محب وطن پاکستانی ہیں اور ہماری تجویز کا مقصد ملک کو نقصان پہنچانا

لہراں دے قاری ایس مضمون نوں مگھن توں بالکل وانج رہندے۔ اگے جا کے ڈاکٹر پریم ہوراں بدیسی پنجابی مثلاً "امریکہ اگلیٹڈ و میرہ دے پنجابی و سیکاں دی پنجابی زبان دا نمونہ دتا اے۔ مثلاً "ڈاکٹر صاحب۔ ایہ پچہ نہ ائیدا (eat) اے نہ سلپدا (Sleep) پنجابی زبان بارے سدھی جہنی گل ایہہ ہے کہ برصغیر دی دندتوں صرف چالی پنجاہ سال پہلے دیاں عام تھلیقات نوں دیکھو تاں بہرہی بولی سانوں ملے اوہے نوں اپنا لو۔ سکرٹ تے ہندی دے لفظاں نوں پنجابی وچ کھپان دی لوڑ نہیں۔ البتہ بیج۔ آب وچ قاری دا رلا موجود اے ایس لئی پنجابی وچوں عربی قاری لفظاں نوں کڈھتا پنجابی دا حلیہ وگاڑن والی گل اے۔ عربی قاری دے الفاظ ہندوستانی پنجاب تے پاکستانی پنجاب وچ کے لئی اوپرے نہیں کیوں جے دونماں حسیاں وچ اردو ذریعہ تعلیم سی۔ ہن ہندوچوں اردو نوں دیس نکالا دے دتا گیا اے حتی کہ اوہدا رسم الخط دی کھوہ لیا گیا اے چونکہ اوس پاسے ۱۹۰۰ء تا ۱۹۳۷ء والی پنجابی 'ہندی دے خلاف جاندی اے۔ لہذا اوتھے سکرٹ زدہ پنجابی تیار کر کے نویں پور نوں پڑھائی جا رہی اے۔ جہدا نتیجہ ایہ ہو رہیا اے کہ بھارتی پنجاب دا طالب علم پنجابی دے ورٹے نالوں کٹ رہیا اے۔ تے اوہ دن دور نہیں جدوں پاک پنجابی ای پنجابی دے علمی تے ادبی ورٹے دی جانشین منی جائیگی ویسے وی ایہ ست کروڑ پاکستانی پنجابیاں دی زبان اے جد کہ بھارتی پنجابی بقول ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ اجکل صرف "پنجاب" دے ۱۳ فیصد رقبے دے و سیکاں دی زبان اے۔ پاک پنجابی دے بنے وی لہجے نیں مثلاً "پونٹھوہاری 'ہندکو' گوجری تے سرائیکی وغیرہ وغیرہ اوہ وی پنجابی دی ترقی تے ایکٹائی معاون ثابت ہو رہے نیں۔ جہناں راہیں پنجابی وچ وسعت پیدا ہو رہی اے۔ لہذا پنجابی۔ پاک پنجابی۔ دا مستقبل بھارتی پنجابی نالوں زیادہ روشن اے۔ اللہ خیر کرے۔ آمین۔

پرکھ پڑچول دا تنقیدی رنگ

عارف عبدالستین برصغیر پاکستان تے بھارت دے حوالے نال اردو تے پنجابی بڑے اچے شاعر نہیں تے نال نال اک نگھے تے مٹھے نقاد وی۔ اوہناں دی تنقید وچ کڑواہٹ گھٹ تے مٹھاس بہتی ہندی اے۔ کیوں جے اوہ اک پیار کرن والا دل رکھدے نیں تے نفرتاں توں بہت دور نیں۔

عارف عبدالستین دے تنقیدی مضموناں دا مجموعہ پرکھ پڑچول ایسے طرز دی مٹھی مٹھی تنقید اے جس وچ بڑے اعتماد نال گل بات کہتی گئی اے۔ اوہ تنقیدی اصولاں دے ہر پہلو نوں سامنے رکھ کے گل بات اگانہ چلانڈے نیں۔ پر مٹھا سبھا اوس وچ کڑتن دا حساس نہیں پیدا ہون دیدا۔ ایہ مضامین تنقیدی گھٹ تے تقریبی تے تشریحی زیادہ نیں۔ صرف پہلا مضمون تحقیقی اکھوا سکدا اے۔

پرکھ پڑچول وچ چار قسم دے مضامین نیں۔

- ۱۔ پنجابی صوفیانہ شاعری۔ پس منظر تے پیش منظر
- ۲۔ پنجابی دے ست صوفی شعرا بارے گل بات بہناں وچ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، علی حیدر، سید ہاشم شاہ تے خواجہ فرید شامل نیں۔
- ۳۔ پنج نگھے پنجابی شاعراں بارے گل بات کہتی گئی اے۔ اوہ بزرگ شاعر ایہ نیں۔

استاد کرم۔

مولا بخش کشتہ۔

پیر فضل گجراتی۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر۔

حکیم ناصر۔

۴۔ چوتھے پرانے وچ بیٹھ دتے موضوعات نوں کھدیریا گیا اے۔

۱۔ جگراتے۔ صحت وندانہ نظریات دی فنی تفسیر

۲۔ توں تے میں۔۔۔۔۔ صوفیانہ شاعری دا نواں روپ

۳۔ تر تہن۔۔۔۔۔ عورت دی مظلومیت دا شعری اظہار

۴۔ کچے گھرے۔۔۔۔۔ پنڈ پیار دی شاعری

۵۔ یاداں دے حوالے نال ڈاکٹر رشید انور دی شاعری

۶۔ سلیم کاشر۔۔۔۔۔ نویں شاعراں وچ پنجاب دا سب توں اچا تے سچا نمائندہ تے صحت مند

سوچاں دا شاعر

۷۔ رؤف شیخ۔۔۔۔۔ جدید انسان دے معاشرتی شعور دا ترجمان

۸۔ منیر نیازی۔۔۔۔۔ کالے جنگل دے لمیرے سفر دا بہادر سپاہی

- ۹۔ نجم حسین سید اے "رت دے کم" دے حوالے نال ججات
- ۱۰۔ بشیر مندر۔۔۔۔۔ جاگدی اکھ دا شاعر
- ۱۱۔ بار دی سارے دے حوالے نال اقبال صلاح الدین بارے گل بات
- ۱۲۔ حفیظ تائب۔ نویاں راہواں بنان والا۔ راہی
- ۱۳۔ اکبر کاظمی ویلے دا منصور
- ۱۴۔ منظور وزیر آبادی منظور ویلے دا آدرش پرست شاعر
- ۱۵۔ اعزاز احمد آذر۔۔۔۔۔ سچائی دے مختلف رویاں دا نوکلا شاعر
- ۱۶۔ راشد حسن رانا۔۔۔۔۔ فطرت دا چاہواں تے ترجمان
- ۱۷۔ یونس احقر۔۔۔۔۔ قدراں دے بحر ان دا شاعر
- ۱۸۔ اجمل وجیرہ۔۔۔۔۔ بارے گل بات بحوالہ چادر زخماں دی
- ۱۹۔ شاہین نازلی دی شاعری۔۔۔۔۔ دا دا نرم تے ہولا بلا۔
- اہتاں سارے موضوعاں نوں عارف عبدالستین نے چنگی طراں بھایا اے۔

پنجابی صوفیانہ شاعری۔ پس منظر تے پیش منظر

ایس لکھ وچ عارف نے ازل دے دن توں انسانی حیاتی دے روحانی سفر دا مختصر جائزہ لیا اے تے دیا اے کہ انسان نے ہمیشہ روحاں دے دھرم (ANIMISM) دلوں کثرت پرستی دل تے کثرت پرستی توں قلت پرستی (ثلیت شویت تے توحید) دل سفر کیتا اے۔ تے ایس گل بات وچ اوہ جزوی گلاں توں قطع نظر کر کے 'افلاطون دی اشراقیت' شکر دی ویدانت تے ابن العربی دے وحدت الوجود نوں انسانی سوچاں دے متوازی پہلو من دے نیں۔ تے گویا اہتاں دے کچھے حقیقت مطلقہ (Reality Absolute) اپنی ہمہ گیری دا اعتراف کرا رہی اے لیکن عارف دے نزدیک سریت (Mysticims) تے تصوف اکو چیز نیں۔ کیوں جے "تصوف نوں شریعت تے طریقت دے ویلے نال سچائی تیک اپن دا اک عملی منصوبہ قرار دتا جا سکدا اے، جد کہ شریعت نوں اسلام دا خارجی پہلو تے طریقت نوں اوہدا داخلی پہلو سمجھا جا سکدا اے۔ فیر خارجی پہلو دی وضاحت عبادات تے معاملات دے حوالے نال کیتی جا سکدی اے تے داخلی پہلو نوں نفس دی صفائی نال واضح کیتا جا سکدا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایس کہہ سکنے آں بنی خارجی پہلو اکپاسے خالق تے مخلوق دے آپس دے تعلقات تے بنیادی عقیدیاں نال ناٹھ رکھدا اے تے دوجے پاسے آدم زادیاں دے سماجی 'سیاسی' تے معاشی رشتیاں دی نمائندگی کر دا اے جد کہ داخلی پہلو انسان دے روحانی شرف تے اوہتاں دی نجات نوں کھ رکھدا اے" (پرکھ پڑچوں ص ۱۲-۱۳)

عارف نے ایس مضمون وچ دیا اے کہ مسلمان صوفیا "صوفی ازم" نوں رواج دین توں پہلے نیشا فورٹ تے افلاطون وغیرہ دے نظریات توں واقف ہو چکے سن۔ جس موجب کائنات تے خدا اک

نہیں۔ تے خدا دا وجود کائنات نوں اوج وجود بخدا اے جویں سورج دیاں کرناں روشنی کھلا دیاں نہیں۔ تے فیر عارف عبدالمتین نے ہندو ازم توں دکھ یونانی فلسفہ احدیت نوں سامنے رکھ کے وی گل بات کہتی اے تے فیر مسلمان صوفیاں دے تصور ”وحدت الوجود“ نوں مختلف طریقیاں نال کھدیریا اے تے ثابت کیتا اے کہ صوفیاں دے شعر وحدت الوجودی تصور دے جھلکارے اپنے اندر رکھدے نہیں۔ اورتاں نے ابن العربی (متوفی ۱۲۳۱ء) نوں صوفیاں نوں حد درجہ متاثر کرن والا آکھیا اے اوہ سانوں کھیلے شاعراں دے حوالے نال وحدت الوجود دا تصور لہہ کے دسدے نہیں۔

۱۔ فریدا خالق خلق میں خلق دے رب مانہ
مندا کس نوں آکھے جاں تہ بن کوئی مانہ
(بادا فرید)

۲۔ اندر توں باہر توں روم رومک دج توں
توں ہی تاں توں ہی باں سبھ کھ میرا توں
کے حسین فقیر سائیں دا میں تاہیں سب توں
(شاہ حسین)

۳۔ اک لازم بات ادب دی اے
سانوں بات معلومی سمدی اے
ہر ہر دج صورت ربدی اے
کتے ظاہر کتے چھیندی اے
(مونہ آئی بات نہ رہندی اے)
(علی شاہ)

۴۔ ہر جا ذات جن ہے۔ صوفی سمجھ پنخان
لیس کھٹلہ شنی۔ سب سے اس نوں جان
لا موجود سوی اللہ۔ ساڈا دین ایمان
(خواجہ فرید)

عارف عبدالمتین ہوراں صوفی ازم دا سلسلہ فیثا غورث، افلاطون، پاری ٹائیڈز فلا مینوس، زکو، لوکس، شکر تے رانج نال جا ملدیا اے حالانکہ اصل بات ایہ ہے کہ اوہ لوک سچے رسولان راہیں رب دی ہدایت تے روشنی حاصل کرن دی بجائے آپنیاں سوچاں دج گم ہو کے اگے ودھدے رہے۔ تے چونکہ انسان دے اندر انسانی روح موجود اے جدا اک خاص تعلق اللہ تعالیٰ نال اے ایس لئی ہر باندہ وی اوس روح دل دھیان کر کے اگے ودھے گا اوہنوں کھ نہ کھ روشنی ضرور نظر آوے گی تے دوجے پاسے انسانی روح دی مخالف شیطانی قوت وی ہر انسان دج موجود اے، ہر وی اوہنوں پیر پیر تے چھلکے پاؤندی تے دھوکھا دیتی اے چنانچہ اللہ دے رسولان دی تعلیم توں بے نیازی ورتن والے

مفکرین کنیاں وی ” حیسمناں ” دریافت کر لین۔ اوہناں وچ پاکیزگی تے نجات نہیں۔
اہدی مثال لئی پانی تے پیشاب دل گروہ کرو۔

پانی وچ جھاکے تاں اوہ شیشے والا کم وی کردا اے پر ٹال ای پین دے کم وی آ سکدا اے۔ تے
ہور کئی لحاظ ٹال وی فائدہ مند اے۔ جد کہ کھڑے پیشاب وچ جھاتی ماریاں اپنی شکل تاں نظر آ سکدی
اے۔ پر اوہ نہ پین دے قابل ہندا اے تے نہ نہوں دھون دے کم آ سکدا اے۔ تے وڈی گل ایہ
کہ پانی دے مقابلے وچ پیشاب وی مقدار ہمیشہ تھوڑی ہندی اے چنانچہ ایہو حال بے خدا تے بے
رسول فلسفیاں دا اے کہ اوہناں دی ساری تمپیا، مشاہدے، فکر، تے سوچ محدود تے بالاخر بیکار شے
ثابت ہندے نیں۔ جد کہ پیغمبراں دی تعلیمات دی روشنی وچ حاصل ہون والی ہدایت تے روشنی پاکیزہ
تے ہر لحاظ ٹال ہمیشہ کم آؤن والی تے فائدہ مند شے ہندی اے۔ ایہو وجہ اے کہ اسلامی تصوف دا
کھلار تے اہدی وسعت سمندراں ہار اے جد کہ بے خدا تے بے رسول فلسفیاں دے خیالات کھوہ
دے وڈو دانگ محدود تے بے وسعت نیں ایہہ دکھری گل اے کہ شیطانی ذرائع ابلاغ راہیں اوہناں دا
چرچا چوکھا اے۔

جدوں انسان اللہ تے اہدے رسول نالوں تعلق توڑ لیندا اے تے بھانویں اوہ ” مولوی ” ہودے
’ بھانویں کوئی (نام نہاد) صوفی تے بھانویں کوئی مفکر، یا عالم فاضل تے دانشور۔ اہدی مثال دل دے
انھے دی مثال اے یا ایہنے سجاکھے دی جمدی عقل ماری جائے تے اوہ جان بچھ کے کھوہ وچ جا ڈگے۔
ایہنی صورت حال طبعی شاہ دے سے اندر پیدا ہوئی تاں طبعی شاہ نے ہیکاں لاکے دنیا نوں سمجھایا :

درکار	ترے	الف	اکو	یار	او	کریں	بس	علموں
بنادیں	گھروں	مسئلے	الٹے	کھاویں	مشائخ	کھاویں	پڑھ	پڑھ
سناویں	روز	مسئلے	پڑھ	کھاویں	لٹ	لٹ	نوں	بے
کھاویں	ہور	ہورتے	دسیں	کھاویں	دا	شعبہ	کھانا	کھانا
یار	کریں	بس	علموں	پھیار	باہر	کھوٹ	اند	اند
				درکار	تیرے	الف	اکو	اکو

ایس حمام وچ بعض ” عالم وی ” ننگے نیں۔ تے جاہل وی۔ جاہل تاں چلو جہالت پاروں غلطی کر
سکدے نیں۔ پر اک گل انگریزی قانون وی کہندا اے کہ

قانون توں لا علمی پاروں مجرم نوں سزا معاف نہیں کیتی جا سکدی مثلاً ” اک بندہ قتل کرن دے
جرم دی سزا توں نا واقف ہون پاروں کسے نوں قتل کر دیوے تاں عدالت ایہ کہہ کے اوہنوں بری
نہیں کرے گی کہ ایس نوں ” قتل دا بدلہ قتل ” بارے علم نہیں سی۔ جسٹراں حکم لگے تاں آدمی روٹی
پانی لیمن لئی دوڑ بھیج کردا اے ایسے طراں ہر بندے نوں صحیح علم حاصل کرن لئی دی دوڑ بھیج کرنی
چاہیدی اے تاں جے اوہ غلط فیصحاں توں بچ سکے۔

فطرت دے اصول اٹل ہندے نیں۔ غلطی ٹال بندہ کھوہ وچ ڈگ پے۔ تاں پانی اوہنوں معاف

نہیں کر دیا۔ اگ ساڈن توں رک نہیں جاندی۔ لیکن جرح حق سج دے اصولاں دی خاطر پانی وچ رڑھنا قبول کر لوے اوہ ”موسیٰ“ بن کے فرعون دے گھر رہن لگ پیندا اے تے ”ابراہیم“ اگ وچوں دی صحیح سلامت باہر نکل آؤندے نیں کیوں جے اوہدے پچھے مقصدت دی سچائی ہندی اے۔

تصرف ایسے پیغمبرانہ سچائی نوں عام کرن دا نام اے۔ سیاست دان ہون، یا علماء، انسان کوئی وی ہووے۔ جے کر اوہ مقصدت دی سچائی نال جڑیا رہ کے حیاتی بھاندا اے تاں اوہ صوفی اے۔ تے جرح مقصدت دی سچائی توں ہٹ کے حیاتی بھاندا اے۔ بھانویں اوہ بظاہر اک کامیاب صوفی، ملاں، وکیل، دانشور، مفکر یا سیاستدان یا کوئی ہور پیشہ ور ہووے۔ بطور انسان اوہ اک ناکام انسان اے۔ کیوں جے انسان دے اندر روح والا توشہ اک ایسی سچائی اے جس دا تعلق اللہ تعالیٰ نال اے۔ تے اللہ دی اک صفت ”حق وی اے تے ایس حوالے نال انسان حق دا علمبردار اے انسان تے روح بارے میاں عبدالرشید مرحوم نے نوائے وقت لاہور وچ اپنے کالم ”نور بصیرت“ وچ لکھیا سی:

”انسان کے اندر اللہ تعالیٰ کی روح میں سے پھوکی ہوئی روح ہے۔ اسی کے سبب وہ روئے زمین پر اللہ تعالیٰ کا نائب بنا اور مہجود ملائکہ ہوا۔ یہی وہ امانت تھی جسے اٹھانے سے کائنات کی ہر شے نے انکار کر دیا تھا۔

قرآن پاک میں ارشاد ہے کہ ”آپ“ سے روح کے بارہ میں پوچھتے ہیں۔ ان سے کہہ دیجئے کہ روح میرے رب کے امر سے (امر ربی) ہے۔“ حضرت مجدد فرماتے ہیں کہ روح عالم امر کی چیز ہے۔ عالم خلق کی چیز نہیں۔ حضرت پیر پیران فرماتے ہیں کہ عالم خلق، عالم اسباب ہے۔ عالم امر قدرت کا گھر ہے۔ وہاں اسباب کا سلسلہ نہیں۔ آج کل کی زبان میں عالم خلق یہ کائنات ہے۔ جو زمان و مکان کی پابند ہے۔ عالم امر، ماورائے زمان و مکان ہے۔ لا مکان ہے اور وہاں کا وقت ہمارے وقت کی طرح مقید نہیں۔

حضرت بو علی قلندر نے اپنی ایک خوبصورت چھوٹی سی فارسی مثنوی میں روح کی بات کی ہے۔

مرجبا ! اے قاصد طیارا

ی دمی ہر دم خبر از یارما

ترجمہ: یعنی روح کو قاصد طیار کہا ہے۔ جو ہر دم ہمیں ہمارے محبوب (حق تعالیٰ) کی خبر پہنچاتی

ہے۔

دم بہ دم روشن کنی در دل چراغ

ہر نفس از عشق سازی سینہ داغ

ترجمہ: تو ہر دم میرے دل میں چراغ رکھتی ہے۔ اور ہر لمحہ میرے سینہ کو عشقِ الہی سے داغ

داغ بتاتی ہے۔

از تو روشن گشت فانوس تہم

از تو حاصل شد مرا وصل صنم

ترجمہ : تیری وجہ سے میرے بدن کا قانون (گلوب) روشن ہے - تیرے ذریعہ مجھے محبوب (حق تعالیٰ) کا اصل حاصل ہوتا ہے۔

اس کے بعد روح کی طرف سے جواب ہے -

آفریدہ حق مرا از نور ذات
تا شام ذات او را از صفات

ترجمہ : حق تعالیٰ نے مجھے اپنے نور ذات

سے پیدا فرمایا ہے - تاکہ میں اس کی صفات

کے ذریعہ اس کی ذات کو پہچانوں -

دید حسن خویش با چشم شہود
خود تجلی کرد در ملک وجود

ترجمہ : اس نے ظاہری آنکھوں سے اپنے حسن کا نظارہ کیا - میرے ذریعہ ملک وجود (بدن) میں خود تجلی فرمائی -

امر ربم روح کردہ نام ما
کرد پ ساقی وحدت جام ما

ترجمہ : میں "امر ربی" ہوں - روح میرا نام ہے - ساقی وحدت (حق تعالیٰ) نے میرے جام کو اپنی محبت سے پر کر رکھا ہے -

عشق بازی ی کنم با او بدم
یافت آدم از طفیل عشق کام

ترجمہ : میرا کام اس سے ہمیشہ محبت کرنا ہے - آدم نے عشق الہی ہی کے ذریعہ اپنا مقصود پایا ہے
(بحوالہ نوائے وقت لاہور ۸ اگست ۱۹۹۳ء)

صوفیاء کرام نے مقصدت دی ایس سچائی نون اگھاڑیا اے - تے ساڑے دانشوراں نے دی ایس
گل نون اپنے اپنے انداز دج اجاگر کرن دا جتن کیتا اے - تے کچھ دانشور ایسے وی نہیں جہڑے
مقصدت دی سچائی متھن لگے ، جلیکھا کھا کے غلط تصورات دے کھوہ دج جاء ڈگدے نہیں - تے اوتھے
جدوں اوہ "باں باں" کر دے نہیں تاں انجان لوک اوہتاں نون کھوہ دجوں کڈھن دی بجائے اوہناں
دی "باں باں" سن کے لطف اندوز ہندے نہیں تے اوہتاں دی ایس "باں باں" دے ون سونے
مطلب کڈھ دے رہندے نہیں - جد کہ حق سچ دے لاگی حق سچ دا سہارے کے پترا ہو جاندے نہیں -
سلطان باہو کہندے نہیں -

پڑھ پڑھ کرن تکبر حافظ ، ملاں کرن دڈیائی مو
گلیاں دے دج پھرن نمانے بغل کتاباں چائی مو
جتنے دیکھن چنگا چوکھا ، پڑھن کلام سوائی مو

وہیں جنہیں مٹھے باہر جہاں کھاہدی وچ کمائی ہو

(پرکھ پڑچول مس 32)

عشق الہی صوفیاء کرام دی دولت اے جنوں اوہ حاصل وی کر دے نہیں تے اگانہہ وی وند دے
نیں۔ علی حیدر فرماندے نہیں۔

عشق بنمانڈڑے خیال پیا ' مسجد چھوڑ کتاباں نوں ٹھپ گئے نہیں
کانڈ پاڑ کے چاء لوریاں کیتے قلماں اتے دواماں نوں کپ گئے نہیں
اگے ققمہ دیوار دی کندھ آہی۔ چھالیں مار اتوں ول ٹپ گئے نہیں
رنگن چڑھی اے حیدر رسول والی جہاں رہناں سی سوئی رہ گئے نہیں

(پرکھ پڑچول مس 33)

ساڈے صوفیاں نے حق سچ دا دیوا بالن لئی عقی تے تیل عوامی رہل دھوں ای لے کے اوہوں
روشنایا اے۔ چرخہ کتن دا معاملہ ہووے یا دودھ رزکن دا قصہ۔ اوہدے پچھے عشق الہی والی پچی
مقصودت لگی ہوئی ہندی اے۔

طبے شاہ کندے نہیں۔

۱۔	کر کتن	ول	دھیان	کڑے
۲۔	اٹھ	جاگ	گھراڑے	تاہیں
	اسد	سون	ترے	تاہیں

تے علی حیدر فرماندے نہیں۔

الف۔ اٹھ سوانی اتے کمت مدھانی ' بیلزا کھپنی رات دا ای
اتوں ہوئی دھی تے دہیں نہ جی ' ایہ رزکنا وی کسے ذات دا ای
مٹ نہ ٹٹے دودھ نہ پٹھے ' ایہ وپلا وقت برات دا ای
جویں دودھ تھیں وی کھن دے حیدر ' تیویں فرق نہ رہی ذات دا ای

عارف عبدالستین نے اپنے ایس لیکھ وچ تصوف توں گل بات اگانہہ توری اے تے جدید شاعری
دے حوالے نال اجدے نویں تے پرانے پنجابی شاعراں نوں تصوف دے اثرات سٹھ آگزن والے
نمائندہ شاعر قرار دتا اے جہاں دا وڈا وصف ایہ ویسا اے کہ اوہ انسان دوست نہیں۔ بھانویں اوہناں
دی شاعری وچ ' مابعد الطبیعیاتی تے نیابتی (اللہ دا نائب انسان وان) حوالہ پس منظر وچ چلا جاندا اے۔
فیروزی اوہ انساناں دے ' انساناں پر ظلموں دی منڈیا کر کے ایسے انساناں نال متعارف کراندے نہیں
جہاں دی پہچان کس گئی ہووے۔

حضرت بابا فرید نوں عارف نے " پنجابی دا شریعت پسند صوفی شاعر " آکھیا اے جہاں نے اپنی
شاعری راہیں سچائی دے دیوے روشن کیتے نہیں۔ دنیا نوں فانی قرار دے کے اہدے نال تعلق رکھن
والے جھوٹے عملاں دی۔ منڈیا گیتی تے اوس آخری حیاتی لئی کچھ کرن دی تحریک پھلائی جس نے

ای بیگلی اے - تے انسانی کارکردگی جیکر ناکامی دل الی رہ گئی تاں ہمیشہ دا گھانا ورنہ ہمیشہ دا نفع حاصل ہونے گا۔

ایہ پیغام بابا فرید دا اپنا پیغام نہیں بلکہ ایہ اللہ رسول دا پیغام اے۔ ہر ۲۲ کہ اوہتاں نوں سلف صالحین تے مرشد راہیں حاصل ہویا تے فرانس نوں اگے پہچان دا فریضہ دی اوہتاں خوب نبھایا۔ بابا فرید آس تے امید دے مری نہیں تے فانی دنیا دی ننڈیا کر کے انسان نوں وقت دی قدر کرن دا سبق دیندے نیں۔

- ۱۔ کاکا سبھ تن کھائیو - جن جن کھائیو ماس
- دینیاں مت کھائیو موہے پر دیکھن کی آس
- ۲ بڑھا ہویوں شیخ فریدا کتبیں مگی دیہ
- جے سو درعیاں جیواں ' بھی تن ہوی کبیر
- ۳ اٹھ فریدا ' وضو ساز صبح نماز گزار
- جو سر سائیں نہ نویں سو سرکپ اتار
- ۴ فریدا بے نمازا کیا - ایہ نہ بھلی ریت
- کدی چل نہ آئیوں - پنچے وقت میت
- ۵ فریدا جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
- آپنے گریوان میں سرنیواں کر کے دیکھ

بابا فرید شریعت دا عملی احترام کر دے سن - جدا اثر ایہ ہویا کہ بے شمار غیر مسلم حضرات نے اسلام قبول کیا - تے سدھارا راہ پھریا

شاہ حسین دی شاعری دے عوامی رنگ نوں اجاگر کردیاں عارف عبدالستین شاہ حسین دی شاعری وچ درتیاں ہویاں عوامی علامتاں دا ذکر کر دے نیں - مثلاً "صفائی وچ خدائی اے - تے شاہ حسین کہندے نیں -

کت گن گئیں مگی شوہ نوں پیاری
اندر کوڑا وت گیو ای
مول نہ دتی او بہاری
کتیں سکھ نی ولے کڑیے چڑھیا لوڑیں کھاری
تندٹی ائیرن بنا ' چڑھنے دی کرکاری
کے حسین فقیر سائیں دا عملاں با عہم خواری
دنیا دی بے ثباتی بارے شاہ حسین دے خیالات انج اجاگر کر دے نیں۔

دنیا جیون چار دہاڑے کون کے مال سے
جیس دل و نجان ' موت تے دل جیون کوئی نے سے

سر پر جاناں ایس جانوں رہتا تاں تاہیں کے
کے حسین فقیر سائیں دا موت ویندی رے

سلطان باہو بارے عارف عبدالستین دا خیال اے کہ اوہ اندر جماتی پاون والے (Introvert) سن تے بیرون نبی (Extroversion) تال اوہناں دا کوئی تعلق نہیں سی۔ باہو بدن دھوں "دل" نوں بڑی اہمیت دیندے نہیں:

۱۔ ایہ تن رب سچے دا حجرہ وچ پا فقیرا جماتی ہو

نہ کر مت خواجه خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہو

۲۔ دل دریا سمندروں ڈوٹھے کون دلاں دیاں جانے ہو

وچے بیڑے ' وچے بھیرے ' وچے ونجھ مہانے ہو

چوداں طہق دلے دے اندر تنبو وانگوں تانے ہو

جو دل دا محرم ہوے باہو سو پو رب پہچانے ہو

عارف عبدالستین دی جاچے سلطان باہو نے دنیا نوں تیاگن دا سبق نہیں دتا۔ بلکہ وہ ایس حیاتی

راہیں دائمی حیاتی دی کامیابی لئی آہر کرن دا سبق دیندے نہیں۔

کر محنت کچھ حاصل ہووے تینڈی عمراں چار دہاڑے ہو

بہر حال باہو مرشد دی ضرورت تے زور دیندے نہیں تے مرشد دے فیض دا اعتراف بیاگ دہل کر

دے نہیں۔

الف اللہ چھبے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہو

نئی اثبات دا پانی ملیا ہر رگے ہر جانی ہو

اندر بوٹی مشک پچایا جان مہلن پر آئی ہو

جیوے مرشد کامل باہو جیوں ایہ بوٹی لائی ہو

بابا طبعی شاہ دی شاعری نوں اوہ "انسانی روح دی پکار" دا نام دیندے نہیں۔ طبعی شاہ نے منافقت تے

ظاہر پرستی دی منڈیا کیتی اے۔ حق سچ دا پیغام دھڑلے تال عام لوکاں تیک پچایا اے۔ اوہناں نے

انسانی برادری نوں اک عالمی برادری متھ کے گل اگے چلائی اے۔ کیوں جے سارے انسان بطور انسان

برابر نہیں۔ نالے طبعی شاہ نوں ایہ دی پتہ سی تے مرشد نے وی ایہو سمجھایا سی کہ جے توں انساناں

تال نفرت کریں گا تاں اوہ نیکی ول نہیں آؤن گے کیوں جے "دشمن نوں گھو شکر وی پیش کریئے تاں

اوہ قبول نہیں کردا۔ ایس واسطے اوہنے اک مسلمان تے پیر مرشد والا ہون دے باوجود انسانی برادری

نوں عالمگیر اپنائیت دا پیغام انج دتا:

نہ میں مومن وچ میستاں

نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں

نہ میں پاک آں ' وچ پلیتاں

فرعون	نہ	موسیٰ	میں	نہ
کون	میں	جاں	کیہ	بلیا
انسان بطور اشرف المخلوقات اودہ کندے نہیں:				
جاں	نوں	آپ	آخر	اول
پچھان	ہور	دوجا	کوئی	نہ
سیاں	کوئی	نہ	ہور	میتھوں
کون	ہے	کیٹرا	شوہ	بلیا
کون	میں	جاں	کیہ	بلیا

عارف دی جاچے بلے شاہ دا پیغام توحید الہی دا پیغام دی اے۔ تے اودہی شاعری پڑھیاں اوج لگدا اے "جیویں" ساڈے داغ نوں نہیں (بلکہ) 'دل نوں ہتھ پے رہیا ہوں تے ایس اپنے وجود نوں پکھلدا، کھلدا' تے کائنات تے اودہی خالق دے وجود نال اک مک ہندا ہویا محسوس کردے ہوئے ایسے اندر روح دوئی دے ہر روپ توں نا آشنا ہو جاندی اے تے وحدت دا اک ہمہ گیر تصور اوس اتے پوری طراں چھا جاندا اے" (پرکھ پڑچول ص ۹۱)

(اسلامی تعلیمات دا خلاصہ دی انسانیت دا عالمگیر تصور اے۔ رسول رحمت مومن تے کافراں دے مشترکہ رسول نہیں۔ اکناں لئی آپ بشر تے اکناں لئی نذیر نہیں) (تدر آفاتی)

علی حیدر نوں عارف عبدالمتمین "مضبوط فکری تے فنی بنیادوں والا صوفی شاعر" آکھدے نیں۔ تے جیوں غالب نے آکھیا سی۔

مغنیہ معنی کا ظلم اس کو بھیبو
جو لفظ کہ غالب مرے اشعار میں آوے
اوسے طراں علی حیدر دی ایہ دعوے کردے نیں۔

بج سی حرفیاں آکھیاں حیدر پنچے حنج معانی دے نیں
وانگ حروف مقطع دے "ایہ راز رموز نمانی دے نیں
جاہلاں نوں ابتہ بار نہیں ایہ سر حقائق دانی دے نیں
ایہ کھمبیاں رمزاں حشے والیاں معنی حروف مہانی دے نیں

علی حیدر دی شاعری اسلامی تبلیغ دی مقصدت نوں اکھاڑن والی شاعری اے جہڑی انسان دے اچے سچے آدرشاں دی نشوونما کردی اے تے اک انسان نوں انسان بنن وچ مدد دیندی اے۔ جہڑی اوہنوں دنیا دیاں آلائشاں تے گندگی توں پرے پرے رہن لئی ابھار دی اے۔ دنیا نوں اک امتحان گاہ سمجھدیاں ہویاں اپنے مقصد دل دھیان کرن لئی پریردی اے۔ تے اوس ازلی ابدی حقیقت دل رہنمائی کردی اے جدا ایہ کائنات 'اک لٹکارا اے۔ اوی حقیقت لا فانی اے۔ باقی سارے لٹکارے فانی نیں۔ سوائے اوبناں لٹکاریاں دے جہناں دا تعلق اوس ازلی حقیقت نال "روح دے توٹے راہیں

جڑیا رہ جائے کیوں جے روح دی اوسے لافانی ذات دا لافانی لشکارا اے۔

کوڑا گھوڑا ، کوڑا جوڑا ، کوڑا شاہ اسوار
کوڑے باشے ، کوڑے شکرے ، کوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی کوڑے لشکر ، کوڑے میر کنار

حیدر آکھے سب کچھ کوڑا سچا حک کرتار
دو جا نی محمد سچا ، سچے اسدے یار

ایہ یار اصحاب رسول وی نہیں تے اوہ وی جہڑے رسول اللہ نال عشق دی لڑی وچ پرچ کے فتانی
الرسول دی منزل پابندے نہیں تے انج گویا علی حیدر دی صوفیانہ شاعری دی فکری تے فنی بنیاد بڑی
مضبوط اے۔

ہاشم شاہ دی لکھت سسی ہنوں بارے عارف دا خیال اے کہ ایہ ”مجازی عشق دی رسی کمانی
نہیں“ (بلکہ) حقیقی عشق دا البیلا بیان اے۔ ہاشم شاہ اوہناں موتھیاں اتے وی اپنا پلا صاف چھڑا کے
نکل گئے نہیں جنہاں اتے مجازی عشق دا راگ الاپن والے شاعر رک رک جاندے تے دل کھول کے
آپ وی جسمانی لذتاں دا مزہ لیندے نہیں تے اپنے پڑھن سنن والیاں نوں وی لطف پہچان دی کوشش
کر دے نہیں۔ ایس دے الٹ اوہ تھان تھان تے روحانی تے اخلاقی نظریات دی چھاپ والے بول
شامل کر دے لگے جاندے نہیں۔“ (مضمون تے اقتباس)

دھن اوہ صاحب سر جنہارا عیب چھپاؤن ہارا
ہاشم جے اوہ کرے عدالت کھیڑا کرے تارا

سسی ہنوں دی ”فارم“ نوں عارف دوہڑیاں دا روپ من دے نہیں۔ تے انج ہاشم شاہ نے اک
سوچوی دوہڑیاں وچ سارا قصہ سمو کے رکھ دتا گیا اے۔ ایہ شاعری متحرک تے سبک اسلوب دی حامل
اے مثلاً

تازک پیر ملوک سسی دے مندی نال شکارے
عاشق دیکھ بے اک داری جی تنہاں ہر دارے
بالو ریت تلے وچ تزکن محسن جوں ہھیارے
ہاشم دیکھ یقین سسی دا پھیر نہیں دل ہارے

ایس مضمون دے اگلے پراگے وچ اوہ ہاشم شاہ نوں ”ہجر وچھوڑے دا راگ الاپن والا صوفی شاعر
”کہہ کے اوس بارے چانن پاؤندے نہیں جہنے تصوف نوں اک علی مسئلہ تمہن دی بجائے حیاتی دے
عملی پہلو آں اتے لاگو کیتا ہویا سی۔ عارف نے اپنے ہاشم شاہ دے دوہڑیاں نوں کھ رکھ کے گل بات
کہتی اے تے دسیا اے کہ ہاشم نے دنیا دے جھوٹھ دی ننڈیا تے عشق حقیقی دی تعریف کہتی اے۔

ثابت ہو جس درس عشق دے ، لیا حرف حقیقت والا

ہو ہزار گیا سب علموں اے تسبیح رہی نہ ۔۔۔ مالا
 نہ اودہ سنگھ نہ مورکھ ہویا ' ان (اوپنے) پھڑپھڑا پتہ زالا
 ہاشم زحد عبادت کولوں ان (اوپنے) مطلب یا سکھالا
 عارف موجب ہاشم شاہ دی نظر دج رانجے دا عشق کنگال دا عشق سی جد کہ مرزے دا عشق
 بہادران والا سی :

رانجھا یار غریب ہیرے دا اوپنے کن پڑوائے تاہیں
 صاحب زور نہ عاجز ہندے اودہ زور کرن سبھ تھائیں
 اودہ عشق کھایا مرزے پر عاجز بیو تاہیں
 ہاشم عشق کنگالاں والا نت روون ' نارن آہیں
 خواجہ فرید نوں عارف عبدالتین نے ابن العربی دے قلمے وحدت الوجود دا زہدست شعری مفسر
 آکھیا اے -

ہر صورت دج آوے یار - کر کے تاز ادا لکھ وار
 حک جا روپ سنگار دکھاوے - حک جا عاشق بن بن جاوے
 ہر مظر دج آپ سماوے - اپنا آپ کرے دیدار
 اودہ ابن عربی دے کھ دھار پیش کر کے ' اوہتاں دھاراں بارے خواجہ فرید دا نقطہ نظر دسدے
 نہیں -

ہر صورت دج آوے یار کر کے تاز ادا لکھ وار
 علم فرید ہے حاجب بے شک بے عرفان

اے	حسن	حقیقی	نور	ازل	تینوں	واجب	تے	امکان	کہوں
تینوں	خالق	ذات	قدیم	کہوں	تینوں	حادث	خلق	جہان	کہوں
تینوں	عرش	کہوں	انلاک	کہوں	تینوں	تاز	نعیم	جنان	کہوں
تینوں	تت	جمادات	کہوں	حیوان	کہوں	انسان	کہوں		کہوں
تینوں	مسجد	مندر	دیر	کہوں	تینوں	پوتھی	تے	قرآن	کہوں
تینوں	تسبیح	کہوں	زار	کہوں	تینوں	کفر	کہوں	ایمان	کہوں
تینوں	ہر دل	دا	دلدار	کہوں	تینوں	احمد	عالیشان	کہوں	کہوں

تے فیر اکدم پلنا کھاندے نہیں تے خواجہ فرید سکر وچوں صحو دج آجاندے نہیں تے فرماندے نہیں -
 کرتوبہ ترت فریدا سدا ہر شے نوں پر نقصان کہوں

تیجا پراگا

استاد کرم تحریک پاکستان دے مجاہد شاعر سن (پیدائش ۱۸۵۳ء وقات ۱۹۵۹ء) بوی لی حیاتی

بھائی - ایسے کارن عارف موجب استاد کرم دی شاعری وچ برصغیر پاک و ہند دی پوری صدی دی تاریخ دا کرب رچیا ویسا وسدا اے - کرم نے عوام دے نچلے طبقے دی ترجمانی وی کیتی مثلاً ایہ نظماں دیکھو -

چھیاری عیساں تھیں عاری
چوہڑی - مینوں بھنگن کے کوئی
جلا ہی کریں فضل الہی - وغیرہ

پر اوہناں سیاسی نظماں وی خوب لکھیاں مثلاً " - ہن اسلام مخول ہو گیا، ایہ کشمیر دی پنڈ بلا کیہ اے؟ " مسجد شہید گنج ' تے دوٹ وغیرہ

تے فیر کرم ہوراں دی شاعری دے مختلف پہلو اجاگر کر کے خراجِ تحسین پیش کیتا اے

مولانا بخش کشتہ نون عارف ہوری جدید پنجابی شاعراں دا پیش رو آکھدے نیں - کشتہ نے فطرت نگاری وی کیتی ' جذبات نگاری وی تے منظر نگاری وی - جدوں عارف نے ۱۹۳۹ء وچ میٹرک کیتا - اوس ویلے کشتہ دی عمر تریسٹھ سال سی - گویا مولانا حالی تے آزاد دے نال نال پنجابی وچ فطری تے جدید شاعری دا مڈھ بنمن والے کشتہ ہوریں سن - اوہ پنجابی دے پہلے صاحب دیوان شاعر سن - پاکستان بنن توں پہلاں وی اوہناں نے پنجابی نون مالا مال کیتا تے بعد وچ وی اہی محبت دے گیت گائے - تے فیر اوہدے بیٹے محمد افضل خان مرحوم نے پنجابی زبان تے ادب دی خدمت نون ساری عمر اپنا شعار بنائی رکھیا - کشتہ بارے لکھ کدی گل راہیں اوہ انج مکاندے نیں - " مولانا بخش کشتہ دا شعری مرتبہ بھانویں بہت اچا نیں - پر اوہ پنجابی نظم تے فزل وچ جدید حسیت دی علمبرداری کرن دے اعتبار نال پیش رو یعنی (pioneer) دا درجہ رکھدے نیں - ایہو وجہ اے کہ بعد دے جدید پنجابی شاعراں نے اوہناں دے پیراں دے چمکدار نشاناں کولوں ڈھیر رہنمائی حاصل کیتی -

پیر فضل گجراتی نون عارف ہوری " عارفانہ لہجے دا اک نوکلا شاعر " دا خطاب دیندے نیں - تے فیر پیر فضل دے شعری مجموعے ' ڈوہنگے پنڈے تے " نکوراں " دے حوالے نال پیر فضل نون پنجابی دا حافظ شیرازی من توں انکاری نیں: مثلاً " حافظ نے آکھیا سی

الا یا یا بہا الساقی اور کاساں ٹاولا
کہ عشق آساں نمود اول ولے افتاد مشکلا
تے پیر فضل نے آکھیا اے -

پچھوں پچھوں نکل آئے وچوں وچوں دکھ ای دکھ
پہلاں پہلاں عشق تائیں مشغلہ جاتاں میں
عارف موجب " پیر فضل دی غالب بنے عاشقاں دے زمرے وچ آؤندے نیں " مثلاً " غالب

رنج سے خوگر ہوا انسان تو مٹ جاتا ہے رنج

مشکلیں مجھ پر پڑیں اتنی کہ آساں ہو گئیں
پیر فضل

غماں نال مل گئی اے طبع میری جے غمگین رہتاں تے مسرور رہتاں
جناں غماں دے ہو نزدیک جاناں ' میں اوتنا غماں تھیں دور رہتاں
نالے عاشقانہ واردات تے فنکارانہ اظہار دے اعتبار نال دی اوہ منفرد نہیں تے ایسے کچھوں اوہناں دا
کوئی حریف نہیں۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نون عارف نے ”حرکت تے عمل دا نمائندہ شاعر“ دیا اے۔ اوہ بہادری دا
درس دیون والے ایسے شاعرنوں بڑا صلاح دے نیں۔ کیوں جے عمل حیاتی دا گنا اے۔
کیوں ڈرنا ایسے ونج کے ایویں ' جھلکے جھکڑ جھلن دے
پے کے طوفاناں دے ہتھیں دل دے جھاکے کھلن دے
آہلک تے سستی دے حوالے نال ڈاکٹر فقیر ہوراں ایہ درس دتا اے

آدم دے طوفان ونج آہلک دی بیڑی بوڑ کے
آکھلو دنیا دے موڈے نال موڈا جوڑ کے
آخ الا نون ' ہے اوہ جبار دی رحمان دی
کر دعا دی ' ورت پر اوہدے سروسامان دی
رکھ دے ایمان والے کند گھواراں نہیں
فتح ہتھیں کرن والے ونجے ہاراں نہیں

تے آخر وچ عارف عبدالستین نے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی شاعری نون اوہدی روح دے حوالے نال
علامہ اقبال دے ایسے شعردی سدھی پدھری تفسیر قرار دتا اے۔

یقین محکم ' عمل ہیمن ' محبت فاتح عالم
جہاد زندگانی میں یہ ہیں مردوں کی شمشیریں

حکیم ناصر دی شاعری نون غزل دے حوالے نال پرکھدیاں عارف نے حکیم ناصر دی حسن پرستی
دے روگ دی دس پائی اے جدا سرچشمہ اوہدا اپنا دل سی کدھرے کدھرے۔ ”چندا“ دا نال لے
کے ناصر نے اپنی غزل نون شگاریا اے۔

پیار دا ساگر مارے چھلاں کلا پیر میں دھر نہیں سکدا
تیرے اک سارے باجھوں میں ان تارو تر نہیں سکدا
کیہ ہویا جے تینوں چندا میرے نال پیار نہیں اے
میں اس دکھوں مروی جانواں ' پیار میرا تے مر نہیں سکدا

اک دیوا جے میرے گھر ونج نہ بلیا تے کیڑی گل اے

شر تیرے وچ بلدے پئے نیں ، چندا ہور بھیرے دیوے
عارف موجب حکیم نامردی شاعری اکلاپے توں جنم لیندی اے تے فیراک فردا تے مرتکز ہو
کے آخر وچ اجتماع اتے پھیل جاندی اے۔

چوتھا پراگا

پرکھ پڑچول دے چوتھے تے آخری پراگے وچ عارف عبدالتین نے شریف کنجای توں لے کے
شاہین نازی تک کل انی شاعراں بارے گل بات کہتی اے۔

شریف کنجای نوں اوہ نزل ، نزل تے صحت مند نظریات دی فنی تصویراں الیکن والا شاعر قرار
دیندے نیں۔ تے فیرا وہدیاں بعض نظماں دے حوالے نال اپنی گل اگے ودھاندے نیں۔ اوہ شریف
کنجای دی انساں نال محبت نوں انھی محبت دا نام دیون دی بجائے سجاکھی محبت دا نام دیندے نیں۔
کیوں جے اوہ ظالم تے مظلوم وچ فرق کرنا جان دی اے۔ شریف کنجای دے اسلوب بارے اوہ
کہندے نیں کہ :

اوہ انسانی جذبیاں تے سوچاں دی عکاسی تے معاشرتی ماحول دی تصویر کشی لئی عام طور تے یا کلام
کولوں کم دیندے نیں یا خود کلامی کولوں کلام تے خود کلامی وی ایس ریل ریل وچ اوہ بڑے شاعرانہ
ڈھپ نال اپنے آلے دوالے دا نقشہ دی کھج دیندے نیں۔ تے ایس کم واسطے وکھری کھچل توں وی
بچ جاندے نیں۔ ” (پرکھ پڑچول ص ۱۹۳) ” کدی ایہ پئی شریف کنجای نے کلام تے خود کلامی دے
دوہرے اسلوب دی مدد نال اپنی دھرتی دے وسیکاں دے جذبیاں ، چاداں ، تے مسئلیاں نوں معاشرتی
پس منظر سمیت اوساں دی اپنی زبان تے اپنے لہجے وچ صحت وندانہ نقطہ نظر پیش کرن دی فنی کوشش
کہتی اے تے ” جگراتے ” ایس کوشش دا جیوندا جاگدا ثبوت اے۔ (ایضا ص ۱۹۷)۔ قیوم نظر دے
شعری مجموعے ” توں تے میں ” بارے گل کردیاں عارف نے دسیا اے کہ قیوم نظر دی جاچے ” توں ”
توں مراد حقیقت مطلقہ (احد - حق سچ) تے میں توں مراد اوہدا سچا عاشق اے بھانویں اوہ آپو قیوم نظر
ہووے یا کوئی ہور۔ اوہ قیوم نظر دی شاعری نوں روحانی تے مابعد الطبیعیاتی پچھوکر رکھن دے باوجود
عمرانی معنویت نال ودھیری رہی جیہی قرار دیندے نیں۔ جدا سلسلہ صوفیاں دی شاعری توں چل کے
موجودہ وقت دے فنی تقاضیاں دا ساتھ وی دیندا اے۔

” ترجمن ” احمد راہی دا مجموعہ کلام اے۔ جنوں عارف نے ” عورت دی مظلومیت دا شعری
اظہار ” کہہ کے اوسدی پہچان کرائی اے تے ایس مظلومیت نوں انفرادی تے اجتماعی ہر دو سطح اتے
پیرو جیکٹ کیتا اے۔ تے بعض جگہ اوہ ۱۹۴۷ء وچ پاکستان بن ویلے مسلمان عورتاں نال ہونے والے
ظلم اتے اظہار کیردا اے جدے نتیجے وچ سماجی اخلاقی تے تمدنی مسئلے پیدا ہو گئے سن۔ احمد راہی نے
ایہ کمال کیتا اے کہ اوہ سماجی سطح اتے عورت دی مظلومیت بارے ساریاں گلاں عورت دی زبان توں
کڈھاندے نیں۔ تے آپ پچھوکر وچ لکے رہندے نیں۔ عارف دی جاچے احمد راہی دی شاعری اپنی
ڈکشن ، تشبیہاں تے استعاریاں پاروں کول ہو گئی جس پاروں جذبات تے احساسات وچ لطافت آگئی

اے۔ تے انج اوہ اندر و اندر سچے تے پاکیزہ سماج نوں اکتھاب آشنا کردی جاندی اے۔
 باقی صدیقی نوں عارف پینڈو ر ہل تے پار دا شاعر قرار دیندے نیں تے فیر اوہنوں شہری ر ہل دل
 سز کرن والا وی مندے نیں۔ جدوں پنڈاں دے نیڑے طاں لگیاں تے پینڈو ر ہل وچ اکتھاب آگیا
 تے مل دا مٹھوسن کے اوہنوں ہور انداز وچ وقت دا پابند ہونا پے گیا۔

ڈاکٹر رشید انور بارے ”یاداں“ دے حوالے نال گل کردیاں عارف نے اوہنوں انساں دے
 طبقاتی شعور دا عارف آگیا اے جینے دنیا دی اونچ نیچ دا دیر دا بھروسہ انداز وچ کیتا اے۔ تے اوہدی
 نکھینسی وی کیتی اے۔ تے جہڑے لوک رشید انور دی شاعری نوں سوچ دھار توں خالی کمندے نیں
 اوہناں نوں غلط تے زے الزام باز قرار دتا اے۔ مثلاً ”ایہ شعر ذرا نکو:

کدھاں ات ہیرے دیاں ڈھا کے وی میں قید رہیا

جن چڑھیا تے میرے گردے چانن کندھ اسار گیا

سلیم کاشرنوں عارف نے نویں شاعراں دا سمجھ توں اچا نمائندہ تے صحت مند سوچاں دا حامل قرار
 دتا اے۔ جد کہ منیر نیازی نوں اوہ ”کالے جنگل دے لمیرے سفر دا بہادر راہی“ آکھدے نیں تے
 اہناں دونوں شاعراں بارے بھروسے گل بات کیتی اے۔

جم حسین سید دے مجموعہ کلام ”رت دے کم“ بارے گل کتھ کردیاں عارف نے جم حسین دیاں
 مختلف نظماں بارے چانن پایا اے تے نویں تے پرانی نسل دے ود کرے نوں کھیر دیاں حالات دا
 جائزہ لیا اے۔ تے ایہ وی ویسا اے کہ نویں پود لئی کتابی نصاب مرتب کرن دے روپے درست نہیں
 ہیکے۔ بشیر مندر نوں عارف ہوری جاگدی اکھ دا شاعر۔ آکھدے نیں کہ اوہ بصیرت تے بصارت دے
 استخراج نال اپنی شاعری رچدا اے۔ تے انج اوہدی شاعری انسان دوستی دی حامل بن کے سامنے آؤندی
 اے۔

اقبال صلاح الدین نوں عارف نے ”بار دی سار“ لین والا شاعر منیا اے جینے غالب دی دکھی
 روح دی ایس پکار نوں سن کے اپنا فنی رویہ مقرر کیتا اے۔

یہ کہاں کی دوستی ہے کہ بنے ہیں دوست نامح

کوئی چارہ ساز ہوتا کوئی نمگسار ہوتا

تے انج اقبال صلاح الدین نوں اوہ نامح دی بجائے چارہ ساز تے نمگسار کہہ کے اوسدیاں بعض
 نظماں دے لشکارے پیش کردے نیں حفیظ نائب نوں عارف عبدالستین نے ”نویاں راہواں بنان تے
 اوہناں اتے ٹرن والا راہی“ آکھیا اے جہڑا بڑی ہمت نال اگے ودھ رہیا اے تے ناساز گار حالات
 دے باوجود مایوسی نوں نیڑے نہیں لگن دیندا۔ تے اجدے دور دا انسان جس اکلاپے دا شکار اے اوہ
 اکلاپا ”میل جول“ دے باوجود دنوں دن ودھدا جا رہیا اے۔

اک دوہے دے نیڑے ہویاں

دوہ گئے اکلاپے دے پینڈے

ابنہ عارف نے حفیظ تائب دیاں غزلاں دے حوالے نال ای گل کہتی اے۔ نعمتاں دے حوالے نال نہیں۔ عارف دے دعوے دے ثبوت لئی ایہ شعر کافی اے جس وچ جدت تے قدامت دے دریا پئے وگدے نیں۔

ساڈے جمل نے نویاں نویاں راہواں لہدیاں رہنا ایں
 جن تے اساں کنڈاں سٹیاں ' ذریاں دے دل ٹولے نیں
 عارف عبدالستین دی نظر وچ جے کر اکبر کاظمی ویلے دا منصور اے تاں اعزاز احمد آذر سجائی دے
 مختلف رویاں دا نوکلا شاعر۔ جد کہ قدراں دے بحران دا شاعر یونس احقر اے دوہے پاسے بھولا بھالا
 اجمل وجیہ بھولنے تے سیانف بھری شاعری دا نمائندہ اے تے راشد حسن رانا فطرت دا عاشق تے ادبدا
 ترجمان اے۔ شاہین نازلی دی شاعری ہوا دے نرم تے نازک بلے ہار اے۔ جد کہ عارف دی جاچے
 منظور وزیر آبادی پنجابی دا آدرش پرست شاعر اے تے ایہاں سمناں بارے وی عارف ہوراں مٹھے
 مٹھے لفظاں وچ اظہار خیال کیتا اے۔ تے ساری گل بات نوں سوہنا بھمایا اے۔

تنخواہ میں اضافہ یا محکمہ میں ترقی

کس طرح؟

اگر آپ بی اے کر چکے ہیں تو ہم آپ کو ایم اے کرا سکتے ہیں۔ ہمارے ادارے کی سوال "جواب" کتب کا مطالعہ کریں۔ کامیابی سے ہم کنار ہوں اور تنخواہ میں اضافہ ہو۔ ہمارے ہاں تقریباً ہر مضمون میں ایم اے کی کتب موجود ہیں اور نصاب بھی جس کی کوئی قیمت وصول نہیں کی جاتی۔
 علاوہ ازیں پی۔ سی۔ ایس و سی۔ ایس۔ ایس کی کتب اور دیگر معلومات کے لئے تشریف لائیں۔

ماسٹر ڈگری کی کتب کی مشہور دوکان

نیوبک پبلس اردو بازار۔ لاہور فون نمبر: 7224925

رمزرواوت و رنگ و ڈھنگ

ڈاکٹر اسلم رائے پنجابی زبان تے ادب دے اک اگے لکھاری نیں۔ شاعر تے نقاد وی نیں۔
تے پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی دے استاد وی نیں۔ رمزرواوت اوہناں دے گیارہاں
تنقیدی مضموناں دا مجموعہ اے جھڑے کلاسیکی شاعراں بارے لکھے گئے نیں۔ یعنی:

۱۔ مذہبی تے اخلاقی قدراں دا شاعر (بابا فرید گنج شکر)

۲۔ دلاں دا محرم (شاہ حسین)

۳۔ اسلامی تصور دا مبلغ (سلطان باہو)

۵۲۳۔ پنجابی دا بے پاک شاعر تے حقیقتاں دا ترجمان (لمبے شاہ)

۶۔ پنجاب دا مصور (وارث شاہ)

۷۔ درد تے سوز وی آواز (ہاشم شاہ)

۸۔ ہجرت وصال دا شاعر (مولوی غلام رسول عالمپوری)

۹۔ حقیقی عشق دا محرم راز (خواجہ غلام فرید)

۱۰:۱۱۔ سفرالشنق و مسافر۔ مجاز تے حقیقت دا رمز شناس (میاں محمد بخش)

پنجابی زبان دی سب توں پہلی لسانی ہنتر بابا فرید دے شلوکاں دی شکل وچ ساڈے سامنے
آؤندی اے بابا فرید اک مسلمان صوفی تے درویش، مبلغ اسلام سن۔ جنہاں دے فیضان دا
صدقہ لکھاں لوک اسلام دے دائرے وچ آئے۔ اسلامی تعلیمات دی بنیاد اخلاق اے۔ حضور
علیہ السلام دی حدیث اے کہ میں اخلاق دی تکمیل کارن نبی بنا کے بھیجا گیا واں۔ ایہ اخلاقی
سرمایہ ای انسانیت دا گمنا اے۔ حضور علیہ السلام دی نبوت توں بعد نویں نبوت دا سلسلہ ختم ہو
گیا اے۔ تے حضور دا ارشاد اے العلماء امتی کالانبیاء ہنی اسرائیل۔ یعنی میری امت
دے علماء بنی اسرائیل دے نبیاں وانگ نیں۔ تے آپ توں بعد تبلیغ اسلام دا فریضہ آپ دی
امت دے سچے سچے علماء نے نبھایا اے۔ اہتاں بزرگاں نوں ”اولیائے کرام“ کہیا جاندا
اے بابا فرید شکر گنج حضرت معین الدین چشتی دے خلیفہ خواجہ بختیار کاکی رحمت اللہ علیہ دے مرید
خاص سن ظاہری علموں فراغت پاکے باطنی تعلیم دل دھیان و تائیں مرشد دی نگرانی سٹھ بڑی
ہمچیتی اخلاقیات دیاں ساریاں منزلوں طے کر لیاں۔ تے فیہ اخلاقی طاقت نال دلاں دیاں بستیاں
آباد کر دے رہے۔ تے وفات توں بعد آپ دے خاص مریداں تے خلیفیاں مثلاً ”علی احمد صابر
کلیری تے نظام الدین اولیا۔ وغیرہ نے آپ دا مشن جاری رکھیا تے ایہ سلسلہ اج تک چالو اے
بقول سلطان باہو۔

نام فقیر تمہاں دا باہو۔ قبر جنہاں دی جیوے ہو

ایس لیکھ ویج ڈاکٹر اسلم رانا نے بابا فرید ہوراں نوں مذہبی تے اخلاقی قدراں دے حوالے نال پرکھیا اے۔ تے آپدی تعلیمات دا سرچشمہ اسلامی تعلیمات نوں قرار دے کے انسانی اخلاقیات دی تعمیر تے انسانیت دی صحیح تربیت نوں اسلام دے لافانی تے آفاقی اصولاں دی مرہون منت قرار دتا اے۔ رانا صاحب نے بدھ مت تے عیسائیت نوں وی عمل اتے زور دین والے مذہب خیا اے تے یورپ ویج مذہب نوں ذاتی مسئلہ قرار دین دا ذکر وی کیتا اے۔ لیکن اسلامی اخلاقی قدراں ذاتی توں علاوہ اجتماعی پکھوں وی بڑی اہمیت رکھدیاں نیں۔ رانا صاحب نے ادبی بحثاں ویج کلاسیکی تے رومانی اسلوباں بارے گل بات کر دیاں حقیقت تے مجاز دا فرق تے اوہناں دیاں جداں دی نشاندہی کیتی اے۔ تے حقیقت دے بیان ویج مرشد تے محبوب حقیقی دیاں گلاں ہاتاں کر کے حیاتی دے داخلی تے خارجی سرچشمیاں تے اوہناں دی روانی دل جہات پائی اے۔ تے فیر تصوف دے حوالے نال صوفیاء توں لے کے غالب تک اپڑ گئے نیں۔ جیویں۔ غالب نے آکھیا سی۔

یہ مسائل تصوف یہ ترا بیان غالب
تجھے ہم دل سمجھتے جو نہ بارہ خواد ہوتا

فراق تے وصال عام شاعری دا اہم موضوع اے۔ لیکن صوفیانہ وارداتاں تے مشاہدات وی ایسے نقطے دے دوالے کھدے نیں تے صوفیاں نے وی محبوب دی سک محسوس کردیاں کدی فراق دے دوہڑے رچے نیں تے کدی اوہ وصال دی کیفیت محسوس کر کے محبوب دی محبت ویج گٹ ہو کے رہ جانے نیں۔ بہا تے فراق دا ذکر ہووے تاں بابا فرید اپنے ادیبوں دا اظہار انج کردے نیں۔

فریدا راتیں وڈیاں دھک دھک اٹھن پاس
دھرگ تھناں دا جیوناں جہناں وڈانی آس

تے وقت نوں ضائع کرنا اوہناں دے نزدیک گناہ اے۔ چنانچہ فرماندے نیں۔

(۱) اٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار

جو سر سائیں نہ نیویں ' سو سر کپ اتار

(۲) فریدا جے توں عقل لطیف ہیں۔ کالے لکھ نہ لیکھ

اپنے گریوان میں سر نیواں کر کے دیکھ

تے ایس طراں بابا فرید دے مختلف شلوکاں تے بیتاں دے حوالے نال اوہناں دی اخلاقی تے اسلام دی مذہبی تعلیم تے اوسدی مقصدیت نوں اگھیریا اے۔ جہدے پچھے اسلامی فلسفہ اخلاق کم کر رہیا اے۔

شاہ حسین : بابا فرید توں کوئی تن سو سال بعد شاہ حسین دا وارا پہرہ آؤندا اے۔ اوہ وی اک صوفی بزرگ نیں۔ پر بابا فرید دا رنگ دھیما تے طلسمی بھرا سی جس ویج اک عزت آور تے وقار سی لیکن شاہ حسین کول ذات دی نئی دا رنگ کدی کدی ملا تہیہ شکل ویج گوڑھا ہو کے سامنے آیا۔

(۱) نہ مگر ہاری نہ اوہ مسافر
 نہ اوہ مومن نہ اوہ کافر
 جو آہا سو آہا
 انی حسین جولاہا
 عاشق ہوویں تاں عشق کماویں (۲)
 راہ عشق دا سوئی دا نکا - دھاگا ہوویں تاں جاویں
 باہر پاک ، اندر آلودہ کیا توں شیخ کماویں
 کے حسین جے فارغ تھیویں خاص مراتبہ پاویں
 سو پو راتیں لیکھے پوسن جو نال صاحب دے جالیاں او (۳)
 نام حسین تے ذات جلاہا گاہلاں دیدیاں تانیاں والیاں او

اسلم رانا دے بقول:

”پنجابی شاعری دا دامن تصوف نال بھرا ہویا اے۔ بابا فرید توں لے کے خواجہ غلام فرید تیکر
 تصوف دا کوئی نہ کوئی رنگ پنجابی دے وڈیاں شاعراں کول مل جاندا اے....۔“
 تے فریادہ۔ طبعے شاہ، شاہ حسین تے خواجہ فرید دا تقابلی جائزہ لے کے اوہتاں دی شاعری وچ
 موجود ابلاغی ایکاد تصور اجاگر کر دے نیں جس دی تان محبوب حقیقی دی محبت اتے جا کے ٹھدی اے
 ۔ مثلاً ”طبعے شاہ نے آکھیا سی۔“

تیرے عشق نچائیاں کر کے تھیا تھیا
 تے خواجہ فرید آکھ دے نیں:

لوانے	دے	وعظ	نہ	بھانے
بیشک	ساڈا	دین	ایمان	اے
ابن	العربی	دی	دستیور	
عاشق	مست	مدام	ملائی	
کہہ	سجانی	بن	سٹھائی	
آکھ	انالحق	تھی	منصور	

تے ایسے کیفیت دا اظہار شاہ حسین نے انج کیتا سی:

(۱) ربا! میرے حال دا محرم توں

اندر توں، باہر توں روم روم (وال وال) وچ توں
 توں ہی تانا توں ہی بانا سب کچھ میرا توں
 کے حسین فقیر نماٹا۔ میں ناہیں سب توں

(۲) باجھ جن مینوں ہور نہ بھدا

تن شور آہیں دے لبو۔ سچ چڑھی مینڈا تن من بھدا
تن دیاں تن جانے من دیاں من جانے، محرم سو جو دلایاں بھدا
کے حسین فقیر سائیں دا لوک بھلا۔ سچ سچ بھدا

(۳) میرے صاحبا --- ! میں تیری ہو مکی آں

کے حسین فقیر سائیں دا تیرے در دی کتی آں

تے فیر اوہ وقت دی آؤندا اے کہ شاہ حسین محبوب دے عشق دی آگ وچ سڑن ہن لگ پیندا
اے تے:

رانجھن رانجھن کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی

رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی

شاہ حسین دیاں کانیاں وچ وحدت الوجود دا اوہ تصور گھٹ ای بھدا اے جہڑا بندے تے خدا دا فرق
مٹا دیندا اے۔ مثلاً "اوہ آکھدے نیں۔"

جس شوہ نون میں ڈھونڈ دی وتاں لدھا ہی شوہ سوئی

کے حسین سادھاں دے لمیاں نکل بھل (مہلیکا) گیوئی

اسلم رانا موجب شاہ حسین دا لہجہ درداں بھراتے دھیمیا اے کیوں جے اوہ اہتاں سوچاں وچ ای
کجے رہندے نیں کہ خبرے محبوب مینوں قبول وی کرے گا کہ نہیں؟۔ تے فیر "انسانی ایگو" دی
یکٹائی تے اوس دے پروان چڑھن یا نہ چڑھن دا احساس وی شاہ حسین کولوں بھدا اے:

میں بھی جھوک رانجھن دی جاناں نال میرے کوئی چلے

پیریں پونڈی، مٹاں کر دی، جانا تاں پیا اکلے

نیں (دریا ندی) وی ڈوٹھھی تلا پراٹا، شیناں تپن لے

جے کوئی خبر مٹر دی لیاوے جتھ دے دیواں چلے

اسلم: انا نے شاہ حسین دے سوانی والے روپ دا ذکر وی کیتا اے کہ شوہ (خدا) اوہدا کونت

(خاتون) اے تے اوہ اوہدی درہٹی اے۔

مندی ہاں کہ چنگی ہاں صاحب ! تیری بندی ہاں

سہلا لوک کے دیوانی رنگ صاحب دے رنگی آں

ساجن میری اکھیں وسدا گلئیں پھراں نشنگی آں

کے حسین فقیر سائیں دا در (دولہا - ویاہن والا شوہر) چنگے نال منگی ہاں

تے فیر انسان رب دے تعلق بارے وی شاہ حسین دیاں کانیاں وچ چنگی بھلی جان پہچان لہندی

اے۔

مینڈی   دلڑی   رانجمن   جئے
 جکل   بیلے   پھراں   ڈھوڑیدی   رانجمن   میرے   جئے
 بھیس   آئیاں   ڈھول   نہ   آیا   ہیر   کوکے   وچ   بھجئے
 کے   حسین   فقیر   نماٹا   رانجمن   !   مل   کت   (کے)   ڈھنکے

اک نکھیڑا: انسان دے نال نال رب دی ذات اے۔ ایہدی گواہی قرآن وچوں وی مددی اے وهو معکم اینما کنتم۔ تے اوہ تماڈے نال نال اے بھانویں تیس کتھے وی ہوں۔ میری (تدر آفتی دی) جاچے ایہہ ہدی معیت انسان نال روح (بہری کہ ربی امر اے) دا سر صدقہ اے کیوں جے روح دی اصل ”مادہ“ نہیں۔ تے اوہدا اصل دے لحاظ نال مادی دنیا نال وی کوئی تعلق نہیں۔ جد کہ بدن نرا مادہ اے تے مادی دنیا دے اجزا دی ترتیب نال وجود وچ آیا اے۔ ایس گل نوں ساڈے بیلی ”وحدت الوجود“ کہہ کے اندمان لگ پیندے نیں۔ حالانکہ رب دی ذات کسے شے ورگی نہیں:

لیس کھٹلہ شئی۔ (قرآن) تے ”شے“ مخلوق اے جد کہ انسان مخلوق ہون دے حوالے نال شے دا درجہ رکھدا اے۔ فیر ایہ کہتا کہ انسان تے خدا اگو نیں۔ درست نہیں۔ البتہ انسان تے خدا دا رشتہ انج دا اے جویں سورج تے ذرے دا۔ کہ اوہ سورج دیاں کرناں نال روشن اے کرناں گویا ”روح“ نیں۔ جنہاں نال ذرے چکارے مار رہے نیں۔ لیکن ذرے دی اصل سورج نہیں۔ کرناں دی اصل سورج اے رات نوں کرناں (روحان) کچھے پرت جانیاں نیں۔ ذرہ ابتھہ ای رہ جاندا اے۔ ایہو جیکھا رب دے منکراں نوں پیا ہویا اے تے اوہ مڑ کے جیون دا عقیدہ نہیں رکھدے۔ حالانکہ ذرے اپر جدوں وی مڑ کے لشکارا پائیے اوہ چمکدا اے۔ ایسے طراں روح انسانی دی اصل قرآن موجب ”امر ربی“ اے۔ جد کہ بدن وچ دل دی حیثیت اک ذرے وانگ اے۔ جس وچ رب دے نور دے لشکارے جھلن دی طاقت موجود اے۔ ایہ سلسلہ وحدت الشہود دی وس پاؤندا اے تے ایس حوالے نال شاہ حسین انسانی حیاتی نوں فانی کہندے نیں۔

چار دھاڑے گوئل واسا۔ اس جیون دا کیا بھرداسا۔ نہ کر اتا مان کے حسین فقیر نماٹا۔ دنیا چھوڑ سمولہ۔ جانا۔ آخر خاک سمان

سلطان باہو۔ اسلامی تصوف دا مبلغ: ایس لیکھ وچ رانا صاحب پہلے تاں پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ بارے حتی کھوج نہ لگن دا گلہ کردے نیں تے فیر اہدی عمر کوئی اک ہزار سال قرار دیندے نیں۔ تے ایہو نظریہ درست اے۔ پنجابی زبان دا مادہ مسلماناں دے پنجاب وچ آؤن تے ای بجھاسی۔ تے پنجاب دی سابقہ بولی وچ عربی فارسی لفظاں دے جاگ لگن نال بہری زبان ہنگری تے ودھی پھلی اویں حقیقت وچ پنجابی اے۔ ایس زبان دے مامے نانے پرانی مقامی بولیاں وچ لکے ہوئے نیں تے دادکے تے پیکے اوہ اہل اسلام نیں جنہاں نے حملہ آوراں دی حیثیت وچ ابتھہ اسلامی حکومتاں قائم کیتیاں تے فیر اہماں دے نال اسلامی تبلیغ کارن صوفیا کرام وی آئے تے انج اسلامی تصوف دے اخلاقی اصولاں دی طاقت راہیں ابتھہ دے لوکاں دے دلاں نوں نور و نور کرن دا سلسلہ

چالو ہوا۔ ایہ صوفی بزرگ حسین زنجانی 'داتا گنج بخش' معین الدین چشتی اجیری تے سخی سرور وغیرہ
سن اسلامی تصوف نے اہٹاں بزرگاں راہیں برصغیر وچ بڑی ترقی کیتی تے سارے بزرگاں نے اپنے اپنے
وارے پورے اندر اسلامی تصوف دی تبلیغ راہیں اسلام دی تبلیغ دا حق ادا کیتا۔ تے سلطان باہو
ہوری دی اہٹاں وچوں اک بزرگ نیں۔ جنہاں دیاں پنجابی سی حرفیاں اسلامی تصوف دا نکھریا ہویا
روپ پیش کر دیاں نیں۔

اسلم رانا نے ایس لیکھ وچ تصوف بارے گل باوا فرید تون مڑ کے چلائی اے تے شاہ حسین دا ذکر
کر کے اوڑک سلطان باہو دیاں پنجابی سی حرفیاں ول دھیان ماریا اے تے اوہٹاں دی زبان تے اسلوب
دے حوالے نال پنجابی زبان وچ عربی فارسی لفظاں دا پھیرا ٹورا ودھن ول اشارہ کیتا اے۔ جنہاں وچ
اسلامی تصوف دیاں اصطلاحاں وی سمودتیاں نیں مثلاً:

- (۱) الف اللہ بخشے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہو
- نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہر جانی ہو
- (۲) الف احد جد دتی دکھالی از خود ہویا فانی ہو
- قرب وصال مقام ' نہ منزل ' نہ اتھ جسم نہ جانی ہو
- (۳) الف الست نیا دل میرے جند "ملی" کو کیندی ہو
- حب وطن دی غالب ہوئی ہک پل سون نہ دیندی ہو

سلطان باہو دیاں سی حرفیاں پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ آپدے سے (۱۰۳۹ھ تا ۱۱۰۲ھ / ۱۶۲۹ء تا

۱۶۹۱ء) اندر علمی لحاظ نال پنجابی زبان دی ساخت دا موندہ مساندرا کیہ سی۔ مثلاً "دیتھ دتی رچتا دیکھو:

- تدوں فقیر شتابی بن دا جاں ' جان عشق وچ ہارے ہو
عاشق ' شیشہ ' عشق مہلی جاں ' جان جاناں تون وارے ہو
خود نفی چھڈ ہستی بھیرے لہ سروں سبھ بھارے ہو
سویاں باجھ نہ حاصل تھیندا (توڑے) سے سے ساگ اتارے ہو
○ قلب کمال جمالوں جسموں جوہر جاہ جلیلوں ہو
قلب قلب منور ہویا - خلوت خاص خلیلوں ہو

اسلام رانا موجب:

" حضرت سلطان باہو۔ اوہ پہلے پنجابی شاعر نیں جنہاں نے پنجابی شاعری نوں جتھوں تیکر تصوف
دے مضمون بیان کرن دا تعلق اے اک نواں رنگ تے آہنگ عطا کیتا اے۔ تے ایہ اوہ رنگ اے
برہہ اگانہ چل کے پنجابی دے اکثر صوفی شاعراں نے اپنایا تے زبان تے بیان وچ عربی تے فارسی دے
اکھراں نوں پنجابی زبان دے ڈھانچے وچ اسطراں شامل کیتا اے کہ پنجابی دا حصہ بن گئے..... اہدا
مڈھ حضرت باہو نے بھایا۔ تے۔ انہوں کمال تے اہزان والے مولوی غلام رسول عالیپوری تے خواجہ
غلام فرید شمس کوئی میں۔..... ایہ کوئی اتفاقی حادثہ نہیں سی کہ سکھاں نے پنجابی نوں اپنی مذہبی

زبان من لیا - ..... ایہ سلطان باہو ہوراں وا ای فیض سی کہ پنجابی شاعری روحانی مشوایاں ' تصوف ' خالص مذہب ' طب تے تھ دے نال نال خاص شعری صنفاں مثلاً ' جنگ نامے ' معراج نامے ' نور نامے تے علیہ شریف وغیرہ وجود وچ آئے - بے پنجابی شاعری بابا فرید تے شاہ حسین دے اسلوب اتے ای چلدی رہندی تے خورے اج سانوں ہیر وارث شاہ ' یوسف زلیخا ' مرزا صاحبان ' سوہنی مہینوال تے سیف الملوک ورگیاں مشوایاں پڑھن نوں نہ ملدیاں - " (رمز روایت ص ۷۷-۷۸)

فیر اسلم رانا نے دل دی زبان دے حوالے نال موسیقی دی اہمیت واضح کیتی اے - تے اقبال دا حوالہ دے کے گل انج سمجھائی اے :

آیا کہاں سے نالہ نے میں سرور سے
اصل اس کی نے نواز کا دل ہے کہ چوب نے ؟
جس روز دل کی رمز معنی سمجھ گیا
سمجھو تمام مرطہ ہائے ہنر ہیں طے

تے فیر ایس حوالے نال سلطان باہو دی شاعری نوں اک من کچھویں موسیقی دی حامل قرار دتا اے - جدا تعلق راگ راگیاں دی بجائے دل نال اے - تے اوڑک ایہ لے تے مستی ایس بات دی گواہی دیدی اے - کہ :

شاعری جزویت از پیغمبری

تے حضرت سلطان باہو دی شاعری دے جذباتی اسلوب راہیں اورتاں دی کرنی تے عمل دا سارا نچوڑ قاری تیکر پہنچ جاندا اے -

اسلم رانا حضرت سلطان باہو نوں شریعت تے طریقت دے سمندر دا اہمیا تارو قرار دیندے نیں - بننے ایہاں دونہاں وچ مخالفت دی تھاں مطابقت پیدا کیتی اے - شریعت رستہ دسدی اے تے طریقت عملی پریراتے اودا سٹہ سامنے لیاؤندی اے چنانچہ باہو ہوری فرماندے نیں :

ت ' تسبیح پھری تے دل نہ پھرا کیہ لینا تسبیح پھڑ کے مو
علم پڑھیا تے ادب نہ سکھیا - کیہ لینا علم نوں پڑھ کے مو
چلہ کنیا ' کلمہ نہ کھنیا - کیہ لیناں چلیاں وڑ کے مو
جاگ بناں ودھ محمدے ناہیں بھانویں لال ہون کڑھ کڑھ کے مو
تے ایس وچ جہڑی رمز جھلکارے مار رہئی اے اودہ اے مرشد کامل دی ضرورت تے اہمیت -
تے اہلے پچھے کے دے دیدار دی سک دی لہراں لیندی پئی اے :

ایہ تن میرا چشماں ہودے میں مرشد دیکھ نہ رجاں مو
لوں لوں دے مذہ لکھ لکھ چشماں - اک کھولاں اک کجاں مو
اتا ڈٹیاں مبر نہ آوے ہور کتے دل بجاں مو
مرشد دا دیدار اسان باہو لکھ کھوڑاں کجاں مو

تے آخر وچ اخلاقیات دے حوالے نال دیا اے کہ سلطان باہو دے کلام وچوں دنیا پرستی دی
ندیا دا پہلو اجاگر ہندا اے۔

ایہ دنیا زن حیض ہلیتی ہرگز پاک نہ تھیوے جو
جس فخر (اللہ والا ہون دا دعویٰ دار) گھر دنیا ہووے لعنت تہدے جیوے جو
تے انج ایہ لیکھ سلطان باہو ہارے مختلف زاویاں توں لٹکارا سٹا اپنی اخیر تک جا پہنچدا اے جس
وچوں گویا اک سرمستی تے سرشاری ڈلہ ڈلہ پیندی اے۔

بلھے شاہ۔۔ پنجابی دا بیباک شاعر: ڈاکٹر اسلم رانا نے ایس لیکھ وچ بلھے شاہ نوں
وحدت الوجود دے حوالے نال سامنے لیاندا اے۔ تے مطلب ایہ کڈھیا اے کہ:

”انسانی روح ازلی روح توں دکھ ہو کے وجود وچ آؤندی اے تے اوسے اصل دل پرت جاون لئی
پھر کدی تے تڑندی رہندی اے۔ ایس نوں وحدت الوجود والے قافی اللہ دی منزل تیکر لے جانے
نیں۔“

تے فیر تصوف ہارے ہلکی پھلکی گل بات کر کے بلھے شاہ نوں وحدت الوجودی شاعر آکھیا نہیں۔
جس کول ملا تہہ رنگ دی اے تے اخلاق دی تعلیم دی۔ مرشد نال محبت دی تان اوڈک رب نال
شدید محبت اتے جا کے شدی اے۔

عرش منور لمیاں بانگاں سنیاں تخت لہو
شاہ عتات کنڈیاں پائیاں لک چھپ کچھرا ڈور
میری بکل دے وچ چور۔ نی۔ میری بکل دے وچ چور

اسلم رانا موجب:

” تیرے عشق نچائیاں۔ کر تھیا تھیا “

وچ بلھے شاہ دی ساری شخصیت لہراندی پئی اے کیوں جے بلھے شاہ قالی دی بجائے حالی بزرگ
سن۔ تے اوہناں اتے استغراق تے جذب دی کیفیت بڑی ڈونگھی سی۔ تے اوہ اپنے جبہ تے دستار
فضیلت نوں پرھاں سٹ کے صوفیاں دے چلتے وچ رقص کر دے تے دھمال پاؤندے ہندے سن۔ جد
کہ دوہے صوفیاں وچ ایہ صورت گھٹ ای ملدی اے:

تیرے عشق نچائیاں کر تھیا تھیا

وچ اوس ذات دے ہر ویلے حیاتی نوں اک نواں روپ بخشن دا جڑا حوالہ اے اوہ عشق دے
سرمد تے انسانی حیاتی نوں ہمیش دی حیاتی والی دولت نال مالا مال کر دیندا اے۔

حاجی لوک کے نوں جانے اسیں جاناں تخت ہزارے

جوتل یار اتے دل کعبہ بھانویں دیکھ کتاباں چارے

ساڈے بعض علمی کھوجی تصوف دے مسئلے وحدت الوجود وچ دھوکھا کھا جانے نہیں اوہناں دی

جاچے:

سجد مندو بکرو نور
 یکتے رام داس کتے فتح محمد ایسو قدیمی شور
 مٹ گیا دونماں دا جگڑا نکل پیا کھہ ہور
 میری بکل دے دج چور .....

جئے بولاں دچوں کفر تے اسلام ' رب تے انسان دے اکو کو ہون دا مطلب نکلا اے جنوں " وحدت الوجود" دا کھلا ڈلھا نام دے کے بعض لوک شریعت دی مندا کرن ڈیہ پیندے نیں۔ حالانکہ حقیقت ایہ ہے کہ انسان جدوں آفاقیت دے سزاتے نکلا اے تاں اوہنوں ایہ خداں بنے بے معنی نظر آوندے نیں۔ مثلاً " سورج دے سامنے اوسدے نظام دی ہر شے (اپنی جزئیات نال وی) اوہنوں اکو ای نظر آوندی اے تے اوہدے سامنے علاقائی ونڈاں دی کوئی اہمیت نیں۔ اوہ اپنے سامنے والے علاقے نوں بغیر کے ونڈ دے روشنی دیدا اے۔ ایہ تصور۔ گویا رب دا اوہ تصور اے جنوں " رب العالمین" دا مرتبہ حاصل اے۔ تے اوس توں بعد سرور کائنات دے حوالے نال ایہ تصور۔ "رحمنہ للعالمین" دی شکل دج اسلامی دنیا دج سامنے آوندی اے۔ رب بغیر کے تفریق دے۔ سب دا رب اے۔ حضور علیہ السلام بغیر کے تفریق دے ہر ہر جاندار تے بے جان شے لئی رحمنہ للعالمین نیں۔ تے ہر اک لئی رسول نیں۔ تے ایس حوالے نال دنیا دے سارے انسان بغیر کے تفریق تے ویروے یا ونڈ دے حضور علیہ السلام دے امتی نیں۔ آپدی امت دے دو حصے نیں اک امت مومن۔۔۔ دوجی امت کافر۔ ہر آپ نوں نے اوہ مومن امتی ہر نہ بنے اوہ کافر امتی۔ تے فیر ہر کوئی اپنے عملاں موجب اپنا کیتا پاوے گا۔

طبے شاہ دی ایسے عالمگیر آفاقیت دی منزل دج جدوں پہنچیا۔ تاں اوہنوں۔ کوئی وی غیر نہ لگا۔ بلکہ ہر کوئی اپنا ای نظر آیا۔ ایہ گل آپ دے ایس شعرتوں دی ظاہر بندی اے:

اساں پڑھیا علم تحقیقی اے
 اوتھے اکو حرف حقیقی اے
 ہور جگڑا سب ودھیکی اے

ساڈے صوفیاں نے اسلامی تبلیغ دا فریضہ کامیابی نال ایسے کر کے نبھایا سی کہ اوہ آفاقیت دے بہت بلند مرتبے اتے فائز من۔ تے ہر کے نال انتاں دی محبت کرنا اوہناں دا شیوا سی چنانچہ اوہناں نے لکھاں لوکاں دے دلاں نوں موہیا۔ تے لکھاں نوں اسلام دا درس دتا تے کلمہ پڑھا کے مسلمان کیتا۔ طبے شاہ کول وی ایسو ورتارا اے چنانچہ اوہ انسانی ونڈاں تے اونچ نیچ دا میل ادا کے انسانی وحدت تے عالمگیریت دا راگ چھیڑ دیندے نیں۔ جس نوں من کے دل دے اندر اک شوق جاگ پیدا اے اک محبت اٹھ کھلوندی اے۔ تے ہر کوئی طبے شاہ دی انگلی پھڑکے اوہدے مگر مگر تر پیندا اے۔ کیوں جے اوہنوں اک آفاقیت ہوئی ہوئی رسول اکرم تے اللہ تعالیٰ ول لے تر دی اے تے انج اوہ ہر ڈھ وانگوں ٹوئے ٹپے اک مک کردا انسانیت دی سواہری وحدت دا حصہ بن جاندا اے۔ تے اوہنوں کوئی

پتہ نہیں ہندا کہ اوہ (انسان توں علاوہ) کون اے۔؟

نہ میں مومن وچ میستاں
نہ میں وچ کفر دیاں رستاں
نہ میں پاکاں وچ پلیتاں
نہ میں موسیٰ نہ فرعون
ملہیا۔۔ کیہ جاناں میں کون؟

ایہ آفاقیت بلے شاہ کول دی اے تے ہوہ صوفیاں کول وی مثلاً "خواجہ فرید وغیرہ لیکن بلے شاہ ایس آفاقیت نوں چھڑن لئی تیار نہیں سن۔ بھانویں لوک اوستاں نوں کھ وی آکھن۔ جیکر سید ہون دے حوالے نال ارا میں نوں مرشد من دا طعنہ ملے تاں بلے شاہ کوئی پرواہ نہیں کر دے تے جدوں کوئی اوستاں نوں کافر ہون دا طعنہ دیندا اے تاں وی بے نیازی ورتدے نیں:

عاشق ہوویں رب دا ملامت ہوئی لاکھ
تینوں کافر کافر آکھدے۔۔ توں آہو آہو آکھ

جسراں حضور علیہ السلام انسانیت نوں دوزخ ول جاندا دیکھ کے جر نہیں سی سکدے تے قرآن حکیم وچ آپ نوں اہل ایمان دی گنتی ودھان دے حوالے نال حریص دا لقب دی عطا ہويا۔ تے ایہ وی کہیا گیا کہ اے نبی توں لوکاں دے ایمان نہ لیاؤن دے غم نال اپنی جان دی پرواہ نہیں کردا۔ ایہ رویہ کوئی چنگا رویہ نہیں۔ (کف۔ ۶۔ مفہوم)

یعنی حضور علیہ السلام اپر آفاقیت دا غلبہ اتنا زیادہ سی کہ آپ نوں ہر کوئی آپنا ای لگدا سی۔ تے اوہدی محبت آپنوں بے چین کر دیندی سی 'جدوں آپ سوچدے سن کہ بے ایمانی پاروں آخر ایہ دوزخ وچ سنیا جاویگا۔ تے کھ ایسے طراں دی آفاقیت سانوں بلے شاہ کول ملدی اے:-

علموں بس کریں او یار۔ اکوائف اثرے درکار

بلے شاہ حقیقتاں دا ترجمان: ایس لیکھ وچ بلے شاہ دیاں تشبیہاں، مثالاں تے علامتاں نوں پنجاب دی تہذیب تے معاشرت وچوں ماخوذ قرار دے کے ایہ مطلب کڈھیا گیا اے کہ بلے شاہ نوں بھن لئی کسے علمی حوالے دی بہتی لوڑ نہیں چینی۔ بلکہ آپ دی شاعری تے موسیقی وچ اک طراں دا میل جول تے بھرین لہندا اے۔

اسلم رانا موجب بلے شاہ اختصاریت دے مہری سن۔ جویں کوئی بہت ساریاں گلاں کر کے آکھدا اے:

سوچھ رسارے تے گنڈھ

اوسے طراں بلے شاہ دی کدی ایہ کہہ کے تفصیلات توں جان چھڑاند اے:

علموں بس کریں او یار

تے کدی۔۔ ایتھ گل نیڑدا اے:

اک نعلے وچ گل کدی اے

اسلم رانا موجب طبعے شاہ نے موسیقی دے نال نال عروض داوی بڑا خیال رکھیا اے مثلاً:

در کھلا حشر عذاب دا
برا حال ہویا پنجاب دا
وچ ہاسیے دونخ ساڑیا
کدی آں یار پاریا

جدوں اپنی اپنی پے مگنی
دھی ماں نوں لٹ کے لے مگنی
سوئہ بار مویں صدی پاریا
سانوں آں یار پاریا

میری (قدر آفاقی دی) جاچے طبعے شاہ نے زرا عروض دیاں دلگناں وچ قید ہونا پسند نہیں کیتا۔
مثلاً "اپر لے بند وچ ای" عروضی لحاظ نال یار دی تھاں "جن" دا لفظ زیادہ پھیدا اے۔ ایسے طراں
ہور مثالاں وی لھدیاں نیں۔ بلکہ سچی گل ایہ ہے کہ طبعے شاہ نوں اسیں جدید شاعری دا موڈھی وی
آکھ سکے آں۔ مثلاً:

(۱) پاء پڑھیاں سے میں نساں ہاں
کوئی منصف ہو نروارے
تاں میں دساں ہاں
عالم فاضل میرے بھائی
پا پڑھیاں میری عقل گوائی
عشق دے ہلا رے
تاں میں دساں ہاں
پا پڑھیاں سے میں نساں ہاں

(۲) مل میرو راج کھیلاو
نی میں ساہورے گھر چلی
اماں باہل داں رنگایا
اک چولی اک جنی
راج تنہاں دے دیکھ کے
میں ہنجو بھر بھر رنی

ملک میں ڈاروں کو بیچ و چھوڑا سیاں
 مل تو سیلویو - میرو راج کبیلویو چھنی
 نی میں ساہورے گھر چلی
 (۳) پیاریا دے - سانوں مٹھرا نہ گدا شور
 ہن میں تے راضی رہتاں
 پیاریا سانوں مٹھرا نہ گدا شور
 میں گھر کھلا کھونہ ہور
 دیکھو باغ بہاراں ہور
 ہن مینوں کھ نہ کہتاں
 پیاریا دے سانوں مٹھرا نہ گدا شور
 (۴) تم وجہ اللہ اج دنا ایس یار
 گھوٹکھٹ کھول کھ دیکھ نہ میرا
 عیب نمائی دے کج او یار

بہر حال طبعی شاہ عروض توں نا واقف نہیں سن - ایس لئی اوہتاں دی "آزاد" شاعری وچ دی
 روم تے وزن دا احساس ہندا اے - تے ہر سطر یا مصرعہ کسے نہ کسے وزن وچ (موزوں) ہندا اے -
 ایس توں علاوہ طبعی شاہ کول خیال اڈاری 'تے اوہدی تازگی دی دولت وی موجود اے - اوہدے بول
 جیوندے جاگدے بول نیں - جیویں اقبال نے آکھیا سی -

جو بات دل سے نکلتی ہے اثر رکھتی ہے
 پر نہیں ' طاقت پرواز مگر رکھتی ہے

ایسے طراں طبعی شاہ دا کلام زندہ تے جاندار تے اڈاریاں مارن والا کلام اے (قدر آفاقی) ڈاکٹر
 اسلم رانا موجب عشق حقیقی تے تصوف توں علاوہ اوس کول لوکائی دے دکھاں تے درداں دا احساس وی
 موجود اے نالے سیاں تے سماجی اثرات توں وی اوہ خالی نہیں - پنجاب اتے مصیبت بنی تاں طبعی شاہ
 پکار اٹھیا:

در کھلا حشر عذاب دا
 برا حال ہویا پنجاب دا
 وچ ہاسیے دوزخ ساڈیا
 کدی آ مل یار پیاریا

ایسے طراں مغلان اتے مصیبت بنی تاں طبعی شاہ نے نشاندہی کیتی:

مغلان زہر پالے پیتے

بھوریاں	والے	راجے	کہتے
ہلیا	حکم	حضوروں	آیا
تس	نوں	کون	مٹائے
الئے	ہور	زمانے	آئے

چنانچہ اسلم رانا موجب - بے شاہ پہلے شاعر نہیں جنہاں نے شاعری دے لئی رکھ رکھاؤ دا وی بڑا خیال رکھیا اے بے شاہ دی شاعری وچ جوش و جذبے دی شدت تے خلوص دے دریا وگدے نظر آؤندے نیں - نال ای موسیقی دیاں مدھر سراں دا احساس وی سرور بخدا اے - اہتاں مفتاں نے بے شاہ نوں آفاقی شاعر بنا دتا اے - اوہ پنجابیاں دے دلاں اندر دھڑکدا اے تے فہتاں وچ لڈیاں پاؤندا اے - تے بے شاہ دی شاعری زمان و مکان دیاں حدوں الگھ کے آفاقی درجہ پا گئی اے

وارث شاہ پنجاب دا مصور : ایس عنوان سٹم گل بات کر دیاں ڈاکٹر اسلم رانا نے ہیر وارث شاہ دے فارسی زبان وچ دتے گئے عنواناں نوں کھ رکھ کے بحث کیتی اے تے دیا اے کہ جے کر (فارسی) عنوان نہ ہندے تاں وارث شاہ دے کلام دی سمجھ نہیں سی آؤنی - (ص ۱۳۳) - دو جی صفت ہیر وارث شاہ دی ایہ دی اے کہ اہدے مصرعے مختلف کرداراں دے مکالمے نیں - تہی گل ایہ دے کہ ایہ گویا سٹیج ڈرامے دی بجائے پڑھن لئی لکھیا گیا ڈرامہ اے جدا ہدا نکار وارث شاہ آپو اے -

ایس توں علاوہ ایس قہے نوں سامنے رکھ کے وارث شاہ نے اپنے زمانے دیاں ساریاں علمی ثقافتی تے سماجی قدراں دا احاطہ کرن دی کوشش کیتی اے - نال ای تاریخی تے تلمیحی انداز ورت کے ایس قہے نوں ہور وی سوادلا بنا گھتیا اے -

راجھے بارے اسلم رانا دا خیال اے کہ اوہ نزا وگڑیا ہویا بال ای نہیں سی بلکہ کدی کدی اوس دی شان وچ بزرگی تے وڈیائی تے کرامت دے جھلکارے وی پیدا ہو جاندے نیں - مثلاً جدوں رانجھا نوکری چھڈ گیا تاں بھھاں نے چھٹا چرنا بند کر دتا - لیکن جدوں اوہنوں راضی کر کے بھس دا چھیڑو بڑ کے بنایا گیا تاں اوہدی و نھلی دی تان سن کے بھھاں نے چرنا شروع کر دتا - ایسے طراں عیالی نال رانجھے دی ملاقات ہوئی تاں :

عیالی بھگیا ایہ ہے نقر ثابت کرامت دے نال بھرپور ہے جی
 صادق عشق دے وچ ہلاک ہویا کیتا زہ نہ کھ تصور ہے جی
 تھ جوڑ عیالی نے پیر پکڑے تیرے کشف دا نور ضرور ہے جی
 وارث ہس کے آکھدا جا بھائی - جو کھ بولیو سبھ منظور ہے جی
 انہاں کرامتاں توں اسلم رانا ایہ سٹ کڈدے نیں جویں رانجھا - پرانے ہندوستانی تے یونانی ڈرامیاں دے ہیروز وانگر مانوق الفطرت ملاقاتاں دا منظر ہودے - (ص ۱۳۲)

اگے جا کے ڈاکٹر اسلم رانا نے ایس قصبے نون تشلی آگھ کے گل بات چھوی اے پر اوہ قصبے دے چھلکے وچ ای کب کے رہ گئے نیں۔ تے اوس حقیقت ول ہیر مین تون قاصر رہے نیں بہری وارث شاہ دی مقصدت دی مٹھری یعنی :

ہیر روح تے چاک قلبوت جانو - بالنا تھ ایہ ہیر بتایا ای ڈاکٹر اسلم رانا نے کہانی دے نال نال سفر کر کے حالات دا تجزیہ کرن دی کوشش کیتی اے۔ اگے چل کے ڈاکٹر اسلم رانا نے سستی دے مومنوں لکھے عالمانہ مکالمیاں بارے نقاداں دے اعتراضات دا جواب ایہ دتا اے۔ کہ ایہ گل بات اوس وقت دے پروان چڑھدے ہوئے تہذیبی شعور دا لشکارا سی بہر اوس معاشرے دی علمی، ثقافتی، تے سماجی پدھراتے ہولی ہولی ظاہر ہو رہیا سی۔ ایس داستان دے روایتی فارمولے نون سامنے رکھدیاں رانجے نون ”ہیرو“ قرار دے کے اوہدی اہمیت واضح کیتی اے۔ تے باقی مردانہ کرداراں نون پتلیاں آکھیا اے۔ فیر مقولہ شاعر دی وی تعریف کیتی اے کیوں جے اوہ سانوں کہانی نون چالو رکھن وچ مدد دیندا اے۔

فیر اسلم رانا نے ہیر تے اوہدیاں سلیلیاں تے مٹھی نائن دے کرداراں نون غورت راج دا جھلکارا سمجھ کے گل بات کیتی اے تے حیرانی ظاہر کیتی اے کہ اجیہا معاشرہ پنجاب وچ کدھرے دی نظر نیں آؤندا کہ بندے زنانیاں دے کچھے لگ ترے ہون۔ کیوں جے ایہ گل پنجاب دی مردانہ غیرت دے خلاف اے (ص ۱۳۹)۔ اوہ حیران اے کہ ایس داستان وچ مردانہ کرداراں نون ایساں بے قدر تے بے جان کیوں دکھایا گیا اے۔ تے فیر آپو اہدی رومانوی توجیہ ایہ کیتی اے کہ شاید حیاتی دے بکھیریاں تون سن دا ایہ اک بہانہ سی۔ اسلم رانا دی جاچے کیدو ای اک فعال تے متحرک کردار اے بہر اوس کہانی اتے چھایا ہویا اے۔ لیکن میری جاچے حقیقت ایہ ہے کہ ایہ کردار ڈھلے باراں درمے تک بالکل خاموش رہندا اے۔ تے جدوں ہیر رانجے دے نکاح دا سماں نیڑے آیا صرف اوہوں متحرک ہندا اے تے فیر ہیر نون کھیزیاں دی ڈولی پوا کے ایہ کردار ہمیشہ واسطے لک چھپ جاندا اے۔ ایس لحاظ نال کیدو دی تحریک اک نئے جینے وقفے لئی اے۔ تے اوہوی منفی مقصدت دی حامل ہون کر کے سلاہن جوگ نیں۔ لہذا وارث شاہ نے ایس کردار نون شیطانی کردار آکھیا اے پر ساڈا محترم نقاد کیدو دے کسے وی فعل نون گھنیا قرار دین دے حق وچ نیں ہیگا بلکہ اوہوں شریف کنجای وانگ (جھاتیاں دے حوالے نال) اک کڑی دی عزت دا رکھا سمجھدا اے۔ تے ہیر جدوں اوہوں سلیلیاں نال دل کے کٹ چاڑدی اے تاں اوہوں کیدو اتے بڑا ترس آؤندا اے کیوں جے اوس غریب نون ”بے گناہی“ وچ مار پے رہی اے۔ حالانکہ وارث شاہ ایس موقعے اتے ایہ بیان دیندا اے :

چور ماریدا دیکھنے چلو سادھو! وارث شاہ ایہ ضبط سرکار دی اے حقیقت ایہ ہے کہ جیکر کیدو ہیر تے رانجے نون دچھوڑن والا کردار ادا نہ کردا تاں ایہ قصہ ہیر رانجے دی شادی تون بعد ختم ہو جانا سی۔ لیکن جسٹراں قصہ آدم نون ایلپس دا خون رنگین کر گیا سی۔ ایسے طراں ہیر رانجے دے قصے نون کیدو دا کردار رنگین کر گیا تے نالے ہیٹلی دی سند دے گیا تے ایہ گل اسلم رانا نے آخر وچ اپنے

انداز وچ تسلیم کیتی اے۔

آخر وچ وارث شاہ وی زبان دا ذکر کردیاں اوس نوں ”زبان دا“ تخلیقی استعمال دا نام دتا اے۔
تے دسیا اے کہ جسٹراں ٹیکسیسز دی لفظالی اپنے سے دے فنکاراں نالوں ودھیری رچی بچی اے۔ اوسے
طراں سانوں وارث شاہ وی ایس لحاظ نال پنجابی زبان دا ٹیکسیسز نظر آؤندا اے۔ تے گویا اوہ سخن
دے میدان دا عظیم شامسوار اے۔ برہہ رندی دنیا تائیں پنجابی زبان تے ادب دے حوالے نال
جیوندا رہوے گا۔

ایس ساری گل بات وچ مرکزی خیال ایہ سمویا گیا لہدا اے کہ وارث شاہ نے پنجاب دے
معاشرے دی تصویر کشی کیتی اے۔ بھماں چارنا۔ لوکر رہتا۔ عیالی ’سوانیاں دا دودھ رڈکنا‘ میستاں
وچ علم دا دیوا جگنا کدی کدی مولویاں دا نا جائز رعب پانا۔ تے رواجی تے علمی پدھراتے پنجاب دا
نقشہ وارث شاہ نے اپنی ہیرو وچ کھیا اے۔ تے ایس حوالے نال وارث شاہ نوں پنجاب دا مصور آکھیا
گیا اے۔

میری (تدر آفاقی دی) جاچے۔ وارث شاہ پنجاب دا مصور وی اے، ڈرامہ نگار وی، کمائی کاروی
داستان گو۔ وی معاشرے دا نقاد وی۔ اسلام دا مبلغ وی۔ اللہ رسول دے سوہلے گاؤن والا وی۔
انسان نوں روحانی طور تے رہنمائی مہیا کرن والا وی۔ قرآنی تعلیمات نوں اک نوٹھے انداز وچ عام
لوکاں تک پہنچان والا وی۔ اولیائے کرام دی عزت آور ودھان تے اوہنوں تسلیم کردان والا وی۔
مذہبی روا داری دا درس دیون والا وی۔ تنگ نظری توں روکن والا وی۔ توحید دے عالگیر تصور دا
پرچارک وی۔ اسلامی تعلیمات نوں اول تے آخر نجات دا ذریعہ قرار دیون والا وی۔ وغیرہ وغیرہ۔ بچی
بات ایہ ہے کہ ہیر وارث شاہ دی مقبولیت دا راز وارث شاہ دے استاد دی اوہ دعا اے، جڑی اوہنے
ہیر دے معرفت بھرے شعر سن کے دتی سی۔ تے جدا ذکر پنجابی دے صوتی پونش وچ وی کیتا گیا
لہدا اے:

وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں
جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں جی

ہاشم شاہ۔ دروتے سوز دی آواز: ایس مضمون وچ ہاشم دی سسی دے حوالے نال گل
بات کیتی گئی اے۔ نالے آپ دیاں ہور تصنیفاں دا ذکر وی کیتا اے مثلاً ”یوسف زلیخا۔ شیریں فرہاد
۔ لیلی مجنوں۔ ہیر رانجھا۔ سوہنی مینوال۔ تے مرزا صاحبان وغیرہ۔ تے مولوی احمد یار مرالوی دی
رائے سسی ہاشم شاہ بارے ایہ ہے:

ہاشم سسی سوہنی جوڑی صد رحمت استادوں
تے میاں محمد بخش نے آپ نوں خراج عظمت انج پیش کیتا اے:
ہاشم شاہ دی حشمت برکت گتر وچ نہ آوے
در جیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے

سسی واقصہ ہاشم شاہ نے جسٹراں اکیلیا اے اوس توں عام قصہ کاری دے عشقیہ انداز دی ابتداء
دی یکسانیت دی ظاہر ہندی اے۔ مثلاً "یوسف علیہ السلام نوں زلفا نے خواب وچ کیاتے ہوش گوا
بٹھی۔ سیف الملوک نے بدیع الممال دی تصویر دیکھ کے ای عشق اگے ہتھیار سٹ دتے تے سسی نے
دی اپنے باغ وچ پنوں دی تصویر تک کے ای اوہدا پتہ پچھیا۔ تے فیر مصور نے پنوں بارے واقفی مہیا
کیتی کہ اوہ کچھ شردے والی ہوت علی دا بیٹا اے۔
ڈاکٹر اسلم رانا سسی دے باغ نوں کائنات دا استعارہ کندے نیں جمدے پچھے کوئی معشوق لکیا
ہویا اے

صورت اوس حسابوں باہر صفت خدا وند والی
تے فیر سسی دے حالات نوں سامنے رکھ کے تجزیہ کیتا گیا اے کہ کس طراں موسے علیہ السلام
تے سسی دے واقعے وچ صندوق وچ پا کے روڑھن دی یکسانیت اے۔ تے اللہ دی مرضی اگے ہر
کوئی بیٹا اے۔ سسی جوان ہوئی تاں اوہدے باپ آدم جام نے کوئی غیر سمجھ کے اوہنوں اپنی بیوی بنا
چاہیا لیکن جدوں سسی دے گل وچ پایا ہویا تعویذ دیکھیا تاں پتہ لگا کہ سسی اوسدی اپنی بیٹی اے چنانچہ
اوبنے سسی نوں اپنے گھریان دا جتن کیتا لیکن سسی نے شای مگلاں وچ رہنا پسند نہ کیتا۔ تے آخر
بادشاہ نے سسی لئی اک باغ بنوایا۔ جس وچ مصور نے تصویراں اکیلیاں۔ جنہاں وچ اک تصویر پنوں
دی سی:

دل وچ سوز فراق پنوں دا روز التبا بالے
آتش آپ آپے ہتھیارا آپ جلیاں نت جالے
برہوں ' بیدرد آرام نہ دیندا وانگ جنفہ نت جالے
ہاشم پھیر کیسا سکھ سادوں جد پیتے پریم پالے
چنانچہ پنوں دی تلاش کارن سسی نے پتہ آدم جام نوں آکھ کے وڈے راہ اتے اک چوکی قائم کروا
دی تے اک سال بعد کیچ دلوں بلوچاں دا اک قافلہ آیا۔ جنہاں کولوں پنوں دی خبر سار ملی تے سسی
دے ہوش ٹکانے آئے۔

ہر سنگار لگے من بھاون خوب ہوئی خوشحال
ہاشم آکھ تعریف بلوچاں آب حیات پیالی (پلائی)
تے انج ہاشم شاہ دے اختصار یہ انداز دی تعریف کردیاں مطلب دی گل "عشق" دی اہمیت واضح کیتی
اے جس اتے زمین اسمان تے کائنات دی بنیاد اے۔ ہاشم شاہ نے ایہ داستان بڑے ای پھبویں تے
مختصر انداز وچ لکھی اے۔ تے کدھرے وی پنزیوں نہیں تھے۔ بلکہ تہذیب دے دائرے اندر رہے
نیں تے عشق توں مراد ہمیشہ عشق حقیقی لیا اے۔ جس طراں مولوی غلام رسول عالیپوری نے زنانہ تے
مردانہ سراپا نگاری دیلے ادب تے احتیاط دا دامن ہتھوں نہیں چھڑیا اوسے طراں ہاشم نے وی لت
کت نوں مہنہں دا کدھرے وی موقع نہیں دتا۔ تے اپنی عالمگیر واقفی تے سوچ دے جھلکارے وی اوہ

لوڑ موجب شدے جا رہے نیں:

(۱) جس استاد صندوق سسی دا گھڑیا نام قہر دے

افلاطون ارسطو جیہے ہون شاکر د ہنر دے

زینت زیب کھے سجھ اوتھوں دلبر چین ' مصر دے

ہاشم دیکھ آرائش کردا شاہش عقل فکر دے

(۲) آدم خور جتاور جل (پانی) دے راکس روپ سیاہیں

ناگر مچھ ' کھیں ' جھوڑے ناگ سنار بلائیں

تدوے ' قہر ' زنبور بولہناں لاون زور تداہیں

ہاشم موت ہوس وچ تھل دے مارس کون اتھائیں

گھمن گھیر چو پھیروں گھیرن ٹھاٹھاں لین کلاوے

لہراں زور کرن ہر طرفوں اک آوے اک جاوے

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں فیر ایس قہے دی زبان ہارے ویروا کیتا تے دسیا اے کہ ہاشم شاہ نے ایس قہے لئی لوکاں وچ پرچلت سادہ تے عام زبان ای ورتی اے تے بھریاں منتاں ' تے شعری خوبیاں ایس وچ ملدیاں نیں اوہ وی آپ مہاریاں ' پیدا ہو گیاں نیں - لیکن ایس زبان توں ہاشم شاہ دی علمی تے صوفیانہ عظمت وی ظاہر ہو ہو جاندی اے - جستوں ہاشم شاہ دی زبان دانی ' شعری روانی ' ذہنی ہمواری تے کھمبھل توں پاک سوچ وی ڈلہ ڈلہ پندی اے - مثلاً ' سسی دی نزاکت دا ذکر ہاشم شاہ نے انج کیتا اے کہ اوس دے ہر لفظ دے پچھے اک ٹھراؤ تے وقفہ اپنے آپ اپنا احساس کراندا اے :

نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال شکارے

(الغ)

سچ پچھو تاں ایس ٹھراؤ تے وقفے دا احساس ساری سسی وچ سمویا گیا لہدا اے تے فیر بہتی گل نون تھوڑے لفظاں وچ سمو کے پیش کرنا وی ہاشم شاہ دی بہت وڈی خوبی اے تے ایہاں مصرعیاں وچ ہور منتاں توں دکھ موسیقی تے راگ دا اک ٹھاٹھ وی سمویا گیا ملدا اے - تے ہر اک قاری بہت موجب ایس داستان دجوں اپنے مطلب دی مراد پا سکدا اے - لیکن اوہ مراد کچی سوچ اتے مشتمل نیں ہو سکدی - بلکہ عشق دی پختگی وانگ مراد وچ اک پختگی دا ہونا بہت ضروری اے - نالے اختصار تے جامعیت بھریا پر اثر ایہ انداز ہاشم شاہ دے طرز بیان دی جند جان اے - (قدر آفاقی)

مولوی غلام رسول عالمپوری ' ہجرت تے وصال دا شاعر: ہر شاعر کول ہجرت تے وصال دی

دولت ای ہندی اے - ایس توں علاوہ جو کھ وی ہندا اے اوہ ضمنی چیزاں نیں - مثنوی فارسی توں

پنجابی وچ آئی اے - جس وچ عام طور تے کوئی قصہ کہانی بیان کیتا جاندا اے تے اوس دے پچھے کوئی

پیغام ' کوئی اخلاقی تعلیم یا تصوف دی کھمبھل کھولن دی کوشش لگی ہندی اے - کدی اوہدے پچھے رزمیہ

سوچ دے لشکارے ہندے نیں - کدی بزمیہ انداز دے جھلکارے تے کدی عشقیہ داستان دے روپ

وچ انجام بھرے چکارے - فارسی وچ اخلاقی تے صوفیانہ رنگ دی مثنوی مولانا روم دی مثنوی اے -
جنوں:

ہست قرآن دز زبان پہلوی

یعنی فارسی زبان وچ قرآنی تعلیمات دی حامل قرار دتا گیا اے تے ایس اخلاقی سلسلے دیاں کڑیاں
عطار دی منطق السیر تے سعدی شیرازی دی بوستان نال جا ملدیاں نیں - فارسی وچ داستانی انداز دیاں
مثنویاں وچ جامی دی مثنوی بڑی اہمیت رکھدی اے راقم (قدر آفاقی) دے نزدیک سید عابد علی عابد دی
ایہ بات درست نہیں کہ جامی دیاں مثنویاں نوں نظامی دیاں مثنویاں نال کوئی نسبت نہیں - کیوں جے
جامی دا جہڑا مقام بطور اک صوفی شاعر دے وی خیا گیا اے - اوہ نظامی نوں حاصل نہیں - یوسف زلیخا
دے قصے نوں اللہ تعالیٰ نے " احسن القصص " دا نام قرآن حکیم وچ دتا اے - جمدی کہانی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دے حالات نال رلدی ملدی اے تے ایس حقیقت ول اشارہ وی سورۃ
یوسف وچ کیتا گیا لہذا اے ایس قصے نوں ہور شاعراں نے وی نظم کیتا اے - لیکن جہڑا کم مولوی
غلام رسول ہتھوں سرے چڑھیا اے اوہا جواب نہیں - جہڑا مشن پنجابی زبان نوں عربی فارسی لفظاں
نال مالا مال کرن - لئی سلطان باہو نے وچ گج کے شروع کیتا سی - اوس دی تکمیل مولوی غلام رسول
نے ایس طراں کیتی کہ اوہناں لفظاں نوں پنجابی زبان دا حصہ بنا کے رکھ دتا - مثلاً

(۱) اک کے دگ میراں نظراں لٹن رخت پرانے

ایہ قوس دو پیکر چشموں ، غمزوں تیر چلائے

(ص ۹۶)

یرگو برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا

محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا

افضل اطہر اکمل انور جیس وچ سب وڈ پایاں

عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں دیندیاں آیاں

ازل ازالی ابد آبادی حمہ دوام دوامی

وچ دربار و جوب غنا دے ایہ سر سبز مدامی

قدر نعم تھیں حمہ الہا ہر حامد محمودوں

ہر معلوموں ہر موجودوں ہر ساجد ، موجودوں ص ۱۹۴

ایہناں شعراں وچ جہڑے عربی الفاظ ورتے گئے نیں اوہناں دی تہجیب (پنجابی بنانا جوہیں تاریدار ورتو

بنانا ، تعریب : عربی بنانا - تفریس : فارسی بنانا تے اہل مفضل " پیچ ہوویگا ") بڑے سوہنے ڈھنگ

نال کیتی اے - مثلاً " خمر طہوروں - معلوموں ، موجودوں ، موجودوں وغیرہ ڈاکٹر اسلم رانا نے ایس لیکھ

وچ مولوی غلام رسول دی قادر الکلامی تے دوجیاں علمی تے صوفیانہ خدمات دا ذکر کیتا اے - تے دیا

اے کہ باوجود ایس دے کہ ایس قرآنی قصے نوں مروژن تردژن دی کوئی گنجائش نہیں سی تے نہ اک

پیغمبر خدا بارے عامیانہ انداز وچ گل کیتی جا سکدی سی ' فیروی اوہتاں عوامی سطح تے ایس قصے نوں مقبولت دا نور منارا بنان لئی ایسا جتن کیتا کہ اوہتاں دی ایہ کوشش علمی ' ادبی ' لسانی ' نفسیاتی ' روحانی گویا ہر پکھوں اک مثالی حیثیت رکھدی اے۔

ایس لیکھ وچ ڈاکٹر رانا کھمھلیکیاں دا وی شکار ہوئے نیں۔ مثلاً " (Poetic Justice) دے حوالے نال مولوی صاحب بارے "کدی کدی" ایس ٹیکنیک توں کم لین دا ذکر کیتا اے۔ جو یوں:

(۱) یوسف علیہ السلام نے اکواری شیشے وچ اپنا روپ تکیا تے خیال کیتا کہ جے میں برہ ہندا تاں میری قیمت کون ادا کر سکدا سی۔

(۲) زلیخا ساری عمر وصال لئی تڑندی رہی لیکن جدوں وصال نصیب ہویا تاں اوہ اللہ دل دھیان لایندی اے۔ تے اوہتاں نے ایس نوں ستم ظریفی دی اک مثال دا نام دتا اے:

(۳) بشیر دی والدہ کولوں لے کے کئی عمرے بشیر نوں حضرت یعقوبؑ نے فروخت کر دتا سی

تاں جے اوہدی ماں دا سارا دودھ بنیا مین پی سکے۔ تے اوہدی ماں دی بد دعا پاروں یوسف علیہ السلام تے یعقوب علیہ السلام وچ وچھوڑا پے گیا سی۔ تے جدوں تک بشیر دی ملاقات اوہدی ماں نال دوبارہ نہ ہوئی۔ (یوسف دا کرد لیان والا بشیر ای سی) اوہتاں جے یوسف تے یعقوب دی ملاقات دا وی پر بندھ نہ ہو سکیا۔ تے اجئے علت تے معلول والے واقعات نوں بعض دوجے لوکاں وانگر رانا ہوری وی غالباً "من گھڑت سمجھدے نیں۔ حالانکہ مولوی غلام رسول نے پوری دیانتداری نال ایس قصے نوں نردول بنیاداں اتے رچیا۔ تے دسیا:

تے مت سمجھیں آپ بتاؤں شعر بتاؤں والے

یعنی میں اپنے دلوں ایس قصے وچ کوئی دادھا نہیں دلایا۔ بلکہ:

سورۃ یوسف دی تفسیروں جی گل سنائی

لہذا مولوی صاحب دی دیانت اتے شک دی کوئی گنجائش نہیں رہ جاندی۔

کسی لکھاری دی بنیادی گل تک خود نہ اڑ سکن دا دوش لکھاری دے سر مڑھنا مناسب نہیں مثلاً وارث شاہ نے ہیر دا قصہ "روح تے قلبوت" دے حوالے نال تشلی انداز وچ لکھیا تے آخر وچ اٹھ شعر لکھ کے اوہدی تشریح وی کیتی۔ لیکن وارث شاہ دی ہیر دے ایس تشلی انداز نوں سوا دوسو سال تک سمجھیا نہ جا سکیا تے ساڈے نقاداں نے وارث شاہ نوں اک چالاک فنکار تے فریبی تے مکار استاد نوں دھوکا دین والا لکھاری ثابت کرن تے زور دتی رکھیا۔ حتی کہ جدوں ۱۹۸۷ء وچ راقم (قدر آفاقی) نے ایس بارے اپنی لکھت "وارث شاہ دا بولنا بھیت اندر" پیش کیتی جس وچ وارث شاہ دے قول موجب ہیر دے عارفانہ رنگ دی تشریح پیش کیتی گئی اے۔ تاں اوس دی پذیرائی نوں اپنی اتا دا مسئلہ بنا لیا (الانماشا اللہ) چنانچہ اج تیک اوہ وارث شاہ دی ہیر نوں عارفانہ رنگ دی تشلی داستان من دی بجائے لا دین عناصر وانگوں انہوں ردن وچ رات دن جٹے رہندے نیں حالانکہ تحقیق توں بعد سچائی جتھ لگ جائے تاں ہر کے نوں اوس دا سواگت کرنا چاہیدا اے۔

چنانچہ پوینک جس دے حوالے والی گل بات توں علاوہ ڈاکٹر اسلم رانا دی رائے ایس کتاب بارے بڑی سچی تھی اے۔ مثلاً "تھے دے ہر موڑ تے مولوی صاحب ساقی لوں مخاطب کر کے اگلی گل بات دل اشارہ کر جانڈے نیں۔ تے ایہ سلسلہ ساری کتاب وچ تھاں برتھاں نظر آؤندا اے۔ مثلاً:"

(۱) دیہ ساقی چھڈ بے اتھائی، چھوڑ اندوہ نہ باقی

درد فزائی تے مشتاقی کزائل لاطاقی

کدی کدی ساقی دی تھاں تمثیلی انداز اپنایا اے۔ مثلاً

جس نوں یار وکیندا لھے قیمت ہوس پے

اس دے بیڈ نہ طالع والا اس دے کرم سولے

سراپا نگاری بارے گل بات کردیاں ڈاکٹر رانا نے دسیا اے کہ مولوی صاحب نے پاکیزہ ہستیاں دی عظمت دا ہر حیلے خیال رکھ کے ای ایہ ریت بھائی اے۔ لیکن اس دے باوجود سراپا نگاری وچ کوئی کمی نظر نہیں آؤندی تے مولوی صاحب فارسی مثنویاں دے اچھے معیار توں کسے وی مقام تے تھلے ڈگے نظر نہیں آؤندے۔ تے فیر تھے وچ تھاں برتھاں ایجاں منتھاں تے شعری منتھاں دی ورتوں بے ساختہ طریقے نال ایس طراں کہتی اے کہ آپدے دشمن دی "مرجا" واہ واہ "کھن وچ بخلی نہیں کر دے۔ کدھرے سارے تعظیماں والے الفاظ ورتے نیں۔ کدھرے بے نقط لفظاں دی ورتوں کہتی اے۔ کدھرے موسیقی، ہیئت، نجوم، تصوف وغیرہ دے حوالے نال بھرواں کم دکھایا اے۔ تے پنجابی شاعری وچ مولوی غلام رسول دا ایہ کارنامہ علم و فضل، فنکاری، کرداراں دے منصب تے مقام دے مطابق اوہناں دی تصویر کشی تے تھے دی الہامی حیثیت نوں قائم رکھن دے کچھوں اپنی مثال آپ اے تے علم و فضل دے اظہار دے میدان وچ مولوی صاحب وارث شاہ توں دی اگے ودھ گئے نیں۔ حتیٰ کہ لفظاں دے استادانہ استعمال دے کچھوں دی مولوی صاحب وارث شاہ توں ڈیرا گئے نیں تے پنجابی ادب وچ آپدی مثال طلباء لئی حیرت افزا وی اے تے مشعل راہ دی (مرکز روایت ص ۲۱۳)

خواجہ غلام فرید - حقیقی عشق دا محرم راز: ایس لکھ وچ وحدت الوجود تے وحدت الشہود دے نظریات بارے اسلام توں پہلاں تے بعد دے فلسفیاں دے حوالے نال گل بات کہتی گئی اے۔ تے انسان تے خدا دے رشتے بارے جانن پایا اے۔ تے ابن العربی دے فلسفے دا کھیرا کیتا اے تے جدوں اوہ حقیقت محمدی دا ذکر کر کے کائنات دی تخلیق بارے اپنی رائے ظاہر کر دے نیں تاں اوس ویلے اسلم رانا ابن العربی دے فلسفے نوں گنجلدار قرار دے دیندے نیں تے سدے نیں کہ ابن العربی اک پاسے توحید دے تصور وچ ایساں اگے نکل جانڈے نیں کہ اوہ وحدت الشہود نوں دی شرک آکھدے نیں تے دوجے پاسے خالص بت پرستی نوں وی شرک دی بجائے توحید پرستی تسلیم کر یںدے نیں تے ایہ ساری گل بات اوہناں تمہیدی انداز وچ ایس لئی چھوی اے تاں جے خواجہ فرید دیاں فائزیاں مارے جانن پایا جا سکے۔ کیوں جے اوہ ابن العربی دے ارشادات نوں اپنا دین تے ایمان قرار دیندے نیں۔

ملوانے دے . وعظ نہ بھانے

بے شک ساڈا دین ایمان اے

ابن العربی دی دستور

اللہ تعالیٰ تے انسان وچ عجیب اپنائت تے بیگانگی دا رشتہ قائم اے - اپنائت دا جلوہ خواجہ فرید
نوں اوج نظر آیا -

عاشق مست مدام ملای کہہ سبحانی بن سطر
آکھ آکھ الحق تھی منصور
فقد اصول کلام معانی منطق نجاتے صرف مہمان
شہب رکھ ہے توحید غیور
تے بیگانگی دے لٹکارے ایس کلام توں بھٹدے نیں -

صاف مبرا غیر خیالوں - پاک عیالوں 'آلوں 'مالوں

راخ وجدوں - ذوقوں - حالوں

واہ واہ مستندی مستی

تے فیر عشق دے حوالے نال خواجہ فرید دی شاعری دا نوٹلا پن دس دی کوشش کیتی اے -

عشق ہے دکڑے دل دی شادی عشق ہے رہبر مرشد ہادی
عشق ہے ساڈا بی

(۱) جڈاں عشق فرید استاد تھیا

بھ علم و عمل برباد تھیا

(۲) بن دلبر آہیں کرکر

راتیں ڈٹم سحر کر

(۳) کیا حال سداواں دلدا

کوئی محرم راز نہ ملدا

تے جدوں اوس محبوب حقیقی دے لٹکارے ہر ہر تھاں دسے تاں خواجہ فرید نے اپنے وجود دی نفی
کر کے سمو کھ اوس ذات حقیقی نوں قرار دتا اے -

میڈا عشق دی توں میڈا یار وی توں

میڈا دین وی توں ایمان وی توں

میڈا جسم وی توں میڈا روح وی توں

میڈا قلب ، جگر جند جان وی توں

جے یار فرید قبول کرے

سرکار وی توں سلطان دی توں

خواجہ فرید نے راہ تصوف بارے مرشد دی اہمیت یوں کھلے متھے نیا اے۔ جنوں رہبر من کے ای حقیقت مطلق دل پیر پٹیا جا سکدا اے۔ ایہ تصور طبعی شاہ کول شاہ عنایت قادری دے حوالے نال تے خواجہ فرید کول فخر الدین فخر جہاں دے حوالے نال ملدا اے۔

پشماں فخر الدین مشعل دیاں تن من کیتا چور
فخر الدین مشعل دے شوقوں دم دم نظم دور (دھو آں)

اسلم رانا موجب پنجابی کلاسیکی شاعری دے اٹھ سو سال دور تے صوفیانہ شاعری دی سب توں اپنی ٹیسی گویا خواجہ فرید دے قبضے بیٹھ اے۔ جس تک بعد دا کوئی شاعر نہیں جج سکیا۔ تے نہ ایس دا امکان ای اے۔ خواجہ صاحب دیاں کافیاں وچ باطن دی دنیا تے خارجی ماحول اکدوجے وچ جکھے ہوئے تے اک مک ہوئے ملدے نیں جہناں نوں دکھرا نہیں کیتا جا سکدا تے خواجہ فرید نے بھانویں لاشعوری طور تے سہی 'اج توں سو سال پہلاں اک طراں اج دی نویں نظم دا ڈھ بنھ دتا سی۔ جس وچ نظم اک اکائی دی صورت وچ 'آزاد تسلسل دیاں منزلاں وچوں نگھدی ہوئی اوسے مرکز اتے آکدی اے' جتھوں اوہ شروع ہوئی سی۔ تے منظر کشی دے میدان وچ دی خواجہ فرید کے توں پچھے نہیں رہے:

لانے پھوگ اساڑے مانے ٹیرے ٹیرے ڈہر نکانے
ڈسدے سکڑے کھتر کمانے ساگی باغ ارم دے یار

سفر العشق دا مسافر 'میاں محمد بخش': سیف الملوک دا قصہ ۱۱۹۷ھ وچ مولوی لطف علی بہاول پوری نے سرائیکی لہجے وچ بنام "سیفل نامہ" تحریر کیتا سی۔ تے فیر ۱۲۷۹ھ وچ میاں محمد بخش ہوراں ایہ قصہ مکمل کیتا۔ جس دے پچھے مرشد دا حکم کم رہیا سی۔ جمدے ماخذیاں بارے میاں صاحب فرماندے نیں۔

میں بھی بات عجائب ڈنھی فارسیوں اخباروں

نالے امر ہویا سی صادر مرشد دے درباروں

مکان تھیں منگوا کتاباں بات تمامی لوڑی

چونماں کتاباں دی تک شاہدی ہک ہندی کر جوڑی

اسلم رانا موجب میاں محمد نے ایس کتاب وچ قصے کہانی ذے پچھے لکا کے تصوف تے سلوک دیاں منزلاں دی کہانی پیش کیتی اے۔

بات مجازی رمز حقانی دن دنیاں دی کاٹھی

سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی

جیناں طلب قصے دی ہوسی من قصہ خوش ہوسن

جیناں جاگ عشق دی سینے جاگ سویلے روسن

نالے اوہ قصے دے اندر ای مختلف مقامات دی سیر کرا دیندے نیں۔ حالانکہ کہانی نال اوتھان دا

تعلق کوئی نہیں ہندا۔ تے اہم رویہ اے اور ماں دا اخلاقی تعلیم نوں عام کرنا۔
 عاں بے اخلاصاں اندر خاصاں دی گل کرنی
 مٹھی کبیر پکا محمد کتیاں اگے دھرنی
 تے ایس کمائی راہیں تصوف دا رجھن رچایا گیا اے۔ تصوف اسلام دی روح اتے عمل کرن دا نام
 اے جد کہ فلسفی تے منطقی تے علم کلام والے گلئیں باتیں پورا اترن دی کوشش وچ مار کھا جاندے
 نہیں۔

جنناں ہک گھٹ بھر کے پیتا وحدت دے مدھ لالوں
 علم کلام نہ یاد رہیوںیں، گزرے قال مقالوں
 تے اگے چل کے عشق تے شادت نوں اک ک کر دتا اے۔ تے فیر استغنا، توحید، حیرت تے
 فقر دیاں منزلاں دا ذکر کیتا اے۔ جنناں دا تعلق خالص تصوف نال اے۔

اپنا آپ چھڑس اس کارن ساجن تاں گھٹ آون
 سمجھ جگ اتے شای تیری۔ پریاں تخت اڈاون
 میاں محمد دی کمائی ادم، حوصلے تے ہمت دا درس دیندی اے۔ تے نا امیدی دا بوا بند کر دیندی
 اے۔

جان تک ساس نراس نہ ہوویں ساس ٹے مڑ آسا
 ڈھونڈ کرن تھیں نہیں تاہیں، ہٹ گیوں تا ہاسا
 جمل جمل ہار نہ ہاریں ہمت کہدن پھری پاسا
 حکما سگن چھے محمد اوڑک بھردا کاسا
 تے فیر مشاہدے دیاں منزلاں دا ذکر ایس طراں کیتا اے کہ کھنن والے، سمجھ جاون تے نا سمجھاں نوں
 پتہ وی نہ لگے۔

وحدت دے دریا دے اندر چھبی مار ہٹھاہاں
 مت ایتھوں سر باہر کڈھیں، شی دھک پچھاہاں
 ایہ اسرار نہ پھولیں ایتھے مت کوئی مار گوائی
 شاہ شمس نے ککے عنون آئی کھل لہائی
 مونہ نکاتے گل وڈیری نہ کر مت کوئی سے
 اعظم، شافعی، مالک، حنبلی ایہ مسئلے نہیں دے
 ڈاکٹر اسلم رانا موجب میاں محمد بخش نے مثنوی والیاں ساریاں فنی شرطیاں نبھاندیاں ہویاں ایس
 قے نوں بھایا اے تے اپنا تخلص محمد یا محمد بخشا آہٹا کر کے اوس تھاں ورتیا اے جتھے گل اتے بہتا زور
 دنا مقصود ہووے۔

زبان دے پکھوں میاں محمد بخش ہوراں ٹھیٹھ پنجابی وچ ایہ تخلیق پیش کیتی اے تے عربی فارسی

لفظاں دی ورتوں صرف لوڑ موجب کہتی اے تے جتھے معاملہ ذرا علمی یا صوفیانہ ہووے اوتھے علمی اصطلاحاں ورتن توں ذرا نہیں جھکے۔ جد کہ مافوق الفطرت واقعات دی اہتہ پیش آئے نیں میری (قدر آفاقی دی) جاچے اصل بات ایہ ہے کہ مافوق الفطرت واقعات انسانی زندگی دا حصہ نیں۔ کامل ترین انسان حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم دی حیاتی دل و حیان ماریے تاں سانوں بے شمار معجزات تے مافوق الفطرت واقعات نال واہ پیدا اے جنہاں وچوں اک اچھا واقعہ معراج دا واقعہ اے۔ بہرہ علماء دے اک وڈے گروہ دے مطابق جاگدیاں پیش آیا سی۔ ایہ حالات دا تقاضا ہندا اے جدوں انسان اپنی کارکردگی دے معیار موجب کدی تھلے ڈگ پیدا اے کہ کدی اچھا جاچہ ادا اے۔ بقول اقبال

آج بھی ہو جو براہیم کا ایمان پیدا
آگ کر سکتی ہے انداز گلستاں پیدا

نجومیاں دے آکھن موجب بادشاہواں دا عمل کرنا پرانی تاریخ توں ثابت اے۔ تے ایہ ریت سیف الملوک وچ دی ملدی اے۔ میاں محمد بخش ہوراں تصوف تے مذہب وچ حسن معاشرت راہیں اخلاقی پاکیزگی حاصل کرن دی اہمیت وی اجاگر کہتی اے تے وقت ضائع کرن توں اوہناں ہمیشہ ڈکیا اے۔

لوئے لوئے بھر لے کڑیے جے تہہ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

ڈاکٹر صاحب نے آخر وچ بطور نقاد میاں صاحب دی دانشوری نوں خراج پیش کیتا اے۔ تے آپدی ایس حیثیت توں واقعی کے نوں انکار دی جرات نہیں ہو سکدی۔

مجاز تے حقیقت دا رمز شناس (میاں محمد بخش)

ایس مضمون وچوں خالص تصوف دے حوالے نال بابا فرید شکر محج، شاہ حسین، سلطان باہو، علی حیدر، بٹھے شاہ تے خواجہ غلام فرید دی شاعری نوں اچھ دتی گئی اے۔ جد کہ مشویاں تے داستان دے حوالے نال وارث شاہ ہاشم شاہ، حافظ برخوردار، پیلو، میاں محمد بخش تے مولوی غلام رسول عالمپوری دے نام کھن دا خصوصی ذکر کیتا گیا اے تے دسیا گیا اے کہ کسے وی داستان دے چھوڑ وچ کوئی ہور کمائی، کوئی ہور مقصدت وی لگی بندی اے۔ تے قارئین کمائی دے دونہاں پرٹاں نوں اپنی اپنی سمجھ موجب بھدے تے لطف اٹھاندے نیں۔ ڈاکٹر رانا نوں ایہ سمجھ نہیں آؤندی پئی سیف الملوک وچ عام قصہ کاری توں علاوہ ہور کپھری خصوصیت اے جس پاروں اپدی تاثیر اپنی ودھ گئی اے۔ حالانکہ شروع توں آخر تک کمائی مافوق الفطرت حالات تے واقعات تے کرداراں نال بھری ہوئی اے۔ تے جگہ جگہ اوہناں دے ظلماتی رول سامنے آؤندے نیں۔ اہدے مقابلے وچ وارث شاہ دی ہیر وچ ظلمانی واقعات تے کردار نہ ہون دے برابر نیں۔ تے ایس حال خواجہ فرید دی حقیقت نگاری دا اے۔ یعنی سیف الملوک وچ وارث شاہ، ہنسی حقیقت نگاری نہیں ملدی۔ لیکن تاثیر وی گھٹ نہیں۔ تے میاں صاحب رمزا دعوے وی کردے نیں:

بات مجازی رمز حقانی ون وناں وی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی
جنناں طلب قصے دی ہوی سن قصہ خوش ہوسن
جنناں جاگ عشق دی سینے جاگ سویلے روسن

کمانی دا دوہرا روپ اکہا سے عشق دے سزوی مسلسل حرکت تے جدوجہد دی علامت اے تے
دوجے پاسے حیاتی توں فرار دی علامت وی بن سکدا اے (ایہ گویا لادین عناصر دا دعوے اے) ایس
کمانی وچ میاں صاحب نے سیف الملوک نوں روح 'شاہ مہرے نوں صدق' یقین تے محبت 'قلعے اندر
ستی ہوئی ملکہ خاتون نوں ستا ہویا دل قرار دتا اے تے جاوے دی سختی شہوت اے۔ دیو بندے دا نفس
اے 'شاہ مہرے عطا کرن والا کامل مرشد اے۔ تے انج ایہ تمثیل وارث شاہ دی ہیر دے تمثیلی رنگ
نال جا ملدی اے۔ لیکن اسلم رانا دے خیال موجب نہ وارث شاہ دی توجیہ پورے قصے اتے کھلاری
جا سکدی اے تے نہ ای میاں محمد بخش دی منطق کمانی دے کرداراں اتے منطبق کیتی جا سکدی اے
(مفہوم ص ۲۹۹)

میاں صاحب نے ایس داستان اندر جڑی رمز حقانی سوئی اے اوہ "عشق" اے
جس دل اندر عشق نہ رچیا کتے اس تھیں چنگے
خاند دے گھر راکھی کر دے صابر بھکھے بنگے

اسلم رانا موجب میاں محمد بخش دی رمز حقانی تصوف یا وحدت الوجود دی کوئی رمز نہیں بلکہ اخلاقی
رمزاں نیں۔ جنناں نوں نقاداں نے تمثیل نگاری دا نام دتا اے۔ گویا اسلم رانا موجب سیف الملوک
محض اخلاقی گناں دا پرچار اے (ص ۳۰۲)۔

مثلاً

- (۱) مان نہ کریئے روپ گمنے دا وارث کون حسن دا
- سدا نہ رہن شناخاں ہریاں سدا نہ پھل چمن دا
- (۲) سدا نہ لاث چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
- سدا نہ ڈاراں نال قطاراں رہن کر کلنگاں
- (۳) سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ بھٹکن ونگاں
- سدا نہ چھو پے پا عمر دل مل بہتا سنگاں

ڈاکٹر اسلم رانا نے غالباً اس تمثیلی قصے نوں پوری طراں سمجھن دی کوشش نہیں کیتی۔ تے نہ
اوہناں نے ہیر وارث شاہ نوں اہدے تمثیلی رنگ وچ سمجھن دی بھرویں کوشش کیتی اے۔ ورنہ ایہ
دونوں کمانیاں اپنے اندر اک بھرواں تمثیلی رنگ رکھدیاں نیں تے اخلاقی تعلیمات دے جنناں
جھلکاریاں دا ذکر اسلم رانا نے کیتا اے۔ اوہ تاں ہر کلام وچ اثر مل جاندا اے۔ بھانویں غزل
ہووے بھادیں مشوی یاں کچھ ہووے کیوں جے ہر شاعر کسے نہ کسے حوالے نال اخلاقیات دا پرچارک وی

ہندا اے۔ اپہ الگ سوال اے کہ کوئی دانشور اخلاق دی کیہڑی تعریف نوں صحیح مندا اے۔ کیوں جے اخلاق دے معیار وی کئی ہو سکدے نیں۔ بہر حال اہمہ لیکھ ایس توں پہلے والے لیکھ دا تھکھہ یا اوہدا ای اک حصہ اے تے دونہاں لیکھاں وچ تقریباً "اکو جہنی گل بات کہتی گئی اے۔ مجازتے حقیقت دا رمز شناس وارث شاہ وی سی۔ خواجہ فرید وی سی۔ تے میاں محمد بخش وی جد کہ ایس رمز شناسی دے دعویدار آجکل دے جدید شاعر وی ہیگے نیں۔ تے اوہناں توں ایس دعوے دا حق کھویا نہیں جا سکدا۔ اخلاقیات اک الگ موضوع اے۔ لیکن سیف الملوک نوں دھیان نال پڑھے تاں اوس دھوں 'محمد نعت'، منقبت غوث الاعظم تے فیر اسلامی تبلیغ وغیرہ دا ندھرا طریق کار بھٹدا نظر آؤندا اے۔ اسلام دا مقصد رب دی ذات نال اتناں وی محبت نوں پالنا تے اوہنوں سرے چاڑھنا گنیا جاندا اے۔ تے عملی لحاظ نال کامیابی اپنے آپ نوں حضرت محمد مصطفیٰ دے فرمان دا تابع کر لین وچ پوشیدہ اے۔ بقول اقبال

مصطفیٰ برساں خویش را کہ دیں ہمہ اوست

اگر باو نہ رسیدی تمام بولہبی است

تے میاں محمد بخش اسلام دی ایس مقصدت دا بھرواں نظارا انج کرداندے نیں۔ جس دے اوہلے اللہ دی ذات وی اے۔ تے محبوب خدا دی ذات وی:

آجناں مونہ دس کدائیں۔ جان تیرے توں واری

توں ہیں جان ایمان دے دا تہہ بن میں کسی کاری

حوراں تے غلمان ہستی چاہے خلقت ساری

تیرے باجھ محمد مینوں کوئی نہ چیز پیاری

گل مری ہتھ تیرے بجاں اچا ساہ نہ بھرناں

جو کچھ چاہیں سو یو چنگا جو آکھیں سو کرناں

کیہ گل آکھ سنداں بجاں درد فراق ستم دی

آیا حرف لبان پر جسم پھٹ گئی جیسے قلم دی

توں توں اندر توہیوں توں ہیں دل دی تیرا خانہ

جس دم دا توں ملیا بلی کیتا لکھ شکرانہ

ایہ قصہ رسول اللہ دے وارے پھرے توں بہت پہلاں دے زمانے نال تعلق رکھدا اے۔ لیکن میاں محمد بخش نے دیا اے کہ سیف الملوک نے تورات دھوں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دا ذکر پڑھیا ہویا سی چنانچہ سیف الملوک رسول اللہ دا ذکر بڑے سوہنے انداز نال کردا اے:

صفت نبیٰ دی پڑھے شہزادہ دھر کے خاص ارادہ

ہندے جادوں بول ریلے روشن صاف زیادہ

چنانچہ حضور علیہ السلام دا ذکر سن کے پریاں 'جن' پڑدے وغیرہ بہت متاثر ہوئے۔ تے فیر ایہ

قصہ اپنے انداز وچ آگے ودھا اے ۔

ما فوق الفطرت کردار ۔ آئے انسان : ساڈے بعض لکھاری تے دانشر ما فوق الفطرت واقعات
 نوں انساں واسطے اجنبی ترار دھدے نیں ۔ حالانکہ انسان دا وجود ایساں پر اسرار اے کہ اہی ع تک
 پہنچن دا اہج کے وڈے توں وڈے سائنسدان یا فلسفی نے وی دعوے نہیں کیتا ۔ مثلاً " اقبال
 کہندے نیں :

اقبال بھی اقبال سے آگاہ نہیں ہے

کچھ اس میں تسخیر نہیں واللہ نہیں ہے

ہر انسان دا تعلق خدا نال وی قائم اے ۔ اہمہ الگ گل اے کہ انسان اوس تعلق والے شیشے نوں اٹھا
 کر بیٹھا ہووے تے اوہنوں پتہ نہ لگے ۔ ورنہ اللہ نال تعلق توں کوئی وی انکاری نہیں ۔ قرآن وی
 رب بارے انسان دی شاہ رگ توں زیادہ نزدیک ہون دی خبر دیندا اے ۔ تے اللہ دی ذات آپو اک
 معجزہ اے ۔ معجزہ عقلوں باہری شے نوں آکھدے نیں ۔ انسان دا مذہ قدیموں ما فوق الفطرت واقعات
 نال واہ پیندا آیا اے ۔ انسانی ڈھانچے وچ اللہ نے " روح " پھوکی تاں اوہ بولن لگ پیا ۔ اوہ جنت دا
 واسی سی ۔ کک دا دانہ کھا پدا تاں اوہدا معجزانہ نورانی وجود انھیرے وچ آ گیا ۔ تے اوہ جنت توں زمین
 اتے آڈگا ۔ ابتو آکے وی انبیاء طہیم السلام راہیں انسان نوں معجزات راہیں حق وچ دی تعلیمات دا
 یقین دلان دا جتن کیتا جاندا رہیا ۔ ابراہیم علیہ السلام نوں آگ وچ شیا گیا تاں آپدا کردار ما فوق
 الفطرت بن کے سامنے آیا تے آگ گلزار ہو گئی ۔ وغیرہ وغیرہ عیسیٰ علیہ السلام مردیاں نوں زندہ کر
 دیندے سن ۔ ایہ معجزانہ معاملے " ما فوق الفطرت " دے زمرے وچ ای آوندے نیں ۔ موسیٰ علیہ
 السلام دا سوٹا ۔ ما فوق الفطرت قوت دا انوکھا شاہکار سی ۔ ایہ سلسلہ حضور دی نبوت توں بعد انشاء اللہ
 اولیاء کرام دے ذریعے قیامت تک چالو رہے گا جنہاں دے ما فوق الفطرت کردار " کرامت "
 اکھواندے نیں ۔ ذرا توجہ کریئے تاں بقول میاں محمد بخش :

قطرے ہک منی دے تائیں کیہ کچھ جوہن دیندا

پانی اتے صورت لکھے حکمت عجب کریندا

انسان دا منی دے قطرے توں ایڈی سوہنی صورت وچ پیدا ہونا کے معجزے توں گھٹ نہیں لیکن
 ایس اوہنوں ما فوق الفطرت ایس لئی نہیں کہندے کہ ایہ طریقہ انسان دی نسلی لڑی نوں چالو رکھن لئی
 رب تعالیٰ نے عام کیتا ہویا اے ۔ حالانکہ ضروری نہیں کہ ہر جوڑے نوں اولاد وی ضرور دان ہووے

بہر حال سچائی ، خلوص تے عشق دے راہیاں واسطے ایہ حیاتی وی ما فوق الفطرت واقعات نال بھری
 پئی اے جسدا سٹ سانوں موت توں بعد والی حیاتی وچ وی معجزیاں دی شکل وچ پیش آوے گا ۔ اسلامی
 تبلیغ دا مقصد حاصل کرن لئی ایس قہے وچ جگہ جگہ موقعے پیدا کیتے گئے نیں تے دسیا گیا اے کہ :

رستہ صاف نئی دے کچھے ہور نہ جانو کوئی

اوہو کرے شفاعت ساڑی تاہوں نسی ڈھوئی
 بجانور اوسے دے نوروں اس دا نور حضوروں
 اس نوں تخت مرش دا ملیا موسیٰ نوں کوہ طوروں
 لولاک لماخلقت انکون آیا شان اوتوں دے
 جن انسان غلام فرشتے ددے جمان اوتوں دے
 لہذا الہی قصے دج تاثریاں صاحب دے مرشد دی دعا دا نتیجہ اے۔ ہالے ایہ قصہ اپنے اندر
 اک ہی مقصدت، کہ اے تے سچ ہر من پارا ہندا اے۔

(قدر آفاقی)

وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ

تنخواہ میں اضافہ یا محکمہ میں ترقی کس طرح؟

اگر آپ بی اے کر چکے ہیں تو ہم آپ کو ایم اے کرا سکتے ہیں۔ ہمارے ادارے کی سوالا "جوابا" کتب کا مطالعہ کریں۔ کامیابی سے ہم کنار ہوں اور تنخواہ میں اضافہ ہو۔ ہمارے ہاں تقریباً ہر مضمون میں ایم اے کی کتب موجود ہیں اور نصاب بھی جس کی کوئی قیمت وصول نہیں کی جاتی۔

علاوہ ازیں پی۔ سی۔ ایس و سی۔ ایس۔ ایس کی کتب اور دیگر معلومات کے لئے تشریف لائیں۔

ماسٹر ڈگری کی کتب کی مشہور دوکان

نیوبک پبلس اردو بازار۔ لاہور فون نمبر: 7224925

(تنویر بخاری ہوراں دی نویس تے انوکھڑی کتاب)

”پنجاب رس“

پی۔سی۔ ایس دے نصاب لئی اے کتاب ادب دا سمندر منی جاندی اے۔ ایم
اے پنجابی دے طالب علم اس توں رہنمائی حاصل کر سکدے نیں۔

یاد رکھیا جے : ایہہ انوکھڑی لکھت تہانوں دو جیاں کتاباں توں بے نیاز کر
دیوے گی۔

نیو بک پبلس اردو بازار لاہور

فون : 7224925

اپنے پیارے بچوں کی لائبریری سجائیں

بچوں اور بڑوں کے لئے علم کا خزانہ

1- حیات النبیؐ	2- خلفائے راشدینؓ
مجاہد فاروق	مجاہد فاروق
3- اولیاء کرامؑ	4- قائد اعظمؒ
مجاہد فاروق	محمد طارق قریشی
5- علامہ اقبالؒ	6- تحریک پاکستان
محمد طارق قریشی	مجاہد فاروق
7- نیلام گھر (طارق عزیز شو)	8- عالمی معلومات
محمد مجاہد فاروق و محمد طارق قریشی	زاہد حسین انجم
9- حالات پاکستان	10- فاروق انگلش ٹیچر
زاہد حسین انجم	طارق خلیل قریشی

اسٹاکسٹ: فاروق سنز الکریم مارکیٹ اردو بازار لاہور

نیوبک پبلس اردو بازار لاہور فون: 7224925

آپ بچے ہوں یا بڑے، امریکہ جائیں یا لندن

اس مآذرن دور میں

انگلش بولنا اور سمجھنا آپ کے لئے ضروری ہے!

وقت کی اہم ترین کتاب

گھر کے ہر فرد کے لیے

فاروق پبلیشرز انٹرنیشنل

منعہ بول چال

مذکورہ کتاب کے مطالعہ سے آپ کھوٹے وقت میں

انگلش بول اور سمجھ سکیں گے!!

اپنے قریبی کتب فروش سے طلب کریں!

نیویک پبلیشرز چوک اردو بازار لاہور

صحافت پر پاکستان کی نایاب کتاب

اردو صحافت - تاریخ و فن

از پروفیسر خالد محمود عالی

سی ایس ایس، پی سی ایس ایم اے، صحافت ایم اے اردو اور بی اے صحافت کے
نصاب کے مطابق

تعارف: اردو صحافت - تاریخ و فن دو حصوں پر مشتمل ہے۔

پہلے حصہ میں درج ذیل موضوعات ہیں:

صحافت کیا ہے، اردو صحافت کا ارتقاء، برصغیر میں صحافت، اردو صحافت 1857ء تا 1900
تک، برصغیر میں مسلم صحافت، تحریک پاکستان میں مسلم صحافت کا کردار، پاکستان میں صحافت
کا ارتقاء، پاکستان میں صحافت کے مسائل، پاکستان میں ریڈیائی صحافت، پاکستان میں ٹیلی ویژن
و صحافت، صحافتی قوانین، آزادی صحافت، صحافتی ضابطہ اخلاق

دوسرے حصہ میں درج ذیل موضوعات ہیں:

خبر کی ادارت اور رپورٹنگ، فن اداریہ نگاری اور اہم اداریہ نویس، فن کالم نگاری اور
مشہور کالم نگار، فن فیچر نگاری اور اہم فیچر نگاری کا اسلوب نگارش، فن انٹرویو، مجلاتی
صحافت، پاکستان کے اطلاعاتی ادارے، خبر رساں ادارے، پاکستان میں غیر ملکی خبر رساں
ادارے، پاکستان کی صحافتی تنظیمیں، پاکستان کے نشریاتی ادارے، صحافتی فنی اصطلاحات -

یاد رکھئے: مذکورہ کتاب صحافت پر منفرد نوعیت کی کتاب ہے۔ اس کتاب کا مطالعہ آپ کو
دوسری کتب سے بے نیاز کر دے گا۔

نیو بک پبلس - چوک اردو بازار لاہور

فون: 7224925

تنویر اللغات (پنجابی سے اردو)

تنویر اللغات جناب سید تنویر بخاری (جو پنجابی ادب کی کثیر تعداد کے مصنف ہیں) نے ترتیب دی ہے۔ انہوں نے مذکورہ لغات کو ترتیب دیتے وقت جہاں پنجابی کی بے شمار کتب سے استفادہ حاصل کیا وہ نئے الفاظ کی تلاش میں گاؤں گاؤں جا کر مختلف بزرگوں سے ملے۔ تاکہ نئے الفاظ پنجابی لغت میں شامل کر سکیں۔

مذکورہ لغت بخاری صاحب کی ان تھک محنت کا ثمر ہے۔ اس نادر لغت کا ہر گھر میں ہونا ضروری ہے۔ اس کا مطالعہ آپ کے علم میں اضافہ کرے گا۔ انشاء اللہ اپنے قریبی کتب فروش سے طلب کریں یا ہمیں لکھیں۔

نیوبک پبلس اردو بازار لاہور فون نمبر: 7224925

شاکسٹ فاروق سنز الکریم مارکیٹ اردو بازار لاہور

Best books for Competitive Examinations

C. S. S

اسلامی فلسفہ حیات

Essay (Compulsory)

English (Precis and Composition)

General Knowledge

Every day Science

Current affairs

Pakistan affairs

Islamic History and Culture

ادب پھواڑ (پنجابی)

Competitive Journalism

P. C. S

اسلامیات

مطالعہ پاکستان

English General

English Essay

Urdu General

Urdu Essay

General Knowledge

پنجاب برس (پنجابی)

ادب کی معاشرتی و علمی تاریخ

Journalism

New Book Palace

Urdu Bazar Lahore (7224925)

Farooq Sons Alkarim Market

Urdu Bazar Lahore